

Riki Van Boeschoten
Loring M. Danforth

Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου

Πρόσφυγες και
πολιτική της μνήμης

Ανθρωπολογία

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Στο βιβλίο αυτό δείχνουμε πώς οι «ιστορίες» σε πρώτο πρόσωπο μπορεί πράγματι να υπονομεύσουν και να περιπλέξουν τις βεβαιότητες της «Ιστορίας», αλλά υπογραμμίζουμε επίσης ότι η σχέση ανάμεσα στα δύο αυτά είδη ιστορίας είναι πολύ πιο σύνθετη από αυτή μιας απλής δυαδικής αντίθεσης. Εστιάζοντας στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στην «ιστορία» και τις «ιστορίες» ελπίζουμε να συμβάλουμε σε μια νέα κατανόηση της ιστορίας του ελληνικού Εμφυλίου . . .

Επειδή το βιβλίο αυτό είναι το πρώτο ακαδημαϊκό έργο που εξετάζει αφηγήσεις ζωής των προσφυγόπουλων του Ελληνικού Εμφυλίου, διορθώνει με σημαντικό τρόπο στοιχεία των έως τώρα δημοσιευμένων έργων για το ζήτημα, τα περισσότερα από τα οποία διέπονταν από την εθνικιστική, κομμουνιστική ή αντικομμουνιστική ιδεολογία.

(από την Εισαγωγή των συγγραφέων)

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Margareta Bäckström

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΟΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΠΑΙΔΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ

LORENZ M. DANFORTH

Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΜΗΡΕΙΑΣ

Πρόλογος των συγγραφέων
για την ελληνική έκδοση

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Μετάφραση
ΜΙΧΑΗΛ ΛΑΛΙΩΤΗΣ

αλεξάνδρεια

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΡΙΚΗ ΒΑΝ ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ
LORING M. DANFORTH

Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Πρόλογος των συγγραφέων
για την ελληνική έκδοση

Μετάφραση
ΜΙΧΑΛΗΣ ΛΑΛΙΩΤΗΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

αλεξάνδρεια

Τίτλος πρωτοτύπου: *Children of the Greek Civil War*

© 2012 by the University of Chicago

© για την ελληνική γλώσσα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Πρώτη έκδοση: Μάρτιος 2015

ISBN 978-960-221-624-8

Διορθώσεις, επιμέλεια κειμένου: Ελένη Τάκου

Σελιδοποίηση: Σούλα Αργυρίου

Κεντρική διάθεση: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Σόλωνος 133, 106 77 Αθήνα,

τηλ.: 210 3806305, fax: 210 3838173

e-mail: alexpubl@alexandria-publ.gr

<http://www.alexandria-publ.gr>

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με τον ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κατάλογος εικόνων	11
Ευχαριστίες	13
Πρόλογος για την ελληνική έκδοση	17
Εισαγωγή	23

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΙΣΤΟΡΙΑ

1 Προσδιορίζοντας το θέμα	47
2 Η μεταφορά των παιδιών στην ανατολική Ευρώπη	71
3 Οι παιδοπόλεις της Βασίλισσας Φρειδερίκης	119

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΙΣΤΟΡΙΕΣ

4 Ελληνόπουλα στην ανατολική Ευρώπη	155
Χρυσούλα Καρανίκα	155
Κώστας Τσιμούδης	166
Βαγγελιώ Φασούλη	178
Στέφανος Γχίκας	186
5 Μακεδονόπουλα στην ανατολική Ευρώπη	199
Μαρία Μπούντοφσκα Ρόσοβα	199
Ζίφκο Σκόκλεφσκι	210
Ευρώπη Μαρίνοβα	221
Σοφία Σάββα Πλούκοφσκα	231
6 Τα παιδιά των παιδοπόλεων	247
Τράιαν Δημητρίου	247
Ευτέρπη Τσίου	254
Κώστας Θάνου	263
Κώστας Δήμου	272

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

7	Πρόσφυγες, εκτοπισμός και η αδύνατη επιστροφή	287
8	Κοινότητες μνήμης, αφηγήσεις εμπειρίας	323
9	Η πολιτική της μνήμης: Δημιουργώντας παρελθόν με νόημα	355
	Επίλογος	403
	Βιβλιογραφία	411
	Ευρετήριο	429

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΕΙΚΟΝΕΣ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

1. Γυναίκα με τρία μικρά παιδιά που διασχίζουν τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας 27
2. Οκτώ παιδιά και μια γυναίκα στέκονται μπροστά σε ένα καταφύγιο 60
3. Μια φάλαγγα με προσφυγόπουλα που τα απομακρύνει από το χωριό τους το ΚΚΕ 81
4. Μικρά προσφυγόπουλα και οι «μάνες» τους αποβιβάζονται από τρένο σε κάποιο σταθμό στα Σκόπια 82
5. Προσφυγόπουλα παρελαύνουν στον παιδικό σταθμό του Κλόκοτσιοφ της Τσεχοσλοβακίας το 1950 105
6. Το άγαλμα της Βασίλισσας Φρειδερίκης που ανεγέρθηκε στην κεντρική πλατεία της Κόνιτσας το 1953 και απομακρύνθηκε το 1973 121
7. Παιδιά σε στρατόπεδο προσφύγων στη Θεσσαλία, Ιούλιος 1949 123
8. Παιδιά που πηγαίνουν για δουλειά στον κήπο της παιδόπολης Αγίου Αλεξάνδρου στο Ζηρό, Φεβρουάριος 1951 135
9. Προσφυγόπουλα από τις παιδοπόλεις παρελαύνουν κατά τη διάρκεια εορτασμών για τη Γιορτή των Παιδιών των Παιδοπόλεων, Μάρτιος 1949 137
10. Το μνημείο που ανεγέρθηκε το 1988 στο πάρκο της «γυναίκας πολεμίστριας» στα Σκόπια 363
11. Προσφυγόπουλα σε καλοκαιρινή κατασκήνωση στην Πολωνία, 1951 377

ΧΑΡΤΕΣ

1. Βόρεια Ελλάδα, 1945 59
2. Ήπειρος και Μακεδονία 79
3. Παιδικοί σταθμοί στην ανατολική Ευρώπη 102
4. Παιδοπόλεις και Βασιλικές Τεχνικές Σχολές 133

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Πολλοί άνθρωποι συνέβαλαν σημαντικά στην επιτυχή ολοκλήρωση αυτού του βιβλίου. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τους Keith Brown, Αίγλη Μπρούσκου, Victor Friedman, Michael Herzfeld, Maria Todorova, Αναστασία Καρακασίδου, Έφη Βουτυρά, Πολυμέρη Βόγλη και Ραϋμόνδο Αλβανό που μοιράστηκαν γενναιόδωρα μαζί μας τις γνώσεις και την ειδικεισή τους στην ανθρωπολογική μελέτη των προσφύγων, της παιδικής ηλικίας και του ελληνικού Εμφυλίου και στα πεδία των νεοελληνικών και μακεδονικών σπουδών.

Θα θέλαμε επίσης να ευχαριστήσουμε τη Δήμητρα Σταμογιώργου και την Όλγα Σεβαστίδου για την απομαγνητοφώνηση πολλών από τις συνευτεύξεις στις οποίες στηρίζεται αυτό το βιβλίο· τη Sylvia Hawks, βοηθό ακαδημαϊκής διοίκησης στο Bates College, για την ευγενική και άρτια προετοιμασία του τελικού χειρογράφου· τον William Ash από το Bates Imaging and Computing Center για τη βοήθειά του με τις φωτογραφίες· και την Erin Gelb και τον αείμνηστο Charles Brest για το σχεδιασμό των χαρτών. Είμαστε ευγνώμονες στους Risto Chachkirovski και Philip Malkovski στο Τορόντο, Νίκο Τόλη και Νίκο Φασουλή στην Ελλάδα, και Stoyan Kiselinovski και Mara Kuzman Georgievska στα Σκόπια, που μας επέτρεψαν να χρησιμοποιήσουμε φωτογραφίες από τις προσωπικές τους συλλογές. Η Mary Pejaska, διευθύντρια του Μακεδονικού Μουσείου στα Σκόπια, μας έδωσε γενναιόδωρα την άδεια να χρησιμοποιήσουμε τη μοναδική συλλογή του μουσείου με φωτογραφίες από το ταξίδι των προσφυγόπουλων στην ανατολική Ευρώπη. Οι φωτογραφίες αυτές μας επέτρεψαν να προσθέσουμε την πολύτιμη οπτική διάσταση στην περιγραφή των εμπειριών των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου.

Για την αγγλική έκδοση θα θέλαμε να εκφράσουμε τις ευχαριστίες μας στους David Brent και Laura Avey στο University of Chicago Press, καθώς και στη Maia Rigas, την επιμελήτριά μας, για την προσεκτική δουλειά που χρειάζεται ώστε ένα χειρόγραφο να μετατραπεί σε βιβλίο. Για την ελληνική έκδοση είμαστε ευγνώμονες στον Άκη Παπαταξιάρχη και τον Κώστα Λιβιεράτο, για την πρότασή τους να περιληφθεί το βιβλίο μας στις εκδόσεις Αλεξάνδρεια, και στο Bates College για την επιχορήγηση της μετάφρασης. Τέλος, θα θέλαμε να εκφράσουμε την ιδιαίτερη εκτίμησή μας στο Μιχάλη Λαλιώτη για την εξαιρετική απόδοση του βιβλίου μας στα ελληνικά και την άψογη συνεργασία μας στο μεταφραστικό έργο.

Θέλω να ευχαριστήσω τους ανθρώπους που αποτελούν την κοινότητα των φοιτητών, των καθηγητών και ακαδημαϊκών του Bates College, στην οποία έχω το προνόμιο να ανήκω τα τελευταία τριάντα δύο χρόνια. Το τμήμα μου και οι συνάδελφοί μου στάθηκαν πάντα πρόθυμοι να προσφέρουν τη βοήθεια και τις συμβουλές που χρειαζόμουν. Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων για την καθοδήγηση και την υποστήριξη της Jill Reich, κοσμήτορα του τμήματος, η οποία αναγνωρίζει τον καίριο ρόλο που παίζει η έρευνα στην πνευματική ζωή του διδακτικού προσωπικού ενός μικρού κολεγίου ανθρωπιστικών σπουδών. Μία υποτροφία από το National Endowment of the Humanities μου επέτρεψε να αφιερώσω έναν ολόκληρο χρόνο στη σύνθεση μιας πρώτης γραφής τμημάτων αυτού του βιβλίου.

Θέλω επίσης να εκφράσω τη βαθύτατη εκτίμησή μου στη σύζυγό μου Peggy Rotundo και στα παιδιά μου Nicholas και Ann Danforth, για πολλές ζωές αγάπης, χαράς και έμπνευσης.

Loring Danforth

Δεν θα ξεχάσω ποτέ τις ατελείωτες βραδιές που περάσαμε καθισμένοι γύρω από τη φωτιά στο χωριό Περιβολάκι, στη βόρεια Ελλάδα, συντροφιά με τα πρώην προσφυγόπουλα που είχαν μόλις ανοικοδομήσει το χωριό τους, το οποίο είχε καταστραφεί ολοσχερώς κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Οι ιστορίες για τη ζωή τους στην ανατολική Ευρώπη και τη δύσκολη επιστροφή τους στην Ελλάδα με έφεραν για πρώτη φορά σε επαφή με το θέμα αυτού του βιβλίου και με βοήθησε να καταλάβω πώς οι προσωπικές μνήμες ανοίγουν παράθυρα σε οικουμενικές αξίες.

Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στο Πρόγραμμα Νεοελληνικών Σπουδών του πανεπιστημίου Princeton που μου παραχώρησε τη θέση ερευνητικού εταίρου Stanley J. Seeger Visiting Research Fellowship in Hellenic Studies, κάτι που μου επέτρεψε να αξιοποιήσω σημαντικό υλικό από τη βιβλιοθήκη Firestone (όπως η Νεοελληνική Συλλογή που υπάρχει εκεί) και να συζητήσω τη δουλειά μου σε ένα εξαιρετικά θετικό περιβάλλον. Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον διευθυντή του προγράμματος Δημήτρη Γόντικα, για τη διανοητική του καθοδήγηση και την αδιαπραγμάτευτη προσήλωσή του στην ακαδημαϊκή ελευθερία και ακεραιότητα. Σε πιο προσωπικό επίπεδο, είμαι βαθύτατα υπόχρεη στους συναδέλφους μου στο Princeton Peter Mackridge, Αλέξανδρο Καζαμία, Παντελή Κυπριανό και Αναστασία Στουραϊτή για τη στήριξη τους κατά τη διάρκεια μιας ιδιαίτερα δύσκολης περιόδου της ζωής μου. Οι συνάδελφοί μου στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας υπήρξαν σταθερή πηγή έμπνευσης και με βοήθησαν να ανακαλύψω νέες οπτικές για την ερμηνεία του εμπειρικού υλικού αυτού του βιβλίου.

Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν

Τέλος, θα θέλαμε και οι δύο να εκφράσουμε τη βαθιά μας ευγνωμοσύνη στα πολλά προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου στη βόρεια Ελλάδα, τη Δημοκρατία της Μακεδονίας, την ανατολική Ευρώπη, τον Καναδά και την Αυστραλία, που μοιράστηκαν μαζί μας μερικές από τις πιο προσωπικές παιδικές τους αναμνήσεις. Είναι τιμή μας που μας τις εμπιστεύτηκαν, και που είχαμε την ευκαιρία να τις μοιραστούμε με ένα ευρύτερο κοινό. Ελπίζουμε οι άνθρωποι που θα διαβάσουν αυτό το βιβλίο να συγκινηθούν διαβάζοντας τις ιστορίες αυτές όσο και εμείς όταν τις ακούσαμε. Πολλά από τα προσφυγόπουλα με τα οποία μιλήσαμε δήλωσαν ρητά ότι ήθελαν να ακουστούν οι ιστορίες τους ώστε να μάθουν κι άλλοι άνθρωποι από το παρελθόν, ώστε να υπάρξουν λιγότεροι πόλεμοι και λιγότεροι πρόσφυγες στο μέλλον, και κανένα παιδί να μην αναγκαστεί ξανά να μεγαλώσει χωρίς την αγάπη των γονιών του.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ως συγγραφείς αυτού του βιβλίου αισθανόμαστε ιδιαίτερη ικανοποίηση για την κυκλοφορία της ελληνικής του μετάφρασης. Μας δίνει την ευκαιρία να εκφράσουμε την ευγνωμοσύνη μας στα άτομα που μοιράστηκαν μαζί μας στην ελληνική γλώσσα τις αναμνήσεις τους για τις εμπειρίες που σφράγισαν τη ζωή τους. Προσφέρει επίσης στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό τη δυνατότητα να διαβάσει υπό μια νέα οπτική γωνία ένα επεισόδιο του ελληνικού Εμφυλίου που έχει διχάσει βαθύτατα την ελληνική κοινωνία. Η ανθρωπολογική ανάγνωση αυτού του φαινομένου, καθώς και των πολυδιάστατων προεκτάσεών του στο παρόν, ελπίζουμε να συμβάλει σε μια βαθύτερη κατανόηση του ανθρώπινου παράγοντα σε συγκρούσεις που νοηματοδοτήθηκαν επί το πλείστον ως καθαρά ιδεολογικές. Η προφορική μαρτυρία, αντανακλώντας τις βιωμένες εμπειρίες πολύ διαφορετικών μεταξύ τους ανθρώπων, και υποκειμένων με πολύ διαφορετικές θέσεις στα πολιτικά δρώμενα της εποχής τους, έχει τη δύναμη να προβληματίσει ή και να ανατρέψει τα ιδεολογικά σχήματα που μέχρι σήμερα κυριαρχούν στον δημόσιο λόγο. Η πραγματικότητα, αλλά και η αφηγηματική της αναπαράσταση, είναι πάντα πιο περίπλοκη από τις κυρίαρχες ρητορικές. Στο βιβλίο αυτό παρουσιάζεται για πρώτη φορά στο ελληνικό κοινό μια διαπολιτισμική και συγκριτική αφήγηση για την οργανωμένη μεταφορά παιδιών στη διάρκεια του Εμφυλίου. Μέσα από την προσέγγιση αυτή, αναδεικνύονται και οι πολλαπλές ομοιότητες των εμπειριών παιδιών που βρίσκονταν σε αντίπαλα πολιτικά στρατοπέδα ή μιλούσαν μια διαφορετική μητρική γλώσσα. Επιπλέον, μέσα από την αναφορά που επιχειρούμε στο πρώτο κεφάλαιο σε αντίστοιχα προγράμματα απομάκρυνσης παιδιών από τις εστίες τους στον Ισπανικό Εμφύλιο και στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τοποθετούμε την ελληνική περίπτωση στα ευρύτερα διεθνή της συμφραζόμενα. Τέλος, εστιάζοντας στην προσφυγική ιδιότητα όλων των παιδιών που αναγκάστηκαν να φύγουν από το σπίτι τους, προσφέρουμε άλλη μια παράμετρο για μια νέα ανάγνωση του λεγόμενου «παιδομαζώματος».

Η συγκεκριμένη συγκυρία στην οποία δημοσιεύεται το βιβλίο μας στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από μια βασική αντίφαση. Αφενός, υπό τη βαριά σκιά της οικονομικής και ανθρωπιστικής κρίσης, θα έλεγε κανείς ότι η ελληνική κοινωνία είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου αφοσιωμένη στο παρόν. Αφετέρου όμως, τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται για την ερμηνεία αυτού του

παρόντος, εστιάζουν ιδιαίτερα στο παρελθόν, ιδίως στην εμπειρία της Κατοχής και του Εμφυλίου. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο της σημερινής συγκυρίας αποτελεί η μαζική άφιξη νέων μεταναστών και προσφύγων από την Αφρική και την Ασία, καθώς και οι ξενοφοβικές τάσεις που αυτή προκάλεσε. Παρά την κυρίαρχη άποψη που παρουσιάζει το φαινόμενο αυτό σαν μια ξενόφερτη καινοτομία, την οποία δεν μπορεί να «σηκώσει η ελληνική κοινωνία», η εμπειρία του Μεσοπολέμου έχει δείξει ότι η ίδια κοινωνία κατόρθωσε να ενσωματώσει ενάμιση εκατομμύριο προσφύγων από τη Μικρά Ασία και εμπλουτίστηκε πολιτισμικά από την παρουσία των νέων κατοίκων. Παρόλο που οι πρόσφυγες αυτοί ήταν ελληνικής καταγωγής, πολλοί μιλούσαν άλλη γλώσσα και αντιμετωπίστηκαν αρχικά ως «ξένο σώμα» στην ελληνική κοινωνία. Η θεωρητική συζήτηση που αναπτύσσουμε σε αυτό το βιβλίο για τους τρόπους πρόσληψης του «πρόσφυγα», αλλά και τα ρευστά όρια ανάμεσα στον «πρόσφυγα» και τον «μετανάστη» που προκύπτουν από το εμπειρικό υλικό, είναι σημαντικά εργαλεία για τη βαθύτερη κατανόηση όχι μόνο των εμπειριών των παιδιών-προσφύγων του Εμφυλίου, αλλά και των σημερινών προσφύγων και μεταναστών.

Η ελληνική εκδοχή αυτού του βιβλίου διαφέρει σε ορισμένα σημεία από το αγγλικό πρωτότυπο. Καταρχάς, στο δεύτερο μέρος, με τίτλο «Ιστορίες», περιλαμβάνονται και οι δώδεκα αφηγήσεις ζωής που είχαμε επιλέξει αρχικά για τον αγγλικό τόμο, οι οποίες όμως περιορίστηκαν σε επτά για λόγους οικονομίας. Οι αφηγήσεις αυτές παρουσιάζονται σε τρία χωριστά κεφάλαια, αντί για δύο που είναι στον αγγλικό τόμο, προκειμένου να φανούν καλύτερα οι διαφορετικές εμπειρίες τριών ομάδων προσφυγόπουλων. Στο κεφάλαιο 4 περιλαμβάνονται οι αφηγήσεις ελληνόπουλων που μεταφέρθηκαν στην Ανατολική Ευρώπη, στο κεφάλαιο 5 μιλάνε μακεδονόπουλα που έζησαν κι αυτά στο ανατολικό μπλοκ, και στο κεφάλαιο 6 παρουσιάζονται αφηγήσεις ζωής ελληνόπουλων και μακεδονόπουλων που έζησαν σε παιδοπόλεις. Εκτός από δύο αφηγήσεις που βασίζονται σε συνεντεύξεις που δόθηκαν στα αγγλικά, στις υπόλοιπες αποκαταστήσαμε το λόγο των βιογραφούμενων έτσι ακριβώς όπως ειπώθηκε στην ελληνική γλώσσα στην αρχική συνέντευξη. Θεωρούμε ότι ο αφηγηματικός λόγος των ίδιων των παιδιών του Εμφυλίου είναι μια σημαντική και ιδιαίτερα πλούσια πηγή γνώσης, αναπόσπαστο κομμάτι αυτού του βιβλίου, και ευχαριστούμε τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια που συμφώνησαν να συμπεριληφθούν και οι δώδεκα αφηγήσεις. Στην ελληνική έκδοση έχουμε επίσης χρησιμοποιήσει τα ελληνικά πρωτότυπα αποσπασμάτων από συνεντεύξεις ή από τη βιβλιογραφία που εμφανίζονται μεταφρασμένα στον αγγλικό τόμο και έχουμε εμπλουτίσει σε ορισμένα σημεία τη βιβλιογραφία με τίτλους που είναι χρήσιμοι για το ελληνικό αναγνωστικό κοινό. Τέλος, στην εισαγωγή και στο πρώτο κεφάλαιο έχουμε προσθέσει κάποια νέα κείμενα, έχοντας υπόψη ότι τα ενδιαφέροντα και ο βαθμός εξοικείωσης με την πρόσφατη

ελληνική ιστορία ενδέχεται να είναι διαφορετικά στο αγγλικό και στο ελληνικό κοινό.

Την ώρα που θα κυκλοφορήσει το βιβλίο μας στην Ελλάδα, θα έχει ήδη «ταξιδέψει» στον κόσμο επί μια τριετία περίπου. Πέρα από τις θετικές βιβλιοκριτικές που έχουν δημοσιευθεί στο εξωτερικό και το βραβείο Edmund Keeley που μας ^{till delades} απονεμήθηκε από την Modern Greek Studies Association των Ηνωμένων Πολιτειών το 2012, έχει συναντήσει τους αναγνώστες μας σε διάφορα μέρη του κόσμου. Το βιβλίο παρουσιάστηκε στο Τορόντο, στο Σικάγο και στα Σκόπια, με παρουσία και αρκετών από τους αφηγητές μας. Εκδόθηκε επίσης στη μακεδονική γλώσσα από το Open Society Foundation – Macedonia. Ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο αυτού του ταξιδιού ήταν οι επιστολές που λάβαμε από αναγνώστες που έζησαν οι ίδιοι τη ζωή των προσφυγόπουλων ή γνώριζαν ότι οι γονείς ή παππούδες τους είχαν τέτοια εμπειρία. Το βιβλίο μας έδωσε τουλάχιστον σε μερικούς από αυτούς μια ευκαιρία να ανακαλύψουν πτυχές της προσωπικής ή της οικογενειακής τους ιστορίας που δεν κατόρθωσαν ποτέ να κατανοήσουν πλήρως. Κάποια προσφυγόπουλα μας έγραψαν ότι πριν διαβάσουν το βιβλίο μας είχαν πλήρη άγνοια για τις πολύ διαφορετικές εμπειρίες που έζησαν άλλα προσφυγόπουλα, παιδιά που προέρχονταν από άλλες περιοχές της Ελλάδας ή από οικογένειες με διαφορετική εθνοτική καταγωγή ή διαφορετικό πολιτικό προσανατολισμό. Μερικά προσφυγόπουλα «δεύτερης γενιάς» μας έγραψαν ότι το βιβλίο μας έγινε αφετηρία να ξεκινήσουν μια διαδικασία αναζήτησης δύσκολων, τραγικών, αλλά και θετικών πτυχών της οικογενειακής τους ιστορίας, που τους ήταν εντελώς άγνωστες: κρυμμένες ιστορίες για τις οποίες δεν ήθελαν να μιλήσουν οι γονείς τους ή με τις οποίες δεν ήθελαν να τους επιβαρύνουν. Μερικά από αυτά τα «παιδιά των παιδιών» του Εμφυλίου έχουν αρχίσει να τεκμηριώνουν την οικογενειακή τους ιστορία και να αξιοποιούν τα στοιχεία αυτά σε δικές τους καλλιτεχνικές ή λογοτεχνικές δημιουργίες.

Η Olga Cironis, γεννημένη στην Τσεχοσλοβακία και σήμερα κάτοικος Αυστραλίας, διάβασε το βιβλίο μας και εκ των υστέρων ανακάλυψε ότι είχαμε πάρει συνέντευξη από τον πατέρα της, ο οποίος ήταν προσφυγόπουλο στην Τσεχοσλοβακία και αργότερα μετανάστευσε στην Αυστραλία. Μας έγραψε για μια έκθεση έργων τέχνης που δημιούργησε όταν έκανε έρευνα για τους κρυφούς τόπους των προσωπικών και συλλογικών ιστοριών εκτοπισμού στους οποίους συγκαταλέγονται και οι «κρυφές ιστορίες» της οικογένειάς της. Για τους γονείς της που διάβασαν το βιβλίο μας έγραψε «επιτέλους κάποιος τους έδωσε φωνή και σας ευχαριστούν».

Η Angeline Damianidis-Mair, που γεννήθηκε και μεγάλωσε στον Καναδά, μας έγραψε για την αγωνία του παππού της, ο μικρός αδελφός του οποίου στάλθηκε με την ^{Sam Lyckle} συγκατάθεση των γονιών τους στην Ουγγαρία και έκτοτε αγνοείται η τύχη του. Παλιότερα ο παππούς της, που έμεινε πίσω ^{var ovetande}

στην Ελλάδα, αρνιόταν να συζητήσει το θέμα, αλλά τώρα που μεγάλωσε αρχίζει να αποκαλύπτει θραύσματα της τραγικής αυτής εμπειρίας. Η Αγγελίνα μας μίλησε και για τις απορίες που ένοιωσε σαν παιδί, όταν της έλεγε η γιαγιά της να μη μιλάει μακεδονικά έξω από το σπίτι, και για τη σύγχυση που δημιούργησε αυτό στην ταυτότητά της. Η ανάγνωση του βιβλίου ήταν μια δύσκολη εμπειρία:

«Κάπου κάπου μου ήρθε να κλάψω. Διάβαζα κεφάλαια και τα συζητούσα με τους παππούδες μου, που είχαν μοιραστεί την τύχη των ανθρώπων που αναφέρονται στο βιβλίο. Έχασαν οικογένεια, έχασαν περιουσία, έχασαν τα καλύτερα χρόνια της ζωής τους. Οι συζητήσεις αυτές με τους παππούδες μου άνοιξαν αγιάτρευτες πληγές. Η εμπειρία αυτή μου έδειξε ότι δεν συμφιλιώθηκαν ποτέ με αυτά που συνέβησαν στην “πατρίδα”. Σας ευχαριστώ για το ενδιαφέρον σας για τα ζητήματα αυτά που τόσο πόνεσαν τους παππούδες μου που επέζησαν. Τα έφεραν μαζί τους στον Καναδά και εμείς μεγαλώσαμε χωρίς να νοιώθουμε ούτε Έλληνες, ούτε Μακεδόνες, ούτε “Καναδοί”. Τώρα όμως μπορώ να πω ανοιχτά ότι είμαι Μακεδόνισσα, δεν θεωρώ πια ότι πρέπει να το κρύψω. Μπορεί να μην είμαι 100%, αλλά είναι ο πολιτισμός μου και η γλώσσα μου, που μεταφέρθηκαν εδώ στον Καναδά».

Τέλος, ο Alex Liazos, που σήμερα ζει στη Μασσαχουσέτη, μας μετέφερε τα συναισθήματα που ένοιωσε όταν διαβαζε το βιβλίο μας. Γεννήθηκε το 1941 στο χωριό Longo της Αλβανίας. Το 1947 ο πατέρας του έφερε τον Άλεξ και τον αδελφό του στη γιαγιά τους στα Γιάννενα. Επέστρεψε στην Αλβανία για να πάρει και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Δεν κατόρθωσε όμως να γυρίσει πίσω. Το 1955 τα δύο παιδιά μετανάστευσαν μαζί με τη γιαγιά τους στην Αμερική. Μέχρι το 1979 ο Άλεξ και ο αδελφός του δεν κατάφεραν να πάρουν βίζα από την Αλβανία για να επισκεφθούν την οικογένειά τους στο Longo.

«Τελείωσα το βιβλίο σε τρεις μέρες. Με συγκίνησε βαθύτατα και έμαθα πολλά που δεν γνώριζα καθόλου, που θυμόμουνά πολύ αμυδρά ή που είχα ξεχάσει. Μου θύμιζε τα παιδικά μου χρόνια στα Γιάννενα, αλλά όπως το διάβαζα συνειδητοποίησα ότι είμαι ένα προσφυγόπουλο στην ιστορία της Αλβανίας, της Ελλάδας και των Βαλκανίων γενικότερα. Είμαι συνταξιούχος κοινωνιολόγος και μόλις τώρα ανακάλυψα την πλήρη πολιτική και κοινωνική ιστορία της ζωής μου. Δυσκολεύομαι να εξηγήσω στον εαυτό μου, τόσο μάλλον σε άλλους, ποια είναι τα συναισθήματα και οι σκέψεις μου αυτή τη στιγμή. Με εκπλήσσει και με ανησυχεί πόσο λίγο ήξερα για τον Εμφύλιο Πόλεμο που έζησα στα παιδικά μου χρόνια και πόσο λίγο έμαθα έκτοτε. Η ανάγνωση των βιογραφιών στο βιβλίο σας ξύπνησε πολλές αναμνήσεις μέσα μου, οι περισσότερες θλιβερές. Κατά κάποιο τρόπο συμερίζομαι τις ιστορίες των αντρών και των γυναικών που μίλησαν μαζί σας».

Ως συγγραφείς και ως ανθρωπολόγοι αισθανθήκαμε μεγάλη ικανοποίη-

ση μαθαίνοντας ποσό σημαντικό αποδείχτηκε το βιβλίο μας για τα προφυγόπουλα και τις οικογένειές τους. Από τις επιστολές αυτές νοιώσαμε ότι κάπως δρομολογήθηκε ήδη μια «δεύτερη ζωή» για το βιβλίο μας, η οποία συνοδεύει τους αναγνώστες μας σε νέα και δημιουργικά μονοπάτια. Ταυτόχρονα, προσφέρει και σε εμάς νέες οπτικές ως προς την αντήχηση που έχει το βιβλίο μας στα «παιδιά των παιδιών» του Εμφυλίου. Ευχόμαστε ότι η «δεύτερη ζωή» αυτού του βιβλίου θα είναι και στην Ελλάδα εξίσου δημιουργική.

23 Δεκεμβρίου 2013

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Η παρούσα μελέτη πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Επιστημονική Έρευνα» της Γενικής Διεύθυνσης Έρευνας και Τεχνολογίας του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων. Η μελέτη χρηματοδοτήθηκε από το ΕΠΕΑΕΚ 2 (Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα για την Αριστεία και την Καινοτομία) με τη μορφή ενός υποπρογράμματος με τίτλο «Επιστημονική Έρευνα στην Παιδεία». Η μελέτη πραγματοποιήθηκε από τον Δρ. Χρ. Κωνσταντίνου, Καθηγητή του Τμήματος Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου της Αθήνας. Η μελέτη πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Επιστημονική Έρευνα» της Γενικής Διεύθυνσης Έρευνας και Τεχνολογίας του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων. Η μελέτη χρηματοδοτήθηκε από το ΕΠΕΑΕΚ 2 (Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα για την Αριστεία και την Καινοτομία) με τη μορφή ενός υποπρογράμματος με τίτλο «Επιστημονική Έρευνα στην Παιδεία». Η μελέτη πραγματοποιήθηκε από τον Δρ. Χρ. Κωνσταντίνου, Καθηγητή του Τμήματος Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου της Αθήνας.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Η παρούσα μελέτη πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Επιστημονική Έρευνα» της Γενικής Διεύθυνσης Έρευνας και Τεχνολογίας του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων. Η μελέτη χρηματοδοτήθηκε από το ΕΠΕΑΕΚ 2 (Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα για την Αριστεία και την Καινοτομία) με τη μορφή ενός υποπρογράμματος με τίτλο «Επιστημονική Έρευνα στην Παιδεία». Η μελέτη πραγματοποιήθηκε από τον Δρ. Χρ. Κωνσταντίνου, Καθηγητή του Τμήματος Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου της Αθήνας. Η μελέτη πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Επιστημονική Έρευνα» της Γενικής Διεύθυνσης Έρευνας και Τεχνολογίας του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων. Η μελέτη χρηματοδοτήθηκε από το ΕΠΕΑΕΚ 2 (Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα για την Αριστεία και την Καινοτομία) με τη μορφή ενός υποπρογράμματος με τίτλο «Επιστημονική Έρευνα στην Παιδεία». Η μελέτη πραγματοποιήθηκε από τον Δρ. Χρ. Κωνσταντίνου, Καθηγητή του Τμήματος Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου της Αθήνας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πανεπιστήμιο Πρίνστον
Πρόγραμμα Ελληνικών Σπουδών
Σεμινάριο Παιδιά-πρόσφυγες του ελληνικού
Εμφυλίου στην ανατολική Ευρώπη
Εκτοπισμός, μνήμη και εθνική τάξη πραγμάτων

Riki Van Boeschoten
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

και

Loring M. Danforth
Κολλέγιο Bates

Ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα ζητήματα του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου ήταν η μεταφορά από τους αντάρτες, μέσω προγραμμάτων εκκένωσης, περίπου 25.000 παιδιών από τη βόρεια Ελλάδα στην ανατολική Ευρώπη. Η ελληνική κυβέρνηση χαρακτήρισε την επιχείρηση αυτή «γενοκτονία» και «έγκλημα κατά της ανθρωπότητας» και έφερε το ζήτημα στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών, απαιτώντας τον άμεσο επαναπατρισμό αυτών των παιδιών που, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς της, είχαν πέσει θύματα απαγωγής. Ο Loring Danforth και η Riki Van Boeschoten διεξάχουν έρευνα σχετικά με το ζήτημα αυτό από το 1998, εστιάζοντας ιδιαίτερα στις βιωμένες εμπειρίες αυτών των προσφυγόπουλων. Τα έχουν επισκεφθεί στις καινούργιες τους εστίες, στην Ελλάδα, την ανατολική Ευρώπη ή τον Καναδά, και έχουν συγκεντρώσει τις αφηγήσεις ζωής τους. Αυτές οι αναμνήσεις του εκτοπισμού, της ζωής στην ανατολική Ευρώπη και της επιστροφής τους αποδομούν με πολλούς τρόπους τον επίσημο λόγο σχετικά με τις ρήξεις του Ψυχρού Πολέμου ή την «εθνική τάξη πραγμάτων». Η διάλεξη της Van Boeschoten εστιάζει στις εμπειρίες στην εξορία, ενώ αυτή του Danforth στον επαναπατρισμό.

Τρίτη 10 Μαΐου 2005

6:00 μμ

Scheide Caldwell House, Αίθουσα 103

Όταν η ανακοίνωση αυτή κυκλοφόρησε στην ηλεκτρονική λίστα της Ένωσης Νεοελληνικών Σπουδών (MGSA), προκάλεσε έναν ^{storm} καταιγισμό οργισμένων τηλεφωνημάτων και ηλεκτρονικών μηνυμάτων. Ο διευθυντής του Προγράμματος Ελληνικών Σπουδών του Πρίνστον κατηγορήθηκε για «ανθελληνισμό» και «προδοσία» ^{förräderi}. Δέχτηκε προειδοποιήσεις ότι το πρόγραμμά του θα έμπαινε σε «μαύρη λίστα» αν δεν ακύρωνε την παρουσίασή μας. Η Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν αναφερόταν ως «ψεύτρα και προπαγανδίστρια που αποκαλεί “Μακεδόνες” τους Σλάβους» και ο Loring Danforth χαρακτηριζόταν ως κάποιος που «θα έπρεπε να αποβληθεί από τα Τμήματα Νεοελληνικών Σπουδών». Ένας έλληνας Μακεδόνας έγραφε: «έχουμε βαρεθεί πια τους ξένους ειδικούς να παρουσιάζουν στον κόσμο την ιστορία μας».

Όταν ξεκίνησε το σεμινάριο, πάνω από πενήντα άτομα στριμώχτηκαν σε δύο σειρές γύρω από το μεγάλο μαονένιο τραπέζι, στην κύρια αίθουσα σεμιναρίων του Προγράμματος Ελληνικών Σπουδών. Βρίσκονταν εκεί δύο δημοσιογράφοι κι ένας φωτογράφος από τη *National Herald*, μια ελληνοαμερικανική εφημερίδα που εκδίδεται στη Νέα Υόρκη, καθώς και εκπρόσωποι της Παμμακεδονικής Ένωσης ΗΠΑ. Υπήρχε επίσης κι ένα μέλος της ασφάλειας του πανεπιστημίου.

Η Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν έκανε μια ^{resumé} περίληψη του θέματός μας και μίλησε για τη ζωή των προσφυγόπουλων καθώς μεγάλωναν στην ανατολική Ευρώπη. Ο Loring Danforth εξέτασε τις εμπειρίες των παιδιών όταν επαναπατρίστηκαν από τις πόλεις της ανατολικής Ευρώπης στα ορεινά χωριά όπου είχαν γεννηθεί. Στο τέλος της παρουσίασής μας, ένας καλοντυμένος άντρας με γκριζο μούσι είπε ότι είχε ζήσει τα γεγονότα για τα οποία μιλούσαμε και ότι ήθελε να διορθώσει ορισμένες από τις παρερμηνείες μας. Αμφισβήτησε τους όρους «^{tänk}εγκένωση» και «^{felaktiga}πρόσφυγες» που είχαμε χρησιμοποιήσει. Οι όροι αυτοί, είπε, είναι ανακριβείς: τα παιδιά είχαν απαχθεί. Όταν άρχισε να κάνει κι άλλα σχόλια, ο διευθυντής του Προγράμματος Ελληνικών Σπουδών, που εκτελούσε χρέη συντονιστή της συζήτησης, τον διέκοψε επισημαίνοντας ότι υπήρχαν κι άλλοι που ήθελαν να μιλήσουν. Στο σημείο αυτό, ο άντρας είπε ότι του ήταν σαφές πως δεν υπήρχε καμία δυνατότητα διαλόγου, σηκώθηκε και έφυγε από την αίθουσα. Όπως μάθαμε αργότερα, ο επικριτής μας δεν ήταν άλλος από τον Νίκο Γκατζογιάννη, συγγραφέα του βιβλίου *Ελένη*, μιας δραματικής εξιστόρησης της εκτέλεσης της μητέρας του από τους κομμουνιστές κατά τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου, που έγινε μπεστ-σέλερ της λίστας των *New York Times*. Τη σκότωσαν, γράφει ο Γκατζογιάννης, επειδή είχε οργανώσει την απόδραση των παιδιών της από το χωριό της, ώστε να μην τα απαγάγουν οι κομμουνιστές.

Με την ατμόσφαιρα να έχει γίνει πλέον ιδιαίτερα έντονη και εχθρική, μια Ελληνίδα από τη Μακεδονία μας κατηγορήσε ότι παρουσιάζουμε μια «υπερβολικά ρόδινη εικόνα» αυτού που αποκαλούσαμε «πρόγραμμα εκκένωσης». Είπε ότι μία από τις θείες της είχε πέσει θύμα απαγωγής από

τους κομμουνιστές. Γιατί δεν λέγαμε αυτές τις ιστορίες; Της απαντήσαμε ότι θα μας ενδιέφερε πολύ να μιλούσαμε με τη θεία της και να μαθαίναμε τις εμπειρίες της. Λίγες μέρες αργότερα μας έστειλε ηλεκτρονικά μια πιο λεπτομερή περιγραφή της ιστορίας της θείας της. Στην πραγματικότητα, το 1948 η θεία της δεν ήταν ούτε παιδί ούτε πρόσφυγας. Σε ηλικία είκοσι χρονών είχε επιστρατευτεί από τους κομμουνιστές για να πολεμήσει με τον ΔΣΕ και δεν είχε ποτέ σταλεί στην ανατολική Ευρώπη. Ένα μέλος της Παμμακεδονικής Ένωσης διαφώνησε με τη χρήση του όρου «Μακεδόνες» για τα σλαβόφωνα προσφυγόπουλα στην ανατολική Ευρώπη. Υποστήριξε επίμονα ότι τα παιδιά ήταν όλα ελληνόπουλα και ότι οι Μακεδόνες είναι Έλληνες. Μετά από αρκετές ακόμα, ακαδημαϊκού χαρακτήρα και λιγότερο εχθρικές, ερωτήσεις, το σεμινάριο τελείωσε. Όχι όμως και η αντιπαράθεση.

Μερικές μέρες αργότερα, ένα άρθρο της *National Herald* σχετικά με το σεμινάριο περιλάμβανε τη δήλωση του Νίκου Γκατζογιάννη ότι «η εκδήλωση ήταν οργανωμένη έτσι ώστε κανείς να μην μπορεί να ασκήσει κριτική στα συμπεράσματα των ομιλητών· η έρευνά τους δεν ήταν ^{godkänd} έγκυρη». Στη συνέχεια, ένα κείμενο αναρτήθηκε στην ιστοσελίδα της Παμμακεδονικής Ένωσης με τίτλο «Προκλητική διαστρέβλωση της ιστορίας και προσπάθεια “ωραιοποίησης του παιδομαζώματος” στο Πρίνστον. Αναγνώριση της ΠΓΔΜ ως “Μακεδονίας” από καθηγήτρια που διδάσκει σε ελληνικό πανεπιστήμιο!!!»

Για αρκετές εβδομάδες μετά το σεμινάριο, ο Loring Danforth αλληλογραφούσε ηλεκτρονικά με τον Νίκο Γκατζογιάννη. Ο Γκατζογιάννης μας κατηγορούσε για μια «διαστρεβλωτική και ανέντιμη αναθεώρησή της ιστορίας, που ^{torvras barning} ^{shederlig} ^{granskning} ατίμαζε τις δεκάδες χιλιάδες παιδιά και γονείς που υπέφεραν» από την «^{brutala} κτηνώδη πολιτική» των «κομμουνιστών ανταρτών». Στη συνέχεια, έθετε ένα ερώτημα που πρέπει να ήταν ιδιαίτερα οδυνηρό για τον ίδιο: «Αν αυτά που λέγατε στην παρουσίασή σας ήταν αλήθεια, γιατί θα θυσιάζε η μητέρα μου τη ζωή της για να μην αφήσει να μας σώσουν;».

Όπως δείχνουν με τον πιο δραματικό τρόπο οι αντιδράσεις αυτές στη δουλειά μας, η μεταφορά των παιδιών από τη βόρεια Ελλάδα εξακολουθεί να διχάζει την ελληνική κοινωνία και τις κοινότητες της διασποράς ακόμα και σήμερα. Η εχθρότητα που δημιουργήθηκε από τα γεγονότα αυτά, που συνέβησαν το 1948, είναι ένα από τα ζητήματα που εξετάζουμε σε αυτό το βιβλίο. Υπάρχουν ωστόσο δύο μεγαλύτερες συγκρούσεις που είναι άμεσα συναφείς για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε το ρόλο αυτής της αντιπαράθεσης στις αρχές του 21ου αιώνα. Η μία είναι ο Ψυχρός Πόλεμος και η κληρονομιά του· η άλλη, το μακεδονικό ζήτημα, η σύγκρουση μεταξύ Ελλάδας και Δημοκρατίας της Μακεδονίας, η οποία έχει παίξει κεντρικό ρόλο στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας από τις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Το βιβλίο αυτό έχει να κάνει με το σημείο τομής ανάμεσα στις ιστορίες και την Ιστορία. Μας ενδιαφέρουν οι ιστορίες τις οποίες αφηγούνται τα προσφυγόπουλα που απομακρύνθηκαν από τα σπίτια τους με τα προ-

γράμματα εκκένωσης κατά τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου και η ιστορία του Εμφυλίου. Και, πιο σημαντικό, μας ενδιαφέρουν οι σχέσεις ανάμεσα σε αυτές τις ιστορίες και αυτή την Ιστορία. Εξετάζουμε τους τρόπους με τους οποίους οι συλλογικές αφηγήσεις (ιστορία) κατασκευάζονται από ατομικές αφηγήσεις (ιστορίες) και τον τρόπο με τον οποίο οι ατομικές αφηγήσεις αποδομούν τόσο τις συλλογικές αφηγήσεις των εθνών όσο και το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές υπάρχουν. Στο βιβλίο *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη*, ο Michael Herzfeld κάνει μια ανάλογη διάκριση ανάμεσα στην «ιστορία» («την ιστορία γενικά») ως εργαλείο της ιδεολογίας του κράτους και τις «ιστορίες» ως αποσπάσματα της κοινωνικής εμπειρίας και της εσωτερικής κοινωνικής γνώσης (1987, 56-62). Αυτές, υποστηρίζει, είναι «το άκρως αντίθετο της επίσημης ιστορίας» (58).

Στο βιβλίο αυτό δείχνουμε πώς οι «ιστορίες» σε πρώτο πρόσωπο μπορεί πράγματι να υπονομεύσουν και να περιπλέξουν τις βεβαιότητες της «Ιστορίας», αλλά υπογραμμίζουμε επίσης ότι η σχέση ανάμεσα στα δύο αυτά είδη ιστορίας είναι πολύ πιο σύνθετη από αυτή μιας απλής δυαδικής αντίθεσης. Εστιάζοντας στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στην «ιστορία» και τις «ιστορίες» ελπίζουμε να συμβάλουμε σε μια νέα κατανόηση της ιστορίας του ελληνικού Εμφυλίου. Είναι λοιπόν απόλυτα ταιριαστό να ξεκινήσουμε αυτό το βιβλίο με μια «ιστορία» σχετικά με μια στιγμή αποφασιστικής σημασίας στη διαδικασία της συγγραφής του – μια στιγμή συναισθηματικά φορτισμένη και συγχρόνως διανοητικά συναρπαστική, μια στιγμή που μας έκανε να τροποποιήσουμε το ερευνητικό μας πρόγραμμα και να επανεξετάσουμε τον τρόπο ανάλυσης όσων είχαμε μάθει ως τότε.

Η απομάκρυνση των παιδιών από τον ελληνικό Εμφύλιο

Στις αρχές της άνοιξης του 1948, στο αποκορύφωμα του Εμφυλίου, το ΚΚΕ ξεκίνησε ένα πρόγραμμα εκκένωσης στο πλαίσιο του οποίου μετακίνησε 20.000 παιδιά ελληνικής και μακεδονικής καταγωγής, από τριών έως δεκατεσσάρων ετών, από τα χωριά τους στη βόρεια Ελλάδα (βλ. εικ. 1).¹ Τα έστειλε στις σοσιαλιστικές χώρες της ανατολικής Ευρώπης, όπου θα λάμβαναν την απαραίτητη φροντίδα και θα συνέχιζαν την εκπαίδευσή τους μέχρι τη στιγμή που θα μπορούσαν να γυρίσουν με ασφάλεια στα σπίτια τους, στο τέλος του πολέμου. Ενώ οι αξιωματούχοι του ΚΚΕ δικαιολογούσαν την επιχείρηση αυτή σε ανθρωπιστική βάση, η απομάκρυνση των παιδιών από τις εμπόλεμες ζώνες εξυπηρετούσε και τα πολιτικά και στρατιω-

1. Ο αριθμός αυτός είναι πιο ακριβής από εκείνον που αναφέρθηκε στην ανακοίνωση του σεμιναρίου του Πρίνστον. Για μια πιο λεπτομερή προσέγγιση του ζητήματος βλ. το 2ο κεφάλαιο.

1. Μία γυναίκα με τρία μικρά παιδιά, που έχουν σταματήσει για να ξεκουραστούν στην άκρη ενός βραχώδους μονοπατιού, κάπου στα γυμνά βουνά των βόρειων συνόρων της Ελλάδας. Η φωτογραφία παραχωρήθηκε από το Μακεδονικό Μουσείο στα Σκόπια.

τικά τους συμφέροντα. Θα υπήρχαν λιγότερα στόματα αμάχων για να ταισούν και οι γυναίκες, απαλλαγμένες από την ευθύνη της φροντίδας των παιδιών, θα ήταν πιο εύκολο να επιστρατευτούν για να στηρίξουν τον αγώνα των ανταρτών. Ακόμα πιο προβληματικό, ωστόσο, είναι το γεγονός ότι ορισμένα από τα παιδιά που είχαν φύγει με το πρόγραμμα εκκένωσης στάλθηκαν ξανά στην Ελλάδα για να πολεμήσουν στον ελεγχόμενο από το ΚΚΕ Δημοκρατικό Στρατό.

Στα τέλη Φεβρουαρίου του 1948, η ελληνική κυβέρνηση υπέβαλε επίσημη διαμαρτυρία στον ΟΗΕ, υποστηρίζοντας ότι τα παιδιά απομακρύνονταν από τα σπίτια τους διά της βίας από τους κομμουνιστές και ότι αυτό συνιστούσε έγκλημα κατά της ανθρωπότητας και πράξη γενοκτονίας (Baerentzen 1992, 139). Η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ ανέθεσε στην Ειδική Επιτροπή του ΟΗΕ για τα Βαλκάνια (UNSCOB) το δύσκολο έργο της διερεύνη-

σης του ζητήματος. Τρεις μήνες αργότερα, η επιτροπή υπέβαλε μια ισορροπημένη αναφορά, η οποία δεν ήταν σε θέση να επιβεβαιώσει ότι είχαν πραγματοποιηθεί μαζικές απαγωγές παιδιών.

Το Νοέμβριο του 1948, ο έλληνας αντιπρόσωπος στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ απαίτησε να επιστρέψουν στην Ελλάδα όλα τα ελληνόπουλα που είχαν οδηγηθεί στην ανατολική Ευρώπη με το πρόγραμμα εκκένωσης. Η Γενική Συνέλευση υπερψήφισε ομόφωνα να προταθεί η «επιστροφή στην Ελλάδα των ελληνόπουλων που βρίσκονται αυτή τη στιγμή μακριά από την εστία τους όταν τα παιδιά, ο πατέρας ή η μητέρα τους ή, απουσία αυτών, ο εγγύτερος συγγενής τους εκφράσουν την επιθυμία αυτή» (United Nations 1950, 242). Ωστόσο, οι πολιτικές εντάσεις του Ψυχρού Πολέμου εμπόδισαν όλες τις προσπάθειες να επαναπατριστούν τα προσφυγόπουλα και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950 είχαν επιστρέψει στην Ελλάδα μόνο περί τις πενήντα χιλιάδες παιδιά. Πολλά ακόμα προσφυγόπουλα επέστρεψαν στην Ελλάδα ως ενήλικοι στη μεταπολίτευση και ιδίως μετά την άνοδο στην εξουσία του ΠΑΣΟΚ.

Τα παιδιά που οδηγήθηκαν στην ανατολική Ευρώπη από το ΚΚΕ δεν ήταν τα μόνα που μετακινήθηκαν με προγράμματα εκκένωσης από τη βόρεια Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Το 1947, η ελληνική κυβέρνηση, με μια εκστρατεία επικεφαλής της οποίας ήταν η ίδια η Βασίλισσα Φρειδερίκη, έθεσε σε κίνηση τη διαδικασία εγκατάστασης περίπου 18.000 παιδιών από τη βόρεια Ελλάδα σε οικοτροφεία (οι λεγόμενες «παιδοπόλεις») που βρίσκονταν σε πόλεις και κωμοπόλεις σε όλη την Ελλάδα. Το 1950 οι περισσότερες παιδοπόλεις έκλεισαν και η συντριπτική πλειονότητα των παιδιών που ζούσαν σε αυτά επέστρεψαν στα χωριά τους.

Σε μία από τις πρώτες περιγραφές αυτών των προγραμμάτων εκκένωσης, η οποία εξακολουθεί να είναι και μία από τις πιο ισορροπημένες, ο Lars Baerentzen κάνει σαφές ότι «[κ]αι για τις δύο πλευρές, η απομάκρυνση παιδιών ήταν ένα μέτρο με το οποίο κάποιοι γονείς αγανακτούσαν, αλλά άλλοι το αποδέχονταν ή ακόμα το υποδέχονταν με ευχαρίστηση» (1992, 162). Και στις δύο πλευρές του Σιδηρού Παραπετάσματος τα παιδιά στεγάζονταν σε ιδρύματα που ήταν παρεμφερή από διάφορες πλευρές, αν και διέπονταν από διαμετρικά αντίθετες πολιτικές ιδεολογίες. Ενώ τα περισσότερα παιδιά που οδηγήθηκαν σε παιδοπόλεις στην Ελλάδα επέστρεψαν στα σπίτια τους αρκετά σύντομα, τα παιδιά που μεταφέρθηκαν στην ανατολική Ευρώπη παρέμειναν στο εξωτερικό για πολύ μεγαλύτερο διάστημα. Πολλά δεν επέστρεψαν ποτέ. Κι ενώ τα προσφυγόπουλα του Εμφυλίου – εκείνα που απομακρύνθηκαν τόσο με το πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ όσο και με το πρόγραμμα εκκένωσης της κυβέρνησης – υπέφεραν τρομερά εξαιτίας του χωρισμού από την οικογένειά τους, πολλά ωφελήθηκαν επίσης σημαντικά από τις εμπειρίες τους.

Συμβολή στη θεωρία

Με τη συγγραφή αυτού του βιβλίου σκοπός μας είναι να παρουσιάσουμε μια εμπειριστατωμένη θεωρητικά μελέτη ενός από τα πιο ^{kontroversiell} αμφιλεγόμενα επεισόδια στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Η ανάλυση των αφηγήσεων ζωής των προσφυγόπουλων του Εμφυλίου προσφέρει νέα στοιχεία σε διάφορα θεωρητικά ζητήματα που βρίσκονται ψηλά στις προτεραιότητες των μελετητών που εργάζονται στα πεδία των προσφυγικών σπουδών, της ανθρωπολογίας της παιδικής ηλικίας και της πολιτικής της μνήμης.

Συμβάλλουμε στην ανθρωπολογική μελέτη των προσφύγων εστιάζοντας σε μια συγκεκριμένη κατηγορία προσφύγων –τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου–, τα οποία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο εξαιτίας της μικρής τους ηλικίας, αλλά και εξαιτίας των ειδικών χαρακτηριστικών της θέσης τους – της συγκεκριμένης τους θέσης στην ιστορία, στην πολιτική γεωγραφία της Ευρώπης και την ιδεολογική σύγκρουση που δίχασε τον κόσμο κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Απ'όσο γνωρίζουμε, πρόκειται για μία από τις πρώτες ανθρωπολογικές μελέτες για πρόσφυγες που έζησαν στις σοσιαλιστικές χώρες του σοβιετικού μπλοκ ή για πρόσφυγες που φιλοξενήθηκαν σε ολοπαγή ιδρύματα, στόχος των οποίων ήταν να τους μετατρέψουν σε υποδειγματικούς πολίτες.

Ακολουθώντας την κριτική της Malkki για τον ουσιοκρατικό λόγο που επικρατούσε μέχρι πρόσφατα στο πεδίο των προσφυγικών σπουδών, αμφισβητούμε επίσης την ψευδή οικουμενικότητα που ενυπάρχει στην εικόνα του «πρόσφυγα», και ιδίως σε αυτή του «παιδιού-πρόσφυγα», ως εικόνα του «γυμνού ανθρώπου», απογυμνωμένου από οποιαδήποτε συγκεκριμένη προσωπική ή πολιτισμική ταυτότητα (Malkki 1995β, 9-13). Επεμβαίνουμε διορθωτικά στην τάση αυτή με τρεις τρόπους. Πρώτον, ενσωματώνουμε τις εμπειρίες των προσφυγόπουλων αυτών στις συγκεκριμένες ιστορικές και πολιτικές περιστάσεις που τα μετέτρεψαν σε πρόσφυγες. Δεύτερον, αναλύουμε τους διάφορους τρόπους με τους οποίους ανταποκρίθηκαν στα γεγονότα αυτά. Και, τρίτον, εστιάζουμε στις αφηγήσεις ζωής των ίδιων των προσφυγόπουλων. Με τον τρόπο αυτό αποκαθιστούμε την εξουσία, την εμπρόθετη δράση και τη φωνή όλων εκείνων που τόσο συχνά θεωρούνται «βουβοί αγγελιοφόροι» (Malkki 1996, 377).

Η διάκριση ανάμεσα στην «εδραιοκεντρική» και την «κοσμοπολίτικη» οπτική για τους πρόσφυγες, την οποία έχουν εισαγάγει οι Bhabha (1992), Breckenridge κ.ά. (2002) και Malkki (1995β), είναι μια χρήσιμη έννοια που μας καθοδήγησε στην εργασία μας. Ωστόσο, αμφισβητούμε την αυστηρή διχοτόμηση που υποδηλώνεται γενικά σε αναλύσεις αυτού του είδους και υποστηρίζουμε ότι οι δύο αυτές οπτικές συχνά συνυπάρχουν και αλληλοσυμπληρώνονται με περίπλοκους τρόπους. Η έρευνά μας αποκαλύπτει επίσης ότι ο «εδραιοκεντρικός» λόγος για τους πρόσφυγες-σε-εξορία και

οι ηρωικές ταυτότητες που συνδέονται με αυτόν ανήκουν σε έναν ευρύτερο πολιτικό λόγο που χρησιμοποιείται από διάφορες οργανώσεις για συγκεκριμένους σκοπούς. Στο πλαίσιο του λόγου αυτού, οι οργανώσεις προσφύγων ισχυρίζονται συχνά ότι προτιμούν τη διατήρηση μιας κατάστασης «αγνότητας» στην εξορία (Malkki 1995β) από μια επιστροφή στιγματισμένη από τον συμβιβασμό.

Το ερώτημα αν τα ελληνικά προγράμματα εκκένωσης ήταν «εξαναγκαστικά» ή «οικειοθελή» συσχετίζεται με τις σύγχρονες θεωρητικές συζητήσεις στο πεδίο των προσφυγικών σπουδών. Στην περίπτωση των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου, το δίλημμα αυτό διατυπώθηκε με τους ιδεολογικά φορτισμένους όρους του Ψυχρού Πολέμου. Στον σύγχρονο κόσμο, το ίδιο ερώτημα κρύβεται συχνά πίσω από συζητήσεις για το αν οι αιτούντες άσυλο είναι πραγματικά πρόσφυγες ή αν θα έπρεπε αντίθετα να αντιμετωπίζονται ως «οικονομικοί μετανάστες». Αν και είναι σημαντικό να διατηρήσουμε τον ορισμό του καθεστώτος προσφύγων όπως καταγράφεται στη Συνθήκη της Γενεύης του 1951 προκειμένου να παρέχεται προστασία σε όλους εκείνους που τη χρειάζονται, η περίπτωση της Ελλάδας αποκαλύπτει ξεκάθαρα ότι πρέπει να ληφθούν υπόψη πολλοί παράγοντες προκειμένου να καταλήξουμε σε έναν ορισμό που να είναι χρήσιμος τόσο σε ακαδημαϊκό όσο και σε πρακτικό επίπεδο.

Οι λεπτομερείς περιγραφές των προσφυγόπουλων σε πρώτο πρόσωπο που παρουσιάζονται εδώ αποκάλυπτουν ότι η απόφαση να «φύγεις από το σπίτι» είναι πάντα με κάποια έννοια «εξαναγκαστική», αλλά και ότι τα όρια ανάμεσα στο «εξαναγκαστικό» και το «οικειοθελές» γίνονται συχνά ασαφή. Επομένως, είναι πιο παραγωγικό να μιλάμε για ένα «φάσμα καταναγκασμού» (Richmond 1994) που απλώνεται από το «εξαναγκαστικό», στο ένα άκρο, μέχρι το «οικειοθελές», στο άλλο. Επιπλέον, η έρευνά μας δείχνει ότι οι «πρόσφυγες» μπορεί να γίνουν «μετανάστες» όταν έχουν πια εγκατασταθεί για καλά στο νέο τους σπίτι ή μπορεί να αποκτήσουν μόνιμη ταυτότητα ως πρόσφυγες, ακόμα κι αν οι αρχικοί λόγοι που τους οδήγησαν στη φυγή έχουν εκλείψει. Όπως στην περίπτωση των προσφυγόπουλων μακεδονικής καταγωγής που δεν τους επιτρέπεται να επιστρέψουν στην Ελλάδα, αυτό μπορεί να συμβεί όταν οι πρόσφυγες αισθάνονται ότι η σημερινή ζωή τους εξακολουθεί να σημαδεύεται από αδικίες που έχουν κληρονομηθεί από το παρελθόν. Όπως και ο Edward Said, υποστηρίζουμε ότι στην περίπτωση αυτή οι πρόσφυγες μετατρέπονται σε εξόριστους (Said 2000, 181).

Το βιβλίο αυτό ασχολείται επίσης με τα τρέχοντα θεωρητικά ενδιαφέροντα της ανθρωπολογίας των παιδιών και της παιδικής ηλικίας. Αποκαθιστούμε την εμπρόθετη δράση των παιδιών ως ενεργών υποκειμένων αναλύοντας τις δικές τους αφηγήσεις για τις παιδικές τους εμπειρίες. Αντί να τα αντιμετωπίσουμε σαν ανήμπορα θύματα εξαρτημένα απόλυτα από τις ενέργειες των ενηλίκων, δείχνουμε ότι μπορούν την ίδια στιγμή να είναι

ευάλωτα και ικανά να δρουν ανεξάρτητα. Η έρευνά μας δείχνει ότι δεν υπάρχει «οικουμενικό» παιδί και ότι οι αντιλήψεις για την παιδική ηλικία είναι κοινωνικά κατασκευασμένες και διαφέρουν πολύ από πολιτισμό σε πολιτισμό. Τέλος, το βιβλίο συμβάλλει θεωρητικά στην κατανόηση του αντίκτυπου που έχει ο πόλεμος και η βία στα παιδιά. Παρά το ενίοτε μόνιμο τραύμα που έχει σημαδέψει τη ζωή τους, τα προσφυγόπουλα αντεπεξέρχονται με αξιοσημείωτη αντοχή σε αυτές τις οδυνηρές εμπειρίες.

Στο πεδίο των σπουδών που αφορούν τη μνήμη, η ανάλυσή μας έχει εμπνευστεί από το κλασικό έργο του Maurice Halbwachs ([1925]1994, 1992, 1997) και από πιο πρόσφατα έργα για τις τελετές μνήμης, την πολιτική της μνήμης και τη διαδικασία της ατομικής και της συλλογικής ενθύμησης. Το πεδίο αυτό, με χαρακτηριστική του στιγμή την επανανακάλυψη του Maurice Halbwachs και την έκδοση το 1997 του μνημειώδους έργου *Les lieux de mémoire* (Οι τόποι της μνήμης) του Pierre Nora, έχει οδηγήσει σε σημαντικές νέες αντιλήψεις για τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνίες κατασκευάζουν τη δημόσια μνήμη σημαντικών ιστορικών γεγονότων, όπως το Ολοκαύτωμα, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και, πιο πρόσφατα, η περίοδος του κομμουνισμού στην ανατολική Ευρώπη. Ωστόσο, κατά περίεργο τρόπο, το πεδίο αυτό έχει αγνοήσει σε μεγάλο βαθμό τόσο τις θεωρητικές αντιλήψεις σημαντικών ερευνητών προφορικής ιστορίας όσο και τη συμβολή των προφορικών πηγών στην κατανόηση της μνήμης.

Επιχειρούμε να γεφυρώσουμε αυτό το χάσμα στα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου μας αναπτύσσοντας την έννοια των «κοινοτήτων μνήμης», στις οποίες προσωπικές βιωματικές αναμνήσεις αλληλεπιδρούν με τις ηγεμονικές αφηγήσεις της δημόσιας μνήμης. Μία ακόμα καινοτόμα όψη της δουλειάς μας σχετικά με την πολιτική της μνήμης είναι η δυνατότητα που είχαμε να υπερβούμε το στενό εθνικό πλαίσιο που χαρακτηρίζει τις περισσότερες τέτοιες μελέτες ενσωματώνοντας στην ανάλυσή μας τα υπερεθνικά δίκτυα και τα ψηφιακά μέσα της δημόσιας σφαίρας κοινοτήτων της διασποράς. Με τον τρόπο αυτό δείχνουμε πώς αλληλεπιδρούν μεταξύ τους τοπικοί και υπερεθνικοί δρώντες και πεδία σε έναν κόσμο ολοένα και πιο παγκοσμιοποιημένο.

Συμβολή στην ιστορία και την εθνογραφία

Το βιβλίο αυτό είναι ένα πραγματικά διεπιστημονικό εγχείρημα, καθώς συνδυάζει εθνογραφικές και ιστορικές προσεγγίσεις. Κατά κανόνα, οι ανθρωπολόγοι αισθάνονται περισσότερο στο στοιχείο τους όταν παίρνουν συνεντεύξεις παρά όταν κάνουν έρευνα αρχείου. Όταν, ωστόσο, προσπαθούν να απαντήσουν σε σημαντικά ιστορικά ερωτήματα, τα πλεονεκτήματα της υπέρβασης των συνόρων κάθε κλάδου είναι προφανή. Συνδυάζοντας νέες

πληροφορίες από την εθνογραφική και ιστορική μας έρευνα με ήδη υπάρχουσες από δημοσιευμένα ιστορικά έργα και αρχειακές πηγές, μπορέσαμε να αναπλάσουμε τις ιστορίες των προγραμμάτων εκκένωσης που διεξήγαγαν το ΚΚΕ και η ελληνική κυβέρνηση κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου.

Το αποτέλεσμα της λεπτομερούς ανάλυσης πολλών ανεξερευνήτων αρχειακών πηγών ήταν ότι καταφέραμε να προσφέρουμε νέες οπτικές για αυτό το αμφιλεγόμενο επεισόδιο της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Εντούτοις, πολλές πλευρές της ζωής αυτών των προσφυγόπουλων δεν καταγράφηκαν ποτέ και δεν μπορούν να τεκμηριωθούν από αρχειακές πηγές. Συμπληρώσαμε αυτά τα κενά στην ιστορική καταγραφή με άφθονες νέες πληροφορίες τις οποίες συγκεντρώσαμε από τη δική μας εθνογραφική έρευνα πεδίου και τις συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας. Οι προσωπικές αφηγήσεις των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου καταδεικνύουν ξεκάθαρα ότι η πολωτική παρουσίαση της μετακίνησής τους ως είτε καταναγκαστικής είτε οικειοθελούς αποτελεί μια υπεραπλουστευμένη διχοτόμηση η οποία συγκαλύπτει μια πολύ πιο σύνθετη ιστορική πραγματικότητα. Αντίστοιχα, το γεγονός ότι η υπάρχουσα βιβλιογραφία εστιάζει υπερβολικά στη στιγμή της αναχώρησης των παιδιών από τα σπίτια τους έχει συσκοτίσει τους πολλούς διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους έχουν τα ίδια βιώσει και ερμηνεύσει τη μετέπειτα ζωή τους. Η μεγάλη ποικιλία εμπειριών που αποτυπώνεται στις αφηγήσεις ζωής των προσφυγόπουλων που εγκαταστάθηκαν στα οικοτροφεία στην ανατολική Ευρώπη και την Ελλάδα φανερώνει τόσο τον αντικτυπο που είχαν τα ολοκληρωτικά καθεστώτα στη ζωή τους όσο και τον ενεργό ρόλο που έπαιξαν πολλά από αυτά στις αποφάσεις που καθόρισαν το μέλλον τους.

Επειδή το βιβλίο αυτό είναι το πρώτο ακαδημαϊκό έργο που εξετάζει αφηγήσεις ζωής των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου, διορθώνει με σημαντικό τρόπο στοιχεία των έως τώρα δημοσιευμένων έργων για το ζήτημα τα περισσότερα από τα οποία διέπονταν από την εθνικιστική, κομμουνιστική ή αντικομμουνιστική ιδεολογία.² Το βιβλίο αυτό καινοτομεί επίσης επειδή υιοθετεί μια ευρύτερη, πιο συγκριτική προσέγγιση από τα άλλα έργα που ασχολούνται με το ίδιο θέμα. Πρόκειται για τη μοναδική τέτοιας έκτασης μελέτη για τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου που ασχολείται με τις εμπειρίες που είχαν τόσο τα ελληνόπουλα όσο και τα μακεδονόπουλα.

2. Για μια αντικομμουνιστική, ελληνική εθνικιστική οπτική βλ. Μπουγάς (2006), Γκατζογιάννης (2004), Karavasilis (2006) και Παλιούρας (2006)· για τη μακεδονική εθνικιστική σκοπιά βλ. Naumoff (2003) και Stojanovik-Lafazanofska και Lafazanovski (2002)· και για την ελληνική κομμουνιστική σκοπιά βλ. Γκριτζώνας (1998) και Σέρβος (2001). Για ακαδημαϊκές προσεγγίσεις επί μέρους πτυχών της τύχης των προσφυγόπουλων στην Ανατολική Ευρώπη, βλέπε Λαγάνη 1996, Μποντίλα 2003, Λαγάνη & Μποντίλα 2012.

Ο όρος «Μακεδόνας» έχει πολλαπλά και συχνά αντιφατικά νοήματα. Αυτό έχει να κάνει πρώτα απ' όλα με το γεγονός ότι υποδηλώνει τέσσερα πολύ διαφορετικά μεταξύ τους αισθήματα του «ανήκειν». Μπορεί να αναφέρεται σε κάτοικο μιας γεωγραφικής περιοχής που ονομάζεται Μακεδονία, ανεξάρτητα από την εθνοτική του καταγωγή ή εθνική του ταυτότητα. Έτσι ο Θεσσαλονικιός, ο Καστοριανός και ο κάτοικος της Μπίτολας (Μοναστήρι) μπορούν εξίσου να νοιώθουν «Μακεδόνες» και να αυτοχαρακτηρίζονται ως τέτοιοι. Κατά δεύτερο λόγο μπορεί να αναφέρεται σε πολίτη της Δημοκρατίας της Μακεδονίας, και πάλι ανεξάρτητα από την καταγωγή ή εθνική του ταυτότητα. Μια τρίτη έννοια αναφέρεται στους ανθρώπους που αισθάνονται ότι ανήκουν σε ένα μακεδονικό έθνος και έχουν αναπτύξει μια χωριστή μακεδονική εθνική ταυτότητα, ανεξάρτητα από τον τόπο που κατοικούν ή το κράτος του οποίου έχουν την υπηκοότητα. Και τέλος, εντός των ελληνικών συνόρων, ο όρος «Μακεδόνας» μπορεί να υποδηλώνει το αίσθημα του ανήκειν σε μια εθνοτική ομάδα, ανεξάρτητα από εθνική ταυτότητα ή μητρική γλώσσα. Αφορά τους ντόπιους κατοίκους σλαβόφωνης καταγωγής, οι οποίοι αισθάνονται ταυτόχρονα πολίτες του ελληνικού κράτους και μέλη μιας διαφορετικής εθνοπολιτισμικής ομάδας από τις υπόλοιπες που ζουν στην περιοχή τους (για παράδειγμα Μικρασιάτες, Πόντιοι, Βλάχοι ή Αρβανίτες).

Ταυτόχρονα όμως η χρήση του όρου «Μακεδόνας» και στις τέσσερις περιπτώσεις που περιγράφονται παραπάνω έχει και μια πολιτική χροιά και γι αυτό το λόγο αμφισβητείται έντονα. Η διαμάχη για το όνομα έχει να κάνει με τους διαφορετικούς τρόπους που αντιλαμβάνεται κανείς, ανάλογα και με την ιστορική συγκυρία, την έννοια του έθνους, την εθνική ιστορία και την εδαφικότητα. Η Jane Cowan έχει επισημάνει ορθά τα πολλά νοήματα που μπορεί να έχει η λέξη για διαφορετικούς ανθρώπους και σε διαφορετικά συμφραζόμενα (2000, xiii-xvi). Από το 1912, που η περιοχή που είναι γνωστή με το όνομα ελληνική Μακεδονία εντάχθηκε στο ελληνικό κράτος, οι ελληνικές αρχές έχουν χρησιμοποιήσει διάφορες ονομασίες για να αναφερθούν στους σλαβόφωνους κατοίκους της: «Βούλγαροι», «Μακεδόνες», «Μακεδο-Σλάβοι», «Σλαβόφωνοι» και «δίγλωσσοι», είναι μερικοί από αυτούς. Στη δεκαετία του 1930, το ΚΚΕ άρχισε να χρησιμοποιεί εναλλακτικά τους όρους «Μακεδόνες» και «Σλαβομακεδόνες». Οι ίδιοι οι σλαβόφωνοι χρησιμοποιούσαν επίσης διάφορους όρους για να αναφερθούν στα μέλη της εθνοτικής τους ομάδας, από το «Βούλγαροι» και «Μακεδόνες» μέχρι πιο απολίτικους όρους όπως «ντόπιοι» («tukašni» στα μακεδονικά) και «δικοί μας» («naši» στα μακεδονικά).

Τα παιδιά στα οποία αναφερόμαστε σε αυτό το βιβλίο ως «Μακεδόνες» προέρχονται από οικογένειες που μιλούσαν μια νότια σλαβική διάλεκτο την οποία αποκαλούσαν Μακεντόνσκι (μακεδονικά). Πολλά από αυτά τα παιδιά δεν μιλούσαν ούτε λέξη ελληνικά πριν από την μεταφορά τους

το 1948. Στις περισσότερες οικογένειες, τα παιδιά αυτά μάθαιναν από τους συγγενείς τους ότι ήταν Μακεντόντσι (Μακεδόνες) και ότι ήταν διαφορετικοί από τους γείτονές τους που μιλούσαν ελληνικά, τουρκικά ή αλβανικά. Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, πολλά από αυτά τα παιδιά συνέδεαν τη λέξη «Έλληνας» με τον ελληνικό στρατό και τις ελληνόφωνες δεξιές παραστρατιωτικές ομάδες που διέπρατταν τρομακτικές πράξεις βίας ενάντια στις οικογένειές τους. Στο διάστημα που πέρασαν στην ανατολική Ευρώπη ταξινομήθηκαν και πάλι ως «Μακεδονόπουλα» από τους φορείς του ΚΚΕ που ήταν υπεύθυνοι για τη φροντίδα τους στους παιδικούς σταθμούς. Πολλά από αυτά τα παιδιά ανέπτυξαν ισχυρή μακεδονική εθνική ταυτότητα και άρχισαν να βλέπουν το «Μακεδόνες» και το «Έλληνες» σαν δύο αλληλοαποκλειόμενες κατηγορίες που αναφέρονταν σε ανθρώπους με διαφορετική εθνική ταυτότητα.

Στο βιβλίο αυτό υιοθετούμε μια ανθρωπολογική σκοπιά η οποία είναι διαφορετική από το λόγο του εθνικισμού. Ενώ στον εθνικιστικό λόγο, ελληνικό ή μακεδονικό, «Μακεδόνας» ή «Έλληνας» μπορεί να σημαίνει μόνο ένα πράγμα και αποκλείεται κανείς να αλλάξει εθνική ταυτότητα στην πορεία της ζωής του, εμείς αναγνωρίζουμε τις πολλαπλές σημασίες που μπορεί να έχει ο όρος ανάλογα με τα συμφραζόμενα. Στη διάρκεια της έρευνάς μας σεβόμαστε τους όρους αυτοχαρακτηρισμού που χρησιμοποιούσαν οι πληροφορητές μας, αλλά ταυτόχρονα προσπαθούσαμε να κατανοήσουμε τα νοήματα που οι ίδιοι απέδιδαν στους όρους αυτούς ανάλογα με τα συγκεκριμένα συμφραζόμενα στα οποία αναφέρονταν κάθε φορά. Αυτή η τακτική αντανακλάται και στο ανά χειράς βιβλίο. Χρησιμοποιούμε συνήθως τον όρο «Μακεδόνας» όταν είναι σαφές ότι οι συνομιλητές μας προσδιόριζαν τον εαυτό τους ως Μακεδόνα και όχι ως Έλληνα. Εναλλακτικά, αναφερόμαστε στην εθνοτική τους καταγωγή, ελληνική ή μακεδονική. Όταν αναφερόμαστε γενικότερα στους σλαβόφωνους κατοίκους της ελληνικής Μακεδονίας κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1930 και 1940 χρησιμοποιούμε τον όρο «σλαβόφωνοι». Αυτή η επιλογή βασίζεται στο γεγονός ότι γνωρίζουμε την κύρια γλώσσα που χρησιμοποιούσαν στις καθημερινές τους συναναστροφές, αλλά δεν μπορούμε να συνδέσουμε τη γλώσσα με μια συγκεκριμένη εθνική ή εθνοτική ταυτότητα. Στο ίδιο πνεύμα σεβόμαστε τους όρους αυτοπροσδιορισμού του γειτονικού κράτους: Σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας ή Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας για τη σοσιαλιστική περίοδο και Δημοκρατία της Μακεδονίας από το 1991 και πέρα.

Όλες οι προηγούμενες μελέτες για τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου έχουν εστιάσει αποκλειστικά είτε στους Έλληνες είτε στους Μακεδόνες, αγνοώντας εντελώς την άλλη ομάδα. Αυτή η εθνικιστική προκατάληψη δεν έχει επιτρέψει να γίνει πλήρως κατανοητό το πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ. Βρισκόμαστε, επομένως, σε προνομιακή θέση για να συ-

γκρίνουμε και να αντιπαραβάλουμε τις εμπειρίες των προσφυγόπουλων ελληνικής και μακεδονικής καταγωγής και να διερευνήσουμε τις περίπλοκες σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ τους καθώς ενηλικιώνονταν στην ανατολική Ευρώπη.

Το βιβλίο αυτό διαθέτει μια συγκριτική οπτική για τις εμπειρίες των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου και από μία ακόμα άποψη. Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει σε προηγούμενα έργα, εξετάζουμε τόσο τις εμπειρίες των παιδιών που οδηγήθηκαν στην ανατολική Ευρώπη με το πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ όσο και τις εμπειρίες εκείνων που πήγαν στις παιδοπόλεις στην Ελλάδα με το πρόγραμμα εκκένωσης της κυβέρνησης. Με τον τρόπο αυτό, είμαστε και πάλι σε θέση να παρουσιάσουμε αποκαλυπτικές αναλύσεις των ομοιοτήτων και των διαφορών που χαρακτηρίζουν τις εμπειρίες των δύο αυτών ομάδων προσφυγόπουλων.

Οι αφηγήσεις ζωής που παρουσιάζουμε αποκαλύπτουν επίσης πολύ σημαντικές ομοιότητες στους τρόπους με τους οποίους τα προσφυγόπουλα του Εμφυλίου, εξηντάρηδες και εβδομηντάρηδες σήμερα, έχουν συγκροτήσει τις αναμνήσεις αυτών των γεγονότων της παιδικής τους ηλικίας. Σε πολλές περιπτώσεις το νόημα που αποδίδουν στις εμπειρίες τους ως προσφυγόπουλα ήταν αρκετά παραπλήσιο. Είτε προσδιορίζονταν ως Έλληνες ή ως Μακεδόνες, είτε είχαν μεγαλώσει στην ανατολική Ευρώπη ή στην Ελλάδα, είχαν όλα απομακρυνθεί από τα σπίτια τους, είχαν μεγαλώσει στην εξορία και είχαν στερηθεί την οικογένειά τους κατά τη διάρκεια μιας κρίσιμης περιόδου της ζωής τους. Σε ολόκληρο αυτό το βιβλίο, το βλέμμα του ανθρωπολόγου και αυτό της ιστορικού αλληλοσυμπληρώνονται, κατανοώντας με νέους τρόπους τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου και ρίχνοντας καινούργιο φως στις εμπειρίες των προσφυγόπουλων σε όλο τον κόσμο.

Ωστόσο, η εθνογραφία μας δεν περιορίζεται αποκλειστικά στην τεκμηρίωση των εμπειριών των προσφυγόπουλων. Στα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου στρέφουμε την προσοχή μας στις πολιτικές συγκρούσεις που έχουν δημιουργηθεί στη δημόσια μνήμη σχετικά με τα νοήματα που αποδίδονται στη μοίρα αυτών των προσφυγόπουλων. Εν μέρει μέσω της συμμετοχικής παρατήρησης γεγονότων καίριας σημασίας κατά τη διάρκεια των οποίων δημιουργήθηκαν αυτές οι μνήμες και εν μέρει μέσω της ανάλυσης κειμένων στα οποία εκφράστηκαν αυτές οι μνήμες, εξετάζουμε πώς συγκεκριμένες κοινότητες μνήμης έχουν κατασκευάσει ηγεμονικές αφηγήσεις για να νομιμοποιήσουν τις πολιτικές τους απόψεις. Εξετάζουμε επίσης τους διάφορους τρόπους με τους οποίους έχουν χρησιμοποιήσει τόσο τις ιστορίες όσο και τη σιωπή προκειμένου να αντιμετωπίσουν το τραυματικό τους παρελθόν.

Εισαγωγή
→ 41-45
Χωρίς

Η "Παράφραση"
Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Πολυτοπική, συνεργατική και πολιτικά φορτισμένη έρευνα πεδίου

Ένα άνετο σαλόνι στα προάστια του Τορόντο, μια σκιερή αυλή σε κάποιο ορεινό ελληνικό χωριό, ένα απρόσωπα επιπλωμένο δωμάτιο ενός ξενοδοχείου στη Βουδαπέστη, μια μικρή κουζίνα ενός διαμερίσματος στα Σκόπια και μια κομψή αίθουσα συνεδριάσεων στο πανεπιστήμιο Πρίνστον. Αυτά είναι κάποια από τα μέρη όπου πραγματοποιήσαμε την έρευνα πεδίου στην οποία βασίζεται αυτό το βιβλίο.

Για δέκα χρόνια ασχοληθήκαμε με ένα συνεργατικό εθνογραφικό ερευνητικό πρόγραμμα που αποτελεί την επιτομή αυτού που οι Marcus και Fischer αποκαλούν «πολυτοπική» εθνογραφία, στην οποία «ο ερευνητής, αντί να είναι εγκατεστημένος σε μία ή δύο κοινότητες για όλο το διάστημα της έρευνάς του, πρέπει να βρίσκεται διαρκώς σε κίνηση, καλύπτοντας ένα δίκτυο από τόπους» (1986, 94). Πρόκειται για αυτό που ο Appadurai ονομάζει «κοσμοπολίτικη εθνογραφική πρακτική», με την οποία οι ανθρωπολόγοι προσπαθούν να εντοπίσουν τα «εθνοτοπία», τις «παγκόσμιες πολιτισμικές ροές» ανθρώπων που δεν κατοικούν πια σε «αυστηρά τοπικές, χωροταξικά περιορισμένες» κοινότητες (1996, 38, 48, 50). Ο James Clifford λέει για αυτή τη νέα μορφή εθνογραφίας ότι «δεν αφορά τόσο την παραμονή σε ένα συγκεκριμένο χώρο, όσο μια σειρά ταξιδιωτικών συναντήσεων» (1997, 2). Πιο συγκεκριμένα, υιοθετήσαμε μία από τις πολλές πιθανές τεχνικές της πολυτοπικής εθνογραφίας, μια στρατηγική την οποία ο Marcus αποκαλεί «ακολουθήστε τη ζωή» και σύμφωνα με την οποία οι εθνογράφοι χρησιμοποιούν αυτοβιογραφικές αφηγήσεις για να ακολουθήσουν την τροχιά της ζωής ανθρώπων που βρίσκονται σε κίνηση (Marcus 1998, 94).

Στις συνεντεύξεις που πήραμε, τα προσφυγόπουλα ανακαλούσαν αναμνήσεις από γεγονότα που είχαν σημαδέψει τη ζωή τους· προσπαθούσαν επίσης να αναπλάσουν τις κοινωνικές σχέσεις και τις αντιλήψεις που είχαν διαμορφώσει την ταυτότητά τους. Επιπλέον, σκέφτονταν τον τρόπο με τον οποίο είχαν αλλάξει αυτές οι σχέσεις και οι αντιλήψεις καθώς μεγάλωναν και μετακινούνταν από το ένα μέρος στο άλλο. Με άλλα λόγια, οι συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας προσφέρουν μια πρώτη τάξης ευκαιρία εφαρμογής της «αναδρομικής ανθρωπολογίας» (Passerini 1988, 58). Έτσι, η πολυτοπική εθνογραφία είναι σε θέση να προσφέρει τα εθνογραφικά θεμέλια πάνω στα οποία οι ανθρωπολόγοι μπορούν να δημιουργήσουν «πυκνές περιγραφές» των εμπειριών ανθρώπων που ανήκουν σε υπερεθνικές κοινότητες διασποράς.

Προκειμένου να τοποθετήσουμε τις αφηγήσεις των προσφυγόπουλων στο αρχικό τους περιβάλλον, πραγματοποιήσαμε έρευνα σε αρκετά από τα χωριά που είχαν εκκενωθεί. Το καλοκαίρι του 2001 και του 2006 περάσαμε δύο εβδομάδες στη βόρεια Ελλάδα, στην Ήπειρο και τη Μακεδονία. Η Βαν Μπούσχοτεν πέρασε άλλη μία εβδομάδα στη Θράκη, το 2001. Κάναμε

επίσης έρευνα πεδίου σε μέρη όπου ζουν προσφυγόπουλα σήμερα. Το 1999, η Βαν Μπούσχοτεν έκανε έρευνα στη Βουδαπέστη με προσφυγόπουλα που παρέμειναν στην Ουγγαρία. Ξαναπήγαμε μαζί εκεί το 2003, όπου πήραμε επιπλέον συνεντεύξεις. Το 2000, ο Danforth έμεινε για δύο εβδομάδες στο Τορόντο, παίρνοντας συνεντεύξεις από προσφυγόπουλα, και πήραμε επιπλέον συνεντεύξεις εκεί μαζί το 2003. Καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνάς μας, η Βαν Μπούσχοτεν διατηρούσε συστηματική επαφή με την κοινότητα πρώην προσφυγόπουλων στο Βόλο, όπου ζει. Τέλος, κάναμε έρευνα πεδίου στα Σκόπια, στις δύο διεθνείς συναντήσεις που οργανώθηκαν από την Ένωση Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου για την 40στή και την 50στή επέτειο της αναχώρησής τους από την Ελλάδα. Η Βαν Μπούσχοτεν είχε παρευρεθεί στην πρώτη συνάντηση το 1988· ο Danforth στη δεύτερη το 1998.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας για αυτό το βιβλίο πήραμε συνεντεύξεις από 114 προσφυγόπουλα που έφυγαν από τα χωριά τους στο πλαίσιο των οργανωμένων προγραμμάτων εκκένωσης του ΚΚΕ και της ελληνικής κυβέρνησης. Καταβάλαμε κάθε δυνατή προσπάθεια να συνομιλήσουμε με ανθρώπους που θα είχαν όσο το δυνατόν πιο διαφορετικές οπτικές γωνίες και εμπειρίες. Πήραμε συνεντεύξεις από άτομα που οδηγήθηκαν στους παιδικούς σταθμούς της ανατολικής Ευρώπης και στις παιδοπόλεις στην Ελλάδα, καθώς και από άτομα που αυτοπροσδιορίζονταν ως Έλληνες και από άτομα που αυτοπροσδιορίζονταν ως Μακεδόνες. Συνομιλήσαμε με ανθρώπους που εντάχθηκαν στο πρόγραμμα εκκένωσης με την άδεια των γονιών τους και με ανθρώπους που εντάχθηκαν σε αυτά παρά τη θέληση των γονιών τους. Επιπλέον, πήραμε συνεντεύξεις από άτομα που υποστήριζαν τους κομμουνιστές, από άτομα που υποστήριζαν την κυβέρνηση και από άτομα που προσπάθησαν να παραμείνουν κατά το δυνατόν ουδέτερα. Τέλος, μιλήσαμε με ανθρώπους από διαφορετικές περιοχές της βόρειας Ελλάδας, με ανθρώπους που κατέληξαν σε διαφορετικές χώρες της ανατολικής Ευρώπης, με ανθρώπους που επαναπατρίστηκαν στην Ελλάδα σε διαφορετικές περιόδους και με ανθρώπους που σήμερα ζουν σε διαφορετικές ηπείρους. Οι περισσότερες από αυτές τις συνεντεύξεις έγιναν στα ελληνικά· μερικές έγιναν στα αγγλικά.

Έχει μεγάλη σημασία ότι οι συνεντεύξεις μας έγιναν μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και αφότου η Δημοκρατία της Μακεδονίας είχε γίνει ανεξάρτητο κράτος. Αυτά τα δύο γεγονότα άσκησαν μεγάλη επίδραση στις αφηγήσεις ζωής που είχαμε το προνόμιο να ακούσουμε. Αν το Σιδηρούν Παραπέτασμα υπήρχε ακόμα ή αν η Μακεδονία ανήκε ακόμα στην πρώην Γιουγκοσλαβία, ο τρόπος με τον οποίο θα έβλεπαν τα προσφυγόπουλα το ΚΚΕ και τις σχέσεις ανάμεσα στη Μακεδονία και τη Γιουγκοσλαβία θα ήταν πολύ διαφορετικός. Οι πόλεμοι που ακολούθησαν τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας κατά τη δεκαετία του 1990 επηρέασαν επίσης το περιεχόμε-

νο των αφηγήσεων αυτών, καθώς πολλά από τα προσφυγόπουλα με τα οποία συνομιλήσαμε είχαν πρόσφατα ξαναζήσει τις τραυματικές εμπειρίες της παιδικής τους ηλικίας παρακολουθώντας δυσάρεστες σκηνές βίας και εκτοπισμού στην τηλεόραση.

Όλη μας η ακαδημαϊκή δουλειά για τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου καθοδηγήθηκε κυρίως από την επιθυμία να παρουσιάσουμε ακριβείς πληροφορίες με ισορροπημένο τρόπο. Όταν δεχτήκαμε κριτική ότι παρουσιάζουμε μια «φιλοκομμουνιστική» εικόνα, στο σεμινάριο του Πρίνστον το Μάιο του 2005 και, με μεγαλύτερη επιθετικότητα, σε ένα συνέδριο για τον ελληνικό Εμφύλιο στην Καστοριά, τον Ιούνιο του 2006, συνεχίσαμε να ψάχνουμε με ακόμα μεγαλύτερη προσήλωση ανθρώπους που είχαν βιώσει την απομάκρυνσή τους στην ανατολική Ευρώπη ως «απαγωγή» από τους κομμουνιστές. Ακολουθήσαμε τα στοιχεία που μας έδωσαν αρκετοί από τους επικριτές μας και βάλαμε αγγελία σε μια εφημερίδα του Βόλου, στην προσπάθειά μας να έρθουμε σε επαφή με ανθρώπους που είχαν βιώσει το πρόγραμμα εκκένωσης ως «απαγωγή».

Μετά το σεμινάριο του Πρίνστον, ο Νίκος Γκατζογιάννης μας προκάλεσε να πάμε στο «χωριό του», το Λια στην Ήπειρο, όπου μας διαβεβαίωσε ότι θα βρίσκαμε πολλούς ανθρώπους που είχαν «απαχθεί από τους κομμουνιστές». Στα τέλη Ιουνίου του 2006 περάσαμε μια εβδομάδα κάνοντας έρευνα πεδίου στο Λια και μάθαμε πολλά για την ιστορία του χωριού κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου καθώς και για τον αντίκτυπο που είχε το βιβλίο του Γκατζογιάννη για αυτό. Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας στο Λια ακούσαμε πολλές ιστορίες σχετικά με την αριστερή βία. Μιλήσαμε με ανθρώπους που είχαν οδηγηθεί διά της βίας στην Αλβανία όταν το χωριό εκκενώθηκε στο τέλος του πολέμου, με ανθρώπους που είχαν επιστρατευτεί παρά τη θέλησή τους στο ΔΣΕ και με ανθρώπους που είχαν οδηγηθεί με το πρόγραμμα εκκένωσης στην ανατολική Ευρώπη με την άδεια των γονιών τους. Ωστόσο, μάθαμε μόνο για ένα άτομο που, ως παιδί, είχε απομακρυνθεί διά της βίας κατά τη διάρκεια της εφαρμογής του οργανωμένου προγράμματος εκκένωσης του ΚΚΕ. Τι συνέβαινε; Γιατί δεν μπορούσαμε να βρούμε περισσότερα άτομα που, ως παιδιά, να είχαν απομακρυνθεί από τα χωριά τους και οδηγηθεί στην ανατολική Ευρώπη ενάντια στη θέληση των γονιών τους, τη στιγμή που οι επικριτές μας ισχυρίζονταν ότι το παιδομάζωμα ήταν μια οργανωμένη εκστρατεία μαζικών απαγωγών που διεξήγαγε το ΚΚΕ;

Μετά από πολλή σκέψη, μπορέσαμε τελικά να γεφυρώσουμε το χάσμα ανάμεσα στα αποτελέσματα της έρευνάς μας και τους ισχυρισμούς των επικριτών μας. Συνειδητοποιήσαμε ότι για τους επικριτές μας ο όρος «παιδομάζωμα» αντιπροσώπευε μια πληθώρα πράξεων στις οποίες είχαν προβεί οι κομμουνιστές κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου: το οργανωμένο πρόγραμμα εκκένωσης με το οποίο τα παιδιά στέλνονταν στην ανατολική

Ευρώπη, τη βίαιη επιστράτευση ανθρώπων στον υπό κομμουνιστική ηγεσία Δημοκρατικό Στρατό, τη βίαιη εκκένωση ολόκληρων χωριών στο τέλος του Εμφυλίου και τον εξαναγκαστικό χωρισμό παιδιών από την οικογένειά τους όταν οι οικογένειες είχαν οδηγηθεί στην Αλβανία. Για εμάς, ο όρος «παιδομάζωμα» είχε πολύ πιο περιορισμένο νόημα. Εστιάζαμε στενά στο οργανωμένο πρόγραμμα εκκένωσης στο πλαίσιο του οποίου παιδιά απομακρύνθηκαν από τα χωριά τους και οδηγήθηκαν στην ανατολική Ευρώπη χωρίς τις οικογένειές τους, πριν από το τέλος του Εμφυλίου.

Αναγνωρίζουμε και έχουμε τεκμηριώσει επαρκέστατα τον τρόπο και τη βία που ενέχονταν στις αναγκαστικές επιστρατεύσεις, τις διά της βίας εκκένώσεις ολόκληρων χωριών και τον εξαναγκαστικό χωρισμό των παιδιών από τις οικογένειές τους στην Αλβανία. Το ΚΚΕ έχει αθέτη την ευθύνη για όλες αυτές τις πράξεις και για το γεγονός ότι έστειλε πίσω προσφυγόπουλα από την ανατολική Ευρώπη για να πολεμήσουν στον ΔΣΕ. Από τη σκοπιά μας, ωστόσο, οι πράξεις αυτές αποτελούν κομμάτι της ευρύτερης αριστερής βίας η οποία, μαζί με σημαντικότατο μέρος δεξιάς βίας, χαρακτήρισε τον ελληνικό Εμφύλιο. Εντούτοις, ως ακαδημαϊκοί, στο βιβλίο αυτό ασχολούμαστε με τη μελέτη ενός πιο συγκεκριμένου ζητήματος – την οργανωμένη απομάκρυνση παιδιών από τα σπίτια τους, τόσο από το ΚΚΕ όσο και από την ελληνική κυβέρνηση.

Δομή και οργάνωση του βιβλίου

Το βιβλίο αυτό είναι ένα κείμενο συγχρόνως «πολυφωνικό» και «μικτού είδους» (Clifford 1988, 46· Marcus 1986, 188). Διαιρείται σε τρία μέρη, καθένα από τα οποία παρουσιάζεται με διαφορετική φωνή. Στο 1ο μέρος, *Ιστορία*, υιοθετούμε την παραδοσιακή ακαδημαϊκή φωνή της κοινωνικής ιστορίας, χρησιμοποιώντας αρχειακές και προφορικές πηγές για να παρουσιάσουμε μια λεπτομερή περιγραφή των δύο προγραμμάτων εκκένωσης που αποτελούν το αντικείμενο αυτού του βιβλίου. Το 1ο κεφάλαιο αρχίζει με μια συνοπτική πραγμάτευση των διεθνών νομικών πλαισίων που έχουν επεξεργαστεί τα Ηνωμένα Έθνη για να διασφαλίσουν την ανθρώπινη μεταχείριση των προσφύγων και των παιδιών. Ακολουθεί μια σύντομη περιγραφή άλλων προγραμμάτων εκκένωσης στην εμπόλεμη Ευρώπη των δεκαετιών του 1930 και 1940, στο πλαίσιο των οποίων απομακρύνθηκαν παιδιά από τις εστίες τους. Αναπτύσσουμε τα ιστορικά, πολιτισμικά και γεωγραφικά συμφραζόμενα εντός των οποίων πραγματοποιήθηκαν τα δύο προγράμματα εκκένωσης στην Ελλάδα. Τέλος, εξετάζουμε την πολωμένη πολιτική ρητορική που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και μετά από αυτόν για να περιγράψει τα δύο προγράμματα εκκένωσης.

Στο 2ο κεφάλαιο, παρουσιάζουμε εις βάθος την ιστορία του προγράμ-

ματος εκκένωσης του ΚΚΕ. Εξετάζουμε ενδελεχώς το φλέγον ερώτημα αν τα παιδιά απομακρύνθηκαν από τις εστίες τους διά της βίας ή αν έφυγαν οικειοθελώς. Βασιζόμενοι σε αναφορές της Ειδικής Επιτροπής του ΟΗΕ για τα Βαλκάνια, σε προσωπικές περιγραφές των ίδιων των προσφυγόπουλων και στο σημαντικό θεωρητικό επιχείρημα ότι οι μαζικές μετακινήσεις ανθρώπων πρέπει να γίνονται αντιληπτές με όρους ενός «φάσματος καταναγκασμού» (Richmond 1994), αντικρούουμε τις δύο υπεραπλουστευτικές απαντήσεις που δίνονται συνήθως στο ερώτημα αυτό. Στη συνέχεια εξετάζουμε την απόφαση του ΚΚΕ να στείλει ορισμένα προσφυγόπουλα από την ανατολική Ευρώπη πίσω στη βόρεια Ελλάδα για να πολεμήσουν με τον ΔΣΕ, μια απόφαση που υπονόμει σοβαρά τον ισχυρισμό ότι τα κίνητρα του προγράμματος εκκένωσης ήταν καθαρά ανθρωπιστικά. Αφού αναφερθούμε στις συνθήκες που επικρατούσαν στη μεταπολεμική ανατολική Ευρώπη, περιγράφουμε την καθημερινή ζωή στους παιδικούς σταθμούς, τις σχέσεις ανάμεσα στα ελληνόπουλα και τα μακεδονόπουλα που ζούσαν εκεί και την εκπαιδευτική και επαγγελματική ζωή των παιδιών. Τέλος, εξετάζουμε τον επαναπατρισμό τους στην Ελλάδα και την επανένωσή τους με άλλα μέλη της οικογένειάς τους.

Το κεφάλαιο 3 παρουσιάζει μια παράλληλη περιγραφή του προγράμματος εκκένωσης της Βασίλισσας Φρειδερίκης και της ελληνικής κυβέρνησης. Αφού περιγράφουμε αρχικά την ίδρυση του Εράνου, του οργανισμού που ήταν υπεύθυνος για την εφαρμογή του προγράμματος εκκένωσης, δείχνουμε ότι το πρόγραμμα αυτό, το οποίο παρουσιάστηκε αρχικά σαν μια ανθρωπιστική προσπάθεια για τη βελτίωση της ζωής των παιδιών που ζούσαν σε στρατόπεδα προσφύγων σε όλη την Ελλάδα, αργότερα πήρε καθαρά ιδεολογικά χαρακτηριστικά ως μια προσπάθεια να σωθούν τα παιδιά της βόρειας Ελλάδας για να μην τα «απαγάγουν οι κομμουνιστές». Στη συνέχεια εξετάζουμε την ίδια τη διαδικασία της εκκένωσης, τις συνθήκες διαβίωσης στις παιδοπόλεις και την επιστροφή των παιδιών στα χωριά τους στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Μετά από μια ανάλυση του ιδεολογικού περιεχομένου του εκπαιδευτικού προγράμματος που εφαρμοζόταν στα οικοτροφεία, καταλήγουμε σε μια σύγκριση των προγραμμάτων εκκένωσης του ΚΚΕ και της κυβέρνησης.

Το 2ο μέρος, *Ιστορίες*, περιλαμβάνει δώδεκα αφηγήσεις ζωής, στις οποίες τα προσφυγόπουλα διηγούνται με τα δικά τους λόγια τις εμπειρίες τους. Οι αφηγήσεις αυτές αποτελούν ουσιώδες κομμάτι αυτού του βιβλίου· συγκροτούν μια ισχυρή ανασκευή των υπεραπλουστευτικών, πολιτικοποιημένων μεγάλων αφηγήσεων που κυριαρχούν κυριολεκτικά σε κάθε δημόσια συζήτηση σχετικά με αυτό το εξαιρετικά αμφιλεγόμενο επεισόδιο του ελληνικού Εμφυλίου. Αυτές οι ατομικές αφηγήσεις ζωής καταδεικνύουν πειστικά ότι τα προσφυγόπουλα δεν είναι παθητικά, βουβά θύματα, όπως απεικονίζονται τόσο συχνά. Οι αφηγήσεις που παρουσιάζονται εδώ αποκα-

θιστούν την εμπρόθετη δράση και τη φωνή των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου. ζζ

Καθώς διαβάζουμε τις ιστορίες τους –καθώς ακούμε τη φωνή τους– ερχόμαστε επίσης αντιμέτωποι με την πολυπλοκότητα και τη μοναδικότητα των προσωπικών τους αφηγήσεων. Κάθε μία από αυτές τις αφηγήσεις ζωής πρέπει να αναγνωριστεί ως εξίσου πολύτιμη. Ο Νίκος Γκατζογιάννης και οι αντικομμουνιστές έλληνες εθνικιστές, από τη μία, και οι φιλοκομμουνιστές και οι μακεδόνες εθνικιστές, από την άλλη μεριά, επιμένουν ότι οι δικές τους ατομικές ιστορίες για τις προσωπικές τους εμπειρίες από τον ελληνικό Εμφύλιο αποτελούν τη μοναδική αληθινή συλλογική ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου στο σύνολό του. Αυτό προφανώς δεν ισχύει. Η ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου πρέπει να συγκροτηθεί προσεκτικά από τη σύνθεση όλων αυτών των ατομικών ιστοριών.

Επιλέξαμε να συμπεριλάβουμε στο 2ο μέρος δώδεκα από τις 114 αφηγήσεις των προσφυγόπουλων από τα οποία πήραμε συνέντευξη σύμφωνα με διάφορα κριτήρια. Πρωτίστως, επιλέξαμε αφηγήσεις που ήταν συναισθηματικά έντονες και με ιστορικό, εθνογραφικό και ψυχολογικό ενδιαφέρον. Επιλέξαμε γλαφυρές αφηγήσεις συγκεκριμένων, βιωμένων εμπειριών και όχι αφηγήσεις απρόσωπες ή ωθούμενες από ιδεολογικά κίνητρα. Προσπαθήσαμε επίσης να επιλέξουμε αφηγήσεις που να αποτελούν ένα ισορροπημένο δείγμα των πολυποίκιλων εμπειριών που περιλαμβάνονται στις αφηγήσεις ζωής που συλλέξαμε κατά τη διάρκεια της δεκαετούς μας έρευνας. Το 4ο και το 5ο κεφάλαιο περιλαμβάνουν τις αφηγήσεις ζωής τεσσάρων ελληνόπουλων και τεσσάρων μακεδονόπουλων που πήγαν στην ανατολική Ευρώπη· το 6ο κεφάλαιο περιλαμβάνει τις αφηγήσεις τριών ελληνόπουλων και ενός μακεδονόπουλου που πήγαν σε παιδοπόλεις στην Ελλάδα.

Όλες οι αφηγήσεις που περιλαμβάνονται στο 2ο μέρος είχαν ηχογραφηθεί. Κατά την επιλογή, την επιμέλεια και τη μεταγραφή αυτών των αφηγήσεων ζωής, πρωταρχικός μας στόχος ήταν να φτιάξουμε γραπτά κείμενα που θα διαβάζονταν με ενδιαφέρον. Η διαδικασία του μετασχηματισμού μιας προφορικής αφήγησης σε γραπτό κείμενο απαιτεί σημαντικές επιλογές και παρεμβάσεις ως προς τη σύνταξη. Χωρίς επιμέλεια, μεταγραμμένες κατά λέξη, οι προφορικές αφηγήσεις δεν γίνονται καλά γραπτά κείμενα. Για το λόγο αυτό, απαλείψαμε πολλά στοιχεία προφορικού λόγου και άτυπων εκφράσεων (σε μία περίπτωση κατά ρητή παράκληση του αφηγητή) προκειμένου να δημιουργήσουμε πιο δυνατές γραπτές διηγήσεις. Εντούτοις, προσπαθήσαμε συγχρόνως να διατηρήσουμε το μοναδικό χαρακτήρα και την ατομικότητα των ανθρώπων που μας έδωσαν τις συνεντεύξεις. Με μία εξαίρεση, που επισημαίνεται, χρησιμοποιήσαμε τα πραγματικά ονόματα των δώδεκα ατόμων των οποίων τις αφηγήσεις ζωής παρουσιάζουμε στο 2ο μέρος. Τα ονόματα των ανθρώπων που αναφέρονται σε άλλα σημεία του βιβλίου είναι ψευδώνυμα.

Στο 3ο μέρος, *Εθνογραφίες*, υιοθετούμε και πάλι μια πιο παραδοσιακή ακαδημαϊκή φωνή. Αυτή τη φορά, όμως, είναι η φωνή της ανθρωπολογικής ερμηνείας. Στο 7ο κεφάλαιο αναλύουμε τις εμπειρίες των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου υπό το πρίσμα της πρόσφατης ανθρωπολογικής παραγωγής σχετικά με τους πρόσφυγες, τον εκτοπισμό και το νόημα της εστίας. Συνδυάζοντας την εδραιοκεντρική με μια πιο κοσμοπολίτικη οπτική καταφέρνουμε να κατανοήσουμε τις πιο λεπτές αποχρώσεις των παραδόξων και των αντιφάσεων που χαρακτηρίζουν τις ζωές προσφύγων που βρίσκονται διασκορπισμένοι σε υπερεθνικές κοινότητες διασποράς σε όλο τον κόσμο. Εξετάζουμε τις εμπειρίες χωρισμού από τους γονείς κατά την παιδική ηλικία, οι οποίες βιώνονται ως τραγικές και συγχρόνως απελευθερωτικές, αφηγήσεις μακροχρόνιας παραμονής στην εξορία, όπου κάποιες ταυτότητες διαβρώνονται και δημιουργούνται άλλες, και ιστορίες επανασύνδεσης οικογενειών, οι οποίες δείχνουν πόσο οδυνηρό είναι να γίνονται οι ξένοι «μάνες» και οι μάνες ξένοι. Στη συνέχεια αντιπαραβάλλουμε τη σχέση ανάμεσα στις ταυτότητες, αφενός, και τις έννοιες του «τόπου» και του «σπιτιού», αφετέρου, όπως βιώνονται με διαφορετικό τρόπο από τρεις ομάδες προσφυγόπουλων: Μακεδόνες που δεν μπορούν να επιστρέψουν στα χωριά όπου γεννήθηκαν, Έλληνες και Μακεδόνες που επέστρεψαν στη βόρεια Ελλάδα στη δεκαετία του 1950, και Έλληνες που πήραν τη δύσκολη απόφαση να επιστρέψουν στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980, έχοντας ζήσει το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους στην ανατολική Ευρώπη.

Στα κεφάλαια 8 και 9 στρέφουμε την προσοχή μας σε αυτό που αποκαλούμε «εθνογραφίες της μνήμης». Στόχος μας εδώ είναι να αναλύσουμε τις διαφορετικές μορφές που έχει πάρει η αντιδικία σχετικά με την απομάκρυνση των παιδιών κατά τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου στη σημερινή μεταψυχροπολεμική παγκόσμια τάξη. Για το σκοπό αυτό, κάνουμε τη διάκριση ανάμεσα σε δύο διαφορετικές κοινότητες μνήμης, τη «βιωματική» και την «πολιτική», που και οι δύο αποτελούν φαντασιακές κοινότητες της διασποράς. Τα μέλη των «βιωματικών» κοινοτήτων μνήμης συνδέονται μεταξύ τους από κοινές εμπειρίες του παρελθόντος και οι αφηγήσεις τους έχουν κυρίως το στόχο να προσδώσουν νόημα στη ζωή των αφηγητών. Τα μέλη των «πολιτικών» κοινοτήτων μνήμης, από την άλλη, συνδέονται μεταξύ τους από τις κοινές τους πολιτικές απόψεις σχετικά με το παρελθόν και οι αφηγήσεις τους στοχεύουν στην ανάληψη πολιτικής δράσης στο παρόν.

Στο κεφάλαιο 8 εντοπίζουμε κοινά μοτίβα μνήμης στις αφηγήσεις δύο βιωματικών κοινοτήτων μνήμης, εκείνης των προσφυγόπουλων που μεταφέρθηκαν στην ανατολική Ευρώπη και εκείνης των παιδιών που ανατράφηκαν σε παιδοπόλεις στην Ελλάδα. Εστιάζουμε σε τέσσερις θεματικές που επανέρχονται στις αφηγήσεις ζωής και των δύο ομάδων: αναχώρηση, υλικά αντικείμενα, αδυναμία και ενδυνάμωση. Για καθεμία από αυτές τις θεματικές, εντοπίζουμε τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στις αφη-

γήσεις των δύο ομάδων προσφυγόπουλων και καταδεικνύουμε πώς υπονομεύουν από διάφορες απόψεις τις πολωτικές διχοτομήσεις των μεγάλων αφηγήσεων του Ψυχρού Πολέμου που έχουν κυριαρχήσει στο δημόσιο λόγο για τα δύο προγράμματα εκκένωσης.

Το κεφάλαιο 9 διερευνά τους «πολέμους μνήμης» που εξακολουθούν να διεξάγονται σε υπερεθνικούς δημόσιους στίβους σε όλο τον κόσμο σχετικά με το πολιτικό νόημα που μπορεί να αποδοθεί στην απομάκρυνση των προσφυγόπουλων από τα σπίτια τους και την αποστολή τους στην ανατολική Ευρώπη κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Εξετάζουμε την «πολιτική της μνήμης» σχετικά με το γεγονός αυτό αναλύοντας τέσσερα εθνογραφικά παραδείγματα. Τα δύο πρώτα αφορούν αλληλοαποκλειόμενες κοινότητες μνήμης: την Ένωση Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου, μια υπερεθνική οργάνωση προσφυγόπουλων που αυτοπροσδιορίζονται ως Μακεδόνες (και όχι ως Έλληνες), και την Παμμακεδονική Ένωση ΗΠΑ, μια υπερεθνική οργάνωση ανθρώπων με καταγωγή από την ελληνική Μακεδονία, με ελληνική εθνική ταυτότητα και μακεδονική τοπική ταυτότητα. Εξετάζουμε τον κεντρικό ρόλο που έχει παίξει η απομάκρυνση των παιδιών στην κατασκευή της ηγεμονικής αφήγησης του έθνους και στις δύο οργανώσεις. Τα μέλη και των δύο κοινοτήτων μνήμης θεωρούν ότι τα προσφυγόπουλα ήταν αθώα θύματα ενός μοχθηρού σχεδίου που είχε οργανωθεί από ξένους και που στόχο είχε την καταστροφή της εθνικής τους κοινότητας.

Στο τρίτο παράδειγμα, αναλύουμε τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται το πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ στο βιβλίο *Ελένη* του Νίκου Γκατζογιάννη, θεμελιώδους κειμένου για την κατασκευή μιας πολιτικής αφήγησης του ελληνικού Εμφυλίου από την αντικομμουνιστική δεξιά, το οποίο περιγράφει τη μαζική απαγωγή αθών παιδιών από κακούς κομμουνιστές. Με τον τρόπο αυτό, ο Γκατζογιάννης επιχειρεί να νομιμοποιήσει την κυρίαρχη αφήγηση του Ψυχρού Πολέμου προκειμένου να δικαιολογήσει τον παγκόσμιο πόλεμο κατά του κομμουνισμού. Στο τελευταίο μας παράδειγμα αναλύουμε πώς το χωριό του Γκατζογιάννη στην Ήπειρο, ο Λιας, έχει μεταμορφωθεί σε ένα «χωριό-μνημείο» λόγω της επιτυχίας που είχε η *Ελένη*. Περιγράφουμε τις τοπικές μνήμες από την απομάκρυνση των παιδιών από το χωριό το 1948 και τα αμφίθυμα αισθήματα που εξακολουθούν να τρέφουν οι κάτοικοι για τον Γκατζογιάννη και το βιβλίο του. Στη συνέχεια εξετάζουμε τη διαδικασία της μνημειοποίησης μέσα από την ανάλυση του πρόσφατα κατασκευασμένου ξενώνα, αφιερωμένου στη μνήμη της μητέρας του Γκατζογιάννη, της Ελένης, ο οποίος έχει διχάσει βαθιά την κοινότητα του Λια και έχει μεταμορφώσει το χωριό σε τόπο συγκρουόμενων αναμνήσεων. Κλείνουμε το κεφάλαιο εξετάζοντας την αλληλεπίδραση ανάμεσα στο παγκόσμιο και το τοπικό, αναλύοντας τα σχόλια που έχουν γραφτεί στο βιβλίο επισκεπτών του ξενώνα και τις προσπάθειες που καταβάλ-

λουν οι κάτοικοι στην καθημερινή τους ζωή να αποκαταστήσουν τις κοινωνικές τους σχέσεις και να επουλώσουν τα τραύματα του παρελθόντος.

Στον επίλογο μελετάμε τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στη μνήμη και τη λήθη στους «πολέμους μνήμης» που συνεχίζονται να διεξάγονται γύρω από τα τραγικά αυτά γεγονότα. Προσπαθούμε να απαντήσουμε στο καίριο ερώτημα που μας απασχολούσε καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνάς μας: γιατί η ανάμνηση της απομάκρυνσης των προσφυγόπουλων του Εμφυλίου εξακολουθεί να αφορά τον σύγχρονο πολιτικό λόγο στην Ελλάδα; Αντλώντας στοιχεία από την πρόσφατη ανθρωπολογική βιβλιογραφία για την παγκοσμιοποίηση, την επίλυση συγκρούσεων και την μεταψυχροπολεμική τάξη, υποστηρίζουμε ότι το φαινόμενο αυτό δεν αποτελεί απλώς μηχανιστική αναπαραγωγή του πολιτικού λόγου του Ψυχρού Πολέμου, αλλά νέα αποκριση σε μια νέα κατάσταση η οποία συνδέει τις ανοιχτές πληγές του Εμφυλίου με ένα από τα μεγαλύτερα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας, του μακεδονικού ζητήματος. Η έρευνα πάνω σε παρόμοιες συγκρούσεις έχει δείξει ότι η συμφιλίωση με το παρελθόν είναι εφικτή μόνο μέσα από τη δημόσια αναγνώριση της οδύνης και των δύο πλευρών. Κλείνουμε το βιβλίο ενώνοντας τη φωνή μας με τις φωνές των ίδιων των προσφυγόπουλων σε μια έκκληση για ειρήνη και συμφιλίωση. Αυτό είναι το μήνυμα που θα θέλαμε να προσφέρουμε στα παιδιά των επερχόμενων γενεών.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κονίτσας

Προσδιορίζοντας το θέμα

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΙΣΤΟΡΙΑ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Προσδιορίζοντας το θέμα

Η εξορία [...] είναι το αγεφύρωτο ρήγμα που ανοίγεται βίβια ανάμεσα σε έναν άνθρωπο και έναν τόπο καταγωγής, ανάμεσα στον εαυτό και το πραγματικό του σπίτι.

-Edward Said 2000, 173

Το 1948, όταν κατά τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου δεκάδες χιλιάδες παιδιά υποχρεώθηκαν να αφήσουν τα σπίτια τους, το τεράστιο ανθρωπιστικό εγχείρημα που είναι γνωστό ως «διεθνές πλαίσιο για τους πρόσφυγες» (Zolberg, Dulitzke και Aguayo 1989, 258) είχε μόλις πρόσφατα δημιουργηθεί και δεν υπήρχε ακόμα δεσμευτικό νομικό πλαίσιο που να εγγυάται την προστασία τους. Σήμερα το διεθνές αυτό πλαίσιο για τους πρόσφυγες αποτελείται από ένα παγκόσμιο δίκτυο οργανισμών και νόμων για τη διαχείριση των προσφύγων ως παγκόσμιου ανθρωπιστικού «προβλήματος» και για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους. Σύμφωνα με την ετήσια έκθεση *The State of the World's Refugees 2006: Human Displacement in the New Millennium*, το 2006 η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (UNHCR) παρείχε βοήθεια σε πάνω από δεκαεπτά εκατομμύρια «άτομα εμπύπτοντα στην αρμοδιότητά της» σε 115 χώρες σε όλο τον κόσμο. Πάνω από εννέα εκατομμύρια από τα άτομα αυτά ήταν πρόσφυγες· τα υπόλοιπα ήταν πληθυσμοί που είχαν εκτοπιστεί εντός των εθνικών συνόρων, ανιθαγενείς και αιτούντες άσυλο. Σχεδόν οι μισοί από τους πρόσφυγες ήταν παιδιά κάτω των δεκαοχτώ. Οι πρόσφυγες υπό τη μέριμνα της Υ.Α. είχαν διωχθεί από τις εστίες τους στο Βιετνάμ, τη Σομαλία, τη Βοσνία, τη Ρουάντα, το Αφγανιστάν, το Ιράκ και το Σουδάν εξαιτίας πολέμων, επιχειρήσεων εθνοκάθαρσης και γενοκτονιών (UNHCR 2006).

Οι απαρχές του διεθνούς πλαισίου για τους πρόσφυγες εντοπίζονται

στις προσπάθειες να αντιμετωπιστεί η ανθρωπιστική κρίση που είχε προκληθεί από την εξαναγκαστική μετανάστευση εκατομμυρίων Ευρωπαίων κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Η Liisa Malkki, στη σημαντική βιβλιογραφική της επισκόπηση για την ανθρωπολογία των προσφύγων, τοποθετεί «τη γέννηση της σύγχρονης, διεθνώς αναγνωρίσιμης φιγούρας του “πρόσφυγα”» στην Ευρώπη κατά την περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1995α, 497). Το 1943, ιδρύθηκε η Διοίκηση για Βοήθεια και Αποκατάσταση του ΟΗΕ (UNRRA) με σκοπό τον επαναπατρισμό επτά εκατομμυρίων προσφύγων που είχαν εκτοπιστεί από τις πατρίδες τους στην Κεντρική Ευρώπη. Το 1951 έγινε ένα ακόμα πιο σημαντικό βήμα, όταν ιδρύθηκε η Υπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες και θεσπίστηκε η Σύμβαση της Γενεύης για το Καθεστώς των Προσφύγων. Η σύμβαση αυτή, όπως τροποποιήθηκε από το Πρωτόκολλο του 1967 που διεύρυνε το πεδίο ισχύος της πέρα από το πλαίσιο της μεταπολεμικής Ευρώπης, έχει γίνει «το παγκόσμιο όργανο της προσφυγικής νομοθεσίας» (Nobel 1988, 21).

Σύμφωνα με το άρθρο 1 της Σύμβασης της Γενεύης του 1951 περί του Καθεστώτος των Προσφύγων,

ο όρος «πρόσφυγας» εφαρμόζεται σε: [...] [κ.]άθε πρόσωπο που συνεπεία [...] δικαιολογημένου φόβου διώξεως λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξης ή πολιτικών πεποιθήσεων βρίσκεται εκτός της χώρας της οποίας έχει την υπηκοότητα και δεν δύναται ή, λόγω του φόβου αυτού, δεν επιθυμεί να απολαύει της προστασίας της χώρας αυτής, ή εάν ενώ δεν έχει κάποια υπηκοότητα και βρίσκεται συνεπεία τέτοιων γεγονότων εκτός της χώρας της προηγούμενης συνήθους διαμονής του, δεν δύναται ή, λόγω του φόβου αυτού, δεν επιθυμεί να επιστρέψει σε αυτή.¹

Στο βιβλίο *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century*, ο Michael Marrus δίνει έναν πιο γενικό ορισμό του όρου «πρόσφυγας», σύμφωνα με τον οποίο όλοι «οι άνθρωποι που υποχρεώνονται εξαιτίας πολέμου ή διώξεων να εγκαταλείψουν τον τόπο διαμονής τους και να αναζητήσουν καταφύγιο στο εξωτερικό» θεωρούνται πρόσφυγες (1985, 3). Εμείς προτείνουμε την περαιτέρω επέκταση του ορισμού αυτού, ώστε να περιλαμβάνει άτομα που εγκαταλείπουν την κατοικία τους αναζητώντας καταφύγιο από πολέμους ή διωγμούς, αλλά παραμένουν εντός των συνόρων της χώρας τους. Στο πλαίσιο του «διεθνούς πλαισίου για τους πρόσφυγες», οι άνθρωποι αυτοί αποκαλούνται επίσημα «εσωτερικώς εκτοπισμένα άτομα» (internally displaced people) ή «IDP». Ενώ υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους ανθρώπους που κατά την φυγή τους διασχίζουν εθνικά σύ-

1. Βλ. <http://www2.ohchr.org/english/law/refugees.htm>.

νορα και σε εκείνους που παραμένουν στο εσωτερικό τους, σε πολλές περιπτώσεις οι ομοιότητες που χαρακτηρίζουν τις εμπειρίες τους δικαιολογούν τη χρήση του όρου «πρόσφυγας» ώστε να τους περιλαμβάνει όλους.

Σύμφωνα με τη Malkki, ο λόγος που διέπει το «διεθνές πλαίσιο για τους πρόσφυγες» αντιμετωπίζει γενικά τους πρόσφυγες ως πολιτικό και ανθρωπιστικό «πρόβλημα», η λύση του οποίου περιλαμβάνει τον εθελοντικό τους επαναπατρισμό στη χώρα προέλευσής τους, την εθελοντική τους επανεγκατάσταση σε κάποια τρίτη χώρα ή την ενσωμάτωσή και την αφομοίωσή τους στη χώρα που τους φιλοξενεί. Ο λόγος αυτός έχει ασκήσει σημαντική επιρροή στο διεπιστημονικό πεδίο των «προσφυγικών σπουδών» το οποίο εμφανίστηκε στις δεκαετίες του 1970 και του 1980. Κατά τη διαδικασία της κατασκευής του «πρόσφυγα» ως αντικειμένου ακαδημαϊκής γνώσης, μεγάλο μέρος των πρώιμων μελετών στο πεδίο αυτό εμφάνισε μια τάση προς την ουσιοκρατία. Στην προσπάθεια να ορίσουν την «προσφυγική εμπειρία», οι μελέτες αυτές εξέλαβαν ως δεδομένη «μια ενιαία, ουσιαστική, υπεριστορική προσφυγική συνθήκη» και δέχτηκαν την υπόθεση ότι όλοι οι πρόσφυγες «μοιράζονταν μια κοινή συνθήκη ή φύση» (Malkki 1995α, 507-11). Μια αρνητική επίπτωση αυτής της ουσιοκρατικής προσέγγισης ήταν η δημιουργία μιας ενιαίας, οικουμενικής εικόνας των προσφύγων ως ανίσχυρων θυμάτων, ανίκανων να πουν ή να κάνουν οτιδήποτε για να επηρεάσουν τη μελλοντική πορεία της ζωής τους.

Η εικόνα των προσφύγων ως αθώων θυμάτων είναι ακόμα πιο ελκυστική όταν οι πρόσφυγες είναι παιδιά. Το εκτεταμένο διεθνές νομικό σύστημα για την προστασία των παιδιών που υπάρχει στις αρχές του 21ου αιώνα βρισκόταν ακόμα στα σπάργανα τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1940. Πολλές από τις βασικές ιδέες για τα δικαιώματα των παιδιών που αργότερα θα περιλαμβάνονταν στο ανθρωπιστικό δίκαιο έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις δημόσιες αντιπαραθέσεις σχετικά με τη μοίρα των παιδιών-προσφύγων του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου. Το 1959, τα Ηνωμένα Έθνη εξέφρασαν για πρώτη φορά δημόσια την ανησυχία τους για την προστασία των παιδιών με τη «Διακήρυξη για τα δικαιώματα του παιδιού». Τρεις δεκαετίες αργότερα, η ανησυχία αυτή απέκτησε δεσμευτική νομική μορφή με την υιοθέτηση της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών το Νοέμβριο του 1989.² Η σύμβαση αυτή βασίζεται στην αρχή ότι τα παιδιά «δικαιούνται ειδική βοήθεια και υποστήριξη» και «πρέπει να μεγαλών[ουν] μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον», καθώς η οικογένεια είναι «η θεμελιώδης μονάδα της κοινωνίας και το φυσικό περιβάλλον για την ανάπτυξη και την ευημερία όλων των μελών της, και ιδιαίτερα των παιδιών». Για το λόγο αυτό, η οικογένεια «πρέπει να έχει την προστασία και την υποστήριξη που χρειάζεται για να μπορέσει

2. Βλ. <http://www2.ohchr.org/english/law/crc.htm>

να διαδραματίσει πληρέστερα το ρόλο της στην κοινότητα» (προοίμιο). Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 9 της Σύμβασης, «τα Συμβαλλόμενα Κράτη μεριμνούν ώστε το παιδί να μην αποχωρίζεται από τους γονείς του, παρά τη θέλησή τους, εκτός εάν οι αρμόδιες αρχές αποφασίσουν, με την επιφύλαξη δικαστικής αναθεώρησης και σύμφωνα με τους εφαρμοζόμενους νόμους και διαδικασίες, ότι ο χωρισμός αυτός είναι αναγκαίος για το συμφέρον του παιδιού».

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού του 1989, καθώς και η ιδιαίτερη εστίαση των ανθρωπιστικών οργανώσεων στα παιδιά που πλήττονται από τον πόλεμο, έχουν να παρουσιάσουν σημαντικά θετικά αποτελέσματα. Ωστόσο, η διεθνής ρητορική περί δικαιωμάτων του ανθρώπου, όταν αναφέρεται στα παιδιά, χαρακτηρίζεται από την ίδια ουσιοκρατική τάση όπως και στην περίπτωση των προσφύγων. Έχει υιοθετήσει ένα οικουμενικό, διαπολιτισμικό μοντέλο για το «οικουμενικό παιδί» (Mann 2004), το οποίο εμφανίστηκε στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική και είναι βασισμένο στο μοντέλο ανατροφής των παιδιών στη βιομηχανική περίοδο. Κοινωνικοί επιστήμονες που ασχολούνται με τη μελέτη της παιδικής ηλικίας έχουν υποστηρίξει ότι ο λόγος για τα ανθρώπινα δικαιώματα των παιδιών, καθώς βασίζεται σε αυτό το λανθασμένο οικουμενικό μοντέλο της παιδικής ηλικίας, τα παρουσιάζει ανακριβώς σαν ανυπεράσπιστα θύματα και όχι σαν ανεξάρτητα δρώντα υποκείμενα (Boyden 1997, 254).³

δεν μιλώεσαι στα αιτά!

Είναι αναμφίβολα γεγονός ότι τα νήπια και τα μικρά παιδιά είναι εξαιρετικά ευάλωτα· έχουν ανάγκη φροντίδας και προστασίας. Αυτό όμως ισχύει πολύ λιγότερο για μεγαλύτερα παιδιά, από την πρώιμη μέχρι την ύστερη εφηβεία. Σε πολλούς πολιτισμούς –συμπεριλαμβανομένου και εκείνου της αγροτικής Ελλάδας της δεκαετίας του 1940– ακόμα και τα μικρά παιδιά παίζουν σημαντικό ρόλο στη ζωή της οικογένειας και πρέπει να παίρνουν μόνα τους πρωτοβουλίες σχετικά με τη μέριμνα για την επιβίωση της οικογένειας ή τη φροντίδα των μικρότερων αδελφών τους (Mann 2004). Πρόσφατες μελέτες με παιδιά που έχουν επηρεαστεί από τον πόλεμο έχουν δείξει επίσης ότι τα παιδιά, ακόμα και όταν έχουν υποστεί σοβαρά ψυχικά τραύματα, δείχνουν συχνά αξιοσημείωτη αντοχή και είναι ικανά να παίζουν ενεργό ρόλο στον καθορισμό της μοίρας τους (Boyden και de Berry, 2004, xvii· Panter-Brick 2000, 11). Είναι προφανές ότι είναι λάθος να θεωρούμε πως παιδιά όπως αυτά είναι ανίσχυρα, χωρίς φωνή και ανίκανα

3. Για τη διεπιστημονική, διαπολιτισμική μελέτη της παιδικής ηλικίας βλ. Ariès (1962), Hawkes και Hiner (1991), James και Prout (1997), Jenks (1996), Stephens (1995) και Zelizer (1985). Για μια πιο πρόσφατη συζήτηση για την ανθρωπολογία της παιδικής ηλικίας, βλ. τα ειδικά τεύχη του *American Anthropologist* (109, αρ. 2 [2007]: 241-306) και του *Anthropology News* (49, αρ. 4 [2008]).

να ενεργήσουν από μόνα τους ως ανεξάρτητα δρώντα υποκείμενα. Η αντίληψη αυτή έχει οδηγήσει σε μια σημαντική αλλαγή παραδείγματος, που τονίζει την ανάγκη να εξισορροπηθεί η αποκλειστική εστίαση στην ευάλωτη φύση των παιδιών με ένα νέο ενδιαφέρον για την επάρκεια και την ικανότητά τους για δράση. Με άλλα λόγια, είναι απαραίτητο να ακούσουμε τη φωνή των ίδιων των παιδιών.

Από την έκδοση του έργου του Philippe Ariès (1962) και μετά, οι κοινωνιολόγοι και οι ανθρωπολόγοι έχουν απορρίψει την ιδέα ότι η παιδική ηλικία είναι ένα φυσικό ή οικουμενικό στάδιο του κύκλου της ανθρώπινης ζωής και έχουν ασπαστεί την αντίληψη ότι η παιδική ηλικία είναι μια κοινωνική κατασκευή που ποικίλλει σημαντικά από πολιτισμό σε πολιτισμό. Προκειμένου να αποφύγει την κατηγορία του εθνοκεντρισμού ή, ακόμα χειρότερα, του πολιτισμικού ιμπεριαλισμού, ο διεθνής λόγος για τα δικαιώματα των παιδιών είναι απαραίτητο να απορρίψει τη μονολιθική άποψη της παιδικής ηλικίας και να διατηρήσει την ευαισθησία του απέναντι στις διαπολιτισμικές παραλλαγές των αντιλήψεων για το «παιδί». Εξίσου σημαντικό, ωστόσο, είναι να απορρίψει και μια απόλυτα σχετικιστική οπτική που θα καθιστούσε αδύνατη οποιαδήποτε μέριμνα για τα δικαιώματα του ανθρώπου (Cowan, Dembour και Wilson 2001). Μόνο διατηρώντας προσεκτικά την ισορροπία ανάμεσα στα δύο αυτά άκρα είναι εφικτό να κατανοήσουμε τόσο τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους μπορούν τα παιδιά να συμμετάσχουν ενεργά στη διαμόρφωση της ζωής τους όσο και τους πολλούς τρόπους με τους οποίους χρειάζονται πραγματικά τη φροντίδα και την προστασία των γονιών τους, άλλων ενηλίκων και, σε ακραίες περιπτώσεις, του κράτους.

Ο διεθνής λόγος για τα δικαιώματα του ανθρώπου αντιμετωπίζει τα παιδιά-πρόσφυγες που έχουν χωριστεί από τους γονείς τους σαν ανίσχυρα θύματα για δύο λόγους: επειδή είναι πρόσφυγες και επειδή είναι παιδιά. Για τους ίδιους λόγους αντιμετωπίζονται και σαν «ύλη εκτός τόπου» (Douglas 1966, 48). Ως πρόσφυγες, θα έπρεπε να επιστρέψουν στην πατρίδα τους· και ως παιδιά που έχουν αποχωριστεί από τους γονείς τους θα έπρεπε να επιστρέψουν στην οικογένειά τους. Όπως ακριβώς ο επαναπατρισμός είναι η λύση στο «προσφυγικό πρόβλημα», έτσι και η επανένωση των οικογενειών είναι η λύση στο πρόβλημα των «ασυνόδευτων ανηλίκων». Αν και σε πολλές περιπτώσεις ο επαναπατρισμός και η οικογενειακή επανένωση μπορεί όντως να αποτελεί την καλύτερη λύση στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα παιδιά-πρόσφυγες που έχουν χωριστεί από τους γονείς τους, αυτό δεν ισχύει πάντα. Ο σωστός στόχος για τους διεθνείς οργανισμούς που είναι αφοσιωμένοι στην ευημερία των παιδιών όλου του κόσμου είναι «να επινοούν πολιτικές προστασίας όχι τόσο για να διασώζουν και να γλιτώνουν τα παιδιά, όσο για να ενθαρρύνουν τη συμμετοχή και την ενδυνάμωσή τους» (Panter-Brick 2000, 12).

Στη μελέτη αυτή για τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, προσπαθούμε να αντιστρέψουμε αυτή την τάση προς την αποϊστορικοποίηση και την αποπροσωποποίηση, εστιάζοντας στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή και τις μοναδικές προσωπικές και οικογενειακές συνθήκες κάτω από τις οποίες τα παιδιά αυτά χωρίστηκαν από τις οικογένειές τους και έγιναν πρόσφυγες. Στόχος μας είναι να ενδυναμώσουμε τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου ξαναδίνοντάς τους τη φωνή τους και ακούγοντας προσεκτικά τις ιστορίες τους. Μόνο έτσι είναι δυνατό να καταλάβουμε πώς μπορούν οι πρόσφυγες να οικοδομήσουν ζωές με νόημα για τον εαυτό τους στον απόηχο τέτοιων τραγικών γεγονότων.

Η απομάκρυνση παιδιών κατά τη διάρκεια του πολέμου στην Ευρώπη στις δεκαετίες του 1930 και 1940

Κατά τον 20ό μόνο αιώνα, από τη σφαγή των Αρμενίων μέχρι τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, τα ασυνόδευτα παιδιά έχουν υπάρξει από τα πιο τραγικά ^{offer} θύματα του πολέμου. Σε πολλές τέτοιες συγκρούσεις προσφυγόπουλα έχουν απομακρυνθεί από τις εστίες και τις οικογένειές τους με οργανωμένα προγράμματα εκκένωσης. Ορισμένα από αυτά τα προγράμματα ήταν ευγενείς ανθρωπιστικές προσπάθειες να σωθούν τα παιδιά από γενοκτονία· άλλες ήταν αυθεντικά κακόβουλες απόπειρες απαγωγής των παιδιών ώστε να δημιουργηθεί μια «ανώτερη φυλή». Οι στόχοι κάποιων άλλων προγραμμάτων εκκένωσης ήταν πιο σύνθετοι: να εξυπηρετήσουν το σκοπό συγκεκριμένων στρατηγικών στρατηγικών, να διευκολύνουν συγκεκριμένα προγράμματα κοινωνικής αλλαγής ή να μην επιτρέψουν να ζήσουν τα παιδιά σε καταπιεστικά πολιτικά καθεστώτα.

Είναι δύσκολο να φανταστούμε το εύρος των βασάνων που αντιμετώπισαν πρόσφυγες, εκτοπισμένοι πληθυσμοί και ασυνόδευτα παιδιά στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και του Ισπανικού Εμφυλίου πριν από αυτόν. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, στο τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου υπήρχαν στην Ευρώπη εξήμισι εκατομμύρια πρόσφυγες και εκτοπισμένοι. Σε αυτούς περιλαμβάνονταν πάνω από ένα εκατομμύριο παιδιά που ζούσαν σε ιδρύματα επειδή είχαν «μείνει ορφανά», είχαν «εγκαταλειφθεί» ή είχαν χωριστεί με κάποιον άλλο τρόπο από την οικογένειά τους (Ressler, Boothby και Steinboch, 1988, 18, 22).

Μετά τον πρώτο χρόνο του Ισπανικού Εμφυλίου (1936-1939), 90.000 παιδιά είχαν μείνει ορφανά ή είχαν εγκαταλειφθεί. Πολλά από αυτά, με τη συνοδεία δασκάλων και ρωμαιοκαθολικών ιερέων, οδηγήθηκαν στη Γαλλία, την Αγγλία, το Μεξικό και τη Σοβιετική Ένωση. Όπως συμβαίνει συχνά, αυτό που αρχικά θα ήταν ένας σύντομος αποχωρισμός έγινε πολύ μεγαλύτερος, για διάφορους λόγους: τη νίκη του Φράνκο, το ξέσπασμα του Β' Πα-

γκόσμιου Πολέμου, καθώς και λόγω πολιτικών συγκρούσεων ανάμεσα στις χώρες που φιλοξενούσαν τα παιδιά και το καθεστώς του Φράνκο. Τα δύο τρίτα με τρία τέταρτα των παιδιών από τη Γαλλία και την Αγγλία είχαν επιστρέψει στην Ισπανία μέχρι το 1940. Λόγω του Ψυχρού Πολέμου, ο επαναπατρισμός των παιδιών από τη Σοβιετική Ένωση ξεκίνησε τελικά το 1956. Στην Ισπανία, τη Γαλλία και σε άλλες χώρες όπου ζουν σήμερα, τα προσφυγόπουλα του Ισπανικού Εμφυλίου έχουν σχηματίσει κοινωνικές οργανώσεις που χρηματοδοτούν συναντήσεις επανασύνδεσης και προσκυνήματα, όπου οργανώνουν εκδηλώσεις μνήμης και μοιράζονται τις κοινές τους εμπειρίες.⁴

Με την προσάρτηση της Αυστρίας στο Τρίτο Ράιχ το 1938 και την εξάπλωση των αντισημιτικών νόμων και των πογκρόμ σε άλλες χώρες της κεντρικής Ευρώπης, οργανώθηκαν διάφορα σχέδια για την απομάκρυνση ασυνόδευτων εβραιόπουλων σε άλλα μέρη της Ευρώπης όπου θα ήταν ασφαλή. Πριν από το 1940, σε ένα πρόγραμμα γνωστό με το όνομα Kindertransport, 10.000 εβραιόπουλα απομακρύνθηκαν με τη συγκατάθεση των γονιών τους από χώρες που βρίσκονταν υπό ναζιστικό έλεγχο και εγκαταστάθηκαν στην Αγγλία. Κατά τη διάρκεια του πολέμου και την περίοδο αμέσως μετά τη λήξη του, ακόμα 10.000 εβραιόπουλα βρήκαν προσωρινό καταφύγιο στην Ελβετία πριν επανεγκατασταθούν σε άλλες χώρες, και άλλα 20.000 οδηγήθηκαν στην Παλαιστίνη μέσω του προγράμματος Youth Aliyah (Ressler, Boothby και Steinboch, 1988, 20-21). Για τη μεγάλη πλειονότητα των παιδιών αυτών, το τέλος του πολέμου έφερε τραγικά νέα για το θάνατο των γονιών τους στα στρατόπεδα συγκέντρωσης των ναζί.⁵

Μέσα σε λίγες μέρες από την κήρυξη του πολέμου μεταξύ Αγγλίας και Γερμανίας, το Σεπτέμβριο του 1939, σε όλη την Αγγλία 750.000 ασυνόδευτα παιδιά απομακρύνθηκαν από τις αστικές περιοχές και οδηγήθηκαν στην επαρχία, για να αποφύγουν τους αναμενόμενους γερμανικούς βομβαρδισμούς. Πολλά βρετανόπουλα στάλθηκαν και στο εξωτερικό, κυρίως στον Καναδά και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Το Συμβούλιο Υποδοχής Παιδιών στο Εξωτερικό σχεδίαζε να απομακρύνει δεκάδες χιλιάδες παιδιά, αλλά το πρόγραμμα διακόπηκε μετά την απομάκρυνση μόλις 2.700, όταν ένα μεταγωγικό πλοίο βυθίστηκε από γερμανικό υποβρύχιο, με αποτέλεσμα να σκοτωθούν 73 παιδιά (Ressler, Boothby και Steinboch, 1988, 29). Στο τέλος του πολέμου, τα περισσότερα από τα παιδιά αυτά επέστρεψαν σώα και αβλαβή στη Μεγάλη Βρετανία (Bailey 1980).

4. Βλ. Labajos-Pérez και Vitoria-Garcia (1997), Legarreta (1984) και Vigil κ.ά. (1999). Για μια σύγκριση της μετακίνησης παιδιών στον ισπανικό και ελληνικό Εμφύλιο, βλέπε Χασιώτης 2012.

5. Βλ. Baumel (1990), Fox και Abraham-Podietz (1999), Harris και Oppenheimer (2000) και Whiteman (1993).

Όταν η Φινλανδία δέχτηκε εισβολή πρώτα από τη Σοβιετική Ένωση και έπειτα από τη ναζιστική Γερμανία, στο διάστημα 1939-1944, περίπου 67.000 παιδιά ηλικίας από ενός μέχρι δεκατεσσάρων ετών διακομίστηκαν στη Σουηδία – πάνω από 7% όλων των παιδιών που υπήρχαν στη Φινλανδία. Υπάρχουν στοιχεία ότι πολλοί γονείς που είχαν να συντηρήσουν μεγάλες οικογένειες μπορεί να συμφωνούσαν στην απομάκρυνση ενός ή περισσότερων από τα παιδιά τους, για να τα γλιτώσουν από τη φτώχεια και να τους προσφέρουν καλύτερες ευκαιρίες στη Σουηδία. Αντίθετα από τη γενική πεποίθηση ότι μετά τον πόλεμο τα παιδιά θα επέστρεφαν στις οικογένειές τους στη Φινλανδία, 15.000 από αυτά παρέμειναν στη Σουηδία (Ressler, Boothby και Steinboch, 1988, 28-29).

Ενώ το πρόγραμμα Kindertransport βρίσκεται στο ένα άκρο του ήθους συνεχούς ανάμεσα στο καλό και το κακό, το πρόγραμμα που εφάρμοσαν οι ναζί, στο οποίο τα παιδιά με «επιθυμητά φυλετικά χαρακτηριστικά» απάγονταν από περιοχές που βρίσκονταν υπό γερμανική κατοχή και υποβάλλονταν σε μια διαδικασία αναγκαστικού «εκγερμανισμού», βρίσκεται στο άλλο. Το 1941, αξιωματούχοι των ναζί έθεσαν σε εφαρμογή ένα πρόγραμμα βάσει του οποίου πολλά παιδιά απήχθησαν από την ανατολική Ευρώπη, κυρίως από την Πολωνία και την Ουκρανία.⁶ Τα «άχρηστα» παιδιά στέλνονταν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, ενώ τα «φυλετικά πολύτιμα» παιδιά με κατάλληλα «βόρεια» χαρακτηριστικά είτε τοποθετούνταν σε κρατικά οικοτροφεία του Προγράμματος Λέμπενσμπορν ή δίνονταν για υιοθεσία σε γερμανικές οικογένειες, όπου ανατρέφονταν σαν γερμανόπουλα χωρίς να μάθουν ποτέ την καταγωγή τους. Το 1946, 40.000 από τα 200.000 παιδιά από την Πολωνία που είχαν δηλωθεί ως απαχθέντα επέστρεψαν στα σπίτια τους (Sereny 2001, 45-52). Στις δίκες της Νυρεμβέργης το 1948, οι αξιωματούχοι των Schutzstaffel (SS) που ήταν υπεύθυνοι για το πρόγραμμα αυτό καταδικάστηκαν για εγκλήματα πολέμου, γενοκτονία και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.⁷

Τα προγράμματα απομάκρυνσης και επαναπατριsmού προσφύγων, όπως αυτά του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου που αποτελούν το αντικείμενο αυτού του βιβλίου, εγείρουν πολλά σημαντικά ερωτήματα. Σε περιόδους πολέμου, πότε άραγε είναι δικαιολογημένος, αν είναι ποτέ, ο χωρισμός παιδιών από τους γονείς τους; Όταν η ζωή των παιδιών βρίσκεται σε κίνδυνο, τι νόημα έχει να ρωτάμε αν ο χωρισμός είναι οικειοθελής ή όχι; Ποιες

6. Οι εκτιμήσεις για τον αριθμό των παιδιών που είχαν απαγάγει οι ναζί φτάνουν μέχρι τις 500.000 (Clay και Leapman 1995, 128), το ανώτερο, έως 50.000 (Heinemann 2004) το κατώτερο.

7. Η περιγραφή αυτή βασίζεται στα Clay και Leapman (1995), Heinemann (2004) και Sereny (2001, 25-52). Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Hrabar, Tokarz και Wilczur (1981) και Macardle (1949).

ενέργειες εξυπηρετούν πιο αποτελεσματικά τα συμφέροντα των παιδιών; Σε ποιο βαθμό πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι απόψεις των ίδιων των παιδιών; Τι ρόλο πρέπει να παίζουν σε αυτές τις αποφάσεις οι γονείς και η κυβέρνηση της χώρας προέλευσής τους; Με άλλα λόγια, σε ποιον ανήκουν τα προσφυγόπουλα; Στους γονείς τους, στο κράτος ή στον εαυτό τους;

Ο ελληνικός Εμφύλιος

Ο ελληνικός Εμφύλιος ήταν από τους πιο καταστρεπτικούς πολέμους της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας. Πέρα από τις αμέτρητες απώλειες σε ανθρώπινες ζωές και την καταστροφή της υλικής υποδομής της χώρας, οι οποίες ήρθαν να προστεθούν σε εκείνες της κατοχικής περιόδου, ο Εμφύλιος αναδιάρθρωσε συθέμελα τη δομή της ελληνικής κοινωνίας, διαίρεσε τους Έλληνες σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα για δεκαετίες μετά τη λήξη των εχθροπραξιών και η θρυμματισμένη μνήμη του εξακολουθεί να στοιχειώνει τις νεότερες γενιές σαν «φάντασμα» (Μαργαρίτης 2000, 26-27).

Όπως τονίζει ο Γιώργος Μαργαρίτης (2000, 52-56), όταν ξεκίνησε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος η Ελλάδα ήταν μια σχετικά «νέα» χώρα και η ενσωμάτωση των συχνά «αλλόφωνων» πληθυσμών των «Νέων Χωρών» μετά το 1912, καθώς και πάνω από ενός εκατομμυρίου προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, είχαν ήδη δημιουργήσει μεγάλες εντάσεις στον ιστό της κοινωνίας. Ωστόσο, καταλυτικό ρόλο στο ξέσπασμα ανοιχτού Εμφυλίου το φθινόπωρο του 1946 διαδραμάτισε η κληρονομιά που άφησαν οι εμφύλιες συγκρούσεις στο τέλος της Κατοχής, ιδίως μεταξύ των δυνάμεων του ΕΛΑΣ, που κυριαρχούσε στο μεγαλύτερο μέρος της ορεινής Ελλάδας, και των ισάριθμων δυνάμεων των συνεργαζόμενων με τους Γερμανούς Ταγμάτων Ασφαλείας. Αλλά και οι αιματηρές συγκρούσεις του τέλους της Κατοχής δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές χωρίς να λάβει κανείς υπόψη την γερμανική πολιτική στην κατεχόμενη Ελλάδα, με τα μαζικά αντίποινα, την καταστροφή χιλιάδων χωριών και την υποκίνηση του Εμφυλίου μέσα από τη δημιουργία των Ταγμάτων Ασφαλείας, προκειμένου να χτυπηθεί το μαζικό αντιστασιακό κίνημα (Βόγλης 2004β).

Το εμφύλιο δράμα εκτυλίχθηκε σε τέσσερις διακριτές φάσεις, ξεκινώντας από την αποχώρηση των Γερμανών τον Οκτώβριο του 1944. Η βραχύβια κυβέρνηση εθνικής ενότητας υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου, με τη συμμετοχή του ΕΑΜ, κατέρρευσε δύο μήνες αργότερα στα Δεκεμβριανά όταν, ύστερα από απρόκλητη επίθεση σε διαδήλωση του ΕΑΜ στην Αθήνα, ξέσπασαν μάχες ανάμεσα στις δυνάμεις του ΕΛΑΣ και την ελληνική αστυνομία, βρετανικά στρατεύματα και ακροδεξιές ομάδες. Η ήττα του ΕΛΑΣ στη μάχη της Αθήνας οδήγησε στη Συμφωνία της Βάρκιζας, το Φλεβάρη του 1945, και τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ.

αυτοαρχία

Η μερική
και η ενότητα
τα αποτελέσματα
και η ενότητα
και η ενότητα

Ακολούθησε η λεγόμενη περίοδος της «λευκής τρομοκρατίας», κατά την οποία άτακτες ομάδες δεξιών ενόπλων, ανεξέλεγκτες από την κεντρική εξουσία, εξαπέλυσαν ένα αμείλικτο εκδικητικό κύμα βίας και τρομοκρατίας κατά των οπαδών του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Εν μέρει, επρόκειτο για εκδίκηση για τη βία της αριστεράς, ιδίως εκ μέρους ομάδων της ΟΠΛΑ, στην προηγούμενη περίοδο, ή και για ταπεινώσεις που υπέστησαν μέλη των προπολεμικών ελίτ από τα όργανα της «λαοκρατίας» στις ανταρτοκρατούμενες περιοχές (Βαν Μπούσχοτεν 1997, 148-151, Μαραντζίδης 2002, Kalyvas 2006, 259-260). Ταυτόχρονα ανασυγκροτούνται τα τοπικά δίκτυα εξουσίας, με την αντικατάσταση των φορέων της «λαϊκής εξουσίας» στην Ελεύθερη Ελλάδα του βουνού με διορισμένους από την κεντρική εξουσία κοινοτάρχες. Σημαντικό ρόλο στη διαδικασία αυτή έπαιξε και η διανομή των αγαθών της UNRRA στους «ημετέρους» (Τσίλαγα 2012). Οι αριστεροί οπαδοί του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ δημιουργούν ομάδες αυτοάμυνας, κρύβονται στο βουνό ως καταδιωκόμενοι ή καταφεύγουν σε αστικά κέντρα. Η δεύτερη φάση αυτή ολοκληρώνεται με τις βουλευτικές εκλογές του Μαρτίου 1946, στις οποίες το ΚΚΕ κήρυξε αποχή, λόγω του κλίματος βίας που κυριάρχησε σε όλη τη χώρα, και το δημοψήφισμα του Σεπτεμβρίου 1946, που επανέφερε το Βασιλιά Γεώργιο II.

Η τρίτη φάση της εμφύλιας σύρραξης ξεκινάει το φθινόπωρο του 1946 και οδηγεί στον καθεαυτό Εμφύλιο Πόλεμο, με την ανασυγκρότηση του Εθνικού Στρατού και τη δημιουργία του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας. Στον Εθνικό Στρατό εντάσσονται αρχικά ως κληρωτοί και πολλοί νέοι αριστερών φρονημάτων, ενώ οι πρώτες ομάδες του Δημοκρατικού Στρατού αποτελούνται κυρίως από αριστερούς εθελοντές, επί το πλείστον καταδιωκόμενους. Στην πλήρη ανάπτυξη του Εμφυλίου, στον Εθνικό Στρατό υπηρετούν περί τους 250.000 άνδρες, ενώ οι δυνάμεις του Δημοκρατικού Στρατού δεν θα ξεπεράσουν ποτέ τους 25.000. Ταυτόχρονα, η κεντρική εξουσία, η οποία ξανακερδίζει σταδιακά τον έλεγχο της κατάστασης, δημιουργεί το νομικό πλαίσιο για την πολιτική δίωξη των πολιτών αριστερών φρονημάτων (Αλιβιζάτος 1986).

Ιδιαίτερα σημαντική, στο πλαίσιο αυτό, ήταν η θέσπιση, στις 18 Ιουνίου 1946, του Ψηφίσματος Γ' «περί εκτάκτων μέτρων αφορώντων την Δημοσίαν τάξιν και ασφάλειαν» και η εγκαθίδρυση έκτακτων στρατοδικείων σε όλη την επικράτεια. Σε όλη τη διάρκεια του Εμφυλίου οι θανατικές καταδίκες υπολογίζονται σε 8.000 περίπου και οι εκτελέσεις σε 3.500 (Βόγλης 2004α, 93, 109). Εξίσου σημαντικός ήταν ο αναγκαστικός νόμος 509, με τον οποίο τέθηκαν εκτός νόμου το ΚΚΕ και το ΕΑΜ, ο οποίος ψηφίστηκε το Δεκέμβριο του 1947. Στη διάρκεια της κύριας φάσης του Εμφυλίου (1947-1949) βρίσκονταν έγκλειστα σε φυλακές, ξερονήσια και στρατόπεδα συγκέντρωσης γύρω στα 50.000 άτομα (Βόγλης 2004α, 98). Σημαντικός σταθμός στη φάση αυτή ήταν η διακήρυξη του Δόγματος Τρούμαν, το Μάρ-

προκλαμάση

στην Ελλάδα, η οποία είναι η λεγόμενη «λευκή τρομοκρατία»

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κονίτσας

στη Βραζιλία, η ΠΑ

τιο του 1947, βάσει του οποίου οι Ηνωμένες Πολιτείες αρχίζουν να στέλνουν ουσιαστική οικονομική και στρατιωτική βοήθεια στην κυβέρνηση των Αθηνών. Από τον Απρίλιο του 1947 ο Εθνικός Στρατός ξεκινάει εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην κεντρική και βόρεια Ελλάδα, χωρίς όμως να καταφέρει να εκδιώξει τις δυνάμεις του Δημοκρατικού Στρατού από τις περιοχές αυτές.

Η τέταρτη φάση του Εμφυλίου ξεκινάει το Σεπτέμβριο του 1947, με την 3η ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, η οποία πλέον τάσσεται ανοιχτά υπέρ του ολομέτωπου ένοπλου αγώνα, με απώτερο στόχο τη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους στη Βόρεια Ελλάδα υπό τον έλεγχο του ΚΚΕ. Για το σκοπό αυτό στις 24 Δεκεμβρίου δημιουργείται η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση (ΠΔΚ) ως εναλλακτικό προς το «κράτος των Αθηνών» πόλο εξουσίας, με πρόεδρο το Μάρκο Βαφειάδη, αρχιστράτηγο του Δημοκρατικού Στρατού. Την επόμενη μέρα ο Δημοκρατικός Στρατός επιτίθεται στην Κόνιτσα (βλέπε κεφάλαιο 3) με σκοπό να εγκαταστήσει εκεί την έδρα της ΠΔΚ. Ύστερα από σκληρές μάχες δέκα ημερών, η προσπάθεια αυτή αποτυχαίνει. Τα επόμενα δύο χρόνια ο Δημοκρατικός Στρατός θα προσπαθήσει ανεπιτυχώς να καταλάβει και άλλες πόλεις, με φονικότερη τη μάχη της Φλώρινας (Φλεβάρης 1949).

Τον ίδιο περίπου καιρό, ο Εθνικός Στρατός αρχίζει να εφαρμόζει πλέον συστηματικά το μέτρο της εκτόπισης ορεινών πληθυσμών, με σκοπό να αποκόψει τους αντάρτες από τις δυνατότητες στρατολόγησης και τροφοδοσίας, μεταφέροντας τους κατοίκους εκατοντάδων χωριών σε κοντινά αστικά κέντρα. Ο αριθμός των «συμμοριόπληκτων», όπως επίσημα αποκαλούνταν, θα φθάσει τελικά τους 700.000 (Laiou 1987, Μαργαρίτης 2001, 593-596). Το μέτρο αυτό, που θα αναγκάσει πλέον τους αντάρτες να δρουν σε μια «νεκρή ζώνη» χωρίς ανθρώπους και τρόφιμα, μαζί με την ανεπάρκεια σε στρατιωτικό εξοπλισμό και ανθρώπινο δυναμικό (παρά τις αναγκαστικές επιστρατεύσεις στις οποίες προβαίνει ο Δημοκρατικός Στρατός από την άνοιξη του 1948), θα σημάνει και την αρχή του τέλους. Παρά τις επιμέρους επιτυχίες στο πεδίο των μαχών στη διάρκεια του 1948, οι δυνάμεις του Δημοκρατικού Στρατού ηττώνται τελικά στα τελευταία οχυρά τους στις οροσειρές του Γράμμου και του Βιτσιίου. Όσοι επέζησαν περνούν τα αλβανικά σύνορα στις 29 Αυγούστου του 1949. Στις 16 Οκτωβρίου, ο ραδιοσταθμός «Ελεύθερη Ελλάδα» στο Βουκουρέστι ανακοινώνει την «προσωρινή» λήξη των εχθρόπραξιών, μια «προσωρινότητα» που θα διαρκέσει 25 χρόνια ή μια ολόκληρη ζωή για τους περίπου 100.000 πολιτικούς πρόσφυγες που θα εγκατασταθούν μαζί με τους μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού στην Ανατολική Ευρώπη.

Μετά το τέλος του Εμφυλίου, οι τραυματικές επιπτώσεις της σύγκρουσης συνέχισαν να δηλητηριάζουν την ελληνική κοινωνία επί πολλές δεκαετίες. Η πρώτη μετεμφυλιακή περίοδος χαρακτηρίζεται από μια βασική

antifasch. Αφενός επιλέχθηκε η επιστροφή σε κάποια μορφή πολιτικής ομαλότητας με την εγκαθίδρυση κοινοβουλευτικού καθεστώτος, τη θέσπιση νέου Συντάγματος το 1952 και τη λήψη «μέτρων ειρηνεύσεως», με στόχο την «αποκατάσταση της εσωτερικής γαλήνης δια της "λήθης" του παρελθόντος», όπως δήλωσε ο τότε Υπουργός Δικαιοσύνης Δημήτριος Παπασπύρου (Βόγλης 2004α, 327-328). Αφετέρου όμως οι πολιτικοί ιθύνοντες θεωρούσαν ότι ο Εμφύλιος δεν είχε τελειώσει ακόμα και επίσημα η «λήξη της ανταρσίας» θεσπίστηκε νομικά μόλις το 1962 (Βόγλης 2004α, 328). Με βάση λοιπόν αυτή τη θεωρία του «διαρκούς Εμφυλίου πολέμου» παρέμειναν σε ισχύ οι αναγκαστικοί νόμοι και τα έκτακτα μέτρα που είχαν θεσπιστεί στη διάρκεια του Εμφυλίου, ακόμα και όταν ερχόταν σε αντίφαση με το νέο Σύνταγμα.

Ο συνταγματολόγος Νίκος Αλιβιζάτος χαρακτήρισε αυτό το έκτακτο νομικό πλαίσιο «παρασύνταγμα» (Αλιβιζάτος 1986, 536-554). Βάσει του «παρασυντάγματος», το ΚΚΕ παρέμεινε εκτός νόμου και οι μετεμφυλιακές κυβερνήσεις θέσπισαν μια πολιτική που στόχευε στον πολιτικό και κοινωνικό αποκλεισμό των πολιτών αριστερών φρονημάτων. Ο έλεγχος των πολιτικών φρονημάτων εξασφαλιζόταν μέσα από τα περιβόητα «πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων», απαραίτητη προϋπόθεση για να βρει κανείς δουλειά στο δημόσιο ή και στον ιδιωτικό τομέα, να μπει στο Πανεπιστήμιο ή να αποκτήσει διαβατήριο (Αλιβιζάτος 1986, 592-593). Προκειμένου να εμποδιστεί ο επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων από την Ανατολική Ευρώπη, θεσπίστηκε νέα νομοθεσία που επέτρεπε τη στέρηση της ιθαγένειας των «φυγάδων» και την κατάσχεση της περιουσίας τους (βλ. κεφάλαιο 2, σημ. 22).

Το 1967, με την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών, διαλύθηκε το Κοινοβούλιο, αφαιρέθηκαν από το Σύνταγμα τα άρθρα που εγγυόταν την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και εφαρμόστηκε μια επιλεκτική πολιτική διωγμών αριστερών πολιτών. Πολλοί πρώην πολιτικοί κρατούμενοι που είχαν αποφυλακιστεί στην περίοδο δημοκρατικής ανάπαυλας επί Ένωσης Κέντρου (1963-1965) πήραν ξανά το δρόμο προς τη φυλακή ή την εξορία. Μετά την πτώση της χούντας το 1974, η δημοκρατία αποκαταστάθηκε και άνοιξε μια νέα σελίδα στην ελληνική ιστορία. Η πρώτη κυβέρνηση της Μεταπολίτευσης υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή νομιμοποίησε το ΚΚΕ και οργάνωσε δημοψήφισμα που οδήγησε στην κατάργηση της βασιλείας. Με την άνοδο στην εξουσία του ΠΑΣΟΚ, η διαδικασία φιλελευθεροποίησης και πολιτικής συμφιλίωσης πήρε πιο δυναμική τροπή, με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και τη θέσπιση νομοθεσίας που διευκόλυνε την επιστροφή των πολιτικών προσφύγων ελληνικής καταγωγής. Το 1989 μια βραχύβια κυβέρνηση «εθνικής ενότητας» θεσπίσε νέα νομοθεσία για την «άρση των συνέπειών του Εμφυλίου πολέμου». Έτσι καταμερίστηκε ένα σημαντικό μέρος της ολέθριας κληρονομιάς του Εμφυλίου, που

borttagande
lämnade

förändrade

είχε πολώσει την ελληνική κοινωνία για σχεδόν μισό αιώνα. Ωστόσο, η πικρή μνήμη αυτής της τριετίας εξακολουθεί να διχάζει τους Έλληνες ακόμα και σήμερα.⁸

Η ανθρωπογεωγραφία της βόρειας Ελλάδας

Τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας έχουν μήκος πάνω από 650 χιλιόμετρα, από το Ιόνιο στα δυτικά μέχρι την Τουρκία στα ανατολικά (βλ. χάρτη 1). Η γεωγραφική έκταση κατά μήκος των βόρειων συνόρων περιλαμβάνει τις ορεινές κυρίως περιοχές της Ηπείρου, της Δυτικής, Κεντρικής και Ανατολικής Μα-

1. Βόρεια Ελλάδα, 1945

8. Για πολύ καιρό, ο Εμφύλιος Πόλεμος ήταν θέμα-ταμπού στην Ελλάδα. Εντούτοις, πιο πρόσφατα έχει παραχθεί εκτενέστατη ακαδημαϊκή βιβλιογραφία. Σημαντικές πηγές είναι, μεταξύ άλλων: Baerentzen, Iatrides και Smith (1987), Carabott και Sfikas (2004), Clogg (1979, 133-65), Close (1993, 1995), Collard (1990) Iatrides (1981a, 1981b), Iatrides και Wrigley (1995), Kalyvas (2006), Loulis (1982), Mazower (1993, 2000), Panourgιά (2009), Voglis (2002) και Vlavianos (1992). Για σημαντικές πηγές στα ελληνικά βλ. Αντωνίου & Μαραντζίδης (2008), Βαν Μπούσχοτεν (1997), Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (2008), Βουτυρά κ.ά. (2005), Βόγλης κ.ά. (2012), Ηλιού (2004), Κουτσούκης και Σακκάς (2000), Μαργαρίτης (2000, 2001), Νικολακόπουλος, Ρήγος και Ψαλίδας (2002), Fleischer (2003).

2. Οκτώ παιδιά και μία γυναίκα στέκονται μπροστά σε ένα καταφύγιο, που έχει φτιαχτεί για να προστατεύονται οι κάτοικοι του χωριού από τους βομβαρδισμούς της Ελληνικής Αεροπορίας. Η φωτογραφία παραχωρήθηκε από τη Mara Kuzman Georgievska.

κεδονίας, καθώς και της Δυτικής Θράκης. Σε αυτή τη ζώνη εκτυλίχτηκαν οι πιο κρίσιμες μάχες στις τελευταίες φάσεις του Εμφυλίου. Για να γίνουν κατανοητές οι επιπτώσεις που είχε η ανθρωπογεωγραφία της βόρειας Ελλάδας στον Εμφύλιο, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και τις ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν εκεί κατά την ύστερη Τουρκοκρατία και την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος.

Στην Οθωμανική περίοδο η περιοχή κατά μήκος των βόρειων συνόρων ήταν τόπος εξαιρετικής γλωσσολογικής, θρησκευτικής και πολιτισμικής ποικιλομορφίας. Κατά τον 19ο αιώνα, στους κατοίκους της γεωγραφικής περιοχής που ονομάζεται Μακεδονία περιλαμβάνονταν αλβανόφωνοι μουσουλμάνοι και χριστιανοί, σλαβόφωνοι μουσουλμάνοι και χριστιανοί, ελληνόφωνοι και βλαχόφωνοι χριστιανοί, τουρκόφωνοι μουσουλμάνοι, ελληνόφωνοι και ισπανόφωνοι Εβραίοι και Ρομά (Τσιγγάνοι). Παρόμοια πολυμορφία χαρακτήριζε και τη δυτική Θράκη, όπου ελληνόφωνοι χριστιανοί συγκατοικούσαν με σημαντικό πληθυσμό τουρκόφωνων και σλαβόφωνων μουσουλμάνων, και την Ήπειρο με πληθυσμό αλβανόφωνων μουσουλμάνων και ελληνόφωνων, βλαχόφωνων και αλβανόφωνων χριστιανών.

Η σχέση ανάμεσα στην εθνότητα και την εθνικότητα στα νότια Βαλκάνια ήταν πάντα πολύπλοκη. Πριν από το πρωτοπόρο έργο του Fredrik Barth, οι εθνοτικές ομάδες ορίζονταν γενικά ως κοινωνικές ομάδες με κοι-

νή καταγωγή, ιστορία, γλώσσα, θρησκεία ή πολιτισμό. Ο Barth απέρριψε αυτή την πραγματοποιητική και ουσιοκρατική προσέγγιση και όρισε τις εθνοτικές ομάδες ως ευέλικτες «κατηγορίες ετεροπροσδιορισμού και ταυτοποίησης» που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να ταξινομήσουν τον εαυτό τους και τους άλλους (1969, 10). Η ανθρωπολογική αντίληψη για το έθνος έχει επίσης μετατοπιστεί από αυτή μιας ομάδας ανθρώπων που συνδέονται από ένα σύνολο κοινών χαρακτηριστικών ή στοιχείων (αίμα, φυλή, γλώσσα, θρησκεία ή πολιτισμός) σε αυτό που ο Benedict Anderson (1991, 15) αποκαλεί «φαντασιακή πολιτική κοινότητα», ορισμός που δίνει έμφαση στο γεγονός ότι τα έθνη κατασκευάζονται κοινωνικά και πολιτισμικά μέσα από σύνθετες ιστορικές και πολιτικές διαδικασίες. Οι διαφορές ανάμεσα στις εθνοτικές ομάδες και τα έθνη θεωρείται γενικά ότι αφορούν το μέγεθος, το βαθμό πολιτικοποίησης, την κρατική εξουσία και τη σχέση με μια συγκεκριμένη εδαφική περιοχή. Με άλλα λόγια, τα έθνη είναι μεγάλες, πολιτικοποιημένες εθνοτικές ομάδες που ασκούν, ή ελπίζουν να ασκήσουν στο μέλλον, κρατική κυριαρχία σε μια ορισμένη επικράτεια.

Η περιοχή που σήμερα αποτελεί τη βόρεια Ελλάδα ήταν μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος στις αρχές του 20ού αιώνα. Η Ήπειρος και η Μακεδονία εντάχθηκαν στην Ελλάδα το 1913 μετά από τους Βαλκανικούς Πολέμους, ενώ η δυτική Θράκη ενσωματώθηκε στην Ελλάδα το 1920, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, οι κάτοικοι της περιοχής αυτής ήταν οργανωμένοι σε κοινότητες που ονομάζονταν «μιλλέτ» και ήταν βασισμένες στη θρησκεία και όχι στη γλώσσα ή την εθνότητα. Οι χριστιανοί ορθόδοξοι ήταν οργανωμένοι στο λεγόμενο «Ρουμ Μιλλέτ» και αυτοπροσδιορίζονταν ως «Ρωμιοί», ανεξάρτητα από τη μητρική τους γλώσσα. Ταυτόχρονα υπήρχε και ένα μουσουλμανικό, ένα εβραϊκό και ένα αρμενικό μιλλέτ. Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, σημεία αναφοράς για τους απλούς χωρικούς ήταν η οικογένεια, το χωριό και η θρησκεία, όχι όμως η γλώσσα και η εθνότητα.

Οι περισσότεροι κάτοικοι δεν αισθάνονταν ότι ανήκουν σε ένα συγκεκριμένο έθνος. Με τη γέννηση εθνικών κινημάτων στα Βαλκάνια, η κατάσταση αυτή αρχίζει να αλλάζει. Οδήγησε, μεταξύ άλλων, στην ίδρυση βλαχόφωνων και βουλγαρόφωνων σχολείων, πέρα από τα ελληνόφωνα σχολεία που ήδη υπήρχαν, και στην ίδρυση, το 1878, ανεξάρτητης Βουλγάρικης Ορθόδοξης Εκκλησίας, του λεγόμενου «Εξαρχάτου». Στο νέο πλαίσιο αυτό, οι άνθρωποι που αναγνώριζαν τον εαυτό τους ως μέλος του ορθόδοξου μιλλέτ άρχισαν να αναπτύσσουν εθνική ταυτότητα και έφτασαν τελικά να αυτοπροσδιορίζονται ως Σέρβοι, Βούλγαροι ή Έλληνες. Αποφασιστικής σημασίας παράγοντες σε αυτή την εθνογενετική διαδικασία αφομοίωσης και ομογενοποίησης ήταν η Εκκλησία, ο στρατός, το εκπαιδευτικό σύστημα και οι δημόσιες υπηρεσίες (Vermeulen 1984).

Προς τις αρχές του 20ού αιώνα, η Μακεδονία έγινε το μήλο της έριδος

για τις εδαφικές διεκδικήσεις της Σερβίας, της Ελλάδας και της Βουλγαρίας και μετατράπηκε σε πεδίο ένοπλων αναμετρήσεων. Το 1903 ξέσπασε εξέγερση κατά της Οθωμανικής κυριαρχίας, υποκινούμενη από την ΕΜΕΟ (Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση), η οποία έμεινε γνωστή ως «Έπανάσταση του Ίλιντεν» (δηλαδή της γιορτής του Προφήτη Ηλία, ημερομηνίας έναρξης της εξέγερσης). Αρχικά το πρόγραμμα της ΕΜΕΟ (απελευθέρωση της Μακεδονίας από τον τουρκικό ζυγό, διανομή των τσιφλικιών στους ακτήμονες και ειρηνική συνύπαρξη όλων των εθνοπολιτισμικών ομάδων σε μια ανεξάρτητη Μακεδονία) είχε προσελκύσει αρκετούς σλαβόφωνους της Δυτικής Μακεδονίας. Η εξέγερση όμως πνίγηκε στο αίμα και τα αποτελέσματα ήταν καταστροφικά: 119 καμένα χωριά και 50-60.000 άστεγοι. Ακολούθησαν ο Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908) και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913). Μετά το τέλος των εχθροπραξιών και την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου το 1913, η Μακεδονία μοιράστηκε ανάμεσα στην Ελλάδα (50%), τη Σερβία (40%) και τη Βουλγαρία (10%). Οι τραγικές συνέπειες αυτών των γεγονότων οδήγησαν σε μαζική μετανάστευση, ιδίως προς τις ΗΠΑ.

Μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος, ο εξελληνισμός του πληθυσμού της βόρειας Ελλάδας προωθήθηκε αφενός από την κρατική καταστολή, με την απαγόρευση των τοπικών γλωσσικών ιδιωμάτων, και αφετέρου από την αλλαγή της εθνολογικής σύνθεσης του πληθυσμού ύστερα από τις ανταλλαγές πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας (Συνθήκη του Νείγυ, 1919) και μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας (Συνθήκη της Λωζάνης, 1923). Κατ' εφαρμογή της πρώτης Συνθήκης, περίπου 35.000 έλληνες πρόσφυγες από τη Βουλγαρία μετεγκατάστηθηκαν στην Ελλάδα και 40-60.000 σλαβόφωνοι από την ελληνική Μακεδονία μετανάστευσαν στη Βουλγαρία.⁹ Στο πλαίσιο της δεύτερης, περίπου 1,2 εκατομμύρια έλληνες από την Τουρκία ήρθαν στην Ελλάδα, και σχεδόν 400.000 μουσουλμάνοι αναγκάστηκαν να φύγουν για την Τουρκία. Οι μόνοι πληθυσμοί που εξαιρέθηκαν από την ανταλλαγή ήταν οι έλληνες της Κωνσταντινούπολης, οι μουσουλμάνοι της Θράκης και οι αλβανόφωνοι Τσάμηδες της Ηπείρου.¹⁰ Οι τελευταίοι, όμως, εκδιώχτηκαν βιαίως το 1944 από ένοπλες ομάδες του ΕΔΕΣ (Μαργαρίτης 2005). Μεγάλο μέρος των ελληνόφωνων προσφύγων εγκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές της ελληνικής Μακεδονίας και της Θράκης, όπου στις περισσότερες περιπτώσεις δημιουργήθηκαν συγκρουσιακές σχέσεις με τους ντόπιους κατοίκους (Mavrogordatos 1983, Αλβανός 2003). Σαν αποτέλεσμα των μετακινήσεων πληθυσμού στις

9. Detrez (υπό έκδοση). Παρόλο που η ανταλλαγή με τη Βουλγαρία ήταν εθελοντική, στην πραγματικότητα πολλοί πρόσφυγες από τις δύο πλευρές των συνόρων αναγκάστηκαν να φύγουν.

10. Hirschon 2003, 2004), Ladas (1932) και Pentzopoulos (1962).

πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ο ελληνικός πληθυσμός της Μακεδονίας αυξήθηκε από 43% το 1912 σε 89% το 1923 (Mazower 2000β, 107).

Το ελληνικό κράτος συνέχισε τη διαδικασία συγκρότησης του έθνους στη βόρεια Ελλάδα κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1920 και 1930. Οι σλαβόφωνοι χριστιανοί της ελληνικής Μακεδονίας, πολλοί από τους οποίους προσδιορίζονταν ως «Βούλγαροι», «Σλαβομακεδόνες», «Μακεδόνες» ή απλά «Ορθόδοξοι» απασχολούσαν ιδιαίτερα την ελληνική κυβέρνηση, η οποία αναφερόταν σε αυτούς ως «Σλαβόφωνους» ή «δίγλωσσους» Έλληνες. Την περίοδο εκείνη, τα σλαβικά ονόματα και τοπωνύμια εξελληνίστηκαν, ενώ αποθαρρυνόταν η χρήση αυτού που η ελληνική κυβέρνηση αποκαλούσε «σλαβικό ιδίωμα». Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά, πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι πολιτικές αυτές εφαρμόστηκαν με ιδιαίτερα σκληρό και καταπιεστικό τρόπο. Η χρήση της σλαβικής γλώσσας απαγορεύτηκε και ποινικοποιήθηκε. Οι παραβάτες υποχρεώνονταν να πληρώνουν πρόστιμο, κακοποιούνταν, εξορίζονταν ή φυλακίζονταν. Χωροφύλακες επιτηρούσαν τις πόρτες των παντοπωλείων και δάσκαλοι κρυφά κουγαν στα ανοιχτά παράθυρα των σπιτιών. Γριές γυναίκες υποχρεώνονταν να παρακολουθούν νυχτερινά μαθήματα ελληνικών. Τα κατασταλτικά μέτρα αυτά εφαρμόζονταν αδιάκριτα σε όλο το σλαβόφωνο πληθυσμό, ανεξαρτήτως του φρονήματος, με αποτέλεσμα και οι φανατικοί ελληνόφρονες να αισθάνονται στιγματισμένοι.¹¹

Η ανάμνηση αυτής της περιόδου επηρέασε με διάφορους τρόπους τη στάση του σλαβόφωνου πληθυσμού της ελληνικής Μακεδονίας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1940. Τα πρώτα χρόνια της Κατοχής, ορισμένοι σλαβόφωνοι υποδέχτηκαν τους κατακτητές ως «απελευθερωτές» από τον ελληνικό ζυγό και συνεργάστηκαν μαζί τους εναντίον της ελληνικής αντίστασης. Άλλοι, ωστόσο, εντάχθηκαν στην αριστερή αντίσταση επειδή έλκονταν από την πολιτική του ΚΚΕ, το οποίο αναγνώριζε την ύπαρξη μακεδονικής μειονότητας στην Ελλάδα και υποσχόταν ότι θα της παραχωρούσε ίσα δικαιώματα μετά τον πόλεμο. Τον Οκτώβριο του 1943, το ΕΑΜ συμφώνησε απρόθυμα στη δημιουργία του Σλαβομακεδονικού Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΣΝΟΦ), το οποίο θα λειτουργούσε υπό τον έλεγχό του.

Οι σχέσεις ανάμεσα στους Έλληνες και τους Μακεδόνες που συμμετείχαν στην αντίσταση χαρακτηρίζονταν από έντονη αμοιβαία δυσπιστία, η οποία συχνά οδηγούσε σε ανοιχτές αντιπαραθέσεις. Προς τα τέλη του Εμφυλίου, όταν οι περισσότερες μάχες γίνονταν σε συνοριακές περιοχές που κατοικούνταν κυρίως από σλαβόφωνους, αυτοί αποτελούσαν περίπου το 30% του ΔΣΕ (Clogg 1979, 163). Ενώ η υποστήριξη των Μακεδόνων της βόρειας Ελλάδας ήταν ανεκτίμητη για τους αντάρτες, τους έκανε επίσης ευά-

11. Βλ. Carabott (1997, 2003), Karakasidou (2000), Κωστόπουλος (2000) και Βάρδα (1993).

λωτους στις κατηγορίες για εθνική προδοσία, με το επιχείρημα ότι έτσι προώθούσαν την παραχώρηση της ελληνικής Μακεδονίας στους Σλάβους (Close 1995, 95). Στα χωριά της δυτικής Μακεδονίας, η πλειονότητα των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, καθώς και πολλοί από τους σλαβόφωνους που είχαν αναπτύξει ελληνική εθνική ταυτότητα, υποστήριζαν την ελληνική κυβέρνηση. Οι προπολεμικές διχόνοιες ανάμεσα στις εθνοτικές αυτές ομάδες, κυρίως για κτηματικά ζητήματα, είχαν πολιτικοποιηθεί και ο Εμφύλιος χρωματίστηκε σαν μια σύγκρουση ανάμεσα σε «εθνικόφρονες» Έλληνες της δεξιάς και «σλαβοκομμουνιστές» της αριστεράς. **περσέχρημα** ...

Αυτή η «εθνοτική διάσταση» του ελληνικού Εμφυλίου παραμένει ευαίσθητο ζήτημα στη σημερινή Ελλάδα.¹² Η νομοθεσία που ψήφισε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ το 1982, η οποία αποκαθιστούσε την υπηκοότητα των πολιτικών προσφύγων που είχαν εγκαταλείψει τη χώρα στο τέλος του Εμφυλίου και τους επέτρεπε να επιστρέψουν στην Ελλάδα, ίσχυε μόνο για τους «Έλληνες το γένος», αποκλείοντας ιδίως τους ανθρώπους που αυτοπροσδιορίζονταν ως Μακεδόνες και όχι ως Έλληνες.¹³ Από τότε, σε πολλά προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής από τη βόρεια Ελλάδα δεν έχει δοθεί η άδεια να μπουν στην Ελλάδα ακόμα και για μια σύντομη επίσκεψη. Οι πρόσφατες αντιπαραθέσεις γύρω από το όνομα της ανεξάρτητης πια Δημοκρατίας της Μακεδονίας και την αναγνώριση της ύπαρξης μακεδονικής μειονότητας στη βόρεια Ελλάδα δείχνουν επίσης ότι οι πληγές του Εμφυλίου δεν έχουν ακόμα κλείσει εντελώς.¹⁴

Πέρα από την εθνοτική αυτή διάσταση, η ανθρωπογεωγραφία της βόρειας Ελλάδας επηρέασε και με ποικίλους άλλους τρόπους τα γεγονότα του ελληνικού Εμφυλίου. Ο ΔΣΕ είχε υπό τον έλεγχό του τις πιο απομονωμένες και δύσβατες θρεινές περιοχές κατά μήκος των βορείων συνόρων της Ελλάδας, οι οποίες προσφέρονταν ιδιαίτερα για τις τακτικές ανταρτοπόλεμου που εφαρμόζε στο μεγαλύτερο μέρος του πολέμου. Χάρη στη συντριπτική του υπεροχή στις μηχανοκίνητες μεταγωγές, τα τεθωρακισμένα οχήματα και την αεροπορία, ο Εθνικός Στρατός διατηρούσε τον έλεγχο στα

12. Για την εθνοτική διάσταση του Εμφυλίου, βλ. επίσης Μαραντζίδης 2002, Μαργαρίτης 2005 και Αλβανός 2012.

13. Η λέξη «γένος» έχει πολλά νοήματα, που περιλαμβάνουν τη γέννηση, το αίμα, την καταγωγή (ιδίως την αρρενογονική), τη φυλή, το είδος και το έθνος (Herzfeld 2005, 76-77). Η φράση «Έλληνες το γένος» εκφράζει μια ουσιοκρατική αντίληψη της εθνικής ταυτότητας, βασισμένη σε βιολογικούς δεσμούς γέννησης και αίματος (Just 1989).

14. Για το ρόλο που έπαιξε το μακεδονικό ζήτημα στον ελληνικό Εμφύλιο, βλ. Carabott (2003), Kofos (1964, 1995), Κωφός (1989), Κωστόπουλος (2009), Rossos (1997). Για το μακεδονικό ζήτημα γενικά και τη μακεδονική μειονότητα στη βόρεια Ελλάδα ειδικότερα, βλ. Carabott (1997, 2003), Cowan (2000), Danforth (1995, 2001, 2003), Γούναρης (1994), Human Rights Watch/Helsinki (1994), Karakasidou (2000), Κωστόπουλος (2000), Mackridge και Yannakakis (1997), Roudometoff (2000 και 2002) και Βάρδα (1993).

πεδινά και τις κοιλάδες, όπου υπήρχαν επαρκή δίκτυα μεταφοράς και επικοινωνιών. Ο ΔΣΕ έκανε περιστασιακά επιθέσεις σε πόλεις και κωμοπόλεις στην περιοχή υπό τον έλεγχο της κυβέρνησης, ενώ ο Εθνικός Στρατός επιχειρούσε συστηματικά να προωθηθεί στα βουνά ώστε να εκδιώξει τις δυνάμεις των ανταρτών.

Τα χωριά που βρίσκονταν πιο χαμηλά, στους πρόποδες των βουνών της βόρειας Ελλάδας, τα οποία καταλαμβάνονταν από τους αντάρτες τη νύχτα και από τον Εθνικό Στρατό την ημέρα, υπέστησαν κάποια από τα χειρότερα δεινά του πολέμου. Από τα χωριά που βρίσκονταν στον έλεγχό τους οι αντάρτες έπαιρναν τρόφιμα, ζώα και προμήθειες· στρατολογούσαν δια της βίας άνδρες και γυναίκες στον ΔΣΕ· εκτελούσαν με συνοπτικές διαδικασίες κατοίκους που κατηγορούνταν για συνεργασία με τον εχθρό· και στο τέλος του πολέμου, με την ήττα να επίκειται, εκκένωσαν διά της βίας ολόκληρα χωριά, στέλνοντας τους κατοίκους πέρα από τα σύνορα. Ο Εθνικός Στρατός, μαζί με τις δεξιές παραστρατιωτικές ομάδες, έκαψε χωριά και απομάκρυνε τους κατοίκους, για να εξαλείψει την υποστηρικτική βάση από την οποία είχε φτάσει να εξαρτάται ο ΔΣΕ. Η Ελληνική Αεροπορία βομβάρδισε πολλά χωριά, για να μεγιστοποιήσει τον τρόμο και την καταστροφή που θα υφίσταντο οι στόχοι της (βλ. φωτογραφία 2). Επιπλέον, η ελληνική κυβέρνηση εκτελούσε κρατούμενους που κατηγορούνταν ότι υποστήριζαν τους αντάρτες, και φυλάκιζε ή έστελνε στην εξορία τις γυναίκες, τα παιδιά και τους γονείς τους.

Μετά τον πόλεμο, χιλιάδες άνθρωποι που είχαν μετακινηθεί από τον Εθνικό Στρατό επέστρεψαν στα χωριά τους στη βόρεια Ελλάδα. Ωστόσο, χιλιάδες παρέμειναν στις πόλεις όπου είχαν στεγαστεί προσωρινά ή εντάχθηκαν στο μαζικό μεταπολεμικό κύμα εσωτερικής μετανάστευσης προς την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Επίσης, χιλιάδες ήταν εκείνοι που μετανάστευσαν στη δυτική Ευρώπη, τη Βόρεια Αμερική και την Αυστραλία, αναζητώντας μια καλύτερη ζωή για τους ίδιους και τα παιδιά τους. Στα δασώδη βουνά κοντά στα βόρεια σύνορα της Ελλάδας, τα ερείπια των σπιτιών και οι εγκαταλειμμένες εκκλησίες παραμένουν βουβοί μάρτυρες των τραγικών γεγονότων του Εμφυλίου.

Παιδιά-πρόσφυγες στο λόγο του ελληνικού κράτους και του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας

Η θέση της ελληνικής κυβέρνησης για την απομάκρυνση των παιδιών στη βόρεια Ελλάδα από το ΚΚΕ ^{utmärker sig} αναδεικνύεται με δραματικό τρόπο από την εικόνα του ^{bokomslag} εξωφύλλου ενός ^{broshyrt} φυλλαδίου με τίτλο *Iron Curtain Holds Greek Children Captive* (Το Σιδηρούν Παραπέτασμα κρατάει αιχμάλωτα τα Ελληνόπουλα), το οποίο εκδόθηκε από τη Βασιλική Ελληνική Πρεσβεία στην

Ουάσινγκτον το Μάρτιο του 1950, στο πλαίσιο της εκστρατείας της κυβέρνησης με στόχο να εξασφαλίσει διεθνή υποστήριξη για τον επαναπατρισμό τους. Οι φιγούρες μιας ομάδας μικρών παιδιών διαγράφονται καθώς προσπαθούν απεγνωσμένα να ξεφύγουν από κάποιο χώρο κλεισμένο με συρματοπλέγμα. Μπροστά τους η Ελλάδα – με τη μορφή της Αθηνάς, με λευκό χιτώνα, κράνος και ασπίδα – θρηνεί γονατισμένη. Η λεζάντα γράφει: «Η Ελλάς θρηνεί για τα 28.000 παιδιά της που απήγαγαν οι κομμουνιστές».

Ο επίσημος ελληνικός λόγος για τα προσφυγόπουλα ήταν ρητά εθνικιστικός: οι ανήλικοι πρόσφυγες ήταν πρώτα και κύρια ελληνόπουλα. Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι περίπου τα μισά είχαν πρώτη γλώσσα τα μακεδονικά και πολλές από τις οικογένειές τους αυτοχαρακτηρίζονταν ως Μακεδόνες και όχι ως Έλληνες, στον επίσημο ελληνικό λόγο οι μικροί αυτοί πρόσφυγες ήταν «παιδιά της Ελλάδας» (Royal Greek Embassy 1950, 25). Σύμφωνα με την ισχυρή μεταφορά του έθνους ως οικογένειας, η Ελλάδα είναι μια μητέρα που θρηνεί για τα χαμένα της παιδιά.

Στον ελληνικό εθνικιστικό λόγο, η απομάκρυνση των προσφυγόπουλων από το ΚΚΕ αποκαλείται γενικά «παιδομάζωμα», μια έντονη μεταφορά που αναφέρεται στο «ντεβσιρμέ», την πρακτική των Οθωμανών να παίρνουν χριστιανόπουλα από τις οικογένειές τους, να τα προσηλυτίζουν στο Ισλάμ και να τα εκπαιδεύουν για να υπηρετήσουν στο σώμα των γενιτσάρων, την επίλεκτη φρουρά του σουλτάνου. Πολλοί Έλληνες θεωρούν ότι τα παιδιά αυτά ήταν προδότες απέναντι στο ελληνικό έθνος. Ο ανταποκριτής του BBC Kenneth Matthews, που είχε δουλέψει στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, είχε περιγράψει τα αισθήματα που προκαλούσε η λέξη «παιδομάζωμα» εκείνη την εποχή:

Το άκουσμα και μόνο της λέξης προκαλούσε ρίγη, τόσο έντονα φορτισμένη ήταν με την αίσθηση της διαστροφής και της σατανικότητας. Η κυριολεκτική της μετάφραση ήταν απλώς «η συλλογή των παιδιών», αλλά μετά το πέρασμά της από αναρίθμητα τρομοκρατημένα χείλη, η απόδοση «ο βιασμός των παιδιών» είναι μάλλον πιο κατάλληλη. (Matthews 1972, 177)

Ένα φυλλάδιο που είχε δημοσιευτεί το 1949 και απευθυνόταν στο διεθνές κοινό ζητώντας υποστήριξη για την εκστρατεία της ελληνικής κυβέρνησης για την επιστροφή αυτών των παιδιών στην Ελλάδα επιστράτευε αυτή τη μεταφορά στην πλήρη της έκταση:

Η Ελλάδα επιβίωσε από την απαγωγή [...] πολλών από τα άρρενα τέκνα της και τον βίαιο προσηλυτισμό τους στον ισλαμισμό για να σχηματίσουν το σώμα των γενιτσάρων, της πραιτωριανής φρουράς των σουλτάνων. Η Ελλάδα θα επιζήσει και από την απώλεια μερικών χιλιάδων παι-

διών της σε αυτή τη γενιά και από τον καταναγκαστικό προσηλυτισμό τους στον ολοκληρωτικό κομμουνισμό, για να τροφοδοτήσουν την πραιτωριανή φρουρά του Κρεμλίνου και των δορυφόρων του.¹⁵

Στον εθνικιστικό λόγο της ελληνικής κυβέρνησης, οι έλληνες κομμουνιστές εφαρμόζαν ένα «τερατώδες [...] σχέδιο για να πλήξουν την Ελλάδα μέσω των παιδιών της». Είχαν «αρπάξει» αυτά τα παιδιά από την αγκαλιά της μητέρας τους, τα είχαν «απαγάγει» ή «κλέψει» και τα είχαν οδηγήσει σε μια «πορεία θανάτου» πέρα από τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας (Royal Greek Embassy 1950, 5, 6). Στη συνέχεια, οι αντάρτες τα είχαν βάλει σε «στρατόπεδα συγκέντρωσης», τα κρατούσαν «ομήρους» ή «έγκλειστα», τα ανέτρεφαν σαν «Σλάβους» και τα εκπαίδευαν για να επιστρέψουν στην Ελλάδα και να πολεμήσουν ως εχθροί του ελληνικού κράτους (Royal Greek Embassy 1950, 21). Ο στόχος τους ήταν να «αφελληνίσουν» μια ολόκληρη γενιά ελληνόπουλων.

Με την πλήρη στήριξη της ελληνικής κυβέρνησης, η Βασίλισσα της Ελλάδας ηγήθηκε μιας διεθνούς εκστρατείας δημόσιων σχέσεων που ζητούσε την επιστροφή των παιδιών που είχαν οδηγηθεί στην ανατολική Ευρώπη. Η Βασίλισσα Φρειδερίκη περιέγραφε το δικό της πρόγραμμα εκκένωσης, με το οποίο τα παιδιά από τη βόρεια Ελλάδα θα μεταφέρονταν σε οικοτροφεία σε περιοχές ελεγχόμενες από την κυβέρνηση, ως μια ενέργεια με στόχο την «προστασία» ή τη «σωτηρία» των παιδιών («παιδοφύλαγμα»), σε αντίθεση με το πρόγραμμα «απαγωγής» ή «αρπαγής» των παιδιών («παιδομάζωμα») από το ΚΚΕ. Στις 29 Δεκεμβρίου 1949, την ημέρα που η Ορθόδοξη Εκκλησία μνημονεύει τη σφαγή των νηπίων από τον Ηρώδη, η ελληνική κυβέρνηση κήρυξε ημέρα εθνικού πένθους για τα 28.000 παιδιά που είχαν «απαχθεί από κομμουνιστικές συμμορίες και είχαν οδηγηθεί διά της βίας σε χώρες πίσω από το Σιδηρούν Παραπέτασμα» (Royal Greek Embassy 1950, 21).

Την παραμονή της τελετής, η Βασίλισσα έδωσε συνέντευξη τύπου στα Βασιλικά Ανάκτορα στην Αθήνα, η οποία μεταδόθηκε ραδιοφωνικά στη Μεγάλη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Μαυροντυμένη –σαν μητέρα που πενθεί για τα χαμένα της παιδιά– η Φρειδερίκη έκανε έκκληση για διεθνή βοήθεια στο όνομα ολόκληρου του ελληνικού έθνους για τον επαναπατρισμό των παιδιών «της». Αφού συνέκρινε τον χαρούμενο εορτασμό των Χριστουγέννων από την οικογένειά της με τις «βασανισμένες ψυχές» και την «άδεια αγκαλιά» κάθε μητέρας των «απαχθέντων παιδιών», παρέθεσε τα λόγια του Ιησού: «Άφετε τα παιδιά έρχεσθαι προς με [...] Των γαρ τοι-

15. Union of Professional Women of the Dodecanese, *Mother Greece and Her Children*, Αθήνα (1949), σ. 7, Modern Greek Archive/League for Democracy in Greece, King's College, Λονδίνο (στο εξής MGA), PM 66/9.

ούτων εστίν η βασιλεία του Θεού» (Royal Greek Embassy 1950, 21). Την επομένη, «δύο κανονιοβολισμοί από το λόφο του Λυκαβηττού ξύπνησαν τους Αθηναίους την αυγή», οι εφημερίδες κυκλοφόρησαν με μαύρο πλαίσιο στα πρωτοσέλιδα», οι σημαίες κυμάτιζαν μεσίστιες, οι καμπάνες χτυπούσαν όλη την ημέρα και τα θέατρα και τα νυχτερινά κέντρα έμειναν κλειστά. Το γεγονός σηματοδεύτηκε επίσης από ειδικές εκκλησιαστικές λειτουργίες, διαδηλώσεις, πορείες και την τήρηση ημίωρης σιγής, κατά τη διάρκεια της οποίας «διακόπηκε όλη η κυκλοφορία, οι δρόμοι άδειασαν, οι πόρτες ήταν κλειστές και οι κουρτίνες τραβηγμένες».¹⁶

Ο λόγος της ελληνικής κυβέρνησης για τα παιδιά που είχαν οδηγηθεί στην ανατολική Ευρώπη χαρακτηριζόταν από δύο κυρίαρχα σύνολα ισχυρών εικόνων: το θρησκευτικό και το εθνικιστικό. Το πρώτο σύνολο εικόνων αντιπαραβάλλει τον αθεϊσμό της κομμουνιστικής ιδεολογίας με την ορθοδοξία του ελληνικού έθνους. Συγκρίνει το πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ με το πρόγραμμα παιδοκτονίας του Ηρώδη, του οποίου σκοπός ήταν ο θάνατος του Ιησού, του Βασιλιά των Ιουδαίων. Στην έκκλησή της για την επιστροφή των παιδιών «της», η Βασίλισσα Φρειδερίκη ταυτίζεται με την Παναγία, τη μητέρα του Χριστού, ως επιτομή της στοργικής μητέρας. Ταυτίζει επίσης την Ελλάδα με το βασίλειο του Θεού, το ιδανικό μέρος για την ανατροφή χριστιανόπουλων.

Στο δεύτερο σύνολο εικόνων, το ελληνικό έθνος, που προσωποποιείται στη μορφή της Αθηνάς ή της ίδιας της Φρειδερίκης, απεικονίζεται σαν μια μητέρα που θρηνεί για τα παιδιά της. Τα παιδιά αυτά είναι συμβολικά «νεκρά» για το ελληνικό έθνος, επειδή «προσηλυτίστηκαν» στον κομμουνισμό και ανατράφηκαν σαν Σλάβοι, όπως ακριβώς και οι γενίτσαροι προσηλυτίζονταν στο Ισλάμ και ανατρέφονταν σαν Τούρκοι. Ο απώτερος στόχος που είχε η ελληνική κυβέρνηση μέσω της διεθνούς της εκστρατείας δημόσιων σχέσεων για λογαριασμό των απομακρυσμένων παιδιών ήταν η αποκατάσταση της «εθνικής τάξης πραγμάτων» (Malkki 1992, 25) με την επιστροφή των «παιδιών της Ελλάδας» από την ανατολική Ευρώπη στην «πατρίδα» τους (Royal Greek Embassy 1950, 24, 25). Μόνο έτσι θα μπορούσαν να ενταχθούν ξανά πλήρως στην ελληνική «εθνική οικογένεια» (Queen Frederica of the Hellenes 1971, 10).

Οι θέσεις του ΚΚΕ και της ελληνικής κυβέρνησης ήταν απόλυτα αντίθετες και συγχρόνως, κατά παράδοξο τρόπο, απόλυτα παράλληλες. Σύμφωνα με το Κομμουνιστικό Κόμμα, η απομάκρυνση των παιδιών το Μάρτιο του 1948 έγινε μετά από το αίτημα των οικογενειών στην «Ελεύθερη Ελλάδα» να σταλούν τα παιδιά τους στις «δημοκρατικές χώρες» της ανατολικής Ευρώπης που είχαν συμφωνήσει να προσφέρουν «φιλοξενία» στα

16. Βλ. Hourmouzios (1972, 224), *New York Times*, 30 Δεκεμβρίου 1949 και *Time Magazine*, 9 Ιανουαρίου 1950.

«θύματα των αμερικανών κατακτητών» (Baerentzen 1987, 130). Το 1951, η Λίγκα για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα, μια αριστερή οργάνωση που είχε ιδρυθεί στο Λονδίνο το 1945 με σκοπό την ενημέρωση της βρετανικής κοινής γνώμης για την κατάσταση στην Ελλάδα, εξέδωσε ένα φυλλάδιο για να αντικρούσει τη διεθνή εκστρατεία δημόσιων σχέσεων της ελληνικής κυβέρνησης σχετικά με τα προσφυγόπουλα. Στο φυλλάδιο περιγράφεται μια «τεράστια ανθρωπιστική επιχείρηση που έσωσε [...] αβοήθητα παιδιά από την πείνα και τη δυστυχία στην κατεστραμμένη πατρίδα τους απομακρύνοντάς τα από τις εμπόλεμες περιοχές [...] με την πλήρη συγκατάθεση των γονιών τους», ώστε να τα «φροντίσουν και να τα νοιαστούν σε έναν νέο κόσμο ειρήνης και ευημερίας» (League for Democracy in Greece 1951, 2).

Στο βιβλίο του που εκδόθηκε το 1979 με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Μείναμε Έλληνες*, ο Θανάσης Μητσόπουλος, πρώην διευθυντής του εκπαιδευτικού προγράμματος του Κομμουνιστικού Κόμματος στην ανατολική Ευρώπη, γράφει ότι τα παιδιά απομακρύνθηκαν από τους αντάρτες για να προστατευτούν από «τον κίνδυνο που διέτρεχαν από τις πολεμικές επιχειρήσεις, την πείνα, τις αρρώστιες και γενικά τις πολύ δύσκολες συνθήκες, που επικρατούσαν στις απομονωμένες ορεινές, κυρίως, περιοχές, όπου διεξάγονταν αδιάκοπες στρατιωτικές επιχειρήσεις» (Μητσόπουλος 1979, 15). Σύμφωνα με τον Μητσόπουλο, η πλειονότητα των παιδιών που μεταφέρθηκαν στην ανατολική Ευρώπη ήταν παιδιά ή στενοί συγγενείς ανταρτών και είχαν φύγει με την πλήρη συγκατάθεση των γονιών τους (Μητσόπουλος 1979, 17). Στόχος του εκπαιδευτικού προγράμματος που πρόσφερε το ΚΚΕ στα παιδιά στην ανατολική Ευρώπη ήταν «η συντήρηση και η καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης, της ελληνικότητας, στις τόσες χιλιάδες Έλληνες» (Μητσόπουλος 1979, 193). Οι παιδικοί σταθμοί όπου έμεναν τα παιδιά ήταν «μια ελληνική οάση», «λίχνα πατριωτικής διαπαιδαγώγησης», με τις αίθουσές τους διακοσμημένες «με τα εθνικά μας χρώματα και με εικόνες από τις ομορφιές της πατρίδας μας, τα ηρωικά κατορθώματα των προγόνων μας και τα πολιτιστικά δημιουργήματά τους, όπου διδάσκονταν τα ελληνικά τραγούδια, γιορτάζονταν οι εθνικές μας γιορτές» (Μητσόπουλος 1979, 64). Η ιδεολογία του ΚΚΕ, όπως και της ελληνικής κυβέρνησης, ήταν έντονα εθνικιστική. Αντίθετα ωστόσο με τον εθνικισμό της κυβέρνησης, σε εκείνον του ΚΚΕ δεν υπήρχε θέση για την Ορθόδοξη Εκκλησία.

Από τη σκοπιά των κομμουνιστών, η ελληνική κυβέρνηση και η Βασίλισσα Φρειδερίκη, η οποία αναφέρεται ως «πρώην γερμανίδα πριγκίπισσα και παλιό μέλος της χιτλερικής Νεολαίας» (League for Democracy in Greece 1951, 4), ήταν οι μόνοι ένοχοι για τη διενέργεια «παιδομαζώματος», καθώς άρπαζαν παιδιά παρά τη θέληση των γονιών τους και τα έκλειναν σε «αναμορφωτήρια» και «στρατόπεδα κατήχησης», όπου ανατρέφονταν σαν γενίτσαροι και μάθαιναν να μισούν τους γονείς τους, τους οποίους οι έλληνες επίσημοι αποκαλούσαν «Σλάβους», «κομμουνιστές» και «προδό-

μια
αγγλικά
κατα 9

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιας

τες του ελληνικού έθνους». Η Βασίλισσα Φρειδερίκη από τη μεριά της υπερασπιζόταν και ενίσχυε τη δική της καμπάνια απομάκρυνσης των παιδιών από τα χωριά της βόρειας Ελλάδας ως απολύτως απαραίτητη προκειμένου να σωθούν τα «παιδιά της» από το να «μεταφερθούν πέρα από τα σύνορα και να ανατραφούν σαν εχθροί της πατρίδας τους» (Queen Frederica of the Hellenes 1971, 134).

Στο λόγο του ΚΚΕ και της ελληνικής κυβέρνησης, τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου απεικονίστηκαν σαν οικουμενικά σύμβολα της οδύνης και της δυστυχίας, σαν ανώνυμα, ανίσχυρα θύματα δυνάμεων που βρίσκονταν πέρα από τον έλεγχό τους. Πρόκειται για ένα επιμέρους παράδειγμα του γενικότερα ουσιοποιητικού και καθολικευτικού λόγου του «διεθνούς πλαισίου για τους πρόσφυγες» και του πεδίου των σπουδών του προσφυγικού φαινομένου που δημιουργούσαν οι ανθρωπιστικές και ακαδημαϊκές οργανώσεις της εποχής. Είτε επρόκειτο για το «σοσιαλοκομμουνισμό» από τη σκοπιά της ελληνικής δεξιάς, είτε για το «μινιμάρχοφασισμό» από τη σκοπιά της ελληνικής αριστεράς, τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου ήταν θύματα. Και στις δύο αυτές οπτικές λοιπόν, δεν αναγνωρίστηκε στα παιδιά-πρόσφυγες η δυνατότητα εμπρόθετης δράσης ώστε να συμμετάσχουν στην απόφαση να εγκαταλείψουν τις εστίες τους, και πολύ περισσότερο να την πάρουν τα ίδια. Στερήθηκαν επίσης την ικανότητα να καθορίζουν την ταυτότητα τους και το μέλλον τους, δεχόμενα ή απορρίπτοντας το ιδεολογικό περιεχόμενο της εκπαίδευσης που λάμβαναν. Ο πολιτικός σκοπιμότητα λόγος του ΚΚΕ και της ελληνικής κυβέρνησης εστίαζε πρωτίστως στα συμφέροντα του κόμματος και του κράτους και όχι σε αυτά των παιδιών όπως διατυπώνονταν, όποτε αυτό ήταν δυνατό, από τα ίδια τα παιδιά.

Στη συνέχεια που ακολουθεί, θα δείξουμε ότι τόσο η ελληνική κυβέρνηση όσο και το ελληνικό Κομμουνιστικό Κόμμα είχαν κατασκευάσει υπερασπιστευμένες, μονόπλευρες εκδοχές για τα σύνθετα αυτά γεγονότα, στις οποίες τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου απεικονίζονται σαν παθητικά θύματα των πολιτικών και των προγραμμάτων της μίας ή της άλλης πλευράς. Θα δείξουμε ότι, αντίθετα, τα παιδιά αυτά συμμετείχαν ενεργά στα τραγικά γεγονότα που βίωναν και ότι, αν και ήταν συγχρόνως πρόσφυγες και παιδιά, ήταν σε θέση να φτιάξουν από την αναταραχή και το χάος αυτών των τραυματικών εμπειριών μια ζωή με νόημα. Θέλουμε να αφουγκραστούμε προσεκτικά τη φωνή τους ελπίζοντας να ενδυναμώσουμε αυτά τα προσφυγόπουλα, ώστε να μπορέσουμε να ακούσουμε τι έχουν τα ίδια να πούνε καθώς αφηγούνται την ιστορία της ζωής τους.

Η μεταφορά των παιδιών στην ανατολική Ευρώπη

Γεννήθηκα ... είμαι παιδί του πολέμου και αυτό σε όλη μου τη ζωή το αισθάνθηκα και μέχρι σήμερα με κυνηγάει.

-Προσφυγοπούλα από τη Θράκη που είχε σταλεί στη Βουλγαρία

Την κρύα άνοιξη του 1948, όταν φάληγες ρακένδυτων παιδιών βιάζονταν στα βουνά με κατεύθυνση τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας, το ηθικό των υποστηρικτών της ελληνικής κυβέρνησης στην Αθήνα ήταν χαμηλό. Κατά τη διάρκεια του προηγούμενου χρόνου, ο Δημοκρατικός Στρατός είχε πετύχει αρκετές σημαντικές νίκες και ο ελληνικός τύπος μετέφερε ανησυχητικές φήμες για την επικείμενη εισβολή ξένων κομμουνιστικών στρατευμάτων από το βορρά και το σχέδιο των κομμουνιστών να απαγάγουν πάνω από 80.000 παιδιά, να τα οδηγήσουν στην ανατολική Ευρώπη, να τα μετατρέψουν σε γενίτσαρους και να τα στείλουν ξανά για να πολεμήσουν ενάντια στο ελληνικό κράτος. Πολλοί Έλληνες φοβόντουσαν ότι η χώρα τους θα καταλαμβάνονταν σύντομα από «σλαβικές ορδές» και θα χανόταν οριστικά από τον «Δυτικό κόσμο».

Το 1948 ωστόσο αποτέλεσε σημείο καμπής για τον Εμφύλιο Πόλεμο, το οποίο και θα οδηγούσε τελικά στην ήττα του Δημοκρατικού Στρατού. Η αποτυχία του να καταλάβει την Κόνιτσα το Δεκέμβριο του 1947 και η ήττα στον Γράμμο το επόμενο καλοκαίρι σήμαιναν ότι ο ΔΣΕ δεν είχε καταφέρει να πετύχει τον κυριότερο στόχο που είχε θέσει η κομμουνιστική ηγεσία το Σεπτέμβριο του 1947: να πάρει υπό τον έλεγχό του μια εκτεταμένη περιοχή στη βόρεια Ελλάδα ιδρύοντας μια «ελεύθερη Ελλάδα» που θα ήταν η έδρα μιας άλλης δομής εξουσίας. Ο Δημοκρατικός Στρατός δεν κατάφερε επίσης να πετύχει τον δεύτερο πιο σημαντικό στόχο του για το 1948, όσο

εξωπραγματικός κι αν ήταν αυτός: να τριπλασιάσει τις δυνάμεις του φτάνοντας στις 60.000 άντρες μέσα σε λίγους μόνο μήνες (Κόντης και Σφέτας 1999, 90-91· Μαργαρίτης 2000, 341). Σε μια απεγνωσμένη προσπάθεια να ενισχύσουν τις τόσο απαραίτητες εφεδρείες του, οι ηγέτες του ΔΣΕ κατέφευγαν όλο και περισσότερο στην καταναγκαστική στρατολόγηση αντρών, γυναικών και εφήβων.

Στα ορεινά χωριά της βόρειας Ελλάδας, η αύξηση των συγκρούσεων, η παρουσία πολλών αντάρτικων στρατευμάτων και οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις που διεξάγονταν από τον Εθνικό Στρατό είχαν αποδιοργανώσει εντελώς την κανονική ζωή του χωριού. Οι περισσότεροι ενήλικοι άντρες έλειπαν· υπηρετούσαν σε έναν από τους δύο αντίπαλους στρατούς, ήταν φυλακισμένοι, είχαν καταφύγει σε πόλεις που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της κυβέρνησης ή είχαν διασχίσει τα σύνορα προς το βορρά. Στις περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του ΔΣΕ, οι γυναίκες και τα παιδιά επιτάσσονταν για να μεταφέρουν τους τραυματίες, να ετοιμάζουν φαγητό, να κατασκευάζουν οχυρωματικά έργα, να παραδίδουν μηνύματα και να μεταφέρουν προμήθειες. Στις περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του Εθνικού Στρατού, οι γυναίκες και οι ηλικιωμένοι χρησιμοποιούνταν επίσης για να εξουδετερώνουν νάρκες.

Τα σχολεία είχαν παραμείνει κλειστά από το ξέσπασμα των εχθροπραξιών το 1946 και η πείνα και οι ασθένειες εξαπλώνονταν ταχύτατα. Οι καθημερινοί βομβαρδισμοί και οι συστηματικές επιθέσεις του πυροβολικού είχαν προκαλέσει πολλές απώλειες μεταξύ των αμάχων και είχαν σκοτώσει όσα ζώα απέμεναν. Πολλοί άνθρωποι που τα χωριά τους είχαν καεί ζούσαν σε προσωρινά καταφύγια σε σπηλιές ή στα δάση. Αυτές ήταν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες οι αξιωματούχοι του ΚΚΕ αποφάσισαν να απομακρύνουν τα παιδιά από την εμπόλεμη περιοχή και να τα στείλουν στην ανατολική Ευρώπη.

Ο αρχικός σχεδιασμός του προγράμματος εκκένωσης

Σε ένα φυλλάδιο που είχε κυκλοφορήσει εκτενώς στον αγγλόφωνο κόσμο, η ελληνική κυβέρνηση ισχυριζόταν ότι οι κομμουνιστές ηγέτες είχαν αποφασίσει να στείλουν παιδιά στην ανατολική Ευρώπη ήδη από τις αρχές του 1947 (Royal Greek Embassy 1950, 5). Το αρχειακό υλικό ωστόσο δείχνει ότι η απόφαση αυτή δεν είχε παρθεί πριν από τον Ιανουάριο ή τον Φεβρουάριο του 1948. Η πρώτη ένδειξη ότι οι ηγέτες του ΔΣΕ είχαν αρχίσει να ανησυχούν για την ανθρωπιστική κατάσταση της περιοχής που είχαν στον έλεγχό τους είχε διαβιβαστεί με μήνυμα μέσω ασυρμάτου προς τους αντιπροσώπους της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης στις 29 Ιανουαρίου του 1948, το οποίο αφορούσε το ξέσπασμα επιδημίας τύφου στην περιοχή της

Κόνιτσας. Έδινε εντολή στον αντιπρόσωπο του ΚΚΕ στη Γιουγκοσλαβία να θέσει στους αξιωματούχους του Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας «ζήτημα περίθαλψης μικρών παιδιών ^{vārā} λεύτερης περιοχής που κινδυνεύουν από πείνα και άλλες στερήσεις». ¹ Μία εβδομάδα αργότερα, Γιουγκοσλάβοι αξιωματούχοι απαντούσαν ότι η Γιουγκοσλαβία ήταν έτοιμη να δεχτεί έναν ορισμένο αριθμό από παιδιά, ιδίως ορφανά των ανταρτών, και ότι οι υπόλοιπες κομμουνιστικές χώρες θα βοηθούσαν στην προσπάθεια αυτή. ²

Στις 3 Μαρτίου 1948, ο ΔΣΕ ανακοίνωσε ότι οι γονείς είχαν συμφωνήσει να μεταφερθούν τα παιδιά από τριών μέχρι δεκατριών ετών στην Πολωνία, την Τσεχοσλοβακία, τη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία, και ότι 4.784 παιδιά από πενήντα εννέα χωριά κοντά στα σύνορα είχαν ήδη καταχωριστεί για απομάκρυνση. Κάθε ομάδα είκοσι πέντε παιδιών θα συνοδευόταν από ^{u vādjan} μία δασκάλα που θα είχαν επιλέξει οι γονείς. Στην ανακοίνωση γινόταν επίκληση τόσο ανθρωπιστικών όσο και στρατιωτικών λόγων για την επιχείρηση: τα παιδιά θα γλίτωναν από τις κακουχίες του πολέμου και οι γονείς θα ήταν σε θέση να συγκεντρώσουν όλη τους την ενέργεια στην πολεμική προσπάθεια. Την επόμενη μέρα, κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου Βαλκανικής Νεολαίας στο Βελιγράδι, οι βαλκανικές χώρες συμφώνησαν να υποδεχτούν 12.000 παιδιά από την «ελεύθερη Ελλάδα» και να τα φροντίσουν μέχρι το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου. ³

Η ελληνική κυβέρνηση είχε ^{underrättat} ενημερωθεί για το σχέδιο αυτό μία εβδομάδα νωρίτερα, χάρη στην υποκλοπή ενός μηνύματος από το Ράδιο Σόφια στις 27 Φεβρουαρίου 1948, το οποίο ανακοίνωνε την επικείμενη άφιξη εξακοσίων παιδιών στη Βουδαπέστη. ⁴ Την ίδια μέρα, η ελληνική κυβέρνηση κατέθεσε επίσημη διαμαρτυρία στα Ηνωμένα Έθνη για την, κατά τον ισχυρισμό της, απαγωγή των παιδιών από τους αντάρτες και τη μεταγωγή τους στην ανατολική Ευρώπη. Αν και αυτό συνέβη έναν ολόκληρο μήνα πριν να περάσει ^{u vādjan} οντως τα σύνορα έστω και ένα παιδί, η δημόσια δήλωση της κυβέρνησης για την εκστρατεία «απαγωγών» των ανταρτών προκάλεσε γενικευμένο πανικό στο ελληνικό κοινό και οδήγησε τελικά στην κλιμάκωση του προγράμματος εκκένωσης της ίδιας της κυβέρνησης, με επικεφαλής τη Βασίλισσα Φρειδερίκη, το οποίο είχε ήδη ξεκινήσει από τον Ιούλιο του 1947. Στις 6 Μαρτίου 1948, η κυβέρνηση της Αθήνας ανακοίνωσε ότι θα με-

1. Τηλεγράφημα του «Ανδρόνικου» προς τον «Σπύρο» (Πέτρο Ρούσσο), 29 Ιανουαρίου 1948, Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (στο εξής ΑΣΚΙ), κιβώτιο 153, έγγραφο 7/40/19.

2. Τηλεγράφημα του Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας στο ΚΚΕ, 9 Φεβρουαρίου 1948 (Κόντης και Σφέτας 1999, 116).

3. Δελτίο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, 3 και 4 Μαρτίου 1948. Ανατυπώθηκε στο *Ντοκουμέντα του ελληνικού προοδευτικού κινήματος* (1978).

4. Αντιπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης στην UNSCOB, επιστολή, 27 Φεβρουαρίου 1948, Γραφείο Ηνωμένων Εθνών στη Γενεύη (στο εξής UNOG), έγγραφο A/AC.16/149.

τέφερε 14.000 παιδιά από τις «συμμοριτικές περιοχές» του βορρά στη νότια Ελλάδα (Baerentzen 1992, 148).

Από το σημείο αυτό και μετά, οι δημόσιες δηλώσεις και των δύο πλευρών σχετικά με τη δικαιολόγηση των προγραμμάτων εκκένωσης επηρεάζονταν όλο και περισσότερο από την εξέλιξη του πολέμου της προπαγάνδας. Όσο επεκτεινόταν το πρόγραμμα εκκένωσης της ελληνικής κυβέρνησης, ο Δημοκρατικός Στρατός διεύρυνε το πεδίο εφαρμογής του δικού του προγράμματος, ώστε να συμπεριλάβει παιδιά από περιοχές που ελέγχονταν από τον Εθνικό Στρατό. Η απόφαση αυτή παρουσιάστηκε σαν ανταπόκριση στο αίτημα των γονιών για τη σωτηρία των παιδιών τους, όχι μόνο από τον πόλεμο και την πείνα αλλά και από το πρόγραμμα εκκένωσης της Βασίλισσας Φρειδερίκης.⁵ Ο φόβος των υποστηρικτών των ανταρτών γινόταν πιο έντονος από φήμες που έλεγαν ότι ο Εθνικός Στρατός απομάκρυνε παιδιά παρά τη θέληση των γονιών τους.

Οι προετοιμασίες για το πρόγραμμα εκκένωσης του Δημοκρατικού Στρατού ξεκίνησαν στην πράξη το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Φεβρουαρίου του 1948. Στις 20 Φεβρουαρίου, ο στρατηγός του Δημοκρατικού Στρατού Μάρκος Βαφειάδης διεμήνυσε με τηλεγράφημα σε αξιωματούχο του κόμματος στο Βελιγράδι ότι «η προετοιμασία για την πρώτη αποστολή παιδιών προχωράει ικανοποιητικά», ότι πρώτα θα διακομίζονταν περίπου έξι χιλιάδες παιδιά από σλαβόφωνα χωριά και ότι ο συνολικός αριθμός των παιδιών θα έφτανε περίπου στις δέκα χιλιάδες.⁶ Στις 22 Μαρτίου, τα πρώτα πεντακόσια παιδιά ήταν έτοιμα να διασχίσουν τα σύνορα προς τη Γιουγκοσλαβία, αλλά δεν έφτασαν στο Βελιγράδι παρά στις 30 Μαρτίου (Ristović 2000, 22).⁷

Ενώ η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση αιτιολογούσε την επιχείρηση αυτή σε ανθρωπιστική βάση, η απομάκρυνση των παιδιών από τις εμπόλεμες ζώνες εξυπηρετούσε και τα στρατηγικά συμφέροντα του Δημοκρατικού Στρατού. Καθώς ο ΔΣΕ ετοιμαζόταν για αυτή που πίστευε ότι θα ήταν η νικηφόρα του μάχη στις κορυφές του Γράμμου, κοντά στα σύνορα με την Αλβανία, κάθε άτομο ικανό να φέρει όπλα έπρεπε να επιστρατευτεί, εθελοντικά ή διά της βίας. Στις 20 Φεβρουαρίου, η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση ανήγγειλε την υποχρεωτική επιστράτευση των γυναικών στις περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό της (Βερβενιώτη 2005, 108). Η απομάκρυνση των παιδιών από την εμπόλεμη ζώνη διευκόλυνε την επι-

5. Ανακοίνωση της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, 7 Μαρτίου 1948. Το κείμενο αναπαράγεται στο Μαργαρίτης (2001): 608-609.

6. Τηλεγράφημα του Μάρκου Βαφειάδη, 20 Φεβρουαρίου 1948, ΑΣΚΙ, κιβώτιο 153, έγγραφο 7/40/31.

7. Τηλεγράφημα του «Ανδρόνικου» στον Ιωαννίδη, 15 Μαρτίου 1948, ΑΣΚΙ, κιβώτιο 153, έγγραφο 7/40/51.

στράτευση των γυναικών, απαλλάσσοντάς τις από τις υποχρεώσεις τους σχετικά με τη φροντίδα των παιδιών, ενώ μείωνε επίσης το βάρος που αποτελούσε για το ΔΣΕ ο επισιτισμός του άμαχου πληθυσμού. Τα μεγαλύτερα παιδιά μπορούσαν να ανακληθούν από την ανατολική Ευρώπη για να υπηρετήσουν ως εφεδρείες για τις ταχύτατα φθίνουσες δυνάμεις των ανταρτών. Τέλος, η απομάκρυνση των παιδιών τόσο από το Δημοκρατικό Στρατό όσο και από τον Εθνικό Στρατό έφερε τον τοπικό πληθυσμό σε μια κατάσταση «ομηρίας» απέναντι στην πλευρά που είχε αναλάβει τη φύλαξη των παιδιών τους (Μαργαρίτης 2001, 610).

Η καταμέτρηση των προσφυγόπουλων

Έχουν περάσει πάνω από πενήντα χρόνια από τα γεγονότα, αλλά εξακολουθεί να υπάρχει μεγάλη σύγχυση σχετικά με τον ακριβή αριθμό των παιδιών που είχαν ενταχθεί στο πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ (Βερβενιώτη 2005, 108-110). Οι επίσημες εκτιμήσεις κυμαίνονται από τις 25.000 (που αναφέρονται από πηγές που πρόσκεινται στο ΚΚΕ) μέχρι τις 28.000 (που αναφέρονται από την ελληνική κυβέρνηση). Ωστόσο, οι πηγές αυτές αγνοούν το γεγονός ότι πολλά από αυτά τα παιδιά είχαν περάσει τα σύνορα μαζί με τις οικογένειές τους, πολύ πριν σχεδιαστεί καν το πρόγραμμα εκκένωσης. Στα τέλη του 1947, 25.000 πρόσφυγες από την Ελλάδα ζούσαν στην Αλβανία και άλλες 18.000 στη Γιουγκοσλαβία, εκ των οποίων σχεδόν οι 14.000 είχαν εγκατασταθεί στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας (Κόντης και Σφέτας 1999, 110-111). Ανάμεσά τους υπήρχαν πολλά παιδιά –μόνο στη Γιουγκοσλαβία πάνω από 6.000– τα περισσότερα από τα οποία ζούσαν με συγγενείς τους. Αν και ένα μικρό ποσοστό των παιδιών αυτών κατέληξαν τελικά να διαμένουν σε παιδικούς σταθμούς στη Γιουγκοσλαβία ή αλλού στην ανατολική Ευρώπη, τα περισσότερα παρέμειναν με τις οικογένειές τους.

Στις περισσότερες πηγές, τα παιδιά αυτά συμπεριλαμβάνονται στον συνολικό αριθμό παιδιών που απομακρύνθηκαν από τους αντάρτες. Μολονότι και οι δύο ομάδες έφυγαν για παρεμφερείς λόγους, υπήρχε τεράστια διαφορά ανάμεσα στα παιδιά που ζούσαν στην εξορία μαζί με την οικογένειά τους και σε εκείνα που ζούσαν χωρίς την οικογένειά τους, μαζί με άλλα παιδιά σε παιδικούς σταθμούς. Το κεφάλαιο αυτό θα εστιάσει στη δεύτερη ομάδα, με άλλα λόγια σε παιδιά που, στα πρώτα χρόνια της εξορίας τους, έζησαν μακριά από τους γονείς τους, στο ιδρυματικό περιβάλλον των παιδικών σταθμών του ΚΚΕ στην ανατολική Ευρώπη.

Στατιστικά στοιχεία για τις μετακινήσεις των προσφυγόπουλων κρατούσαν ο Γιουγκοσλαβικός Ερυθρός Σταυρός, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και η Επιτροπή Βοήθεια στο Παιδί (ΕΒΟΠ), μια οργάνωση που

620
← Σελή

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Προσφυγόπουλα στην ανατολική Ευρώπη

Χώρα	Εκτίμηση Γιουγκοσλαβικού Ερυθρού Σταυρού (1948) ¹	Παιδιά που καταγράφηκαν από την ΕΒΟΠ (1949) ²	Παιδιά που επανεγκαταστάθηκαν σύμφωνα με το ΚΚΕ (1950) ³
Ρουμανία	3.300 (Απρίλιος 1948) 3.105 (Δεκ. 1948)	5.000	5.132
Τσεχοσλοβακία	2.492 (Απρίλιος 1948) 561 (Ιαν. 1949)	3.000	4.148
Πολωνία	150 (Απρίλιος 1948)	2.500	3.590
Ουγγαρία	2.254 (Απρίλιος 1948) 797 (Δεκ. 1948)	2.500	2.859
Βουλγαρία	—	2.500	672
Αν. Γερμανία	—	700	1.268
Γιουγκοσλαβία	—	11.000	—
ΣΥΝΟΛΟ	12.659	27.200	17.669

1. Από το Ristović (2000, 28).

2. Από το Martinova-Buckova (1998, 33).

3. Από το Kirijazovski (1989, 37).

είχε ιδρυθεί από το ΚΚΕ το 1948 ειδικά για να επιβλέπει την εκπαίδευση και την ευημερία των προσφυγόπουλων. Στον Πίνακα 1 γίνεται μια συγκριτική επισκόπηση αυτών των στοιχείων. Η δεύτερη στήλη παρουσιάζει τα στοιχεία του Γιουγκοσλαβικού Ερυθρού Σταυρού για τον αριθμό των παιδιών που διακομίστηκαν από τη Γιουγκοσλαβία σε άλλες ανατολικοευρωπαϊκές χώρες το 1948. Η τρίτη στήλη παρουσιάζει τον αριθμό των παιδιών που εγκαταστάθηκαν σε παιδικούς σταθμούς στην ανατολική Ευρώπη, όπως είχαν καταγραφεί από την ΕΒΟΠ τον Ιούνιο του 1949. Η τέταρτη στήλη δίνει το συνολικό αριθμό παιδιών-προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί στην ανατολική Ευρώπη (εκτός από τη Γιουγκοσλαβία) τον Οκτώβριο του 1950, όπως είχε παρουσιαστεί στην Τρίτη Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας.

Η αναφορά του ΚΚΕ τον Οκτώβριο του 1950 «αγνοούσε» τα παιδιά που παρέμειναν στη Γιουγκοσλαβία για πολιτικούς λόγους. Από τον Ιούλιο του 1949, όταν ο στρατάρχης Τίτο ήρθε σε ρήξη με τον Στάλιν και έκλεισε τα σύνορα της Γιουγκοσλαβίας με την Ελλάδα, το ΚΚΕ θεώρησε επίσημα τη Γιουγκοσλαβία «εχθρικό κράτος». Σύμφωνα με τον Γιουγκοσλαβικό Ερυθρό Σταυρό, στις αρχές του 1950 είχαν μείνει στη Γιουγκοσλαβία 9.119 προσφυγόπουλα, από τα οποία τα 7.274 ζούσαν με τους γονείς τους ή με άλλους συγγενείς, ενώ τα υπόλοιπα 1.845 ζούσαν σε παιδικούς σταθμούς

του Γιουγκοσλαβικού Ερυθρού Σταυρού (Ristović 2000, 96). Αν προσθέσουμε τον αριθμό αυτό στο σύνολο των 17.669 που αναφέρει το ΚΚΕ έχουμε περίπου τον ίδιο αριθμό –26.788– με την αναφορά της ΕΒΟΠ το 1949. Συνεπώς, μπορούμε να καταλήξουμε με αρκετή σιγουριά ότι ο συνολικός αριθμός των παιδιών-προσφύγων στην ανατολική Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένης της Γιουγκοσλαβίας, ήταν περίπου 27.000. Αυτό ωστόσο δεν σημαίνει ότι και οι 27.000 ανήκαν στο επίσημο πρόγραμμα εκκένωσης του Δημοκρατικού Στρατού. Εφόσον τα περισσότερα από τα 7.000 παιδιά που ζούσαν με τις οικογένειές τους στη Γιουγκοσλαβία είχαν φτάσει εκεί με τους συγγενείς τους πολύ πριν αρχίσει η εκκένωση, ο αριθμός των παιδιών που απομακρύνθηκαν επίσημα από τον ΔΣΕ μπορεί να υπολογιστεί περίπου στις 20.000.⁸

Σε όλα τα παιδιά που απομακρύνθηκαν δόθηκε αρχικά προσωρινό καταφύγιο στην Αλβανία, τη Γιουγκοσλαβία ή τη Βουλγαρία. Καθώς ήταν οι πιο φτωχές χώρες του κομμουνιστικού μπλοκ, οι τρεις αυτές χώρες δεν ήταν σε θέση να αντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις αυτού του ξαφνικού ρεύματος πεινασμένων και συχνά άρρωστων παιδιών. Στην Αλβανία, η κατάσταση πήρε διαστάσεις κρίσης. Την πρώτη εβδομάδα του Απριλίου του 1948, τέσσερις χιλιάδες παιδιά είχαν συγκεντρωθεί στη νότια Αλβανία, κοντά στην Κορυτσά· λίγες μέρες αργότερα είχαν φτάσει τις έξι χιλιάδες.⁹ Τα παιδιά ήταν αναγκασμένα να ζητιανεύουν φαγητό ή να συντηρούνται με πορτοκαλόφλουδες και φύλλα πράσου. Κάποια από τα μεγαλύτερα αγόρια προσπάθησαν να γυρίσουν περπατώντας στα χωριά τους στην Ελλάδα· ορισμένα μάλιστα τα κατάφεραν (Μανούκας 1961, 20· Ράπτης 1999, 58-67). Υπό αυτές τις συνθήκες ήταν επείγουσα ανάγκη να μεταφερθούν τα παιδιά βορειότερα, όπου θα μπορούσαν να έχουν καλύτερη φροντίδα. Αν και αυτό στην πραγματικότητα προβλεπόταν από το αρχικό σχέδιο εκκένωσης, τα περισσότερα παιδιά και οι γονείς τους πίστευαν ότι θα παρέμεναν στην Αλβανία, τη Γιουγκοσλαβία ή τη Βουλγαρία για ένα μικρό διάστημα και μετά θα επέστρεφαν στα σπίτια τους. Μόνο όταν τα παιδιά είχαν πια φύγει από το Βελιγράδι με τρένα, με προορισμό άλλες βορειότερες χώρες της ανατολικής Ευρώπης συνειδητοποίησαν ότι ξεκινούσαν για ένα μακρύ ταξίδι που θα τα οδηγούσε πιο μακριά από το σπίτι τους απ' ό,τι θα μπορούσαν ποτέ να είχαν φανταστεί.

Τα παιδιά που βρίσκονταν στην Αλβανία φορτώθηκαν σε φορτηγά και οδηγήθηκαν στη Μπίτολα (Μοναστήρι) της Γιουγκοσλαβίας. Από εκεί μεταφέρθηκαν με τρένο στη Ρουμανία, την Τσεχοσλοβακία και την Ουγγαρία,

8. Άλλες κομμουνιστικές ελληνικές πηγές ανέφεραν παραπλήσιους αριθμούς όταν αναφέρονταν στα παιδιά που βρέθηκαν σε ιδρύματα. Βλ. ΕΒΟΠ (1950, 3), Γκαγκούλιας (2004, 64) και Martinova-Buckova (1998, 33).

9. ΑΣΚΙ, κιβώτιο 153, έγγραφο 7/40/74 και Ristović (2000, 24).

τον Απρίλιο και το Δεκέμβριο του 1948 (Martinova-Buckova 1998, 40-41). Η Πολωνία δίσταζε αρχικά να δεχτεί προσφυγόπουλα από την Ελλάδα και για μεγάλο διάστημα συνέχιζε να αρνείται ότι φιλοξενούσε οποιονδήποτε πρόσφυγα. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, το φθινόπωρο του 1948 πολλά παιδιά μεταφέρθηκαν από τη Ρουμανία και την Αλβανία στην Πολωνία, ενώ άλλα έφτασαν εκεί την άνοιξη του 1949 από τη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία. Περισσότερα προσφυγόπουλα (μαζί με ενήλικους πρόσφυγες) έφτασαν στην Πολωνία απευθείας από την Αλβανία με πλοίο, μετά την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού το φθινόπωρο του 1949.

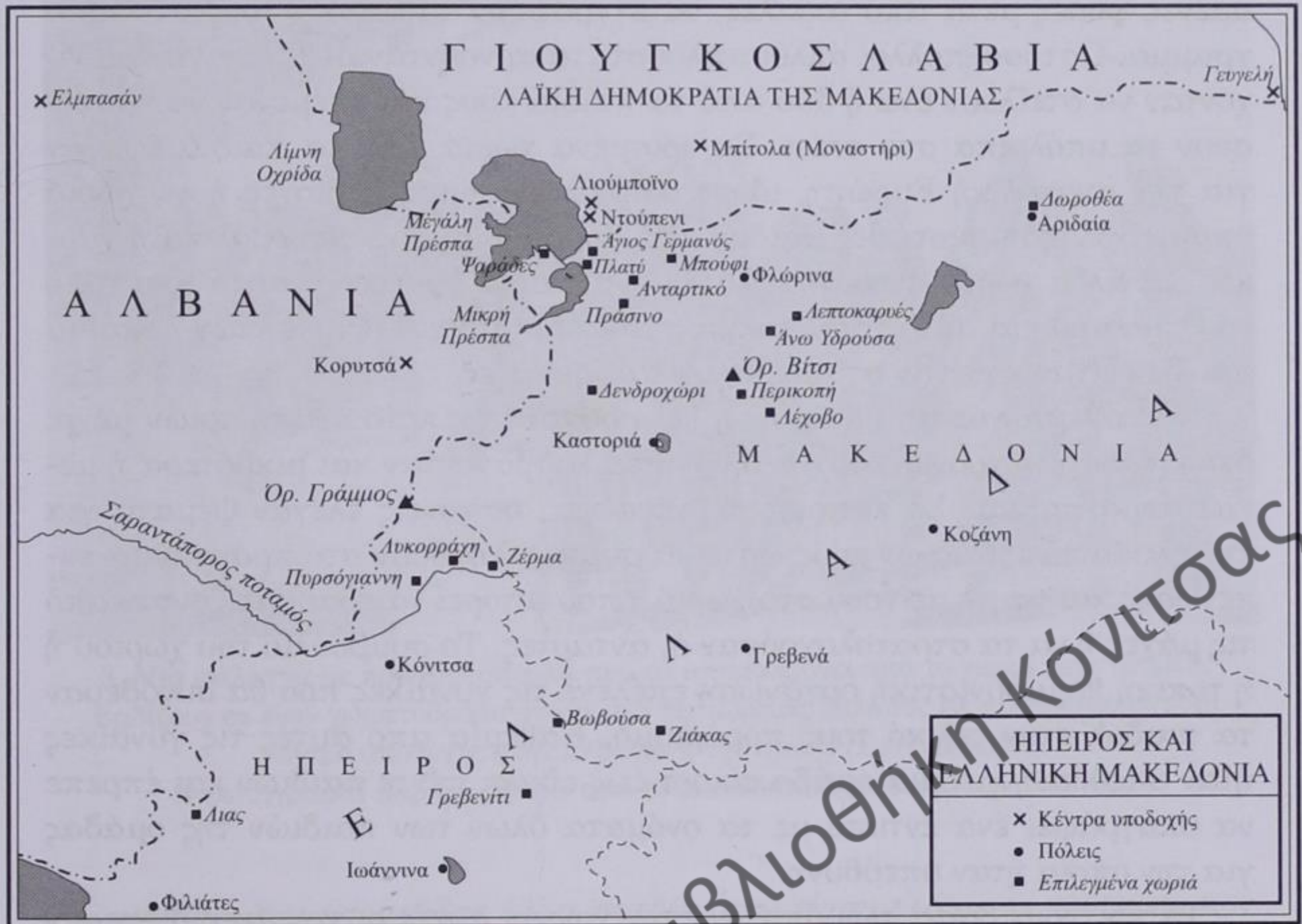
Από τη Βουλγαρία, τα περισσότερα παιδιά διακομίστηκαν στην Ουγγαρία και την Ανατολική Γερμανία το καλοκαίρι του 1950. Μόνο περί τα 1.200 παιδιά-πρόσφυγες, όλα τους ελληνόφωνα, εγκαταστάθηκαν στην Ανατολική Γερμανία. Η πρώτη ομάδα παιδιών έφτασε στην περιοχή της Δρέσδης τον Αύγουστο του 1949 από την Αλβανία μέσω Τσεχοσλοβακίας (Troebst 2004). Ένα χρόνο αργότερα προστέθηκαν σ' αυτά και τα παιδιά από την περιοχή του Έβρου, που μεταφέρθηκαν εκεί από τη Βουλγαρία. Τα παιδιά αυτά είχαν τρομοκρατηθεί όταν έμαθαν ότι θα τα έστελναν στη Γερμανία. Δεν ήξεραν καθόλου ότι η ναζιστική Γερμανία, που οι στρατιώτες της είχαν προκαλέσει τόσο πόνο στα χωριά τους, είχε πάψει να υπάρχει και ότι το Σιδηρούν Παραπέτασμα χώριζε τώρα τη Γερμανία και όλη την Ευρώπη σε δύο αντίπαλους κόσμους.

Αναχωρήσεις

Στο λόγο τόσο της ελληνικής κυβέρνησης όσο και του ΚΚΕ, η απομάκρυνση των παιδιών από τη βόρεια Ελλάδα κατά το 1948 και 1949 παρουσιάζοταν με ριζικά απλουστευτικούς όρους: τα παιδιά είτε είχαν «απαχθεί» ενάντια στην επιθυμία των γονιών τους είτε είχαν «σωθεί» από τη φρίκη του πολέμου με την πλήρη συναίνεση των γονιών τους. Στην πραγματικότητα, η μετακίνηση ενηλίκων και παιδιών πέρα από τα σύνορα ήταν κάτι πολύ πιο σύνθετο. Οι προφορικές μαρτυρίες προσδιορίζουν τρία διαφορετικά είδη συνθηκών που οδηγούσαν στην απομάκρυνση των παιδιών από τις εστίες τους: πρώτον, οργανωμένες αποστολές παιδιών από μεθοριακές περιοχές την άνοιξη του 1948· δεύτερον, ανοργάνωτες, συχνά χαοτικές μετακινήσεις κατά τη διάρκεια του 1948 και 1949· και τρίτον, οργανωμένες καταναγκαστικές εκκενώσεις ολόκληρων χωριών που πραγματοποιήθηκαν βίαια από το Δημοκρατικό Στρατό προς το τέλος του Εμφυλίου. Στις πολιτικοποιημένες κυρίαρχες αφηγήσεις της αριστεράς και της δεξιάς, οι τρεις διαφορετικές αυτές περιπτώσεις συχνά συγχωνεύονται και, ανάλογα με τις πολιτικές απόψεις του αφηγητή, παρουσιάζονται είτε ως απόλυτα «οικειοθελείς» είτε ως απόλυτα «καταναγκαστικές».

tvāng

trivilligt

2. Ήπειρος και ελληνική Μακεδονία

Μεταξύ Μαρτίου και Ιουλίου του 1948, 14.827 παιδιά οδηγήθηκαν από τη βόρεια Ελλάδα στην ανατολική Ευρώπη από το ΚΚΕ (Kyrijazonski 1989, 37· Μητσόπουλος 1979, 16). Τα περισσότερα από αυτά τα παιδιά έφυγαν από τα χωριά τους ανάμεσα στα τέλη Μαρτίου και τα μέσα Απριλίου και προέρχονταν από τις σλαβόφωνες περιοχές της Καστοριάς, της Φλώρινας και της Αριδαίας (βλ. χάρτη 2). Όπως δείχνουν τα μηνύματα ασυρμάτου ανάμεσα στο Δημοκρατικό Στρατό και τους κομμουνιστές αξιωματούχους στην ανατολική Ευρώπη, στις περισσότερες περιπτώσεις η αναχώρηση των παιδιών σχεδιαζόταν και εκτελούνταν αρκετά μεθοδικά. Στα χωριά που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο των ανταρτών, οι τοπικοί ηγέτες γνωστοποιούσαν το πρόγραμμα εκκένωσης, εξηγούσαν τους λόγους για τους οποίους θα απομακρύνονταν τα παιδιά και ζητούσαν από τους γονείς να εντάξουν εθελοντικά τα παιδιά τους στο πρόγραμμα. Στη συνέχεια έφτιαχναν έναν κατάλογο με όλα τα παιδιά που θα απομακρύνονταν.

Κατά τη διάρκεια συναντήσεων που γίνονταν ορισμένες φορές σε οργανωμένο και εχθρικό κλίμα, οι γονείς ή, αν εκείνοι απουσίαζαν, παππούδες, θείοι ή ακόμα και μεγαλύτερα αδέρφια, δίσταζαν αρχικά να αφήσουν τα παιδιά να φύγουν. Στο τέλος, πολλοί από τους γονείς συμφωνούσαν, ορι-

σμένες φορές μετά από απειλές, να εγγράψουν τα παιδιά τους στο πρόγραμμα. Ωστόσο, πολλοί άλλοι απλούστατα αρνούσαν. Κάποιοι γονείς δέχονταν να στείλουν ένα ή δύο από τα παιδιά τους και επέμεναν να κρατήσουν τα υπόλοιπα στο σπίτι. Σε ορισμένα χωριά, όλα τα παιδιά έφυγαν για την ανατολική Ευρώπη, ιδίως στις σλαβόφωνες περιοχές ή σε χωριά όπου είχαν ήδη σκοτωθεί παιδιά από βομβαρδισμούς, πυροβολικό ή νάρκες. Σε άλλα χωριά, εντούτοις, λίγα μόνο παιδιά έφυγαν σε αυτό το στάδιο του πολέμου και αυτά ήταν γενικά παιδιά αριστερών οικογενειών ή παιδιά που δεν είχαν κανέναν στο χωριό να τα φροντίζει.

Κατάλληλα για απομάκρυνση θεωρούνταν τα παιδιά από τριών μέχρι δεκατεσσάρων χρονών, συχνά όμως περιλαμβάνονταν και μικρότερα ή μεγαλύτερα παιδιά. Σε κάποιες περιπτώσεις, οι γονείς έλεγαν ψέματα για την ηλικία των παιδιών τους ώστε να συμπεριληφθούν στο πρόγραμμα εκκένωσης και να μη μείνουν στο χωριό, όπου μπορεί να τραυματίζονταν από τις μάχες ή να τα στρατολογούσαν οι αντάρτες. Το συμβούλιο του χωριού ή η τοπική κομμουνιστική οργάνωση επέλεγε τις γυναίκες που θα συνόδευαν τα παιδιά στον τελικό τους προορισμό. Καθεμία από αυτές τις γυναίκες ήταν υπεύθυνη για μια ομάδα είκοσι έως είκοσι πέντε παιδιών και έπρεπε να υπογράψει ένα έντυπο με τα ονόματα όλων των παιδιών της ομάδας για την οποία ήταν υπεύθυνη.

Τα κριτήρια βάσει των οποίων επιλέγονταν αυτές οι γυναίκες διέφεραν από χωριό σε χωριό, αλλά η υπόληψη, η πολιτική αξιοπιστία, το μορφωτικό επίπεδο και η οικογενειακή κατάσταση λαμβάνονταν υπόψη. Προτιμούνταν δασκάλες, χήρες ανταρτών, νέες γυναίκες που τα αδέρφια τους μάχονταν στο Δημοκρατικό Στρατό, γυναίκες που θα επιστρατεύονταν και οι ίδιες αν έμεναν εκεί και νέες μητέρες που τα παιδιά τους είχαν κι αυτά ενταχθεί στο πρόγραμμα εκκένωσης. Αυτές οι «ομαδάρχισσες» ή «μάνες» θα έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη ζωή των παιδιών που είχαν υπό την ευθύνη τους.

Αφού αποχαιρετούσαν τους γονείς και τους παππούδες τους, τα παιδιά ξεκινούσαν από τα χωριά πεζή. Στο ταξίδι τους μέχρι τα σύνορα κυριαρχούσε το κρύο, η πείνα και ο φόβος. Αντάρτες οδηγούσαν μεγάλες φάλαγγες με παιδιά και τις «μάνες» τους σε χιονισμένα ορεινά μονοπάτια. Συχνά ταξίδευαν νύχτα για να αποφεύγουν τις επιδρομές των βομβαρδιστικών της Ελληνικής Αεροπορίας. Συχνά τα παιδιά κουβαλούσαν τα μικρότερα αδέρφια τους στην πλάτη. Μερικοί γονείς συνόδευαν τα παιδιά τους για ένα μέρος του ταξιδιού (βλ. φωτογραφία 3).

Τα προσφυγόπουλα ακολουθούσαν τέσσερις κύριες διαδρομές προς τα σύνορα. Τα παιδιά από την περιοχή της Φλώρινας περνούσαν τη νύχτα μετά την αναχώρησή τους στο χωριό Ανταρτικό. Την επομένη βιάζονταν παράλληλα με τις ακτές των Πρεσπών, διέσχισαν τα σύνορα περνώντας στη Γιουγκοσλαβία και περνούσαν την επόμενη νύχτα στο Ντούπενι ή το Λιούμποϊνο, τα πρώτα χωριά που συναντούσαν σε γιουγκοσλαβικό έδαφος. Εκεί

3. Μια φάλαγγα με προσφυγόπουλα που τα απομακρύνει από το χωριό τους το ΚΚΕ. Βαδίζουν σε έναν χωματόδρομο στα βουνά της βόρειας Ελλάδας με προορισμό κάποιο κέντρο υποδοχής στην Αλβανία ή την πρώην Γιουγκοσλαβία.

Η φωτογραφία παραχωρήθηκε από το Μακεδονικό Μουσείο των Σκοπίων.

ενώνονταν με εκατοντάδες άλλα παιδιά, που είχαν ελάχιστα τρόφιμα, κοιμόντουσαν σε στάβλους ή σχολεία και ήταν γεμάτα ψύλλους και ψείρες. Τα παιδιά από τις περιοχές της Κόνιτσας και της Καστοριάς περπατούσαν μέχρι τα σύνορα με την Αλβανία, από εκεί οδηγούνταν στην Κορυτσά ή το Ελμπασάν, όπου έβρισκαν προσωρινά καταφύγιο. Τα παιδιά από τα ελληνόφωνα χωριά της Ήνδου (γύρω από τα Γρεβενά και την Κοζάνη) ακολουθούσαν την ίδια διαδρομή, αλλά έπρεπε να περπατήσουν για αρκετές ημέρες, ενώ τα παιδιά από την περιοχή της Αριδαίας, πιο ανατολικά, περνούσαν τα γιουγκοσλαβικά σύνορα κοντά στη Γευγελή. Οι τρεις αυτές διαδρομές συνέκλιναν στο σιδηροδρομικό σταθμό της Μπίτολα, απ' όπου τα παιδιά οδηγούνταν με το τρένο στην ανατολική Ευρώπη (βλ. φωτογραφία 4). Τα παιδιά από τον Έβρο διέσχισαν την οροσειρά της Ροδόπης προς τη Βουλγαρία, όπου εγκαθίσταντο σε προσωρινά καταφύγια, ^{sommarvisten} θέρετρα ή παιδικούς σταθμούς, μέχρι την αναχώρησή τους για άλλες χώρες, δύο χρόνια αργότερα.

Δεν ήταν όλες οι αναχωρήσεις μέρος του οργανωμένου προγράμματος εκκένωσης που εκτελούσε το ΚΚΕ. Ορισμένα παιδιά περνούσαν τα σύνορα σε συνθήκες πανικού, συνοδευόμενα κάποιες φορές, αλλά όχι πάντα, από ενήλικους. Όταν ο κυβερνητικός στρατός πήρε διά της βίας περίπου διακόσια παιδιά από το σλαβόφωνο χωριό Μπουφ (που αργότερα μετονομάστηκε σε Ακρίτας) και τα οδήγησε στη Φλώρινα (Baerentzen 1992, 142), μερικά μεγαλύτερα παιδιά το έσκασαν και διέσχισαν μόνα τα σύνορα, ενώ άλλα τα οδήγησαν οι μητέρες τους στη Γιουγκοσλαβία. Στον Άγιο Γερμανό,

4. Μικρά προσφυγόπουλα και οι «μάνες» τους αποβιβάζονται από τρένο σε κάποιο σταθμό στα Σκόπια, καθώς πηγαίνουν προς τον τελικό τους προορισμό σε κάποιο άλλο μέρος της ανατολικής Ευρώπης. Η φωτογραφία παραχωρήθηκε από το Μακεδονικό Μουσείο των Σκοπίων.

προπύργιο του Δημοκρατικού Στρατού λίγα μόλις χιλιόμετρα νότια από τα γιουγκοσλαβικά σύνορα, γίνονταν προετοιμασίες για την οργανωμένη αναχώρηση των παιδιών όταν το χωριό άρχισε ξαφνικά να βομβαρδίζεται από την Ελληνική Πολεμική Αεροπορία. Τρομοκρατημένα από τις εκρήξεις, τους νεκρούς και τα φλεγόμενα κτίρια, μερικά πανικόβλητα παιδιά έφυγαν μόνα τους προς τα σύνορα. Σε αυτούς τους πρόσφυγες περιλαμβάνονταν επίσης παιδιά που οι γονείς τους είχαν αντιτεθεί στην μεταγωγή τους στην ανατολική Ευρώπη από τους αντάρτες. Αυτά δεν είναι παρά λίγα μόνο παραδείγματα των δραματικών γεγονότων που οδήγησαν σε χαώδεις αναχωρήσεις προς άλλες χώρες, οι περισσότερες από τις οποίες έχουν μείνει ατεκμηρίωτες.¹⁰ *see dokumentaral*

Η τρίτη κατηγορία συνθηκών υπό τις οποίες τα παιδιά οδηγήθηκαν στην ανατολική Ευρώπη ήταν η αναγκαστική εκκένωση ολόκληρων χωριών από τους αντάρτες στις περιοχές της Πίνδου και του Γράμμου, στην τελευταία φάση του Εμφυλίου. Τον Αύγουστο του 1948, ο Δημοκρατικός Στρατός εξέδωσε διαταγή σύμφωνα με την οποία τα χωριά που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό του έπρεπε να εκκενωθούν και όλοι τους οι κάτοικοι να οδηγη-

10. Για άλλες περιπτώσεις, βλ. Ristović (2000, 31-34).

θούν στην Αλβανία. Όταν οι αντάρτες αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν από το Γράμμο στην περιοχή του Βιτσίου, έχασαν τον έλεγχο περίπου διακοσίων χωριών, που μέχρι τότε τους προμήθευαν με έμφυχο υλικό, τρόφιμα και άλλα εφόδια. Απομακρύνοντας τους πληθυσμούς των χωριών αυτών σε αλβανικό έδαφος, οι αντάρτες ήλπιζαν ότι θα μπορούσαν να συνεχίσουν να στηρίζονται σε αυτούς ως πηγή επιτελικής υποστήριξης (Μαργαρίτης 2001, 88-89).

Υπάρχει άφθονο αρχειακό υλικό που δείχνει ότι οι εκκενώσεις που πραγματοποιήθηκαν κάτω από αυτή την τρίτη κατηγορία συνθηκών ήταν καταναγκαστικές. Παρατηρητές της Ειδικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για τα Βαλκάνια (UNSCOB) που ήταν τοποθετημένοι κατά μήκος των ελληνοαλβανικών συνόρων έμαθαν από τρεις μάρτυρες ότι οι «αντάρτες είχαν αναγκάσει 10.000 χωρικούς με 15.000 πρόβατα να περάσουν στην Αλβανία από τις 12 μέχρι τις 19 Αυγούστου του 1948». ¹¹ Οι οικογένειες αυτές εγκαταστάθηκαν σε υπερπλήρη στρατόπεδα προσφύγων κοντά στο Ελμπασάν, την Κορυτσά και το Πρένιας. Η κατάσταση σε αυτά τα στρατόπεδα έγινε σύντομα αβίωτη και οι αλβανικές αρχές ζήτησαν επειγόντως τη μεταφορά των προσφύγων σε άλλες χώρες. Στο σημείο αυτό ήταν που πολλά από τα παιδιά που είχαν κάνει το ταξίδι στην Αλβανία με τις οικογένειές τους χωρίστηκαν από τους γονείς τους χωρίς τη συγκατάθεση των τελευταίων και οδηγήθηκαν σε άλλες χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Σύμφωνα με μια μεταγενέστερη αναφορά ομάδας παρατηρητών της UNSCOB, τον Οκτώβριο του 1948 υπήρχαν «20.000 απαχθέντες Έλληνες [στην Αλβανία] μαζί με πρόβατα και βορειδή τους. Οι άντρες της αλβανικής πολιτοφυλακής ανάγκασαν τους προκρίτους των χωριών να τους δώσουν καταλόγους των παιδιών κάθε χωριού, και στη συνέχεια πήραν διά της βίας τα παιδιά αυτά από τους γονείς τους και τα έφεραν σε ειδικά στρατόπεδα παιδιών μέσα στην Αλβανία». ¹²

Οι διαπιστώσεις αυτές επιβεβαιώθηκαν από τις προσωπικές αφηγήσεις των ίδιων των παιδιών. Ο Σταύρος Γιαννάς, ένα τετράχρονο αγόρι, έπαιζε σε ένα χωράφι χωρίς να τον έχουν προσέξει οι αντάρτες που φόρτωναν παιδιά σε φρεσκοβαμμένα φορτηγά. Όταν πλησίασε από περιέργεια ένα φορτηγό, οι αντάρτες τον σήκωσαν και τον έβαλαν στην καρότσα με τα υπόλοιπα παιδιά. Πολλές μητέρες που βρίσκονταν εκεί κλαίγοντας καθώς τους έπαιρναν τα παιδιά τους φώναξαν στη μητέρα του Σταύρου: «Ελευθερία, σου παίρνουν το παιδί σου!» Ο Σταύρος, με το πρόσωπο μουτζου-

11. Έκθεση της UNSCOB για τη δεύτερη ειδική έκθεση της Ομάδας Παρατήρησης 1 (19-24 Αυγούστου 1948), National Archives, Λονδίνο (στο εξής NA), FO 371/72234/R11243.

12. Έκθεση της UNSCOB για την εικοστή έκθεση της Ομάδας Παρατήρησης 1 (1-15 Οκτωβρίου και 12 Νοεμβρίου 1948, περιοχή Κόνιτσας), NA, FO 371/72235/R13136, Παράρτημα Α.

των βορείων συνόρων της Ελλάδας. Στις αρχές Μαρτίου 1948, η UNSCOB έλαβε την επιπλέον εντολή να διερευνήσει τις νέες κατηγορίες που είχε καταθέσει η ελληνική κυβέρνηση στον ΟΗΕ, σύμφωνα με τις οποίες το ΚΚΕ σχεδίαζε να «τρομοκρατήσει τις ελληνικές οικογένειες», να «καταστρέψει την ελληνική φυλή» και να διαπράξει «το έγκλημα της γενοκτονίας», με την απαγωγή χιλιάδων παιδιών από τα χωριά της βόρειας Ελλάδας (United Nations 1948α, 29).

Ομολογουμένως, η UNSCOB δεν είχε τα απαραίτητα μέσα για να διερευνήσει το ζήτημα με πλήρη και αμερόληπτο τρόπο. Τα μέλη της δεν μπορούσαν να μεταβούν στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης όπου φιλοξενούνταν τα παιδιά ή στις περιοχές της βόρειας Ελλάδας που ελέγχονταν από τους αντάρτες. Ως εκ τούτου, βασίστηκε σε πληροφορίες που έπαιρνε από την ελληνική κυβέρνηση, από ραδιοφωνικές εκπομπές από την ανατολική Ευρώπη και από συνεντεύξεις μαρτύρων που συγκέντρωσαν οι δικές της ομάδες παρατήρησης. Πολλοί από τους μάρτυρες αυτούς είχαν προηγουμένως ανακριθεί από τις αρχές της ελληνικής κυβέρνησης (Baerentzen 1992, 145). Σύμφωνα με τον ανταποκριτή του BBC Kenneth Matthews, «οι παρατηρητές προσπαθούσαν να μάθουν τα γεγονότα διατρέχοντας με τα κίτρινα τζιπ τους τις βόρειες περιοχές και κατάφεραν να βεβαιωθούν για μερικά, αλλά πολλά άλλα χάνονταν μόλις τα πλησίαζαν, σαν φαντάσματα μέσα στη νύχτα» (1972, 178).

Παρά τις δυσκολίες αυτές και τις εσωτερικές διαφωνίες σχετικά με την ερμηνεία των πληροφοριών που συνέλεγε, η UNSCOB κατάφερε να παρουσιάσει μια αρκετά δίκαιη και ισορροπημένη έκθεση.¹³ Σύμφωνα με τις οδηγίες της επιτροπής, οι έξι ομάδες παρατηρητών είχαν το δικαίωμα να υποβάλλουν ερωτήσεις σε οποιονδήποτε, ακόμα και στους αντάρτες, και όφειλαν να ενημερώνουν τους μάρτυρες «ότι δεν είναι υποχρεωμένοι να απαντήσουν αν θεωρούν ότι η απάντησή τους θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο τους ίδιους ή άλλα πρόσωπα».¹⁴ Επίσης, οι ομάδες παρατήρησης αξιολόγησαν προσεκτικά την αξιοπιστία κάθε μάρτυρα και απέρριψαν πληροφορίες που βασιζόνταν σε φήμες.

Το αποτέλεσμα αυτής της εργασίας ήταν ότι τα μέλη της ειδικής επιτροπής άλλαξαν τη στάση τους απέναντι στους ισχυρισμούς της ελληνικής κυβέρνησης. Στην πρώτη συνάντηση της UNSCOB σχετικά με τις «απαγωγές» στις 4 Μαρτίου 1948, ο πρόεδρος της επιτροπής είχε χαρακτηρίσει το σχέδιο «σοβαρό έγκλημα κατά της ανθρωπότητας».¹⁵ Σχεδόν τρεις μήνες

13. Βλ. Nachmani (1990) για μια λεπτομερή πραγμάτευση του ρόλου που έπαιξε η UNSCOB στον ελληνικό Εμφύλιο.

14. Οδηγίες UNSCOB, 25 Μαρτίου 1948, NA FO 371/7225/R3880.

15. Πεντηκοστή πέμπτη συνεδρίαση UNSCOB, 4 Μαρτίου 1948, NA FO 371/72224/8R3365.

αργότερα, λίγο αφού η επιτροπή είχε λάβει το προσχέδιο της πρώτης έκθεσης, το βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών έστειλε ένα εμπιστευτικό τηλεγράφημα στην Ουάσινγκτον, προτείνοντας η λέξη «απαγωγή» να αντικατασταθεί από τη λέξη «απομάκρυνση», καθώς ορισμένοι γονείς είχαν στείλει τα παιδιά τους οικειοθελώς.¹⁶

Η ίδια η έκθεση της UNSCOB, που εγκρίθηκε από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ στις 30 Ιουνίου 1948, αντιμετώπιζε αυτό το ζήτημα με μεγάλη προσοχή. Βασισμένη στα στοιχεία που είχε συγκεντρώσει, η UNSCOB δήλωνε ότι σε συγκεκριμένες περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό τους, οι αντάρτες είχαν πραγματοποιήσει απογραφή των παιδιών και ότι μεγάλος αριθμός παιδιών είχε απομακρυνθεί από τις περιοχές αυτές. Σχετικά με το καίριο ζήτημα της συγκατάθεσης των γονιών, η UNSCOB κατέληγε στο εξής συμπέρασμα:

Ενώ αρκετοί γονείς συμφώνησαν μετά από πιέσεις στην απομάκρυνση των παιδιών τους, και ορισμένα παιδιά όντως απομακρύνθηκαν διά της βίας, άλλοι γονείς συναίνεσαν, ή τουλάχιστον δεν έφεραν αντιρρήσεις στην απομάκρυνση αυτή. Δεν στάθηκε δυνατό για την Ειδική Επιτροπή να διαπιστώσει τον ακριβή αριθμό των απομακρυσμένων παιδιών που ανήκουν σε αυτές τις κατηγορίες. (United Nations 1948α, 19)

Στην έκθεση αυτή, η UNSCOB παρουσίαζε επίσης ορισμένα από τα στοιχεία που είχαν συγκεντρώσει οι ομάδες παρατηρητών, στα οποία βασιζόνταν τα συμπεράσματά της. Οι ομάδες παρατηρητών είχαν βρει «κάποια στοιχεία που έδειχναν ότι σε ορισμένα χωριά υπήρξαν παιδιά που απομακρύνθηκαν χωρίς τη συγκατάθεση των γονέων τους». Μια γυναίκα από τη Θράκη είπε ότι στις 17 Μαρτίου, «είκοσι αντάρτες μπήκαν στο χωριό της (Βρυσικά) και πήραν διά της βίας όλα τα παιδιά κάτω από δεκαοκτώ ετών, περίπου 180 άτομα. Καθώς προσπαθούσαν να αποσπάσουν ένα παιδί από τη μητέρα του, τού έσπασαν το χέρι και το παιδί αφέθηκε στο χωριό» (United Nations 1948α, 30). Άλλος μάρτυρας από τη Θράκη ανέφερε ότι όταν οι αντάρτες πήραν σαράντα με πενήντα παιδιά, οι γονείς ήταν «δυσανεστημένοι, αλλά δεν τόλμησαν να διαμαρτυρηθούν» (United Nations 1948β, 17).

Η ομάδα παρατήρησης που ήταν υπεύθυνη για τη Θράκη έφτασε στο συμπέρασμα ότι τα παιδιά που είχαν απομακρυνθεί «ήταν τα παιδιά ανταρτών ή συμπαθούντων των ανταρτών», «ότι πιθανώς μερικά παιδιά τα πήραν μαζί με ενήλικους που είχαν στρατολογηθεί διά της βίας», αλλά ότι «δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί η μαζική απαγωγή παιδιών από τους αντάρτες με σκοπό την κατήχησή τους σε ξένες χώρες» (United Nations

16. Foreign Office προς Ουάσινγκτον, DC, εμπιστευτικό τηλεγράφημα, 30 Μαΐου 1948, NA FO 370/72230/R6260.

1948α, 30-31). Μάρτυρες που εξετάστηκαν στην περιοχή του Γράμμου ανέφεραν και άλλες περιπτώσεις στις οποίες παιδιά είχαν απομακρυνθεί ενάντια στη θέληση των γονιών τους: «250 παιδιά που είχαν συγκεντρωθεί από χωριά στην περιοχή [...] Γονείς που εξαναγκάζονταν να χωριστούν από τα παιδιά τους», «22 [παιδιά] που απήχθησαν διά της βίας, παρά τις διαμαρτυρίες των γονέων τους» και «10 παιδιά που τα πήραν δια της βίας» (United Nations 1948β, 17). Επιπλέον, οι ομάδες παρατήρησης εξέτασαν μάρτυρες που είπαν ότι θα αντιστέκονταν στην απομάκρυνση των παιδιών τους ή ότι είχαν εγκαταλείψει τα χωριά τους για να μην τους πάρουν τα παιδιά τους. Σε ορισμένα χωριά, «οι γονείς αντιτάσσονταν σθεναρά στο ενδεχόμενο να αφήσουν τα παιδιά τους να φύγουν» ενώ σε άλλα «πολλοί γονείς άφηναν τα παιδιά να φύγουν με ευχαρίστηση» (United Nations 1948α, 30).

Οι ομάδες παρατήρησης «βρήκαν επίσης σημαντικά στοιχεία που δείχνουν ότι πολλά από τα παιδιά, ιδίως στη σλαβόφωνη περιοχή της δυτικής Μακεδονίας, είχαν απομακρυνθεί με τη συγκατάθεση των γονέων τους». Σύμφωνα με την ομάδα παρατήρησης που είχε αναλάβει την περιοχή της Φλώρινας: «Αρκετά μεγάλος αριθμός γονέων, ιδιαίτερα υποστηρικτών των ανταρτών, ήταν υπέρ της αναχώρησης των παιδιών τους, αλλά υπήρχαν ζωηρές αντιρρήσεις από την πλειονότητα των γονέων, [που] από το φόβο των συνεπειών που μπορεί να είχε η άρνησή τους, δέχτηκαν απρόθυμα να συμπεριληφθούν τα παιδιά τους». Αυτή η ομάδα παρατήρησης επισήμανε επίσης ότι η συγκατάθεση των γονιών και ο τρόπος με τον οποίο εντάσσονταν τα παιδιά στο πρόγραμμα της αναχώρησης εξαρτιόταν από τις πολιτικές τους συμπάθειες και την εθνότητα στην οποία ανήκαν: «Όταν ένα χωριό υποστήριζε τους αντάρτες, εκείνοι επέτρεπαν στους γονείς να αρνηθούν να παραδώσουν τα παιδιά τους, και στα σλαβόφωνα χωριά οι περισσότεροι γονείς δέχονταν πρόθυμα την προσφορά» (United Nations 1948α, 30-31). Σε μια ανεξάρτητη έκδοση, ο Kenneth Spencer, ένα μέλος των ομάδων παρατήρησης του ΟΗΕ, τόνιζε ότι οι πολιτικές συμπάθειες του πατέρα ήταν αποφασιστικός παράγοντας. Παρέθετε κάτι που είχε πει ένα δωδεκάχρονο κορίτσι: «Τα παιδιά που οι πατεράδες τους είναι στο βουνό ήθελαν να φύγουν. Ο πατέρας μου δεν ήταν αντάρτης, γι' αυτό εγώ δεν ήθελα να πάω» (παρατίθεται στο Jones 1985, 72). Στα ελληνόφωνα χωριά, η διαδικασία θύμιζε συχνά στρατολόγηση: «Γίνονταν προσπάθειες να πειστούν όλοι οι γονείς και όταν μια μειοψηφία είχε προσφερθεί εθελοντικά καταρτιζόταν ένας κατάλογος με όλα τα παιδιά, ανεξάρτητα από την επιθυμία των γονιών τους» (United Nations 1948α, 31).

Στο συμπέρασμά της, η έκθεση της UNSCOB αναγνώριζε υπόρρητα ορισμένους από τους ανθρωπιστικούς λόγους που επικαλούνταν οι αντάρτες για το πρόγραμμα εκκένωσης που πραγματοποιούσαν. Σε μια προσωπική συζήτηση με τον πρέσβη της Γιουγκοσλαβίας στη Γενεύη, ο συντάκτης της

έκθεσης της UNSCOB έφτασε ακόμα πιο μακριά, εκφράζοντας την άποψη ότι «στις περισσότερες περιπτώσεις, οι ίδιοι οι γονείς ζητούσαν την απομάκρυνση των παιδιών τους, καθώς δεν υπήρχαν αρκετά τρόφιμα ούτε και σχολεία για αυτά τα παιδιά» (Ristović 2000, 27). Ωστόσο, η αναφορά υποστήριζε ότι το ανθρωπιστικό αυτό έργο θα έπρεπε να ανατεθεί σε έναν κατάλληλο διεθνή οργανισμό (United Nations 1948α, 32).

Ως αποτέλεσμα κυρίως της δουλειάς που έκανε η UNSCOB, πολλοί υψηλόβαθμοι δυτικοί διπλωμάτες και πολιτικοί δεν πείστηκαν για την αληθοφάνεια του ισχυρισμού της ελληνικής κυβέρνησης ότι μεγάλος αριθμός παιδιών είχε απαχθεί ενάντια στη θέληση των γονιών. Ιδιαίτερα εντυπωσιακή ήταν η μετριοπαθής στάση που τήρησε η κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών, με δεδομένη τη δέσμευσή της να προστατεύσει την Ελλάδα από την απειλή μιας κομμουνιστικής κατάληψης. Αν και ορισμένοι αμερικανοί αξιωματούχοι είχαν πιστέψει αρχικά ότι το ζήτημα θα μπορούσε να αξιοποιηθεί ως εργαλείο προπαγάνδας ενάντια στην ΕΣΣΔ (Baerentzen 1992, 151· Jones 1989, 148· Wittner 1982, 162), οι αμερικανοί παρατηρητές έγιναν σύντομα πολύ πιο επιφυλακτικοί. Τον Απρίλιο του 1948, ο επικεφαλής της Αμερικανικής Αποστολής Βοήθειας στην Ελλάδα Dwight Griswold ενημέρωσε το αμερικανικό Υπουργείο Εξωτερικών για την πεποίθησή της αποστολής ότι «σχετικά λίγα παιδιά έχουν απαχθεί από τους αντάρτες» και ότι «παιδιά που είναι πιθανό να έχουν μεταφερθεί στις χώρες δορυφόρους ως πρόσφυγες είναι τα παιδιά ανταρτών ή των υποστηρικτών τους» (Wittner 1982, 366, υποσ. 70). Μέχρι τα τέλη του Απριλίου 1948, ο αμερικανός υπουργός εξωτερικών George Marshall είχε φτάσει στο ίδιο συμπέρασμα: ότι οι αντάρτες είχαν πάρει κάποια παιδιά διά της βίας από οικογένειες νομιμοφρόνων, αλλά ότι η πλειονότητα των παιδιών προέρχονταν από «περιοχές που λυμαίνονταν οι αντάρτες, όπου αποτελούσαν πρόβλημα πρόνοιας για τον Μάρκο» [Βαφειάδη, τον ανώτατο διοικητή του Δημοκρατικού Στρατού] και ότι είχαν απομακρυνθεί «λιγότερο ή περισσότερο με τη συγκατάθεση [της] σλαβικής μειονότητας ή των κομμουνιστών γονέων τους» (Jones 1989, 148). Τον Αύγουστο του 1948, το Υπουργείο Εξωτερικών των ΗΠΑ ανέφερε ότι υπήρχαν «ανεπαρκή στοιχεία [...] ότι σημαντικός αριθμός παιδιών είχαν απαχθεί διά της βίας» από τους αντάρτες (Wittner 1982, 162, 366, υποσ. 70).

Οικειοθελής ή εξαναγκαστική εκκένωση: το φάσμα του καταναγκασμού

Η πιο έγκυρη ελληνική πηγή από εκείνες που υποστηρίζουν την εκδοχή της απαγωγής είναι ο Γεώργιος Μανούκας, πρώην αξιωματούχος του ΚΚΕ που αργότερα ήρθε σε σύγκρουση με το κόμμα και επέστρεψε στην Ελλάδα.

Στο βιβλίο που εξέδωσε με την επιστροφή του με τίτλο *Παιδομάζωμα: Το μεγάλο έγκλημα κατά της φυλής*, ο Μανούκας ισχυρίζεται ότι όλα τα παιδιά που οδηγήθηκαν στην ανατολική Ευρώπη είχαν απαχθεί ενάντια στη θέληση των γονιών τους, και καταγγέλλει συνολικά το πρόγραμμα εκκένωσης ως «σλαβική συνωμοσία με σκοπό την καταστροφή της ελληνικής φυλής» (1961, 5). Το βιβλίο αυτό, που επανεκδόθηκε το 2003, έγινε ένα σημαντικό κείμενο του ελληνικού αντικομμουνιστικού λόγου.

Η οπτική του Μανούκα έχει ενδιαφέρον γιατί υποστηρίζει ότι ήταν ο ίδιος υπεύθυνος για να πειστούν οι γονείς να παραδώσουν τα παιδιά τους στους αντάρτες και, αν αρνούνταν, για να απομακρυνθούν τα παιδιά παρά την επιθυμία των γονιών τους. Ωστόσο, τα στοιχεία που παρουσιάζει βασισμένος στις προσωπικές του εμπειρίες για να αποδείξει ότι έγιναν όντως απαγωγές σε μαζική κλίμακα είναι μάλλον αδύναμα. Μόνο δύο από τις εννέα περιπτώσεις «απαγωγής παιδιών» που περιγράφει αφορούν παιδιά που πράγματι απομακρύνθηκαν διά της βίας από το σπίτι των γονιών τους. Οι άλλες επτά περιπτώσεις δείχνουν ότι οι γονείς και τα παιδιά ήταν αντίθετοι στο πρόγραμμα εκκένωσης, ότι ασκήθηκε στους γονείς ψυχολογική πίεση ώστε να παραδώσουν τα παιδιά τους στους αντάρτες, ότι οι γονείς είχαν κρύψει τα παιδιά τους για να μην τους τα πάρουν, και ότι οι αντάρτες σκόπευαν να απαγάγουν παιδιά που οι γονείς τους τα είχαν κρύψει. Εντούτοις, δεν δίνουν αποδείξεις πραγματικών μαζικών απαγωγών. Δείχνουν επίσης ότι σε πολλές περιπτώσεις οι αντάρτες αποτύγχαναν στις προσπάθειές τους να απομακρύνουν παιδιά διά της βίας εξαιτίας της αντίστασης του τοπικού πληθυσμού (Μανούκας 1961, 20-29).

Στην εισαγωγή του βιβλίου του, ο Μανούκας θέτει το εξής ρητορικό ερώτημα για να υποστηρίξει τον ισχυρισμό του ότι τα παιδιά που πήρε το Κομμουνιστικό Κόμμα απομακρύνθηκαν διά της βίας: «Ποιά Ελληνίδα μάνα, ποια κακούργα μάνα, θα δεχόταν να παραδώσει το παιδί της “ευχαρίστως” στην αγκαλιά μιας ξένης νταντάς, μιας Αρβανίτισσας λ.χ. ή μιας Βουλγάρας; ΚΑΜΜΙΑ!» Το ερώτημα του Μανούκα απλουστεύει υπερβολικά τη δύσκολη και επώδυνη διαδικασία μέσω της οποίας οι γονείς αποφάσισαν αν θα έστελναν τα παιδιά τους πέρα από τα σύνορα, στην ανατολική Ευρώπη. Το ερώτημά του μεταμορφώνει μια εξαιρετικά περίπλοκη κατάσταση σε μια απλή ηθική διχοτομία ανάμεσα στην καλή και την κακή μητέρα, ανάμεσα στην αφοσίωση στην Ελλάδα και την προδοσία του έθνους. Στο άλλο άκρο από το ερώτημα του Μανούκα βρίσκεται εκείνο της Ιουλίας Τάνεφσκα, προσφυγοπούλας μακεδονικής καταγωγής, από την περιοχή της Καστοριάς. Προσπαθώντας να εξηγήσει την απόφαση της μητέρας της να τη στείλει στην ανατολική Ευρώπη την άνοιξη του 1948, η Ιουλία είπε: «η μητέρα μου δεν ήθελε να με στείλει [...] αλλά ποια μάνα δεν θα ήθελε να σώσει το παιδί της;» Από τη σκοπιά της Ιουλίας, καμία μητέρα δεν θα μπορούσε ποτέ να αρνηθεί να στείλει το παιδί της εκεί όπου θα ήταν ασφαλές,

Ποιοι άνθρωποι θα χιουριε, γνωριτε . u
είναι παραπέρα από εο συζητανο χωριο

όταν το να το κρατήσει κοντά της σήμαινε τον κίνδυνο σοβαρού τραυματισμού ή και θανάτου. Η Ιουλία οδηγήθηκε μέσω Γιουγκοσλαβίας στην Ουγγαρία και δεν έσμιξε ξανά με τη μητέρα της μέχρι το 1957.

Στα δύο αυτά ρητορικά ερωτήματα αντιστοιχούν οι ακριβώς αντίθετες απαντήσεις. Το γεγονός όμως ότι και τα δύο είναι θεμιτά δείχνει ότι σε περιόδους κρίσης δύο μητέρες που αγαπούν εξίσου τα παιδιά τους μπορεί να ερμηνεύσουν με διαφορετικούς τρόπους το δίλημμα που αντιμετωπίζουν και να πάρουν διαφορετικές, αλλά εξίσου υπεύθυνες αποφάσεις. Το να στείλει μια μητέρα το παιδί της στην ανατολική Ευρώπη μπορεί να είναι μια εξίσου ισχυρή έκφραση μητρικής αγάπης όσο και το να το κρατήσει στο σπίτι.

Στην πλειονότητα των περιπτώσεων όπου τα παιδιά δεν έπεσαν κυριολεκτικά θύματα απαγωγής, οι γονείς έπρεπε να αποφασίσουν αν θα στείλουν τα παιδιά τους σε ένα πιο ασφαλές μέρος ή αν θα τα κρατήσουν κοντά τους διακινδυνεύοντας να τα δουν να στρατολογούνται, δια της βίας από τους αντάρτες, να σκοτώνονται από βόμβες ή να πεθαίνουν από την πείνα. Αν αποφάσιζαν να τα στείλουν αλλού, έπρεπε να αποφασίσουν και πού θα τα στείλουν: στην ανατολική Ευρώπη, σε παιδοπόλεις στην Ελλάδα, σε κάποια κοντινή πόλη ή σε συγγενείς στον Καναδά ή τις Ηνωμένες Πολιτείες. Όποια απόφαση κι αν έπαιρναν, συνήθως ήταν επώδυνη για τους ίδιους και για τα παιδιά. Πιθανότατα πολλοί γονείς δεν θα είχαν συμφωνήσει στην αναχώρηση των παιδιών τους αν ήξεραν ότι θα τα αποχωρίζονταν για χρόνια ή και δεκαετίες και όχι για μήνες, όπως τους υπόσχονταν οι κομμουνιστές αξιωματούχοι όταν ανακοίνωναν το πρόγραμμα εκκένωσης. Με αυτή την έννοια, η διχοτομία μεταξύ «εξαναγκαστικού» και «οικειοθελούς», μεταξύ «απαγωγής» και «διάσωσης» είναι ψευδής. Ακόμα και πρώην προσφυγόπουλα που σήμερα νιώθουν ότι έφυγαν από τα σπίτια τους για καλό, θα συμφωνούσαν ότι η απόφαση των γονιών τους να τα διώξουν (ή η δική τους απόφαση να φύγουν) ήταν για τα ίδια, όπως και για τους πρόσφυγες σε όλο τον κόσμο, σε κάποιο βαθμό «εξαναγκαστική».

Ο Anthony Richmond, στην ανάλυσή του για τις μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών που έχουν πραγματοποιηθεί μετά την εγκαθίδρυση της «νέας παγκόσμιας τάξης», δίνει πολύτιμες πληροφορίες για τις διαδικασίες πίσω από τις αποφάσεις που έχουν να πάρουν οι πρόσφυγες και οι μετανάστες όταν αποφασίζουν αν θα φύγουν από τα σπίτια τους ή όχι (Richmond 1994). Οι πληροφορίες αυτές είναι ουσιώδες κομμάτι οποιασδήποτε προσπάθειας να απαντηθεί το θεμελιώδες ερώτημα που βρίσκεται στην καρδιά αυτού του αμφιλεγόμενου επεισοδίου του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου: τα παιδιά απομακρύνθηκαν από τα σπίτια τους με ή χωρίς τη συγκατάθεση των γονιών τους; Ο Richmond υποστηρίζει ότι η απόφαση των προσφύγων να φύγουν από την εστία τους περιλαμβάνει πάντα αυτό που ονομάζει «φάσμα του καταναγκασμού». Με άλλα λόγια, οι αποφάσεις αυτές

λαμβάνονται μέσα στο πλαίσιο σύνθετων σχέσεων εξουσίας που παρουσιάζουν «ποικίλους βαθμούς αυτονομίας και εξάρτησης» (1994, 8).

Στο ένα άκρο βρίσκεται η απειλή της σωματικής βίας^{not}· στο άλλο βρίσκονται ασαφείς και απροσδιόριστοι φόβοι και αγωνίες. Ανάμεσά τους εκτείνεται ένα πεδίο ψυχολογικών και κοινωνικών πιέσεων που μπορούν να πάρουν διάφορες μορφές. Τα διάφορα σημεία αυτού του συνεχούς χαρακτηρίζονται από διαφορετικά είδη εξαναγκασμών που περιορίζουν σε διάφορους βαθμούς τις διαθέσιμες επιλογές. Όταν η εναλλακτική λύση στην εγκατάλειψη της εστίας είναι η λιμοκτονία, ο βίαιος θάνατος ή η αναγκαστική στρατολόγηση, δεν έχει νόημα να μιλάμε για «ελεύθερη επιλογή».

Όπως καταλήγει ο Richmond, «η διάκριση ανάμεσα σε κινήσεις πληθυσμών που είναι εκουσίες και ακούσιες, ή εξαναγκαστικές και ελεύθερες είναι αμφίβολης εγκυρότητας» (1994, 48). Ο στόχος μιας ανθρωπολογίας των προσφύγων πρέπει να είναι να κατανοήσει τις περίπλοκες σχέσεις ανάμεσα στους περιορισμούς και τις επιλογές και να καθορίσει με τη μεγαλύτερη δυνατή προσοχή τον ακριβή βαθμό αυτονομίας που διαθέτουν οι άνθρωποι που αντιμετωπίζουν τη δύσκολη προοπτική να εγκαταλείψουν τις εστίες τους.

Στο ένα άκρο αυτού του «φάσματος του καταναγκασμού» βρίσκονταν περιπτώσεις παιδιών που έφυγαν από τα χωριά τους με την πλήρη γνώση και συγκατάθεση των γονιών τους. Προφανώς, η προθυμία των γονιών να στείλουν τα παιδιά τους στην ανατολική Ευρώπη ήταν σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένη από τις πολιτικές τους απόψεις. Ενώ οι γονείς που υποστήριζαν τους αντάρτες ήταν πιθανότερο να θεωρήσουν την εκκένωση σαν ένα εθελοντικό πρόγραμμα για να «σωθούν» τα παιδιά τους από τη φρίκη του πολέμου, οι γονείς που εναντιώνονταν στους αντάρτες μπορεί να έβλεπαν τα ίδια ακριβώς γεγονότα σαν ένα πρόγραμμα επιβεβλημένο «διά της βίας» από τον «εχθρό» με σκοπό την «απαγωγή» των παιδιών τους.

Ωστόσο, σε πολλές άλλες περιπτώσεις οι αποφάσεις αυτές είχαν για κίνητρο περισσότερο πρακτικά παρά πολιτικά ζητήματα. Οι γυναίκες που είχαν καταταχθεί στους αντάρτες ή που οι σύζυγοί τους πολεμούσαν, είχαν σκοτωθεί ή βρίσκονταν στη φυλακή ήταν συχνά ανίκανες να παράσχουν τροφή και φροντίδα στα μικρά τους παιδιά. Συχνά επιθυμούσαν απεγνωσμένα να τα στείλουν μακριά, σε οποιαδήποτε πλευρά προσφερόταν να τα φροντίσει, ανεξάρτητα από τα πολιτικά ζητήματα που εμπλέκονταν. Μάλιστα, ορισμένες οικογένειες κατάφεραν να στείλουν ένα τους παιδί σε παιδόπολη στην Ελλάδα και άλλο στην ανατολική Ευρώπη. Το πρόγραμμα της ελληνικής κυβέρνησης, ωστόσο, ήταν ιδιαίτερα επιλεκτικό και οι αιτήσεις συμμετοχής συχνά απορρίπτονταν. Σε τέτοια περίπτωση, η μόνη επιλογή που απέμενε στις οικογένειες που δεν μπορούσαν να φροντίσουν τα παιδιά τους ήταν να τα στείλουν στην ανατολική Ευρώπη. Μερικές οικογένειες είχαν αρνηθεί να αφήσουν τα μεγαλύτερα παιδιά τους να φύγουν, όχι επειδή

και είναι θέμα διαίτησης

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κονίτσας

ήταν αντίθετες στην υπόθεση των ανταρτών, αλλά επειδή τα χρειάζονταν για να προσέχουν τα ζώα της οικογένειας, να δουλεύουν στα χωράφια ή, στην περίπτωση των κοριτσιών, να κάνουν μικροδουλειές του σπιτιού και να φροντίζουν τα μικρότερα αδέρφια τους.

Υπήρχαν επίσης περιπτώσεις που οι γονείς επέτρεπαν να φύγουν κάποια από τα παιδιά τους για την ανατολική Ευρώπη, αλλά όχι άλλα, καθώς και περιπτώσεις που οι γονείς αρνούσαν να στείλουν οποιοδήποτε παιδί τους και τα κρατούσαν όλα κοντά τους. Αυτό υποδηλώνει ότι πολλοί γονείς είχαν μεγάλο περιθώριο επιλογής στο ζήτημα. Ωστόσο, όποια κι αν ήταν η απόφασή τους, σίγουρα δεν την έπαιρναν «ελεύθερα»: οι γονείς πλήρωναν συχνά υψηλό τίμημα γι' αυτή. Αν επέλεγαν να στείλουν τα παιδιά τους στην ανατολική Ευρώπη, η ελληνική κυβέρνηση μπορεί να τους χαρακτήριζε συμπαθούντες των ανταρτών και να τους τιμωρούσε με φυλάκιση ή εξορία. Αν, από την άλλη, αρνούσαν να εντάξουν τα παιδιά τους στο πρόγραμμα εκκένωσης του Δημοκρατικού Στρατού, οι αντάρτες μπορεί να τους θεωρούσαν κυβερνητικούς και να τους απειλούσαν με βασανιστήρια ή εκτέλεση.

Και τα ίδια τα παιδιά είχαν συχνά κάποια δυνατότητα επιλογής στο ζήτημα. Ορισμένα αρνούσαν να φύγουν από το σπίτι τους επειδή δεν ήθελαν να αποχωριστούν τους γονείς τους. Πολλά άλλα, ωστόσο, ήταν απολύτως πρόθυμα να φύγουν. Τα πιο μικρά παιδιά ήταν εντελώς τρομοκρατημένα από τους συχνούς βομβαρδισμούς της Ελληνικής Αεροπορίας. Ο φόβος αυτός τα κατέτρυχε και στην ανατολική Ευρώπη και κάποιες φορές και στην υπόλοιπη ζωή τους. Τα μεγαλύτερα παιδιά ήθελαν να φύγουν απλώς για να γλιτώσουν από τις στερήσεις και το φόβο του θανάτου που υπήρχε σε ένα απομονωμένο χωριό σε εμπόλεμη περίοδο. Μερικά παιδιά λογομαχούσαν έντονα με τους γονείς τους για να φύγουν: άλλα απλώς το έσκαγαν χωρίς την άδειά τους. Άλλα ήθελαν να φύγουν, αλλά έμειναν από μια αίσθηση υποχρέωσης προς τους γονείς τους.

Στο άλλο άκρο αυτού του «φάσματος του καταναγκασμού» είναι τα παιδιά που οδηγήθηκαν στην ανατολική Ευρώπη χωρίς να το ξέρουν ή να συναινέσουν σ' αυτό οι γονείς τους ή που τα απήγαγαν κυριολεκτικά οι αντάρτες από τα σπίτια τους με την απειλή βίας. Η Βασιλική Παπακώστα ήταν μέλος μιας δεξιών πεπειθήσεων ελληνικής οικογένειας από την περιοχή της Κόνιτσας. Ο πατέρας της, δάσκαλος, είχε εγκαταλείψει το χωριό επειδή τον αναζητούσαν οι αντάρτες. Όταν οι αντάρτες έφτασαν στο χωριό για να απομακρύνουν παιδιά, η μητέρα της Βασιλικής αρνήθηκε να τους αφήσει να πάρουν την κόρη της. Τελικά αναγκάστηκε να την αφήσει να φύγει όταν οι αντάρτες απείλησαν να κάψουν το σπίτι της οικογένειας. Η Ελένη Κυριαζή έπαιζε με την αδερφή της στην πλατεία του χωριού της στη Θράκη όταν έφτασαν δύο φορτηγά με παιδιά από άλλα χωριά, που πήγαιναν στη Βουλγαρία. Τα κορίτσια πλησίασαν από περιέργεια και προτού καταλάβουν τι συμβαίνει τα είχαν φορτώσει στα φορτηγά και είχαν ξεκινή-

σει για τα σύνορα. Τέλος, η Μαρίκα Κίτσου είχε ζήσει για πολύ καιρό με το φόβο των δεξιών συμμοριών που είχαν ξυλοκοπήσει το δάσκαλο του σχολείου μπροστά στα παιδιά του χωριού. Εξαιτίας αυτού του κλίματος φόβου, τα περισσότερα παιδιά είχαν ήδη φύγει οικειοθελώς από το χωριό για την ανατολική Ευρώπη. Η μητέρα της Μαρίκας είχε αρνηθεί να την αφήσει να πάει. Μια μέρα, ενώ η Μαρίκα έπαιζε στην πλατεία, μια ομάδα ανταρτών μπήκε στο χωριό. Η Μαρίκα κρύφτηκε γρήγορα σε ένα εγκαταλειμμένο σπίτι, αλλά την πρόδοσε ο σκύλος της που γάβγιζε έξω από την πόρτα. Όταν οι αντάρτες χτύπησαν την πόρτα, εκείνη άρχισε να τσιρίζει πανικόβλητη. Την πήραν μαζί τους στη Βουλγαρία αγνοώντας τις διαμαρτυρίες της μητέρας της και άλλων γυναικών του χωριού.

Ανάμεσα σε αυτά τα δύο άκρα βρίσκεται ένα ευρύ φάσμα περιπτώσεων στις οποίες η αναχώρηση των παιδιών δεν μπορεί να περιγραφεί ούτε ως «οικειοθελής πράξη» ούτε ως «απαγωγή». Στις περιπτώσεις αυτές οι γονείς πίστευαν δικαιολογημένα ότι δεν είχαν «καμία επιλογή». Με άλλα λόγια, η «επιλογή» τους ήταν περιορισμένη μέχρι το σημείο όπου πλέον δεν υπήρχε με οποιαδήποτε ουσιαστική έννοια. Οι φόβοι και οι φήμες έπαιζαν καίριο ρόλο ως κίνητρα για τους γονείς. Πολλά παιδιά που κατέληξαν στην ανατολική Ευρώπη είπαν ότι, αν και οι γονείς τους υποστήριζαν την αριστερά, είχαν αρχικά αποφασίσει να μη διώξουν τα παιδιά τους. Ωστόσο, όταν άκουσαν ότι ο Εθνικός Στρατός είχε αρχίσει να συγκεντρώνει τα παιδιά από κοντινά χωριά και να τα στέλνει σε παιδοπόλεις στην Ελλάδα, άλλαξαν γνώμη. Θορυβημένοι από φήμες που έλεγαν ότι τα παιδιά που έπαιρνε ο Εθνικός Στρατός κακοποιούνταν, δέχονταν πλύση εγκεφάλου ώστε να μισούν τους γονείς τους, διδάσκονταν να ξεχάσουν τη μητρική τους γλώσσα (αν αυτή δεν ήταν τα ελληνικά) ή πωλούνταν για υιοθεσία, πολλοί γονείς προτίμησαν το μικρότερο κακό: να τα στείλουν στην ανατολική Ευρώπη. Ο άλλος βασικός φόβος που βασάνιζε τους γονείς ήταν ότι αν τα παιδιά τους παρέμεναν στο χωριό υπήρχε περίπτωση να στρατολογηθούν δια της βίας στο Δημοκρατικό Στρατό και να σκοτωθούν στη μάχη. Αυτός ήταν ο λόγος που ορισμένοι γονείς έλεγαν ψέματα για την ηλικία των παιδιών τους ή χρησιμοποιούσαν οικογενειακούς δεσμούς για να ασκήσουν πίεση σε αξιωματούχους ώστε να συμπεριληφθούν τα παιδιά τους στο πρόγραμμα εκκένωσης.

Τέλος, οι γονείς δέχονταν σημαντική ψυχολογική πίεση. Ακόμα και γονείς που πίστευαν θερμά στην υπόθεση των ανταρτών φοβόντουσαν ότι μπορεί να χαρακτηρίζονταν «κακοί κομμουνιστές» αν αρνούνταν να παραδώσουν εθελοντικά τα παιδιά τους. Οι γονείς της Μάρε Κόντοβα, προσφυγοπούλας από ένα χωριό κοντά στην Καστοριά, βρέθηκαν σε αυτή τη δύσκολη θέση. Ως αφοσιωμένοι κομμουνιστές έπρεπε να δώσουν το καλό παράδειγμα και να είναι από τους πρώτους που θα ενέγραφαν τα παιδιά τους στο πρόγραμμα εκκένωσης. Η μητέρα της Μάρε δεν ήθελε να στείλει

τα παιδιά της, αλλά ο πατέρας πίστευε ότι είχαν την υποχρέωση να το κάνουν. Πριν φύγουν τα παιδιά τους, η μητέρα και ο πατέρας της Μάρε υποσχέθηκαν ο ένας στον άλλο ότι όποιος από τους δύο τους έβγαινε ζωντανός από τον πόλεμο θα φρόντιζε τα παιδιά. Λίγο αργότερα ο πατέρας της Μάρε σκοτώθηκε σε κάποια μάχη.

Οι αφηγήσεις των πρώην παιδιών-προσφύγων για αυτές τις καταστάσεις χαρακτηρίζονται μερικές φορές από θεμελιώδεις αντιφάσεις. Παιδιά όπως η Ελένη Κυριαζή, που φορτώθηκαν σε φορτηγά χωρίς τη συγκατάθεση της μητέρας τους, αρνούσαν ότι τα είχαν πάρει διά της βίας. Άλλα, που υποστήριζαν ότι τα είχαν απαγάγει, παρουσίαζαν την αναχώρησή τους σαν μια ήρεμη «εκδρομή». Άλλα πάλι, που τόνιζαν το γεγονός ότι είχαν φύγει οικειοθελώς, αποκάλυπταν με την ίδια τη γλώσσα που χρησιμοποιούσαν την ισχυρή ψυχολογική πίεση που είχε ασκηθεί στους γονείς τους. Πολλά δηλώναν απλώς ότι η αναχώρησή τους ήταν «μαζί οικειοθελώς και εξαναγκαστική». Οι αντιφάσεις αυτές αποκαλύπτουν την περιπλοκότητα του ζητήματος και τον αντίκτυπο που έχουν οι σύγχρονες πολιτικές συζητήσεις στις αφηγήσεις αυτών των προσφυγόπουλων. Τονίζουν επίσης την αίσθηση αδυναμίας τόσο των γονιών όσο και των παιδιών καθώς αντιμετώπιζαν ένα δίλημμα από το οποίο δεν υπήρχε τρόπος διαφυγής.

Η στρατολόγηση παιδιών-προσφύγων στο Δημοκρατικό Στρατό

Η πιο σκοτεινή πλευρά του προγράμματος εκκένωσης του ΚΚΕ ήταν η απόφαση να σταλούν πίσω στην Ελλάδα ορισμένα προσφυγόπουλα, που μόλις είχαν «σωθεί» από τον Εμφύλιο, για να πολεμήσουν στις τάξεις του Δημοκρατικού Στρατού. Αυτή η εκστρατεία στρατολόγησης κλονίσε σημαντικά την αληθοφάνεια των ισχυρισμών που πρόβαλλε η ηγεσία του ΚΚΕ ότι το κίνητρο του προγράμματος εκκένωσης ήταν αποκλειστικά το ανθρωπιστικό ενδιαφέρον. Η UNSCOB διερεύνησε το ζήτημα και ανέφερε ότι είχε βρει «αναντίρρητα στοιχεία ότι το αντάρτικο κίνημα στην Ελλάδα χρησιμοποιούσε παιδιά ηλικίας μέχρι και δεκατεσσάρων ετών, αγόρια και κορίτσια, σε μάχιμες ομάδες». Σύμφωνα με την UNSCOB, «τα παιδιά αυτά, που κατά κύριο λόγο είχαν απομακρυνθεί από τα σπίτια τους στην Ελλάδα από τους αντάρτες το 1949 και είχαν οδηγηθεί στην Αλβανία, τη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία, με την επίκληση ανθρωπιστικών λόγων, υποχρεώθηκαν από τους αντάρτες να επιστρέψουν και να πολεμήσουν» (United Nations 1949, 15). Αργότερα η UNSCOB καταδίκασε την επιστράτευση προσφυγόπουλων ως «παιδιών-στρατιωτών» από τους αντάρτες ως «θεμελιώδη παραβίαση των ανθρωπίνων αρχών» (United Nations 1950, 246).

Όπως μπόρεσε να τεκμηριώσει η UNSCOB, τα παιδιά δεν στρατολογούνταν μόνο από αυτές τις τρεις χώρες, αλλά και από άλλα κράτη της ανατο-

λικής Ευρώπης. Από το καλοκαίρι του 1948 μέχρι τον Μάρτιο του 1949, περίπου 1.200 παιδιά ηλικίας δεκατεσσάρων και δεκαπέντε χρονών είχαν επιστρατευτεί στην ανατολική Ευρώπη και είχαν σταλεί σε στρατόπεδο εκπαίδευσης του Δημοκρατικού Στρατού στην Ελλάδα. Σχεδόν τα μισά, ωστόσο, θεωρήθηκαν υπερβολικά μικρά ή αδύναμα για να πολεμήσουν και επέστρεψαν στα σχολεία τους στην ανατολική Ευρώπη (Γκριτζώνας 1998· Nakovski 1987, 23). Οι περισσότερες επιστρατεύσεις φαίνεται πως έγιναν στη Ρουμανία την άνοιξη του 1949, όταν η κατάσταση του Δημοκρατικού Στρατού γινόταν όλο και πιο απελπιστική και τα παιδιά ζούσαν ήδη στην ανατολική Ευρώπη για περίπου ένα χρόνο. Αν και τα αρχεία δεν έχουν αποκαλύψει τίποτα για τις ευθύνες της κομμουνιστικής ηγεσίας σε αυτό το πρόγραμμα στρατολόγησης, πολλά πρόσφυγόπουλα θυμούνται μια επίσκεψη του Μιλτιάδη Πορφυρογένη, υπουργού δικαιοσύνης της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, στους παιδικούς σταθμούς τους στην ανατολική Ευρώπη, κατά την οποία τους έλεγε ότι ο Δημοκρατικός Στρατός τα χρειαζόταν και τους ζητούσε να προσφερθούν ως εθελοντές.

Οι προσωπικές αφηγήσεις των πρόσφυγόπουλων που είχαν οδηγηθεί στην ανατολική Ευρώπη δίνουν περισσότερες πληροφορίες για τις διαδικασίες μέσω των οποίων στρατολογήθηκαν από τους αντάρτες αυτοί οι ανήλικοι μαχητές. Από τα πρώτα παιδιά που επιστρατεύτηκαν ήταν εκείνα που είχαν συμμετάσχει στο πρόγραμμα εκκένωσης αν και βρίσκονταν πάνω από το ηλικιακό όριο των δεκατεσσάρων ετών που είχαν θέσει οι αντάρτες. Οι γονείς τους τα είχαν εντάξει στο πρόγραμμα πλαστογραφώντας την ημερομηνία γέννησής τους, στην προσπάθειά τους να αποτρέψουν τη στρατολόγησή τους. Κάποια παιδιά που ταξίδευαν ήδη προς Τσεχοσλοβακία τα κατέβασαν από το τραίνο στο σταθμό του Βελιγραδίου· άλλα στάλθηκαν πίσω από την Αλβανία ή τη Βουλγαρία για να πολεμήσουν· άλλα πάλι στρατολογήθηκαν αφού είχαν περάσει μερικούς μήνες στη Ρουμανία. Τα περισσότερα από αυτά τα παιδιά ήταν δεκαπέντε ή δεκαέξι χρονών, ή ακόμα μεγαλύτερα. Τα είχαν ξεδιαλέξει από τα μικρότερα παιδιά κρίνοντας από το ύψος τους. Ορισμένα είχαν φανεί αρκετά έξυπνα ώστε να αποφύγουν τη στρατολόγηση ^{krökte ihop}καμπουριάζοντας ώστε να φαίνονται πιο κοντά και επομένως νεότερα απ' ό,τι πραγματικά ήταν.

Ο Στόγιαν Μίτρεφσκι έφτασε στη Γιουγκοσλαβία με την πρώτη ομάδα πρόσφυγόπουλων στα τέλη Μαρτίου 1948. Τα παιδιά αυτά είχαν εγκατασταθεί στο Μπούλκες, μια κοινότητα ελλήνων προσφύγων και στρατόπεδο εκπαίδευσης των ανταρτών βορειοδυτικά του Βελιγραδίου. Μόλις έφτασαν, όλα τα αγόρια που ήταν πάνω από δεκατεσσάρων χωρίστηκαν από τα υπόλοιπα ώστε να μπορέσουν να τα στείλουν πίσω στην Ελλάδα για να πολεμήσουν. Όταν οι ομαδάρχισσες των παιδιών πληροφορήθηκαν αυτό το σχέδιο μπόρεσαν να σώσουν πολλά παιδιά, αλλάζοντας την ημερομηνία γέννησής τους. Ο Στόγιαν που είχε γεννηθεί το 1934 δηλώθηκε ένα χρόνο

μικρότερος απ' ό,τι ήταν πραγματικά. Διατήρησε τη νέα του ημερομηνία γέννησης στην Τσεχοσλοβακία και στη συνέχεια στον Καναδά.

Μερικά παιδιά αριστερών οικογενειών ανυπόμονούσαν να καταταγούν στους αντάρτες. Τους είχαν πει ότι η νίκη ήταν πολύ κοντά, ταυτίζονταν με τους αντάρτες γονείς τους και ήλπιζαν ότι αν έμπαιναν στους αντάρτες μπορεί σύντομα να ξαναβρίσκονταν με τους γονείς τους και να επέστρεφαν στο σπίτι τους. Στις αρχές του 1949, μια ομάδα 120 παιδιών από τον παιδικό σταθμό του Τούλγκες της Ρουμανίας επέστρεψε εθελοντικά στην Ελλάδα για να πολεμήσει. Σε ένα γράμμα προς «τους αδερφούς και τις αδερφές» τους στο Τούλγκες έγραφαν, «γυρίσαμε στην πατρίδα για να εκπληρώσουμε τα ιδανικά μας [...] Σας στέλνουμε αγωνιστικούς χαιρετισμούς από τους πατεράδες, τις μητέρες, τους αδελφούς και τις αδελφές σας, τους αγωνιστές του Δημοκρατικού Στρατού [...] Φροντίστε καλά τη μόρφωσή σας. Να μελετάτε, να μελετάτε και να μελετάτε κι άλλο!» (Martinova-Buckova 1998, 73).

Την ίδια περίπου εποχή, οι επικεφαλής της ΕΒΟΠ ζήτησαν σε μια επιτροπή «μανάδων» να επιθεωρήσουν τους παιδικούς σταθμούς στην ανατολική Ευρώπη και να καταγράψουν τις εντυπώσεις τους στα ημερολόγιά τους. Όπως φαίνεται, όμως, τους είχε επίσης ζητηθεί να πείσουν τα μεγαλύτερα παιδιά να καταταχθούν στο Δημοκρατικό Στρατό. Μία από αυτές τις «μάνες», η Σοφία Τσούλεβα, μακεδονικής καταγωγής, άφησε μια γλαφυρή περιγραφή της ατμόσφαιρας ανάμεσα στα παιδιά όταν οι «μάνες» τους πρότειναν να προσφερθούν ως εθελοντές. Κράτησε στο ημερολόγιό της τις ακόλουθες σημειώσεις από μια επίσκεψη σε παιδικό σταθμό στη λίμνη Μπάλατον της Ουγγαρίας:

«... πήγαμε στα δωμάτια τα ήδαμε πως κοιμούνδε με τα κρεβατάκια με τα σενδόνια με τα παπλόματα πλάγιαζαν και κάθε ένα είχε από ένα βιβλίο και διάβασαν με γελαστά μας μιλούσαν. Τους ήπαμε ήρθαμε να διαλέξουμε από 2-3 από κάθε δωμάτιο. Όλοι με μια φωνή φώναζαν θαρθούμε όλη και σήκωσαν τα δάχτυλά τους σαν ανγελούδια από κάτω από τα σενδόνια. Μερικά τους έλεγε ο δάσκαλος εσή δεν μπορείς, φοβάσε, όχι, δάσκαλε, εγώ βαστάω πολυβόλο, η άλλη εγώ μυδράλιο η άλλη αυτόματο. Γελάσαμε πολύ και τα παιδιά τα ήδια, εγώ σύνδεζμος εγώ ελεύθερος σκοπευτής».¹⁷

Άλλα παιδιά είχαν ανάμεικτα αισθήματα καθώς επέστρεφαν στην Ελλάδα για να πολεμήσουν. Ο Κώστας Μυλωνάς περιέγραψε τη διαδικασία της στρατολόγησης ως «σχεδόν εθελοντική»: «άμα ήθελες δεν ερχόσουνα, αλλά

17. Ημερολόγιο της Σοφίας Τσούλεβα, καταχώριση 4 Μαρτίου 1949, Archiv na Makedonija (στο εξής AM), Σκόπια, έγγραφο 997.1.75/147-187.

όμως υπήρχε μια θέληση, ένα κίνημα να ξεσηκωθούμε να πάμε». Είχε φύγει από το χωριό του για τη Ρουμανία παρά τη θέληση του πατέρα του, γιατί ήθελε να μορφωθεί. Όταν όμως είδε ότι τα άλλα αγόρια προσφέρονταν να επιστρέψουν, ντράπηκε να αρνηθεί. Δεκαέξι ετών κατατάχθηκε στο Δημοκρατικό Στρατό και πολέμησε μέχρι το τέλος του πολέμου, οπότε έφυγε στη Σοβιετική Ένωση.

Πολλά άλλα παιδιά δεν ήθελαν να πολεμήσουν αλλά δεν είχαν άλλη επιλογή. Ο Τομ Καραγιάννης, που το 1948 ήταν δεκαέξι ετών, περιγράφει το διάστημα που πέρασε στο Δημοκρατικό Στρατό σαν πραγματικά βασανιστική εμπειρία. Είχε πει ψέματα για την ηλικία του για να περιληφθεί στο πρόγραμμα εκκένωσης και να γλιτώσει τη στρατολόγηση στους αντάρτες. Ήταν πολύ ευχαριστημένος που πήγαινε στην ανατολική Ευρώπη γιατί είχε υποστεί βαθύ ψυχολογικό τραύμα όταν σε έναν βομβαρδισμό είχε κόντεψει να χάσει το μάτι του. Λίγους μήνες αφότου είχε φτάσει στη Ρουμανία, τον χώρισαν από τα μικρότερα παιδιά και τον έστειλαν πίσω στην Ελλάδα. «Κάποιος πρέπει να τους είχε πει ότι είχαμε δηλώσει ψεύτικη ηλικία», είπε. Μετά από μία σύντομη περίοδο εκπαίδευσης στη Βουλγαρία, τον έστειλαν στην πρώτη γραμμή κοντά στις Πρέσπες, όπου εντάχθηκε σε μια ειδική μονάδα σαμποτέρ. Όταν ένας από τους νέους του συντρόφους είπε, «Θα φύγουμε εκατόν πενήντα για αυτή την αποστολή και θα γυρίσουν μόνο πενήντα», ο Τομ συνειδητοποίησε ότι χρησιμοποιούσαν τον ίδιο και τα άλλα παιδιά σαν τροφή για τα κανόνια. Κατά την τελική υποχώρηση των ανταρτών, ο Τομ κατάφερε να διασχίσει τη γέφυρα ανάμεσα στις δύο Πρέσπες πριν βομβαρδιστεί και να περάσει στην Αλβανία. Πολλοί από τους συντρόφους του σκοτώθηκαν ή πνίγηκαν εκεί. Καθώς αναθυμόταν αυτές τις εμπειρίες και τις βαθιές πληγές που του είχαν αφήσει, ο Τομ κατέληξε, «Δεν είναι εύκολο να σβήσεις αυτές τις μνήμες. Δεν έχω λόγια...»

Η στρατολόγηση παιδιών και το μεγάλο ποσοστό απωλειών στις μάχες προκάλεσε θύελλα διαμαρτυριών από μητέρες στην περιοχή των Πρεσπών, που απειλούσαν να αφήσουν τα όπλα και να πάψουν να στηρίζουν τους αντάρτες. Θορυβημένη από τις διαμαρτυρίες –που κόντεψαν να εξελιχθούν σε πραγματική στάση– η κομμουνιστική ηγεσία ματαίωσε την επιχείρηση και έστειλε όλα τα παιδιά-πρόσφυγες που είχαν μείνει ζωντανά πίσω στους παιδικούς σταθμούς της ανατολικής Ευρώπης.¹⁸

Την ίδια περίοδο, περίπου 150 παιδιά περνούσαν εκπαίδευση σε ένα στρατόπεδο κοντά στη Μπρατισλάβα της Τσεχοσλοβακίας. Ανάμεσά τους ήταν ο Νίκος Μένδρος, ένα αγόρι δεκαπέντε χρονών από την περιοχή του

18. Το Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1949, ο Πάσκαλ Μίτροφσκι (Πασχάλης Μητρόπουλος), ο μοναδικός μακεδόνας υπουργός της προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, έστειλε δύο προειδοποιητικές επιστολές στο Πολιτικό Γραφείο του ΚΚΕ απαιτώντας να σταματήσει αμέσως κάθε προσπάθεια στρατολόγησης παιδιών στην ανατολική Ευρώπη.

Γράμμου, που ήθελε διακαώς να καταταγεί στους αντάρτες γιατί υπηρετούσε σ' αυτούς ο μεγάλος του αδερφός. Είχε δηλώσει ψεύτικη ηλικία προκειμένου να το στείλουν στην Ελλάδα για να πολεμήσει. Ενώ περίμεναν να αναχωρήσουν, ο Νίκος και οι φίλοι του βοήθησαν τους Τσέχους στρατιώτες να κατασκευάσουν το Σιδηρούν Παραπέτασμα ανάμεσα στην Αυστρία και την Τσεχοσλοβακία. Ωστόσο, τον Μάιο του 1949, ο Πέτρος Κόκκαλης, υπουργός κοινωνικής πρόνοιας της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, επισκέφθηκε το στρατόπεδο και είπε στα παιδιά ότι ο Δημοκρατικός Στρατός δεν χρειαζόταν άλλους μαχητές. Χρειαζόταν μηχανικούς και δασκάλους κι έτσι έπρεπε να επιστρέψουν στο σχολείο. Πολλά παιδιά γύρισαν απογοητευμένα· είχαν ελπίσει ότι θα γίνονταν ήρωες, όπως οι γονείς τους.

Η επιστράτευση παιδιών για να πολεμήσουν στον Δημοκρατικό Στρατό εγείρει δύο σημαντικά ερωτήματα. Το πρώτο είναι αν ολόκληρο το πρόγραμμα εκκένωσης είχε ως κύριο στόχο τη δημιουργία ενός μεγάλου σώματος νέων επίστρατων που θα μπορούσαν να σταλούν πίσω στην Ελλάδα για να πολεμήσουν, αν παρουσιαζόταν αυτή η ανάγκη. Ο Γρηγόρης Φαράκος, ηγετική φυσιογνωμία του ΚΚΕ, έχει πρόσφατα παραδεχτεί ότι η κομμουνιστική ηγεσία είχε πράγματι την πρόθεση να δημιουργήσει μια αξιόπιστη εφεδρεία για το μέλλον από τα παιδιά-προσφυγες που ανατρέφονταν κάτω από τον έλεγχό της στην ανατολική Ευρώπη (2005, 21). Αυτό, ωστόσο, δεν αποδεικνύει ότι η στρατολόγηση νέων ανταρτών ήταν ο κύριος λόγος για τη δημιουργία του προγράμματος εκκένωσης, όπως ισχυριζόταν εκείνη την εποχή η ελληνική κυβέρνηση. Ο σχετικά μικρός αριθμός νεοσυλλέκτων και το γεγονός ότι πολλοί στάλθηκαν πίσω στο σχολείο πριν φτάσουν στο πεδίο της μάχης δείχνει ότι, σε τελική ανάλυση, οι ανθρωπιστικοί και πολιτικοί λόγοι ήταν πιο σημαντικοί από τους καθαρά στρατιωτικούς.

Το δεύτερο ερώτημα αφορά την ηλικία επιστράτευσης. Στα τέλη του Εμφυλίου Πολέμου, ο Δημοκρατικός Στρατός είχε απεγνωσμένα ανάγκη από εφεδρείες και, σύμφωνα με κάποιες πηγές, είχε αρχίσει να στρατολογή υποχρεωτικά παιδιά στην Ελλάδα, ανάμεσα στα οποία και κορίτσια μέχρι και δεκατριών χρονών (Λαζαρίδου 2004, 149, 226-27, 233-34· Αμύντας χ.χ., 233). Τα περισσότερα παιδιά που επιστρατεύτηκαν από την ανατολική Ευρώπη, ωστόσο, ήταν πάνω από δεκατεσσάρων χρονών, το όριο ηλικίας που είχε οριστεί για το πρόγραμμα εκκένωσης, και πολλά ήταν δεκαπέντε ή και μεγαλύτερα. Αυτό δείχνει ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα θεωρούσε τα παιδιά άνω των δεκατεσσάρων αρκετά ώριμα για να πάρουν μέρος στον πόλεμο. Αν και αυτό σήμερα θεωρείται ^{acceptable} απαράδεκτο, είναι σημαντικό να θυμόμαστε ότι στην κουλτούρα της αγροτικής Ελλάδας εκείνης της εποχής τα παιδιά αυτής της ηλικίας αποκτούσαν συστηματικά πολλές ευθύνες ενηλίκων. Επιπλέον, η ίδια η εμπειρία του πολέμου αναγκάζει τα παιδιά να «μεγαλώσουν γρήγορα» (Πανουργιά 2009, 57· Βερβενιώτη 2005, 105) και τα τοποθετεί σε ένα «λυκόφως όπου οι δύο κόσμοι, της παι-

δικής ηλικίας και της ενήλικης ζωής, εφάπτονται με ανησυχητική οικειότητα» (Honwana 2006, 35-36). Κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα, το διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο αποδεχόταν τα δεκαπέντε έτη ως κατώτατη ηλικία για την επιστράτευση παιδιών σε ένοπλες συγκρούσεις. Μόλις το 2000 η κατώτατη ηλικία επιστράτευσης ορίστηκε στα δεκαοχτώ έτη (Honwana 2006, 35-36). Στο τελευταίο διάστημα του ελληνικού Εμφυλίου, η πλειονότητα των ένοπλων θυμάτων και στις δύο πλευρές ήταν μεταξύ δεκαέξι και είκοσι ετών.

Η μεταπολεμική ανατολική Ευρώπη

Την άνοιξη του 1948, όταν τα παιδιά-πρόσφυγες έφτασαν στην ανατολική Ευρώπη, οι άνθρωποι εκεί περνούσαν μια περίοδο μεγάλων κοινωνικών αναταραχών. Κομμουνιστικά καθεστώτα είχαν εγκαθιδρυθεί πρόσφατα σε όλη την περιοχή και είχαν αρχίσει να εφαρμόζουν ένα σοβιετικού τύπου πολιτικό σύστημα που βασιζόταν στον μονοκομματισμό, την κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία και τη μαρξιστική-λενινιστική ιδεολογία. Μολονότι σε ορισμένες χώρες τα νεοπαγή κομμουνιστικά καθεστώτα απολάμβαναν αρχικά μια προσωρινή νομιμότητα ή ακόμα και γνήσια λαϊκή στήριξη (Hobsbawm 1994, 396), σύντομα η υποχρεωτική κολλεκτιβοποίηση της γεωργίας, η βίαιη εκβιομηχάνιση και η πολιτική καταπίεση διέβρωσαν αυτή την υποστήριξη (Fejtö [1956] 1996, 101-13· Kenney 1997· Verdery 1996). Μετά από δύο χρόνια «σοσιαλιστικής αναδόμησης» το βιωτικό επίπεδο στις περισσότερες ανατολικοευρωπαϊκές χώρες μετά βίας έφτανε στα προπολεμικά επίπεδα.

Ήταν κατά τη διάρκεια αυτής της ταραχώδους περιόδου του σταλινισμού που τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου εγκαταστάθηκαν στους παιδικούς σταθμούς της ανατολικής Ευρώπης. Οι δραματικές αλλαγές που συνέβαιναν στις κοινωνίες που τα είχαν υποδεχτεί, ιδιαίτερα εκείνες που αφορούσαν το πεδίο της εκπαίδευσης, επηρέασαν σημαντικά τη ζωή τους. Μία από τις προτεραιότητες των κομμουνιστικών καθεστώτων ήταν να καταργήσουν τα προνόμια των παλιότερων ελίτ και να δημιουργήσουν μια νέα τάξη διανοουμένων από άτομα που θα προέρχονταν από τα εργατικά και αγροτικά στρώματα. Με τη δημιουργία νέων τεχνικών λυκείων και πανεπιστημίων και τη διοργάνωση ταχύρρυθμων μαθημάτων με κρατικές επιχορηγήσεις, ο στόχος αυτός σύντομα επιτεύχθηκε, και το ποσοστό σπουδαστών από οικογένειες των κατώτερων τάξεων αυξήθηκε εντυπωσιακά σε ολόκληρη την περιοχή (Connolly 2000, 4· Fejtö [1956] 1996, 160-161· Hoensch 1996, 200-201).

Κατά την περίοδο του σταλινισμού, η εκπαίδευση ήταν έντονα πολιτικοποιημένη. Κύριος στόχος της ήταν να διαπλάσει το νέο «σοσιαλιστικό

άτομο» και να παραγάγει ηρωικούς εργάτες που θα αύξαναν την παραγωγικότητα και θα αποδείκνυαν την ανωτερότητα του σοσιαλιστικού συστήματος. Από τους νεαρούς μαθητές και εργάτες αναμενόταν να γίνονται μέλη της κομμουνιστικής νεολαίας, να βοηθούν στην προσπάθεια ανοικοδόμησης συμμετέχοντας σε «εθελοντικά» σώματα εργασίας και να συμμετέχουν στις διάφορες τελετές του Κομμουνιστικού Κόμματος. Η ταχύτατη εκβιομηχάνιση προσέλκυε πολλούς νέους εργάτες με αγροτικές καταβολές. Στη δεκαετία του 1950, τα προσφυγόπουλα συμμετείχαν απόλυτα σε αυτή τη διαδικασία καθώς έβγαιναν από τους παιδικούς σταθμούς για να συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους ή να εργαστούν στα τεράστια νέα εργοστάσια της ανατολικής Ευρώπης. Έτσι, τόσο οι πρόσφυγες όσο και οι ντόπιοι μεταμορφώθηκαν από μικροκαλλιεργητές σε βιομηχανικούς εργάτες.

Στον απόηχο αυτού του «μεγάλου μετασχηματισμού», η εμπειρία του «υπαρκτού σοσιαλισμού» ασκούσε μια ισχυρή εκσυγχρονιστική επίδραση στις κοινωνίες της ανατολικής Ευρώπης. Η συμμετοχή των γυναικών και των νέων στην παραγωγική διαδικασία κατέργησε εν μέρει τις παραδοσιακές ιεραρχικές σχέσεις που υπήρχαν ανάμεσα στις διαφορετικές γενιές και τα φύλα. Οι οικονομικές ανισότητες περιορίστηκαν και η πρόσβαση στη δημόσια υγεία, τη συγκοινωνία, την ανώτερη εκπαίδευση και τις δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου βελτιώθηκε. Οι παραδοσιακοί ενδυματολογικοί κώδικες εγκαταλείφθηκαν και κοινωνίες που ήταν βαθιά θρησκευτικές άρχισαν να γίνονται όλο και πιο κοσμικές. Αυτή η διαδικασία εκσυγχρονισμού επιτάχυνε σημαντικά τη χειραφέτηση των παιδιών, τόσο από τις συντηρητικές συμπεριφορές των Ελλήνων κομμουνιστών αξιωματούχων όσο και από την παραδοσιακή αγροτική κουλτούρα των γονιών τους.

Το 1948, οι σοσιαλιστικές χώρες της ανατολικής Ευρώπης συμφώνησαν να φιλοξενήσουν τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου μέχρι να σταματήσουν οι εχθροπραξίες στην Ελλάδα. Ωστόσο, μετά την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού τον Αύγουστο του 1949, πολλοί περισσότεροι ενήλικοι αναζήτησαν καταφύγιο στην ανατολική Ευρώπη. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950, ζούσαν στις χώρες του ανατολικού μπλοκ σχεδόν 100.000 πρόσφυγες από την Ελλάδα. Σε καμία από αυτές τις χώρες δεν είχαν αναγνωριστεί επίσημα ως πρόσφυγες, ούτε και καλύπτονταν από τη Συνθήκη της Γενεύης για το Καθεστώς των Προσφύγων (1951), καθώς καμία από τις χώρες του σοβιετικού μπλοκ δεν είχε υπογράψει τη συνθήκη. Οι πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου δεν είχαν ούτε δικαιώματα ως πολίτες: η νομική τους υπόσταση ήταν αυτή των «απάτριδων». Παρά την επισφαλή νομική τους θέση, οι πρόσφυγες λάμβαναν γενικά καλή φροντίδα στις χώρες που τους φιλοξενούσαν. Σε κάθε χώρα τα υπουργεία Κοινωνικής Πρόνοιας, Υγείας και Παιδείας, καθώς και ο τοπικός Ερυθρός Σταυρός είχαν αναλάβει το έργο να παρέχουν τα απαραίτητα για την επιβίωση στους πρόσφυγες αυτούς. Αρχικά, οι πρόσφυγες λάμβαναν σημαντική βοή-

καμία σχέση με την κατάσταση στην Ελλάδα

θεια και από οργανώσεις πολιτών, όπως η Ελληνική Δράση στην Τσεχοσλοβακία και το Κέντρο Υποστήριξης Αντιφασιστών Προσφύγων στην Ουγγαρία (Φ. Παπαδόπουλος 2001· Λ. Παπαδόπουλος 1998).

Η φροντίδα τόσων προσφύγων, πολλοί από τους οποίους ήταν ακατάλληλοι για εργασία, αποτελούσε σημαντικό βάρος για την οικονομία των χωρών υποδοχής, που ήταν ήδη σοβαρά κλονισμένες από τον πόλεμο. Επιπλέον, οι ελλείψεις εργατικού δυναμικού εξαιτίας των απωλειών του πολέμου είχαν αυξηθεί ακόμα περισσότερο με την εκδίωξη από τις χώρες αυτές πάνω από 12 εκατομμύριων κατοίκων γερμανικής καταγωγής. Για να αντιμετωπιστούν αυτά τα προβλήματα, οι πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου έπρεπε να συνδράμουν στην προσπάθεια της «σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης» και τους προσφέρθηκαν θέσεις εργασίας σε κολλεκτιβοποιημένες αγροτικές επιχειρήσεις ή στη βιομηχανία. Ο κύριος όγκος των ικανών προς εργασία προσφύγων εγκαταστάθηκε σε περιοχές υψηλής εκβιομηχάνισης όπου ζούσε η πλειονότητα των Γερμανών πριν την εκδίωξή τους. Οι οικισμοί των προσφύγων συγκεντρώθηκαν σε ένα τόξο που ξεκινούσε από το Πολίτσε και το Στετίνο στις ακτές της Βαλτικής Θάλασσας στην Πολωνία, περνούσε από το ανατολικό τμήμα της Ανατολικής Γερμανίας και της Τσεχοσλοβακίας, στη συνέχεια από το Μίσκολτς και τη Βουδαπέστη στην Ουγγαρία και κατέληγε στην ανατολική Ρουμανία, κοντά στη Μαύρη Θάλασσα. Αυτές ήταν οι πιο βιομηχανοποιημένες περιοχές της ανατολικής Ευρώπης, και ήταν αυτές που θα εγγυώνταν το «λαμπρό μέλλον» του σοσιαλισμού (βλ. χάρτη 3).

Η στρατηγική της απασχόλησης πολιτικών προσφύγων από την Ελλάδα στη βιομηχανία και τη γεωργία πρόσφερε ένα ακόμα πλεονέκτημα στον οικονομικό σχεδιασμό της ανατολικής Ευρώπης. Οι πρόσφυγες αυτοί θεωρούνταν περισσότερο αξιόπιστοι πολιτικά και «πειθήνιοι» από το τοπικό εργατικό δυναμικό, καθώς είχαν πολεμήσει για την «ορθή υπόθεση» και καθώς σχεδόν το ένα τρίτο από αυτούς ήταν μέλη του ΚΚΕ (Ματθαίου και Πολέμη 2003β, 39). Η πολιτική αυτή, εντούτοις, θα μπορούσε να αποδειχθεί αποτελεσματική μόνο αν οι πρόσφυγες παρέμεναν υπό αυστηρό πολιτικό έλεγχο. Έτσι, οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες τοποθετούνταν πολλοί μαζί, σε κλειστές ομάδες που βρίσκονταν υπό την αυστηρή επιτήρηση του κόμματος, όπως στην πολωνική πόλη Ζγκορζέλετς (Γκέρλιτς) ή στο πρώην εργοστάσιο καπνού Dohan-gyar στη Βουδαπέστη. Το 1950, έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ουγγαρία έχτισαν ένα ολόκληρο χωριό, που ονομάστηκε επίσημα «Ελληνικό Χωριό». Το 1952, μετονομάστηκε «Μπελογιάννης», προς τιμήν του έλληνα κομμουνιστή ηγέτη Νίκου Μπελογιάννη που είχε πρόσφατα εκτελεστεί από την ελληνική κυβέρνηση.

Σε κάθε χώρα, όλες οι πλευρές της ζωής των προσφύγων, είτε ήταν μέλη του ΚΚΕ είτε όχι, βρισκόταν υπό στενή επιτήρηση από την τοπική Κομματική Επιτροπή, η οποία με τη σειρά της έδινε αναφορά στο Πολιτικό Γρα-

3. Παιδικοί σταθμοί στην ανατολική Ευρώπη

φείο του κόμματος στο Βουκουρέστι. Το σώμα αυτό είχε την εξουσία να διανέμει δουλειές και συντάξεις, να παραχωρεί βίζες και να οργανώνει επανασυνδέσεις οικογενειών. Μετά το 1954, οι τοπικές επιτροπές του ελληνικού Κομμουνιστικού Κόμματος καταργήθηκαν και τον καίριο ρόλο τους ανέλαβε η Κεντρική Επιτροπή Πολιτικών Προσφύγων από την Ελλά-

↓
 μα αναφερόταν στη Μόσχα (ΣΕ.)

δα (ΚΕΠΠΕ). Οι πρόσφυγες θεωρούσαν την επιτροπή αυτή και τα τοπικά της τμήματα «κράτος εν κράτει» και ένιωθαν συχνά μεγάλη πικρία απέναντι σε αυτές τις οργανώσεις, όταν δεν κατάφερναν να ανταποκριθούν με ανθρώπινο τρόπο στα αιτήματά τους.

Η ζωή στην ανατολική Ευρώπη

Τα πρώτα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου έφτασαν στην ανατολική Ευρώπη, μετά από μακρύ και εξαντλητικό ταξίδι, τον Απρίλιο και το Μάιο του 1948. Μόλις έφτασαν μπήκαν σε καραντίνα και τους προσφέρθηκε η απαραίτητη ιατρική φροντίδα. Μερικά από τα πιο σοβαρά προβλήματα που αντιμετώπιζαν αυτά τα παιδιά ήταν ο ρευματικός πυρετός, το τραύμα, η ψώρα, οι ψείρες, η βρογχίτιδα και τα ψυχολογικά τραύματα. Έκαψαν τα βρόμικα, παλιά ρούχα τους, τους κούρεψαν τα μαλλιά και τους έδωσαν καθαρά, καινούργια ρούχα. Αρχικά τοποθετήθηκαν σε προσωρινά «οικοτροφεία»: νοσοκομεία, στρατιωτικούς κοιτώνες και λουτρά, που είχαν επιταχθεί για τη στέγασή τους. Τα περισσότερα παιδιά ήταν σε αξιοθρήνητη κατάσταση: μόνο το 10 τοις εκατό ήταν καλά στην υγεία τους (Μητσόπουλος 1979, 46). Οι αξιωματούχοι που ήταν υπεύθυνοι για τη φροντίδα τους έκαναν μεγάλη προσπάθεια να τα εγκαταστήσουν σε υγιές περιβάλλον στην εξοχή, ώστε να μπορέσουν σταδιακά να αναρρώσουν.

Δυτικοί παρατηρητές, ανάμεσα στους οποίους και αντιπρόσωποι του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού που ήταν σε θέση να επισκέπτονται τα παιδιά στα καινούργια τους σπίτια, ανέφεραν ότι οι υλικές συνθήκες εκεί ήταν καλές (ICRC 1949· Jones 1985, 73-74). Σανατόρια περιτριγυρισμένα από δάση, όπως το Λόντεκ Ζντρούι στη νότια Πολωνία και τα πολυτελή ξενοδοχεία και καζίνο στη Σινάια της Ρουμανίας, που μέχρι πρότινος προορίζονταν για την αριστοκρατία της Ευρώπης, καθώς και πρότυποι παιδικοί σταθμοί όπως τη Μπέλα Τσρκβα και η Τσερχβένιτσα στη Γιουγκοσλαβία, ήταν τα μέρη όπου προσφερόταν γενναιόδωρα στα προσφυγόπουλα η ευκαιρία να συνέλθουν από τα σωματικά και τα ψυχικά τραύματα του πολέμου. Οι δυτικοί παρατηρητές, ωστόσο, δεν είδαν άλλους παιδικούς σταθμούς όπου τα παιδιά-πρόσφυγες ζούσαν σε ^{oacceptabel} απαράδεκτες ^{för höllanden} συνθήκες. Σύμφωνα με εσωτερικές αναφορές του Γιουγκοσλαβικού Ερυθρού Σταυρού, σε κάποιους παιδικούς σταθμούς τα παιδιά δεν είχαν ρούχα ή παπούτσια. Ζούσαν σε βρόμικα δωμάτια και δεν τους είχαν αλλάξει εσώρουχα από την άφιξή τους (Ristović 2000, 41-42). Τα παιδιά που είχαν βρεθεί στη Ρουμανία θυμούνται με φρίκη το διάστημα που είχαν περάσει στον παιδικό σταθμό του Καλιμανέστι, όπου είχε ξεσπάσει επιδημία τύφου και η πείνα ήταν τέτοια που τα παιδιά αναγκάζονταν να πιάνουν χελώνες και σαλιγκάρια και να κόβουν τα φύλλα των δέντρων προκειμένου να βρουν κάτι –οτιδήποτε– να φάνε.

^{valstana}
 Η ευημερία και η εκπαίδευση των προσφυγόπουλων από την Ελλάδα ήταν ευθύνη του Υπουργείου Παιδείας της χώρας που τα φιλοξενούσε, του τοπικού Ερυθρού Σταυρού και της ελληνικής Επιτροπής Βοήθειας στο Παιδί (ΕΒΟΠ), που ιδρύθηκε το Μάιο του 1948 στη Βουδαπέστη και μεταφέρθηκε στο Βουκουρέστι το 1950. Πρόεδρός της ήταν ο Πέτρος Κόκκαλης, διάσημος χειρουργός, πρώην καθηγητής πανεπιστημίου και υπουργός κοινωνικής πρόνοιας και παιδείας της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης. Άλλα ηγετικά στελέχη του ΕΒΟΠ, όλα τους ενεργά μέλη του ΚΚΕ, ήταν η συγγραφέας Έλλη Αλεξίου και ο Γεώργιος Αθανασιάδης, πρώην διευθυντής ενός γνωστού ελληνικού σχολείου στο Κάιρο (Αναστασιάδης 1993, 80-82· Μητσόπουλος 1979, 51· Ράπτης 1996, 182).

Μέχρι το φθινόπωρο του 1948, τα περισσότερα προσφυγόπουλα είχαν εγκατασταθεί σε πιο μόνιμα σπίτια και οι συνθήκες διαβίωσής τους είχαν βελτιωθεί αισθητά. Τριάντα παιδικοί σταθμοί λειτουργούσαν στην Τσεχοσλοβακία, δεκαπέντε στην Ουγγαρία, δεκατέσσερις στην Πολωνία, δεκατρείς στη Ρουμανία, δώδεκα στη Γιουγκοσλαβία και επτά στη Βουλγαρία. Οι μεγαλύτεροι, όπως στη Μπέλα Τσρκβα της Γιουγκοσλαβίας, το Τούλγκες της Ρουμανίας, το Σόμποτιν της Τσεχοσλοβακίας και τη Λίμνη Μπάλατον της Ουγγαρίας, αποτελούνταν από αρκετά πολυόροφα κτίρια ή από πιο πολυάριθμα μικρότερα σπιτάκια. Οι παιδικοί σταθμοί περιβάλλονταν συχνά από όμορφες εκτάσεις και πάρκα· πολλά διέθεταν πισίνα και άλλες αθλητικές εγκαταστάσεις. Κάθε παιδικός σταθμός είχε μια μεγάλη τραπεζαρία διακοσμημένη με πορτρέτα ηρώων της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 και ηγετών του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος. Άλλα δωμάτια στο ισόγειο χρησιμοποιούνταν ως αίθουσες διδασκαλίας, μελέτης ή παιχνιδιού, ενώ τα υπνοδωμάτια των παιδιών βρίσκονταν στον πρώτο όροφο.

Κάθε παιδικός σταθμός είχε δύο διευθυντές, έναν ντόπιο που διοριζόταν από τις αρχές της χώρας υποδοχής και έναν Έλληνα που διοριζόταν από την ΕΒΟΠ. Στο προσωπικό υπήρχαν έλληνες, μακεδόνες και ντόπιοι δάσκαλοι, νοσηλεύτριες, παιδονόμοι, μάγειρες, κηπουροί και φύλακες. Οι «μάνες» που είχαν συνοδεύσει τα παιδιά από τα χωριά στην Ελλάδα τους παρείχαν την τόσο απαραίτητη συναισθηματική και ηθική υποστήριξη· έκαναν ό,τι μπορούσαν για να τα παρηγορούν από τη μοναξιά και τη λύπη τους. Σταδιακά, ωστόσο, το ρόλο της «μάνας» ανέλαβαν ειδικά εκπαιδευμένοι ντόπιοι δάσκαλοι και επαγγελματίες παιδονόμοι, που προσπάθησαν να βοηθήσουν τα παιδιά να εξοικειωθούν με τους τρόπους και τα έθιμα της Ευρώπης.

Η καθημερινή ζωή στους παιδικούς σταθμούς ήταν έντονα ^{a. s. e. p. l. i. n} πείθαρχη και πολιτικοποιημένη. Τα παιδιά ξυπνούσαν νωρίς το πρωί, έκαναν γυμναστική, πλένονταν και μετά έπαιρναν πρωινό. Το πρωί παρακολουθούσαν τα μαθήματα του σχολείου. Μετά το μεσημεριανό διάβαζαν τα μαθήματά τους ή επιδίδονταν σε διάφορες δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου – αθλήματα, παιχνίδια, κηπουρική, ζωγραφική, τραγούδι και χορό. Η έξοδος

ήταν παλαιά πολυετής.
 ήταν βαρύνων κα.
 την

Δημοσίευση Βιβλιοθήκη Κέντρου

5. Προσφυγόπουλα παρελαύνουν στον παιδικό σταθμό του Κλάροτσιφ της Τσεχοσλοβακίας το 1950. Κρατάνε πλακάτ με πορτρέτα του Λένιν και του Κλέμεντ Γκότβαλντ, προέδρου της Τσεχοσλοβακίας. Η φωτογραφία παραχωρήθηκε από τον Philip Malkovski.

από το χώρο επιτρεπόταν μόνο με συνοδεία. Η αυστηρή πειθαρχία και η ομοιόμορφη ένδυση έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια να ενσταλαχθεί στα παιδιά η ιδεολογία του κομμουνιστικού κόμματος και να μεταμορφωθούν σε υποδειγματικούς εργάτες. Τα παιδιά ενθαρρύνονταν να ενταχθούν στην τοπική οργάνωση κομμουνιστικής νεολαίας και να φορούν τη στολή της (λευκό πουκάμισο και κόκκινο μαντίλι): στους επίσημους εορτασμούς ντύνονταν συχνά σαν μικροί αντάρτες, φώναζαν συνθήματα και τραγουδούσαν αντάρτικα τραγούδια. Μάθαιναν να θαυμάζουν τον Στάλιν, το Νίκο Ζαχαριάδη (γενικό γραμματέα του ΚΚΕ) και άλλους κομμουνιστές ηγέτες (βλ. φωτογραφία 5). Οι δάσκαλοί τους τους έλεγαν να διαβάζουν πολύ ώστε όταν μεγαλώσουν να γυρίσουν στην πατρίδα τους σαν δάσκαλοι, μηχανικοί και ειδικευμένοι εργάτες για να βοηθήσουν στην οικοδόμηση μιας νέας, δημοκρατικής και σοσιαλιστικής Ελλάδας.

Το φθινόπωρο του 1948, όταν ξεκινούσε η εκπαίδευση των προσφυγόπουλων στους παιδικούς σταθμούς της ανατολικής Ευρώπης, η ΕΒΟΠ αντιμετώπισε μια τρομερή πρόκληση: σχεδόν το 60% των παιδιών ήταν εντελώς αναλφάβητα (Λ. Παπαδόπουλος 1998, 39): τα υπόλοιπα είχαν λάβει μόνο την πιο στοιχειώδη βασική εκπαίδευση. Επιπλέον, δεν διέθεταν καθόλου σχολικά βιβλία και υπήρχαν ελάχιστοι μόνο εκπαιδευμένοι δάσκαλοι. Για να αντισταθμίσει την έλλειψη δασκάλων, η ΕΒΟΠ οργάνωσε σε όλες τις

χώρες υποδοχής προγράμματα μέσω των οποίων ορισμένες από τις «μάνες» και κάποια από τα μεγαλύτερα παιδιά εκπαιδεύονταν στις βασικές δεξιότητες της διδασκαλίας. Σε πολλούς παιδικούς σταθμούς, τα παιδιά μάθαιναν να γράφουν και να διαβάζουν με δασκάλους που ήταν ελάχιστα μεγαλύτεροι από τα ίδια ή από ανάπηρους αντάρτες που ήταν ανίκανοι να εργαστούν στη βιομηχανία.

Το 1949, η ΕΒΟΠ άρχισε να εκδίδει σχολικά βιβλία στα ελληνικά και τα μακεδονικά. Ορισμένα ήταν απλώς μεταφράσεις σοβιετικών βιβλίων· άλλα είχαν γραφτεί εξ αρχής. Τη δεύτερη σχολική τους χρονιά (1949-1950) τα προσφυγόπουλα άρχιζαν να μαθαίνουν τη γλώσσα της χώρας όπου φιλοξενούνταν και από την τρίτη χρονιά και μετά όλα τα μαθήματα γίνονταν από εκπαιδευμένους δασκάλους στην τοπική γλώσσα (Αθανασιάδης, 1954). Επιπλέον, τα προσφυγόπουλα παρακολουθούσαν ειδικά μαθήματα στη μητρική τους γλώσσα τέσσερις ή πέντε ώρες την εβδομάδα (Μποντίλα 2003, 68-74). Τα μαθήματα αυτά ασχολούνταν κυρίως με την ελληνική και τη μακεδονική γλώσσα, λογοτεχνία, γεωγραφία και ιστορία. Τα μακεδονόφωνα παιδιά διδάσκονταν επίσης ελληνικά· εντούτοις, τα ελληνόφωνα παιδιά δεν διδάσκονταν μακεδονικά.

Από τα βιβλία τους, τα παιδιά μάθαιναν να υποστηρίζουν την υπόθεση του σοσιαλισμού· να αγαπούν την Ελλάδα, τη χώρα όπου είχαν γεννηθεί· και να εσωτερικεύουν κοινωνικές αξίες που θεωρούνταν κατάλληλες για τα μέλη του κόμματος: ειλικρίνεια, αλληλεγγύη, αυταπάρνηση και σεβασμό για τους μεγαλύτερους (Ματθαίου και Πολέμη, 2003α, 159). Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και στη δεκαετία του 1960, οι επόμενες εκδόσεις των βιβλίων αυτών έγιναν λιγότερο πολιτικοποιημένες και εστίαζαν περισσότερο στην ελληνική λογοτεχνία και τον πολιτισμό (Μποντίλα 2003· Πολέμη 1997, 449).

Το 1956, όταν η πρώτη γενιά παιδιών-προσφύγων είχε ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευσή της, οι παιδικοί σταθμοί έκλεισαν και η ΕΒΟΠ διαλύθηκε. Από εκείνο το σημείο και μετά, τα προσφυγόπουλα εντάσσονταν πλήρως στο εθνικό εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας όπου ζούσαν. Τα συστήματα αυτά διέφεραν κάπως από χώρα σε χώρα, αλλά ήταν παρόμοια από αρκετές πλευρές (Connolly 2000, 2-4). Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η παιδεία στην ανατολική Ευρώπη ήταν εντελώς δωρεάν και ήταν υποχρεωτικά επτά ως εννέα χρόνια πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Όταν τα παιδιά έφταναν σε ηλικία δεκατεσσάρων ή δεκαπέντε χρονών είχαν τη δυνατότητα διαφόρων επιλογών. Ανάλογα με την κλίση και τις ικανότητές τους, καθώς και τις ανάγκες του κράτους, μπορούσαν να ακολουθήσουν ένα τετραετές πρόγραμμα σπουδών δευτεροβάθμιου επιπέδου είτε σε λύκειο ή σε επαγγελματική σχολή. Μετά την αποφοίτησή τους μπορούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους σε πανεπιστημιακό επίπεδο. Διαφορετικά, μπορούσαν μετά την ολοκλήρωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσής

τους να παρακολουθήσουν μια διετή επαγγελματική σχολή, που συνήθως συνδεόταν με κάποιο μεγάλο εργοστάσιο ή εταιρεία. Αυτά τα επαγγελματικά προγράμματα περιλάμβαναν ένα συνδυασμό μαθημάτων και πρακτικής εκπαίδευσης.

Μετά από αυτή την περίοδο μαθητείας, προσφερόταν συνήθως στους νέους αυτούς η δυνατότητα να δουλέψουν σαν ειδικευμένοι εργάτες στην ίδια εταιρεία όπου είχαν εκπαιδευτεί. Μπορούσαν επίσης να συνεχίσουν την τεχνική τους εκπαίδευση σε δευτεροβάθμιο επίπεδο κι ακόμα να πάνε και στο πανεπιστήμιο (Connolly 2000, 254· Κόκκαλης, Αλεξίου και Αθανασιάδης 1954). Κατά τη διάρκεια αυτής της φάσης της εκπαίδευσής τους, οι νέοι αυτοί ζούσαν σε ειδικούς φοιτητικούς ξενώνες ή εστίες που ονομάζονταν «internat». Εκτός από δωμάτιο και διατροφή, οι φοιτητές έπαιρναν και ένα επίδομα για ένδυση και ιατρική περίθαλψη καθώς και κάποια χρηματά για ενδεχόμενα έξοδα. Οι πανεπιστημιακοί φοιτητές έπαιρναν υποτροφίες που αρκούσαν για την κάλυψη όλων τους των εξόδων.

Οι πρόσφυγες σπουδαστές που ήταν κάτω από δώδεκα ετών όταν είχαν φτάσει στην ανατολική Ευρώπη, ακολουθούσαν γενικά αυτό το εκπαιδευτικό πρόγραμμα όταν ολοκλήρωναν την πρωτοβάθμια εκπαίδευσή τους. Για να διευκολυνθεί η πρόσβασή τους στην ανώτερη εκπαίδευση, είχαν προνομιακή μεταχείριση σε σχέση με τα ντόπια παιδιά. Είχαν οριστεί ειδικές ποσοτώσεις για τα παιδιά από την Ελλάδα και τη Μακεδονία, που διαγωνίζονταν μόνο μεταξύ τους για την πρόσβαση στα πανεπιστήμια και τις τεχνικές σχολές (Κόκκαλης, Αλεξίου και Αθανασιάδης 1954· Ράπτης 1996, 200).

Για τα μεγαλύτερα παιδιά, μερικά από τα οποία ήταν ήδη δεκαπέντε ή δεκαέξι χρονών όταν έφτασαν στην ανατολική Ευρώπη, είχαν οργανωθεί ειδικά ταχύρρυθμα μαθήματα, για να μπορέσουν να ολοκληρώσουν την πρωτοβάθμια εκπαίδευσή τους σε ένα ή δύο χρόνια. Πολλά άλλα προσφυγόπουλα, ωστόσο, αγόρια και κορίτσια, στέλνονταν κατευθείαν να δουλέψουν σε εργοστάσια. Η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών-προσφύγων (περίπου το 70%) έγιναν τεχνίτες ή ειδικευμένοι εργάτες (Μητσόπουλος 1979, 264-65)· πέρασαν την ενήλικη ζωή τους εργαζόμενοι ως ηλεκτρολόγοι, φρεζαδόροι, μεταλλουργοί ή μηχανοτεχνίτες. Μόνο ένα σχετικά μικρό ποσοστό, περίπου 10%, πήραν πανεπιστημιακά πτυχία και έγιναν μηχανικοί, αρχιτέκτονες ή γιατροί.

Οι σχέσεις ανάμεσα στους Έλληνες και τους Μακεδόνες στην ανατολική Ευρώπη

Πολλά από τα προσφυγόπουλα προέρχονταν από τη σλαβόφωνη περιοχή της δυτικής και κεντρικής Μακεδονίας, που σε μεγάλο βαθμό βρισκόταν υπό τον έλεγχο των δυνάμεων των ανταρτών. Τοποθετήθηκαν σε παιδικούς

σταθμούς στην ανατολική Ευρώπη μαζί με ελληνόφωνα παιδιά. Αν και οι ελληνικές πηγές αγνοούν σε μεγάλο βαθμό την παρουσία των μακεδονόπουλων ανάμεσα στα παιδιά-πρόσφυγες στην ανατολική Ευρώπη, υπολογίζουμε ότι αποτελούσαν σχεδόν το 50% του συνολικού αριθμού.¹⁹ Τα σοσιαλιστικά καθεστώτα της ανατολικής Ευρώπης δεν αναγνώριζαν τους μακεδόνες πρόσφυγες ως διακριτή εθνοτική ομάδα, αλλά τους συμπεριλάμβαναν στην ευρύτερη κατηγορία των «ελληνόπουλων». Τα καθεστώτα αυτά φιλοδοξούσαν να εξαλείψουν τους κοινωνικούς διαχωρισμούς που βασιζόνταν στην τάξη, το φύλο και την εθνότητα, ώστε να δημιουργήσουν ομοιογενείς κοινωνίες υπό τον πατερναλιστικό έλεγχο του εθνικού κομμουνιστικού κόμματος (Verdery 1996, 61-69).

Εντούτοις, το ΚΚΕ, βασισμένο στην πολιτική που είχε αναπτύξει στις δεκαετίες του 1930 και 1940 για να κερδίσει την υποστήριξη των σλαβόφωνων της βόρειας Ελλάδας, αναγνώριζε την ύπαρξη μιας ξεχωριστής μακεδονικής ταυτότητας και αναφερόταν επισήμως στους σλαβόφωνους ως «Μακεδόνες» ή «Σλαβομακεδόνες». Συνέχιζε να προωθεί την ιδέα της «αδελφικής αγάπης» μεταξύ Μακεδόνων και Ελλήνων, όπως συνοψιζόταν στο σύνθημα «Αδελφότητα και Ενότητα» που είχε χρησιμοποιήσει ο Τίτο στην προσπάθειά του να συνενώσει διαφορετικές εθνικές ομάδες στη νέα ομοσπονδιακή Γιουγκοσλαβία (Brown 2003, 24). Το ΚΚΕ είχε υιοθετήσει το ίδιο σύνθημα κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου για να δώσει το μήνυμα ότι Έλληνες και Μακεδόνες πολεμούσαν σαν αδέρφια ενάντια στον «μοναρχοφασισμό» για να δημιουργήσουν μια ελεύθερη και σοσιαλιστική Ελλάδα, όπου και οι δύο εθνοτικές ομάδες θα απολάμβαναν τα ίδια δικαιώματα (Αθανασιάδης 1951, 32· Rossos 1997, 62).

Από το 1948 μέχρι τη δεκαετία του 1970, το ΚΚΕ παραχωρούσε συγκεκριμένα πολιτισμικά δικαιώματα στους μακεδόνες πρόσφυγες στην ανατολική Ευρώπη. Τα προσφυγόπουλα παρακολουθούσαν μαθήματα στη μακεδονική γλώσσα· υπήρχε ένα μακεδονικό τμήμα του ελληνικού προσφυγικού τύπου το οποίο εξέδιδε περιοδικά, σχολικά βιβλία και μια σελίδα στα μακεδονικά στην ελληνική εφημερίδα κάθε χώρας. Ένα εβδομαδιαίο ραδιο-

19. Το 1950, το 35% όλων των προσφύγων στην ανατολική Ευρώπη, με εξαίρεση τη Γιουγκοσλαβία, ήταν Μακεδόνες (Kirijazovski 1989, 53-56), αλλά το ποσοστό αυτό φτάνει το 60% αν συνυπολογιστούν και οι 30.000 μακεδόνες πρόσφυγες που ζούσαν στη Γιουγκοσλαβία (Kofos 1964, 168). Τα στοιχεία για την εθνότητα των παιδιών προσφύγων είναι λιγότερο ακριβή. Τα μακεδονόπουλα αποτελούσαν το 51% των προσφυγόπουλων στη Ρουμανία και το 85% εκείνων που βρίσκονταν στη Γιουγκοσλαβία (ΑΜ, έγγραφο 997.1.76/281 και 997.12/3-4). Στην Ανατολική Γερμανία και τη Βουλγαρία δεν υπήρχαν μακεδονόπουλα και δεν έχουν διατηρηθεί στοιχεία από τις άλλες χώρες. Συνδυάζοντας αυτά τα στατιστικά με τα στοιχεία από άλλες πηγές σε μεμονωμένες χώρες, υπολογίζουμε ότι ο αριθμός των μακεδονόπουλων συνολικά στην ανατολική Ευρώπη φτάνει το 50% (Γκριτζώνας 1998, 187· Λαγάνη 1996, 66· Van Boeschoten 2003b).

φωνικό πρόγραμμα στα μακεδονικά μεταδιδόταν από το Βουκουρέστι, από τη Φωνή της Ελεύθερης Ελλάδας, τον επίσημο ραδιοσταθμό του ΚΚΕ (Ματθαίου και Πολέμη 2003β, 76-78). Εκτός από τις ελληνικές εθνικές γιορτές γιορταζόταν και η μακεδονική εθνική γιορτή «Ίλιντεν», η ημέρα του Προφήτη Ηλία, που γίνεται στη μνήμη της εξέγερσης του 1903 ενάντια στην τουρκική κυριαρχία. Είχαν επίσης δημιουργηθεί ομάδες μακεδονικής λογοτεχνίας, θεάτρου και λαϊκής τέχνης (Kirijazovski 1989, 217-34· Martinova-Buckova 1998, 115-62). Μακεδόνες αντιπρόσωποι διορίζονταν επίσης σε σημαντικές πολιτικές οργανώσεις, όπως η Κεντρική Επιτροπή Πολιτικών Προσφύγων από την Ελλάδα (ΚΕΠΠΕ) και η ΕΒΟΠ.

Ωστόσο, παρά την επίσημη προπαγάνδα, το πνεύμα της «Αδελφότητας και Ενότητας» δεν χαρακτήριζε πάντα τις σχέσεις ελλήνων και μακεδόνων πολιτικών προσφύγων στην ανατολική Ευρώπη. Οι συγκρουόμενες διεκδικήσεις του ελληνικού και του μακεδονικού εθνικισμού, που ανάγονταν στην εποχή του Μακεδονικού Αγώνα και των Βαλκανικών Πολέμων, στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, επηρέαζαν τις σχέσεις μεταξύ ενήλικων πολιτικών προσφύγων, ακόμα κι αν είχαν πολεμήσει για χρόνια δίπλα δίπλα στον Δημοκρατικό Στρατό. Οι σχέσεις ελλήνων και μακεδόνων πολιτικών προσφύγων επιβαρύνονταν και από τις πολιτικές εντάσεις που σχετίζονταν με τη ρήξη ανάμεσα στη Γιουγκοσλαβία του Τίτο και τις άλλες κομμουνιστικές χώρες της ανατολικής Ευρώπης.

Στις αρχές του 1950 ξεκίνησε μια καμπάνια κατά του Τίτο σε όλο το σοβιετικό μπλοκ. Πολλοί μακεδόνες πολιτικοί πρόσφυγες (αλλά και ορισμένοι έλληνες) καταδείχθηκαν ως «πράκτορες του Τίτο», απλώς επειδή είχαν συγγενείς στη Γιουγκοσλαβία ή είχαν νοσηλευτεί σε νοσοκομεία εκεί. Οι πρόσφυγες που ήταν ύποπτοι για «τιτοϊσμό» διαγράφονταν από το κομμουνιστικό κόμμα, απολύονταν από τη δουλειά τους, φυλακίζονταν ή εξορίζονταν, στο εσωτερικό της χώρας όπου βρίσκονταν (Kirijazovski 1989, 235-63· Nakovski 1987, 131-96). Αν και οι αντιπαραθέσεις αυτές γίνονταν κυρίως μεταξύ ενηλίκων, η καμπάνια κατά του Τίτο επηρέαζε και τα παιδιά-πρόσφυγες. Πολλές μακεδόνισσες δασκάλες και «μάνες» διώχτηκαν από παιδικούς σταθμούς· σχολικά βιβλία ξαναγράφτηκαν· ακόμα και η μακεδονική εκδοχή του κυριλλικού αλφαβήτου θεωρήθηκε ύποπτη και αντικαταστάθηκε από περισσότερο αποδεκτή πολιτικά βουλγαρική εκδοχή. Επιπλέον, στους παιδικούς σταθμούς ξεσπούσαν μερικές φορές καβγάδες ανάμεσα στα μεγαλύτερα παιδιά από την Ελλάδα και τη Μακεδονία.

Ωστόσο, για πολλά αν όχι για τα περισσότερα προσφυγόπουλα, οι σημαντικότεροι παράγοντες στην καθημερινή τους ζωή δεν ήταν ούτε η πολιτική ούτε η εθνότητα. Στις αφηγήσεις ζωής τους, τόσο οι Έλληνες όσο και οι Μακεδόνες περιγράφουν τις κοινωνικές τους σχέσεις αρκετά αρμονικές, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1980. Ζούσαν και εργάζονταν μαζί, τους συνέδεε η κοινή τους ιστορία και η ταυτότητα του πρόσφυγα και, το

πιο σημαντικό, είχαν μεταμορφωθεί μαζί από χωριατόπαιδα σε βιομηχανικούς εργάτες και επαγγελματίες που ζούσαν σε σύγχρονο, αστικό περιβάλλον. Μέσα από την ενσωμάτωσή τους στις κοινωνίες που τους φιλοξενούσαν, υιοθέτησαν καινούργιες αξίες και τους δόθηκαν νέες ευκαιρίες για το μέλλον.

Οι αφηγήσεις ζωής των ελλήνων και μακεδόνων προσφυγόπουλων δείχνουν καθαρά ότι ο αμοιβαίος σεβασμός και η αρμονική κοινωνική αλληλεπίδραση είναι κάτι εφικτό, όταν διαφορετικές εθνοτικές ομάδες απομακρύνονται από τον ουσιοποιητικό λόγο του έθνους-κράτους και, αντιθέτως, ενθαρρύνονται ενεργά να συνυπάρξουν. Αν και οι έλληνες και οι μακεδόνες ανήλικοι πρόσφυγες είχαν αρχικά την τάση να συναναστρέφονται αποκλειστικά μέλη της δικής τους ομάδας και ορισμένες φορές ήταν καχύποπτοι απέναντι στα μέλη της άλλης, τόνιζαν ότι παίζοντας μαζί έμαθαν οι μien τη γλώσσα των δε και, με διάφορους τρόπους, μεγάλωσαν σαν αδέρφια. Αυτή η συντροφικότητα κατά την παιδική και την εφηβική ηλικία οδήγησε αργότερα σε υψηλά ποσοστά επιγαμίας ανάμεσα στις δύο ομάδες, φαινόμενο σχεδόν ανήκουστο πριν από τον πόλεμο (Martina-Buckova 1998, 162).

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, μεγάλο μέρος του πνεύματος «Αδελφότητας και Ενότητας» χάθηκε. Η υπουργική απόφαση που πέρασε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ το 1982, σύμφωνα με την οποία μόνο οι πολιτικοί πρόσφυγες που ήταν «Έλληνες το γένος» επιτρεπόταν να επιστρέψουν στην Ελλάδα, δημιούργησε ένα μεγάλο χάσμα ανάμεσα στις δύο ομάδες. Οι πρόσφυγες που παρέμειναν στην ανατολική Ευρώπη, τόσο οι Έλληνες όσο και οι Μακεδόνες, επηρεάζονταν ολοένα και περισσότερο από την ανάπτυξη μιας «δημόσιας σφαίρας της διασποράς» (Appadurai 1996), η οποία στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και τις αρχές εκείνης του 1990 άρχισε να κυριαρχείται από τη διαμάχη ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Δημοκρατία της Μακεδονίας σχετικά με δύο καίρια ζητήματα: την αναγνώριση της νεοπαγούς Δημοκρατίας της Μακεδονίας με το συνταγματικό της όνομα και τα ανθρώπινα δικαιώματα της μακεδονικής μειονότητας στη βόρεια Ελλάδα (Danforth 1995, 108-84).

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, οι ελληνικές και μακεδονικές κοινότητες στην ανατολική Ευρώπη άρχισαν να λειτουργούν πιο ξεκάθαρα σαν μέρη δύο διαφορετικών –και σε αμοιβαία αντιπαράθεση– υπερεθνικών κοινοτήτων. Αντιδρώντας εν μέρει σε αυτή την εξέλιξη, τα προσφυγόπουλα από την Ελλάδα άρχισαν να δημιουργούν δικά τους δίκτυα και οργανώσεις και συχνά έσπαγαν τους δεσμούς που τα συνέδεαν με τους μακεδόνες συναδέλφους και φίλους τους. Οι ελληνικές και μακεδονικές κοινότητες της διασποράς στις Ηνωμένες Πολιτείες, τον Καναδά και την Αυστραλία άρχισαν επίσης να συμμετέχουν στον «παγκόσμιο πολιτισμικό πόλεμο» (Featherstone 1990, 10) ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Δημοκρατία της Μακεδονίας, γεγονός που συνέβαλε ακόμα περισσότερο στην πόλωση των δύο ομάδων.

Είναι γραφοί καθ' οι κινείν
 είναι μέρες που στο μαζόζεν
 Μακεδονία, και οι κοινότητες
 να διαφορά ενθαρρύνονται
 δύχαινοναι τους ανθρώπους

Παιδιά Κεντρική Βουλγαρική Κοινότητα

Οι δι-εθνικές εξελίξεις της δεκαετίας του 1990 είχαν μακροχρόνιο αντίκτυπο στις σχέσεις ανάμεσα στους έλληνες και μακεδόνες πρόσφυγες που εξακολουθούν να ζουν στην ανατολική Ευρώπη. Στις δεκαετίες του 1960 και 1970, οι εθνοτικές και οι εθνικές ταυτότητες δεν ήταν ζήτημα υψηλής προτεραιότητας, αλλά η πτώση του Τείχους του Βερολίνου, η ένταξη αρκετών ανατολικοευρωπαϊκών χωρών στην Ευρωπαϊκή Ένωση, καθώς και η διεθνής διαμάχη για την αναγνώριση της Δημοκρατίας της Μακεδονίας έχουν δρομολογήσει μια διαδικασία «επανεθνικοποίησης» των σχέσεων ανάμεσα στις δύο ομάδες. Στην Τσεχοσλοβακία, την Ουγγαρία και την Πολωνία, οι έλληνες και οι μακεδόνες πρόσφυγες, χωρίς να τους ενώνει πια η επιθυμία της επιστροφής στην Ελλάδα ή οι δεσμοί τους με το κομμουνιστικό κόμμα, έχουν δημιουργήσει ξεχωριστές κοινότητες στη διασπορά, που παίρνουν μέρος σε νέες συγκρούσεις στις οποίες εθνικά ζητήματα γίνονται αντικείμενο διεκδίκησης σε υπερεθνική κλίμακα.

Επαναπατρισμός

Η έκθεση της Ειδικής Επιτροπής για τα Βαλκάνια του ΟΗΕ, που εκδόθηκε τον Ιούνιο του 1948, κατέληγε στο συμπέρασμα ότι, ακόμα και αν το ΚΚΕ είχε οδηγηθεί στην αποστολή παιδιών στην ανατολική Ευρώπη από θεμιτές ανθρωπιστικές ανησυχίες, «η παρατεταμένη παρακράτηση των παιδιών αυτών θα αντίκειτο στα αποδεκτά ηθικά πρότυπα διεθνούς συμπεριφοράς» (United Nations 1948α, 32). Το Νοέμβριο του 1948, ο έλληνας αντιπρόσωπος στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ πρότεινε μια τροπολογία σε απόφαση που αφορούσε την υποστήριξη που παρείχαν η Αλβανία, η Γιουγκοσλαβία και η Βουλγαρία στον Δημοκρατικό Στρατό. Η τροπολογία απαιτούσε να επιστρέψουν στην Ελλάδα όλα τα παιδιά ελληνικής καταγωγής που είχαν διακομιστεί στην ανατολική Ευρώπη. Αφού προστέθηκαν κι άλλες τροπολογίες στην απόφαση αυτή, στις 27 Νοεμβρίου 1948 η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ ψήφισε ομόφωνα την Απόφαση 193 C (III), η οποία συνιστούσε «την εις Ελλάδα επιστροφήν των Ελληνόπαιδων, άτινα ευρίσκονται μακράν των εστιών τους, εφόσον αυτά τα παιδιά ο πατήρ ή μήτηρ ή εν απουσία αυτού ή αυτής ο πλησιέστερος αυτών συγγενής εκφράσουν προς τούτον επιθυμίαν» (United Nations 1950, 244). Η απόφαση αυτή ζητούσε επίσης τη βοήθεια της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού για την πραγματοποίηση του επαναπατρισμού αυτών των παιδιών.

Οι δυσκολίες που είχε να αντιμετωπίσει ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός στις προσπάθειές του να επανασυνδέσει τα παιδιά αυτά με τις οικογένειές τους αποδείχτηκαν πραγματικά ανυπέρβλητες. Λόγω των πολιτικών εντάσεων του Ψυχρού Πολέμου, καμία από τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης, εκτός από τη Γιουγκοσλαβία, δεν ήταν πρόθυμη να συνεργαστεί με τον

Ερυθρό Σταυρό με κάποιον αποτελεσματικό τρόπο. Αν και τρεις χώρες (Βουλγαρία, Τσεχοσλοβακία και Γιουγκοσλαβία) επέτρεψαν σε αντιπροσωπεία του Ερυθρού Σταυρού να επισκεφθεί τα παιδιά στον τόπο διαβίωσής τους, καμία τους δεν δέχτηκε να δημοσιοποιήσει τα ονόματα των παιδιών που είχαν εγκατασταθεί εκεί. Κατά συνέπεια, ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός ήταν αναγκασμένος να καταρτίσει δικούς του καταλόγους, βασισμένος στα αιτήματα επαναπατριsmού που του είχαν κατατεθεί από τους γονείς των παιδιών στην Ελλάδα. Στις αρχές του 1949, ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός έλαβε τον πρώτο κατάλογο με 3.500 αιτήσεις και μέχρι το 1952 είχαν κατατεθεί περί τις 12.000 αιτήσεις από γονείς που ζητούσαν την επιστροφή των παιδιών τους.

Τόσο οι χώρες υποδοχής όσο και το ΚΚΕ είχαν πολλούς λόγους να αντιτίθενται στον άνευ όρων επαναπατριsmό των παιδιών. Καταρχάς ισχυρίζονταν ότι η πλειονότητα των αιτήσεων βασιζόνταν σε ψευδείς πληροφορίες και ότι πολλοί γονείς είχαν δεχτεί πιέσεις από τις ελληνικές αρχές για να ζητήσουν τον επαναπατριsmό των παιδιών τους.²⁰ Μέχρι το 1951, η ΕΒΟΠ είχε ελέγξει 9.806 από τις 9.839 περιπτώσεις παιδιών που μέχρι εκείνη τη στιγμή είχε γίνει αίτηση για τον επαναπατριsmό τους. Είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι τα περισσότερα από τα αιτήματα αυτά ήταν ασύστατα ή ότι δεν μπορούσαν να ικανοποιηθούν λόγω έλλειψης πληροφοριών. Ο ένας ή και οι δύο γονείς δύο χιλιάδων από τα παιδιά αυτά ζούσαν στην ανατολική Ευρώπη, 2.223 παιδιά ήταν πάνω από δεκαοχτώ χρονών, 2.484 δεν ήταν καταγεγραμμένα πουθενά και σε 2.650 περιπτώσεις τα στοιχεία ήταν ανεπαρκή έστω και για την αναγνώριση του παιδιού.²¹

Η αναγνώριση των παιδιών για τα οποία είχε γίνει αίτηση επαναπατριsmού ήταν εξαιρετικά δύσκολη. Το 1950, ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός παραδέχτηκε ότι οι αιτήσεις αυτές «δεν είχαν πάντοτε ελεγχθεί επι τόπου με την απαιτούμενη ακρίβεια» (ICRC 1950, 34). Ορισμένα από τα μικρότερα παιδιά δεν γνώριζαν το επίσημο όνομα της οικογένειάς τους, ενώ προέκυπταν και λάθη κατά τη μεταγραφή των ονομάτων από το ελληνικό στο λατινικό αλφάβητο και στη συνέχεια στο κυριλλικό. Το πρόβλημα αφορούσε κυρίως τα παιδιά μακεδονικής καταγωγής, που είχαν καταχωρηθεί στα μητρώα του τόπου γέννησής τους με την επίσημη ελληνική μορφή του ονόματός τους, αλλά στις χώρες υποδοχής είχαν καταγραφεί με τη μακεδονική του μορφή. Για παράδειγμα, ένα παιδί που είχε αναγνωριστεί ως Δημήτρης Θεοδωρόπουλος στον κατάλογο που είχε υποβληθεί στα Ηνωμένα Έθνη από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό μπορεί να είχε καταγραφεί ως Μίτρε Τοντόροφσκι στους καταλόγους των παιδικών σταθμών της ανατολικής Ευρώπης.

20. ΑΣΚΙ, κιβώτιο 29, έγγραφο 2/1:9.

21. ΕΒΟΠ, υπόμνημα, 20 Αυγούστου 1951, σ. 4, MGA/PM 119, δημοσιευμένο στη Βουδαπέστη.

Δύο επιπρόσθετες δυσκολίες που έκαναν ακόμα πιο σύνθετο το έργο του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού είχαν να κάνουν με την ηλικία των παιδιών για τα οποία είχε γίνει αίτηση επαναπατριsmού και με το ζήτημα της συναίνεσής τους, αλλά και των γονιών τους. Όπως επισήμαινε ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός στην τελική του έκθεση, το 1951, η απόφαση του ΟΗΕ δεν περιλάμβανε ακριβή ορισμό του όρου «παιδί». Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός υποστήριζε ότι σύμφωνα με το ελληνικό δίκαιο ο όρος αυτός αφορούσε άτομα κάτω των είκοσι ενός ετών και, σύμφωνα με τα τοπικά έθιμα, ακόμα και ανύπαντρες κοπέλες πάνω από είκοσι ενός που ζούσαν με τους γονείς τους (ICRC 1951, 69). Ο ορισμός αυτός απορρίφθηκε από την Τσεχοσλοβακία και τη Γιουγκοσλαβία, που το σύνταγμα τους όριζε ως ηλικία ενηλικίωσης τα δεκαοχτώ χρόνια (Ristović 2000, 105).

Έτσι, οι χώρες αυτές δεν ήταν διατεθειμένες να προχωρήσουν στον επαναπατριsmό παιδιών που βρίσκονταν κοντά στην ενηλικίωση χωρίς τη συναίνεση των ίδιων. Όταν ξεκίνησε το πρόγραμμα επαναπατριsmού της Γιουγκοσλαβικής κυβέρνησης, πολλά παιδιά αρνήθηκαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα. Σύμφωνα με έρευνα που είχε διεξαγάγει ο Γιουγκοσλαβικός Ερυθρός Σταυρός, η άρνηση αυτή είχε ως κίνητρο την επιθυμία των παιδιών να ολοκληρώσουν την εκπαίδευσή τους στη Γιουγκοσλαβία, την απροθυμία τους να αποχωριστούν τους αδερφούς και τις αδελφές τους, και την επιρροή της προπαγάνδας των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών (Ristović 2000, 108-10).

Η ηλικία των παιδιών ήταν σημαντική και για έναν ακόμα λόγο. Οι αξιωματούχοι στην ανατολική Ευρώπη φοβόντουσαν ότι τα παιδιά ηλικίας από δεκαεπτά έως είκοσι ενός που είχε ζητηθεί ο επαναπατριsmός τους μπορεί να ήταν νεαροί αντάρτες που θα δικάζονταν ή ίσως και θα εκτελούνταν εάν επέστρεφαν στην Ελλάδα (League for Democracy 1951, 14). Οι Γιουγκοσλάβοι αξιωματούχοι ζητούσαν επίσης διαβεβαιώσεις ότι οι γονείς δεν είχαν εξαναγκαστεί από έλληνες αξιωματούχους να αιτηθούν την επιστροφή των παιδιών τους και ότι τα παιδιά θα επέστρεφαν απευθείας στους γονείς τους και δεν θα στέλνονταν σε «αναμορφωτήρια» της ελληνικής κυβέρνησης.

Οι φόβοι των Γιουγκοσλάβων αξιωματούχων δεν ήταν εντελώς αβάσιμοι. Η βρετανική Λίγκα για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα (League for Democracy in Greece) είχε παρουσιάσει αφηγήσεις γονιών που ζούσαν στην Ελλάδα, στις οποίες ισχυριζόνταν ότι είχαν εξαναγκαστεί να αιτηθούν τον επαναπατριsmό των παιδιών τους (League for Democracy 1951, 14). Στην τελική του έκθεση, ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός παραδεχόταν την ύπαρξη αυτού του προβλήματος, αλλά ισχυριζόταν ότι είχε καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια για να επιβεβαιώσει την εγκυρότητα των αιτήσεων (ICRC 1951, 69). Ο φόβος για τα «αναμορφωτήρια» βασιζόταν στο γεγονός ότι η ελληνική κυβέρνηση είχε δημιουργήσει σε διάφορα νησιά κέντρα «αποκατάστασης» και «αναδιαπαιδαγώγησης» νεαρών ανταρτών που είχαν αιχμα-

λωτιστεί από τον ελληνικό στρατό. Τα κέντρα αυτά χρησιμοποιούνταν επίσης για τη φιλοξενία επαναπατρισμένων προσφυγόπουλων. Για τους λόγους αυτούς η Γιουγκοσλαβία, η μοναδική χώρα που στις αρχές της δεκαετίας του 1950 είχε συμφωνήσει να επαναπατρίσει παιδιά που βρίσκονταν στο έδαφός της, επέμενε ότι τα προσφυγόπουλα που θα επέστρεφαν στην Ελλάδα θα έπρεπε να συνοδεύονται από αντιπροσώπους του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και ότι οι γονείς τους θα έπρεπε να υπογράψουν ένα έντυπο με το οποίο θα επιβεβαίωναν ότι είχαν όντως παραλάβει τα παιδιά τους (Ristović 2000, 101). Σύμφωνα με προσωπικές αφηγήσεις των ίδιων των επαναπατρισμένων παιδιών-προσφύγων και με αναφορές του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, πράγματι οι διαδικασίες αυτές είχαν τηρηθεί.

Ένα από τα πιο σύνθετα προβλήματα που αντιμετώπισε ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός ήταν το πού να στείλει τα παιδιά των οποίων οι γονείς ήταν κι εκείνοι πρόσφυγες. Θα έπρεπε αυτά τα παιδιά να επιστρέψουν στις εστίες τους σε χωριά της βόρειας Ελλάδας ή να επανενωθούν με τους γονείς τους σε άλλες χώρες της ανατολικής Ευρώπης; Η πρώτη απόφαση περί επαναπατρισμού που είχε υιοθετήσει η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ (Απόφαση 193 C [III] της 27ης Νοεμβρίου 1948) συνιστούσε να επιστρέψουν τα προσφυγόπουλα «στην Ελλάδα» (UN 1950, 244· ICRC 1941, 1), υπονοώντας είτε ότι οι γονείς ζούσαν ακόμα στα χωριά τους ή ότι τα παιδιά θα έπρεπε να επιστρέψουν σε πιο μακρινούς συγγενείς που ζούσαν στα χωριά αν οι γονείς τους ζούσαν στην ανατολική Ευρώπη.

Η γλώσσα αυτή είχε αλλάξει στη δεύτερη απόφαση του ΟΗΕ (Απόφαση 288 B [IV] της 18ης Νοεμβρίου 1949), η οποία συνιστούσε την επιστροφή των παιδιών-προσφύγων «στις εστίες τους», χωρίς να διευκρινίζει πού μπορεί να βρίσκονταν οι εστίες αυτές. Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, εντούτοις, είχε ερμηνεύσει ακόμα και την πρώτη απόφαση του ΟΗΕ σαν να σημαίνει ότι οι «εστίες» των παιδιών ήταν εκεί όπου ζούσαν οι γονείς τους. Σε μια επιστολή προς τα Ηνωμένα Έθνη τον Ιούνιο του 1949, ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός δήλωνε ότι πίστευε ακλόνητα πως αποτελούσε «αρχή του φυσικού νόμου που ασπάζονται όλοι οι λαοί του κόσμου ότι η θέση των παιδιών είναι με τους γονείς τους» (ICRC 1950, 30). Η άποψη αυτή ενσωματώθηκε σε μια τρίτη απόφαση του ΟΗΕ (Απόφαση 382 C [IV], της 1ης Δεκεμβρίου 1950), η οποία απαιτούσε την επιστροφή των παιδιών στους «γονείς τους» (ICRC 1951, 50). Με άλλα λόγια, ο ΟΗΕ αποφάσισε ότι τα παιδιά έπρεπε να επανασυνδεθούν με τους γονείς τους ακόμα κι αν αυτοί ζούσαν στην ανατολική Ευρώπη, τον Καναδά ή την Αυστραλία και όχι στην Ελλάδα. Σε ιδιαίτερα δύσκολες περιπτώσεις, ο πατέρας που είχε καταφύγει στη Γιουγκοσλαβία ή τη Σοβιετική Ένωση και η μητέρα που είχε παραμείνει στην Ελλάδα αναζητούσαν τα παιδιά τους που ζούσαν στην ανατολική Ευρώπη. Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός κατέληγε ότι δεν ήταν σε θέση να λύσει τόσο σύνθετα νομικά προβλήματα (ICRC 1951, 70).

Για πρακτικούς λόγους, οι προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης, των Ηνωμένων Εθνών και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού να επαναπατριστούν τα παιδιά-πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου σταμάτησαν το 1952. Οι προσπάθειες αυτές συνεχίστηκαν ωστόσο σε διμερή βάση, χάρη στη συνεργασία μεταξύ γραφείων του Ερυθρού Σταυρού σε μεμονωμένες χώρες. Μέχρι το 1958, 632 παιδιά είχαν επαναπατριστεί από τη Γιουγκοσλαβία (Ristović 2000, 99-117), ενώ σχεδόν 5.000 είχαν επαναπατριστεί από άλλες χώρες της ανατολικής Ευρώπης (Μητσόπουλος 1979, 18· Βουρνάς 1981, 398).

Ποια στάση κράτησαν απέναντι στους επαναπατρισμούς η ελληνική κυβέρνηση και το ΚΚΕ; Ενώ αρχικά η ελληνική κυβέρνηση είχε απαιτήσει την επιστροφή όλων των προσφυγόπουλων, άλλαξε τη στάση της όταν επέστρεψαν τα πρώτα παιδιά από τη Γιουγκοσλαβία, το 1950 και το 1951. Όταν πολλά από τα επαναπατρισμένα προσφυγόπουλα γύρισαν στην Ελλάδα με θετικές εντυπώσεις από τη ζωή τους πίσω από το Σιδηρούν Παραπέτασμα, η ελληνική κυβέρνηση άρχισε να πιστεύει ότι η επιστροφή τους στην Ελλάδα μπορεί να απειλούσε, αντί να υπηρετήσει, το εθνικό συμφέρον (Λαγάνη 1996, 114· Ristović 2000, 113-114). Η ελληνική κυβέρνηση δεν ήθελε να επιστρέψουν όλα τα παιδιά στην Ελλάδα και για έναν ακόμα λόγο: πολλά από αυτά ήταν σλαβόφωνα παιδιά που είχαν διαμορφώσει μακεδονική εθνική ταυτότητα.

Το 1951, ο επικεφαλής του Τμήματος Βαλκανικών Υποθέσεων στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών είπε σε έναν βρετανό διπλωμάτη ότι «ήταν μεγάλο λάθος που η Ελλάδα έκανε τόση φασαρία για αυτά τα παιδιά, που είναι στην πλειοψηφία τους Σλάβοι». Πρόσθεσε ότι η Ελλάδα θα ζητούσε την επιστροφή μόνο 190 παιδιών από τη Γιουγκοσλαβία, που οι περιπτώσεις τους είχαν μελετηθεί προσεκτικά, ενώ άλλες 2.000 με 3.000 παιδιά θα παρέμεναν στη Γιουγκοσλαβία (Λαγάνη 1996, 116-117). Για αυτούς τους λόγους, διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις θεωρούσαν γενικά τόσο τα προσφυγόπουλα όσο και τους ενήλικους πολιτικούς πρόσφυγες «επικίνδυνους» και «ανεπιθύμητους». Το αποτέλεσμα ήταν να ψηφιστεί σειρά νόμων που καθιστούσε την επιστροφή των προσφύγων δυσκολότερη, αν όχι αδύνατη. Η νομοθεσία αυτή, που καταργήθηκε μόλις το 1982, περιλάμβανε μέτρα για τη στέρηση της ιθαγένειας και την κατάσχεση της περιουσίας των προσφύγων.²²

22. Βλ. Διάταγμα Μ του 1948 και Νόμους 2536/1953 και 3781/54 για τον εποικισμό των μεθοριακών περιοχών και την κατάσχεση περιουσιών, Διάταγμα ΛΖ του 1947 για τη στέρηση της ιθαγένειας, και Διάταγμα 4234 του 1962 για ζητήματα ασφαλείας (Comité des réfugiés politiques grecs, 1963, σ. 17, MGA/PM 70/2). Βλ. επίσης Kirijazovski (1989, 137-43) και Πανελλήνια Ένωση Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων (1996, 111-13). Σύμφωνα με τον Kirijazovski, βάσει αυτής της νομοθεσίας, κατασχέθηκαν σχεδόν μισό εκατομμύριο εκτάρια γης και πάνω από 20.000 πολιτικοί πρόσφυγες στερήθηκαν την ιθαγένειά τους.

Το ΚΚΕ είχε επίσης αλλάξει τη θέση του στο ζήτημα του επαναπατρισμού, αλλά στην αντίθετη κατεύθυνση. Αρχικά ήταν αντίθετο στην επιστροφή των προσφύγων στην Ελλάδα, τουλάχιστον μέχρι την πλήρη αποκατάσταση της δημοκρατίας στη χώρα, η οποία θεωρούσε ότι θα περιλάμβανε τη χορήγηση γενικής αμνηστίας και το τέλος των εκτελέσεων και των μαζικών φυλακίσεων των πολιτικών αντιπάλων.²³ Το ΚΚΕ έκανε ό,τι μπορούσε για να εμποδίσει τον επαναπατρισμό των προσφύγων που είχε στον έλεγχό του, ακόμα και των παιδιών που οι γονείς τους είχαν ζητήσει την επιστροφή τους και των ενήλικων προσφύγων που ήθελαν να επιστρέψουν στους και στις συζύγους τους. Σαν συνέπεια αυτής της πίεσης, μόνο ένας μικρός αριθμός προσφύγων επέστρεψε στην Ελλάδα την περίοδο αυτή. Πολλοί από τους πρόσφυγες που επέστρεψαν στην Ελλάδα εκείνη την εποχή ανήκαν πολιτικά στη δεξιά, είχαν στρατολογηθεί διά της βίας στο Δημοκρατικό Στρατό, ή ήταν στρατιώτες στον Εθνικό Στρατό, ή άμαχοι που είχαν διακομιστεί διά της βίας στην ανατολική Ευρώπη από τους αντάρτες (Μπουγάς 2006· Hradecny 2005).

Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και τις αρχές εκείνης του 1960, η ηγεσία του ΚΚΕ μετέβαλε τη θέση της σχετικά με τον επαναπατρισμό και ξεκίνησε μια διεθνή εκστρατεία απαιτώντας την επιστροφή στην Ελλάδα όλων των προσφύγων που ζούσαν ακόμα στην ανατολική Ευρώπη. Μια αντιπροσωπεία του ελληνικού Κοινοβουλίου που επισκέφθηκε την Τσεχοσλοβακία το 1957 κατέληξε στο συμπέρασμα ότι όλοι οι πρόσφυγες «φλέγονταν από την επιθυμία να γυρίσουν στην πατρίδα».²⁴ Ωστόσο, η πλειονότητα των πολιτικών προσφύγων στην ανατολική Ευρώπη επέστρεψαν τελικά στην Ελλάδα μετά την πτώση της δικτατορίας, το 1974. Σύμφωνα με στοιχεία της Κεντρικής Επιτροπής Πολιτικών Προσφύγων από την Ελλάδα (ΚΕΠΠΕ), 12.000 πρόσφυγες επαναπατρίστηκαν από το 1950 έως το 1965 (Ματθαίου και Πολέμη 2003β, 40), ενώ από το 1965 έως το 1974 επέστρεψαν στην Ελλάδα άλλες 9.300 (Kirijazovski 1989, 155). Το 1980 ζούσαν ακόμα στην ανατολική Ευρώπη περίπου 34.000 πρόσφυγες. Σχεδόν οι μισοί επέστρεψαν στην Ελλάδα από το 1981 έως το 1983, μέσα στα δύο πρώτα χρόνια της σοσιαλιστικής κυβέρνησης, που είχε δεσμευτεί να εξορκίσει τα φαντάσματα του Εμφυλίου περνώντας νομοθεσία που θα αναιρούσε όλες τις νομικές συνέπειες της τραυματικής εκείνης περιόδου.

Σύμφωνα με μία πηγή, περίπου 12.000 πολιτικοί πρόσφυγες ζουν ακόμα στις «μετασοσιαλιστικές» χώρες της ανατολικής Ευρώπης (Γκαγκούλιας 2004, 119). Σε αυτούς περιλαμβάνεται σημαντικός αριθμός Μακεδόνων που δεν τους επιτρέπεται η επιστροφή τους στην Ελλάδα, καθώς και

23. ΕΒΟΠ, υπόμνημα, 20 Αυγούστου 1951.

24. Comité des réfugiés politiques grecs (1963), σ. 20, MGA/PM 70/2, φυλλάδιο που εκδόθηκε από την Επιτροπή Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων στην ανατολική Ευρώπη.

πολλοί Έλληνες που έχουν επιλέξει να παραμείνουν στην ανατολική Ευρώπη, για διάφορους λόγους. Οι ίδιοι ή τα παιδιά τους μπορεί να έχουν παντρευτεί κάποιον ή κάποια ντόπια, ή μπορεί να έχουν εξασφαλίσει μια καλή θέση στην εξελισσόμενη μεταβατική οικονομία της αγοράς. Αν και η ζωή τους έχει γίνει πιο δύσκολη στις συνθήκες του μετασοσιαλισμού, πολλοί πρόσφυγες αποφάσισαν να μείνουν στη «δεύτερη πατρίδα» τους, επειδή δεν έχουν καταφέρει να διασφαλίσουν τη μεταφορά των συνταξιοδοτικών τους δικαιωμάτων στην Ελλάδα, ενώ άλλοι μπορεί να αισθάνονται ότι δεν έχουν κάποιο «σπίτι» για να επιστρέψουν σ' αυτό. Εκείνοι που προτίμησαν να παραμείνουν στην ανατολική Ευρώπη έχουν πλέον αποκτήσει πλήρη υπηκοότητα στη χώρα όπου ζουν. Ενώ αυτό το κεφάλαιο του προσφυγικού παρελθόντος τους έχει επισήμως κλείσει, οι πληγές που έχει αφήσει είναι ακόμα ανοιχτές.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Το παρόν έγγραφο αφορά στην καταχώριση των βιβλίων της συλλογής που ανήκει στην Παιδαγωγική Βιβλιοθήκη του Γενικού Λυκείου Αθηνών. Η συλλογή αυτή περιλαμβάνει βιβλία που έχουν συλλεχθεί από τον Γενικό Λύκειο Αθηνών και έχουν καταχωρηθεί στην Παιδαγωγική Βιβλιοθήκη του Γενικού Λυκείου Αθηνών. Η καταχώριση αυτή γίνεται με σκοπό την ενημέρωση της Παιδαγωγικής Βιβλιοθήκης του Γενικού Λυκείου Αθηνών σχετικά με την ύλη που ανήκει στην Παιδαγωγική Βιβλιοθήκη του Γενικού Λυκείου Αθηνών.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Η Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας, με την παρούσα πράξη, ενημερώνεται σχετικά με την ύλη που ανήκει στην Παιδαγωγική Βιβλιοθήκη του Γενικού Λυκείου Αθηνών. Η ενημέρωση αυτή γίνεται με σκοπό την ενημέρωση της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Κόνιτσας σχετικά με την ύλη που ανήκει στην Παιδαγωγική Βιβλιοθήκη του Γενικού Λυκείου Αθηνών. Η ενημέρωση αυτή γίνεται με σκοπό την ενημέρωση της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Κόνιτσας σχετικά με την ύλη που ανήκει στην Παιδαγωγική Βιβλιοθήκη του Γενικού Λυκείου Αθηνών.

Κόνιτσα, 15/11/2023

Οι παιδοπόλεις της Βασίλισσας Φρειδερίκης

Βασίλισσά μας ξακουστή
στον κόσμο πέρα ως πέρα
εσένα θε να έχουμε
παντοτινή μητέρα

-Από ποίημα ενός από τα «παιδιά της Βασίλισσας»
(Γκριτζώνας 1998, 119)

Η Αυτής Υψηλότητα η Φρειδερίκη, Πριγκίπισσα του Ανόβερου, Πριγκίπισσα της Μεγάλης Βρετανίας και της Ιρλανδίας, Δούκισσα του Μπράουνσβαϊγκ-Λένενμπουργκ και εγγονή του αυτοκράτορα Γουλιέλμου Β' της Γερμανίας, παντρεύτηκε τον πρίγκιπα Παύλο της Ελλάδας το 1938. Με το θάνατο του μεγαλύτερου αδελφού του Παύλου, Βασιλιά Γεώργιου Β', την 1η Απριλίου 1947, έγινε η Αυτής Μεγαλειότητα Φρειδερίκη, Βασίλισσα των Ελλήνων. Αντιμέτωπη με τον σκληρό Εμφύλιο Πόλεμο που δίχαζε τη χώρα της, η νέα Βασίλισσα αφιέρωσε μεγάλο μέρος του χρόνου και της ενέργειάς της στην προσπάθειά της να υποστηρίξει τον Εθνικό Στρατό στον αγώνα του κατά των κομμουνιστών και να ανακουφίσει τα βάσανα εκατοντάδων χιλιάδων χωρικών που ζούσαν σε στρατόπεδα προσφύγων σε πόλεις και κωμοπόλεις που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της κυβέρνησης. Η Βασίλισσα Φρειδερίκη έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την τύχη των παιδιών από τα χτυπημένα από τον πόλεμο χωριά της βόρειας Ελλάδας. Είδε τον εαυτό της σαν «μητέρα του ελληνικού έθνους» και με αυτή την ιδιότητα έπαιξε το ρόλο μίας από τις κορυφαίες υποστηρίκτριες της μανιασμένα αντικομμουνιστικής ιδεολογίας του ελληνικού εθνικισμού.

Ανήμερα τα Χριστούγεννα του 1947, ο Δημοκρατικός Στρατός επιτέθηκε στην Κόνιτσα, μια επαρχιακή πόλη στη βορειοδυτική Ελλάδα, δέκα χι-

γιατί
3ου
20
του

1
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

λιόμετρα από τα αλβανικά σύνορα, σε μια μάχη που αποδείχθηκε από τις πιο καίριες του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου. Ο Βασιλιάς Παύλος, ο οποίος υπέφερε από τυφοειδή πυρετό και νοσηλευόταν σε νοσοκομείο της Αθήνας, ζήτησε από τη σύζυγό του να πάει στην Κόνιτσα αντί για αυτόν, για να εμψυχώσει τον κυβερνητικό στρατό που μαχόταν απεγνωσμένα για να εμποδίσει τους κομμουνιστές να πάρουν τον έλεγχο της πόλης. Το ταξίδι από την Αθήνα στην Κόνιτσα ήταν επικίνδυνο. Το αντιτορπιλικό που μετέφερε τη Βασίλισσα στο πρώτο σκέλος του ταξιδιού της πέρασε ξυστά από μια νάρχη θαλάσσης. Όταν η Βασίλισσα έφτασε στα Γιάννενα, αγνόησε τις συμβουλές των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων και αναχώρησε με τζιπ για την Κόνιτσα, μέσω ενός χιονισμένου ορεινού δρόμου που μέχρι πρότινος βρισκόταν στα χέρια των ανταρτών.

Ένας ανταποκριτής του περιοδικού *Time Magazine*, που ταξίδευε στον ίδιο δρόμο, περιγράφει ότι είχε περάσει αμέτρητους «κρατήρες από νάρκες και νεκρά, ξεκοιλιασμένα μουλάρια». Ξαφνικά, εμφανίστηκε ένα γαλάζιο τζιπάκι Φορντ και από μέσα βγήκε «η ασκεπής, περιποιημένη μορφή μιας κοπέλας με μάλλινο καλσόν, κοντά καλτσάκια, γκριζό παλτό με γούνινο γαρνίρισμα κι ένα σμαραγδένιο βραχιόλι να προβάλλει από το μανίκι... Η κοπέλα ήταν η γαλανομάτα, σγουρομάλλα και ξανθή Βασίλισσα Φρειδερίκη των Ελλήνων... η πρώτη που είχε διασχίσει τη βομβαρδισμένη γέφυρα που οδηγούσε στην Κόνιτσα μετά την επισκευή της» (Barber 1948, 34).

Όταν η Βασίλισσα Φρειδερίκη έφτασε τελικά στην Κόνιτσα, παρηγόρησε τραυματισμένους στρατιώτες και προσπάθησε να ενθαρρύνει το πλήθος των αμάχων που είχε συγκεντρωθεί για την υποδοχή της. Μόλις μπόρεσε, επισκέφθηκε το οικοτροφείο που στεγαζόταν σε ένα παλιό αγροτικό σχολείο στα περίχωρα της πόλης. Τα 230 παιδιά που ζούσαν εκεί είχαν περάσει την τελευταία εβδομάδα πεσμένα στο δάπεδο του υπογείου, με μοναδική τροφή ξερά σύκα, ενώ σφαίρες εξοστρακίζονταν στους τοίχους πάνω από το κεφάλι τους. Από πραγματικό θαύμα δεν είχε τραυματιστεί κανένας. Η Βασίλισσα κανόνισε αμέσως να οδηγηθούν σε ένα άλλο οικοτροφείο, κοντά στα Γιάννενα. Εκείνο το βράδυ, όταν επέστρεψε στα Γιάννενα, «τα μάτια της ήταν κόκκινα από την εξάντληση, το πρόσωπό της γεμάτο πιτσιλιές, ενώ τα βαριά παπούτσια της και οι πλεκτές της κάλτσες είχαν κάνει κρούστα από τη λάσπη» (Ward 1992, 269).¹

Σε ανάμνηση της πρώτης, δραματικής εμφάνισης της Βασίλισσας Φρειδερίκης στην Κόνιτσα, στις 3 Ιανουαρίου του 1953 ανεγέρθηκε στην κεντρική πλατεία της πόλης ένα μεγάλο μπρούτζινο άγαλμα προς τιμήν της. Το άγαλμα ήταν αφιερωμένο από τις ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις στη

1. Αυτή η περιγραφή του ταξιδιού της Βασίλισσας Φρειδερίκης στην Κόνιτσα έχει βασιστεί στα Barber (1948), Papanikolaou (1994, 155), Queen Frederica of the Hellenes (1971, 107-11), Sulzberger (1948) και Ward (1992, 269).

6. Το άγαλμα της Βασίλισσας Φρειδερίκης ανεγέρθηκε στην κεντρική πλατεία της Κόνιτσας το 1953 για να τιμήσει την ηρωική της επίσκεψη στην πόλη κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Το 1973 το άγαλμα απομακρύνθηκε από την κεντρική πλατεία και σήμερα βρίσκεται αγνοημένο και ξεχασμένο στην αποθήκη ενός ορφανοτροφείου στην Κόνιτσα.

Η φωτογραφία παραχωρήθηκε από τον Νίκο Φασούλη.

«Βασίλισσαν Φρειδερίκη, εις αιώνιαν δόξαν κοινού αγώνος επί του πατρίου τούτου εδάφους». Αναπαριστά τη Βασίλισσα σε καθιστή στάση, ντυμένη με παραδοσιακή αγροτική ελληνική φορεσιά, να αγκαλιάζει με το χέρι της ένα ξυπόλητο παιδί που κάθεται στο έδαφος δίπλα της (βλ. φωτογραφία 6). Το άγαλμα απομακρύνθηκε ανεπίσημα από την τιμητική του θέση στην κεντρική πλατεία της Κόνιτσας λίγο μετά από το δημοψήφισμα της χούντας του 1973, το οποίο κατέργησε τη μοναρχία και μετέτρεψε την Ελλάδα σε «προεδρευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία» (Clogg 1979, 196). Το 2006, ανακαλύψαμε το άγαλμα της Βασίλισσας Φρειδερίκης στην Κόνιτσα, αγνοημένο και ξεχασμένο στην αποθήκη ενός ορφανοτροφείου του Εθνικού Οργανισμού Πρόνοιας, διάδοχου του ταμείου Βασιλικής Πρόνοιας και της

Πρόνοιας Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος, τα οποία είχε ιδρύσει η Βασίλισσα το 1947 για να σώσει τα παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου.

Μετά το θάνατό της στις 7 Φεβρουαρίου 1981, η Βασίλισσα Φρειδερίκη τάφηκε δίπλα στο σύζυγό της, Βασιλιά Παύλο, στα θερινά ανάκτορα της ελληνικής βασιλικής οικογένειας στο Τατόι, στους δασώδεις πρόποδες της Πάρνηθας στη βορειοανατολικά περίχωρα της Αθήνας. «Καθώς το φέρετρό της κατέβαινε στη γη, μια φωνή ακούστηκε από το πλήθος, “Αιώνια σου η μνήμη, Μητέρα των ορφανών!”» (Papanicolaou 1994, 381).

Η ίδρυση του Εράνου «Πρόνοια Βόρειων Επαρχιών της Ελλάδος»

Η ιστορία του ταξιδιού της Βασίλισσας Φρειδερίκης στην Κόνιτσα για να ενψυχώσει τους στρατιώτες και να «σώσει τα παιδιά» μετατράπηκε σε ισχυρό σύμβολο της αφοσίωσής της στην προσπάθεια να βοηθήσει τις εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες που τα σπίτια και τα χωριά τους είχαν καταστραφεί κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Λειτουργήσε επίσης ως ένα πολύ αποτελεσματικό εργαλείο στην εκστρατεία δημοσίων σχέσεων που διεξήγαγε με κάθε δημοσιότητα η ελληνική βασιλική οικογένεια για να ενισχύσει τη θέση της στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας (Βερβενιώτη 2005, 103). Η εκστρατεία αυτή έπαιξε καίριο ρόλο τόσο στη μάχη της προπαγάνδας που διεξαγόταν ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και το ελληνικό Κομμουνιστικό Κόμμα, όσο και στον ευρύτερο πόλεμο προπαγάνδας ανάμεσα στον «ελεύθερο κόσμο» και το «κομμουνιστικό μπλοκ». Επιπλέον, προβάλλοντας τη μέριμνα της βασιλικής οικογένειας για την κάλυψη των ανθρωπιστικών αναγκών του ελληνικού λαού, η εκστρατεία αυτή απέσπασε την προσοχή από τις διεθνείς διαμαρτυρίες για τις μαζικές εκτελέσεις αριστερών που έκανε η ελληνική κυβέρνηση στο τέλος του Εμφυλίου (Βερβενιώτη 2005, 117). Η σημαντικότερη συνδρομή της Βασίλισσας Φρειδερίκης στην κοινωνική πρόνοια για το λαό της Ελλάδας στη διάρκεια αυτής της περιόδου, ήταν αναμφίβολα η ίδρυση του «Εράνου» και η δημιουργία πενήντα τεσσάρων οικοτροφείων που έγιναν γνωστά ως «παιδοπόλεις» σε πόλεις και κωμοπόλεις όλης της Ελλάδας.

Το φθινόπωρο του 1947, τριακόσιες με τετρακόσιες χιλιάδες Έλληνες, οι περισσότεροι από τους οποίους ζούσαν στη βόρεια Ελλάδα, είχαν εκτοπιστεί από τις εστίες τους. Στο τέλος του Εμφυλίου, ο αριθμός αυτός είχε φτάσει τις επτακόσιες χιλιάδες, με τα μισά περίπου από τα άτομα αυτά να είναι παιδιά (Laiou 1987, 62, 66· UNESCO 1949). Η ελληνική κυβέρνηση ονόμαζε τους ανθρώπους αυτούς «συμμοριόπληκτους», υπονοώντας ότι είχαν διωχθεί από τα σπίτια τους από τους αντάρτες. Ωστόσο, πάρα πολλοί από τους πρόσφυγες αυτούς στην πραγματικότητα δεν είχαν διωχθεί από τα χωριά τους από «συμμορίτες» (ο όρος που χρησιμοποιούσε η ελληνική κυβέρνηση για να αναφερθεί στους αντάρτες)· τους είχε απομακρύνει υπο-

κυβέρνηση
του Στρατού

εργασίες
υπογραφή
λένες από
ο Βασιλιά

Δημόσιο

Κέντρο Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

7. Μια ομάδα παιδιών σε στρατόπεδο προσφύγων στη Θεσσαλία, τον Ιούλιο του 1949.

Η UNESCO ανέφερε ότι τα τριακόσιες χιλιάδες προσφυγόπουλα της βόρειας Ελλάδας ζούσαν σε μια «απερίγραπτη κατάσταση σωματικής εξασθένισης και ηθικής κατάπτωσης».

Η φωτογραφία παραχωρήθηκε από τους Ηνωμένους Φωτορεπόρτερ/Νίκο Τόλη.

χρεωτικά ο Εθνικός Στρατός για να στερήσει από τους αντάρτες την υλική υποστήριξη του τοπικού πληθυσμού (Ελεφάντης 2000· Laiou 1987, 67).

Οι συνθήκες διαβίωσης αυτών των προσφύγων ήταν απαράδεκτες. Η Λαμία, με πληθυσμό 17.000 κατοίκους, είχε περικυκλωθεί από στρατόπεδα προσφύγων που στέγαζαν 34.000 άτομα, ανθρώπους που ζούσαν μαζί με τα ζώα τους σε παράγκες περιτριγυρισμένες από λάσπη και σκουπίδια. Στα περίχωρα της Καρδίτσας, σε κάθε σκηνή ζούσαν στριμωγμένες πέντε οικογένειες (Γκριτζώνας 1998, 86, 150). Ένας παρατηρητής από μια αποστολή της UNESCO που είχε σταλεί για να αποτιμήσει τις ανάγκες των προσφυγόπουλων στη βόρεια Ελλάδα ανέφερε ότι τα παιδιά αυτά βρίσκονταν σε μια «απερίγραπτη κατάσταση σωματικής εξασθένισης και ηθικής κατάπτωσης» (βλ. φωτογραφία 7). Η «υπερβολική τους ισχνότητα, η χλωμάδα των προσώπων τους και το τρομοκρατημένο τους ύφος δημιουργούσαν μια τρομερή εντύπωση. Από το χάραμα μέχρι το σούρουπο, αυτά τα παιδιά-φαντάσματα τριγυρνούν στα στρατόπεδα ξυπόλητα, με κουρελιασμένα ρούχα και με τους ενήλικους γύρω τους να τα κοιτάζουν λυπημένοι αλλά ανίκανοι να κάνουν οτιδήποτε» (UNESCO 1949).

Στην ίδια αυτή αναφορά της UNESCO περιγράφεται και η τραγική κατά-

51217

σταση των υποδομών του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Πάνω από τα τρία τέταρτα των δέκα χιλιάδων σχολείων της χώρας είχαν καταστραφεί ή είχαν υποστεί σοβαρές ζημιές. Υπήρχε έλλειψη εννέα χιλιάδων δασκάλων· πάνω από δυόμισι εκατομμύρια σχολικά βιβλία είχαν καταστραφεί· και χιλιάδες θρανία είχαν γίνει καυσόξυλα. Οι ζημιές ήταν πάνω από πενήντα εκατομμύρια δολάρια. Η αναφορά της UNESCO περιείχε έναν κατάλογο με τα απαραίτητα υλικά για την ανοικοδόμηση του εκπαιδευτικού συστήματος της Ελλάδας: «9.000.000 φύλλα στυπόχαρτο, 9.000 κουτιά κιμωλία, 2.000.000 σβηστήρες, 12.000.000 μολύβια, ένα εκατομμύριο χάρακες, ένα εκατομμύριο κονδυλοφόροι, 6.000.000 γραφίδες, [...] και 2.300.000 θρανία» (UNESCO 1949).

Τον Ιανουάριο του 1947, η Φρειδερίκη συνόδευσε τον σύζυγό της Παύλο σε μια δωδεκαήμερη περιοδεία στη βόρεια Ελλάδα για να ενισχύσουν το ηθικό του άμαχου πληθυσμού της περιοχής, σε μια στιγμή που ο Δημοκρατικός Στρατός αύξανε την πίεσή του στον Εθνικό Στρατό (Hourmouziou 1972, 181). Ήταν η πρώτη ευκαιρία που της δινόταν να παρατηρήσει προσωπικά το μαρτύριο των γυναικών και των παιδιών που ζούσαν εκεί. Τον Ιούνιο, δύο μήνες μετά τη στέψη της, η Φρειδερίκη προσκάλεσε μια ομάδα εύπορων γυναικών της Αθήνας να τη συνοδεύουν σε έναν πανελλήνιο έρανο για την κάλυψη των αναγκών του προσφυγικού πληθυσμού της χώρας. Κεντρικό στοιχείο του προγράμματος της Βασίλισσας θα ήταν η δημιουργία ενός συστήματος παιδοπόλεων σε ασφαλείς περιοχές της χώρας, οι οποίες θα «παρείχαν προσωρινά καταφύγιο και πρόνοια για τα ορφανά και τα εγκαταλειμμένα και αποστερημένα παιδιά [...] που προέρχονταν από [...] περιοχές που θεωρούνται μη ασφαλείς, λόγω των σημερινών τραγικών συνθηκών».² Οι παιδοπόλεις θα φρόντιζαν επίσης παιδιά που οι γονείς τους υπηρετούσαν στον Δημοκρατικό Στρατό ή ήταν φυλακισμένοι ως πολιτικοί κρατούμενοι από την ελληνική κυβέρνηση.

Η Βασίλισσα Φρειδερίκη ανακοίνωσε την πρόθεσή της να ιδρύσει τον «Έρανο Πρόνοιας Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος» σε πανελλήνιας εμβέλειας ραδιοφωνική μετάδοση στις 5 Ιουλίου του 1947. Απεύθυνε έκκληση στο λαό της Ελλάδας να κάνει σημαντικές θυσίες και να συμβάλει όσο μπορούσε για να δοθεί βοήθεια στους πρόσφυγες της βόρειας Ελλάδας. Στις 10 Ιουλίου 1947, εκδόθηκε βασιλικό διάταγμα που ανακοίνωνε επίσημα την ίδρυση του Εράνου Πρόνοιας Βορείων Επαρχιών Ελλάδος, που έγινε ανεπίσημα γνωστός ως «Έρανος της Βασίλισσας». Το 1955, μετονομάστηκε σε «Βασιλική Πρόνοια».³

2. Hourmouziou (1972, 197) και Union of Professional Women of the Dodecanese, *Mother Greece and Her Children*, Αθήνα (1949), σ. 13, MGA/PM 66/9.

3. Αλεξάνδρα Μελά, *Το χρονικό της Βασιλικής Πρόνοιας* (χ.χ., στο εξής Μελά χ.χ.), Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ), Αθήνα. Αυτό το ανέκδοτο δακτυλο-

Για τη διοίκηση του ταμείου διορίστηκε μια συντονιστική επιτροπή με τριάντα επτά μέλη, στα οποία περιλαμβάνονταν ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών, ο κυβερνήτης των Βορείων Επαρχιών της Ελλάδας, ο πρόεδρος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, εξέχουσες φυσιογνωμίες από το χώρο της εκπαίδευσης, των επιχειρήσεων και της βιομηχανίας, καθώς και μια πενταμελής εκτελεστική επιτροπή (Χασιώτης 2009, 281· Μελά χ.χ., 40· Papanicolaou 1994, 148-149). Τον Απρίλιο του 1948, η ελληνική κυβέρνηση σύστησε μια νέα συντονιστική επιτροπή «Περιθάλψεως Απειλούμενων Παιδίων» (ΣΕ-ΠΑΠ), επιφορτισμένη με την παρακολούθηση της λειτουργίας όλου του συστήματος των παιδοπόλεων σε συνεργασία με τον Ερυθρό Σταυρό και τα υπουργεία Υγιεινής, Πρόνοιας, Παιδείας, Ανοικοδομήσεως και Προμηθειών (Μελά χ.χ., 40· Βερβενιώτη 2005, 106). Ωστόσο, η κινητήρια δύναμη του Εράνου της Βασίλισσας ήταν μια ομάδα είκοσι γυναικών που έγιναν γνωστές ως «οι εντεταλμένες κυρίες» ή «οι κυρίες της Βασιλίσσης», οι οποίες ανήκαν σε έναν επίλεκτο κύκλο πολιτικά ενεργών, δεξιών αθηναϊκών οικογενειών. Σε αυτές περιλαμβάνονταν γυναίκες όπως η Λίγα Τσαλδάρη, χήρα του Παναγή Τσαλδάρη, πολιτικού που υπήρξε ηγετική μορφή της δεξιάς και πρώην πρωθυπουργός, και η Αλεξάνδρα Μελά, κόρη του προέδρου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας (Vervenioti 2002), νύφη του Παύλου Μελά, του γνωστού ήρωα του Μακεδονικού Αγώνα, και αργότερα διευθύντρια του Εθνικού Οργανισμού Πρόνοιας.

Οι «κυρίες της Βασιλίσσης» ταξίδευαν πολύ στη βόρεια Ελλάδα για να επιβλέπουν το επίπεδο της μεριμνας που παρεχόταν στα παιδιά για τα οποία ήταν υπεύθυνες. Καθεμία από αυτές τις γυναίκες ήταν υπεύθυνη για μια ορισμένη παιδοπολή μέχρι να ιδρυθεί τοπική επιτροπή που θα αναλάμβανε την ευθύνη. Αργότερα, οι «κυρίες της Βασιλίσσης» ανέλαβαν εξ ολοκλήρου τον έλεγχο της Εκτελεστικής Επιτροπής του Εράνου και διεξήγαγαν εκστρατείες στα μέσα ενημέρωσης, στην Ελλάδα αλλά και το εξωτερικό, για την προώθηση της εικόνας της Βασίλισσας και των θέσεων της ελληνικής κυβέρνησης για το παιδομάζωμα (Vervenioti 2002).

Η ανταπόκριση του κοινού στην έκκληση της Βασίλισσας ήταν συγκλονιστική. Μέσα σε ένα χρόνο, ο Έρανος είχε συγκεντρώσει σχεδόν δύο εκατομμύρια δολάρια (Sulzberger 1948, 15). Το 1949 είχε πια ετήσιο προϋπολογισμό λειτουργίας περίπου οκτώ εκατομμύρια δολάρια (Keskinii 2003, 25). Η Βασίλισσα Φρειδερίκη ^{drag hill n'g} αποσπούσε ^{bistana} φιλανθρωπικές συνδρομές από το ευρύτερο κοινό, από τους συνταξιούχους και τους βετεράνους του πολέμου. Η κυβέρνηση επέβαλε πρόσθετο τέλος 5% στα εισιτήρια θεάτρων και κινηματογράφων, στους λογαριασμούς εστιατορίων και μπαρ, καθώς και

γραφημένο χειρόγραφο, γραμμένο μάλλον γύρω στο 1967, το οποίο είναι διαθέσιμο στο αρχείο του ΕΛΙΑ στην Αθήνα, αποτελεί σημαντική πηγή για την ιστορία των παιδοπόλεων Βλ. επίσης Brouskou (1989).

στα τσιγάρα, το κρασί και διάφορα αγαθά πολυτελείας (Hourmouziος 1972, 198). Τέλος, εγκαθιδρύθηκε ένα πρόγραμμα σύμφωνα με το οποίο όλοι οι έλληνες εργαζόμενοι και υπάλληλοι ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν στον Έρανο ολόκληρο το ημερομίσθιό τους στις 10 Αυγούστου 1947, ένα μήνα μετά την ίδρυση του Εράνου από τη Βασίλισσα.⁴ Διεθνείς οργανισμοί όπως ο Ερυθρός Σταυρός, η UNICEF, η UNRRA, η UNESCO και η CARE έδιναν επιπλέον οικονομική βοήθεια στον Έρανο.⁵

Στις 11 Ιουλίου 1947, μία μέρα μετά τη δημιουργία του Εράνου, ιδρύθηκε η πρώτη παιδόπολη στο Ωραιόκαστρο, δέκα χιλιόμετρα βόρεια από τη Θεσσαλονίκη. Μέχρι τα τέλη του μήνα είχε γεμίσει πλήρως, με 640 παιδιά που είχαν επιλεγεί από κυβερνητικούς αξιωματούχους των περιοχών όπου κατοικούσαν. Στο λόγο της κατά την τελετή των εγκαινίων αυτής της παιδόπολης, η Φρειδερίκη δήλωσε ότι ήταν «ο πρώτος καρπός της ενότητας του ελληνικού λαού», και ότι τα παιδιά που ζούσαν εκεί δεν ήταν ορφανά, αλλά «παιδιά όλων των Ελλήνων».⁶ Τον Αύγουστο, η Εκτελεστική Επιτροπή του Εράνου αποφάσισε να ιδρύσει καινούργιες παιδοπόλεις σε άλλες περιοχές της βόρειας και της κεντρικής Ελλάδας. Ένας αντιπρόσωπος του Υπουργείου Πρόνοιας δήλωσε ότι τα ορφανά και τα εγκαταλειμμένα παιδιά έπρεπε να συγκεντρωθούν στις παιδοπόλεις «προκειμένου να λαμβάνουν την απαραίτητη φροντίδα και να μην καταλήξουν θύματα ασθενειών ή αντεθνικών πεποιθήσεων».⁷ Όπως φανερώνει ξεκάθαρα αυτή η δήλωση, στο πρόγραμμα εκκένωσης της κυβέρνησης τα ανθρωπιστικά και τα πολιτικά ζητήματα ήταν εξαιρετικά άρρηκτα συνδεδεμένα.

Οι προσπάθειες της Βασίλισσας Φρειδερίκης να μεριμνήσει για τη φροντίδα των παιδιών της βόρειας Ελλάδας αυξήθηκαν δραματικά σε ένταση και επιτακτικότητα την άνοιξη του 1948, όταν ο Δημοκρατικός Στρατός άρχισε να απομακρύνει παιδιά από τα χωριά που βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχό του και να τα στέλνει στην ανατολική Ευρώπη. Στις 6 Μαρτίου, τρεις ημέρες αφού οι ηγέτες του ΚΚΕ είχαν ανακοινώσει την πρόθεσή τους να προχωρήσουν στην εκκένωση παιδιών από τη βόρεια Ελλάδα, η ελληνική κυβέρνηση απάντησε με μια ανάλογη πρωτοβουλία. Δεκατέσσερις χιλιάδες παιδιά θα απομακρύνονταν από «συμμοριόπληκτα» σημεία και θα οδηγούνταν σε περιοχές υπό τον έλεγχο της κυβέρνησης, στο νότο. Την

4. Summary Report on the Activities of H.M. the Queen's Fund Organization "Relief of the Northern Provinces of Greece", Ιούλιος 1947 έως Ιούνιο 1949, σ. 2, MGA/PM 75/38.

5. Κα Ο. Marcy, σύζυγος του δεύτερου γραμματέα της Πρεσβείας των ΗΠΑ στην Αθήνα, υπόμνημα προς το Υπ. Εξ. των ΗΠΑ με τίτλο «Refugee Children Cared for by the Queen's Fund», 12 Δεκεμβρίου 1948, σ. 2, NA FO 371/78361/1789. Βλ. επίσης UNESCO (1949).

6. Hourmouziος (1972, 197) και Μελά (χ.χ., 54).

7. Συνεδρίαση της Εκτελεστικής Επιτροπής του Εράνου, 7 και 13 Αυγούστου 1947, παρατίθεται στο Vervenioti (1999, 3).

επόμενη ημέρα, η κομμουνιστική ηγεσία πρόβαλε την ανακοίνωση αυτή ως κατεξοχήν δικαιολόγηση του δικού της προγράμματος εκκένωσης (Baerentzen 1987, 138-39). Σύμφωνα με πληροφορίες που είχαν δοθεί από την ελληνική κυβέρνηση στην UNSCOB, τον Απρίλιο του 1948 ο Εθνικός Στρατός είχε ήδη απομακρύνει πάνω από δέκα χιλιάδες παιδιά ηλικίας από τριών έως δεκατεσσάρων ετών από χωριά της Μακεδονίας και της Θράκης που απειλούνταν από τους αντάρτες (United Nations 1948α, 19).

Αποφασιστικής σημασίας στοιχείο για την εκστρατεία διεθνών σχέσεων της ελληνικής κυβέρνησης προκειμένου να λάβει υποστήριξη για το πρόγραμμα εκκένωσης ήταν το επιχείρημα ότι έπρεπε να αποτρέψει τη «συνεχιζόμενη απαγωγή των παιδιών [...] έξω από τα ελληνικά σύνορα».⁸ Το γεγονός ότι η πρώτη παιδόπολη άνοιξε το 1947, ενώ το πρόγραμμα εκκένωσης του Δημοκρατικού Στρατού δεν είχε ξεκινήσει μέχρι τον Μάρτιο του 1948, πολύ βολικά αγνοήθηκε από τη Βασίλισσα και τους έλληνες αξιωματούχους. Υλικό που χρησιμοποιήθηκε τα επόμενα χρόνια στις δημόσιες σχέσεις καθώς και μεταγενέστερες αφηγήσεις για τον Έρανο της Βασίλισσας αφήνουν ξεκάθαρα να εννοηθεί ότι ο κύριος στόχος της ίδρυσης των παιδοπόλεων ήταν εξ αρχής να «σωθούν» τα παιδιά από τους αντάρτες. Με αυτή την επανερμηνεία των γεγονότων, το πρόγραμμα εκκένωσης του Δημοκρατικού Στρατού μετατοπίζεται αναληθώς πίσω στο χρόνο. Αφήνεται να εννοηθεί ότι το πρόγραμμα εκκένωσης του Δημοκρατικού Στρατού ξεκίνησε νωρίτερα απ' ό,τι συνέβη στην πραγματικότητα, ώστε να μπορεί να χρησιμεύσει ως κύρια δικαιολογία για το πρόγραμμα εκκένωσης που διοργάνωσε η Βασίλισσα.

Τον Απρίλιο του 1948, η UNSCOB ξεκίνησε μια έρευνα για το πρόγραμμα εκκένωσης της Βασίλισσας. Ο αντιπρόσωπος της ελληνικής υπηρεσίας σύνδεσης με τον ΟΗΕ ισχυρίστηκε ότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν «υποχρεωμένη να σώσει όσα περισσότερα παιδιά μπορούσε από τις εγκληματικές, βίαιες εκτοπίσεις που εκτελούσαν οι πράκτορες του Μάρκου [Βαφειάδη] [...] που αν συνεχίζονταν θα οδηγούσαν στην εξόντωση της [ελληνικής] φυλής».⁹ Μια έκθεση αξιωματούχων του Εράνου που δημοσιεύτηκε στα αγγλικά το 1949 δήλωνε ότι οι παιδοπόλεις ιδρύθηκαν «με στόχο την προστασία των παιδιών που ζουν στις ανταρτόπληκτες περιοχές, σε διαρκή κίνδυνο να πέσουν θύματα απαγωγής, και για να προσφέρουν καταφύγιο σε εκείνα που ζουν υπό άθλιες συνθήκες στα στρατόπεδα προσφύγων».¹⁰ Ένα φυλλάδιο που εκδόθηκε το 1949 από την Ένωση Επαγγελματιών Γυναικών Δωδεκανήσου με τίτλο «Η Μητέρα Ελλάδα και τα Τέκνα της» πε-

8. Αλέξανδρος Δαλιέτος, έλληνας σύνδεσμος, επικοινωνία με UNSCOB, 22 Απριλίου 1948, NA FO 371/72229/R5118.

9. Στο ίδιο.

10. Summary Report, σ. 3, MGA/PM 75/38.

ριγράφει τις προσπάθειες του Εράνου της Βασίλισσας από το 1947 ως «απάντηση ενός υπερήφανου έθνους» στη «βία και τον εκβιασμό» των κομμουνιστών στασιαστών και ως «την ελληνική αντίδραση στον επιχειρούμενο αφελληνισμό των φτωχών εξόριστων παιδιών».¹¹

Μεταγενέστερες αφηγήσεις για τον Έρανο και την ίδρυση των παιδοπόλων υπερβάλλουν ακόμα περισσότερο όσον αφορά την περιγραφή του προγράμματος εκκένωσης ως αντίδρασης στο πρόγραμμα των κομμουνιστών. Στην ^{οpublicerad}αδημοσιευτή ιστορία της για τον Έρανο Βασίλισσας, η Αλεξάνδρα Μελά (χ.χ., 10) αναφέρεται στα «28.000 παιδιά που έπεσαν θύματα απαγωγής κατά το παιδομάζωμα» όταν περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε όταν η Φρειδερίκη έγινε Βασίλισσα, τον Απρίλιο του 1947, σχεδόν έναν ολόκληρο χρόνο πριν ξεκινήσει το πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ. Αντίστοιχα, και η Φρειδερίκη έγραψε στα απομνημονεύματά της ότι «το κύριο σχέδιο, στην αρχή, ήταν να σώσουμε τα παιδιά μας στις βόρειες επαρχίες ώστε να μην οδηγηθούν πέρα από τα σύνορα και διαπαιδαγωγηθούν ως εχθροί της χώρας» (Queen Frederica of the Hellenes 1971, 134, η υπογράμμιση δική μας). Στη συνέχεια, περιέγραφε τις ηρωικές προσπάθειες που έκαναν οι «κυρίες της Βασιλίσσης» για τα παιδιά της βόρειας Ελλάδας: «Ταξίδευαν για ώρες με μουλάρια, αφήφώντας τους κινδύνους του πολέμου, για να βρουν τα παιδιά μας, να τα πάρουν πριν προλάβουν οι κομμουνιστές. Ήταν ένας απεγνωσμένος αγώνας δρόμου, στον οποίο ενίοτε έχαναν, αλλά συνήθως νικούσαν» (1971, 137). Τέλος, η Λιλίκα Παπανικολάου, στη βιογραφία της Βασίλισσας Φρειδερίκης που συνέγραψε, μιλάει για το λόγο της Βασίλισσας τον Ιούλιο του 1947, με τον οποίο ανακοίνωνε τη δημιουργία του Εράνου και προσθέτει ότι «[π]ολλά παιδιά έπεφταν θύματα απαγωγής εκείνη την εποχή και στέλνονταν σε χώρες πίσω από το Σιδηρούν Παραπέτασμα» (1994, 150, η υπογράμμιση δική μας).

Το πρόγραμμα του Εράνου της Βασίλισσας, το οποίο ξεκίνησε σαν προσπάθεια ανθρωπιστικής βοήθειας για τα παιδιά που ζούσαν στα στρατόπεδα προσφύγων σε όλη την Ελλάδα, αργότερα ανασηματοδοτήθηκε κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, σαν μια προσπάθεια διάσωσης των παιδιών της βόρειας Ελλάδας για να μην πέσουν θύματα «απαγωγής» από τους κομμουνιστές. Με τον τρόπο αυτό, οι αφηγήσεις σχετικά με την ίδρυση του Εράνου χρησιμοποιήθηκαν στρατηγικά για να εξυπηρετήσουν τις ρητορικές ανάγκες στις εκστρατείες δημόσιων σχέσεων που έκανε η ελληνική κυβέρνηση τόσο σε εσωτερικό όσο και σε διεθνές επίπεδο κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων του Ψυχρού Πολέμου.

11. *Mother Greece and Her Children*, σ. 11 (η υπογράμμιση δική μας).

«Για τη σωτηρία των παιδιών»

Η Φρειδερίκη και οι υποστηρικτές της περιέγραφαν απλά και απερίφραστα την εκστρατεία εκκένωσης που διεξήγε η ελληνική κυβέρνηση υπό την αιγίδα της Βασίλισσας ως μια προσπάθεια «για τη σωτηρία των παιδιών». Επρόκειτο ωστόσο για ένα σύνθετο πρόγραμμα, που περιλάμβανε παιδιά των οποίων οι γονείς βρίσκονταν σε πολύ διαφορετικές περιστάσεις και είχαν ποικίλες πολιτικές απόψεις. Ως εκ τούτου, οι οικογένειες αυτές βίωσαν το πρόγραμμα της κυβέρνησης με πολύ διαφορετικούς τρόπους. Η διχοτόμηση «εθελοντική» ή «εξαναγκαστική» απομάκρυνση είναι εξίσου παραπλανητική για να κατανοήσουμε αυτό το πρόγραμμα εκκένωσης όσο ήταν και για το αντίστοιχο του ΚΚΕ. Και εδώ, το έργο του μελετητή είναι να κατανοήσει τη φύση των διαδικασιών μέσω των οποίων θα έπαιρναν τις αποφάσεις τους οι οικογένειες που προσπαθούσαν να κάνουν το καλύτερο για τα παιδιά τους, σε μια περίοδο που η «ελευθερία της επιλογής» ήταν σημαντικά περιορισμένη. Έτσι, οι εμπειρίες συγκεκριμένων οικογενειών μπορούν να τοποθετηθούν σε ένα «φάσμα καταναγκασμού», το οποίο περιλαμβάνει διάφορους βαθμούς αυτονομίας και περιορισμών (Richmond 1994).

Το πρόγραμμα της Βασίλισσας εστίαζε αρχικά στην παροχή βοήθειας σε παιδιά από «συμμοριόπληκτα» χωριά, τα οποία είχαν οδηγηθεί από τον Εθνικό Στρατό μαζί με τις οικογένειές τους σε κοντινές πόλεις. Ορισμένες από τις εκτοπισμένες αυτές οικογένειες είχαν βρει καταφύγιο σε σπίτια συγγενών, ενώ σε άλλες είχαν παραχωρηθεί κάποια δωμάτια σε σπίτια αγνώστων. Κάποιες ακόμα στεγάζονταν σε στρατόπεδα προσφύγων ή σε φυλακές. Δικαιολογημένα, πολλοί γονείς που είχαν βρεθεί σε αυτή την κατάσταση ήταν πρόθυμοι να στείλουν τα παιδιά τους στις παιδοπόλεις.

Ωστόσο, τα περισσότερα παιδιά που ζούσαν στις παιδοπόλεις είχαν απομακρυνθεί από τον Εθνικό Στρατό απευθείας από χωριά που βρίσκονταν σε περιοχές ελεγχόμενες από τους αντάρτες ή που κινδύνευαν από επιθέσεις των ανταρτών. Σε πολλές περιπτώσεις το πρόγραμμα αυτό ήταν εθελοντικό. Συχνά οι κάτοικοι του χωριού συγκεντρώνονταν στην πλατεία, όπου ένας χωροφύλακας ή ένας αξιωματικός του στρατού τους ενημέρωνε για το πρόγραμμα εκκένωσης. Οι γονείς είχαν την ευκαιρία να στείλουν τα παιδιά τους σε μία από τις παιδοπόλεις της Βασίλισσας. Τους έλεγαν πού θα πήγαιναν τα παιδιά και τους διαβεβαίωναν ότι θα τους τα έφερναν πίσω όποτε το ζητούσαν. Σύμφωνα με μια ευνοϊκή περιγραφή, υπεύθυνος για τα παιδιά παρέμενε συνήθως ο Εθνικός Στρατός, μέχρι να παραδοθούν με ασφάλεια στις κυρίες του «Εράνου Παιδοπόλεων».¹²

Υπάρχουν πολλά παραδείγματα παιδιών που γλίτωσαν από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες χάρη στο πρόγραμμα εκκένωσης του Εράνου. Ένα μι-

12. *Mother Greece and Her Children*, σ. 17.

κρό αγόρι από ένα χωριό κοντά στην Αλεξανδρούπολη ζούσε με τη χήρα μητέρα του σε στρατόπεδο προσφύγων που στεγαζόταν σε έναν παλιό στρατώννα κοντά στην πόλη. Καθώς έπρεπε να αγωνίζεται σκληρά για να φροντίσει την οικογένειά της, εργαζόμενη ως υπηρέτρια, η μητέρα του ήταν πανευτυχής όταν της δόθηκε η δυνατότητα να το στείλει σε παιδόπολη στη Μυτιλήνη. Ένα μικρό κορίτσι από ένα χωριό κοντά στην Έδεσσα, που είχε χάσει και τους δύο του γονείς, ζούσε με μια θεία του με βαριά αναπηρία. Έπαθε οστεομυελίτιδα και πέρασε τρία χρόνια σε νοσοκομείο στη Θεσσαλονίκη. Καθώς όταν βγήκε από το νοσοκομείο δεν υπήρχε κανένας να αναλάβει τη φροντίδα της, ένας από τους γιατρούς πήρε την πρωτοβουλία να τη στείλει σε μια κοντινή παιδόπολη. Ο αδερφός της είχε φύγει με το πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ και μεγάλωσε στην ανατολική Ευρώπη.

Η Βασίλισσα Φρειδερίκη περιέγραφε στα απομνημονεύματά της τη διαδικασία «σωτηρίας των παιδιών» με εξιδανικευμένο τρόπο. Οι «χωρίες» της και όχι οι στρατιώτες ήταν εκείνες που «γυρνούσαν στον υπαίθρο» συγκεντρώνοντας παιδιά «των οποίων οι γονείς ένιωθαν εγνωμοσύνη που μπορούσαν να μας τα δώσουν για να τα σώσουμε» (1971, 134). Σε ένα περιοδικό που εκδιδόταν για τα παιδιά στις παιδοπόλεις, ένα δεκαπεντάχρονο αγόρι από μια παιδόπολη στη Λαμία περιέγραφε ως εξής τη μεταφορά του: «Μια ηλιόλουστη μέρα [...] είδαμε αυτοκίνητα να έρχονται βαρυφορτωμένα προς το χωριό. Τα αυτοκίνητα αυτά ήταν τα αμάξια της σωτηρίας. Μας γλύτωσαν από τα χέρια του βάρβαρου εχθρού [...] μας οδήγησαν σε ένα μεγάλο και στοργικό λιμάνι που λέγεται "Παιδόπολη"». (Γκριτζώνας 1998, 124-125).

Πέρα από αυτού του είδους τις ρομαντικές περιγραφές, είναι σαφές ότι ορισμένοι γονείς, όπως εκείνοι που ανήκαν στη δεξιά, επιδίωκαν πραγματικά να σταλούν τα παιδιά τους σε κάποια από τις παιδοπόλεις της Βασίλισσας. Οι γονείς αυτοί συμπλήρωναν πρόθυμα τα απαραίτητα έγγραφα, ζητούσαν βοήθεια από τον πρόεδρο του χωριού και χρησιμοποιούσαν όποια επιρροή μπορεί να είχαν σε αξιωματούχους της κυβέρνησης για να εξασφαλίσουν ότι τα παιδιά τους θα σταλούν σε παιδόπολη. Για ορισμένους γονείς, η απόφαση να εντάξουν τα παιδιά τους στο πρόγραμμα εκκένωσης της Βασίλισσας μπορεί να αποδοθεί ευθέως στην επιθυμία τους να μην επιτρέψουν να τα στείλουν οι κομμουνιστές στην ανατολική Ευρώπη. Κάποιοι γονείς που το αίτημά τους να σταλούν τα παιδιά τους σε παιδόπολη είχε απορριφθεί διαμαρτύρονταν ότι είχαν πέσει θύματα διακρίσεων και ότι μόνο οι πλούσιες, δεξιές οικογένειες που είχαν το απαραίτητο «μέσο» ήταν ικανές να βάλουν τα παιδιά τους στις παιδοπόλεις. Στην πραγματικότητα, το πρόγραμμα εκκένωσης της Βασίλισσας μπόρεσε να καλύψει μόλις ένα μικρό μέρος των 75.000 προσφυγόπουλων που ζούσαν σε συνθήκες ένδειας σε όλη την Ελλάδα.¹³

13. Υπόμνημα O.Marcy, 12.12.1948, NA FO 371/78361/1789, σ. 7.

Είναι επίσης ξεκάθαρο ότι σε ορισμένες περιπτώσεις το πρόγραμμα εκκένωσης της ελληνικής κυβέρνησης δεν ήταν εθελοντικό και ότι ορισμένοι γονείς, ιδίως Μακεδόνες και υποστηρικτές των ανταρτών, έκαναν ότι περνούσε από το χέρι τους για να εμποδίσουν τα παιδιά τους να σταλούν σε κάποια από τις παιδοπόλεις, για τον απλό λόγο ότι θεωρούσαν τον Εθνικό Στρατό και το ελληνικό κράτος εχθρό τους. Όταν μάθαιναν ότι η ελληνική κυβέρνηση σχεδίαζε να απομακρύνει παιδιά από το χωριό τους, οι γονείς αυτοί δικαιολογημένα έκρυβαν τα παιδιά τους ή τα μετέφεραν σε χωριά που ελέγχονταν από τους αντάρτες, για να οδηγηθούν στην ανατολική Ευρώπη. Για παράδειγμα, η Ελένη Αλεξίου ήταν δεκατεσσάρων χρονών όταν, στις αρχές Μαρτίου του 1948, οι κάτοικοι της Δωροθέας, ενός χωριού είκοσι χιλιόμετρα από τα σύνορα με τη Γιουγκοσλαβία, άκουσαν ότι «η Φρειδερίκη έπαιρνε τα παιδιά». Η Ελένη και οι φίλες της έμειναν κρυμμένες όλη την ημέρα· το βραδάκι θεώρησαν ότι θα ήταν ασφαλές να βγουν και να παίξουν. Τότε άκουσαν ξαφνικά θόρυβο από στρατιωτικά καμιόνια. Όσα παιδιά δεν πρόλαβαν να κρυφτούν φορτώθηκαν στα καμιόνια. Η Ελένη έτρεξε στο σπίτι μιας θείας της και κρύφτηκε σε μια γωνιά στο κελάρι. Όταν ήρθαν οι στρατιώτες για να ψάξουν το σπίτι, χτύπησαν τα σανίδια με τα όπλα τους και κατάλαβαν ότι ήταν κούφιο. Ένας στρατιώτης είπε, «εδώ έχετε παιδιά κρυμμένα!» και πυροβόλησε την πόρτα του κελαριού. Η μητέρα της Ελένης λιποθύμησε και τότε ο στρατιώτης είπε, «οπωσδήποτε είναι παιδιά εδώ». Όμως, εκείνη τη στιγμή, οι στρατιώτες διατάχθηκαν να φύγουν από το χωριό με τα παιδιά που είχαν βρει μέχρι τότε. Εκείνη τη νύχτα, η μητέρα της Ελένης πήγε όλα της τα παιδιά σε ένα κοντινό χωριό που ελεγχόταν από τους αντάρτες· ο άντρας της υπηρετούσε στο Δημοκρατικό Στρατό. Την επομένη, η μητέρα της Ελένης διατάχθηκε να φέρει φορεία για τους αντάρτες. Η Ελένη και τα αδέρφια της μεταφέρθηκαν στην ανατολική Ευρώπη.

Ο Λάζαρος Πετράκης, ένα νεαρό αγόρι από ένα χωριό κοντά στη Φλώρινα, ήταν μέλος της ΕΠΟΝ. Κάποια μέρα, μια ομάδα στρατιωτών της κυβέρνησης πήγαιναν από σπίτι σε σπίτι μαζεύοντας παιδιά. Τα οδήγησαν στο σχολείο του χωριού και τους είπαν ότι θα τα πήγαιναν στη Φλώρινα για να τα «σώσει» η Βασίλισσα. Ο Λάζαρος ξέφυγε βγαίνοντας από ένα παράθυρο του σχολείου. Έτρεξε στο σπίτι του, αλλά εκεί βρήκε κι άλλους στρατιώτες. Άρχισαν να τον πηγαίνουν με το ζόρι πίσω στο σχολείο, αλλά τον άφησαν ^{vadjan} χάρη στις ικεσίες της μητέρας του. Το ίδιο βράδυ, παρά τις επίμονες αντιρρήσεις της μητέρας του, ο Λάζαρος πέρασε τα σύνορα και πήγε στη Γιουγκοσλαβία μαζί με μερικούς φίλους. Όλα τα παιδιά που είχαν συγκεντρωθεί από το χωριό οδηγήθηκαν σε παιδοπόλεις· ο Λάζαρος μεγάλωσε σε παιδικό σταθμό στην Ουγγαρία.

Λίγα από τα παιδιά που πήγαν στις παιδοπόλεις ήταν παιδιά αριστερών γονιών που βρίσκονταν στη φυλακή ή στην εξορία. Ο Έρανος της Βα-

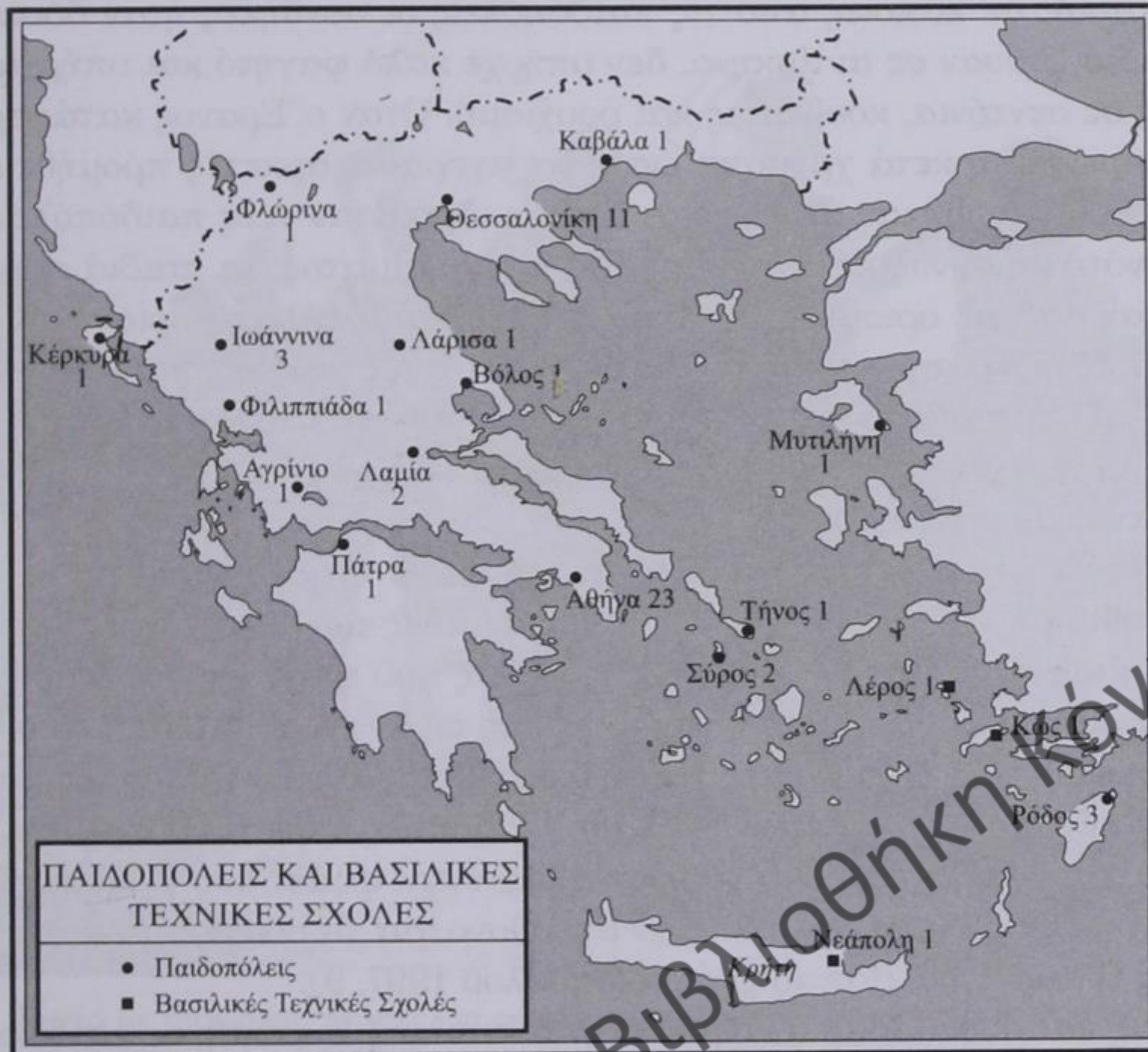
σίλισσας διατεινόταν στη συνοπτική του έκθεση του 1949 ότι τα παιδιά από οικογένειες κομμουνιστών είχαν «βρεθεί εγκαταλελειμμένα από τους στασιαστές γονείς τους» και τώρα «ζούσαν ευτυχισμένα με τα θύματα των γονιών τους».¹⁴ Σε κάποιες περιπτώσεις, ωστόσο, τα παιδιά αυτά είχαν χωριστεί από τους γονείς τους με τη βία. Από το 1945 έως το 1950, στις φυλακές Αβέρωφ στην Αθήνα βρίσκονταν 119 παιδιά κάτω των πέντε χρόνων, που είχαν κλειστεί στη φυλακή μαζί με τις μητέρες τους σε εξαιρετικά ανθυγιεινές συνθήκες. Τον Αύγουστο του 1950, για να τιμωρήσουν τις γυναίκες που διαμαρτύρονταν για την εκτέλεση πολιτικών κρατουμένων, 92 από τα παιδιά αυτά, όσα ήταν πάνω από δύο χρονών, μεταφέρθηκαν από τη φυλακή σε μια παιδόπολη σε παραθαλάσσιο προάστιο της Αθήνας (Dalianis-Karambatzakis 1994, 18-21).

Ανάμεσα στα δύο άκρα του «φάσματος του καταναγκασμού» υπάρχουν πολλές περιπτώσεις όπου η απόφαση να σταλούν τα παιδιά στις παιδοπόλεις δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ούτε «εθελοντική» ούτε «καταναγκαστική». Στις περιπτώσεις αυτές, οι γονείς θεωρούσαν ότι δεν είχαν άλλη εναλλακτική λύση από το να στείλουν τα παιδιά τους σε κάποια παιδόπολη. Το 1946, οι κάτοικοι του Φυλακτού, ενός μικρού χωριού στον Έβρο το οποίο είχε δεχτεί επίθεση από τους αντάρτες, είχαν μεταφερθεί σε ένα κοντινό χωριό, που το φυλούσε μια μεγάλη αστυνομική μονάδα. Αργότερα, όταν οι αντάρτες επιτέθηκαν και σε αυτό το χωριό, τρομαγμένοι οι γονείς αποφάσισαν να στείλουν τα παιδιά τους σε μία από τις παιδοπόλεις της Βασιλίσσας. Τα παιδιά πήγαν με τρένο μέχρι την Αλεξανδρούπολη, και στη συνέχεια διακομίστηκαν με πλοίο στην παιδόπολη του Αγίου Ιακώβου στη Μυτιλήνη. Ο Πέτρος Σαράντης περιέγραψε την απόφαση της μητέρας τους να τον στείλει στη Μυτιλήνη ως εξής: «Είπαν ότι όποιοι ήθελαν μπορούσαν να στείλουν τα παιδιά τους στην παιδόπολη [...] Η μάνα μου βέβαια δεν ήθελε να με στείλει, αλλά είπε "Τι μπορώ να κάνω;"» (Keskini 2003, 24). Το γεγονός αυτό δείχνει ξεκάθαρα ότι αν και οι στρατιώτες που εκτελούσαν την εκκένωση δεν ανάγκασαν τη μητέρα του Πέτρου Σαράντη να τον αποχωριστεί, την ανάγκασε σίγουρα η φτώχεια και η απόγνωση της ζωής στο ρημαγμένο από τις μάχες χωριό.

Οι παιδοπόλεις του Εράνου της Βασιλίσσας

Από το 1947 μέχρι το 1950, ο Έρανος ήταν υπεύθυνος για τη λειτουργία πενήντα τεσσάρων παιδοπόλεων σε όλη την Ελλάδα. Είκοσι τρεις από αυτές βρίσκονταν στην Αθήνα· έντεκα στη Θεσσαλονίκη. Άλλες βρίσκονταν επίσης στη Φλώρινα, την Καβάλα, τα Ιωάννινα, τη Φιλιππιάδα, το Βόλο, τη

14. Queen's Fund, Summary Report, σ. 3, MGA/PM 75/38, σ. 4.

4. Παιδοπόλεις και Βασιλικές Τεχνικές Σχολές

Λάρισα, τη Λαμία, το Αργίνο και την Πάτρα, καθώς και στα νησιά Κέρκυρα, Σύρο, Τήνο, Μυτιλήνη και Ρόδο (βλ. χάρτη 4). Οι παιδοπόλεις στεγάζονταν σε κάθε λογής κτίρια: εγκαταλειμμένους στρατώνες, νοσοκομεία, στρατόπεδα προσκόπων, βίλες που είχαν δωριστεί στον Έρανο από πλούσιους Έλληνες, ακόμα και σε ένα καζίνο στην Κέρκυρα. Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου, ο Έρανος, σύμφωνα με τα δικά του αρχεία, φρόντιζε στις παιδοπόλεις περίπου 18.000 παιδιά (Μελά χ.χ., 55-57).

Η επίσημη αιτία για τη δημιουργία των παιδοπόλεων ήταν να στεγαστούν ορφανά και εγκαταλειμμένα παιδιά, ηλικίας από τεσσάρων έως δεκαέξι χρονών, αλλά φιλοξενούνταν και μεγαλύτερα παιδιά, ιδίως αγόρια μέχρι και είκοσι χρονών, που θα μπορούσαν να τα πάρουν οι αντάρτες (Vergeniotti 2001, 14). Αν και η Βασίλισσα Φρειδερίκη είχε ανακοινώσει ότι οι παιδοπόλεις ιδρύονταν για να προσφέρουν ένα σπίτι για τα «ορφανά και χαμένα παιδιά» (Μελά χ.χ., 12), υπάρχουν πειστικά στοιχεία ότι οι γονείς πολλών από τα παιδιά που είχαν μεταφερθεί στις παιδοπόλεις δεν είχαν πεθάνει, αλλά ήταν αριστεροί που βρίσκονταν στη φυλακή ή στην εξορία (Vergeniotti 1999, 3). Οι συνθήκες διαβίωσης και το επίπεδο φροντίδας που παρεχόταν στα παιδιά στις παιδοπόλεις παρουσίαζε μεγάλες διαφο-

ρές. Αρχικά, σε κάποιες από τις παιδοπόλεις οι συνθήκες ήταν δύσκολες. Τα παιδιά ζούσαν σε αντίσκηνα, δεν υπήρχε καλό φαγητό και υπήρχαν ελλείψεις σε σεντόνια, κουβέρτες και ρουχισμό. Όταν ο Έρανος κατάφερε να συγκεντρώσει αρκετά χρήματα ώστε να αγοράσει αρκετές προμήθειες, οι συνθήκες βελτιώθηκαν σημαντικά. Καθώς ιδρύονταν νέες παιδοπόλεις και βελτιωνόταν η συνολική οργάνωση του προγράμματος, τα παιδιά που στεγάζονταν μαζί σε ορισμένες από τις πρώτες παιδοπόλεις χωρίστηκαν ανάλογα με το φύλο, την ηλικία και τις εκπαιδευτικές ανάγκες και μεταφέρθηκαν σε άλλες παιδοπόλεις όπου θα μπορούσαν να λάβουν καλύτερη φροντίδα. Αν και γινόταν προσπάθεια ώστε τα αδέρφια να παραμένουν μαζί, αυτό δεν ήταν πάντα εφικτό.

Τη διοίκηση κάθε παιδοπόλης αναλάμβανε ένας διευθυντής κι ένας υποδιευθυντής. Τα παιδιά χωρίζονταν σε ομάδες των είκοσι πέντε υπό την ευθύνη μιας ομαδάρχισσας. Οι νέες γυναίκες που υπηρετούσαν στις θέσεις αυτές ήταν συχνά δασκάλες ή γυναίκες που είχαν επιστρατευτεί από τοπικές θρησκευτικές οργανώσεις (Brousseau 1989, 76). Επιπλέον, οι κανονισμοί του Εράνου προέβλεπαν ότι κάθε παιδοπόλη έπρεπε να έχει στο προσωπικό της ένα γιατρό, δύο νοσηλεύτριες, έναν ταμία, δύο μάγειρες, έναν επιστάτη, ένα φύλακα και κάποιον υπεύθυνο για το ρουχισμό και τις προμήθειες (Γεωργίτσα-Παπαδημητρακοπούλου 1997, 9).

Όπως και οι παιδικοί σταθμοί στην ανατολική Ευρώπη, οι παιδοπόλεις ήταν «ολοπαγή ιδρύματα» (Foucault 1979· Goffman 1962). Η καθημερινή ζωή ήταν αυστηρά δομημένη· οι πρώην τρόφιμοι συχνά τη συνέκριναν με τη ζωή στο στρατό. Συχνά οι προσκοπικές δραστηριότητες έπαιζαν κεντρικό ρόλο στην καθημερινή ζωή. Τα παιδιά φορούσαν στολές και εφαρμόζονταν σωματικές τιμωρίες «για εκπαιδευτικούς λόγους» (Dalianis-Karambatzakis 1994, 133). Οι παιδοπόλεις είχαν συχνά δική τους εκκλησία και δημοτικό σχολείο. Τα παιδιά που ζούσαν εκεί είχαν συνήθως λιγοστές επαφές με τη ζωή έξω από το κτιριακό σύμπλεγμα. Κοιμόντουσαν σε κουκέτες σε μεγάλα κτίρια, μέχρι και τριάντα παιδιά σε κάθε κοιτώνα. Έτρωγαν σε τραπέζαριες που ήταν διακοσμημένες με εικόνες του Βασιλιά και της Βασίλισσας, του Ιησού και της Παρθένου Μαρίας, καθώς και ηρώων της επανάστασης του 1821.

Τα παιδιά στις παιδοπόλεις ξεκινούσαν πάντα την ημέρα τους λέγοντας προσευχή και τραγουδώντας τον εθνικό ύμνο κατά την έπαρση της σημαίας. Έκαναν γυμναστική, έτρωγαν πρωινό και στη συνέχεια περνούσαν όλο το πρωινό στο σχολείο· μετά το γεύμα πήγαιναν για ύπνο, μελετούσαν και έπαιζαν ποδόσφαιρο. Το βράδυ γινόταν τελετουργική υποστολή της σημαίας και ακολουθούσε το δείπνο. Είχαν επιπλέον χρόνο για μελέτη πριν πέσουν στο κρεβάτι, γύρω στις εννέα το βράδυ. Τοποθετούνταν επίσης σε ομάδες εργασίας – φροντίδα των οικόσιτων ζώων, φροντίδα των κήπων και αποκομιδή των σκουπιδιών (βλ. φωτογραφία 8).

8. Παιδιά με τρικράνια, τσάπες και φτυάρια καθώς πηγαίνουν για δουλειά στον κήπο της παιδόπολης Αγίου Αλεξάνδρου στο Ζηρό, το Φεβρουάριο του 1951. Η φωτογραφία παραχωρήθηκε από τους Ηνωμένους Φωτορεπόρτερ/Νίκο Τόλη.

Η παιδόπολη του Αγίου Αλεξάνδρου στο Ζηρό κοντά στη Φιλιππιάδα, στη νότια Ήπειρο, ήταν μια από τις καλύτερες στην Ελλάδα. Χτισμένη με χρήματα από τον Ελβετικό Ερυθρό Σταυρό σε όμορφο αγροτικό περιβάλλον, κοντά σε μια μικρή λίμνη, η παιδόπολη του Ζηρού άνοιξε τις πόρτες της τον Ιανουάριο του 1948. Αποτελούνταν από ένα μεγάλο κτιριακό σύμπλεγμα που διέθετε έξι κτίρια με κοιτώνες, δύο κτίρια με σχολικές τάξεις και δύο τραπεζαρίες με κουζίνες. Επιπλέον, υπήρχαν γραφεία για το διοικητικό προσωπικό, θεραπευτήριο, πλυντήριο, κατάστημα και ένα κτίριο όπου στεγάζονταν τα λουτρά και τα αποχωρητήρια.

Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, στο Ζηρό ζούσαν 250 παιδιά, από τα οποία μόνο δέκα ήταν κορίτσια. Κάθε ομάδα είκοσι πέντε παιδιών έπαιρνε το όνομα του τόπου όπου είχε διεξαχθεί κάποια σημαντική μάχη του Εμφυλίου Πολέμου – Κόνιτσα, Γράμμος, Βίτσι. Η ομάδα των μικρότερων παιδιών, από τεσσάρων έως έξι χρονών, λεγόταν «Ιερός Λόχος», ονομασία με δύο ισχυρές πολιτικές συνδηλώσεις. «Ιερός Λόχος» ήταν το όνομα μιας επίλεκτης μονάδας μοναρχικών αξιωματικών του ελληνικού στρατού, οι οποίοι αποτέλεσαν τον πυρήνα του νέου εθνικού στρατού μετά το τέλος της Κατοχής από τις δυνάμεις του Άξονα (Close 1995, 93), και ήταν επίσης

το όνομα μιας ομάδας ιδεαλιστών φοιτητών που είχαν ενταχθεί στην μεγαλύτερη μη κομμουνιστική αντιστασιακή οργάνωση (τον ΕΔΕΣ) για να πολεμήσουν τους Γερμανούς κατά τη διάρκεια της Κατοχής (Τζούκας 2006). Τα ονόματα αυτά ενίσχυαν τον μιλιταριστικό εθνικισμό που διέπνεε τη ζωή στις παιδοπόλεις.

Τα παιδιά στο Ζηρό φυλούσαν τα λιγοστά τους προσωπικά αντικείμενα σε μικρά ξύλινα κουτιά. Φορούσαν όλα τα ίδια ρούχα – μπλε κοντό παντελόνι και πέδιλα το καλοκαίρι, μακρύ παντελόνι, πανωφόρι και πουλόβερ με κεντημένο το όνομα της παιδόπολης το χειμώνα. Τα ρούχα τους πλένονταν και τους επιστρέφονταν στην τύχη· έπαιρναν απλώς όποια ρούχα τους έδιναν. Η κεντρική πύλη στο Ζηρό ήταν κλειδωμένη και τα παιδιά επιτρεπόταν να βγαίνουν μόνο με ομάδες που είχαν έγκριση για οργανωμένες εξόδους, όπως όταν έκαναν παρέλαση στις κοντινές πόλεις στις εθνικές γιορτές (βλ. φωτογραφία 9).

Λίγο μετά την ανάρρησή του στο θρόνο το 1947, ο Βασιλιάς Παύλος ίδρυσε το Εθνικό Βασιλικό Ίδρυμα, μια οργάνωση που ο σκοπός της, όπως οριζόταν στο καταστατικό, ήταν να «εξυψώσει το ηθικό, το κοινωνικό, το εκπαιδευτικό και το βιοτικό επίπεδο του ελληνικού λαού». Υπό την αιγίδα του, ο Βασιλιάς Παύλος δημιούργησε διάφορα εκπαιδευτικά ιδρύματα και προγράμματα, με σημαντικότερα τις τρεις βασιλικές τεχνικές σχολές στην Κρήτη, την Κω και τη Λέρο.¹⁵ Οι σχολές αυτές υποστηρίζονταν οικονομικά από τον Έρανο της Βασιλίσσας και συνδέονταν τόσο στενά με το σύστημα των παιδοπόλεων που συχνά αναφέρονταν ανεπίσημα και οι ίδιες ως παιδοπόλεις.

Η Βασιλική Τεχνική Σχολή της Λέρου ήταν κατά πολύ η γνωστότερη από τις τρεις σχολές. Άνοιξε το Μάρτιο του 1949, μόλις ένα χρόνο αφού τα Δωδεκάνησα είχαν επιστραφεί στην Ελλάδα, το Μάρτιο του 1948, μετά από τριάντα χρόνια ιταλικής κυριαρχίας. Νεαροί αριστεροί, ανάμεσά τους και πολλοί αιχμάλωτοι αντάρτες, στάλθηκαν στη Λέρο από φυλακές και στρατόπεδα κράτησης όπου ήταν έγκλειστοι, καθώς και αγόρια δεκατεσσάρων έως είκοσι χρονών από παιδοπόλεις τα οποία αποτελούσαν «τις πιο δύσκολες περιπτώσεις».¹⁶ Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, στέλλονταν επίσης στη Βασιλική Τεχνική Σχολή της Λέρου ανήλικοι παραβάτες και επαναπατρισμένα προσφυγόπουλα από την ανατολική Ευρώπη.

Σκοπός αυτού του «οικοτροφείου για παιδιά συμμοριτών» ήταν να «αναδιαπαιδαγωγήσει», να «αποκαταστήσει» και να «αναμορφώσει» τους

15. Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας, «Σύντομη αναφορά στην ίδρυση και τις δραστηριότητες του εθνικού οργανισμού πρόνοιας 1947-1977», δακτυλογραφημένο χειρόγραφο, Αθήνα 1977, ΕΛΙΑ, Αρχείο Καλλιγιά, Βασιλική Πρόνοια, σ. 17. Βλ. επίσης Γκριτζώνας (1998, 122) και Βασιλική Πρόνοια (1957, 52).

16. Υπόμνημα Ο. Marcy, 12.12.1948, NA FO371/78361/1789, σ. 7.

9. Προσφυγόπουλα από τις παιδοπόλεις παρελαύνουν κατά τη διάρκεια εορτασμών για τη Γιορτή των Παιδιών των Παιδοπόλεων, το Μάρτιο του 1949. Ο εορτασμός είχε πραγματοποιηθεί στο Παναθηναϊκό Στάδιο της Αθήνας, που είχε κατασκευαστεί για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 και διαθέτει 50.000 καθίσματα. Η φωτογραφία παραχωρήθηκε από τους Ηνωμένους Φωτορεπόρτερ/Νίκο Τόλη.

νέους που είχαν υποστηρίξει την κομμουνιστική υπόθεση.¹⁷ Σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Βασιλιά, η Βασιλική Τεχνική Σχολή της Λέρου είχε σχεδιαστεί για να ξαναφέρει τους νεαρούς αριστερούς «πίσω στην εθνική οικογένεια» (Hourmouzios 1972, 215). Η Βασίλισσα Φρειδερίκη την περιέγραφε σαν ένα «πειραματικό αναμορφωτήριο» που έδινε στους «νεαρούς συμμορίτες» «μια νέα ευκαιρία στη ζωή», «μια νέα ευκαιρία να γίνουν χρήσιμα μέλη της κοινότητας» (Queen Frederica of the Hellenes 1971, 102, 125). Παρόμοιες διατυπώσεις που τόνιζαν τη σημασία της αναμόρφωσης χρησιμοποιούνταν και για την περιγραφή του στρατοπέδου «εθνικής αναμορφώσεως» της Μακρονήσου, όπου «αναμορφώνονταν» σε συνθήκες ακραίας βίας και τρομοκρατίας ενήλικοι που ήταν ύποπτοι για αριστερές πεποιθήσεις (Βόγλης 2004α, 153-163).

Μετά από επίσκεψή της στη Λέρο, η λαίδη Νόρτον, σύζυγος του βρετανού πρέσβη στην Ελλάδα, περιέγραφε σαν σκοπό της σχολής τον «εκπολι-

17. *Mother Greece and Her Children*, σ. 20.

civilisation

banditai

utplanning

τισμό» των «παιδιών των συμμοριτών» και την «εξάλειψη» των αναμνήσεων από τα «άγρια, ανήμερα χρόνια» του Εμφυλίου Πολέμου. Παρατηρούσε ότι προγράμματα πρόνοιας όπως αυτό είχαν αναμφίβολα μια πολιτική διάσταση, καθώς το να παρέχεται φροντίδα σε αυτά τα παιδιά και να τους δίνεται η ελπίδα μιας σωστής ζωής ήταν «το πρώτο βήμα για την καταπολέμηση του κομμουνισμού». Τόνιζε επίσης πόσο σημαντικό ήταν τα παιδιά που είχαν επιστρέψει πρόσφατα στην Ελλάδα από την ανατολική Ευρώπη να μη διαδίδουν ότι ήταν «πιο ζεστά, ότι έτρωγαν και ντύνονταν καλύτερα στα χέρια του εχθρού» απ' ό,τι στην Ελλάδα. Τέλος, η λαίδη Νόρτον κατέληγε ότι, αν τα ελληνόπουλα δεν διασώζονταν από τη «φτώχεια και τη δυστυχία» των στρατοπέδων προσφύγων στη βόρεια Ελλάδα, τότε «ο κομμουνισμός είναι βέβαιο ότι θα εξαπλωθεί. Αυτή είναι η μοναδική χώρα στον κόσμο όπου γίνεται πραγματικά δημιουργική δουλειά για την καταπολέμηση του καρκίνου του μπολσεβικισμού».¹⁸

Η Βασιλική Τεχνική Σχολή της Λέρου στεγαζόταν σε έναν παλιό και εγκαταλειμμένο ιταλικό στρατώνα του ναυτικού και της αεροπορίας. Το 1949, στο τέλος του Εμφυλίου Πολέμου, χίλιοι τριακόσιοι νέοι άντρες εκπαιδεύονταν εδώ ως ξυλουργοί, χτίστες, μηχανατζήδες, ράφτες και ηλεκτρολόγοι. Η σχολή λειτουργούσε διαφορετικά από τις παιδοπόλεις που βρίσκονταν υπό τη διοίκηση του Εράνου. Το προσωπικό αποτελούνταν από ειδικά επιλεγμένους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού και η ζωή ήταν πιο κοντά στα στρατιωτικά πρότυπα και με μεγαλύτερη πειθαρχία απ' ό,τι στις παιδοπόλεις. Επιπλέον, το φαγητό ήταν χειρότερο, το περιβάλλον πιο περιοριστικό και το ιδεολογικό περιεχόμενο της εκπαίδευσης πολύ πιο εμφανές. Οι απόφοιτοι της σχολής έπαιρναν πτυχίο υπογεγραμμένο από τον ίδιο το Βασιλιά Παύλο. Σύμφωνα με έναν απόφοιτο, το πτυχίο του είχε αποδειχθεί πολύ χρήσιμο στη μετέπειτα ζωή του. Όπου πήγαινε, το έδειχνε στην αστυνομία και τον βοηθούσαν να βρει δουλειά. Σύμφωνα με έναν άλλο απόφοιτο, ωστόσο, το πτυχίο ήταν άχρηστο αλλά και επιβαρυντικό. Όπου το έδειχνε καταλάβαιναν αμέσως ότι ήταν αριστερός και αρνούσαν κατηγορηματικά να τον προσλάβουν.

Στο άλλο άκρο του φάσματος από τη Βασιλική Τεχνική Σχολή της Λέρου βρίσκονταν παιδοπόλεις όπως εκείνη του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, της Αγίας Σοφίας στο Βόλο και του Αγίου Ανδρέα στην Αθήνα, που ήταν πλήρως εξοπλισμένες, είχαν καλό φαγητό και βρίσκονταν σε αστικά κέντρα όπου τα παιδιά μπορούσαν εύκολα να πάνε στα κοντινά γυμνάσια. Παιδιά από παιδοπόλεις σε όλη την Ελλάδα που τα είχαν πάει καλά στο δημοτικό στέλνονταν σε κάποια από αυτές τις παιδοπόλεις για να συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους. Οι άνθρωποι του Εράνου πρόβαλλαν με υπερη-

18. Lady Norton, εκθέσεις για το σχέδιο υιοθεσίας χωριών και τη Βασιλική Τεχνική Σχολή Λέρου, NA FO 371/87776/RG/1711/9, 31 Μαρτίου 1950.

φάνεια τα επιτεύγματα των παιδιών που ζούσαν στις παιδοπόλεις αυτές. Στους αποφοίτους του Αγίου Δημητρίου, για παράδειγμα, συγκαταλέγονταν δεκαεννέα καθηγητές γυμνασίου, δεκατέσσερις δάσκαλοι, πέντε πλοίαρχοι, τέσσερις δικηγόροι, δύο γιατροί και ένας καθηγητής γεωπονίας (Μελά χ.χ., 82).

Επαναπατρισμοί

Στις 18 Οκτωβρίου 1949, δύο μόλις μέρες αφού το ΚΚΕ είχε κηρύξει το «προσωρινό τέλος» του Εμφυλίου Πολέμου, η Εκτελεστική Επιτροπή του Εράνου αποφάσισε ότι τα παιδιά που ζούσαν στις παιδοπόλεις έπρεπε να επιστρέψουν στα χωριά τους. Αν και ο Υπουργός Πρόνοιας είχε συστήσει τον άμεσο επαναπατρισμό τους, η διαδικασία δεν ξεκίνησε μέχρι το καλοκαίρι του 1950. Έτσι, τα παιδιά ήταν σε θέση να ολοκληρώσουν τη σχολική χρονιά που είχαν ξεκινήσει στις παιδοπόλεις. Αλλά δεν ήταν αυτός ο μόνος λόγος. Για μία ακόμα φορά, η διαδικασία του επαναπατρισμού αποκάλυπτε τη στενή σχέση που υπήρχε ανάμεσα στα ανθρωπιστικά και τα ιδεολογικά ζητήματα. Η επιτροπή δήλωνε ότι «αρμόζουσα προϋπόθεση» για τον επαναπατρισμό των παιδιών ήταν «οι υγιείς εθνικές πεποιθήσεις των γονέων και η ασφάλεια του τόπου διαμονής» (Vervenioti 1999, 6). Τα παιδιά θα παρέμεναν στις παιδοπόλεις αν και οι δύο γονείς είχαν πεθάνει, δεν είχαν ακόμα επιστρέψει στα χωριά τους από περιοχές που βρίσκονταν υπό έλεγχο της κυβέρνησης, είχαν υποστηρίξει τους κομμουνιστές, βρίσκονταν στη φυλακή ή είχαν αυτοεξοριστεί στην ανατολική Ευρώπη. Η Εκτελεστική Επιτροπή Εράνου της Βασίλισσας δήλωνε ρητά ότι τα παιδιά από γονείς που ήταν αντάρτες θα αντιμετωπίζονταν σαν «ορφανά» και ήταν απαραίτητο να παραμείνουν υπό την προστασία του Εράνου της Βασίλισσας προκειμένου να γλιτώσουν από την «αντεθνική» προπαγάνδα (Μελά χ.χ., 87· Βερβενιώτη 2005, 118). Με άλλα λόγια, ο Έρανος θεωρούσε αυτούς τους γονείς «νεκρούς». Προδίδοντας το έθνος είχαν απεμπολήσει το δικαίωμα που είχαν ως γονείς να φροντίζουν τα παιδιά τους. Κατά συνέπεια, ήταν πλέον υποχρέωση του ελληνικού κράτους να παρέμβει και να αναλάβει τη φροντίδα αυτών των «ορφανών».

Στις 3 Ιουνίου 1950, η πρώτη ομάδα παιδιών που θα επαναπατρίζονταν οδηγήθηκαν με στρατιωτικό καμιόνι από τις παιδοπόλεις της Θεσσαλονίκης στα χωριά τους, στην περιοχή της Φλώρινας (Μελά χ.χ., 88). Σε ορισμένες περιπτώσεις, τόσο τα παιδιά όσο και οι γονείς συνειδητοποιούσαν ότι εκεί δεν υπήρχε κανένα μέλλον και έτσι τα παιδιά επέστρεφαν στις παιδοπόλεις στη Θεσσαλονίκη για να συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους. Αρκετές εβδομάδες αργότερα, στις 24 Ιουνίου 1950, πάνω από τρεις χιλιάδες παιδιά από παιδοπόλεις σε όλη την Ελλάδα γιόρτασαν την επιστροφή παιδιών από τις

παιδοπόλεις στα χωριά τους στο Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη στο Σύνταγμα. Η τελετή αυτή έδινε στα παιδιά από τις παιδοπόλεις την ευκαιρία να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους προς «τας ενόπλους δυνάμεις, χάρις εις τον ηρωισμόν των οποίων διεσώθησαν» από τους κομμουνιστές και να απευθύνουν διαμαρτυρία «προς τους Ελεύθερους Λαούς διά την παρακράτησιν των απαχθέντων Ελληνοπαίδων» (Βερβενιώτη 2005, 119).

Κατά τη δεκαετία που ακολούθησε, υπήρξε μια μικρή αλλά σταθερή ροή προσφυγόπουλων που επέστρεφαν από την ανατολική Ευρώπη στην Ελλάδα, στα χωριά όπου είχαν γεννηθεί. Για πολλά στάθηκε δύσκολο να προσαρμοστούν στη φτώχεια και την απομόνωση της ζωής στο χωριό και ορισμένα στάλθηκαν και πάλι αλλού, αυτή τη φορά σε παιδοπόλεις ή στη Βασιλική Τεχνική Σχολή της Λέρου. Σύμφωνα με πρακτικά της Εκτελεστικής Επιτροπής του Εράνου, στις περισσότερες περιπτώσεις οι γονείς των παιδιών που είχαν επιστρέψει από την ανατολική Ευρώπη αιτούνταν την εισαγωγή τους σε κάποια παιδοπόλη (Vervenioti 2001, 21). Σε άλλες περιπτώσεις, τα παιδιά παροτρύνονταν να κάνουν την αίτηση από κάποιο δάσκαλο, αστυνόμο ή τον πρόεδρο του χωριού.

Για τα παιδιά αυτά, το να αφήσουν ξανά την οικογένειά τους ήταν μια κίνηση απόγνωσης, που γινόταν με την ελπίδα ότι έτσι θα ξέφευγαν από τους περιορισμούς της ζωής στο χωριό και θα μορφώνονταν ή θα έβρισκαν δουλειά στην πόλη. Από τη σκοπιά, ωστόσο, της ελληνικής κυβέρνησης, ήταν μια ευκαιρία «αναδιαπαιδαγώγησης» των παιδιών που είχαν εκτεθεί για χρόνια στην «κατήχηση» των «Σλαβοκομμουνιστών» της ανατολικής Ευρώπης. Όπως έλεγε ο Υπουργός Εξωτερικών της Ελλάδας σε μια εμπιστευτική έκθεση, ο Έρσνος της Βασίλισσας είχε την υποχρέωση «να φροντίσει για την εθνική διαπαιδαγώγηση των επαναπατρισμένων ελληνόπουλων προκειμένου να τα απαλλάξει από τον ιό της αντεθνικής προπαγάνδας» (Vervenioti 2001, 21). Το 1957, ένας απολογισμός για τα πρώτα δέκα χρόνια του Εράνου της Βασίλισσας ισχυρίζεται ότι η «οικογενειακή ατμόσφαιρα» των παιδοπόλεων, με τη βοήθεια του «ελληνικού αίματος που ρέει στις φλέβες τους», θα επέτρεπε σε αυτούς τους νέους παλιννοστούντες να «γίνουν υποδειγματικά ελληνόπουλα» (Βασιλική Πρόνοια 1957, 50).

Κάποιοι από αυτούς τους επαναπατρισμένους πρόσφυγες περιγράφουν αυτή την προσφορά σαν μια ειλικρινή προσπάθεια να τους δοθεί βοήθεια ώστε να προσαρμοστούν στη ζωή στην Ελλάδα, μέσω της εκπαίδευσης ή της εκμάθησης ενός επαγγέλματος. Ένας νέος άντρας που είχε επιστρέψει πρόσφατα από την Ουγγαρία στο χωριό του, στα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας, περιέγραφε πώς μπήκε σε μια ομάδα τριάντα ή σαράντα επαναπατρισμένων προσφυγόπουλων από κοντινά χωριά, που πήγαιναν στο Ζηρό με ένα κομβόι στρατιωτικών φορτηγών. Θυμόταν έναν καλό του φίλο που ήθελε να πάει μαζί τους αλλά δεν τον είχαν αφήσει, επειδή ο παππούς και η γιαγιά του ήθελαν να μείνει μαζί τους στο χωριό για να τους φροντίζει

όταν θα γερνούσαν. Μια νέα γυναίκα από ένα χωριό κοντά στη Φλώρινα, η οποία είχε μόλις επιστρέψει από τη Γιουγκοσλαβία, είχε την ευκαιρία να πάει σε παιδόπολη αλλά αρνήθηκε επειδή φοβόταν ότι θα την ανάγκαζαν να ξεχάσει τη μητρική της γλώσσα, τα μακεδονικά.

Πολλά από τα επαναπατρισμένα προσφυγόπουλα που στάλθηκαν στη Βασιλική Τεχνική Σχολή της Λέρου θεώρησαν την εμπειρία πολύ δυσάρεστη. Ένα προσφυγόπουλο μακεδονικής καταγωγής έλεγε ότι η Λέρος δεν ήταν τίποτα άλλο από ένα «αναμορφωτήριο», με μοναδικό στόχο να τον πείσει ότι είναι Έλληνας. Πολλά μακεδονόπουλα που είχαν επιστρέψει από την ανατολική Ευρώπη έλεγαν ότι όσο βρίσκονταν στη Λέρο τα μεταχειρίζονταν σαν τα «μαύρα πρόβατα». Τα αποκαλούσαν «Βούλγαρους» και τα ανάγκαζαν να σηκώνονται δημόσια και να λένε ψέματα για το πόσο φρικτή ήταν η ζωή τους στην ανατολική Ευρώπη.

Ωστόσο, ορισμένα από αυτά τα επαναπατρισμένα προσφυγόπουλα περιέγραφαν τη ζωή τους στη Λέρο σε ηπιότερους τόνους, λέγοντας πως ήταν απλώς «χάσιμο χρόνου», καθώς η εκπαίδευση και πρακτική που έκαναν εκεί ήταν πολύ κατώτερη από την ανάλογη στην ανατολική Ευρώπη. Η ελληνική κυβέρνηση ήθελε απλώς να τα κάνει να ξεχάσουν το θυμό και το μίσος που είχαν νιώσει λόγω της μεταχείρισης που είχαν υποστεί κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. «Μας έβαλαν καράντινα», έλεγε ένα, «για να μας ηρεμήσουν λίγο». Κάποιο άλλο είχε πει, κάπως αμφίσημα, «Ήταν βασιλικές τεχνικές σχολές. Ήθελαν να σε κάνουν βασιλικό, αλλά τουλάχιστον σε έκαναν άνθρωπο».

Το 1950, όταν ο Εμφύλιος είχε τελειώσει, 16.000 από τις 18.000 παιδιά που ζούσαν στις παιδοπόλεις επέστρεψαν στα χωριά τους. Τα 2.000 παιδιά που δεν μπορούσαν να γυρίσουν στο σπίτι τους επειδή οι γονείς τους ήταν νεκροί, αγνοούμενοι, βρίσκονταν στη φυλακή ή είχαν καταδικαστεί σε θάνατο ως κομμουνιστές συνέχισαν να ζουν στις εννέα παιδοπόλεις και τις τρεις τεχνικές σχολές που συνέχισαν να λειτουργούν μετά τον πόλεμο (Brousseau 1989, 78). Όταν το πρόγραμμα επαναπατρισμού των παιδιών από τις παιδοπόλεις είχε ξεκινήσει για τα καλά, η Βασίλισσα Φρειδερίκη άρχισε να ανησυχεί αν τα παιδιά θα ήταν ικανά να προσαρμοστούν στη ζωή σε χωριά που είχαν υποστεί τόσο μεγάλες καταστροφές κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Έτσι, το Μάρτιο του 1950, η Βασίλισσα αποφάσισε να ιδρύσει ένα σύστημα κέντρων νεότητας, γνωστών ως «σπίτια του παιδιού», σε μικρά χωριά κοντά στα βόρεια σύνορα της Ελλάδας. Το 1957, πάνω από 27.000 παιδιά παρακολουθούσαν προγράμματα σε κάποιο από αυτά τα κέντρα νεότητας (Βασιλική Πρόνοια 1957, 43).

Οι νέες γυναίκες που αποτελούσαν το προσωπικό των κέντρων αυτών, πολλές από τις οποίες είχαν διδάξει στις παιδοπόλεις ή είχαν «αποφοιτήσει» οι ίδιες από αυτές, ήταν υπεύθυνες για την καλλιέργεια «πατριωτικού και θρησκευτικού αισθήματος» στα παιδιά (Μελά χ.χ., 121). Η Βασίλισσα

Φρειδερίκη, επειδή ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για το μέλλον των παιδιών από τα μακεδονόφωνα χωριά στην περιοχή της Φλώρινας και της Καστοριάς, αποφάσισε να δημιουργήσει νηπιαγωγεία στα κέντρα νεότητας που υπήρχαν εκεί. Οι διοικητές του Εράνου πίστευαν ότι αν τα παιδιά από τα «σλαβόφωνα» χωριά μάθαιναν από μικρά να μιλάνε ελληνικά, «αυτή η βάρβαρη ανάμειξη των διαλέκτων» σίγουρα θα εξαφανιζόταν (Μελά χ.χ., 204-5, Βασιλική Πρόνοια 1957, 45).

Αυτά τα κέντρα νεότητας φρόντιζαν για την ψυχαγωγία των παιδιών διοργανώνοντας παιχνίδια, αθλητικά δρώμενα και σινεμά από πλανόδιες ομάδες που έκαναν προβολές. Διέθεταν επίσης διάφορα εκπαιδευτικά και επαγγελματικά προγράμματα, τα οποία παρουσιάζονταν με τρόπο που ενίσχυε τους παραδοσιακούς έμφυλους ρόλους και τον καταμερισμό εργασίας που χαρακτήριζε την αγροτική ελληνική κοινωνία εκείνης της εποχής. Τα αγόρια εκπαιδεύονταν στις οικοδομικές εργασίες, τη σιδηροδρομική, την επιπλοποιία, την επισκευή υποδημάτων και τη μελισσοκομία. Τα κορίτσια έπαιρναν μαθήματα φροντίδας νηπίων, πρώτων βοηθειών, κεντήματος, ραπτικής, υφαντικής και μαγειρικής. Τέλος, τα κέντρα διέθεταν προγράμματα περί δημόσιας υγείας, κτηνοτροφίας και γεωργίας για ολόκληρο το χωριό.¹⁹ Τη δεκαετία του 1960, ο Έρανος ήταν υπεύθυνος για τη λειτουργία περίπου 250 κέντρων νεότητας που εξυπηρετούσαν πάνω από 50.000 παιδιά σε χωριά σε όλη τη βόρεια Ελλάδα.

Ιδεολογία και στόχοι των παιδοπόλεων

Η πολιτική ιδεολογία που διέπνεε τις παιδοπόλεις και όλα τα προγράμματα του Εράνου ήταν κατηγορηματικά εθνικιστική. Στο πλαίσιο αυτού που οι Νουπίνα και Brouskou (2000, 98) έχουν αποκαλέσει σύστημα «εκπαίδευσης ως κατήχησης», τα παιδιά στις παιδοπόλεις μάθαιναν πώς να γίνουν πιστοί πολίτες του ελληνικού κράτους και πλήρη μέλη του ελληνικού έθνους. Σύμφωνα με τα βασικά δόγματα του παραδοσιακού ελληνικού εθνικισμού, η Ελλάδα ήταν ένα έθνος-κράτος, ένα κράτος που οι πολίτες του ήταν όλοι μέλη της ίδιας ομοιογενούς πολιτισμικά κοινότητας, του ελληνικού έθνους.

Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη εκδοχή της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας που επικράτησε στην ελληνική κοινωνία τις δεκαετίες μετά από τον Εμφύλιο, τα καθοριστικά χαρακτηριστικά του ελληνικού έθνους ήταν πρώτα και κύρια η ορθοδοξία και η ελληνική γλώσσα. Αυτός είναι ο λόγος που

19. ΕΛΙΑ/Αρχείο Καλλιγιά/Βασιλική Πρόνοια/Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας 1977, 10-12, έκθεση για τις δραστηριότητες του Εθνικού Οργανισμού Πρόνοιας από το 1947 έως το 1977.

ο κομμουνισμός, τον οποίο συνέδεαν με την αθεΐα και τους σλαβόφωνους λαούς του βορρά, εκλαμβάνονταν από τους έλληνες εθνικιστές ως τόσο σοβαρή απειλή, τόσο για την κυριαρχία του ελληνικού κράτους όσο και για την καθαρότητα του ελληνικού έθνους. Άλλες σημαντικές αξίες της παραδοσιακής ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας περιλαμβάνουν την ξενοφοβία, την αφρόσωση στην πυρηνική οικογένεια και την υποστήριξη του στρατού και της μοναρχίας.²⁰

Για τους λόγους αυτούς, η απόλυτη αφοσίωση στις αξίες του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» και η αδιάλλακτη εναντίωση στα δεινά του «σλαβοκομμουνισμού» έπαιζαν κεντρικό ρόλο στη ζωή στις παιδοπόλεις (Χασιώτης 2009, 287-89). Η σχέση ανάμεσα στον καλό πολίτη, την ελληνική εθνική κουλτούρα και το χριστιανισμό τονίζεται σε μια έκθεση για τις δραστηριότητες του Εράνου που δημοσιεύτηκε το 1949: «Το πνεύμα της ιδιότητας του πολίτη αποτελεί το βασικό συστατικό του εκπαιδευτικού προγράμματος [των παιδοπόλεων]. Καταβάλλεται κάθε προσπάθεια ώστε να [...] [διατηρηθούν] ζωντανά τα ιδεώδη της θρησκείας και των εθνικών παραδόσεων της χώρας τους».²¹ Η λειτουργία των παιδοπόλεων δεν ήταν μόνο να προσφέρουν στέγη και τροφή για τα ελληνόπουλα που είχαν εκτοπιστεί εξαιτίας του Εμφυλίου. Ήταν να «καλλιεργούν τις εθνικές πεποιθήσεις των παιδιών», οι οποίες είχαν «εξασθενήσει» ή «αμβλυνθεί», και να καταστρέψουν τις «κακές συνήθειες» που είχαν αποκτήσει εξαιτίας των κομμουνιστικών διδαχών στις οποίες είχαν εκτεθεί (Βασιλική Πρόνοια 1957, 39).

Ο εθνικισμός που δέσποζε στη ζωή στις παιδοπόλεις είχε εκφραστεί από τον διευθυντή ολόκληρου του συστήματος των παιδοπόλεων, έναν στρατηγό του ελληνικού στρατού, κατά τη διάρκεια μιας επίσκεψης στην παιδοπόλη του Αγίου Χριστόφορου στη Σύρο. Είχε πει στα παιδιά: «Καταλαβαίνετε όλοι ποιος είναι ο λόγος που βρίσκεστε εδώ: ο κίνδυνος που αντιμετωπίζει η πατρίδα μας από έναν εχθρό που θέλει να καταστρέψει τη χώρα και να αλλάξει τη γλώσσα και τη θρησκεία μας. Θέλουν να σας κάνουν Σλάβους, έτσι ώστε να μισείτε την ίδια σας την πατρίδα» (Voutira και Bruskou 2000, 102).

Από τα παιδιά που είχαν σταλεί στις παιδοπόλεις, εκείνα που δεν είχαν την ελληνική ως μητρική γλώσσα αποτέλεσαν τον άμεσο στόχο του προγράμματος εξάλειψης των «βάρβαρων διαλέκτων», που ήταν ένας από τους σκοπούς του εκπαιδευτικού συστήματος του Εράνου. Όταν ο Γιάννης Τόλιος, μακεδονόπουλο από ένα χωριό κοντά στη Φλώρινα που σήμερα ζει στο Τορόντο, έφτασε σε μια παιδοπόλη στη Θεσσαλονίκη, δεν μιλούσε καθόλου ελληνικά. Καθώς τα παιδιά απαγορευόταν να μιλάνε μακεδονικά, ο

20. Για τον ελληνικό εθνικισμό αυτής της περιόδου, βλ. Γούναρης (2002), Χασιώτης (2009) και Karakasidou (2000).

21. Summary Report, σ. 3, MGA/PM 75/38, σσ. 4-5.

επιλογή της
εξαιτίας των
να τον φέρνει
για το

Δημοσίευση Κεντρική Βιβλιοθήκη Κονίτσας

Γιάννης έμαθε ελληνικά πολύ γρήγορα. Μετά από επτά χρόνια, όπως είπε, είχε ξεχάσει εντελώς «την ίδια του τη γλώσσα». Πολλά χρόνια αργότερα, στο σπίτι του στα προάστια του Τορόντο, ο Γιάννης παρατηρούσε ωμά: «Τα σχολεία αυτά τα είχαν για να σε ελληνοποιήσουν».

Το άλλο στοιχείο που διαπερνούσε όλες τις όψεις της ζωής των παιδιών ήταν ο αντικομμουνισμός. Στις παιδοπόλεις, οι αντάρτες αποκαλούνταν συνήθως «^{banditer}συμμορίτες», «εγκληματίες» ή «^{förrädare}προδότες». Το παρακάτω απόσπασμα από μια έκθεση παιδιού που ζούσε σε παιδόπολη φανερώνει τον σφοδρό αντικομμουνισμό που επικρατούσε:

[Οι αντάρτες] έκαψαν χωριά, κατέστρεψαν σπίτια, εξόντωσαν οικογένειες, δολοφόνησαν αθώους και, το χειρότερο, άρπαξαν από την αγκαλιά της μάνας τους τα Ελληνόπουλα και τα έστελλαν σε εχθρικές χώρες. Η ελληνική ψυχή αντιστάθηκε με όλη της τη δύναμη και τα ελληνικά νειάτα, με τ' όπλο στο χέρι, ελευθέρωσαν τον τόπο μας απ' τις Σλαβικές ορδές. Ευτυχώς για μας, βρέθηκε στοργική μανούλα μας, η Μεγάλη μας Βασίλισσα και μας προστάτεψε για να μας γλυτώσει από τα νύχια των εχθρών της πατρίδας μας, μαζεύοντας μας στις παιδοπόλεις... (Γκριτζώνας 1998, 124)

Τα παιδιά των παιδοπόλεων συναντούσαν αυτό το ιδεολογικό μήνυμα σε τραγούδια, μαθήματα, λόγουε και διαλέξεις. Ως ενήλικοι, ωστόσο, πολλοί πρώην τρώφιμοι των παιδοπόλεων υποβαθμίζουν τη σημασία του· λένε ότι είχε ελάχιστη ^{påverkan}επίδραση επάνω τους, τόσο εκείνη την εποχή όσο και αργότερα στη ζωή τους. Όπως είπε ένας άνδρας που είχε περάσει μεγάλο μέρος της παιδικής του ηλικίας σε παιδόπολη, η προσπάθεια να τους «μπολιάσουν» με τη δεξιά προπαγάνδα «δεν έπιασε». Εντούτοις, άλλα παιδιά επηρεάστηκαν βαθύτατα από το ιδεολογικό στοιχείο της εκπαίδευσης που έλαβαν. Ένα παιδί μακεδονόφωνης οικογένειας, το οποίο έζησε σε παιδόπολη για αρκετά χρόνια, όταν επέστρεψε στο χωριό του επέμενε να μιλάει ελληνικά με τους γονείς του, αν και εκείνοι δεν καταλάβαιναν λέξη.

Πολλά παιδιά που οι γονείς τους υποστήριζαν τους αντάρτες δυσκολεύονταν ιδιαίτερα να αντιμετωπίσουν αυτή την πλευρά της «εκπαίδευσης-κατήχησής» τους. Ήξεραν ότι οι άνθρωποι τους οποίους οι υπεύθυνοι των παιδοπόλεων παρουσίαζαν σαν κακοποιούς ήταν οι γονείς τους, και ήξεραν ότι αυτό δεν ήταν αλήθεια. Η αντίφαση που δημιουργούσε αυτό το αντικομμουνιστικό μήνυμα αποτέλεσε μια δυσκολία με την οποία πολλά παιδιά χρειάστηκε να παλεύουν σε όλη τους τη ζωή. Ήταν σαν να ζούσαν σε δύο διαφορετικούς κόσμους, από τη μία μεριά έναν επίσημο, δημόσιο κόσμο στον οποίο οι «Σλαβοκομμουνιστές» ήταν ο εχθρός, και από την άλλη τον ιδιωτικό κόσμο του σπιτιού και της οικογένειάς τους όπου εχθρός ήταν η κυβέρνηση (Dalianis-Karambatzakis 1994, 187).

Είναι αυτονόητο ότι η ιδεολογία που προωθούσαν οι παιδοπόλεις ήταν φιλοβασιλική. Η Βασίλισσα Φρειδερίκη ήταν η ευεργέτιδα και σωτήρας όλων των ελληνόπουλων. Την υμνούσαν με τραγούδια και ποιήματα που απήγγειλαν τα παιδιά σε επίσημες περιστάσεις, και στις τάξεις υπήρχε η φωτογραφία της, δίπλα στις θρησκευτικές εικόνες και τα πορτρέτα εθνικών ηρώων. Το κεντρικό χαρακτηριστικό της θέσης της Βασίλισσας στον ιδεολογικό κόσμο των παιδοπόλεων ήταν η ταύτισή της με τη «μητέρα» όλων των παιδιών που ζούσαν εκεί. Ενώ η σύζυγος του αρχηγού του κράτους χαρακτηρίζεται συχνά «πρώτη κυρία», η Βασίλισσα Φρειδερίκη ήταν η «πρώτη μητέρα της Ελλάδας». Ήταν επίσης η «μητέρα όλων των ελληνόπουλων» και η «μητέρα των ορφανών» (Papanicolaou 1994, 164, 381).

γερμανική
νήδια

Η μεταφορική παρουσίαση της Βασίλισσας Φρειδερίκης ως μητέρας ανήκει σε ένα ευρύτερο σύστημα εθνικιστικού μεταφορικού λόγου, στο οποίο τα μέλη του έθνους, όπως τα μέλη μιας οικογένειας, είναι δεμένα μεταξύ τους σαν να πρόκειται για ένα πλάσμα μέσω «αρχέγονων δεσμών, [...] των υποτιθέμενων “δεδομένων” της κοινωνικής ύπαρξης» (Geertz 1973, 259). Η μεταφορά αυτή έχει αποδειχθεί ιδιαίτερα ισχυρή όταν επιστρατεύεται από εκπροσώπους του κράτους τη στιγμή που απομακρύνουν παιδιά από τους γονείς τους και τα παραδίδουν στη φροντίδα κρατικών ιδρυμάτων. Η μεταφορά της Βασίλισσας ως μητέρας νομιμοποιεί την προσπάθεια να χαρακτηριστούν οι αριστεροί γονείς σε διχασμένα από τον πόλεμο χωριά ως ακατάλληλοι να φροντίσουν τα παιδιά τους ή, ακόμα χειρότερα, «νεκροί». Δικαιολογεί επίσης την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να ταξινομήσει τα παιδιά ως «ορφανά» και να αναλάβει την ευθύνη τους, παίρνοντας τη θέση των βιολογικών τους γονέων. Όπως επισημαίνει η Karen Dubinsky, «όταν το έθνος γίνεται γονιός, οι πραγματικοί γονείς εξαφανίζονται», και από εκείνο το σημείο, τα παιδιά ανήκουν στο έθνος (2007, 146).²²

Το προσωπικό των παιδοπόλεων εκμεταλλεύτηκε στο έπακρο αυτή τη μεταφορά, παρουσιάζοντας τη Βασίλισσα Φρειδερίκη και τον Βασιλιά Παύλο σαν καλούς γονείς, γεμάτους στοργή για τα «παιδιά τους», σε αντίθεση με τους πραγματικούς γονείς των παιδιών οι οποίοι παρουσιάζονταν να είναι περισσότερο αφοσιωμένοι στα πολιτικά τους ιδανικά απ' ό,τι στα παιδιά τους. Η διευθύντρια της παιδοπόλης της Αγίας Τριάδας έλεγε ότι οι βιολογικές μητέρες των παιδιών που ζούσαν εκεί είχαν «παραχωρήσει τη θέση τους» στις νέες Ελληνίδες που εργάζονταν στην παιδοπόλη, οι οποίες ήταν αντιπρόσωποι της Βασίλισσας (Γεωργίτσα-Παπαδημητρακοπούλου 1997, 486-87).

Η αντιπαράθεση ανάμεσα στις δύο μητρικές φιγούρες –τη Βασίλισσα Φρειδερίκη, την καλή μητέρα, και τη βιολογική μητέρα των παιδιών, την

22. Οι ιδέες αυτές αναπτύσσονται περαιτέρω στο Brouskou (1989) και Μπούσκου (1993).

κακή— δημιουργούσε μεγάλη εσωτερική σύγκρουση σε πολλά παιδιά από αριστερές οικογένειες. Η Νίκη είχε γεννηθεί το 1948, ενώ η μητέρα της ήταν έγκλειστη στις φυλακές Αβέρωφ. Η μητέρα της είχε συλληφθεί, βασανιστεί και φυλακιστεί επειδή ήταν αγγελιοφόρος του Δημοκρατικού Στρατού. Η Νίκη έζησε από το 1951 μέχρι το 1962 σε τρεις παιδοπόλεις και συχνά συμμετείχε σε γιορτές για την υποδοχή της Βασίλισσας κατά τις επίσημες επισκέψεις της. Μια φορά, η Νίκη έστειλε στη μητέρα της μια φωτογραφία όπου καθόταν στα πόδια της Βασίλισσας. Η μητέρα της την έσχισε και την πέταξε (Dalianis-Karambatzakis 1994, 153).

Εκτός από την προσπάθεια να ανατραφούν τα παιδιά που τους είχαν εμπιστευτεί ως πλήρη μέλη του ελληνικού έθνους, το προσωπικό των παιδοπόλεων ήταν επίσης αποφασισμένο να τα κάνει να ενσωματωθούν στη μεσαία τάξη της ελληνικής κοινωνίας, να τα «εκπολιτίσει» μεταμορφώνοντάς τα από «καθυστερημένους» και «αδαείς» χωριάτες σε υποδειγματικούς πολίτες του νέου ελληνικού κράτους. Μετά από την επίσκεψή της στη Βασιλική Τεχνική Σχολή της Λέρου, η Βασίλισσα Φρειδερίκη έγραφε: «Μου έδωσαν εντύπωση υπανθρώπων. Έμοιαζαν με ζώα» (1971, 102). Όταν έφτασαν τα πρώτα παιδιά στην παιδόπολη της Αγίας Τριάδας, η διευθύντρια τα περιέγραφε σαν «[άγριους ανθρώπους] που δεν θα μπορούσαν ποτέ να διαπαιδαγωγηθούν» (Γεωργίτσα Παπαδημητρακοπούλου 1997, 133). Έπρεπε να μάθουν να περπατάνε με παπούτσια, να πλένονται, να βουρτσίζουν τα δόντια τους και να χρησιμοποιούνε τουαλέτα. Έπρεπε επίσης να μάθουν να τραγουδάνε τον εθνικό ύμνο και να λένε την προσευχή τους. Έπρεπε μέχρι και να μάθουν να γιορτάζουν τα Χριστούγεννα (Brouskou 1989, 77· Γκοιτζώνας 1998, 92· Queen Frederica of the Hellenes 1971, 103). Ένας πρώην τρόφιμος της παιδόπολης του Αγίου Ιακώβου στη Μυτιλήνη έλεγε ότι όταν επέστρεψε στο σπίτι του άρχισε να περιφρονεί τους συγχωριανούς του, σαν να ήταν «άνθρωποι από τον Τρίτο Κόσμο, από την Ασία ή την Αφρική». Αναρωτιόταν αν ήταν πραγματικά άνθρωπος πριν πάει στην παιδόπολη (Keskini 2003, 36).

Το σύστημα των μεταφορών που χρησιμοποιούσαν οι «κυρίες της Βασίλισσας» και οι διευθυντές των παιδοπόλεων για να περιγράψουν την ανοδική κοινωνική κινητικότητα των παιδιών που είχαν υπ' ευθύνη τους αποτελεί έκφραση της ισχυρής ταξικής προκατάληψης και του φόβου για τον «απολίτιστο χωριάτη» που εμφανίζεται συχνά στη μεσαία τάξη και την ελίτ της ελληνικής κοινωνίας. Οι μεταφορές αυτές συνδέονται συχνά με διαφόρων ειδών εκπολιτιστικές αποστολές. Εκφράζουν το μετασχηματισμό του φυσικού σε πολιτισμικό, το πρωτόγονο σε πολιτισμένο και του μη ανθρώπινου σε ανθρώπινο. Οι μεταφορές αυτές δημιουργούν συχνά μια έντονη αίσθηση αλλοτρίωσης και κατωτερότητας στα άτομα που αποτελούν το στόχο τους.

Ο απώτατος σκοπός των προγραμμάτων του Εράνου δεν ήταν απλώς η

παρότρυνση των παιδιών που ζούσαν στις παιδοπόλεις να υιοθετήσουν τις αξίες της αστικής μεσαίας τάξης για δικό τους όφελος: ήταν να ανέβασουν το βιοτικό επίπεδο στα χωριά της αγροτικής Ελλάδας μέσα από ένα φιλόδοξο πρόγραμμα ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού. Κύριοι φορείς αυτού του μετασχηματισμού θα ήταν οι νέοι «απόφοιτοι» των παιδοπόλεων, που θα επέστρεφαν στα σπίτια τους και θα μοιράζονταν με τους συγχωριανούς τους τις νέες γνώσεις και τις αξίες που είχαν αποκτήσει. Έτσι, οι κάτοικοι των πιο φτωχών και με τις μεγαλύτερες εθνοτικές αποκλίσεις περιοχών της Ελλάδας θα βελτίωναν το βιοτικό τους επίπεδο και θα γίνονταν πλήρη μέλη της ελληνικής κοινωνίας. Κατά τη δεύτερη επέτειο της ίδρυσης της παιδοπόλης της Αγίας Τριάδας, η διευθύντρια παρότρυνε τα παιδιά να είναι «έτοιμα και πάνοπλα για τον ωραίο αγώνα της ανοικοδόμησης του χωριού τους» (Γεωργίτσα-Παπαδημητρακοπούλου 1997, 486).

Τα παιδιά των παιδοπόλεων θα υποστηρίζονταν στο έργο αυτό από τα Σπίτια του Παιδιού και τα προγράμματα αυτοβοήθειας που θα ιδρύονταν και θα πραγματοποιούνταν στα απομονωμένα ορεινά χωριά όπου ζούσαν. Το περιοδικό *Παιδόπολις*, που εμφανίστηκε για πρώτη φορά το 1950 και συνέχισε να εκδίδεται με τον νέο τίτλο *Σπίτι του παιδιού* μέχρι το 1969, ήταν σημαντικό στοιχείο της εκστρατείας που πραγματοποιούσε ο Έρανος της Βασίλισσας για να προωθήσει τον εθνικισμό στους νέους της αγροτικής Ελλάδας. Σύμφωνα με την Αμερικανική Πρεσβεία, το περιοδικό αυτό αποτελούσε επίσης σημαντική συνδρομή στη «διάδοση των αμερικανικών ιδανικών στα παιδιά της Ελλάδας» (Χασιώτης 2009, 284). Το πρώτο τεύχος περιλάμβανε ένα μήνυμα της Βασίλισσας Φρειδερίκης προς τα παιδιά των παιδοπόλεων, με το οποίο τα παρότρυνε να «επιστρέψουν [στα χωριά τους] και να βοηθήσουν τις οικογένειες και τους φίλους τους να ξαναχτίσουν τα καταστραμμένα σπίτια τους» (2009, 291). Περιείχε επίσης ένα «παραμύθι» με έναν φρικτό δράκο που έφτυνε φωτιές και είχε κατέβει από το βορρά για να αρπάξει τα παιδιά της Ελλάδας από την αγκαλιά της μητέρας τους. Τα τρομοκρατημένα παιδιά σώζονταν όταν η Βασίλισσα Φρειδερίκη τα έπαιρνε στο κάστρο της και ο δράκος, τραυματισμένος θανάσιμα, ξαναγυρνούσε στο βορρά για να πεθάνει.

Τα διοικητικά στελέχη του Εράνου ήλπιζαν να επιβραδύνουν το ρυθμό συρρίκνωσης του αγροτικού πληθυσμού της βόρειας Ελλάδας λόγω της μετανάστευσης στα αστικά κέντρα της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας, καθώς και στη δυτική Ευρώπη, τον Καναδά και την Αυστραλία. Σύμφωνα με τα μέλη της Εκτελεστικής Επιτροπής του Εράνου, τα παιδιά των παιδοπόλεων έπρεπε να μάθουν να «αγαπούν τα χωριά τους» αναπτύσσοντας «αγροτική συνείδηση», επειδή εάν η διαδικασία της αστικοποίησης γινόταν υπερβολικά γρήγορα θα υπονόμευε την κοινωνική και οικονομική τάξη ολόκληρης της χώρας (Vervenioti 2001, 18). Τα μέλη της Εκτελεστικής Επιτροπής φοβόντουσαν ότι η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού των λίγων με-

το μίω
και τη
δυσχοντα
φεραζο
τους.

Αντιστάθμιση Κεντρική Βιβλιοθήκη Κοινοτόμας

γάλων πόλεων της Ελλάδας θα συνέβαλε στη δημιουργία ενός ανήσυχου αστικού προλεταριάτου ή μιας μορφωμένης ελίτ που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν προβλήματα στο δεξιό πολιτικό κατεστημένο.

Αυτός ο κίνδυνος αναφέρεται ρητά σε ένα φυλλάδιο του 1949 για τη διάδοση των δραστηριοτήτων του Εράνου, το οποίο τόνιζε ότι στις παιδοπόλεις δεν γίνεται τίποτα που «να αποξενώνει τα παιδιά από το φυσικό αγροτικό τους περιβάλλον [...] ή για να κατευθύνει τη σκέψη τους στις μεγάλες πόλεις, που έχουν ήδη υπερβολικά πολλούς διανοούμενους και υπερπληθυσμό ελεύθερων επαγγελματιών».²³ Τα στελέχη του Εράνου δεν είχαν ως απόλυτη προτεραιότητα να προσφέρουν στα παιδιά των παιδοπόλεων μια στέρεα δευτεροβάθμια εκπαίδευση, καθώς ο σκοπός τους ήταν να εξασφαλίσουν ότι κάθε παιδί «θα γυρίσει και θα παραμείνει στο χωριό του» (Βασιλική Πρόνοια 1957, 41). Ένα προσφυγόπουλο μακεδονικής καταγωγής που όταν επέστρεψε από τη Ρουμανία έμεινε για ένα χρόνο στη Βασιλική Τεχνική Σχολή της Λέρου το κατάλαβε αυτό πολύ καλά. «Ο βασικός σκοπός», είπε, «δεν ήταν να σε κάνουν πλούσιο ούτε να σου ανοίξουν υπερβολικά τα μάτια, αλλά να σου διδάξουν τις βασικές δεξιότητες ώστε να μπορέσεις να εγκατασταθείς στο χωριό σου». Ο ίδιος κατάφερε να αποφύγει αυτή την τύχη μεταναστεύοντας αρχικά στην Αθήνα και στη συνέχεια στον Καναδά.

Η ιδεολογία που κυριαρχούσε στη ζωή στις παιδοπόλεις χαρακτηριζόταν από μία θεμελιώδη αντίφαση. Από τη μία, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα ήταν σχεδιασμένο ώστε να κάνει τα παιδιά να αφομοιωθούν στην εθνική ελληνική κοινωνία και κουλτούρα ενσταλάζοντάς τους τις αξίες της αστικής μεσαίας τάξης. Ο στόχος αυτός περιλάμβανε αναπόφευκτα την αμαύρωση των χωρικών της αγροτικής Ελλάδας ως καθυστερημένων χωριατών. Από την άλλη, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα των παιδοπόλεων προσπαθούσε ταυτόχρονα να παρουσιάσει μια θετική και ιδιαίτερα ρομαντική εικόνα της παραδοσιακής αγροτικής ελληνικής κοινωνίας και του πολιτισμού της, ώστε να ενθαρρύνει τα παιδιά να επιστρέψουν στα χωριά τους και να παίξουν καθοδηγητικό ρόλο στην ανοικοδόμησή τους.

Η αντίφαση αυτή δεν επιλύθηκε ποτέ. Τα περισσότερα παιδιά στις παιδοπόλεις δεν έλαβαν τη δευτεροβάθμια ή την επαγγελματική εκπαίδευση που θα τους επέτρεπε να συμμετάσχουν αποτελεσματικά σε μια αστική οικονομία. Αντίθετα, τους παρασχέθηκε πρωτοβάθμια εκπαίδευση και στη συνέχεια εκπαιδεύτηκαν ως υποδηματοποιοί ή ξυλουργοί, ως ράφτρες ή ως νοικοκυρές και επέστρεψαν στα χωριά τους. Το γεγονός ότι μετά τον επαναπατρισμό τους πολλά από αυτά τα παιδιά έφυγαν από τα χωριά τους για να αναζητήσουν αλλού μια καλύτερη ζωή δείχνει ότι αυτή η προσπάθεια αντιμετώπισης της μείωσης του πληθυσμού της υπαίθρου στη βόρεια

23. *Mother Greece and Her Children*, σ. 29.

Ελλάδα ήταν σε μεγάλο βαθμό ανεπιτυχής. Στοιχεία από απογραφές στην περιοχή την προπολεμική περίοδο επιβεβαιώνουν την άποψη αυτή (Laiou 1987), όπως και τα ερείπια στα βουνά της βόρειας Ελλάδας, τα οποία παραμένουν σαν σιωπηλά μνημεία πολλών χωριών που εγκαταλείφθηκαν μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Ο ρυθμός της ανάπτυξης και ο εκσυγχρονισμός στα χωριά αυτά δεν μπορούσε να συναγωνιστεί τις προσδοκίες για ανώτερο βιοτικό επίπεδο που είχαν καλλιεργήσει οι παιδοπόλεις. Αν και μπορεί να είχε «σώσει τα παιδιά», το πρόγραμμα εκκένωσης της Βασίλισσας δεν μπόρεσε να «σώσει» τα χωριά τους.

Τα προγράμματα εκκένωσης του ΚΚΕ και του Εράνου της Βασίλισσας

Η μεταφορά των παιδιών από τα ρημαγμένα από τον πόλεμο χωριά της βόρειας Ελλάδας στους παιδικούς σταθμούς της ανατολικής Ευρώπης από το ΚΚΕ και η μεταφορά τους από τις ίδιες περιοχές στις παιδοπόλεις από τον Έρανο της Βασίλισσας έχουν προσεγγιστεί γενικά από δύο πολιτικά μεροληπτικές οπτικές γωνίες. Οι υποστηρικτές της ελληνικής κυβέρνησης έχουν χαρακτηρίσει το πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ «απαγωγή» και το πρόγραμμα του Εράνου προσπάθεια να «σωθούν» τα παιδιά της βόρειας Ελλάδας. Οι υποστηρικτές του ΚΚΕ χρησιμοποιούν τους ίδιους όρους, αλλά αντίστροφα.

Ωστόσο, η κοινή ανάλυση των δύο προγραμμάτων εκκένωσης αποκαλύπτει εντυπωσιακές ομοιότητες. Κάθε ένα είχε ως ^{incitament} κίνητρο ένα συνδυασμό ανθρωπιστικών, στρατηγικών και ιδεολογικών ζητημάτων. Κάθε πλευρά ενδιαφερόταν πραγματικά να προσφέρει ένα ασφαλές καταφύγιο στα παιδιά που η ζωή τους βρισκόταν σε κίνδυνο εξαιτίας των στρατιωτικών επιχειρήσεων στα χωριά τους. Οι αντάρτες στηρίζονταν στον άμαχο πληθυσμό που βρισκόταν υπό τον έλεγχό τους για την κάλυψη των υλικών τους αναγκών, και η ελληνική κυβέρνηση προσπαθούσε να τους στερήσει αυτή την υποστηρικτική βάση. Οι αντάρτες επιστράτευσαν κάποια από τα παιδιά που είχαν απομακρύνει και τα ανάγκασαν να επιστρέψουν στις πρώτες γραμμές του πολέμου. Η ελληνική κυβέρνηση στρατολογούσε όλους τους άντρες πάνω από δεκαοχτώ χρονών για να υπηρετήσουν στον εθνικό στρατό.

Επιπλέον, κάθε πλευρά προσπάθησε να μεταδώσει στα παιδιά που είχε απομακρύνει μια ιδεολογία η οποία θα τα προετοίμαζε για την ανοικοδόμηση της ελληνικής κοινωνίας σύμφωνα με το συγκεκριμένο πολιτικό μοντέλο που οραματιζόταν για το μέλλον της Ελλάδας. Το ΚΚΕ προσπάθησε να δημιουργήσει μια γενιά ειδικευμένων βιομηχανικών εργατών, διευθυντικών στελεχών και μηχανικών, οι οποίοι θα ήταν πιστά μέλη του κόμματος και θα συνέβαλλαν στη δημιουργία των νέων σοσιαλιστικών κρατών της

Εκκένωση
61 χωριά

ανατολικής Ευρώπης και θα οικοδομούσαν μια νέα, «δημοκρατική» και σοσιαλιστική Ελλάδα. Ο σκοπός της ελληνικής κυβέρνησης, από την άλλη, ήταν να δημιουργήσει μια γενιά νέων οι οποίοι θα ήταν πιστοί στο βασιλικό και καπιταλιστικό ελληνικό κράτος και θα επέστρεφαν στα χωριά τους για να βελτιώσουν το βιοτικό επίπεδο εκεί, χωρίς να απειλούν την ταξική ιεραρχία, τους έμφυλους ρόλους και τις οικογενειακές αξίες του παραδοσιακού ελληνικού πολιτισμού. Τέλος, η κάθε πλευρά εκμεταλλεύτηκε τα δύο προγράμματα εκκένωσης για λόγους προπαγάνδας, στις εκστρατείες τόσο εσωτερικών όσο και διεθνών δημόσιων σχέσεων που χαρακτήρισαν τα πρώτα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου.

Τόσο το ΚΚΕ όσο και η ελληνική κυβέρνηση απομάκρυναν παιδιά από τα χωριά τους κάτω από ποικίλες περιστάσεις που θα μπορούσαν να τοποθετηθούν σε διάφορα σημεία του «φάσματος του καταναγκασμού», από «εθελοντικές» μέχρι «εξαναγκαστικές». Οι οικογένειες ήταν συχνά πρόθυμες να εντάξουν τα παιδιά τους στο πρόγραμμα εκκένωσης που διενεργούσε η πλευρά την οποία υποστήριζαν, ενώ συχνά έκρυβαν τα παιδιά για να μην τους τα πάρει η πλευρά την οποία θεωρούσαν εχθρό. Μερικές οικογένειες έστειλαν τα παιδιά τους με τη «δική τους» πλευρά για να μην τους τα πάρει η «άλλη». Υπήρξαν οικογένειες στις οποίες ένα παιδί μεταφέρθηκε στην ανατολική Ευρώπη και άλλο σε κάποια παιδόπολη. Υπήρξαν επίσης παιδιά που οδηγήθηκαν αρχικά στην ανατολική Ευρώπη και στη συνέχεια, όταν επέστρεψαν στην Ελλάδα, σε παιδόπολη.

Τα προγράμματα που δημιούργησε το ΚΚΕ και ο Έρανος της Βασίλισσας για τη στέγαση των παιδιών που είχαν στη φροντίδα τους μετά την απομάκρυνσή τους ήταν επίσης παρόμοια από αρκετές πλευρές. Το ΚΚΕ ήταν υπεύθυνο για 20.000 παιδιά που ζούσαν σε ογδόντα παιδικούς σταθμούς διεσπαρμένους στην ανατολική Ευρώπη, ενώ ο Έρανος φρόντιζε 18.000 παιδιά που ζούσαν σε πενήντα τέσσερις παιδοπόλεις στην Ελλάδα. Ως ιδρύματα, τα οικοτροφεία της ανατολικής Ευρώπης και οι παιδοπόλεις έμοιαζαν πολύ. Ήταν «ολοπαγή ιδρύματα», στα οποία τα παιδιά ανατρέφονταν σε ένα αυστηρά πειθαρχημένο και έντονα πολιτικοποιημένο περιβάλλον.

Αν και οι υλικές συνθήκες ανάμεσα στα οικοτροφεία της ανατολικής Ευρώπης και τις παιδοπόλεις διέφεραν, γενικά τα παιδιά απολάμβαναν καλή φροντίδα, με δεδομένους τους οικονομικούς περιορισμούς των κοινωνιών όπου μεγάλωναν. Σε κάθε πρόγραμμα, τα παιδιά συναντούσαν αφοσιωμένους υπευθύνους και καθηγητές αφενός και εκείνους που ήταν σκληροί και ανεπαρκείς αφετέρου. Τους προσφερόταν επίσης ένα φάσμα εκπαιδευτικών και επαγγελματικών ευκαιριών, αν και η φύση των ευκαιριών αυτών ήταν πολύ διαφορετική και η ποιότητά τους φαίνεται ότι ήταν καλύτερη στην ανατολική Ευρώπη.

Τα παιδιά στο κάθε πρόγραμμα υποβάλλονταν σε μια εντατική καμπάνια ιδεολογικής κατάρτισης. Στην ανατολική Ευρώπη ήταν «τα παιδιά του

Στάλιν», που θα γίνονταν υποδειγματικοί εργάτες και μέλη του κόμματος στη νέα, σοσιαλιστική Ελλάδα, ενώ στις παιδοπόλεις ήταν «τα παιδιά της Φρειδερίκης», που θα γίνονταν πλήρη μέλη του ελληνικού έθνους και πιστοί πολίτες του ελληνικού κράτους, συμβάλλοντας με τις νέες τους δεξιότητες στον εκσυγχρονισμό της ζωής στην αγροτική Ελλάδα. Παρά τις κατηγορίες της ελληνικής κυβέρνησης περί του αντιθέτου, τα ελληνόπουλα που μεταφέρθηκαν στην ανατολική Ευρώπη δεν έχασαν την ελληνική τους ταυτότητα: τη διατήρησαν, όπως και πολλά μακεδονόπουλα που οδηγήθηκαν στην ανατολική Ευρώπη διατήρησαν τη δική τους μακεδονική ταυτότητα. Ωστόσο, όταν αφομοιώθηκαν στην ανατολικοευρωπαϊκή κοινωνία όπου ζούσαν, τα παιδιά αυτά απέκτησαν επίσης και ρουμανική, ουγγρική, τσέχικη ή πολωνική ταυτότητα. Αργότερα, πολλά από αυτά έγιναν επίσης και Καναδοί ή Αυστραλοί.

Υπήρχε ωστόσο μια θεμελιώδης διαφορά που ξεχωρίζει τις εμπειρίες των παιδιών που μεταφέρθηκαν στις παιδοπόλεις στην Ελλάδα από εκείνων που οδηγήθηκαν στην ανατολική Ευρώπη: ο χρόνος που πέρασαν μακριά από την οικογένειά τους. Μέχρι το 1950, 16.000 από τις 18.000 παιδιά που ζούσαν στις παιδοπόλεις είχαν επιστρέψει στα χωριά τους και ζούσαν ξανά με τους γονείς τους. Με άλλα λόγια, η συντριπτική πλειονότητα των παιδιών που είχαν απομακρυνθεί με το πρόγραμμα του Εράνου της Βασίλισσας έζησαν μακριά από την οικογένειά τους για λιγότερο από δύο χρόνια. Η εμπειρία των παιδιών που οδηγήθηκαν στην ανατολική Ευρώπη δεν θα μπορούσε να είναι πιο διαφορετική. Στα τέλη του 1951, λιγότερα από τριακόσια από τα 20.000 παιδιά που ζούσαν στους παιδικούς σταθμούς της ανατολικής Ευρώπης είχαν επαναπατριστεί, όλα από τη Γιουγκοσλαβία (Ristović 2000, 84). Το 1958, δέκα χρόνια μετά την αναχώρησή τους, μόνο 5.000 είχαν επιστρέψει στην Ελλάδα, αν και πολλά παιδιά είχαν ξανασιδίξει με την οικογένειά τους στην ανατολική Ευρώπη. Ενώ πολλοί έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες επέστρεψαν στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1980, εκείνοι που είχαν φύγει παιδιά το 1948 ήταν πλέον ενήλικοι. Επομένως, η τεράστια πλειονότητα των παιδιών που μεταφέρθηκαν στην ανατολική Ευρώπη από το ΚΚΕ πέρασαν όλη την παιδική τους ηλικία μακριά από την οικογένειά τους, χωρίς την αγάπη και τη φροντίδα των γονιών τους. Δεν ξαναείδαν ποτέ τους γονείς τους όσο ήταν παιδιά.

Οι λόγοι για αυτή τη θεμελιώδη διαφορά ανάμεσα στα δύο προγράμματα εκκένωσης ήταν πολλοί. Το ΚΚΕ έχασε τον Εμφύλιο Πόλεμο και οι ηγέτες του διέφυγαν στην ανατολική Ευρώπη. Αντίθετα από τα παιδιά που οδηγήθηκαν στις παιδοπόλεις, τα παιδιά που πήγαν στην ανατολική Ευρώπη διέσχισαν εθνικά σύνορα, καθώς και αυτό που θα γινόταν στη συνέχεια το Σιδηρούν Παραπέτασμα. Οι εντάσεις του Ψυχρού Πολέμου απέκλειαν οποιαδήποτε ουσιαστική συνεργασία ανάμεσα στην Ελλάδα και τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Οι ίδιες αυτές εντάσεις έκαναν την ελληνική κυ-

βέρνηση να ανακαλέσει την αρχική της υποστήριξη για τον επαναπατρισμό των προσφυγόπουλων και να απαγορεύσει την επιστροφή των πολιτικών προσφύγων που θεωρούσε «ανεπιθύμητους». Τα δύο προγράμματα εκκένωσης, αν και έμοιαζαν από διάφορες πλευρές, είχαν δραματικά διαφορετικό αντίκτυπο στη ζωή των παιδιών που συμμετείχαν σ' αυτά.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΙΣΤΟΡΙΕΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Ελληνόπουλα στην ανατολική Ευρώπη

Χρυσούλα Καρανίκα¹

Η Χρυσούλα Καρανίκα γεννήθηκε το 1931 στη Λυκόρραχη, ένα ορεινό χωριό που βρίσκεται στους πρόποδες του Γράμμου, κοντά στα αλβανικά σύνορα και πάνω από την κοιλάδα του Σαρανταπόρου. Στη δεκαετία του 1970 το χωριό μετακινήθηκε πιο χαμηλά κοντά στο νέο αμαξωτό δρόμο που συνδέει την Κοζάνη με την Κόνιτσα. Μια ζωή γεμάτη βιάσανα ^{lidanãe} άφησε τα σημάδια ^{arr} της στο γλυκό της πρόσωπο. Μας υποδέχθηκε σε ένα όμορφο μακρό δυάρι στον Ξηρόκαμπο του Βόλου, μια εργατική συνοικία που εγκαινιάστηκε στη δεκαετία του 1970 για να στεγάσει τους εργαζόμενους των εργοστασίων της πόλης, αλλά σήμερα μαστίζεται από την ανεργία.

Τα παιδικά μου χρόνια

Ο πατέρας μ' είχε επτά παιδιά, πέντε αγόρια και δύο κορίτσια. Ευανθία είναι η πρώτη, δεύτερος είναι ο Πέτρος, τρίτη είμαι εγώ, άλλο ένα παιδάκι που μας πέθανε, μετά είναι Παναγιώτης, Κώστας, Σωτήρης και Νίκος. Αυτά είναι τα αδέρφια μου. Φτωχά ζούσαμε, αλλά ζούσαμε.

Ο παππούς μου ζούσε σ' ένα παλιόσπιτο από Τουρκίας. Κι' ύστερα χώρ'σε ο πατέρας μου απ' τα αδέρφια του, κι' έφτιασε ένα σπιτάκι, αλλά δεν το χαρήκαμε. Έγινε ο πόλεμος. Το παλιό σπίτι σαν μαγειρειό το 'χαν πρώτα. Από κάτω είχε νερό κι' έβαλε σανίδια ο πατέρας μου και κοιμόμασταν εμείς πάνω σ' αυτά τα σανίδια. Εκεί βάζαμε σαΐσματα από τρίχα ^{get pale}

1. Συνέντευξη της Χρυσούλας Καρανίκα στη Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν, Βόλος, 22/10/2000.

από γίδια, που έφτιαχναν στον αργαλειό και τα στρώναμαν κατάη, για να μην μας πιάνει υγρασία.

Εκεί μου πέθανε ο αδελφός μου. Έπαθε πλευρίτιδα. Μικρός ήταν. Εγώ τον είχα αγκαλιά, όταν η μάνα μ' πάαινε στην δουλειά. Ο πατέρας μ' πάαινε δούλευε χτίστης το χειμώνα κάτω στις Φιλιάτ', κοντά στα Γιάννενα. Το καλοκαίρι ερχόντανε. Είχαμαν χωράφια, κομμάτι εδώ-κομμάτι εκεί, τ'άσπερνε η μάνα μου μαζί με μας τα παιδιά και το καλοκαίρι ερχόνταν, μας βοηθούσε ο πατέρας στο θέρο. Άιντε πάλι το χειμώνα, συνέχεια έφευγε. Αυτή ήταν η ζωή μας.

Εγώ βοσκούσα κάποτε γελάδια, είχαμαν οχτώ κεφάλια γελάδια. Τα κρατούσαν και δεν τ'άσφαζαν. Μόνο μια φορά το χρόνο το 'σφαζες ένα βόδι ακέριο και το 'βαζες στα βαρέλια και τρώγαμαν όλο το χειμώνα κρέας. Αλλά είχαν και κατώγια εκεί, γεμάτα βαρέλια και μας ήφερνε και λάδι ο πατέρας μου που δούλευε προς τα κάτω στις Φιλιάτες. Το 'χάμαν το λάδι εμείς... σαν φάρμακο. Δεν τρώγαμαν. Δεν είχαμαν λάδια εμείς στην Ήπειρο απάνω.

Και όταν πηγαίναμαν στα χιόνια, κουβαλούσαμε κλαδιά να φαν τα πρόβατα και έμπαιναν τα πόδια μέσα στο χιόνι και σκίζονταν, γιόμιζαν τα χιόνια αίματα και δεν ηξέραμαν από τι ήταν. Ε! ήταν δράμα. Δράμα ήταν. Κουβαλούσαν οι γυναίκες σαν ζώα. Σαν ζώα κουβαλούσαν πρώτα. Φορτώνονταν. Δεν ξέραμαν να φορέσουμε παπούτσια. Τσαρούχια από γουρούνι. Μια φορά μο' 'δωσε η Ούντρα (UNRRA) παπούτσια να φορέσω, τα θυμάμαι, και τάχα μοναχά για να πηγαίνω εκκλησία. Και μεγάλωσε το πόδι και ούτε αυτά δεν πρόλαβα να τα φορέσω. Φαντάσου τι φτώχεια είχαμαν! Φτώχεια! Πηγαίναμαν από πίσω απ' τους πλούσιους τους εργάτες, μαζεύαμαν στάχυα. Έκοβες θέριζες εσύ πρώτα τα πολλά τα σιτάρια, κι άμα αφήνες κάνα στάχυ, πηγαίναμε εμείς από πίσω να τα μάσουμε. Τα δέναμε, τα μάσαμε και τα τσουλούσαμε με τα ξύλα και ποιος θα βγάλει περισσότερο σιτάρι ήλεγαμαν, θα πάρει μια μπλούζα απ' τ'ς Βλάχοι. Στάρι, καλαμπόκι, καρύδια είχε το χωριό μας και παίρναμε μπλούζες απ' αυτά. Και λέγαμαν δεν θα το φάμε εμείς, θα το δώσουμε εκεί. Φτωχός κόσμος, τι να κάνεις;

Πόλεμος - Εμφύλιος

Έγινε ο πόλεμος ύστερα. Σκοτώθηκε ένας θείος μου Νικολάκης, αδελφός της μάνας μου. Αντάρτης πολεμούσανε τότε τους Γερμανούς. Και τότε είμασταν στην ΕΠΟΝ, τότες αρχίσανε ύστερα οι οργανώσεις να... γίνονται. Κι' εφόσον μπήκαν όλοι αυτοί [στην Αντίσταση], εμείς μείναμε τα μικρά.

Ο πατέρας μ' βγήκε ύστερα στο βουνό, φοβούνταν να μην τον πιάσουν και τον σκοτώσουν. Κι αυτοί δεν ήξεραν κατά πού να βαδίσουν. Πρώτα ο πατέρας μ' ήταν από τους... πώς να το πω... από τούτη την μεριά που 'ταν

ο Βασιλιάς... Αλλά ύστερα το '46 με '47 θα ήταν που μπήκε μια οργάνωση που βοήθησε κι ήπαιρνε και παιδιά να σπουδάξουν... ποιος έχει πολλά παιδιά, τα έπαιρνε το κράτος. Τα 'παιρνε η Φρειδερίκη φαίνεται... στις παιδουπόλεις. Κι όλοι έδωσαν παιδιά, ήθελε κι ο πατέρας ο δικός μ' να δώσει ένα. Ηθελάμαν να δώσουμε τον Κώστα, τον αδελφό μου, για να το πάνε παιδόπολη. Και λέει, «να δώσω και εγώ ένα», λέει, «να το σπουδάξω και να 'χω και εγώ ένα σπουδαγμένο παιδί» (αλλά μάθνισκαν τότε τα αγόρια, εγώ δεν πήγαινα καθόλου σχολείο, οι γυναίκες, ήλεγαν τότε, δεν χρειάζονται σχολείο.)

Μια φορά πάει η μάνα μ' στα γελάδια, και ο αδελφός μ' ο Κώστας, εννιά χρόνια θα είχε, έπαιζε τα μπάκαλα, που τα λέμε εμείς, τις πέτρες... κι έπεσε το μπάκαλο μέσα στην φωτιά –γιατί εμείς είχαμε τζάκια, δεν είχαμε σόμπες που έχουμε τώρα πολυτελείας– και αυτό είχε μια φανέλα βαμβακερνή κι' έπιασε φωτιά και κάηκε σ' αυτό το χέρι, κι' ήρθε το χέρι κι' έμεινε έτσι. Τότε δεν είχαν γιατροί, μάνα μ'.

Και τελικά δεν πήγε ο Κώστας στην παιδόπολη. Δεν τον βοήθησαν τον πατέρα μου καθόλου και λέει, «εσύ που είχες ένα παιδί σ' το πήραν, εγώ που είχα εφτά δεν με πήρε ούτε ένα! Κι' εφόσον τα 'παιρνε τα γράμματα ο Κώστας και έχει και το χέρι έτσι», λέει, «δεν μπορεί να τσαπίσει, να το στείλω εκεί κάτω να μάθει γράμματα». Κι' εφόσον δεν πήγε, ο πατέρας μ' λέει: «έτσι είσαι;» λέει, «μ' αυτήν την οργάνωση δεν μπαίνω». Θύμωσε! Πρώτα αγαπούσε την δουλειά του, κοιτούσε την οικογένειά του και τίποτες άλλο. Αλλά ύστερα αναγκάστηκε και λέει: «δεν πηγαίνω απ' αυτ'νούς». Και πήγε με τους άλλους, παιδάκι μου. Κι' ήταν απάνω στο Γράμμο. Χώθηκε μέσα στην Αλβανία και από τότε ύστερα δεν βγήκε. Και όταν πήγαμαν εμείς στην Αλβανία με το ανταρτικό, το '47 μέχρι το '49, τότε τον βρήκα τον πατέρα μου στο Ελμπασάν. Μια φορά τον είδα και ύστερα ξανά δεν τον είδα, τον πατέρα μου. Πέθανε το '62.

Μικρή ανταρτίνα

Το δικό μου το χωριό ήταν η πρωτεύουσα τ' ανταρτικού. Συνέχεια. Από το '47 μέχρι το '49. Ήταν η βάση εκεί, γιατί ήταν κοντά στο Γράμμο. Εγώ ήμουν μικρή, το '47 ήμουνα 16 χρονών. Μας ήπαιρναν οι αντάρτες να κουβαλάμε τους τραυματίες. Δυο από δω, δυο από δω και μια κουβέρτα στα μ'σά και τους κουβαλούσαμε απ' την Πυρσόγιαννη απάνω στο Γράμμο, εκεί που είχαν νοσοκομείο οι αντάρτες. Ποιος ήθελε να κουβαλάει τέτοια πράγματα; Ακόμα με πονάει ο νώμος. Αλλά εφόσον δεν είχαν καμιά καλύτερη ζωή, τι να κάνουμε; Και εκεί να κάθομαν, θα μ' ήπαιρναν οι Μπουραντάδες και φοβούμασταν. Μας έλεγαν, ότι θα μας χαλάσουν. Κρέμασαν μια γυναίκα στο δέντρο έγκυα με δυο παιδιά στην κοιλιά. Την κρέμασαν

ανάποδα! Και να βλέπεις τέτοιο πράγμα, δεν φοβάσαι ύστερα να πας μαζί μ' αυτ'νούς, να μαρτυρήσεις, που είναι ο άντρας σ', που είναι ο αντάρτης, που είναι ο άλλος;

Κι έτσι πήγαμε με τους αντάρτες. Ήμασταν ασφαλισμένοι. Ίσως να 'ταν φτωχοί, ίσως να 'ταν νηστικοί, αλλά το κορίτσι δεν το πείραζαν. Άμα θα μάθαινε το Κόμμα ότι σε πειράζουν χωρίς να το θέλεις, στα 3 μέτρα σ' έτρωγαν! Και γι αυτό είχαν τάξη, ενώ οι Μπουραντάδες δεν είχαν έτσι. Σ' ήπαιρναν και σ' έκαναν ό,τι ήθελαν και σε κορόιδευαν κιόλας. Γιατί είδαμαν και τέτοια πράγματα: την ξαδελφή μου, τη Δαφνούλα, την πήραν και την έκαναν τέτοια... έρωτα, πώς να το πω, και ο άλλος κορόιδευε γελούσε, και πήγαινε και ο άλλος από πάνω απ' αυτή ύστερα. Μέσα στο χωριό! Είναι όπως στα σκυλιά...

Μετά βγήκα κι εγώ ανταρτίνα, γιατί δεν μπορούσα να κουβαλήσω άλλο τους τραυματίες και λέω να πάω ανταρτίνα, εθελοντίτρια. Ο πατέρας μ' ήταν μέσα στην Αλβανία, ο αδελφός μου τον πήραν αντάρτη, 17 χρονών. Και όταν πήγα ανταρτίνα ζούσα καλύτερα. Δεν με τυραννούσαν τόσο. Με είχαν εμπιστοσύνη, επειδή πήγα εθελοντίτρια, και όπου μ' εστελναν ήξεραν ότι θα γυρίσω. Και πήγαινα γράμματα από τον ένα σύνδεσμο στον άλλο. Μου λέγαν: «άμα θα σε πιάσουν, ή θα το ξεσκίσεις ή θα το πετάξεις ή θα το πιεις». Και δεν μαρτυρούσα εγώ.

Είχα και το όπλο. Έμαθα. Πήγα στα έμπεδα. Έμαθα πώς να φυλαχθούμε τον εαυτό μας όχι άλλο τίποτα. Είχα ένα όπλο μεγαλύτερο από μένα ήταν. Μ' ένα σκ'νί δεμένο. Και επειδή δεν φορούσαμε παπούτσια, με είχαν δώσει οι αντάρτες [γέλιο] ένα ζευγάρι παπούτσια αλλά από ένα πόδι! Τάδενα και τα φορούσα εκεί και χάρομαν γιατί πρώτη φορά φόρεσα παπούτσια. Γι αυτό σου λέω ότι ζούσα καλύτερα ανταρτίνα.

Ήταν χειμώνας του '47. Βγήκα ξυπόλητη, νηστική. Η μάνα μ' δεν μ' άφηγε. Φώναζε η μάνα μ' και η αδελφή μ' να με πάρουν πίσω. Εγώ λέω «σας απαρατώ και φεύγω». Και τα απaráτησα και τα αδέλφια μου τότε, τα απaráτησα όλα. Ήταν πολλά άλλα κορίτσια. Κάτι κοτσίδες, κατ' μαλλιά που είχαν, κάτι νταλντάνες... που εγώ μπροστά σ' αυτές ήμαν τσάνκο ... ένα στεγνιάρικο ήμουνα. Ύστερα χόντρυνα, που πήγα μέσα στις Λαϊκές Δημοκρατίες.

Πρώτα μας έβαλαν στα έμπεδα, μετά μας έβαλαν στα συνεργεία, που εκανάμαν μπλούζες, εγώ τσ' φύλαγα. Τάχα. Σαν ανταρτίνα. Μετά έγινε ο πόλεμος, φτιάγναμαν χαρακώματα. Φτιάγναμαν σαν σπίτια μέσα κι' πάνω έριχναν αυτοί και από κάτω δεν είχες ανάγκη καθόλου μέσα. Ε! Πολλά πράγματα, μάνα μου, τραβούσαμε πολλά. Νηστικοί, ξυπόλητοι αλλά όμως ελεγάμαν να απελευθερωθούμε και να ζήσουμε και εμείς μια ζωή. Το χωριό το δικό μας ήταν πολύ πισθοδρομικό, από τα κατσάβραχα μέσα. Άμα δεν γένονταν αυτός ο πόλεμος ίσως να ζούσαμε ακόμα έτσι. Έκανε και κακά, αλλά έκανε και πολλά καλά ο πόλεμος. Άνοιξε ύστερα, έφτιασαν

δρόμους, έφτιασαν φώτα, κατέβασαν το χωριό μας κάτω, κάτι είδε, ο κόσμος πως ζαν.

Πρόσφυγες στην Αλβανία

Μας πήραν σβάρνα οι μπουραντάδες, χάσαμε τον πόλεμο και μπήκαμε όλοι μέσα στην Αλβανία. Εγώ μπήκα απ' το Γράμμο. Μας έκλεισε ο Τίτος τα σύνορα –γιατί ήταν να μπούμε στην Γιουγκοσλαβία– μας γύρισε τις πλάτες, και περάσαμε στην Αλβανία, γιατί αλλού πουθενά δεν μπορούσαμε να πάμε. Και στο χωριό ήλεγαν «οι αντάρτες έχασαν, θα 'ρθούν οι μπουραντάδες. Και οι μπουραντάδες άμα θα 'ρθουν θα σας σκοτώσουν, θα σας σφάξουν όλους μαζί». Τότε οι αντάρτες έμασαν και τα πήγαν όλα τα γυναικόπαιδα μέσα στην Αλβανία. Μόνο κάτι πολύ γριές έμειναν πίσω. Αυτές δεν μπορούσαν. Και πάλι και αυτές οι καημένες έφυγαν απ' το σπίτι τους και πήγαν σε κάτι τρύπες να χωθούν. Η αδελφή μου με τα πρόβατα και με τα γίδια μπήκαν μέσα, οικογενειακώς όλα τα γυναικόπαιδα. Στην Αλβανία κάμποσο καιρό καθήσαμε. Εκεί να δεις ψείρα. Ψείρα. Απαπαπα! Μας έστρωναν κατά ψάθα απ' άχυρο φτιασμένη και από πάν' μία κουβέρτα μας σκέπαζαν, 3-4 άτομα μαζί.

Εγώ την μάνα μου την βρήκα στην Αλβανία, στο Δυρράχιο. Όταν πήγα εκεί δεν με γνώρισε, γιατί άλλαξα εγώ ύστερα. Ήμουν διαφορετικά. Η μάνα μ' έλεγε ότι εγώ είμαι πουτάνα. Επειδή έτσι λέγανε, όταν θα πας ανταρτίνα, θα γένεις. Ψέματα ήταν αυτό. Ήταν τόσο αυστηρά που απαγορευόνταν, εξόν αν το 'θελε καμιά. Άμα το 'θελε καμιά, δεν είχε σύνορα. Αλλά άμα δεν το 'θελε καμιά, δεν σε πείραζε, παιδάκι μου, μαζί να κοιμούσαν και δεν θα σε πείραζε. Τόσο πολύ αυστηρά πράγματα ήταν.

Και κει βρήκα και τον πατέρα μου πρώτη φορά. Αλλά ο πατέρας μου πάλι ήθε στο ανταρτικό στην Ελλάδα και τον έπιασαν εδώ στην λίμνη. Κοντά στην Μακεδονία, βοσκούσε πρόβατα και τον έπιασαν οι μπουραντάδες και τον έκλεισαν φυλακή, ύστερα. Και τον έκαναν παράλυτο. Ύστερα φώναζε ο καημένος, να 'ρθούμε εμείς εδώ. Αλλά εμείς αρχίσαμε άλλη ζωή εκεί πέρα, πιο ανεξάρτητη. Η μάνα μ' ήταν στην Ρουμανία. Εγώ στην Πολωνία. Τρία αδέρφια στην Τσεχοσλοβακία. Ήμασταν σαν... πουλιά χωρίς φωλιά.

Από την Αλβανία στη Ρουμανία

Τα γυναικόπαιδα έμειναν εκεί. Δυρράχιο. Ελμπασάν. Έμειναν κοντά δηλαδή στα χωριά μας και λέγανε καμιά μέρα πως ερθούν ξανά στην Ελλάδα. Αλλά ύστερα βγήκε μια διαταγή, να πάρουν τα παιδιά που είναι μικρά απ'

την μάνα τ' απ' τον πατέρα τ' και να μας παν να μας σπουδάξουν. Και οι γονείς να μείνουν στην Αλβανία.

Εγώ δεν ήμουν παιδί αλλά μ' έκαναν παιδί εμένα. Τότες με γράφαν μικρότερη, ήμουν το '31 [γεννηθείσα], εμένα με έγραφε η οργάνωση το '35. Ήθελαν να με στείλουν να πάω να ξεκουραστώ, να μάθω τα γράμματα, και μ' έστειλαν σαν παιδονόμα. Μας πήραν και μας πήγαν στην Ρουμανία. Τότες είχε κλείσει ο Τίτος τις πόρτες και μας έβαναν μέσα στ' αυτοκίνητα που φόρτωναν τα πρόβατα. Για να μην μας πάρουν χαμπάρ', γιατί έπρεπε να περάσουμε ένα στενό γιουγκοσλάβικο μέρος, μας έβαλαν σαν να περνάν πρόβατα. Γι αυτό μας είπαν ότι δεν θα μιλήσουμε Ελληνικά καθόλου. Αυτοί που διευθύνανε ήξεραν και τα Γιουγκοσλάβικα ήξεραν και τα Ρουμάνικα, ξέρω εγώ πως συνεννοήθηκαν, και μας πέρασαν απ' αυτό το στενό. Με το φορτηγό μας πήγαν εκεί που περνάει το τρένο και μας έβαλαν στο τρένο της Ρουμανίας. Φορτηγό τρένο πρώτα κι' ύστερα μας πήγαν σε κανονικό τρένο ρουμάνικο. Τότε μας έδωσαν κάτι δώρα, κάτι φαγητά, πολλά πράγματα, καθένας από μια σακούλα. Και λέμε εμείς «τ' είναι εδώ τώρα; Τώρα εμείς έχουμε ζωή!» Τέτοια που είδαμαν. Χαρήκαμαν! Χορτάσαμε φωμί τότε.

Ζωή στη Ρουμανία και στην Πολωνία

Μας πήγαν στο Φέλιξ, κοντά στην πόλη Ράντιο (Οράντεα). Ήμασταν σ' ένα χωριό, πολύ ωραία φτιασμένο, σαν ξοχικό. Μας έβγαλαν τα ρούχα, τα πέταξαν, μας έδωσαν άλλα ρούχα. Καλή ζωή: εκεί μάθαμαν μπάνια, μέσα στα ζεστά τα νερά μας είχαν, γιατροί... εκεί έκανα και εγχείρηση, έβγαλα τις μυγδαλές.

Εγώ έπρεπε να προσέχω τα παιδιά, γιατί είχα και δυο χρονών παιδιά. Είχα 13 παιδιά απ' το χωριό μου, εξόν τα άλλα τα ξένα. Κάθε ένας είχε την γκρουπά του. Έρχονταν κι απ' την Μακεδονία, εγώ εκεί πέρα έμαθα τα μακεδονικά. Καθήσαμαν μόνο έξι μήνες στη Ρουμανία, ύστερα μας χώρ'σαν.

Όταν μπήκα μέσα στην Ρουμανία, μας έδωσαν [ένα μενταλιόν με] αυτό το νούμερο και το θυμάμαι σαν σήμερα το νούμερο: 1999. Από την άλλη είχε το Μάρκο. Θα το είχα ακόμα εδώ, αλλά όταν έπεσε ο Μάρκος μας είπαν ότι πρέπει να το πετάξουμε γιατί αν το κρύψουμε θα μας τιμωρήσουν. Τώρα λίγο ανακατεύομαι αλλά τότε δεν ήμαν στην πολιτική. Όμως τον Μάρκο τον είχαμε σαν Θεό. Ψέματα να μην λέμε. Πρώτα εμείς, σαν νεολαίοι που μας είχανε. Λέγαμαν και το τραγούδι. «Ζήτω ο Μάρκος, Δημητρός, Νίκος Ζαχαριάδης». Λέγαμε και το ποίημα:

Στάλιν μεγάλε αρχηγέ και φίλε του λαού μας,
για σένα μεγάλε δάσκαλε θα σ' έχουμε στο νου μας,

γιατί η απελευθέρωση στα εργατικά χεράκια
και νέα ζωή άνοιξε σε όλα τα παιδάκια

Δεν είναι αλήθεια; Για μας ήταν Θεός. Γιατί δεν είδα απ' π'θενά ζωή, από
κει είδα όμως ωφέλημα...

Το '54 τακτοποιηθήκαμε εμείς ύστερα στην Πολωνία, η μάνα μ' ήταν
στην Ρουμανία. Τότες έδωσε μια διαταγή ο Ζαχαριάδης να ανταμωθούν τα
αδέλφια και τα παιδιά μάνα με πατέρα, αλλά πως τα είχαν μπερδεμένα
τότε – ούτε ήξερα να διαβάσω κοριτσάκι μου τότε. Και δεν μας αντάμωσε
γονήδες με παιδιά. Και εφόσον δεν μας αντάμωσε, μεγαλώσαμε εμείς
[μόνοι μας]. Στην Πολωνία μας χώρ'σαν από τα παιδιά του χωριού μου,
αλλά ανταμωνομάσαν. Εγώ ήμην σαν μεγαλύτερη ύστερα, μας πήγαν
στον παιδικό σταθμό Ζαχαριάδη λέγεται, στο Ζγορζέλετς. Εκεί έμεινα ένα
χρόνο. Το 1953 μας χώρ'σαν πάλι και μας έβαλαν τα μεγαλύτερα να μά-
θουν μια τέχνη, και τα μικρά μάθαιναν στο σχολείο. Άλλος πήγε τέχνη για
νοσοκόμα, άλλος για μηχανικός, άλλος για ηλεκτρολόγος, άλλος για υφα-
ντουργική. Εκεί έμαθα πλεχτομηχανή εγώ και μετά με πήγαν στην υφα-
ντουργία στην Λιγνίτσα.

Δεν ξέραμε γραμματα. Εκεί στο Ζγορζέλετς έμαθα το άλφα βήτα και
τα πολωνικά τα γραμματα. Πολύ καλοί οι δασκαλοι. Μας σέβονταν σαν
παιδιά δικά τους. Εγώ ήμουνα μεγάλη, 18 χρονών, αλλά άμα η σκύλα δεν
κουνήσει την ουρά... δεν με κυνηγούσε κανένας. Τσιμπούσε και κανένας,
αλλά άμα δεν τον έδωνες χαμπάρι... μέσα στον παιδικό σταθμό που ήμα-
σαν, μας έβαζαν και κει μέτρα. Α! Άμα μι θα 'κανες εσύ τέτοια πράγματα
ή θα 'κανα εγώ, θα μαζεύονταν όσοοια τα παιδιά – 3000 παιδιά – απέλ
(προσκλητήριο), κι' ήλεγαν ο τάδες πάτησε το κορίτσι! Άσε που εγώ –
πρώτα φοβόμασταν άμα φιληθείς, θα μείνεις έγκυα. Εμείς ήμασταν πολύ
οπισθοδρομικοί. Από πού βγαίνει το παιδί; Απ' το λάχανο!, έτσι μας ήλε-
γαν στο παιδικό σταθμό. Ύστερα μάθαμε αυτά τα πράγματα, ξεβγήκα-
με και εμείς, ο ένας με τον άλλον. Όπου πηγαίναμε, στο σινεμά, σε γλέ-
ντια κάθε Σαββάτο, πηγαίναμε όλοι μαζί. Όμως δεν είχαμε καμιά πονη-
ριά. Μοναχά οι γονήδες μας όταν μας είδαν και χορεύαμε ευρωπαϊκά,
ήλεγαν «ούι, στα όρθια το κάνουν»! [γέλιο]

Οπισθοδρομικός κόσμος ήταν, τι νομίζεις ήταν; Στα κατσάβραχα εμείς,
τι είχαμε; Θέρ'ζαμε χωράφια, παιδεύονταν ο κόσμος, αλλά δεν χόρται-
ναν φωμί. Καραμέλα που να δεις στην Λυκόρραχη; Όταν ήρθε το αυτοκίνη-
το ηλεγάμε οι «αχελώνες έρχονται». Εμ! Τι! Η άλλη πάλι απ' τη Ζέρμα
σ'κώθηκε να σβήσει το φώς. ΦΦΦΦ! Φύσηξε. Κατάλαβες; Δεν πάτησε το
κουμπί.

Δεν ξέραμε. Γι αυτό σου λέω ο πόλεμος έκανε και καλά, έκανε και
άσχημα. Ο Βασιλιάς καλά μας είχε, έτσι. Σαν τα ζώα. Δουλεύαμε πρώτα,
τα 'παιρναν αυτοί κι' ό,τι έμνεισκε τρώγαμε εμείς. Αλλά ξανοίχτηκε ο κό-

σμος, πήγαν από δω, πήγαν από κει, άνοιξαν ο κόσμος τα μάτια. Και εγώ αλλιώς μιλούσα τότε, αλλιώς μιλάω τώρα. Αν ήξερα ότι θα βγει έτσι ο πόλεμος που πολέμησα τότε, δεν θα πολεμούσα. Αλλά ελεγάμαν ότι θα είμαστε όλοι ίσα, θα δούμε και εμείς καμιά άσπρη μέρα.

Συνάντηση με τον αδελφό μου

Βρήκα τον αδελφό μ' στην Πολωνία. Αυτός αντάρτης και εγώ ανταρτίνα, αλλά δεν είχαμαν ανταμωθεί. Όταν ήρθε στην Πολωνία δεν ανταμωθήκαμε να γνωριστούμε σαν αδέρφια... μόνο απ' το επίθετο. Αυτός ήταν από τους αντάρτες τους πιο μεγάλους, και εγώ ήμαν μέσα στα παιδιά. Και όταν ήρθαν στο Ζαχαριάδη, στο παιδικό σταθμό, είπε στο γραμματέα:

«Ακούσαμεν ότι είναι μια Καρανίκα Χρυσούλα εδώ πέρα, μπορείτε να μας την φέρετε;

«Τι την έχεις;»

«Τίποτε, αλλά είχα μια αδελφή κάποτε, αν μήπως είναι αυτή».

Με φωνάζει εμένα στα γραφεία.

«Δεν τον ξέρω αυτόν τον άνθρωπο».

Αν δεν μου 'λεγε, πώς την λεν' την μάνα μ', πώς τον λεν τον πατέρα μ', πώς τα λεν τ' αδέρφια μου, δεν θα τον πίστευα ότι είναι αδελφός μου! Δεν τον γνώρισα, ούτε αυτός με γνώρισε. Αλλά μόλις με είπε έτσι, ότι είμ' απ' την Λυκόρραχη και έχω αδελφή τάδε, γνωριστήκαμε. Κι' αυτός έμενε ύστερα στο Βρότσλαβ, εγώ έμενα στην Λιγνίτσα. Τέτοια ήταν η ζωή. Καθένας είχε τη ζωή του ύστερα. Αυτός παντρεύτηκε. Εγώ παντρεύτηκα. Πάει χώρ'σαμεν, στην οικογένειά μας.

Γάμος

Η μάνα μ' πάει στην Ελλάδα το '54. Τότε παντρεύτηκα εγώ, 22 χρονών ήμουνα στα 23. Εκείνη την χρονιά έμεινα και έγκυα. Λέω εφόσον η μάνα μ' πάει στην Ελλάδα, δεν μας άφησαν να ανταμώνω με τα αδέρφια, πόσα χρόνια θα βαστάξει ακόμα; Εκεί διαλύθηκαν και τα σχολειά μας, μας ήλεγαν να πάμε στην δουλειά. Λέω, δεν παντρεύεσαι Χρυσούλα; Είχα πρόταση από πολλούς. Ε! Πάρε ένα άντρα λέω να 'ναι ανύπαντρος.

Ο άντρας μου ήρθε στη σχολή μας σαν γραμματέας μιας επιτροπής του Κόμματος, για να μας ετοιμάσει για τις σπουδές μας. Εμείς ήμασταν γραμμένοι είτε στην ΕΠΟΝ, είτε στην Πολωνική νεολαία. Όποιος ήθελε γραφόταν, αλλά εφόσον ήμασταν ομαδικά, που θα πας; Ή εκεί ή εκεί θα πας. Ούτε μάνα, ούτε πατέρα, ούτε αδέρφια, ούτε κανέναν δεν είχα. Απ' το σχολειό. Όπ' θα σε πει το σχολειό, εκεί θα πας.

Και ήρθε εκεί, τον είδα μια φορά, μ' είδε μια φορά, δώσαμεν το λόγο εκεί και πήγαμεν στο κόμμα και παντρευτήκαμεν. Και κανόνισα να 'ρθώ στο Βρότσλαβ για να μαζευτούμε σ' ένα σπίτι. Αλλά μη... ούτε γάμο, ούτε τίποτας. Η μάνα μ' μ' είχε δώσει μια κουβέρτα, θυμάμαι, τότε στο παιδικό σταθμό κι' ένα μαξιλάρι. Τίπ'τες άλλο δε είχα. Τίποτα, τίποτα, τίποτα, τίποτα. Τίποτα. Ένα κουτάλι, ένα περούν', ένα πιάτο, ρούχα αυτά που φορούσα. Ωστόσο είσαι νεολαίισα, δεν σε στεναχωρεί. Ύστερα που κάνεις οικογένεια αρχινάς να το σκέφτεσαι. Είχαμεν μάθει έτσι. Ήταν και φτωχό το κράτος. Τότε είχε απελευθερωθεί απ' τους Γερμανούς.

Εφόσον παντρεύτηκα, πήγαμεν στο Βρότσλαβ, απ' το Βρότσλαβ πήγαμεν σ' άλλο ένα χωριό, το λέγαν Κοστσιένκο, κοντά στα σύνορα με την Ουκρανία. Σ' κώθ'καν κι' έφυγαν οι Πολωνοί και μαζεύονταν όλοι οι Έλληνες εκεί πέρα. Ήθελαν να κάνουν ένα χωριό σαν τ'ς Ελλάδας. Αλλά εκεί η ζωή ήταν χειρότερη απ' την Λυκόρραχη, δεν είχαν ούτε φώτα, ούτε νερό. Και λέγαμε γιατί να πάμε εκεί και να μην πάμε στην Ελλάδα. Αποχτήσαμεν οικογένεια ύστερα. Ένα κοντά τ' άλλο έκανα πέντε παιδιά, τα τρία ζαν, δύο κορίτσια και ένα αγόρι. Τα 'χω και τα τρία στο Βόλο.

Επιστροφή στην Ελλάδα

Το '54 έδωσε ο Ερυθρός Σταυρός ποιος θέλει να γυρίσει στην Ελλάδα. Αλλά ποιος έχει πλάτες; Ποιος έχει που να μείνει... Μετά είπαν ότι όποιος δεν γυρίσει στην Ελλάδα, να ανταμωθεί με τους συγγενείς που έχει στις Λαϊκές Δημοκρατίες. Και η μάνα μ' λέει «έκανα τα χαρτιά, παιδάκι μ', κι όπ' θα βγει γρηγορότερα: ή στα παιδιά μ' να πάω ή στον άντρα μ' να πάω». Εγώ ήμουν στην Πολωνία, ο πατέρας μου στην Ελλάδα, τον απόλ'καν ύστερα [από τη φυλακή] και ζούσε στην Λυκόρραχη. Και βγήκαν τα χαρτιά το '54, και ήρθε η μάνα μ' εδώ στην Ελλάδα, με την αδελφή μ' μαζί. Σκοτώθηκε ο άντρας της με το ανταρτικό, πάει να πάρει αλάτι και τον σκότωσαν, άφησε δυο παιδιά. 21 χρονών χήρεψε η αδελφή μου και δεν παντρεύτηκε ξανά. Και ζούσε η μάνα μ' με την αδελφή μ' στην Λυκόρραχη στο απάν' το χωριό. Ούτε φώτα, ούτε νερό, ούτε τίποτες.

Εγώ γύρισα στην Ελλάδα το '88. Είχα μείνει στην Πολωνία 38 χρόνια. Ήμαν Επονίτισα, ήμαν ανταρτίνα, αετοπούλα, νοσοκόμα και όταν έφυγα απ' την Πολωνία ήμαν μέλος του Κόμματος. Τους ζήτηξα να μου δώσουν το χαρτί για να πάω να γραφτώ μέλος του κόμματος στην Ελλάδα. Μου λεν αυτοί ότι τα στέλνουν τα χαρτιά από κει. Μετά από ένα χρόνο πήγα να ζητήξω τα χαρτιά και μου λέει:

«Είσαι μέλος του κόμματος;»

«Είμαι. Δεν ήρθε η σύνδεση από κει; Είμαι μέλος του κόμματος εκεί τόσα χρόνια!»

«Όχι», λέει. «Δεν ήρθε. Τώρα για να γένεις μέλος του κόμματος εδώ πρέπει να περάσεις δόκιμο μέλος».

Λέω, «παιδάκι μου, εμένα να μου πεις δόκιμο μέλος εσύ; Όταν εσύ το πήρες το βιβλιάρειο, εγώ πολέμησα για σένα. Εγώ αντάρτισσα ήμαν, τώρα να με δοκιμάσεις; Τότε με δοκίμασαν στην δουλειά, με δοκίμασαν στα έργα μ', με δοκίμασαν στον αγώνα, με δοκίμασαν πολλά πράγματα».

Τα χαρτιά έγγραφταν ότι μόλις έρθεις από την Πολωνία, θα σου δώσουν δουλειά, θα σου δώσουν σπίτι, θα σου δώσουν... κανένας δεν με βοήθησε. Η κόρη μου μπήκε στην βαμβακουργία, έκλεισε η βαμβακουργία και δεν δουλεύει πουθενά. Έξι άτομα τρων, δεν με ρωτάν πως θα ζήσουν; Και στο κόμμα και σε βουλευτές πήγα, δεν ενδιαφέρονται.

Άμα δεν ήπηρνα την σύνταξη από κει, να την φέρω εδώ, δεν θα 'ρχόμαν. Ευτυχώς, είπαν ότι την σύνταξη την δικιά μου θα την μεταφέρουν εδώ. Και λέω ή εκεί ή εδώ, θα 'ρθω στην Ελλάδα. Είναι και λίγο ζέστα, έχει και περισσότερα φρούτα εδώ, καλύτερα. Γι' αυτό σ'κώθ'κα και έφυγα. Και ήλγα τα παιδιά μ' να μη μείνουν εκεί στην Πολωνία. Ήθελα να τα φέρω όλα εδώ. Ανύπαντρα τα 'φερα. Τα κορίτσια εδώ παντρεύτηκαν. Για να μη παντρευτούν εκεί και πάρουν κάνα Πολωνό. Άμα παίρναν Πολωνό δεν θα 'ρχομαν. Το παιδί πήρε Πολωνέζα, αλλά είναι παιδί. Ήρθε αυτός εδώ, ήρθε και αυτή. Ενώ τα κορίτσια άμα παντρευόνταν δεν θα 'ρχονταν. Κι έτσι αποφάσισα. Εφόσον ήρθαν αυτές εδώ, εγώ τι να 'κανα στην Πολωνία να κάτσω;

Εγώ, να σου πω την αλήθεια, φοβόμουν πολύ την Ελλάδα. Γιατί είχαμ πολλή φτώχεια στο χωριό. Λέω αν βρω τέτοια φτώχεια πού 'χα πρώτα, καλύτερα να κάτσω εδώ που είμαι. Όμως απ' ό,τι περίμενα την βρήκα καλύτερα την Ελλάδα. Ε! Αλλιώς ήμαν στην Λυκόρραχη, αλλιώς είναι τώρα που κατέβηκε το χωριό κάτω και έχει φως και έχει και νερό. Πρώτα κουβαλούσαμε νερό με τις μπούκλες και τώρα απλώς ανοίγω την βρύση. Όταν πήγα στο παλιό το χωριό εκεί που γεννήθηκα, εκεί σαν παραπονεμένο μου φάνηκε. Νόμιζα κι έκλαιγε το χωριό... πένθος. Πρώτα το έβλεπες με λουλούδια, έβλεπες τα πορκά (οπωρικά), έβλεπες τ'ς κερασιές, τ'ς καρυές, έβλεπες αυτά τα κητώματα... Ήταν αλλιώς η εμφάνιση. Τώρα που πήγα, έκλαιγε η γης.

Τα 'χουμε όλα τώρα και μας φαίνεται δύσκολη η ζωή. Γιατί εγώ όταν παντρεύτηκα, ο άντρας μ' ένα παντελόνι είχε και αυτό το 'χε καμένο. Το σιδέρωσε ο καημένος μαναχός του και το 'χε καμένο. Ενώ τα παιδιά μ' τώρα έχουν και αυτοκίνητο, έχουν και σπίτι, έχουν τα αγαθά του Θεού όλα, και κατ' τα λείπουν ακόμα. Εγώ να τα είχα αυτά που έχουν αυτά σήμερα εγώ θα ήμαν Βασίλισσα. Εγώ δεν είχα καρέκλα να καθίσω. Εγώ δεν είχα τουαλέτα να κάνω το νερό μου. Ήταν μια τουαλέτα που πήγαιναν 5-6 οικογένειες μαζί. Μια τουαλέτα.

Μάνα και κόρη

Όταν γύρισα στο χωριό, δεν μου μιλούσε η μάνα μ'. Μπήκα μέσα σαν ξένη. Κρυώνει ο κόσμος. Επειδής ήμασταν τόσα χρόνια φευγάτοι, δεν με πήρε η μάνα μ' έτσι με τέτοιο πόνο. Ούτε του άντρα μου το σόι. Να πουν ότι τόσα χρόνια έχει φευγάτος, έλα παιδάκι μου να σε μαζέψω εγώ.

Φέτο πέθανε η μάνα μ', 103 χρονών. Είμαστε σαν ξένοι. Βέβαια, εγώ άλλαξα αλλά, ίσως να 'ναι και τ' άλλο που δεν μο 'δωσαν και σημασία οι δικοί μου όταν γύρισα. Ίσως δεν με συγχώρεσε η μάνα μου που πήγα ανταρτίνα. Ίσως δεν δέχτηκε τον άνδρα μου, που ο θείος του ήταν με τους μπουραντάδες. Σ' λέν' από πού θα πέσει το μήλο, απ' κάτω απ' την μηλιά. Δεν ξέρω πως το πήρε η μάνα μ' έτσι. Όταν ήρθα απ' την Πολωνία, της μίλησα πρώτη φορά, μίλησα δεύτερη φορά, τρίτη φορά λέω:

«Μαμά εκεί που δίνω ενοίκιο στο Βόλο δεν έρχομαι εδώ να καθίσω, εσύ να κοιτάς εμένα, εγώ να κοιτάζω εσένα; Όσο μπορέσουμε η κάθε μια».

«Μπα», λέει, «εσύ να πας στο χωριό του άνδρα σου, εσύ δεν έχεις καμιά δουλειά εδώ». Όταν σου λέει έτσι η μάνα σ', είναι σκληρό πράγμα τι να σε πω;

«Καλά», λέω, «εγώ ήρθα εδώ σαν ανύπαντρη τώρα», λέω. «Με πάντρεψες;»

«Δεν σε πάντρεψα, αλλά εκεί έχεις εσύ το μερίδιο να πάς, στ' Φιλιππαίοι, εδώ δεν έχεις καμιά δουλειά εσύ».

Όταν σε λέει έτσι η μάνα σου, Δεν ήθελα τσάμπα να μου δώσουν το σπίτι, αλλά γεννήθηκα εδώ, είμαι απ' τη Λυκόρραχη, γιατί ένα κεραμίδι πατρικό να μη μου δώσει; Τίποτας απ' το χωριό μ'.

Και αν πήγαινα ύστερα, πήγαινα λιγάκι σαν... σ' έχω σαν μάνα, σαν σέβας, όχι με καρδιά. Εφόσον δεν με μεγάλωσες, δεν με τράνεψες, δεν με σπούδαξες, δεν μ' έμαθες, δεν μο 'δωσες τίποτες, από που είναι μάνα; Το ίδιο είναι και ξένος. Κατάλαβες; Γι αυτό ύστερα βγήκε έτσι η καρδιά απ' την μάνα μου. Είμαι λιγάκι σαν να 'μαι παραπονεμένη. Πολύ πονάει.

Ίσως να μη ήθελε να πάω ανταρτίνα, αλλά με αυτά που μο 'κανε η μάνα μου δεν μπορούσα να κάτσω εκεί. Δεν χόρταινε το δόντι ψωμί. Δούλευα και δεν έτρωγα ψωμί. Ύστερα τα κορίτσια δεν τα 'χαν τόσο τιμή, πρώτα οι παλιοί. Και όταν παντρεύονταν τα κορίτσια, δεν τα 'διναν τίποτα. Τα 'διναν εκεί ένα προικιό μικρό αλλά κάτ' τα 'διναν. Εμένα δεν μ' έδωσε τίποτα η μάνα μου. Δεν τα υπολόγιζαν καθόλου τα κορίτσια. Τα αγόρια τα σπούδασαν, τις γυναίκες τις είχαν σαν δούλες, πρώτα. Πρώτα. Αλλά ύστερα ξύπνησαν ο κόσμος. Τώρα ξύπνησε ο κόσμος και δεν μπορούν να μας κάνουν ό,τι θέλουν. Την αρμάτιζαν φορτωμένη από πίσω και από μπροστά να 'χει κάτι άλλα πράγματα. Ήταν γαϊδούρα η γυναίκα! Ψέματα να μη λέμε. Ήταν δράμα. Τόσο μικρή που ήμαν, χρυσό μου, και μ' έστελνε ο πατέρας μου από δω μακριά να φυλάγω τς αρκούδες να μην φαν το καλαμπόκι.

Έβαζαν μια φωτιά, μο 'διναν έναν ντενεκέ απ' το λάδι, το έδεναν σ' ένα δένδρο και μο 'διναν ένα ξύλο και χτυπούσα την νύχτα να μην έρθουν οι αρκούδες και φαν τα καλαμπόκια. Έπρεπε να κάτσω όλη την νύχτα εκεί και ξ'πόλτη να πάω εκεί, όχι ντυμένη. Ξ'πόλτη. Ημασταν πολύ τιμωρημένα κορίτσια. Πολύ, πολύ, πολύ. Ήταν δράμα, τι να σε πω;

Ξέρεις πως έφυγα απ' την μάνα μου; Ένα παλτό είχα και αυτό της το πέταξα. Της λέω, «δεν θέλω τίποτα από σένα». Με ένα ντριλένιο φουστάνι έφυγα έξω. Πήγα ανταρτίνα. Τίποτα δεν είχα άλλο πάνω μου. Αλλά με φύλαγαν οι αντάρτες μέσα σαν δικά τους παιδιά. Είχα ένα λοχαγό καλό, πολύ καλό λοχαγό, που έβγαζε την χλαίνη και με σκέπαζε, άμα κοιμόμουνα. Όταν έτρωγε αυτός μου έλεγε, «έλα να φας και συ» μο 'λεγε. Ήταν πιο καλύτερη ζωή.

Γι αυτό σου λέω πολλά-πολλά πέρασα. Ξ'πόλτη ήμουνα, νηστικό και έγινα γυναίκα και έχω παιδιά και έχω κι' αγγόνια! Τι να κάνεις; Και απ' την άλλη μεριά να μη σε δίνει σημασία η μάνα σ'. Ξέρεις τι θα πει; Πως ο άνθρωπος γένεται ξένος. Μας έφαγε η ξενιτιά.

Κώστας Τσιμούδης²

Ο Κώστας Τσιμούδης, γεννήθηκε στις 15 Ιουλίου 1937 στο χωριό Μαυροκλήσι στον Έβρο, περίπου είκοσι χιλιόμετρα από τα τουρκικά σύνορα. Το 2000, όταν συνταξιοδοτήθηκε από τη δουλειά του στη Γερμανία, επέστρεψε στην Ελλάδα και αγόρασε ένα ευρύχωρο καινούργιο διαμέρισμα στην Αλεξανδρούπολη, όπου ζει σήμερα με τη Γερμανίδα γυναίκα του, περιστοιχισμένος από μοντέρνα έπιπλα, παλιές φωτογραφίες και ράφια γεμάτα με βιβλία. Το 1998 ο Κώστας δημοσίευσε στην Αλεξανδρούπολη ένα βιβλίο με τίτλο *Eine Neugriechische Odyssee* (Μια νεοελληνική Οδύσσεια), στο οποίο περιγράφει τις εμπειρίες και περιπλανήσεις της οικογένειάς του στον Εμφύλιο και μετά. Όπως και τα άλλα παιδιά από την πρώην Ανατολική Γερμανία που συναντήσαμε στον Έβρο, η Γερμανία εξακολουθεί να αποτελεί πόλο αναφοράς για τον Κώστα και την επισκέπτεται συχνά. Τα ταξίδια αυτά και η συγγραφική του δραστηριότητα κράτησαν ζωντανό το ενδιαφέρον του για τον έξω κόσμο και όξυναν την κριτική διάθεσή του.

Εμφύλιος

Η μαμά μας πέθανε δυστυχώς το 1943 και άφησε τον πατέρα με έξι μικρά παιδιά. Ο μικρότερος ήταν τριών ετών, εγώ ήμουν έξι ετών τότες και η

2. Συνέντευξη του Κώστα Τσιμούδη στη Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν, Αλεξανδρούπολη, 10/05/2001.

αδελφή μου η μεγαλύτερη ήταν κάπου δεκαπέντε χρονών. Τα χρόνια εκείνα πραγματικά ήταν πολύ δύσκολα. Είχαμε μεγάλη φτώχεια και πείνα. Δίχως μηχανές, δίχως ηλεκτρικό ρεύμα, μόνο με ένα κάρο με ένα γάιδαρο μπροστά ή με μια αγελάδα, με μερικά πρόβατα που είχε ο μπαμπάς μου, με αυτά ζούσαμε. Χωράφια είχε ο μπαμπάς μου, έβγαζε σιτάρια να πωλήσει να πάρουμε τα άλλα πράγματα, ξύλα έκοβε, που τα καίγαμε για ζέστη, και λίγο γάλα από τα πρόβατα.

Θα ήμουν επτά χρονών, όταν φύγανε οι Γερμανοί. Αυτό που θυμάμαι είναι ο φόβος, η αδικία, η τρομοκρατία στα χωριά εκεί επάνω. Δεν ξέραμε την ιστορία και ο μπαμπάς μου νομίζω στην ζωή του ούτε άκουσε την λέξη «δεξιός», «αριστερός», ούτε ήταν σε κόμμα ανακατεμένος, μα ούτε είχε τις γνώσεις από σχολείο να ξέρει τι είναι τα πράγματα. Ήτανε σχεδόν αγράμματος. Όταν έφυγαν οι Γερμανοί, νομίζαμε ότι θα 'ρθει άλλη ζωή στην Ελλάδα, άρχισε όμως πιο μεγάλος φόβος.

Το '46 ή το '47, ήμουν 8-9 χρονών, πήγαινα με το μεγαλύτερο αδελφό μου Χριστόδουλο σαν τσομπάνος με τα πρόβατα. Εκεί που βαδίζαμε, σε ένα δέντρο βλέπουμε ένα άτομο κρεμασμένο. Ε! Σαν παιδί εκεί πέρα εγώ φοβήθηκα, σκιάχτηκα, φώναξα τον αδελφό. Ο νεκρός είχε ένα άσπρο χαρτί στο λαιμό του. Ο αδελφός μου ήταν γραμματισμένος, είχε βγάλει σχολείο. Το διαβάζει και μου λέει «αδελφέ, αυτός είναι αντάρτης». Το σημείωμα έλεγε «έτσι θα πάθουν όλοι οι κατσαπλιάδες». Πρώτη φορά να δω εγώ πεθαμένο, κρεμασμένο στο δέντρο, αλλά δεν ήξερα ακόμα τι παίζεται. Τι είναι όλα αυτά; Μια άλλη φορά βρίσκουμε ένα πτώμα ^{λίγ} πάλι μέσα στα μπαϊρία. Ήταν ντυμένος στα πολιτικά, το κεφάλι κομμένο δίπλα και τα σκυλιά που γαβγίζανε. Εγώ είχα γίνει έξω φρενών, είχα φοβηθεί. Τώρα απ' το χωριό έρχεται κόσμος, το βλέπει, κάνει και μιλάνε και άρχισε αυτός ο φόβος στον κόσμο.

Θυμάμαι ακόμα, είχαμε [ακούσει] κάτι ονόματα σαν παιδιά, ένας Τσαούς Αντώνης, ένας φοβερός ΜΑΥς. Και αυτός ήτανε φάντασμα για μας. Μια μέρα ήρθε στο χωριό μια γκρούπα σαν κι αυτή και ζητούσαν 4-5 άτομα που ήτανε στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Δεν ήταν χωριανοί μας, αλλά ξέρανε που να πάνε, ποιον να πιάσουνε. Δεν τους βρήκανε αυτούς, είχαν φύγει στο βουνό. Πήγανε σε ένα σπίτι απέναντι από μας, ήταν μέσα η γυναίκα του με τρία παιδιά, βάλαν το σπίτι φωτιά με όλμο, η γυναίκα τσίριζε, έφυγε με δύο παιδιά, αλλά ένα μωρό έμεινε μέσα, ένα κοριτσάκι, και κάηκε. Δεν μπορέσαμε να το γλιτώσουμε. Δεν πρόφτασε η μαμά να το πάρει, έπεσε ο τοίχος. Τώρα το χωριό ξεσηκώθηκε, όχι μόνο οι αριστεροί, τώρα βλέπανε και οι άλλοι τι γίνεται: δεν βρίσκεις τον μπαμπά, σκοτώνεις την γυναίκα, σκοτώνεις το παιδί. Είχε γίνει τρομοκρατία, είχε γίνει φόβος.

Σιγά-σιγά άρχισε ο κόσμος να μοιράζουνε καλούς και κακούς. Οι καλοί από την μια μεριά, οι κακοί – οι κατσαπλιάδες, ή οι αντάρτες, οι συμμορίτες, οι Βούλγαροι ήταν η άλλη μεριά. Χωρίς να θέλεις. Χωρίς να 'χεις ιδέα

τι είναι αυτό το πράγμα. «Εσύ σε ποια μεριά είσαι;» Σε σπρώξανε, επειδή ένας συγγενής, ένας γαμπρός είναι σ' αυτήν την μεριά.

Το 1947 πιάσαν' τον πατέρα μας να μη φύγει και αυτός στο αντάρτικο και τον πήρανε φυλακή στο Διδυμότειχο. Μείναμε τώρα τα τέσσερα μικρά παιδιά με την γιαγιά μας στο χωριό. Πώς ζούσαμε ένα χρόνο δίχως γονείς, δίχως μεγάλα αδέρφια δεν ξέρω. Εγώ θυμάμαι πεινούσαμε! Μια μέρα, περάσανε οι αντάρτες το '47, και ο αδελφός μου ο μεγάλος, θα ήτανε 15-16 χρονών, ήθελε να πάει αντάρτης. Εγώ δεν ήξερα τίποτε. Έρχονται αντάρτες –στα πρόβατα ήμασταν– τον παίρνουν, να τον πάρουν μαζί.

«Ναι, λέει θα 'ρθώ». Πάει στο σπίτι να πάρει κάτι πραγματάκια.

Η γιαγιά και τα άλλα τα αδέρφια εκεί πέρα, τα βάζει στα κλάματα. Δεν θέλει να πάει.

«Μετάνιωσα», λέει. «Που να αφήσω εδώ πέρα τα παιδιά;»

«Τώρα δεν γίνεται. Θα 'ρθείς μαζί», είπε ο αντάρτης. «Τώρα έχω διαταγή να σε πάρω μαζί. Δεν μπορώ να σε αφήσω».

Τον πήραν και έφυγαν. Τώρα μείναμε τα τρία μικρά και η αδελφή μου. Σχεδόν ένας χρόνος έτσι μόνοι μας κάπως ζήσαμε, δεν μπορώ ακριβώς να θυμηθώ πως τα περάσαμε. Ευπόλητα, ξέρω μόνο ότι είχαμε ψείρες, ότι είχαμε ψώρα, ότι είχαμε πείνα, ότι είμαστε φτωχοί. Αυτό θυμάμαι γιατί το έζησα πραγματικά με την καρδιά μου. Η μεγάλη αδελφή μου, η Σοφία, φοβόταν να μη την πάρουν και τη βιάσουν οι Μάυδες. Ήθελε να φύγει και αυτή [στο βουνό], αλλά δεν μπορούσε να μας αφήσει μόνους μας εκεί πέρα και προσπάθησε όπως φαίνεται να βρει μια ευκαιρία να φύγουμε όλοι μαζί.

Αναχώρηση

Τώρα πώς έγινε, ποιος το έκανε, δεν ξέρω. Θυμάμαι μόνο, ότι μια φορά το βραδάκι ήρθε ένας αντάρτης, πήγε μίλησε μέσα με την γιαγιά μας, Νινέ την λέγαμε. Ήταν κάπου 80-85 χρονών, δεν έβλεπε, τυφλή η καημένη. Έρχεται η αδελφή και μας λέει: «ακούστε αδελφάκια, θα σας πάρει αυτός ο αντάρτης, θα φύγετε εσείς». Σαν να πάμε να γιορτάσουμε κάπου σε μια θεία μας. Τι είχαμε να χάσουμε εκεί πέρα; Ούτε ναι, ούτε όχι. Ούτε κλάμα. Τίποτες. Λέει «μη φοβάστε. Δεν θα πεινάσετε. Θα σας δώσουν να φάτε». Γιατί η πείνα μας κρατούσε εκεί πέρα. Μας παίρνει [ο αντάρτης], βαδίζουμε.

Θυμάμαι τη στιγμή που αποχαιρετιστήκαμε, αλλά να πω την αλήθεια, δεν ήταν τότες κάτι το τραγικό, γιατί δεν ήξερα πού θα πάω! Δεν ήξερα ότι θα φύγω για μια ζωή! Εγώ νόμιζα ότι θα πάμε κάπου, αλλά θα ξαναγυρίσουμε. Γι αυτό δεν ήταν έτσι δραματική στιγμή, που με το ζόρι με πήρανε ή αγκάλιασα, έκλαψα με την γιαγιά μου, με την αδελφή μου. Θα 'ρθούμε ξανά είπαμε. Και δεν το είχα στο μυαλό μου, ότι θα πάμε τώρα μακριά για μια ζωή που λέμε. Δεν το είχαμε στο νου μας!

Φύγαμε τα τρία μικρότερα, η αδελφή μου πιο μεγάλη από μένα, εγώ και ο μικρός. Το σκυλί ήρθε από πίσω κάπου ένα-δύο χιλιόμετρα, γύρισε ξανά πίσω, ε σαν να πηγαίναμε εξοχή. Ούτε κλάμα έγινε σπίτι, ούτε τσίριγμα στο δρόμο.

Πήγαμε στην Κυριακή, σε ένα άλλο χωριό, βάδισμα, και εκεί μας πήρε κάποιος άλλος, ένα νέο παιδί κι αυτός αντάρτης, και μας πήγε για τα βουλγάρικα σύνορα. Βαδίζαμε, βαδίζαμε, ξυπόλητοι, πονούσαμε, μετά αρχίσαμε και να πεινάμε. Στα σύνορα ήταν κάτι σπηλιές, καθίσαμε εκεί πέρα μια βδομάδα, δέκα μέρες. Εκεί ανταμώσαμε και άλλα παιδιά, για πρώτη φορά. Κάποιες γυναίκες μας περιποιότανε, τα πόδια μας, τα ρούχα, ψείρα που είχαμε, μας πλύνανε, άλλα στα βουνά μέσα, δεν ήταν σπίτια. Και ένα βράδυ μας είπαν να συμμαζέψουμε τα πράγματα, να μη φωνάζουμε, να μη μιλάμε, θα 'ρθούν να μας πάρουν με τα αυτοκίνητα. Τώρα ήμασταν τριάντα-σαράντα παιδιά, μια γκρούπα, όλα απ' τα χωριά μας. Μας βάλαν' σε κάτι μεγάλα αυτοκίνητα κλειστά από πάνω. Πρώτη φορά που μπήκα σε αυτοκίνητο. Τότε φοβηθήκαμε. Δεν ξέραμε τι είναι αυτό. Νομίσαμε ότι είναι άγριο ζώο, φάντασμα, που τρέχει, σταματάει και όλο σίδερο γύρω-γύρω.

Ζωή στη Βουλγαρία

Και μας πήγανε στην Βουλγαρία, δεν ξέρω ακριβώς πού. Εκεί δεν καθίσαμε πολύ καιρό και μετά μας πήγαν στην Σόφια. Εκεί ήταν γυναίκες γιατροί, με τα άσπρα, και αρχίσανε να μας εξετάζουν σαν να είμαστε σε Fließbandsystem (αλυσίδα παραγωγής). Τα ρούχα που είχαμε, μας τα βγάλαν' όλα. Μας πλύνανε, μας κόψαν' τα μαλλιά, ψείρες είχαμε, μας καθαρίσανε από πάνω μέχρι κάτω.

Αργότερα σκέφτηκα, οι Εβραίοι έτσι πρέπει να τους πήραν και αυτούς στους γιατρούς. Τους κάναν' μπάνιο, τους λένε τώρα θα πάμε εκεί πέρα. Κι εσύ να ήσουν τα χρόνια εκείνα, δεν ήξερες τι γινότανε. Σου λέει θα πα να κάνεις μπάνιο: τι θα 'ρθει από πάνω; Νερό θα 'ρθεί; Τσικλόν (το αέριο Zyklon) θα 'ρθεί; Αλλά αυτό αργότερα μ' ήρθε στο νου, όταν είδα έργα στην Γερμανία για το Ολοκαύτωμα. Τότε είπα «το ίδιο κάναμε και εμείς».

Μας πήγαν' σε ένα δωμάτιο καθαρό. Εκεί μας εξετάσανε εξωτερικά. Αυτοί που είχαν ψώρα τους βάζανε μια κίτρινη αλοιφή, θειάφι νομίζω ήτανε. Τσούζει, αλλά ποιον να ρωτήσεις, να κλάψεις δεν μπορούσες, να ζητήσεις βοήθεια ποιος; Όλοι ξένοι εκεί πέρα. Και μετά από την εξέταση, χωρίσανε τα παιδιά που ήτανε καλά από αυτά που ήτανε άρρωστα. Μας ντύσανε, καινούργια παπουτσάκια, παντελονάκια, μπλουζάκια. Βγαίνουμε έξω καινούργιοι άνθρωποι. Πραγματικά φύγαμε από το κακό φόβο και την πείνα. Γι αυτό δεν είχα την εντύπωση ότι μας κάνουν κάτι κακό. Που λέν' πολλοί, μας κλέψανε, μας κάνανε. Μπορεί άλλοι να έχουνε άλλες αναμνή-

σεις, αλλά εγώ και τα αδέρφια μου όταν πήγαμε στην Βουλγαρία μας δώσανε μια μαρμελάδα, κομμάτια μεγάλα γλυκό σαν τυρί: για μένα ήταν Χριστούγεννα και Πρωτοχρονιά σε μια μέρα.

Στη Σόφια δεν μείναμε πάλι πολύ καιρό. Μετά από δύο μήνες, πάλι μας μαζέψανε και φωνάξανε ονόματα. Κάπου πενήντα παιδιά θα πάμε λένε στον Πύργο, στο Μπουργκάς, στην Μαύρη Θάλασσα. Εκεί μας πήγανε σε ένα πολύ ωραίο, μεγάλο σπίτι, με δωμάτια ωραία, με ωραία αίθουσα για φαγητό, με μπάνιο και όλα. Και εκεί αρχίσαμε μετά μια ζωή, με σύστημα που λέμε, για ύπνο, σχολείο, φαγητό κτλ. Το πρωί σηκωνόμασταν, εφτά το πρωί ή οκτώ, τότε μας σηκώνανε, πρωινό να πλυθούμε όλα τόσα παιδιά, μετά το πρωινό μας κάνανε μάθημα μέχρι τις 12-1 μ.μ. Δεν ξέραμε εμείς τίποτες, ήμασταν αγράμματοι. Στην αρχή μας κάναν' μάθημα ελληνικά και βουλγαρικά. Μόνο να μάθουμε την γλώσσα. Λίγο για την Ελλάδα μας κάνανε, μας εξηγούσανε για τον πόλεμο, ακούγαμε ειδήσεις από την Ελλάδα, τον πόλεμο που γινότανε, ε και μας λέγανε φυσικά τώρα και τα πολιτικά του αγώνα των αδελφών μας, τους μπαμπάδες, τις μαμάδες μας, τι γίνεται στην Ελλάδα. Μας εξηγούσανε κάτι, αλλά τώρα εφτά, εννιά χρόνων τι καταλαβαίναμε;

Μας πήρανε σαν αρνιά και είδαμε τον φόβο, το κακό στην Ελλάδα. Ήμασταν προγραμματισμένοι γι αυτήν την μεριά που μας σπρώξανε, ας πούμε οι αριστεροί. Που δεν ήξεραμε τι είναι αριστεροί, αλλά επειδή είδαμε και λίγο τον φόβο, τους σκοτωμένους, ήμασταν προγραμματισμένοι να δεχθούμε ότι οι άλλοι κάνουν κακό σε μας. Και τώρα έρχεται ο δάσκαλος και λέει «ακούστε, σκοτώσαν τον αδελφό σου, σκοτώσαν τον πατέρα σου, κάψανε χωριά» το παίρνεις σαν μικρό παιδί, «έτσι είναι, ενάντια σ' αυτούς πρέπει να αγωνιστούμε». Δηλαδή σιγά-σιγά με τα πρώτα που είδαμε στα χωριά στην Ελλάδα, βγάζαμε ένα μίσος από μέσα μας εναντίον στους άλλους γιατί αυτοί ήταν οι κακοί. Στην Ελλάδα ήμασταν εμείς οι κακοί. Τώρα οι δικοί μας δασκάλοι, μας λέγανε αυτοί είναι οι κακοί, εμείς είμαστε οι καλοί, γιατί μας κάναν' αυτό, αυτό και αυτό. Εμείς ούτε κεφάλι για ιδεολογία είχαμε ούτε γράμματα ξέραμε για να καταλάβουμε όλα. Αλλά σιγά-σιγά, κάτι μένει μέσ' το κεφάλι των παιδιών και λέγαμε εμείς ότι οι αντάρτες είναι οι καλοί, αυτοί παλεύουν για την λευτεριά μας, αυτοί παλεύουν για το καλό της Ελλάδας. Και έτσι ήταν εύκολο, όχι μόνο στην Βουλγαρία μα και αργότερα στην Γερμανία να μας προσανατολίσουν σε μια ιδεολογική γραμμή. Γιατί άλλο πράγμα δεν ξέραμε.

Η αλλαγή που ζήσαμε στο ιντερνάτ στην Βουλγαρία (φαγητό, ύπνο, παιχνίδι, χαρά) ήταν διαφορά μέρα και νύχτα. Και αυτοί που λένε ότι μας κλείσαν' σε συρματοπλέγματα, μας κάναν' Γενιτσάρους, να πω την αλήθεια λέω ναι για την αριστερή μεριά μας κάνανε. Αλλά δεν μπορούσαν και αλλιώς να κάνουνε, γιατί αυτή ήταν η γραμμή του κόμματος.

Στην Βουλγαρία κάναμε αυτοκριτική στο πρωινό προσκλητήριο. Δηλα-

δή αν έκανε κάποιος καμιά αταξία μεγάλη έπρεπε να μπει εκεί μπροστά και να πει τι κακό έκανε. Και αυτό εγώ το φοβόμουνά πάρα πολύ. Να μπω εκεί μπροστά, ήμασταν 100-120 παιδιά, παιδαγωγοί, δάσκαλοι, και να πω «εγώ έκανα αυτό και αυτό και ζητώ συγγνώμη». Στην Βουλγαρία δεν θυμάμαι να χτυπήσανε παιδιά, αλλά ήταν ακόμη σχεδόν όλα μικρά, και τα χρόνια εκείνα ήμασταν και πειθαρχικά και ήρεμα και φοβισμένα ακόμα.

Μέχρι σήμερα, αυτά τα παιδιά που είμαστε μαζί, είμαστε σήμερα ακόμα σαν μια οικογένεια. Γιατί με μερικά παιδιά που είμαστε στην Βουλγαρία, ανταμωθήκαμε στην Γερμανία και ζήσαμε τα πενήντα χρόνια μαζί, σε ιντερνάτ, σε σχολεία, σε δουλειές. Γι αυτό σου λέω, η συνάντηση που κά-νουμε εδώ κάθε χρόνο στην Δαδιά, ένας από έξω δεν μπορεί να το καταλάβει. Γιατί αυτή η χαρά, η αγκαλιά, το φιλί, ο χορός, γιατί; Μια φορά πήρα την αδελφή μου μαζί στην Δαδιά, αυτή που έμεινε στην Ελλάδα. Μου λέει

«Βρε Κώστα τι είναι αυτό το πράγμα;» λέει. «Τι κόσμος είναι αυτός;»

«Αδελφή, αυτοί δεν είναι αδέλφια μας, αλλά είναι καλύτεροι από αδέλφια».

Φυσικά υπήρχαν και περιπτώσεις που παιδιά άρχισαν να κλαίνε για την μαμά. Ο παιδικός σταθμός είναι παιδικός σταθμός. Αυτοί που ήταν συνηθισμένοι να πάει το βράδυ η μαμά να τους χαϊδέψει, να τους πει καληνύχτα, γι αυτούς πιστεύω ήταν δύσκολος ο χωρισμός. Για μας που δεν το ξέραμε αυτό, δεν μου έλειπε. Γιατί στην Βουλγαρία πηγαίναμε στην θάλασσα μπάνιο, είχαμε τα φαγητά μας, κάναμε τον ύπνο μας, πηγαίναμε στο σχολείο μας, είμαστε δηλαδή μια άνετη ζωή. Δεν είχαμε ούτε ξύλο, ούτε μάλωμα, ούτε πείνα, ούτε φόβο απ' τα αεροπλάνα ή τις βόμβες. Άλλαξε η ζωή μας όπως ανοίγει ένα τριαντάφυλλο σε μια νύχτα.

Από τη Βουλγαρία στη Γερμανία

Ήμασταν δύο χρόνια στον Πύργο. Τότε ακούσαμε ότι θα μας μοιράσουν σε άλλες Λαϊκές Δημοκρατίες. Ήρθε μια επιτροπή και μας είπε ότι μερικά παιδιά από μας θα τα στείλουνε Πολωνία, Ρουμανία, Τσεχία, Γερμανία. Εμείς όταν ακούσαμε Γερμανία φοβηθήκαμε. Φοβηθήκαμε επειδή στην Βουλγαρία μας είπαν οι Γερμανοί τι κάναν' στην Ελλάδα το '41 μέχρι το '44 και οι Γερμανοί ξέραμε ότι κάπως ήταν κακοί άνθρωποι. Διαβάζει αυτός ο κύριος, ένας Έλληνας, τα δέκα με είκοσι παιδιά που ήταν να πάνε στη Γερμανία. Η αδελφή μου και εγώ ακούσαμε και τα ονόματά μας, ο μικρός αδελφός μου όχι. Ήταν κάπου εννιά χρονών και οι Γερμανοί θα παίρναν' είπαν παιδιά από δέκα μέχρι δεκαπέντε χρονών. Η αδελφή μου ήταν πιο μεγάλη και έκανε θόρυβο, μάλωσε, έκλαψε, να 'ρθεί και ο μικρός να μην μας χωρίσουν. Και έγινε έτσι. Γράψανε και αυτόν και είμαστε και οι τρεις πάλι μαζί. Αλλιώς θα έμενε στην Βουλγαρία αυτός.

Μας πήρανε μετά από μία ή δυο μέρες. Πήραμε τα πράγματά μας και αποχαιρετιστήκαμε. Αλλά μας φάνηκε δύσκολο να φύγουμε από το Μπουργκάς, να σου πω την αλήθεια, να φύγουμε από τους φίλους μας, από τις τάξεις μας, από τα σπίτια μας, και να πάμε πάλι σε ένα καινούργιο και άγνωστο μέρος. Στη Βουλγαρία μας λέγαν' ότι δεν είμαστε μακριά απ' την Ελλάδα, αλλά όταν ακούσαμε Γερμανία, τότε καταλάβαμε ότι απομακρυνόμαστε από το χωριό μας και από τους δικούς μας. Τότε φοβηθήκαμε, τότε κλάψαμε, όχι όταν έφυγα από το σπίτι.

Το ταξίδι ήταν ένα φοβερό πράγμα για μένα. Μας είπανε θα πάμε πολλές μέρες για την Γερμανία. Που ξέραμε τώρα που είναι η Γερμανία. Μακριά είναι, ναι. Αλλά που είναι; Νομίζω μια βδομάδα, δέκα μέρες ήμασταν στο τρένο. Δηλαδή μεγάλο ταξίδι. Είναι χίλια παιδιά. Περάσαμε Ρουμανία, Ουγγαρία, Τσεχοσλοβακία, αλλά έξω δεν βγαίναμε. Ο Ερυθρός Σταυρός φέρνανε φαγητά, φέρνανε ποτά, αλλά ήτανε μακρινό ταξίδι και δεν μπορούσες να ρωτήσεις πού είσαι. Πότε θα φτάσουμε;. Δεν μας λέγανε. Ούτε αυτοί δεν ξέρανε. Και αυτό θαυμάζω σήμερα, πως χίλια παιδιά σε ένα τρένο τόσο καιρό, να φαν, να πιουν και να κάνουν την ανάγκη τους. Αλλά δεν θυμάμαι κακία, δεν θυμάμαι φασαρία. Κάπως το περάσαμε.

Μας πήγαν κοντά στην Δρέσδη, σε μια πόλη Bischofswerda. Και εκεί ήταν η πρώτη στάση στην Γερμανία. Μας υποδεχτήκανε οι Γερμανοί, με μουσική με λουλούδια, με ομιλίες στα γερμανικά και στα ελληνικά. Μας μοιράσαν σε παιδικούς σταθμούς, μας χώρισαν πάλι κορίτσια, αγόρια, ηλικίες. Μας στείλανε σχεδόν όλους τότε στο Radebeul κοντά στην Δρέσδη. Αυτό που μου έκανε τότες μεγάλη εντύπωση, είδαμε την καταστροφή της Δρέσδης από τον πόλεμο. Ήτανε όλα καμένα από τους βομβαρδισμούς των Αμερικανών, δηλαδή το 1950 η Δρέσδη ήταν Geisterstad (πόλη φαντασμάτων), οι δρόμοι ήταν μόνο πέτρα και φωτιά.

Μας πήγαν εκεί πέρα στο Radebeul και είχανε πολλές ωραίες βίλες, σπίτια, ιντερνάτ. Μας αραδιάσανε, μα κορίτσια, μα αγόρια, πενήντα με εκατό παιδιά, ανάλογα πόσα μεγάλα ήταν τα σπίτια. Εγώ ήμουνα με τα αδέρφια μου σε ένα μεγάλο ωραίο κτίριο. Είχαμε ένα γήπεδο πίσω, είχαμε ωραία αίθουσα να τρώμε, είχαμε δωμάτια να κοιμόμαστε, μια μεριά ήταν τα αγόρια, άλλη μεριά ήταν τα κορίτσια. Και από κει άρχισε η τρίτη φάση της ζωής μας. Έτσι το λέω εγώ. Η πρώτη φάση στα χωριά, η δεύτερη στην Βουλγαρία και η τρίτη τώρα στην Γερμανία.

Εκπαίδευση στην Ανατολική Γερμανία

Στην αρχή μας κάνανε ένα οργανωτικό μάθημα, ελληνικά και γερμανικά, αλλά εντατικά. Λίγα ελληνικά ξέραμε και από την Βουλγαρία, μερικοί πάλι δεν ξέραν και καθόλου. Με τα γερμανικά αρχίσαμε από το μηδέν. Μετά

ανάλογα την ηλικία που είχες, σε στέλνανε κάπου να μάθεις μια τέχνη. Δεν μπορούσες όμως να πεις «θέλω να γίνω ηλεκτρολόγος», «θέλω να γίνω τορναδόρος». Πρώτα-πρώτα εμείς δεν ξέραμε τι τέχνες υπάρχουν. Και δεύτερο με τα λίγα γερμανικά που ξέραμε, δεν μπορούσες να πας σε πανεπιστήμιο και να γίνεις γιατρός. Εγώ που ήμουνα μικρότερος έκανα τουλάχιστον δύο χρόνια γερμανικά και ελληνικά. Το 1952 ήρθε μια επιτροπή και λέει «εσύ θα πας για ηλεκτροτεχνία στο ΟΤΕ, εσύ θα πας να γίνεις τορναδόρος, εσύ θα πας να γίνεις ηλεκτρολόγος». Εμένα στην σειρά μου ήρθε, με δέκα δεκαπέντε άλλα παιδιά, να πάμε στο ΟΤΕ, τηλεπικοινωνία να μάθουμε. Νομίζω έπαιξε ρόλο και η Επιτροπή Ελεύθερης Ελλάδας του ΚΚΕ (Kommittee Freies Griechenland). Θέλανε να μοιράσουνε για κάθε κλάδο παιδιά, για να έχουμε αργότερα ανθρώπους για όλες τις τέχνες. Αργότερα το καταλάβαμε. Τότες δεν μας ρωτήσανε. Έτσι το '52 το Σεπτέμβρη, άρχισα δύο χρόνια να πάω να μάθω μηχανικός τηλεπικοινωνιών στον ΟΤΕ της Ανατολικής Γερμανίας.

Τα πρώτα χρόνια υπήρχε αυστηρότητα. Κάποια παιδιά βγαίνουν το βράδυ από το ιντερνάτ κρυφά. Δεν μπορούσαμε να φύγουμε γιατί τότες είχαμε και προβλήματα με τους Γερμανούς εμείς οι Έλληνες. Ήμασταν ξένοι. Άλλα προβλήματα είχαμε και μετά το '52 ή το '51 που έγινε αυτό το πραξικόπημα.³ Οι Ρώσοι ήρθαν εκεί πέρα με τα τανκς και κρατούσαν τα σπίτια μας να μη μας σκοτώσουν οι Γερμανοί. Κυκλοφορούσαν και πολλοί ναζί από το πόλεμο που δεν ήταν φίλοι μας. Αλλά οι περισσότεροι Γερμανοί μας φέρθηκαν πολύ καλά. Λοιπόν τώρα είχαμε απείθαρχα παιδιά. Θέλαν να παν στο χορό, να παν με μια κοπέλα, να χορέψουν μπουκι-μούκι ή σάμπα. Τα νιάτα τους ζητούσαν! Και οι δάσκαλοι τους χτυπούσαν με βέργα. «Δεν είναι αυτό καλό για μας τους Έλληνες», λέγαν. Δηλαδή κάτι αυτά, που σήμερα, όχι γελάω, λέω αυτά ήτανε στραβά. Το σεξ ήταν απαγορευμένο και είχαμε μεσανυχτα. Τώρα η αδελφή μου λέει:

«Κώστα δεν ξέραμε τι να κάνουμε. Εγώ μια φορά σηκώθηκα και το χερβάκι μου κόκκινο. Φοβήθηκα», λέει. «Τι έχω; Είμαι άρρωστη;»

Δεν ήξερε που η κοπέλα στα χρόνια της έχει την περιόδó της. Σ' αυτά να σας πω την αλήθεια, ήταν οι δικοί μας οι Έλληνες sehr konservativ – πολύ συντηρητικοί. Δεν μας εξηγήσανε μερικά πράγματα, που πρέπει να ξέρουμε. Δεν είμαστε πια δέκα χρονών. Είμαστε δεκαεφτά και δεκαοχτώ. Το σεξ ήταν ταμπού. Αλλά άλλο σου έλεγε η φύση, άλλο ο δάσκαλος. Και γινότανε φασαρίες. Πήγαιναν οι κοπέλες με παιδιά αλλά δεν έπρεπε να πιάνεις την κοπέλα από το χεράκι, μόνο άμα ήσουν παντρεμένος! Δηλαδή ήταν κάτι το primitiv – πρωτόγονο. Αλλά όταν είδανε μετά οι δάσκαλοι ότι αλ-

3. Αναφέρεται στην εξέγερση των εργατών του Ανατολικού Βερολίνου στις 17 Ιουνίου 1953 ενάντια στο καθεστώς της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας και την επέμβαση των σοβιετικών τανκς για την καταστολή της.

λιώς δεν γίνεται, αρχίσανε να αφήνουν τα παιδιά: «ποια κοπέλα θέλεις, πάρ' την, να έχουμε ησυχία». Και έτσι γινότανε ησυχία. [γέλιο]

Μετά που ήρθε η ηλικία των παιδιών, τα αφήνανε να παντρευτούν. Αλλά δεν υπήρχαν διαμερίσματα, ούτε οι Γερμανοί είχαν. Τους δίνανε ένα δωμάτιο στο ιντερνάτ, κάναν έξω μια κουζινούλα για τρία-τέσσερα ζευγάρια σε κάθε όροφο. Τότε το βλέπαμε πολύ ωραίο πράγμα. Είχαμε το δωμάτιο μας, είχαμε την κουζινούλα, δηλαδή είμαστε σαν αντρόγυνο μαζί. Ερχόνταν και παιδιά και το παιδί εκεί μέσα. Μια κοίταγε του αλλουνού παιδί. Ήταν σαν να ήταν μια οικογένεια.

Υστερα από τρία τέσσερα χρόνια που μάθαμε οι πρώτοι τέχνες, μας... σκορπίσανε σε άλλες πόλεις. Για δουλειά ή για τέχνη. Και μετά έχασε η οργάνωση μας τον έλεγχο απ' όλα τα παιδιά.

Ο Κώστας γνώρισε τη γυναίκα του στη Δρέσδη. Εκείνη εργαζόταν σε τηλεγραφείο στην ίδια πόλη. Έβγαιναν έξω μαζί σε χορούς, συνελεύσεις και παρελάσεις υπό τη αιγίδα της FDJ, της γερμανικής κομμουνιστικής νεολαίας. Παντρεύτηκαν στο Ανατολικό Βερολίνο το 1960 με «σοσιαλιστικό γάμο», με έξοδα της επιχείρησης, στο εργοστάσιο του Κώστα, μόλις έγινε 18 χρονών η γυναίκα του. Το συνδικάτο του Κώστα βοήθησε το νιόπαντρο ζευγάρι να βρει διαμέρισμα, ένα χρόνο αργότερα, λίγους μήνες πριν γεννηθεί το πρώτο παιδί τους. Το σπίτι βρισκόταν ακριβώς πάνω από το Τείχος του Βερολίνου. Όταν έκλεισαν τα σύνορα με τη Δυτική Γερμανία το 1961, η ζωή έγινε πιο δύσκολη. Τρόφιμα όπως γάλα, αυγά, μπανάνες και μήλα έγιναν δυσεύρετα. Όσοι ήθελαν να αγοράσουν αυτοκίνητο, έπρεπε να περιμένουν χρόνια τη σειρά τους και τα ανταλλακτικά ήταν περιζήτητα.

Οι πολιτικές του επαναπατρισμού

Αναρωτιέμαι ακόμα γιατί στη δεκαετία του 1970, τότε που δεν μπορούσαμε να πάμε στην Ελλάδα, φύγανε τόσα παιδιά από το Ανατολικό [Βερολίνο] στο Δυτικό. Είχαμε τις δουλειές μας, είχαμε τα λεφτά μας, είχαμε την ησυχία μας, αλλά δεν είμαστε Γερμανοί. Δεν είχαμε διαβατήρια, είχαμε κόκκινες ταυτότητες, ήμασταν μέχρι το τέλος δηλαδή Ausländer (ξένοι). Οι Γερμανοί πήγαιναν μόνο για επίσκεψη και με ειδική άδεια. Εμείς, άμα ήθελες να φύγεις με φασαρία, μπορούσες να φύγεις. Και πολλοί φύγανε από το '71 μέχρι το '78 που μετά μπορούσαμε να πάμε στην Ελλάδα. Εγώ, Γερμανίδα η γυναίκα μου, γερμανάκια τα παιδιά μου, δεν μπορούσα να φύγω για το Δυτικό Βερολίνο. Καθόλου. Και τώρα που μιλάμε τους ρωτάω, γιατί το κάνατε αυτό;

«Ρε Κώστα», λέει, «άκουσε. Πρώτα-πρώτα η τηλεόραση κάθε μέρα

[έλεγε για] το πλούσιο Δυτικό Βερολίνο. Μετά είχαμε σκοπό μια μέρα να πάμε στην Ελλάδα. Τα λεφτά μας τα ανατολικά δεν περνούσανε στην Ελλάδα, πήγαμε να δουλέψουμε για να γυρίσουμε μια μέρα, να κάνουμε τα σπιτάκια μας, να κάνουμε την οικογένειά μας, να βοηθήσουμε».

Το Κόμμα τους έλεγε «μην προδώσετε το σύστημα, μην προδώσετε την ιδέα μας», αλλά δεν μπορούσε να τους απαγορέψει να φύγουν. Είμαστε πλέον ενήλικες και η κομματική επιτροπή Freies Griechenland είχε χάσει τον έλεγχο, γιατί σκορπιστήκαμε καθένας στην δουλειά του. Με τις αρχές, την αστυνομία, τα εργοστάσια, τα συνδικάτα, δούλευες μόνος σου. Ήσαν ας πούμε εσύ για τον εαυτό σου υπεύθυνος και δεν μπορούσαν οι Έλληνες να πούνε «όχι δεν θα φύγεις». Αλλά ούτε από το Δυτικό Βερολίνο μπορούσες να πας στην Ελλάδα για επίσκεψη, γιατί ήμασταν όλοι unerwünscht (ανεπιθύμητοι) για την Ελλάδα, η Πρεσβεία δεν μας έδινε διαβατήρια. Ο αδελφός μου δύο φορές ήρθε εδώ και απ' τα σύνορα τον έστειλαν πίσω. Αυτό γινόταν επί χούντας. Γι αυτό θέλω να σου πω και στο Δυτικό να ήσουν το πρόβλημα του επαναπατρισμού πάλι δεν μπορούσες να το λύσεις.

Όταν έγινε η αλλαγή με το ΠΑΣΟΚ, είχαμε την πρώτη ευκολία να πάμε για επίσκεψη στην Ελλάδα να δούμε εάν θέλουμε να γυρίσουμε ή όχι. Και τότε η Γερμανία μας είπε: «Τι θα γίνει τώρα με σας; Είστε Έλληνες ή Γερμανοί; Γιατί πρόσφυγες δεν υπάρχουν πια». Και εμένα μου είπαν στο Υπουργείο που δούλευα στον ΟΤΕ, να γίνω Γερμανός πολίτης. Αλλά εγώ είπα όχι. Έχω αδελφιά, συγγενείς στην Ελλάδα, μια μέρα μπορεί να φύγω και άμα είμαι DDR δεν θα μπορέσω. Και μετά μας δώσαν λίγο-πολύ με το ζόρι ή θα φύγετε ή θα γίνετε Γερμανοί. Δεν μας διώξαν όμως. Και μείναμε ακόμη σήμερα πολλοί στο Ανατολικό που δεν τους διώξαν, ούτε Γερμανοί γίνανε. Η Ελλάδα έδωσε αμνηστία σε πολλούς, που τους είχαν πάρει την ιθαγένεια, αλλά όχι σε όλους. Δηλαδή ο καθένας έπρεπε να λύσει το πρόβλημα μόνος του.

Εγώ ήμουν τόσο ζυμωμένος με την δουλειά μου, ήμουν σαν Γερμανός. Είχα Γερμανίδα γυναίκα, είχα δύο παιδιά, είχα υπεύθυνη δουλειά, ήμουν αγαπημένος με τους συναδέλφους μου, που ούτε ιδέα μου ήρθε να φύγω για το Δυτικό. Και τα λεφτά που παίρναμε εγώ ή η γυναίκα μου μας φτάνανε, αλλά όχι για την Ελλάδα. Το νοίκιο που πλήρωνα, όταν πήρα το διαμέρισμα το 1961, ήταν 48 μάρκα το μήνα και όταν έφυγα το 1981, σε ορκίζομαι, πλήρωνα 48, 50 και έπαιρνα μισθό 1.700 μάρκα. Γι αυτό δεν είχαμε στο μυαλό μας να χτίσουμε ή να αγοράσουμε δικό μας σπίτι. Αυτό το πονηρό, το σημερινό στην Ελλάδα ή ας πούμε στις Δυτικές χώρες, ήρθε από το «τι θα κάνω αργότερα;» Εγώ που πλήρωνα 48 μάρκα από 1.700 μηνιαίο, δεν μου μπήκε η ιδέα να αγοράσω κάτι δικό μου, το είχα ελεύθερο. Γι αυτό σου λέω, αυτή η πονηριά μας χάλασε για το σημερινό σύστημα εδώ. Δεν το μάθαμε αυτό εμείς. Μείναμε σε μερικά πράγματα αρνιά.

Επιστροφή στην Ελλάδα

Πρώτη φορά που σκέφτηκα να πάω στην Ελλάδα ήταν το 1978, όταν ήρθαν τρεις Έλληνες από το ελληνικό ΟΤΕ στο Υπουργείο Τηλεπικοινωνίας όπου δούλευα. Αγοράζανε τεχνικές εγκαταστάσεις για τηλεπικοινωνίες μεγάλων γραμμών. Και μου είπαν από το Υπουργείο της Γερμανίας, σαν διερμηνέα και σαν τεχνίτη, τρεις μήνες να τους γυρίσω, να τους δείξω ό,τι θέλουν. Στην Ελλάδα αγόραζαν από την DDR πολλά πράγματα. Και μου λένε:

«Κώστα έλα στην Ελλάδα. Σε χρειαζόμαστε, είσαι καλός τεχνίτης. Έλα να σε πάρουμε».

Και σκέφτομαι, άμα δεν πάω τώρα, πότε θα φύγω; Ήταν τότε που λέγαμε «τι θα κάνουμε; Να γίνουμε Γερμανοί; Τι θα κάνουμε μια μέρα;» Και κατάλαβα ότι πρέπει να πάρω μια απόφαση. Και τους ρωτάω:

«Θα βρω πραγματικά δουλειά άμα πάω στην Ελλάδα; Γιατί αφήνω την δουλειά μου, παίρνω την γυναίκα μου, τα παιδιά μου».

Λέει «θα σε δώσουμε όπου θέλεις, Αθήνα, Θεσσαλονίκη».

Σκεφτήκαμε, μιλήσαμε με την γυναίκα μου, λέμε «τι θα κάνουμε;» Λέμε, «θα φύγουμε». Δώσαμε παραίτηση από τα εργοστάσιά μας ένα χρόνο προτού φύγουμε. Μας πήραν από την δουλειά την υπεύθυνη που είχαμε, κάναμε άλλες δουλειές μετά.

Το ξέραμε ότι με την απόφαση αυτή χάνουμε όλα τα δικαιώματα. Κάνουμε τα χαρτιά στην Πρεσβεία, ήρθανε όλα, και τον Αύγουστο 1981 βάζουμε το βαγόνι, αφήνουμε το σπίτι, βάζουμε τα πράγματα που είχαμε, και αγοράσαμε και ένα LADA, ερχόμαστε στην Ελλάδα.

Ερχόμαστε Θεσσαλονίκη, βρίσκω τον ένα «Ήρθα. Πού θα πάω δουλειά;» τον λέω. Πάω στην Αθήνα, βρίσκω τους άλλους. Λέω τώρα χαρούμενος «Ήρθα, πότε θα πιάσω δουλειά; Αθήνα ή Θεσσαλονίκη για μένα το ίδιο είναι». Και μετά άρχισε το δράμα. Μήνας, δυο μήνες. Πάω, ξαναπάω, ρωτώ. Μετά άρχισα να ανησυχώ! Μήπως σε γελάσανε λέω; Μήπως δεν γίνει τίποτε; Ούτε ιδέα μου ήρθε που δεν θα μου δώσουν δουλειά.

Λέω, «Έλα να μιλήσουμε έξω. Πες την αλήθεια. Τι θα γίνει τώρα;»

«Κώστα, άκουσε» λέει. «Σαν τεχνίτης εμείς σε θέλουμε αμέσως, αλλά αυτοί που θα πουν ναι ή όχι κάθονται αλλού. Και τώρα δικαιολογούνται ότι είσαι 43 χρονών και το όριο είναι 35. Μετά ήσουν πρόσφυγας στο Ανατολικό μπλοκ. Εγώ νομίζω Κώστα δεν θα γίνει τίποτες».

Μου το είπε εμένα, αστραπή με πάτησε. Και του λέω:

«Βρε γιατί μου το κάνατε αυτό; Αφού ξέρατε τι άφησα εκεί πέρα; Τις δουλειές μου, τα παιδιά τα πήρα από τα σχολεία, η γυναίκα μου Γερμανίδα, τι να κάνω;»

Λέει, «δεν ξέρω αλλά νομίζω δεν θα βρεις σειρά εδώ πέρα με μας, με αυτούς». Με τους άλλους που δεν θέλουν να με βάλουν μέσα. Και δεν ήταν μικροί, από το Υπουργείο ήταν.

Μια-δυο πάω στην γυναίκα μου σπίτι. Η γυναίκα μου κλάματα, τα παιδιά εδώ και εκεί.

Επιστροφή στη Γερμανία

Και λέω «Άκουσε, γυναίκα, πάμε στο γερμανικό προξενείο, πάρε τα παιδιά και σκάσε από δω πέρα. Φύγε». Εγώ δεν είχα τίποτες, γιατί ήρθα με προσωρινό διαβατήριο: μόνο να έρθω μέσα, ούτε να βγω έξω δεν μπορούσα! Λέω την γυναίκα μου, «Εσύ Γερμανίδα είσαι, πάνε στην Πρεσβεία και πες θέλεις να φύγεις στην Γερμανία». Είχα τον αδελφό μου στο Βερολίνο το Δυτικό. «Πήγαινε στην Φρανκφούρτη, πήγαινε στο Aufnahmelaager (στρατόπεδο υποδοχής) και πες ότι θα μείνεις». Πάμε στην Πρεσβεία, τη βγάζω εις σιτήριο, παίρνει τα παιδιά με το τρένο, φεύγει για την Φρανκφούρτη.

Εγώ εδώ πέρα. Αρχίζω να κάνω τα χαρτιά μου, να πάρω διαβατήριο, να πάρω ταυτότητα, το στρατιωτικό μου να πληρώσω και, και, και. Γύρισα του διαβόλου την μάνα. Όταν επί τέλους πήρα το διαβατήριο, πήρα την γυναίκα μου τηλέφωνο και της λέω ότι έρχομαι.

Η γυναίκα μου εν τω μεταξύ μετά από κάνα μήνα τη ρωτάνε:

«Πού θέλεις να πας;»

«Στο Βερολίνο το Δυτικό, έχω τον γαμπρό μου».

Την στείλανε στο Βερολίνο το Δυτικό αεροπορικώς, δεν μπορούσε να πάει με τρένο, γιατί ήταν ανεπιθύμητη στο Ανατολικό. Και εγώ πήρα το διαβατήριο το ελληνικό, ανεβαίνω στο αμαξάκι μου, παίρνω το δρόμο από δω, Γιουγκοσλαβία, Αυστρία, Μόναχο, για το Βερολίνο.

Στην αρχή, καλά σύνορα, όλα περάσανε, φθάνω στην Γερμανία, μέσα στη Δυτική, δεν είπαν τίποτες. Φθάνω στα σύνορα με την Ανατολική Γερμανία, μετά από μερικά μέτρα βλέπουν το νούμερό μου, ανατολικό νούμερο, με σταματάνε οι Δυτικοί. «Χαρτιά!» δίνω τα χαρτιά. Λέει «Περάστε στην άκρη». Πάω εγώ ζαρώνω εκεί πέρα σε μια γωνία. Περιμένω, περιμένω, περιμένω, λέω θα με στείλουνε τώρα πίσω.

Μου λέει «Από πού έρχεστε;»

«Έφυγα από την Ανατολική Γερμανία, με τα χαρτιά μου, είμαι Έλληνας», του λέω (είχα διαβατήριο ελληνικό ντε!). «Πήγα στην Ελλάδα και θέλω να πάω στον αδελφό μου στο Δυτικό Βερολίνο να τον επισκεφτώ».

Παίρνει τα χαρτιά μου όλα. Για το ανατολικό το νούμερο. Φεύγει. Έρχεται λέει «Gute Weiterreise!» (καλό δρόμο να έχετε). Εμένα έπεσε μια πέτρα κάτω! Ξαλάφρωσα! Ανεβαίνω τώρα το δρόμο από το Μάγντεμπουργκ για το Βερολίνο, το ήξερα απέξω γιατί πήγαινα υπηρεσία πολλές φορές εκεί πέρα. Πήγα σαν να πήγαινα σε κανένα γλέντι. Έτσι το είδα. Ελεύθερα. Ωραία. Προτού πάω στο Δυτικό Βερολίνο όμως έπρεπε να περάσω ακόμα ένα σύνορο. Τώρα φοβήθηκα τι θα κάνουν πάλι οι Δυτικοί. Πάω σι-

γά-σιγά πάω, πάω, πάω, ούτε γάτα, ούτε άντρας έξω, περνώ τα σύνορα, δίχως έλεγχο. Ωχ! λέω τώρα, πέρασα. Πάω στην άκρη παρκάρω το αμάξι, κάθομαι, παίρνω τον χάρτη, βλέπω που είναι ο αδελφός μου, ε και έφτασα σ' αυτούς μετά. Αλλά ήμουνα διαλυμένος. Αυτή ήταν η ιστορία.

Και εκεί μετά μέχρι τώρα, στο Δυτικό Βερολίνο πιάσαμε δουλειά, μετά από ένα χρόνο, τα παιδιά αρχίσανε σχολή, τέχνες, δουλειές και τώρα που πήραμε σύνταξη από τον Γενάρη είμαι στην Ελλάδα. Ήρθαμε εδώ και να δούμε τώρα πως θα ζήσουμε εδώ. Καινούργια αρχή. Και εδώ δεν είναι εύκολα. Να δούμε, άμα έχουμε υγεία, μπορεί μερικά χρόνια ακόμη να ζήσουμε να συνηθίσουμε την Ελλάδα και τα δικά μας που δεν τα ξέρουμε, δεν τα αγαπάμε σε πολλά πράγματα, άλλη ζωή εδώ πέρα.

Βαγγελιώ Φασούλη⁴

Η Βαγγελιώ Φασούλη γεννήθηκε το 1930 στη Λυκόρραχη. Δεν παντρεύτηκε ποτέ και έζησε μόνη της, δουλεύοντας σαν μοδίστρα στο σπίτι. Η Βαγγελιώ έχει σκουρόχρωμο, στρογγυλό πρόσωπο. Σε μια σκονισμένη τσάντα κρατούσε σαν κειμήλιο μια συλλογή φωτογραφιών – φωτογραφίες από τη φτώχεια που πέρασε με την οικογένειά της στην Αλβανία, από τα παιδιά της Λυκόρραχης με τον αντάρτη που τους οδήγησε στα σύνορα, και φωτογραφίες της ίδιας και των φιλενάδων της, ντυμένων ανταρτισσών στην Τσεχοσλοβακία.

Παιδική ηλικία

Εμείς τα παιδιά τότε, εκείνη την εποχή, από επτά χρονών βοηθούσαμε στο σπίτι. Πήγαινα στο χωράφι κοντά. Με τον πατέρα μου, με τη μάνα μου, με τα βόδια μας, σπέρναμε τα χωράφια, ερχόταν η ώρα, τα θερίζαμε, τα βοταμίζαμε, τα αλωνίζαμε. Ούτε μηχανήματα ούτε τίποτες, όλο το καλοκαίρι μέσα εκεί.

Εγώ πήγα σχολείο, πρώτη και δευτέρα τάξη. Πήρα το βιβλίο για τη τρίτη τάξη, και σχολείο δεν πήγα. Μεσολάβησε ο πόλεμος του '40, το φθινόπωρο, καθώς άνοιξαν τα σχολεία. Καθόλου δεν πήγα σχολείο μετά. Ως το '48. Κι αυτά που είχα μάθει στη πρώτη και στη δευτέρα τάξη, τα 'χα ξεχάσει, ως το '48 που φύγαμε από εδώ. Χρειάστηκε να υπογράψουμε κάτι χαρτιά που φύγαμε, καταστάσεις με τα ονόματα των παιδιών, και ποιος τα έχει. Αλλά δεν ήξερα να υπογράψω. Τα είχα ξεχάσει. Μόνο γνώριζα τα ψηφία, τι είναι το ένα, και τι είναι το άλλο. Να συντάξω λέξη δεν ήξερα.

4. Συνέντευξη της Βαγγελιώς Φασούλη στη Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν και στον Loring Danforth, Λυκόρραχη, 12/06/2001.

Εμείς φύγαμε έξω, γιατί ήταν ο Εμφύλιος Πόλεμος. Ήταν διαλυμένο το μέρος μας, άλλος εδώ και άλλος ήταν παρακάτω, που λέει ο λόγος, στην Κόνιτσα, στα Γιάννινα, εδώ ύστερα... τότες υπήρχε έτσι μια... αγωνία στον κόσμο, μεσολαβούσαν και τα κόμματα, και αυτά όλα.

Αναχώρηση

Και εμάς μας μάζεψαν το '48, ούτε ξέραμε που θα πάμε. Και πήγαμε από εδώ με τα πόδια, ως την Αλβανία. Με τα πόδια! Και να 'χουμε τέσσερα χρονών παιδάκια! Έλα κουβάλα τα αυτά τα παιδάκια! Πώς να τα κουβαλήσεις; Τον Απρίλη μήνα. Την 1 Απριλίου φύγαμε από το χωριό...

Δεν έκαναν ούτε συνέλευση, ούτε τίποτα. Εγγραφή έγινε. Υπήρχε και μια φοβία στο κόσμο, και δεν μπορούσε να μιλήσει ελεύθερα. Μπορούσαν να σου κάνουν κάποιοι άλλοι κακό. Γίνηκαν εκτελέσεις, και σκοτώθηκαν κόσμος πολύς εδώ. Είχαμε είκοσι νέες χήρες γυναίκες εδώ, από τον Εμφύλιο Πόλεμο. Και έτσι λέμε «θα πάμε. Όπως θα μας πούνε έτσι θα κάνουμε». Μας είπαν ότι θα μάσουμε τα παιδιά, να τα πάμε να τα σπουδάσουμε έξω. Αλλά πού; Δεν μας είχαν καθορίσει. Θέλανε ή δεν θέλανε, ο φόβος έκανε τον κόσμο να φύγουν.

Ο αδελφός μου ήταν οχτώ χρονών παιδάκι. Ο πατέρας μου όμως, δεν το αποφάσιζε να στείλει ένα παιδί στο εξωτερικό, μονάχο, δίχως προστάτη. Και εμείς όμως εδώ, γίνονταν και αναγκαστική επιστράτευση. Οι αντάρτες. Και εμένα, ήμουν πάνω-κάτω σ' αυτή την ηλικία, και ο πατέρας μου βρήκε καλό και εύλογο, ότι με στείλει εμένα μέσα με το παιδί, να το προστατέψω. Αυτό ήταν. Γι' αυτό βρέθηκα εκεί πέρα. Τι να πει και η μάνα; Όλοι καταστενοχωρημένοι, μη τα ρωτάς. Ήταν πολύ θλιβερό το πράγμα.

Εμείς τότες φύγαμε μια αποστολή από το χωριό από μέσα, με 97 παιδιά. Τα 'χαμε κάνει ομάδες. Όπως τα περιλάβαμε τα παιδιά από τους γονείς υπεύθυνα. Να τα προστατέψουμε. Ήμασταν εφτά «μάνες». Εμείς όμως, έξω που πήγαμε, περάσαμε καλά. Μας βοήθησε η τύχη. Η τύχη λέμε τώρα, που πήγαμε σε κράτος, που είχε εργοστάσια, είχε βαριά βιομηχανία, εκεί... γιατί κάθε αρχή και δύσκολη. Στους δρόμους ταλαιπωρηθήκαμε. Γιατί φύγαμε από εδώ, και πήγαμε στην Αλβανία. Με τα πόδια! Περάσαμε από ένα χωριό από εδώ κοντά, το Πλικάτι. Εκεί συγκεντρωθήκαμε μέσα στο σχολείο. Από εκεί την άλλη μέρα το πρωί φύγαμε ύστερα. Ως εκεί είχαν έρθει και οι γονείς μας. Συσσίτιο τίποτα. Ότι είχαμε από το σπίτι μας. Φύγαμε πρώτη Απριλίου από το χωριό, είχε χιόνια εκεί από πίσω, από το αλβανικό που σκαπετήσαμε. Τα παιδάκια αυτά που ήταν τέσσερα και πέντε χρονών, έπρεπε να τα ζουλοθούμε στον ώμο. Τι να τα κάναμε; Δεν μπορούσαν να περπατήσουν τα καημένα.

Περάσαμε πίσω [από τα σύνορα] ύστερα, πήγαμε σ' ένα μέρος, εκεί ήρ-

θαν κάτι φορτηγά αυτοκίνητα, μας έβαλαν μέσα... μας πέρασαν από την Κορυτσά και μας πήγαν σε ένα χωριό, στο... Πόγραδετς λεγόταν το χωριό. Εκεί μας κατεβάσανε τη νύχτα. Όλα [για] τα παιδιά εμείς, τρέμαμε για τα παιδιά που ήμασταν υπεύθυνες.

Τα βάλουμε στη σειρά, να τα 'χουμε από το χέρι μας, στην επίβλεψη. Εκεί μας πήραν καταλύματα. Στα σπίτια. Κι εκεί ο κόσμος φτωχός. Κι εκεί δεν είχαν, μερικοί πεινούσαν. Παραμείναμε εκεί εικοσιπέντε μέρες.

Ταξίδι προς την Ανατολική Ευρώπη

Μια νύχτα ήρθαν άλλα δυο αμάξια, μεγάλα φορτηγά αυτοκίνητα. Εμείς πρέπει να μας είχε καθορίσει από εδώ η οργάνωση να πάμε στη Ρουμανία. Ύστερα το μάθαμε εμείς. Δεν μας είχαν πει τίποτες. Τότε όμως ήρθε στο Πόγραδετς άλλη αποστολή από τη Φλώρινα, και γίναμε εκεί 700 παιδιά ύστερα. Μέχρι τότε ήταν μόνο τα δικά μας τα παιδιά από τη Λυκόρραχη. Και στηριχτήκαμε πολύ εμείς οι μεγάλοι να μη χωριστούμε τα παιδιά του χωριού μας, να μη διαλυθούμε. Και έτσι έγινε. [τα κρατήσαμε] μέχρι το τέλος. Μας ειδοποιούν τη νύχτα, μας λένε όλες οι υπεύθυνες να συμμαύσουν τα παιδιά, να τα βάλουν στην γραμμή να τα μετρήσουν, να τα προσέξουνε, διότι θα φύγουμε. Και ήρθαν νύχτα και μας πήραν αυτοί, αλλά πήγαμε κατά λάθος στη Τσεχοσλοβακία.

Ύστερα πήγαμε με τα φορτηγά αυτά, περάσαμε τη θάλασσα (λίμνη) και πήγαμε στη Γιουγκοσλαβία, στη Μπίτολα, στα Μπιτόλια. Σάμπως ξέραμε [πού βρισκόμαστε], δεν είχαμε παραβγεί από το χωριό. Δεν ξέραμε ούτε το τόπο μας. Όχι το κράτος μας! Στα Μπιτόλια, καθίσαμε τρεις βραδιές. Εκεί μας πήγαν σ' ένα σπίτι εγκαταλελειμμένο και είχε πολύ φείρα. Είχε πολύ φείρα: αφού περπατούσαν στον τοίχο! Και κάτω ήταν όλο άχυρα το σπίτι αυτό, που μείναμε εκεί την πρώτη βραδιά. Τα παιδιά μας αρρώστησαν από τη φείρα. Ταλαιπωρήθηκαν. Την άλλη τη μέρα έρχονται δυο Έλληνες εκεί, έμαθαν ότι ήρθαν παιδιά από την Ελλάδα και αυτά, και ήρθαν να μας δουν. Ήρθαν εκεί πέρα, τους πήραμε μπροστά εμείς.

«Μας πήρατε από τα σπίτια μας, μας πήρατε από τους γονείς μας, και μας φέρατε εδώ στους αχυρώνες, στους στάβλους;»

«Μην ανησυχείτε, μην ανησυχείτε, θα το προσέξουμε αυτό το πράγμα», λέει. Φεύγουν, κάπου το συζήτησαν, σε καμιά οργάνωση, σάμπως ποιος τους είδε; Και ποιος ήξερε τι έκαναν; Την άλλη μέρα μας παίρνουν και μας πάνε, για το βράδυ, μας πήγανε σε μια εκκλησία. Αλλά ήταν ο σκελετός μοναχά της εκκλησίας. Δεν είχε ούτε πόρτες, ούτε παράθυρα, τίποτες. Και εμείς είχαμε ορισμένα ρούχα, από εδώ από τα σπίτια μας, και μ' αυτά περάσαμε δυο βραδιές. Ύστερα ήρθε το τρένο, μας ειδοποίησαν πάλι... Και κάναμε εφτά μέρες ύστερα στο δρόμο και φτάσαμε στη Τσεχοσλοβακία.

Το τρένο είχε και καθίσματα, καλά ήτανε, με το ίδιο τρένο πήγαμε από τη Γιουγκοσλαβία ως τη Τσεχοσλοβακία. Μόνο άλλαζαν οι μηχανές, σε κάθε κράτος που πηγαίναμε. Μέσα στο τρένο μας έδωσαν καλύτερη τροφή, ξηρή μεν, αλλά μας έδωσαν – στη Μπίτολα μας έδωσαν μόνο κάτι μαρμελάδες, λίγα πράματα. Και όταν βγήκαμε στο Μίκολοφ (στα σύνορα της Τσεχοσλοβακίας) λεγόταν εκεί, μας καρτερούσαν ο κόσμος εκεί, Έλληνες και Τσέχοι. Μόλις μας κατέβασαν, μας υποδέχτηκαν μ' ένα αβγό κόκκινο, και μ' ένα κουλουράκι. Και καταλάβαμε ότι ήταν Πάσχα.

Καθόμαστε εκεί καμιά εβδομάδα, μας έδωσαν κάτι ρούχα, και αυτά τα ρούχα μεταχειρισμένα, όχι καινούργια. Εμείς τα χωριά, το δικό μας το χωριό, πάλι υποστηριχτήκαμε και δε χωριστήκαμε. Πήγαμε σ' ένα μέρος εκεί, ούτε που θυμάμαι πως το λέγανε εκεί, καθίσαμε δυο μήνες, τρεις, όσο καθίσαμε, και έρχεται ο καιρός ν' ανοίξουν τα σχολεία. Το Σεπτέμβρη, και μας πήγαν, εγκατασταθήκαμε σ' ένα μοναστήρι. Εκεί σε μια πόλη που λεγότανε Χόμοτοφ. Εκεί εγκατασταθήκαμε, καθίσαμε εκεί, ένα χρόνο καθίσαμε. Πήγαμε το '48 ήτανε, το '49, το Μάη μήνα, το Μάρτη, αυτούς τους μήνες, άρχισαν να τα διαλούν τα παιδιά κατά ηλικίες. Κατά τάξεις, όλα. Εκεί διαλύεται ο σταθμός.

Το πρώτο γράμμα του πατέρα

Ήταν στις 25 του Μάη, το θυμάμαι καλά αυτό, εκείνη τη μέρα πήρα και ένα γράμμα από το πατέρα μου, από εδώ από την Ελλάδα. Ήταν η πιο χαρούμενη μέρα. Τι να σας πω!! Μας έγραφε αυτός, εγώ δεν ήξερα να το διαβάσω, αλλά λέω κάπως θα το κάνω είπα. Αλλά εκείνη τη μέρα έπρεπε να φύγουμε εμείς. Να πάμε σ' εργοστάσια. Ήταν η τελευταία μέρα. Είχε διαλυθεί ο σταθμός.

Ο πατέρας μου φοβόταν, δεν ήξερε πού βρισκόμασταν. Δεν ήξερε καθόλου. Ήταν το πρώτο γράμμα, και μου έγραφε. Και έγραφε δυο γράμματα. Ένα σε μένα, και ένα στον αδερφό μου. Φάκελα ξεχωριστά. Αλλά τα ίδια έγραφε στον έναν, τα ίδια και στον άλλον:

«Έμαθάμε ότι βρίσκεστε στο τάδε μέρος, και θέλουμε να μας απαντήσετε. Μα μην αμελήσετε. Η μεγαλύτερη επιθυμία μας να μάθουμε και ν' ακούσουμε ότι είσαστε ζωντανοί».

Για ένα διάστημα αλληλογραφούσαμε, ύστερα μας το έκοψαν πάλι. Εφόσον είχε αναγκαστεί ο πατέρας μου να στέλνει από εδώ τα γράμματα στην Αμερική, και από εκεί να τα στέλνουν. Και ύστερα να γράφω γράμματα εγώ, να τα στέλνω στην Αμερική και από εκεί να έρχονται στο πατέρα μου.

Εργάτρια στην Τσεχοσλοβακία

Πήγαμε σε μια πόλη ύστερα, μακριά από εκεί, μια πόλη, είχε εργοστάσια πολλά. Εκεί λεγόταν Νάχοτ. Και εκεί καθίσαμε τέσσερα χρόνια, στα εργοστάσια αυτά. Εγώ στο υφαντουργείο δούλευα. Κάθε αρχή και δύσκολη. Αλλά ύστερα όταν συνηθίσεις... Εγώ είχα πάρει έξι μηχανές, από αυτές τις διπλόφαρδες που κάνουν τα υφάσματα. Παραπάνω από έξι δεν μπορούσε να τις δουλέψει ο άνθρωπος αυτές τις μηχανές.

Τα εργοστάσια είχαν και ιδρύματα, με εστιατόρια, με κατοικία, με φαϊ, για όλα [φρόντιζαν]. Είχαν καλή σειρά. Πολύ καλή σειρά. Δεν πληρώναμε νοίκι. Τίποτα δεν πληρώναμε. Μόνο στο φαϊ πληρώναμε. Έβγαζαν κάτι, κουπόνια τα έλεγαν αυτοί, μηνιαία. Πάνε το μεσημέρι να φας, εκεί το κουπόνι στη θυρίδα, στο βάζαν το φαγητό, το έπαιρνες, πήγαινες το έτρωγες. Καλά ήτανε. Στο Νάχοτ που ήμασταν, ήμασταν ογδόντα κοπέλες Ελληνίδες. Είχαμε και Τσέχες.

Μετά έφυγα από το εργοστάσιο και πήγα σε μια εταιρεία, που έφτιαχναν κάτι οικοδομές, σιδηροδρομικές γραμμές, για τρένο. Και δουλέψαμε εκεί πέρα, για τρεις μήνες το είχαν καθορισμένο. Και δηλώσαμε να πάμε για να φύγουμε από το εργοστάσιο. Είχαμε κουραστεί, είχαμε βαρεθεί, ξέρω 'γώ, είχαμε κάτσει τρία-τέσσερα χρόνια. Ύστερα κατεβήκαμε στην Οστράβα. Κάναμε ενέργειες που θα πιάσουμε δουλειά, μας είπαν έχει δουλειά στα τραμ. Και πήγαμε στα τραμ και δουλέψαμε. Εγώ αν δεν έφευγα για εδώ, για την Ελλάδα, μπορεί και να ήμουνα εκεί ακόμη. Γιατί με είχαν αυτοί... για οδηγό. Για να κάνω μάθημα για να γίνω οδηγός. Και είχε έρθει το χαρτί μου, αλλά είχα φύγει. Θα μου άρεσε να είμαι οδηγός στα τραμ. Γιατί δουλέψα... πως το λέγανε... προβότσικ το λέγανε αυτοί, εισπράκτορας. Δούλεψα δυόμισι χρόνια. Η ίδια η επιχείρηση εκεί αναλάμβανε να σου βρει και σπίτι να κάτσεις. Με άλλες τρεις κοπέλες ήμασταν. Στην προηγούμενη ήμασταν πέντε, αλλά οι δυο πήγανε στους γονείς τους. Και οι τρεις εμείς είχαμε πάει εκεί στα τραμ και δουλεύαμε. Καλά περάσαμε και εκεί. Άλλος πάει στο θέατρο, άλλος στον κινηματογράφο, άλλος...

Η απόφαση για επιστροφή στην Ελλάδα

Ύστερα βγήκε μια διαταγή το '54, δια μέσου του Ερυθρού Σταυρού, όποιος θέλει να γυρίσει στην Ελλάδα, μπορεί να πάει. Είχαν ένα γραφείο εκεί, αλλά μακριά από εκεί που ήμασταν. Θα πάτε εκεί, να δηλώστε, να φτιάξετε τα χαρτιά σας και όποτε θα βγει η απόφαση, τότε θα σας ειδοποιήσουν και θα φύγετε. Λέω στον αδερφό μου, αφού ήμουνα κηδεμών εγώ εκεί, του λέω αυτό και αυτό.

«Τι θα κάνουμε; Θα πάμε στον πατέρα;»

Πρώτα λέει: «θα πάμε».

Μετά «Όχι».

Μετά λέει «Τι λες εσύ να κάνουμε;»

«Εγώ λέω να πάμε, είναι ευκαιρία», του λέω. «Να πάμε να δούμε».

Ως τώρα δεν ξέραμε. Ζούνε οι γονείς μας, δεν ζούνε;

Τα κατάφερα στην αρχή, πήγαμε σ' αυτό το γραφείο και κάναμε τα χαρτιά μας. Ναι αλλά, περνώντας ο καιρός, αυτός παρέα με τα παιδιά, με τους συμμαθητές, με τους φίλους, του λέγαν «Που θα πας; Εσύ είσαι καλός μαθητής και θα χάσεις». Τον φέρανε σε απελπισία. Ήταν σε δίλημμα και... Ήταν όμως καλός μαθητής. Ήταν άριστος.

Βγήκε μια απόφαση και βγαίνει η πρώτη αποστολή, δεν μας ειδοποιούν εμάς. Αυτό έγινε τον Αύγουστο του '54. Είπαν ότι οι υπόλοιποι θα πάνε στη δεύτερη αποστολή. Δεύτερη αποστολή, το θυμούμαι τώρα, 2 Δεκεμβρίου, μας έρχεται και εμάς ειδοποιητήριο, ότι θα φύγουμε. Του λέω του αδερφού μου, αυτό και αυτό. Τι θα γίνει;

«Εγώ δεν έρχομαι», λέει. «Θα φύγεις εσύ πρώτα, θα πας στην Ελλάδα, θα δεις τα πράγματα πως είναι και μετά θα δω».

Εγώ του λέω: «Εγώ για σένα βρέθηκα εδώ, αν δεν έρθεις εσύ, δεν φεύγω. Ή θα 'ρθεις να φύγουμε μαζί ή δεν φεύγω. Αλλά όμως, θα γράψω την αιτία στον πατέρα μας».

Εκεί τον πάτησα. «Α όχι», λέει. «μη το γράφεις στον πατέρα μας».

«Τι να κάνω;» του λέω. «Αφού τώρα το έγγραφα ότι θα έρθουμε, και τώρα έμαθαν και αυτοί εκεί κάτω. Εμείς τώρα... να τον γελάσουμε, να τον κοροϊδέψουμε; Όχι», του λέω. «Εγώ θα γράψω την αιτία».

«Όχι, όχι» λέει. «Αντε, θαρθώ» λέει.

Μας ειδοποιούν ύστερα... ήρθαμε κοντά τα Χριστούγεννα. Τον αδερφό μου τον λένε Χρήστο και ήρθαμε στο σπίτι μας παραμονή Χριστουγέννων.

Επαναπατρισμός

Η δεύτερη αποστολή που ήμασταν εμείς, ήρθαμε 362 άτομα. Μας κατέβασαν από το τρένο στη Θεσσαλονίκη. Εκεί μας πήγανε σ' ένα κτίριο, εκεί που είναι η Διεθνής Έκθεση. Και μας καθυστέρησαν εκεί ύστερα, από κάτι φωτογραφίες. Έκαναν έρευνα τα πράγματα, εμένα με είχαν βρει κάτι φωτογραφίες –που ξέρω που τις βρήκαν τις φωτογραφίες– και με παράφεραν ότι ήμουνα... ανταρτίνα. Επιστρατευμένη.

«Όχι», λέω. «Εμείς ήμασταν παιδομάζωμα, τι ξέραμε; Τίποτα δεν ξέραμε. Όπου μας πήγαν, εκεί πήγαμε».

Ανακρίσεις και αυτά και μας καθυστέρησαν μια εβδομάδα στη Θεσσαλονίκη. Μας ταλαιπώρησαν. Περισσότερο μας ταλαιπώρησαν αυτοί εδώ με

την υποδοχή, παρά από εκεί που πήγαμε. Τέτοιες έρευνες έκαναν... γι' αυτό και μας καθυστέρησαν.

Μας έφεραν ως τα Γιάννινα. Με συγκοινωνία. Ο πατέρας μου είχε οχτώ μέρες στην Κόνιτσα, γιατί είχε διαδοθεί ότι θα έρθει αποστολή και περίμενε. Σήμερα, αύριο να 'ρθει η αποστολή και περίμενε. Τον γνώρισα γρήγορα δε... Εμείς, είχε αλλάξει ο αδερφός μου μοναχά. Εμένα με γνώρισε και ο πατέρας μου και... εκεί ήτανε... Το '48 τον Απρίλη μήνα φύγαμε, το '54 τον Δεκέμβρη μήνα ήρθαμε. Εξίμισι χρόνια!

Ήρθαμε στο σπίτι μας, εδώ στο χωριό, παραμονή Χριστουγέννων. Δυσκολεύτηκε το πράγμα, γιατί αλλιώς είμαστε συνηθισμένοι, αλλιώς τα βρήκαμε εδώ πέρα: ούτε δρόμους, ούτε συγκοινωνίες, ούτε τίποτες. Εδώ ήταν η ίδια η ζωή που είχα αφήσει. Όταν ήρθα. Τώρα όμως δεν το αλλάζω το χωριό μας με την Αθήνα. Τότε όμως είχα απογοητευτεί. Όταν ήρθα εδώ, μου κόστισε περισσότερο παρά όταν έφυγα. Εγώ είχα συνηθίσει άλλη ζωή εκεί. Γιατί είχαμε τη δουλειά συνέχεια, έπαιρνα λεφτά, είχα συνηθίσει με το πορτοφόλι στη τσέπη μου. Εδώ πέρα δεν είχα μεροκάματο. Εδώ δεν ήξερα τι θα πει λεφτά. Αλλά ύστερα ο πατέρας μου πήρε μια μηχανή, ραπτομηχανή, και δούλεψα είκοσι χρόνια μ' αυτή τη μηχανή. Στο σπίτι. Και συνεχίσαμε πάλι, «όπως τα βρήκες νύφη, όχι όπως τα ήξερες», λέει μια παροιμία. Τα πολλά και τα καλά τα χρόνια πέρασαν.

Στην Τσεχοσλοβακία δούλεψα δύομισι χρόνια εισπράκτορας στα τραμ. Εκεί έπρεπε να φορέσεις παντελόνι. Και μ' άρεζε πολύ. Αλλά όταν ήρθα εδώ... όταν μας ειδοποίησαν και είπαμε θα φύγουμε για την Ελλάδα, πάω αγοράζω ύφασμα, πάω σ' ένα τεχνίτη εκεί, φτιάχνω ένα ωραίο παντελόνι. Το φορώ από εκεί [όταν έφυγα] και με αυτό ήρθα εδώ στο χωριό. Ναι αλλά εδώ ο κόσμος ήταν με το σκουριασμένο το μυαλό του. Και είχα ένα μπάριμπα παπά.

«Δε θέλω να σε βλέπω με παντελόνι», μου λέει.

«Νομίζω είσαι ανταρτίνα», μου 'λεγε.

Εμένα μου αρέσει το παντελόνι, [το προτιμώ] από ορισμένα ρούχα που φορούν τώρα, φούστες, ταγιέρια, με ένα άνοιγμα από πίσω και ένα από μπροστά, από πάνω ως κάτω, ε δεν είναι φόρεμα αυτό! Εγώ δεν το γουστάρω με τίποτα. Όσο ακριβό και να είναι. Αλλά το παντελόνι είναι άλφα-άλφα, και από κρύο και από πολλές πλευρές. Αναγκάστηκα και το έβγαλα το παντελόνι, τότες. Γιατί [ήμουν] σαν το μπάμπαλο στο γάλα, που λένε εδώ στο χωριό. Φορούσα παντελόνι μόνο πάνω στα πρόβατα. Γιατί ο πατέρας μου όταν ήρθαμε είχε πρόβατα. Και πήγαινα και εγώ εκεί. Αλλά εγώ δε δυσκολευόμουν γιατί ήμουν μαθημένη με το παντελόνι και δε κρύωνα. [Οι άλλες κοπέλες] δεν έβαζαν παντελόνι και κρύωναν. Αυτό το καλό το παντελόνι που έφερα εδώ στο χωριό, το λυπόμουν πολύ. Τι να το κάνω λέω αφού δε μπορούσα να το φορέσω. «Χρήστο, να το μετατρέψουμε το παντελόνι, να το φοράς εσύ, τουλάχιστον να μη πάει χαμένο», του λέω του αδερφού μου.

Τα μαλλιά, εγώ είχα κοτσίδες να τέτοιες! Δυο. Κάπου έχω και φωτογραφίες, αλλά πού τώρα... Αλλά ύστερα μας πήγανε, το προσωπικό λέει:

«Τα θέλουμε τα παιδιά μας, να μη ντρεπόμαστε να σας βγάλουμε περίπατο».

Όλες, οι μεγάλες, μας έμασαν και πήγαμε τα κόψαμε, περμανάντ, έφτιαξα τρεις φορές περμανάντ μαλλιά. Στην αρχή στεναχωρέθηκα γιατί εμείς είχαμε καλό μαλλί. Αλλά αφού μας υποχρέωσαν; Ήμασταν τρεις κοπέλες που είχαμε πολύ καλό μαλλί. Εγώ ήμουν η μία και άλλες δύο. Πήγαν οι άλλες πρώτα που δεν είχαν μαλλί καλό και κοντά στις άλλες πήγαμε και εμείς. Αλλά εδώ που ήρθα, ύστερα δεν ξανά έκανα περμανάντ, ώσπου ζούσε ο πατέρας μου, από το '54 ως το '62 δεν ξανακατέβηκα στην Κόνιτσα. Ούτε στην Κόνιτσα. Δεν είχε δρόμους, συγκοινωνίες. Είχα τον πατέρα μου. Πήγαινε ο πατέρας, δεν πήγαινα εγώ. Αλλά ύστερα αφού πέθανε ο πατέρας μου, έπρεπε να αναλάβω εγώ τη διαχείριση της οικογένειας, του σπιτιού. Και εδώ τα έχω φτιάξει μια φορά [τα μαλλιά], αλλά ύστερα...

Μεγαλώνοντας ένα μικρότερο αδερφό

Θυμάμαι τότες, το Μάρτη μήνα του '49, 12 του Μάρτη ήταν, στο Χόμοτοφ, χώρισαν μια παρέα παιδιά, δώδεκα παιδιά, στα οποία ήταν και ο αδερφός ο δικός μου, μικρότερος από τους άλλους στην ηλικία. Τον πήραν και αυτόν γιατί ήταν καλός μαθητής. Τον πήραν και τον πήγαν σε μια πόλη άλλη. Έτσι χωρίστηκα εγώ με τον αδερφό μου. Ύστερα δεν ξαναμιχήκαμε. Βλεπόμαστε, αλλά αυτός ήταν στο σχολείο, εγώ ήμουν στο εργοστάσιο. Δεν μπορούσαμε να ζήσουμε μαζί.

Ο αδερφός μου είχε όρεξη για γράμματα, και όλο πήγαινε σχολείο. Όσπου φύγαμε και ήρθε εδώ, είχε πάει τρεις τάξεις στο γυμνάσιο. Ήταν δεκαέξι χρόνια όταν ήρθαμε. Τελείωσε το γυμνάσιο εδώ, αλλά δεν είχε δικαίωμα να πάρει αναβολή, για να δώσει εξετάσεις για αλλού. Πάει φαντάρος μετά. Και όταν ήρθε από φαντάρος, έδωσε εξετάσεις και πέρασε στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης. Και βγήκε δασάρχης.

Γύρω στο '62 απολύθηκε και το '62 για κακή μας τύχη πέθανε ο πατέρας μας. Από καρδιά. Τώρα τι να κάνουμε; Εγώ όμως το ένιωθα σαν χρέος, καθήκον, σαν βάρος μου. Τον πήρα από εκεί που ήταν καλύτερα και εδώ να βρει τόσες δυσκολίες!

«Τις πλάκες από το σπίτι θα πουλήσουμε και θα σε σπουδάσουμε, δεν σ' αφήνουμε. Εγώ», του λέω, «σ' έχω βάρος μου. Στις πλάτες μου... [σε κουβάλησα]».

Και έτσι κάναμε. Εντωμεταξύ ο πατέρας μου το είχε μεράκι, έλεγε, «άμα θα ζήσω εγώ το παιδί μου θα το σπουδάσω, θέλω να το βγάλω δασάρχη».

Από μικρό παιδί [του το έλεγε]. Αυτός το είχε τυπώσει στο μυαλό του. Σαν πέθανε ο πατέρας μου ύστερα, πάει αυτή τη χρονιά φροντιστήριο, το '62, ύστερα έδωσε ξανά εξετάσεις και δίνει και περνάει, με το πρώτο. Και είπε

«Θα εκτελέσω την επιθυμία του πατέρα μου. Έστω και πεθαμένος».

Και έτσι πήγε στο πανεπιστήμιο, τελείωσε με δίχως καμιά καθυστέρηση και σήμερα είναι καθηγητής, στην Αιτωλοακαρνανία, δασών.

Πως τα θυμάμαι εκείνα τα χρόνια; Σαν μια ανάμνηση που έζησα σε ξένο κράτος. Αισθάνομαι αυτή την καλή ζωή που πέρασα. Ήμουνα ευχαριστημένη. Από τη δουλειά μου, από το εαυτό μου... Ήμουνα και καλή εργάτρια που το λένε. Είχα τον πρώτο βαθμό των γυναικών. Εγώ τον πατέρα μου τον σεβόμουνα πολύ, δεν έλεγα κουβέντα. Και μου έγραφε στο γραμμά ο πατέρας μου, «κοίταξε προσπάθησε, κορίτσι μου, εκεί, να 'ρθεις στο τόπο μας, να 'ρθεις εδώ. Να φέρεις το παιδί. Να μην αφήσεις το παιδί εκεί. Γιατί παιδί είναι. Να μην ακούσεις τι σου λέει». Και τον σεβόμουνα όσο δε φαντάζεσαι. Τόσο εγώ και άλλο τόσο ο αδερφός μου. Και τώρα μ' εκτιμάει ο αδερφός μου. Το έχω μεγαλωμένο και σαν παιδί μου και σαν αδερφό. Τον κουβάλησα στην πλάτη, φορτωμένο.

Στέφανος Γκίκας⁵

Ο Στέφανος Γκίκας γεννήθηκε στη διάρκεια της Κατοχής σε ένα ορεινό χωριό στην Ήπειρο, κοντά στα αλβανικά σύνορα. Όταν έφυγε από το χωριό του, ήταν μόλις τριών χρονών. Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, το 1958, εργάστηκε την υπόλοιπη ζωή του στην οικοδομή. Όταν πήρε σύνταξη εγκαταστάθηκε σε μια σύγχρονη πολυκατοικία σε προάστιο της Αθήνας, την οποία έχτισε ο ίδιος. Ο Στέφανος είναι ένας άντρας κοντόσωμος και γεροδεμένος. Ολιγομίλητος και συγκρατημένος από τη φύση του, ζωηρεύει όταν η κουβέντα περνάει σε θέμα που τον ενδιαφέρει.

Εμφύλιος

Τότε δεξιοί και αριστεροί στα δικά μας τα μέρη δεν υπήρχαν. Ο κόσμος ήταν φτωχός. Ήταν κτηνοτρόφοι. Όλη μέρα απάν' στα βουνά. Δεν ξέραν από πολιτική και από τέτοια. Αλλά τους έκανε ο Εμφύλιος Πόλεμος... Πήγαν οι αντάρτες άρπαξαν μερικούς, όσους βρήκαν σε ηλικία, τους πήραν

5. Συνέντευξη του Στέφανου Γκίκα (ψευδώνυμο) στη Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν, Αθήνα, 01/04/01.

για αντάρτες. Θέλαν στρατό. Όποιο παιδί τον έβλεπαν στα πρόβατα, στα γίδια, τον αρπάζαν. Χωρίς να ξέρει τι θα πει κομμουνισμός. Εκεί δεν ξέραν οι άνθρωποι, ούτε φως, ούτε νερό είχαν, ούτε αυτοκίνητο είχαν δει, ούτε τίποτα. Είναι δυνατόν να ήξεραν από πολιτικά και από τέτοια; Αλλά τους πήραν τότες εκεί, τους καθοδηγούσαν, τους κάναν. Άλλοι σκοτώθηκαν. Χάθηκαν πολλά παιδιά απ' το χωριό μας.

Αναχώρηση

Φασαρίες. Την νύχτα μας παίρναν εμάς. Αυτοί βαδίζουν την νύχτα για να μη τους βομβαρδίζουν τα αεροπλάνα. Και βαδίζαμε την νύχτα. Η μάνα μου είχε ένα άλογο, παλιό άλογο, φόρτωνε τα πράγματα αυτά που είχε, τα παιδιά της, είχε τέσσερα μικρά... άλλα περπατούσαν, το ένα δεν περπατούσε. Τα 'βαζε στο άλογο, αλλά αυτό το άλογο ήταν πολύ παλιό και δεν προχωρούσε και πάντα μέναμε εμείς πίσω απ' τους άλλους. Εκεί χάθηκα εγώ ένα βράδυ και έπεσα σε ένα γκρεμό απ' ό,τι λένε και ήταν ένα κλαδί μόνο και εκεί στάθηκα. Έκλαιγα εκεί την νύχτα, κάνα δυο παιδιά το 'σκασαν, ήταν μεγάλα παιδιά αυτά, το 'σκασαν και γύρισαν πίσω στην Ελλάδα. Αυτοί άκουσαν την φωνή μ' και ήρθαν. Με βρήκαν, κατάλαβαν απ' το κλάμα ποιος είναι και με πήραν και με πήγαν στην μάνα μ'. Την μάλωσαν κιόλας την μάνα μ'. Η μάνα μ' η φουκαριάρα έκλαιγε, «έχασα το παιδί».

Μετά μας πήγαν στην Αλβανία, σε μια τεράστια έκταση, ένα ίσιωμα γεμάτο πρόσφυγες. Όλοι Έλληνες ήταν. Μείναμε κάμποσους μήνες. Εκεί θυμάμαι μόνο που μας έστειλε η μάνα και παίρναμε νερό από μια πηγή, κάπου πεντακόσια μέτρα μακριά. Μια μέρα πηγαίναμε, παίρναμε το νερό και ήρθαν εκεί πολλά φορτηγά. Και εκεί μας δώσαν από 'να καρβέλι ψωμί και μας φόρτωσαν απάν' στο φορτηγό. Ο μεγάλος αδελφός και εγώ μας βάλαν σ' ένα φορτηγό, τη μάνα σ' άλλο φορτηγό. Και ταξιδεύαμε δυο μέρες τρεις πάνω στ' αυτοκίνητα. Στο δρόμο βλέπαμε φώτα. Φώτα από χωριά, από πολιτείες, τα οποία στο χωριό δεν τα 'χαμε δει. Εμείς στο χωριό δεν είχαμε φως. Το 1980 μας φέραν φως στο χωριό.

Άφιξη στην Ουγγαρία

Τελικά μας πήγανε στην Βουδαπέστη. Μας πήγαν σε ένα μεγάλο κτίριο. Εκεί που μας πήγανε, θυμάμαι, ήρθαν γυναίκες, μας πήρανε και μας δώσαν καινούργια ρούχα. Μας βγάλαν αυτά τα παλιά. Είχαμε φείρες εμείς. Μας πήραν τα ρούχα όλα και άναψαν μια μεγάλη φωτιά και τα κάψανε. Και μας δώσαν καινούργια ρούχα. Μας πήγαν και μας κάναν μπάνιο. Μας είχαν δώσει από 'να κουτί όλους και είχε διάφορα παιχνίδια μέσα: κού-

κλες, διάφορα παιχνίδια και κάτω-κάτω ήταν μια σοκολάτα μεγάλη. Δεν είχαμε ξαναφάει εμείς σοκολάτα. Μας άρεσε πολύ. Αυτά θυμάμαι, πως μας περιποιήθηκαν. Εκεί μας ρώτησαν πως σε λένε; Άλλοι κλαίγαν, άλλος δεν ήξερε... αναμπουμπούλα.

Μετά από λίγες μέρες μας βάλαν στην σειρά αναλόγως με το μπόι. Σε ρωτούσαν πόσο χρονών είσαι. Δεν ξέραμε εμείς. Αν είχαμε κανένα μεγαλύτερο συγγενή, τα έλεγε αυτός. Αν όχι, σύμφωνα με το μπόι και με τα ανάστημα που ήσαν σε πήγαιναν στα νήπια, πρώτη τάξη, δευτέρα τάξη. Δεν χωριστήκαμε με τον αδελφό μου, μας είχαν μαζί. Και στην ίδια τάξη κιόλας. Αλλά ο αδελφός μου αρρώστησε και τον πήγαν στο νοσοκομείο, σε σανατόριο, τον είχαμε χάσει! Και μετά από ένα χρόνο τον φέρανε πάλι πίσω, εκεί που ήμασταν εμείς, έγινε καλά. Αυτός είχε μάθει τα ουγγαρέζικα καλά ένα χρόνο εκεί, γιατί μιλούσε μόνο ουγγαρέζικα. Εμείς αρχίσαμε να τα μάθουμε γιατί μιλούσαμε όλο ελληνικά. Πηγαίναμε σχολείο πρώτη τάξη, δευτέρα, τρίτη. Σχεδόν πρώτη και δευτέρα μαθαίναμε μόνο ελληνικά. Μετά απ' την τρίτη τάξη αρχίσαμε και ουγγαρέζικα.

Στους παιδικούς σταθμούς στη λίμνη Μπάλατον

Μας πήγαν στο Μπάλατον Κένεσιε. Εκεί καθίσαμε κάμποσα χρόνια, τρία-τέσσερα. Ήταν πολλά σλαβομακεδονικά παιδιά. Εμείς δεν ξέραμε ποιοι ήταν, εκεί μάθαμε ότι είναι Σλαβομακεδόνες. Ήταν και φανατικά, την Μακεδονία την θέλαν δικά τους, λέγανε «εμείς είμαστε Σλαβομακεδόνες». Δεν είχαμε καλές σχέσεις μ' αυτούς. Τρωγόμαστε λίγο όσο να 'ναι. Παίζαμε ποδόσφαιρο ομάδες-ομάδες. Αυτοί και εμείς. Άραγες ήμασταν χωρισμένοι. Ή όταν μάλωνα εγώ με κανέναν απ' αυτούς, έρχονταν τα δικά μας με υποστήριζαν και αυτοί υποστήριζαν τους δικούς τους πάλι. Μετά όμως είχαμε δεθεί μ' αυτά.

Στο Μπάλατον Κένεσιε περάσαμε καλά. Αρχοντικά. Το κτίριο ήταν ένα μεγάλο κτίριο το οποίο το είχε ένας κτηματίας πλούσιος και το 'χε πάρει το κράτος. Με μια τεράστια έκταση. Είχε χωράφια μέσα, είχε φρούτα, με αγάλματα μέσα, με... ό,τι θέλεις ήταν. Έτσι ήταν τότε πριν τον πόλεμο η Ουγγαρία. Λίγοι είχαν την περιουσία όλη.

Όταν είχαμε ελεύθερο χρόνο, φεύγαμε, κρυφά. Παίζαμε, κλέβαμε φρούτα στο δρόμο. Και κάναμε και ζημιές πολλές εκεί στον κόσμο. Πηγαίναμε μαζεύαμε τ' αχλάδια, σπάγαμε δέντρα. Τέτοια πράγματα. Παιδιά. Αταξίες που λένε. Και στα κτίρια είχαμε κάνει πολλές ζημιές. Ε! Άμα σε πιάνανε, τιμωρία. Φέρ' ειπείν δεν θα πας σινεμά. Τέτοιες τιμωρίες, παιδικές. Σαν παιδιά τότε καμαρώναμε όλοι, γιατί άμα δεν έκανες αταξίες, σε κορόιδευαν οι άλλοι. «Κορίτσι είσαι», σου έλεγαν.

Αλλά μάθαμε πολλά πράγματα. Μάθαμε σκάκι, μάθαμε κολύμπι, πολ-

λά παιχνίδια, γυμναστική. Άλλος είχε κλίση στην γυμναστική, άλλος είχε στην ζωγραφική, άλλος τον ενδιέφεραν τα αεροπλάνα. Άλλος κοιτούσε μόνο το ποδόσφαιρο, άλλος δεν διάβαζε καθόλου. Εμένα μου άρεσε το ποδόσφαιρο. Έπαιζα καλή μπάλα εγώ. Πριν φύγω έπαιζα σε ομάδα, της Σχολής. Και σκάκι. Έπαιζα καλό σκάκι. Όλη μέρα να παίζεις σκάκι...

Από κει απ' το Μπάλατον Κένεσιε μας πήγαν στο Μπάλατον Άλμαντι. Εκεί ήταν ακόμα καλύτερο κτίριο. Σαν να ήταν αρχαίο ελληνικό. Με αγάλματα με αυτά. Το είχε ένας πλούσιος. Το είχαμε κάνει εμείς ύστερα.... [γέλιο]. Το είχαμε χαλάσει όλο.

Οι δάσκαλοι εκεί πέρα ήτανε και Έλληνες και Ουγγαρέζοι. Μερικοί ήταν καλοί, είχαμε ένα μαθηματικό, μας τα εξηγούσε τόσο καλά, όσο σκρόφας (σκράπας) και να ήσαν κάτι θα μάθαινες. Αλλά ήταν και μερικοί που δεν ξέραν και πολλά πράγματα. Που τους είχαν βάλει για να μας επιβλέπουν. Αυτοί άμα κάναμε καμιά αταξία μας δίναν και κάνα χαστούκι. Αυτοί ήταν πιο αυστηροί. Δεν ήταν αυτοί εκπαιδευτικοί καθαυτό. Ήταν αντάρτες και τους βάλαν αυτού. Άλλος είχε ένα πόδι, άλλος είχε ένα χέρι, τραυματισμένοι... Τέτοιοι ήταν. Ύστερα είχαν βάλει και γυναίκες που μας πρόσεχαν. «Μάνα», τις λέγαν. Ήταν καλές, μας πρόσεχαν. Κανά δυο είχαν και τα δικά τους παιδιά εκεί. Και τα δικά τους τα παιδιά τα πρόσεχαν λίγο περισσότερο, φυσικό ήταν.

Όταν είχαμε ένα παράπονο, παράδειγμα με έδειρε ο τάδες ή μου πήρε ο τάδες την μπάλα, θα πήγαινα στον δάσκαλο. Αυτοί ήταν. Δεν είχαμε αλλού να κάνουμε παράπονα. Δεν ξέραμε ούτε μάνα, ούτε πατέρα. Αλλά δεν μας έλειπαν οι γονείς. Καθόλου. Είχαμε ξεμάθει. Ειδικά εγώ είχα ξεμάθει. Μόνο μια φορά συγκινήθηκα... που ήμαν στο Άλμαντι και μου είχε στείλει η μάνα, δεν ξέρω με ποιον τρόπο, απ' την Ρουμανία μια φανέλα η οποία ήταν όμορφη, όλα γραμμές και την καμάρωνα και έλεγα «είναι απ' την μάνα μ'». Πώς ποια ήταν η μάνα μ', ούτε π' το θυμόμουν. Αλλά την φανέλα την θυμάμαι και την φύλαγα ξέρεις πως; Σαν τα μάτια μ'. Αυτή την είχα απ' την μάνα μ'.

Ύστερα όταν μεγαλώσαμε λίγο, εδώ π' τα λέμε, άρχισαν να λεν και τα δικά τους τα πολιτικά. Τα οποία εμείς δεν τ' αγαπούσαμε τα παιδιά. Εμείς θέλαμε παιχνίδια. Άσε με να πα να παίξω μπάλα. Όταν λέγαν τέτοια, δεν τα ήθελα και δεν τα κυνηγούσα καθόλου. Ο διευθυντής μας έκοβε απ' την μπάλα και μας έκλεινε μέσα, μας έλεγε για το κόμμα. Οουουου, βαρετά πράγματα για μας τα παιδιά. Δεν τα θέλαμε. Οι λίγοι που ασχολήθηκαν ευνοήθηκαν, τους προώθησε το κόμμα.

Είχανε φωτογραφίες τον Λένιν, τον Στάλιν, τον Μαρξ, τον Έγκελς. Ποιος έδινε σημασία; Εμείς δεν δίναμε. Θυμάμαι, όταν πέθανε ο Στάλιν, μας είπαν ότι πέθανε ο πατέρας σας. Άλλοι κλαίγανε, αλλά εμείς τα παιδιά, που δίναμε εμείς σημασία για τέτοια; Αυτά ήταν για τους πιο μεγάλους. Τι ήξερα εγώ, δέκα χρονών παιδί, ποιος είναι ο Στάλιν; Οι μεγάλοι είχαν

επιπτώσεις τότε, γίνονταν σαν πένθος. Ενώ εμείς τα παιδιά... να πάμε να παίξουμε μπάλα.

Τεχνική σχολή στη Βουδαπέστη

Στο Μπάλατον Άλμαντι δεν καθίσαμε τόσο πολύ. Μια τάξη ακόμα ήθελα να τελειώσω το δημοτικό και μας παίρνουν και μας παν στο Όμπονταν, στην Βουδαπέστη. Εκεί το σχολείο μας ήταν σ' ένα παλιό κτίριο, τετραώροφο και εκεί κοιμόμασταν. Αλλά δεν ήταν κτίριο σαν τα άλλα που ήταν στο Κένεσε, στο Άλμαντι. Εκείνα τα αρχοντικά. Το Όμπονταν είχε όλα παλιά σπίτια. Γι αυτό και το έλεγαν Όμπονταν, Παλιά Βουδαπέστη. Εκεί καταλάβαμε, (είχαμε μεγαλώσει και λίγο) τι όμορφη ήταν η Βουδαπέστη. Μας πήγαιναν και βόλτες, μας πήγαιναν σε μουσεία, σε αρχαία, στο θέατρο, στην όπερα. Πρώτη φορά που πήγαμε στην όπερα ήταν σαν να βλέπαμε ένα παραμύθι. Δεν είχαμε ξαναδεί...

Από κει μόλις τελειώσαμε το δημοτικό, μας πήγαμε σε Τεχνική Σχολή στο Ούιπεστ, στην Νέα Βουδαπέστη. Εκεί ήμασταν μόνο πέντε ελληνόπουλα και τ' άλλα ήταν όλα Ουγγαρέζοι. Αυτοί δεν μας καταλάβαιναν ότι είμαστε Έλληνες, γιατί τα μιλούσαμε καλά τα Ουγγαρέζικα. Μετά μάθανε ότι είμαστε Ελληνόπουλα και μας λέγαν «οι Έλληνες». Αλλά ήταν καλά παιδιά. Εκεί γνωρίσαμε φίλους. Ένας φίλος μ' μ' έπαιρνε τα Χριστούγεννα και με πήγαινε στο χωριό τ', στην μάνα τ', στον πατέρα τ'. Εκεί περιποίηση... σφάζαν γουρουνιά, πώς κάνουν στα χωριά. Εκεί κατάλαβα την οικογένεια. Πώς ζουν οι οικογένειες. «Ωρέ τι καλά» λέω «αυτός έχει μάνα, πατέρα». Καλό παιδί. Ε, ναι, ζήλευα και ήθελα και εγώ να 'μαν έτσι. Δεν θυμάμαι το χωριό, ούτε το όνομά του, ούτε τίποτα. Αν ήξερα –δεν είχα και μυαλό– ήθελα να πάω τώρα να το βρω αυτό το παιδί, να του πήγαινα πράγματα, να του ανταποδώσω και εγώ κάτι.

Εκεί στην Τεχνική Σχολή που πήγαμε, μας δίνουν κατ' λεφτά κάθε μήνα. Μας δίνανε και εισιτήρια για το τραμ. Και αυτό ήταν καλό για μας. Γυρίζαμε όλη την Βουδαπέστη τσάμπα. Εκεί μάθαμε τι θα πει χρήμα. Και θυμάμαι που μας κάναν μάθημα και λέγαν τώρα ουγγαρέζικα, ότι άμα έχεις τόσα λεφτά και τα βάλεις στην τράπεζα έχει τόσο τόκο και σε ένα χρόνο γίνονται τόσα. «Πωπωω», έλεγα εγώ, «θα μάσω λεφτά και θα κάνω... Είναι καλό αυτό!»

Η ουγγρική επανάσταση

Το 1956 ήμασταν στην Ουγγαρία. Ήμασταν πια αρκετά μεγάλα παιδιά, στην όγδοη τάξη δημοτικού. Εκεί αρχίσαμε να ακούμε από Ουγγαρέζους

παράπονα και ακούσαμε έγινε επανάσταση. Μπήκαν τα ρώσικα τα τανκς μέσα, ο στρατός. Εμείς σαν παιδιά το σκάγαμε απ' την Σχολή και φεύγαμε να πάμε να βρούμε κάνα χαλασμένο αυτοκίνητο, να βγάλουμε τίποτα σύρματα, και φτιάγναμε ράδια μικρά. Πηγαίναμε σε χαλασμένα σπίτια, πολυκατοικίες γκρεμισμένες, καταστήματα να βρούμε τίποτα.. Κόσμος πήγαιναν εκεί, ψάχναν. Ό,τι έβρισκες, το 'παιρνες. Άλλοι τρόφιμα, άλλοι καμιά κονσέρβα, καμιά μαρμελάδα. Βρίσκαμε κάνα παλιό τάνκς να πάρουμε τίποτας σαν χαζά. Παίζαμε. Ήταν επικίνδυνο όμως... Μας πιάναν καμιά φορά οι Ουγγαρέζοι στρατιώτες, αλλά ήμασταν μικρά, μας μαλώναν και φεύγαμε.

Οι Ούγγροι φίλοι μας δεν τους θέλαν τους Ρώσους. Α! Πολύ τους μισούσαν τους Ρώσους. Εμείς υποστηρίζαμε τους Ρώσους, γιατί ήταν πιο γεροί επειδή νίκησαν. Μικρά παιδιά, δεν ξέραμε. Όποιος νικούσε μ' αυτόν πηγαίναμε. Είναι γερός, λέγαμε εμείς. Τι ξέραμε εμείς απ' αυτά; Κάνα δυο Ελληνόπουλα ανακατευτήκαν με τέτοια. Πήγαν με τους επαναστάτες, αλλά ήταν μεγάλα παιδιά. Και είχανε συνέπειες μετά, φάγαν ξύλο από τους Ούγγρους. Αν δεν ήτανε Έλληνες... – ένας μια φορά θυμάμαι εκεί π' τους πιάσανε μπορεί και να τον σκοτώναν αλλά είπε ότι είναι Έλληνας και γλίτωσε την ζωή του. Δεν φοβόμασταν, γιατί ήμασταν παιδιά, δεν μας έκοβε. Να φανταστείς ότι παίζαμε στην αυλή του σχολείου μπάλα και να ρίχνουν τα πολυβόλα μπουμπ-μπουμ δίπλα εκεί σφαίρες πολλές, εμείς θυμώναμε γιατί μας σταματούσαν απ' το παιχνίδι. Χαζά παιδιά, δεν ξέραμε, μικρά. Παραπέρα δεν ξέραμε.

Επαναπατριsmός

Στην Τεχνική Σχολή μαθαίναμε σχεδιαστής, διακοσμητής για τα πλοία. Το διάλεξα γιατί ήταν και η σχολή καλή, αλλά κατά βάθος δεν ήθελα να πάω να σπουδάσω, ήθελα να παίξω. Τότε είχαμε φτάσει τα δεκαεφτά χρόνια, είχαμε γνωρίσει φίλους καλούς, Ουγγαρέζους, βγαίναμε έξω, μας περιποιούνταν. Είχαμε κάπως λίγο πολύ μπει μέσ' την ουγγρική κοινωνία. Όχι ότι αισθανόμασταν σαν Ουγγαρέζοι, ξέραμε ότι θα 'ρθούμε εδώ. Γιατί ακούγαμε καλά πράγματα για την Ελλάδα που μας λέγανε και θεωρούσαμε ότι είμαστε κατ' ανώτεροι εμείς. Μας μαθαίναν για τα αρχαία, για τον Όμηρο. Τ' ακούγαμε μ' ανοιχτό στόμα και λέγαμε «εμείς τα είχαμε αυτά, εσείς δεν τα 'χετε», και μαλώναμε καμιά φορά. Μέχρι που τους λέγαμε «εσείς δεν έχετε ακόμα πορτοκάλια!» Σκέψου να δεις. Τόσο μας έκοβε, τόσο λέγαμε. Τελικά αυτή ήταν η περιπέτεια εκεί, η δικιά μου.

Ε! Απάν' στα ωραία έκανε τα χαρτιά ο αδελφός μου και μας φέραν στην Ελλάδα... Τ' άλλα αδέρφια μόνο ο αδελφός μου ήξερε που βρίσκο- νταν, εγώ δεν ήξερα. Ούτε ρωτούσα, ούτε μ' ένοιαζε. Ούτε μ' ένοιαζε, είχα ξεμάθει εγώ. Ο αδελφός μου επειδή ήθελε να 'ρθεί, πήγαινε στην Πρεσβεία

την ελληνική και κει τα έφτιαχνε. Και ήρθε μια μέρα, με πήρε και μένα, για να υπογράψω μονάχα. Μια φορά πήγα στην ελληνική Πρεσβεία και είδα τα γράμματα έξω και το σήμα και μού 'κάνε εντύπωση. Και αυτή την φορά που με πήρε, με το ζόρι με πήρε. Εγώ δεν ήθελα να πάω. Εντωμεταξύ έγινε ο αγώνας απ' τους δασκάλους να μη φύγω. Να κάτσω εκεί.

«Κάτσε να τελειώσεις άλλα 2 χρόνια και μετά να πας. Να 'χεις μια τέχνη για να μπορείς να ζήσεις».

Και καλά λέγαν οι άνθρωποι. Αλλά δεν έγινε αυτό. Φύγαμε. Όλοι αυτοί που μείνανε σπούδασαν. Πήγαν Πανεπιστήμιο, τους βοήθησε το κράτος. Και εγώ άμα καθόμουν μπορεί να 'χα σπουδάσει.

Εγώ να σου πω. Και ήθελα και δεν ήθελα να γυρίσω. Μήπως μου έκοβε κιόλας; Δεν μας έκοβε. Τότε είχα φτάσει δεκαεφτά χρονών εγώ. Κάνα δυο δασκάλοι Ουγγαρέζοι που ήταν καλοί, που μ' αγαπούσαν, τους χαιρέτησα. Συγκινήθηκαν και μου λέγαν: «Κάτσε ρε Στέφανε». Χαιρέτησα και τα παιδιά, τους φίλους, ελληνόπουλα και ουγγαρεζόπουλα. Στεναχωρήθηκα πολύ που χωρίσαμε. Γιατί είχαμε φτάσει σε μια ηλικία που μας πηγαίνανε σε χορούς, χορεύαμε βαλς, ταγκό. Εκεί στην σχολή που ήμασταν εμείς ήταν μόνο αγόρια. Οι άλλες οι σχολές που είχαν κορίτσια ήταν ξεχωριστές. Κυριακή βράδυ, Σάββατο βράδυ πηγαίναμε στους χορούς αγόρια και κορίτσια για να γνωριστούμε. Δεκαεφτά χρονών όσο να 'ναι είχαμε αρχίσει... Και κει μου κακοφάνηκε που κόπηκαν αυτά. Είχα και μια φιλενάδα Ουγγαρέζα. Αν καθόμασταν κάνα χρόνο, ακόμα δυο... ήταν ωραία εκεί.

Σαν τη μύγα μες στη γάλα

Το έτος 1958, 20 Ιουλίου, ήρθαμε εδώ στην Ελλάδα. Με το τρένο. Εγώ και ο αδελφός μ' ήμασταν μόνο. Περάσαμε μέσω Γιουγκοσλαβίας. Εκεί μου έκανε εντύπωση που είδα Σέρβους στρατιώτες μέσα στο τρένο και συζητούσαν. Γιατί και εμείς λίγο-πολύ είχαμε μάθει αυτά τα Σλάβικα. Με αυτούς τους Σλαβομακεδόνες που ήταν μιλούσαμε την γλώσσα τους. Άθελά μας τόσα χρόνια τα 'χαμε μάθει και μεις. Και καλά μάλιστα. Ότι λέγαν τα καταλαβαίναμε και τα μιλούσαμε.

Όταν ήρθαμε στην Ελλάδα, αισθανόμαστε σαν τη μύγα μες' στο γάλα. Πρώτα-πρώτα [μας ξεχώριζαν] απ' τα ρούχα, από το φέρσιμο. Είχαμε ευγένεια πολλή, εδώ ήταν όλοι βάρβαροι. Δεν είχαν το φέρσιμο που μας είχαν μάθει τρόπους καλούς, όπως σεβασμό στους μεγάλους, στο λεωφορείο μέσα να παραχωρείς την θέση, σ' αυτά. Που εδώ τέτοια πράγματα;

Και μας πήγαν στην Θεσσαλονίκη. Εκεί μας περιέλαβε το κράτος ύστερα. Κανένας δικός μας άνθρωπος. Μας περίμεναν δύο άνθρωποι, απ' το κράτος δηλαδή, μας πήραν και μας πήγαν σε ένα ξενοδοχείο. «Ωρέ τι είναι εδώ;» λέγαμε. Είδαμε κούρσες αμερικάνικες, πολυτελέστατες δυτικές.

Εκεί δεν είχαν τέτοιες. «Τι είναι εδώ ρε, όλοι πλούσιοι;» λέγαμε. Κάτι κούρσες πέρα! Μαγαζιά. Άλλο εμπόριο εδώ, άλλο εκεί. Και κει είχανε μαγαζιά, αλλά όχι όπως εδώ στην Θεσσαλονίκη. Ε! Φαίνονταν πιο πλούσια.

Και κει όλος ο κόσμος μας έβλεπαν απ' το ντύσιμο, απ' το φέρσιμο, απ' τα παπούτσια, απ' την ομιλία. Γιατί δεν ξέραμε και καλά τα ελληνικά. Στην Θεσσαλονίκη, σε έβλεπε ο άλλος στο δρόμο και σε ρωτούσε:

«Από πού είστε ρε παιδιά εσείς; Εσείς δεν είστε από δω;»

«Εμείς ήρθαμε από έξω».

Μόλις ακούγανε ότι ήμασταν απ' έξω: «Ωχ!», δεν σε περνούσαν για καλό άνθρωπο.

Μας πήραν οι άνθρωποι, μας βάλανε στο ξενοδοχείο, κοιμηθήκαμε δυο βραδιές. Μας πήγαιναν και τρώγαμε στο εστιατόριο, τα πλήρωναν αυτοί φυσικά, εμείς δεν είχαμε λεφτά. Καλά όλα. Μετά μας δώσανε κάτι λεφτά να πάμε στο χωριό. Ούτε ήξερα πού είναι το χωριό. Τίποτα. Ο αδελφός μ' ήξερε. Μας βάλαν σ' ένα λεωφορείο και όλη μέρα ταξιδεύαμε. Πήγαμε σε ένα χωριό, εκεί βρήκαμε έναν παππού δικό μας. Συγγενή. Αυτός είχε πάει για μια δουλειά για να φωνίσει και μας βρήκε. «Που είναι το χωριό;» τον λέγαμε... «Α! Εδώ». Ήταν τέσσερις ώρες με τα πόδια, δεν είχε αυτοκίνητο. Μέσα απ' το ποτάμι. Αλλά εμείς ήμασταν παιδιά και πηδούσαμε τις πέτρες, μας άρεσε.

Δεκαοχτώ μέρες στο χωριό

«Πού είναι το χωριό;» «Πού είναι το χωριό;» «Α! Να το!» Όταν είδαμε ήταν ένα χωριό σε γκρεμό. Όλο παλιά σπίτια, με πέτρα, με αυτά. Εκεί στεναχωρήθηκα. Πήγαμε εκεί, δεν γνωρίζαμε κανένα. Μας λέει ο παππούς:

«Πηγαίνετε επάνω», λέει, «εκεί σ' εκείνα τα σπίτια είναι ο πατέρας σας».

Ε! Πήγαμε εκεί. Εκεί γνωρίσαμε τους γονείς.

«Αυτός είναι ο πατέρας σου, αυτή είναι η μάνα σου, αυτή είναι η αδελφή σου, αυτός είναι ο αδελφός σου. Εμένα μ' έχεις μπάρμπα», ο ένας, ο άλλος, «μ' έχεις ξάδελφο».

Ω! πού να καταλάβουμε εμείς! Δεν ξέραμε από τέτοια.

Καλά μας δέχτηκε ο πατέρας. Αλλά ήταν φτωχοί, δεν είχαν οι άνθρωποι. Μόνο κάτι λίγα πρόβατα, γίδια είχανε. Συγκινήθηκε στην αρχή ο πατέρας, αλλά πιο πολύ η μάνα. Πιο πολύ η μάνα. Είχε γυρίσει το '54 με τα άλλα τα δυο τ' αδέρφια. Ο πατέρας είχε μείνει εδώ. Μετά από τέσσερα χρόνια [γυρίσαμε] εμείς οι δυο. Εμείς δεν γνωρίζαμε κανένα. Εκεί γνώρισα τ' αδέρφια μ', τους συγγενείς.

Δεν έκατσα εγώ πολύ στο χωριό. Δεν μπορούσα να κάτσω. Όλοι ξένοι. Μα δεν μπορούσαν οι άνθρωποι να σου προσφέρουν και τίποτα. Μήπως

είχαν για τον εαυτό τους; Πώς να 'χουν και για μας τίποτα; Μόνο γάλα είχαν. Γάλα φάε όσο θες. Απ' τ' άλλα δεν είχαν. Γάλα και φωμί.

Ώσπου... δεκαοχτώ μέρες έκασα μόνο στο χωριό. Μάλωσα και έφυγα. Ε! Δεν μ' άρεσε.

«Θα φύγω εγώ».

«Βρε που θα πας;»

«Δεν ξέρω, εγώ εδώ δεν κάθομαι. Ζητιάνος θα γίνω, εγώ εδώ δεν κάθομαι».

Η Βασιλική Τεχνική Σχολή της Λέρου

Μετά ο πατέρας, σαν είδε δεν καθόμαστε, πήγε στο κράτος, να βγάλει χαρτιά να μας βάλει σε μια Βασιλική Σχολή λέγονταν, στην Αθήνα. Ήταν της Φρειδερίκης σχολή. Τ' Βασιλιά. Εκεί για να μπεις μέσα έπρεπε να 'χεις μπάρμπα. Εκεί άμα έμπαινες θα σε κάναν Βασιλικό, αλλά θα σε κάναν και άνθρωπο όμως. Εκεί όμως δεν παίρναν παιδιά από έξω.

Και ερχόμαστε στην Αθήνα και πάμε στο γραφείο που λέγαν τα χαρτιά... Το γραφείο ήταν στην Πλάκα κάτ' απ' την Ακρόπολη. Πρώτη φορά είδα την Ακρόπολη, τα αρχαία και μείναμε... μας άρεσε πάρα πολύ.

«Πάρτε αυτά τα εισιτήρια θα μπειτε στο τρόλεϊ μέσα και να πάτε στον Πειραιά» λέει. «Εκεί στον Πειραιά θα σας περιμένουν άλλοι».

Πήγαμε στον Πειραιά και χει μας περίμεναν άλλοι, απ' το κράτος. Ούτε καταλάβαμε πως μας βάλαν μέσ' το καράβι και μας πήγαν στην Λέρο. Εκεί πήγαιναν τα φτωχά τα παιδιά, πήγαιναν χιλιάδες παιδιά εκεί. Είχαν παιδιά απ' τον Εμφύλιο Πόλεμο που είχαν σκοτωθεί οι γονείς τους, είχαν παιδιά αλήτες που κλέβαν, τους πιάναν και τους πηγαίνανε εκεί ένα χρόνο, πιο πολύ έτσι για να περάσεις τον καιρό σου.

Η πρώτη εντύπωση ήταν κακή. Το γιατί και πού μας φέραν, δεν ξέραμε. Ήταν ένα μεγάλο κτίριο το οποίο το 'χαν οι Ιταλοί κάποτε και το 'χαν στρατόπεδο. Εμείς προσαρμοστήκαμε γρήγορα εκεί. Πρώτον, γιατί ξέραμε από τέτοια ζωή. Έτσι είχαμε μεγαλώσει. Μετά, έτρωγες καλά. Δηλαδή δίναν πολύ φαί. Μπορεί να μην ήταν ποιότητας καλής, αλλά δεν πεινούσες. Έτρωγες όσο ήθελες. Προσαρμοστήκαμε.

Εκεί το πρωί, γραμμή, αναφορά. Αναφορά ονομαστική αν λείπει κανένας. Το πρωί τρώγαμε όλοι μαζί, γάλα τι δίνανε, από χει... άλλος πήγαινε στην σχολή που μάθαινε υδραυλική, άλλος πήγαινε εκεί που μάθαινε να κτίζει, άλλος πήγαινε εκεί που ήταν για μαραγκός. Μέχρι το μεσημέρι. Μετά το μεσημέρι τρώγαμε. Μετά μας βάζαν και κοιμόμασταν. Εμείς δεν ξέραμε, δεν κοιμούνται σε εκείνες τις χώρες το μεσημέρι. Εδώ πρέπει να κοιμηθείς γιατί κάνει πολύ ζέστη. Αυτό μας φάνηκε παράξενο εμάς. «Μεσημεριάτικα ρε ύπνο;», λέγαμε. Ε! Στην αρχή δεν θέλαμε, αλλά σιγά-σιγά με το κλίμα μάθαμε.

Εκεί που κάναμε προσευχές, εμείς δεν ξέραμε τίποτα. Από θρησκεία ήμασταν μηδέν. Έτσι και έβριζες την Παναγία, τον Χριστό, μας πήγαινε στον δάσκαλο. Μας είχαν φέρει και έναν παπά. Να μας μάθει θρησκευτικά. Αρχίσαμε εμείς να του κάνουμε ερωτήσεις, να του ρωτήσουμε το 'να-τ' άλλο, ανάποδα και αυτά, ώσπου ο άνθρωπος σηκώθηκε και έφυγε. Εκκλησία μας πήγαιναν κάθε Κυριακή ή γιορτή. Εκεί το 'χαμε Χάρο, γιατί ώρες ολόκληρες όρθιοι. Βλέπαμε εκεί άναβαν κεριά, φέλναν, τραγουδούσαν. Άλλο τίποτα δεν ξέραν, από θρησκεία μόνο ξέραν αυτά τα παιδιά. Αυτοί πάλι μας είχαν για ανάποδους γιατί δεν πιστεύαμε στο Θεό. Εμείς ούτε πιστεύαμε, ούτε δεν πιστεύαμε. Δεν είχαμε μάθει τίποτα. Απλούστατα.

Εκεί ένα χρόνο που καθίσαμε ήταν και κει ξέγνοιαστα γιατί σου λέω ήμασταν μαθημένοι από έξω. Βέβαια δεν είχε τα καλά που είχε έξω αλλά για μας καλά ήταν. Αφού έπαιζες μπάλα, βόλει, είχε πινγκ-πονγκ μέσα είχε τέτοια και μ' αυτά δεν ασχολούνταν κανένας. Μόνον εμείς. Τα άλλα τα ελληνόπουλα που ήταν εδώ ντόπια, δεν ασχολούνταν με αυτά. Δεν ξέραν τα παιδιά ούτε πινγκ-πονγκ να παίξουν, ούτε σκάκι. Και τους φαινόταν παράξενο πως εμείς τα ξέραμε. Και κει μας αγάπησαν και αυτοί που τους είχαν σαν δασκάλους – επίβλεψη πιο πολύ κάνανε. Μας συμπάθησαν γιατί ξέραμε πολλά πράγματα που δεν τα ξέραν τ' άλλα τα παιδιά. Κι' ύστερα βλέπαν ότι εμείς δεν είχαμε κακές προθέσεις, με πολιτικά και τέτοια. «Αθώα παιδιά είναι», λέει.

Είχε μεγάλη διαφορά η Ουγγαρία με εδώ, είχε μεγάλη διαφορά. Εδώ δεν μάθαινες αυτά π' μάθαινες έξω, πρώτον. Βλέπαν ότι αυτά τα παιδιά κάτι ξέρουν, κάτι μάθαν, αλλά δεν θέλαν και να μας προωθήσουν κιόλας. Έτσι μας θέλαν εδώ στην Ελλάδα να μην ξυπνήσει ο άλλος γιατί άμα ξυπνήσει δεν τους συνέφερε αυτούς. Αυτά τώρα τα σκέφτομαι εκ των υστέρων. Όχι τότε. Και έτσι είναι.

Καλύτερη ζωή ήταν εκεί στην Ουγγαρία. Γιατί εκεί πηγαίναμε, σπουδάσαμε, είχαμε την σχολή, τους φίλους, ήσαν πιο ελεύθερος... Εδώ δεν ήσαν ελεύθερος. Ένα χρόνο από κει δεν μπορούσες να φύγεις. Ένα καράβι που έρχονταν το μήνα, το φύλαγαν να μη φύγει κανένας. Και έτσι αναγκαστικά ένα χρόνο, ό,τι σε πήρε η μπόρα κάτσε εκεί, φάε, πιες, και ώσπου να περάσει ο καιρός. Πολλοί θέλαν να φύγουν, εγώ δεν ήθελα να φύγω γιατί δεν ήξερα που να πάω. Δεν γνώριζα κανέναν. Στο χωριό δεν ήθελα να πάω. Γιατί εκεί δεν είχε τίποτα στο χωριό. Να πάω που ύστερα; Τέχνη δεν είχα.

Μας δίναν κάθε Κυριακή άδεια και πηγαίναμε. Όποιος είχε λεφτά πήγαινε, έπινε κάνα καφέ, έτρωγε έξω. Α! Εμείς δεν είχαμε λεφτά, πηγαίναμε να φάμε κάνα σύκο, κάνα πορτοκάλι. Κλέβαμε πάλι όπως έξω. Κάναμε αταξίες πολλές. Πηγαίναμε εμείς στην θάλασσα, κάναμε μπάνιο. Δεν μας άφηναν να κάνουμε μπάνιο, αλλά το σκάγαμε και πηγαίναμε πίσω απ' τα βουνά και όλη την μέρα καθόμασταν στην θάλασσα. Εκεί γνωρίσαμε και άλλα παιδιά ντόπια που είχαν άλλα ενδιαφέροντα που δεν τα ξέραμε εμείς.

Μας έλεγαν πώς πιάνεται το χταπόδι, η σουπιά, αυτό τρώγεται, εκείνο δεν τρώγεται. Μάθαμε και εδώ πολλά πράγματα που δεν τα ξέραμε.

Η σχολή που είχαν τα κορίτσια ήταν μακριά από μας, έπρεπε να πάρεις βάρκα ή να πας μιάμιση ώρα με τα πόδια. Αλλά εμείς πηγαίναμε, γιατί ήμουν μαραγκός. Έπαιρνε ο δάσκαλος τους καλύτερους και διορθώναμε κάνα παράθυρο, οτιδήποτε. Εκεί πηγαίναμε, ανοίγαμε τις πόρτες απότομα, ξέρεις τα κορίτσια δεν περίμεναν τ' αγόρια και πολλές φορές γίνονταν εκεί... Και αρχίσαμε και λίγο τέτοια ύστερα... να κυνηγάμε. Πολλοί αγαπήθηκαν εκεί και άμα βλέπαν ότι αγαπούσες μια κοπέλα δεν σ' αφήναν να βγεις έξω ύστερα. Τιμωρούσαν και τον ένα και τον άλλο. Σ' αυτά είχαν αυστηρότητα. Εδώ στην Ελλάδα. Έξω ήταν ελεύθερα... αλλά σ' το είπα δεν προλάβαμε έξω. Εκεί που ήταν αυτό, φύγαμε.

Και ύστερα στη Λέρο είχαν την εντύπωση ότι είμαστε αγράμματοι. Αυτά που μάθατε δεν είναι καλά. Και μας κάναν ειδικό σχολείο να μας μάθουν να γράφουμε, αριθμητική, τέτοια. Εμείς τα ξέραμε, ξέραμε και άλγεβρα. Αυτοί δεν ξέραν άλγεβρα και μόλις είδαν έτσι μας απαράτησαν ύστερα. Πολιτικά μαθήματα δεν μας κάνανε. Η αλήθεια είναι αυτή. Δεν μας κάνανε. Απλούστατα γιατί τα παιδιά ήταν αγράμματα τα πιο πολλά. Να σου πω, καλά ήταν μωρέ. Γιατί καλά ήταν; Γιατί όταν φύγαμε από κει ήταν ακόμα χειρότερα έξω.

Ζωή στον έξω κόσμο

Όταν φύγαμε από τη Λέρο με τον αδελφό μου, ήρθαμε εδώ στην Αθήνα. Βρήκαμε ένα χωριανό μας, ο οποίος δούλευε σε οικοδομές. Έπαιρνε εργολαβίες και έφτιανε σπίτια. Ε! Αυτός μας σύμμασε, μας πήρε στην δουλειά. Σε οικοδομές, λάσπη, τούβλα, τέτοια. Εργατικές δουλειές. Να καθαρίζεις ξύλα, πρόκες, τέτοια πράγματα.

Μας δίναν είκοσι δραχμές την ημέρα, αλλά δεν είχαμε κάθε μέρα δουλειά. Αυτός είχε ένα σπίτι, μας έβαλε μέσα ο άνθρωπος και τον πληρώναμε το νοίκι. Λεφτά δεν είχαμε, μας δάνεισε και σιγά-σιγά δουλεύαμε, μαζεύαμε τα λεφτά. Δεν φτάνανε όμως ούτε να φάμε. Περάσαμε δύσκολα χρόνια. Αυτά ήταν τα χειρότερα χρόνια τα πρώτα. Απ' το '59 ως το '60. Δυστυχήσαμε. Δεν είχαμε να φάμε. Δύσκολα τα χρόνια εδώ στην Ελλάδα τότε. Δεν γνωρίζαμε κανέναν. Δουλειές δεν υπήρχαν. Ο κόσμος πεινούσε. Δυστυχούσε.

Ευτυχώς πήγα φαντάρος. Μού 'ρθε ένα χαρτί και πήγα φαντάρος. Και κει πέρασα καλά, γιατί τρώγαμε. Ήμασταν και μαθημένοι λίγο σαν φαντάροι και κει ξεχωρίζαμε. Στις ασκήσεις, σ' αυτά... σχεδόν τα ξέραμε εμείς. Γραμμές, βάδισμα, αυτά. Μ' αγαπούσαν οι αξιωματικοί γιατί ξεχώριζα απ' τους άλλους σε πολλά. Ξέραμε σκάκι παράδειγμα. Όλους τους αξιωματικούς τους νικούσαμε στο σκάκι. Ξεχωρίζαμε. Και σου λέει «πού τα

’μαθες;» Αλλά όταν μαθαίνανε ότι ήμασταν έξω, τους έτσουζε λίγο. Επιρωτούσαν πως ήταν εκεί, πως αυτά. Τι ξέραμε εμείς; Παιδιά ήμασταν.

Σιγά-σιγά... απολύθηκα από στρατιώτης. Ήρθα πάλι στην Αθήνα. Πήγαινες να βρεις δουλειά και ήταν πεντακόσια άτομα και απ’ τα πεντακόσια παίρναν τους πενήντα για δουλειά. Πάρα πολύ δύσκολο. Αν πήγαινες να βρεις μια δουλειά και ήξερε ένας ότι ήρθες από έξω δεν σ’ έπαιρνε. Μας είχαν με άλλο μάτι.

Μετά περνώντας τα χρόνια, μπήκαμε στην οικοδομή. Εκεί εκμετάλλευση. Γερή εκμετάλλευση. Να δουλεύεις απ’ το πρωί ως το βράδυ δηλαδή νύχτα να φεύγεις απ’ το σπίτι και νύχτα να γυρίζεις. Είχαμε μάθει και μεις και δεν το μαρτυρούσαμε ότι ήρθαμε από έξω. Χαζοί ήμασταν; Δεν το λέγαμε. Εκεί μετρούσε η αξία ύστερα. Η δουλειά. Έπρεπε να δουλεύεις πιο πολύ απ’ τον άλλον για να πάρει εσένα. Αυτό κατάλαβα. Και κατάλαβα και το άλλο... ότι αυτός παίρνει πέντε άτομα, δουλεύουν και βγάζει λεφτά αυτός πιο πολλά. Στους άλλους δίνει λίγα. Άραγες οι πέντε δουλεύουν για τον ένα. Έτσι είναι ο καπιταλισμός. Το σύστημα τους. Άραγες. Εκεί μπήκα στο νόημα και λέω πρέπει να γίνω και εγώ έτσι. Σαν αυτούς. Και έγινα και πολύ γρήγορα μάλιστα. Γιατί βοήθησαν τα γράμματα. Ξέραμε από σχέδιο, άμα ξέρεις σχέδιο, το διαβάζεις το σπίτι. Αυτό με βοήθησε πολύ εμένα και μπήκα πολύ γρήγορα στο νόημα της δουλειάς. Και έγινα ατσίδα.

Πολλές φορές σκέφτηκα να γυρίσω στην Ουγγαρία αλλά μετά που πιάστηκα από λεφτά λέω, «εκεί δεν τα ’χουν αυτά. Εδώ μπορείς να κάνεις και κάτι, εκεί δεν μπορείς». Έτσι το σκέφτηκα εγώ. Και λέω καλύτερα π’ δεν πήγα. Εκεί δεν είχες τέτοιες ευκαιρίες να κάνεις, ήταν όλα κρατικά. Εδώ μπορούσες να γίνεις και πλούσιος, εκεί δεν μπορούσες. Αν καθόμαν με μεροκάματο, θα ’ταν χειρότερα εδώ. Απάν’ στην δουλειά που έπεσα έπρεπε κάτι να κάνω. Και το έκανα. Πήρα ξύλα, εργαλεία, γνώρισα κόσμο, γνωριμίες με μηχανικούς πού ’χαν λεφτά, μπήκα μέσα στον δικό τους τον κύκλο και ό,τι αρπάξεις ύστερα. Είσαι ικανός μπορείς να αρπάξεις, δεν είσαι δεν αρπάξεις. Έτσι είναι εδώ στην Ελλάδα.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Μακεδονόπουλα στην ανατολική Ευρώπη

Μαρία Μπούντοφσκα Ρόσοβα¹

Η Μαρία Ρόσοβα, ή Μάρε, όπως τη φωνάζουν οι δικοί της, προσφυγόπουλο μακεδονικής καταγωγής, γεννήθηκε στις 11 Μαρτίου 1940, σε ένα χωριό που ονομάζεται Γρνα στα μακεδονικά και Πράσινο στα ελληνικά. Βρίσκεται στους λόφους που υψώνονται πάνω από τις Πρέσπες, ανατολικά από τον κεντρικό δρόμο που οδηγεί από τη Φλώρινα στην Καστοριά. Ο άντρας της Μάρε, ο Γκιόργκι, έχει γεννηθεί σε ένα χωριό γύρω στα είκοσι χιλιόμετρα μακριά· προσφυγόπουλο κι αυτός. Γνωρίστηκαν σε κατασκήνωση στην Τσεχοσλοβακία. Μετά τη μετανάστευσή τους στον Καναδά το 1961, η Μάρε εργάστηκε σαν τεχνικός ιατρικού εργαστηρίου σε νοσοκομείο. Ο Γκιόργκι πήρε πτυχίο πολιτικού μηχανικού από το πανεπιστήμιο του Τορόντο και σε όλη του σχεδόν την καριέρα εργαζόταν σε μια εταιρεία που κατασκεύαζε μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα σε όλο τον κόσμο. Η Μάρε και ο Γκιόργκι έχουν και οι δύο πάρει πια σύνταξη και ζουν άνετα σε ένα γοητευτικό προάστιο του Τορόντο. Έχουν τρεις γιους, όλοι τους απόφοιτοι πανεπιστημίου, και οκτώ εγγόνια.

Εμφύλιος πόλεμος

Η μητέρα μου είχε τρεις αδερφούς. Ο ένας σκοτώθηκε 19 χρονών, το 1942. Το όνομά του ήταν Αλέξανδρος – γι' αυτό έβγαλαν την αδερφή μου Αλεξάνδρα. Ήταν βοσκόπουλο. Μαζί με ένα άλλο αγόρι βρήκαν μια νάρκη. Ο

1. Συνέντευξη της Μαρίας Ρόσοβας στον Loring Danforth, Τορόντο, 11/8/2000 (στα αγγλικά).

φίλος του τού είπε, «ξέρω να τ' ανοίξω αυτό το πράμα». Νόμιζαν ότι ήταν παιχνίδι, αλλά έσκασε και ο θείος μου έγινε κομμάτια. Ο άλλος τραυματίστηκε πολύ βαριά. Έζησε για μια ώρα, αλλά ούτε γιατροί, ούτε τίποτα. Έτσι, δυο νέα παιδιά... και πέθαναν.

Το 1946 και το '47 δεν είχαμε αλάτι· απαγορευόταν. Το θυμάμαι όταν ήμουν παιδί. Το αλάτι ήταν πολύ σημαντικό, ακόμα και τα ζώα ήθελαν αλάτι. Ήταν μικρό χωριό και ήμασταν βασικά αυτάρχεις. Είχαμε πρόβατα, γίδες, τέτοια πράγματα. Όταν απαγόρεψαν το αλάτι, το έκαναν μόνο για τιμωρία. Η θεία μου πήγε στο Λέριν, στη Φλώρινα, μαζί με άλλες κυρίες από το χωριό για να αγοράσουν αλάτι. Στο επόμενο χωριό τις έπιασε η αστυνομία. Κατασχέσανε το αλάτι και τους έριξαν ένα χέρι ξύλο. Οι θείοι μου στον Καναδά ήξεραν προφανώς ότι θα έλειπε το αλάτι, και μας έστειλαν ένα δέμα που είχε ένα σακί ζάχαρη, ένα σακί αλάτι κι ένα σακί καφέ. Δυστυχώς, χύθηκαν όλα στο δρόμο και δεν μπορέσαμε να τα χρησιμοποιήσουμε.

Λίγο πριν φύγουμε έγιναν δυο φόνοι στο χωριό. Όταν γίνεται Εμφύλιος, δεν ξέρεις με ποιους να πας. Η μια πλευρά σκοτώνει την άλλη. Ήταν δύο άντρες· ο ένας ήταν ο δήμαρχος κι ο άλλος ο βοηθός του. Τους σκότωσαν και τους δύο. Αργότερα έμαθα από το θείο μου ότι, όπως φαίνεται, είχε έρθει μια γυναίκα από το γειτονικό χωριό. Ο βοηθός υποπτεύθηκε ότι μετέφερε μηνύματα για τους αντάρτες και έτσι την έψαξε. Σαν γυναίκα, ένιωσε πολύ ατιμασμένη που την έψαξαν. Έτσι το είπε στον αδερφό της, που ήταν με τους αντάρτες. Ήρθαν μέσα στη νύχτα παριστάνοντας ότι ήταν ο στρατός των βασιλικών. Τότε τον σκότωσαν, και μετά τα παιδιά του έκαναν διάφορα για εκδίκηση στους χωριανούς. Ήταν πολύ άσχημα. Αυτή η εικόνα έχει μείνει στο μυαλό μου.

Αναχώρηση

Οι πτήσεις των αεροπλάνων γίνονταν όλο και περισσότερες, όλο και περισσότερες. Το 1948, στις 11 Μαρτίου, έγινα οχτώ χρονών. Η διαταγή ήταν να απομακρυνθούν τα παιδιά. Η μητέρα μου ήταν μία από εκείνες τις μανάδες των ομάδων, τις ομαδάρχισσες, όπως τις έλεγαν. Από το χωριό μας ήταν δύο παντρεμένες γυναίκες με παιδιά, η μητέρα μου και η θεία Λένα, και τρεις ανύπαντρες γυναίκες. Τις είχε επιλέξει το συμβούλιο του χωριού. Έλεγαν, «είναι καλύτερα να διώξουμε τα παιδιά. Έρχονται τ' αεροπλάνα, από μέρα σε μέρα δεν ξέρουμε τι μπορεί να συμβεί. Δεν θα είναι για πάντα· μόνο για λίγο». Δεν μας έλεγαν: «Θα στείλετε τα παιδιά ή θα σας βασανίσουμε». Δεν ήταν με το ζόρι· ήταν απλώς, «ας ξεφύγουμε. Η κατάσταση γίνεται όλο και χειρότερη και τα παιδιά θα λείψουν μόνο για λίγους μήνες. Θα γυρίσουν σύντομα». Κανείς δεν περίμενε πως θα ήταν μια ολόκληρη ζωή.

Η μητέρα μου δεν ήθελε να φύγει επειδή ο πατέρας μου πολεμούσε με τους αντάρτες. Το '46 και το '47 ήταν στη Γιουγκοσλαβία. Είχε πάει στο Βελιγράδι με το μακεδονικό κίνημα, και η μητέρα μου δεν ήθελε να αφήσει τους γονείς της, το σπίτι της, τα πάντα, και απλά να φύγει. Αλλά την έπεισε ο πατέρας της. Της είπε: «Αυτό είναι το χειρότερο κομμάτι της θύελλας. Σε συμβουλεύω να πάρεις τα παιδιά σου και να φύγεις, διαφορετικά θα σε πάρει ο στρατός και θα σε στείλει κάπου στα νησιά ή στη φυλακή, επειδή ο άντρας σου είναι με τους αντάρτες. Ή αλλιώς, θα σε πάρουν κι εσένα οι αντάρτες. Δεν έχεις επιλογή. Τουλάχιστον έτσι θα είσαι μαζί με τα παιδιά σου».

Έτσι, από το σπίτι μας ήταν η μητέρα μου, εμείς οι δύο –η αδερφή μου κι εγώ– και τα τρία ξαδέρφια μου. Ο θείος μου ήταν κι εκείνος στο στρατό· μόνο οι δύο γυναίκες είχαν μείνει στο σπίτι, η μητέρα μου και η θεία μου. Έτσι, τώρα έμεινε στο σπίτι μόνο η θεία μου. Ήταν ακριβώς πριν από το Πάσχα, Σαρακοστή, και θυμάμαι τις μανάδες που ξεπροβόδιζαν τα παιδιά τους, σαν να τα έστελναν στην κατασκήνωση, με ό,τι είχαν να τους δώσουν – βραστά αυγά, ένα κοτόπουλο, ένα αρνάκι ή μερικά γλυκά.

Ήταν μερικές οικογένειες που τα παιδιά τους έμειναν στο χωριό. Δεν ήταν ότι έβλεπες να τραβάνε τα παιδιά από την αγκαλιά των γονιών τους. Το είχαν οργανώσει οι άνθρωποι του χωριού – το συμβούλιο. Θυμάμαι τους καημένους τους παππούδες μου. Ήμουν το πρώτο τους εγγονάκι. Ήταν σούρουπο· η γιαγιά με αγκάλιασε και μου είπε, «Σο ζντράβιε ντα όντιτε». Θα πει, «Με υγεία να πάτε». Ήταν η τελευταία φορά που την είδα.

Το πέραςμα των συνόρων

Ακολουθήσαμε το δρόμο που πήγαινε από το Λέριν στο Κόστουρ· μετά στρίψαμε στη διακλάδωση που οδηγούσε στην Πρέσπα. Βράδυ ήταν. Βαδίζοντας αργά, φτάσαμε σε ένα χωριό στην Πρέσπα και κοιμηθήκαμε στα σπίτια των παιδιών που είχαν φύγει ακριβώς πριν από εμάς. Το άλλο πρωί έπρεπε να ξυπνήσουμε χαράματα για να μη μας εντοπίσουν τα αεροπλάνα που πετούσαν διαρκώς πάνω από την περιοχή. Είπαν, «Εντάξει, ετοιμάστε τα παιδιά». Έτσι σηκωθήκαμε. Ούτε πρωινό, ούτε τίποτα. Υπήρχαν εκεί κάτι πυκνά δάση, οπότε είπαν, «Ας κρυφτούμε εδώ, στη σκιά». Εμείς πεινούσαμε, φωνάζαμε και κλαίγαμε. Τελικά μας έφεραν κάτι να φάμε. Είχε ήδη σκοτεινιάσει και βαδίζαμε σε κάτι στενά ορεινά μονοπάτια, που ήταν για πρόβατα και για κατσίκες.

Φτάσαμε στο Ντούπενι, στην άλλη πλευρά των συνόρων, στη Γιουγκοσλαβία. Τα χωριά εκεί ήταν σαν τα δικά μας. Ούτε ραδιόφωνο, ούτε τηλεόραση. Δεν μπορούσες να πάρεις μηνύματα. Δεν είπαν, «Α, έρχονται τα παι-

διά!» Κανείς δεν ήξερε. Ήμασταν από τους πρώτους που έφτασαν. Πού θα μας έβαζαν να μείνουμε; Το σχολείο ήταν γεμάτο, κι έτσι μας έβαλαν σε στάβλους, μόνο με άχυρο. Ήταν Μάρτης κι ο αέρας ήταν παγωμένος. Ήμασταν σαν ποντικάκια, στριμωγμένα το ένα πάνω στο άλλο.

Τότε θυμάμαι ότι μας έβαλαν σε κάτι φορτηγά σκεπασμένα με μουσαμά και πήγαμε στην Μπίτολα. Ο πατέρας μου είχε αφήσει λίγα χρήματα σε έναν συγγενή του, για την περίπτωση που θα ερχόταν εκεί η γυναίκα του. Η καημένη η μητέρα μου! Της είπαν, «Αυτά τα χρήματα τα άφησε ο άντρας σου». Αλλά είχε μαζί της τόσα παιδιά, τι να πρωτοπάρει; Έψαχνε να βρει ψωμί, αλλά δεν υπήρχε πολύ. Αγόρασε λίγα ρεβίθια και σταφίδες για τα παιδιά. Μας συγκέντρωσαν στο Μπραΐλοβο, μερικά χιλιόμετρα βόρεια από το Πρίλεπ. Είχαν εκείνα τα μεγάλα καζάνια, όπως του στρατού. Τα παιδιά είχαν ζαλιστεί· μερικά είχαν έντονη ναυτία. Μιλάμε για μικρά παιδάκια. Και τα πάντα ήταν τόσο ανοργάνωτα! Το ένα χέρι δεν ήξερε τι κάνει τ' άλλο. Ήταν ένας χώρος συγκέντρωσης. Τόσα, τόσα πολλά παιδιά!

Το ταξίδι στη Γιουγκοσλαβία

Τότε άρχισαν να βάζουν τα παιδιά σε τρένα. Ένας Θεός ξέρει πώς τα χωρίζαν. Με την ηλικία; Μερικά παιδιά από το χωριό μας πήγανε στη Ρουμανία· κάποια άλλα στη Μπέλα Τσρκβα στη Βοϊβοντίνια, στη Γιουγκοσλαβία. Την επόμενη μέρα ήταν η σειρά μας. Μπήκαμε μέσα, αλλά η μαμά μου έμεινε απ' έξω. Δεν ήξερα τι να κάνω· δεν ήξερα πώς να πάω στη μαμά μου. Έκλαιγα κι έλεγα, «δώσ' μου το μαντιλάκι μου!» Ξέρεις, βρίσκεις μια δικαιολογία, τα παιδιά βρίσκουν μια δικαιολογία. Κι η μητέρα μου είπε, «Αχ, Μάρε να το». Κι έτσι, ένας άντρας πήρε το μαντιλάκι από τη μαμά μου και μου το έδωσε. Με έσπρωξε μέσα στο τρένο και μετά έσπρωξε τη μαμά μου έξω. Εκείνη έπεσε. Κι έτσι μας πήραν, και καταλήξαμε, εγώ κι η αδερφή μου, στο Μπούλκες, στη Σερβία. Τη μητέρα μου και τη θεία μου τη Λένα τις άφησαν πίσω· δεν τις έστειλαν με τα παιδιά. Μας χώρισαν με το ζόρι. Τελικά, έστειλαν τη μητέρα μου μαζί με κάτι άλλα παιδιά που είχαν έρθει από το Κόστουρ, όπως ο Γκιόργκι, ο άντρας μου. Η μητέρα μου δεν πέρασε από το Μπούλκες· πήγε κατευθείαν στην Τσεχοσλοβακία.

Εμείς φτάσαμε στο Μπούλκες. Κοιμόμασταν σε σπίτια που τα είχαν αφήσει άνθρωποι με γερμανική καταγωγή. Υπήρχε πολύ καλαμπόκι στη σοφίτα και πολλά περιστέρια, που πήγαιναν το βράδυ και έτρωγαν το καλαμπόκι κι έκαναν πολύ θόρυβο. Τα μεγαλύτερα κορίτσια φώναζαν «Βρικόλακες!» κι εγώ τρόμαζα πολύ. Θυμάμαι ότι είχαν μια μεγάλη τραπέζα-ρία και μας έφτιαξαν ραδίκια. Ήταν η πρώτη φορά που τα δοκίμαζα· ήταν πολύ πικρά. Και μας έδωσαν κουραμπιέδες. Πήρα το δικό μου σε μια πε-

τσετούλα και πήγα να βρω την αδερφή μου. Ήμουν οκτώ χρονών· εκείνη δεν ήταν ούτε πέντε. Και νόμιζα ότι ήμουν στο χωριό μου και ότι όλοι ήξεραν ποιες είμαστε η αδερφή μου κι εγώ. Και να με, να φάχνω να τη βρω για να της δώσω τον κουραμπιέ, κι αυτός ο παλιοκουραμπιές έγινε τρίμμα. Δεν είχε μείνει τίποτα, κι εγώ να φωνάζω, «Αλεξάνδρα! Αλεξάνδρα!» Τότε ευτυχώς μια κυρία που ήταν ομαδάρχισσα από ένα γειτονικό χωριό και με ήξερε εμένα και την αδερφή μου με πήρε και μου είπε, «Μάρε, εδώ είναι», για να με ηρεμήσει.

Στο μεταξύ, η μητέρα μου είχε πάει στο Μίκουλοφ, ένα κέντρο κράτησης για πρόσφυγες στη νότια Τσεχοσλοβακία, με μια άλλη ομάδα παιδιών. Της είπαν, «Μην ανησυχείς! Θα είναι εκεί και τα παιδιά σου». Αλλά δεν ήμασταν εκεί· ήμασταν στο Μπούλκες. Τελικά, άρχισαν να έρχονται δημοσιογράφοι από τη Βουλγαρία και να ρωτάνε, «Τι γίνεται εδώ;» Έτσι οι κυρίες άρχισαν να τους λένε τα πάντα: «Μας χώρισαν, έτσι δεν ξέρουμε πού είναι τα παιδιά μας». Έκαναν μεγάλη φασαρία· άρχισαν να διαμαρτύρονται στις τσεχικές αρχές.

Ένα κίτρινο φόρεμα

Μερικές εβδομάδες αργότερα μας έβαλαν στο τρένο για την Τσεχοσλοβακία. Όταν περνούσαμε την Ουγγαρία, μας έριξαν κάποια σκόνη για απολύμανση και για τις ψείρες. Μετά φτάσαμε στο Μίκουλοφ. Η μητέρα μου κοιτούσε να δει ποιοι έρχονταν. Μας είδε από μακριά. Κρατούσα την αδερφή μου σφιχτά από το χέρι. Η μητέρα μου μας έγνεφε και φώναζε τα ονόματά μας. Φορούσε ένα εντυπωσιακό κίτρινο φόρεμα με κόκκινα λουλούδια –γαρίφαλα– που ένας Θεός ξέρει από πού το είχαν στείλει. Της είχαν πάρει όλα της τα ρούχα. Η μητέρα μου ποτέ δεν φορούσε τέτοια φορέματα· πάντα φορούσε τα παραδοσιακά ρούχα του χωριού. Αυτό το φόρεμα το έχω ακόμα στο μυαλό μου. Δεν τη γνώρισα, γιατί είχα πυρετό και τα μάτια μου ήταν κάπως θαμπωμένα. Δεν μπορούσε να έρθει κοντά μας.

Μας πήγαν αμέσως να κάνουμε μπάνιο. Μας έβγαλαν τα ρούχα, μας έκαναν ένα ντους, σε όλους μας – σα μικρούτσικα ψαράκια, και μετά μας τύλιξαν σε γκριζες βαμβακερές κουβέρτες. Μας εξέτασαν γιατροί. Εγώ ήμουν άρρωστη· είχα μαγουλάδες και γι' αυτό με έβαλαν σε απομόνωση. Η αδερφή μου και δύο από τα ξαδέρφια μου ξαναβρήκαν τη μητέρα μου, αλλά εγώ ήμουν χαμένη. Η μητέρα μου δεν ήξερε πού ήμουν. Δεν καταλάβαινε τις νοσοκόμες που της έλεγαν ότι ήμουν σε καραντίνα. Έτσι, πήγε από παράθυρο σε παράθυρο, κοιτάζοντας μέσα, μέχρι που με βρήκε. Όταν τελικά τα κατάφερε, μου είπε, «Μάρε, μη φοβάσαι! Η μαμά είναι εδώ!»

Η ζωή στην Τσεχοσλοβακία

Όταν φτάσαμε στο Ντάρκοφ πρέπει να ήταν Ιούνιος ή Ιούλιος. Είχαμε τώρα χωριστεί σε μικρότερες ομάδες –ήμασταν περίπου εβδομήντα– και μας φρόντιζαν πολύ καλά. Είχαμε κήπο και για πρώτη μας φορά φάγαμε καρότα, κουνουπίδι και άλλα λαχανικά. Μερικές είχαμε μακριές πλεξούδες και μας πήγαν για πρώτη μας φορά να κουρευτούμε. Μας πήγανε σ' αυτήν την κωμόπολη και είδα για πρώτη φορά κούκλες στις βιτρίνες. Μου έμοιαζαν με πραγματικούς ανθρώπους και είπα, «Θεούλη μου! Πώς μπορούν να κάθονται τόσο ακίνητες;» Ήταν σαν να ήμασταν στη χώρα των θαυμάτων. Κάθε βράδυ κάναμε υποστολή της τσέχικης σημαίας και το πρωί την ανεβάζαμε πάλι. Μας έμαθαν ένα τραγούδι που το τραγουδούσα και στα παιδιά μου. Είναι ένα ωραίο τραγούδι. Λέει:

Αστεράκια, καληνύχτα
 Πάω τώρα στο κρεβάτι
 Σας αφήνω τους γονιούς μου
 Και να τους προσέχετε
 Γιατί πολύ τους αγαπώ.

Αυτό ήταν το τραγούδι. Ήταν σαν τη μικρή μας προσευχή όταν πέφταμε το βράδυ για ύπνο. Δεν το ξέχασα ποτέ. Δεν ξέρω αν ήταν τσέχικο ή αν είχε φτιαχτεί ειδικά για μας, αλλά ήταν μια μικρή προσευχή που μας ηρεμούσε, επειδή οι γονείς μας δεν ήταν εκεί. Είναι το πρώτο τραγούδι που θυμάμαι.

Μείναμε για λίγο καιρό στο Ντάρκοφ. Μετά άρχισαν πάλι να μας συγκεντρώνουν σε ένα μεγαλύτερο μέρος που λεγόταν Κλόκοτσιοφ, σχετικά κοντά στην Κρακοβία, στα σύνορα με την Πολωνία. Αρχίσαμε το σχολείο, με μαθήματα στα ελληνικά και τα μακεδονικά. Ήμουν μόλις οκτώ χρονών. Έγραφαν ελληνικά στον μαυροπίνακα κι έπρεπε να τα αντιγράψω. Δεν καταλάβαινα τι γινόταν. Μετά αρχίσαμε τα μακεδονικά. Αυτά τα καταλαβαίναμε, αφού ήμασταν κυρίως μακεδονόπουλα. Τελικά, καθώς η κατάσταση στην πατρίδα μας δεν βελτιωνόταν, έφεραν τσέχους δασκάλους στον παιδικό σταθμό. Άρχισαν να μας μαθαίνουν τσέχικα όταν ήμουν στην τέταρτη τάξη. Αργότερα ενταχθήκαμε στα τσέχικα σχολεία. Η κύρια γλώσσα ήταν τα τσέχικα και μετά τα ρώσικα. Μετά το σχολείο μελετούσαμε επίσης μακεδονικά και ελληνικά.

Μας φώναζαν «ελληνόπουλα». Οι τσέχοι απορούσαν· έλεγαν, «Αυτά τα παιδιά είναι ελληνάκια, αλλά κάποια δεν μιλάνε ελληνικά καθόλου και κάποια μιλάνε. Τι γίνεται;» Η γλώσσα μας, τα μακεδονικά, μοιάζει πολύ με τα τσέχικα. Τότε άρχισαν να μας ξεχωρίζουν. Για μας ήταν πολύ πιο εύκολο να μάθουμε τσέχικα απ' ό,τι για τα ελληνόπουλα.

Αν και η μητέρα μου ήταν κι εκείνη στον παιδικό σταθμό του Κλόκο-

τσιοφ, εγώ ζούσα όπως και τα υπόλοιπα παιδιά. Δεν με φρόντιζε η μητέρα μου· εκείνη δούλευε στην κουζίνα ή βοηθούσε τις νοσοκόμες. Έτσι, αν και η μητέρα μου ήταν εκεί, η μητέρα μου, η αδερφή μου κι εγώ δεν ζούσαμε μαζί. Εμείς ήμασταν με τα παιδιά κι εκείνη ήταν με τις άλλες κυρίες. Ήμασταν χωριστά.

Το 1950, η μητέρα μου έμαθε ότι ο αδερφός της είχε σκοτωθεί, εκείνος που ήταν στον ελληνικό στρατό. Έγινε αφού είχε τελειώσει ο πόλεμος. Έσκαβαν χαρακώματα κοντά στα αλβανικά σύνορα και ένα φορτηγό αναποδογύρισε και τον πλάκωσε. Στο μεταξύ, ο μικρότερος αδερφός της, που ήταν με τους αντάρτες, είχε τραυματιστεί βαριά στο μηρό. Νοσηλεύτηκε στο Κατλάνοβο, νότια από τα Σκόπια. Από εκεί τον μετέφεραν στην Τασκένδη.

Το σμίξιμο της οικογένειας

Η μητέρα μου κι ο πατέρας μου ξαναβρεθήκανε μέσω του Ερυθρού Σταυρού. Ο πατέρας μου ήταν στα Σκόπια· άρχισε να γράφει στη μητέρα μου. Η μητέρα κι ο πατέρας μου δεν ήταν μορφωμένοι, αλλά ο πατέρας μου πήγε τελικά σε νυχτερινό σχολείο στα Σκόπια για να μάθει να γράφει και να διαβάζει μακεδονικά. Η μητέρα μου ήξερε μόνο το ελληνικό αλφάβητο, οπότε μπορούσε να γράφει μακεδονικές λέξεις, αλλά με ελληνικά γράμματα.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, η πολιτική κατάσταση ανάμεσα στη Γιουγκοσλαβία και το υπόλοιπο κομμουνιστικό μπλοκ επιδεινώθηκε ραγδαία. Αυτό επηρέασε ιδιαίτερα τη μητέρα μου και άλλες κυρίες στον παιδικό σταθμό, που έπαιρναν γράμματα από συζύγους, αδέρφια και άλλους συγγενείς στα Σκόπια. Οι αξιωματούχοι του ΚΚΕ διάβαζαν τα γράμματά τους. Δεν περιείχαν τίποτα πολιτικό, μόνο τα νέα της οικογένειας. Μια μέρα, φώναξαν τη μητέρα μου και της είπαν, «Λυπόμαστε. Πρέπει να φύγετε από το σταθμό». Όταν τους ρώτησε γιατί, της είπαν ότι τα γράμματα από τη Γιουγκοσλαβία ασκούσαν κακή επιρροή στα παιδιά. Της είπαν ότι ανήκε στην «κλίκα του Τίτο». Επειδή έπαιρνε γράμματα από τον άντρα της στα Σκόπια! Πού να πήγαινε η μητέρα μου; Τους είπε, «Ο Τίτο δεν με ξέρει, και δεν τον ξέρω ούτε 'γώ. Τα γράμματα αυτά είναι από τον άντρα μου». Αλλά ήμασταν στη δεκαετία του '50, όπως ήταν και σε σας εδώ [στις ΗΠΑ] – με τους Ρόζενμπεργκ και το Μακαρθισμό. Αρρωστημένη παράνοια. Τι σχέση είχε η μητέρα μου με τον Τίτο; Την έδιωξαν από τον παιδικό σταθμό.

Παραπονιόταν ότι την πονούσε ο λαιμός της, κι έτσι πήγε στην Όπαβα για να βγάλει τις αμυγδαλές της, αλλά ήταν μόνο από τα νεύρα της. Τελικά κατέληξε σε μια ψυχιατρική κλινική στο Όλομουτς. Ευτυχώς εκεί τη φρόντισαν καλά. Της είπα, «Μαμά, γιατί φοράς μαύρα;» Αλλά εκείνη δεν έλεγε τίποτα. Ήταν μόνο τριάντα δύο χρονών. Ενώ βρισκόταν στο νοσοκομείο,

είχε λάβει ένα γράμμα από τον θείο μου στην Τασκένδη. Το άνοιξα και έλεγε, «Ο αδερφός μας σκοτώθηκε». Τότε κατάλαβα γιατί φορούσε μαύρα. Και να με, δέκα χρονών παιδί. Η μάνα μου άρρωστη, ο θείος μου σκοτωμένος, ο πατέρας μακριά. Σκεφτόμουν, «Εντάξει, η μητέρα μου θα πεθάνει και θα γίνει βρικόλακας». Δεν μπορούσα να κοιμηθώ το βράδυ, και ικέτευα, «Σας παρακαλώ, αφήστε ένα φωτάκι αναμμένο». Με επηρέαζε συναισθηματικά. Η καημένη η μητέρα μου δεν ήξερε πού να πάει. Τελικά κατέληξε στο Μπρούνταλ, σε ένα εργοστάσιο για λινά είδη. Δούλεψε εκεί για αρκετά χρόνια. Η αδερφή μου κι εγώ πηγαίναμε να τη δούμε τα Χριστούγεννα και στις καλοκαιρινές διακοπές.

Το '56, όταν ο Χρυστσόφ αποφάσισε ότι ήταν αδέρφια με τον Τίτο και η κατάσταση αναθερμάνθηκε κάπως, η μητέρα μου άρχισε να φτιάχνει τα χαρτιά για να πάμε στη Γιουγκοσλαβία. Εγώ, με όλες τις άσχημες αναμνήσεις που είχα από εκεί ως παιδί, είπα, «Πώς στην ευχή θα πάμε ξανά σ' αυτή τη χώρα;» Και είπα στη μητέρα μου, «Άσε με να τελειώσω εδώ το σχολείο και θα έρθω μετά». Ο πατέρας μου είπε, «Μην ανησυχείς, έχει σχολεία και στα Σκόπια». Έτσι, αφού τελείωσα την ένατη τάξη, μετακόμισα σε ένα οικοτροφείο (ιντερνάτ) με την αδερφή μου. Είχε κυρίως τσέχους μαθητές. Υπήρχαν έξι κορίτσια μακεδονόπουλα και τέσσερα κορίτσια ελληνίδες. Μετά, στις 10 Ιουλίου του 1957, όταν είχα τελειώσει τη δέκατη τάξη, πήγαμε στα Σκόπια, στη Μακεδονία.

Ήταν μεσάνυχτα όταν μας πήρε ο πατέρας μου από το σιδηροδρομικό σταθμό. Την άλλη μέρα, είπε στη μητέρα μου: «Πρέπει να πάμε για να σε δηλώσω στην αστυνομία. Θα σε πάνε για ανάκριση στο Ιντρίζοβο». Τη φυλακή έξω από τα Σκόπια. «Δεν χρειάζεται να πείς πολλά», μας είπε. «Όταν λες ένα πράγμα θα σε ρωτήσουν και για το επόμενο. Μη δίνεις πολλές εξηγήσεις. Πήγες εκεί με τα παιδιά. Όσο λιγότερα ξέρεις, τόσο το καλύτερο».

Ήμουν επτά χρονών την τελευταία φορά που είχα δει τον πατέρα μου και στα Σκόπια έφτασα όταν ήμουν δεκαεπτά, δέκα χρόνια αργότερα. Ήξερα ότι ήταν ο πατέρας μου· αλληλογραφούσαμε κάπου κάπου. Θυμάμαι που μας είχε στείλει ένα δέμα με ένα φόρεμα για μένα και την αδερφή μου, αλλά μου ήταν σαν ξένος. Επειδή ήταν μικρότερη ή από χαρακτήρα, η αδερφή μου δέθηκε με τον πατέρα μου πιο γρήγορα από μένα. Εγώ δεν τον έλεγα καν «Πατέρα» ή «Μπαμπά». Ήμουν τυχερή που ο πατέρας μου ήταν ένας πολύ καλός, πολύ ζεστός άνθρωπος. Ήταν τρυφερός και στοργικός. Μετά από δύο μήνες με έκανε να νιώθω σαν να μην είχαμε χωριστεί ποτέ.

Η ζωή στα Σκόπια ήταν δύσκολη στην αρχή, επειδή όλη μου η εκπαίδευση είχε γίνει στα τσέχικα, αλλά μετά από πεντέξι μήνες προσαρμόζεσαι. Σε δύο χρόνια είχα τελειώσει ένα τμήμα ιατρικής τεχνολογίας. Μετά δούλεψα για ένα χρόνο σε μια κλινική της μακεδονικής κυβέρνησης.

Γάμος και μετανάστευση

Γνώρισα τον άντρα μου, τον Γκιόργκι, όταν ήμουν δεκαπέντε και εκείνος είκοσι χρονών. Αλληλογραφούσαμε, και μετά το ένα έφερε τ' άλλο. Τον Ιούλιο του '57 πήγα στα Σκόπια· το Σεπτέμβριο του '57, εκείνος ήρθε στο Τορόντο με την οικογένειά του. Μου έστειλε ένα γράμμα όπου έλεγε, «Πόσο τυχερή είσαι που βρίσκεσαι εκεί, κοντά στην πατρίδα σου, που μιλάς την ίδια γλώσσα». Του ήταν πολύ δύσκολο που πήγε στον Καναδά – εντελώς διαφορετική γλώσσα και κουλτούρα. Μετά από τρία χρόνια έγραψε στον πατέρα μου. Του έλεγε, «Θα ήθελα πάρα πολύ να παντρευτώ την κόρη σας». Ο πατέρας μου του απάντησε, «Μας είχαν χωρίσει· είμαστε πάλι μαζί εδώ και μόλις τρία χρόνια. Αν θέλεις την κόρη μου, θα ήθελα πραγματικά να έρθεις εδώ και να την πάρεις από τα χέρια μου, ώστε να ξέρω τουλάχιστον σε ποιον τη δίνω. Δεν θέλω απλά να τη στείλω μακριά, όπως έκανα τότε».

Ο Γκιόργκι ήρθε στα Σκόπια και παντρευτήκαμε. Μετά ήρθαμε στον Καναδά. Εγώ ήρθα στα μέσα Ιανουαρίου του '61. Θα κλείσω τώρα σαράντα χρόνια. Το Μάρτιο του '61 είχα ήδη αρχίσει να δουλεύω στο νοσοκομείο. Δεν είχα κάνει ποτέ αγγλικά· είχα κάνει μακεδονικά, ελληνικά, τσέχικα, σερβοκροάτικα, δύο χρόνια γερμανικά στο γυμνάσιο και δύο χρόνια γαλλικά. Έτσι, οι ασθενείς στο νοσοκομείο ζητούσαν τη «μικροκαμωμένη μελαχρινούλα από το Κεμπέκ» επειδή ήξερα μερικές λέξεις γαλλικά.

Όταν έφτασα στον Καναδά ανησυχούσα. Σαν νέο κορίτσι που είχε μεγαλώσει σε ένα κομμουνιστικό σύστημα, έκλαιγα που ερχόμουν σε αυτό το καπιταλιστικό σύστημα. Έλεγα στον Γκιόργκι, «Πώς στην ευχή θα πάω εγώ σε μια καπιταλιστική χώρα;» Εκείνος μου έλεγε, «Μην ανησυχείς! Είναι μόνο προπαγάνδα, θα δεις». Αλλά ήταν ο φόβος. Καπιταλιστές, φτώχεια, εκμετάλλευση! Πάντα έψαχνα να τα βρω. Όμως οι φόβοι μου ήταν αβάσιμα! Οι άνθρωποι με τους οποίους δούλευα έδειχναν μεγάλη κατανόηση και στοργή. Το μόνο πράγμα που δεν καταλάβαινα ήταν γιατί χρεώνανε τους ασθενείς για τις εξετάσεις αίματος που έκαναν. Στην Τσεχοσλοβακία και τη Γιουγκοσλαβία, η υγειονομική περίθαλψη ήταν δωρεάν. Ευτυχώς τώρα έχουμε υγειονομική περίθαλψη για όλους στον Καναδά.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 αγοράσαμε ένα καινούργιο σπίτι σε μια νεόκτιστη γειτονιά. Την ίδια εποχή γεννήθηκε και ο δεύτερος γιος μας. Τότε ήταν που άρχισε να πυκνώνει και η εναέρια κυκλοφορία. Όποτε έβγαζα το μωρό βόλτα και άκουγα να περνάει αεροπλάνο, ένιωθα το φόβο που ένιωθα και παιδί. Πάντα είχα την παρόρμηση να ριχτώ πάνω στο καροτσάκι για να προστατέψω το παιδί μου. Για μένα, το αεροπλάνο ήταν ακόμα ένα όργανο βομβαρδισμού και φόνου.

Το 1976, ο πατέρας της Μάρε πέθανε στα Σκόπια σε ηλικία εξήντα χρονών. Η Μάρε, ο Γκιόργκι και τα τρία τους παιδιά, ο Πίτερ, 14 χρονών, ο

Τζον, 10, και ο Κρις, 6, πήγαν στα Σκόπια για να βρεθούν στην κηδεία του. Μετά αποφάσισαν να πάνε στην Ελλάδα και να επισκεφτούν τα χωριά όπου είχαν γεννηθεί η Μαρία και ο Γκιόργκι.

Επιστροφή στο Τ'ρναα

Όταν πήγαμε στο Τ'ρναα, μια γυναίκα μας είπε, «Τι θα θέλατε;» Της είπα, «Τίποτα. Μόνο ένα μπουκάλι νερό». Μάζεψα μερικά αγριολούλουδα που φύτρωναν στον κήπο του παλιού μας σπιτιού και όταν γύρισα στα Σκόπια είχαν ήδη ξεραθεί. Πήγα να τα βάλω στον τάφο του πατέρα μου και είπα, «Εσύ δεν μπόρεσες να πας στο χωριό σου, στον τόπο που γεννήθηκες, αλλά σου έφερα εγώ κάτι από εκεί». Έβαλα τα λουλούδια στον τάφο του και έριξα λίγο νερό, για να πιει. Θυμάμαι που στο Τ'ρναα πήγα να δω το σπίτι της γιαγιάς μου. Στο μυαλό μου το ήξερα ότι είχε πεθάνει εδώ και καιρό, αλλά με το που βρέθηκα εκεί θύμωσα. Της είπα, «Μου υποσχέθηκες ότι θα με περιμένεις. Και να, έρχομαι να σε δω και δεν είσαι εδώ».

Πήγαμε στο Κόστουρ, σε ένα μικρό ξενοδοχείο που το έφτιαχνε κάποιος από τον Καναδά. Υπήρχαν μόνο τέσσερα κρεβάτια, κι έτσι εγώ κοιμήθηκα με τον Κρις, τον μικρό μας. Θυμάμαι το όνειρο που είδα. Περπατούσαμε και ερχόντουσαν τα αεροπλάνα. Αλλά τώρα είμαι μάνα. Έχω ένα παιδί και σφίγγω επάνω μου αυτό το κορμάκι. Ξαφνικά μου λέει, «Μαμά, με πνίγεις». Και, με συγχωρείτε, έβρεξε το κρεβάτι. Τελικά συνήλθα από τον εφιάλτη που έβλεπα και είπα, «Δόξα τω Θεώ, Κρις! Είμαστε ζωντανοί. Είμαστε καλά, κι ακόμα κι αν έχουμε βραχεί, μπορούμε ν' αλλάξουμε ρούχα».

Ήταν εφιάλτης. Ήταν η πρώτη φορά που πήγαινα ξανά στον τόπο μου και είχαμε δει εκεί κάτι στρατιώτες. Όλα αυτά μου ξύπνησαν τις μνήμες από το '48, όταν φεύγαμε από το χωριό, αλλά τώρα ονειρευόμουν. Φεύγοντας τα αεροπλάνα μας βομβαρδίζουν. Είμαι ένα παιδί που φεύγει, αλλά συγχρόνως είμαι και γονιός. Έχω παιδιά και σφίγγω το παιδάκι που είναι δίπλα μου. Κρύβομαι από τα αεροπλάνα. Μπορούσα να τα νιώσω, να κόβουν βόλτες από πάνω μας. Και ξαφνικά, με ξύπνησε. Ήταν μόνο ένα όνειρο. Δόξα τω Θεώ!

Το 1986, η Μάρε και ο Γκιόργκι επισκέφτηκαν τα χωριά τους για δεύτερη φορά. Ο Γκιόργκι είχε μόλις ολοκληρώσει μια δουλειά στη Νότια Αφρική, που είχε διαρκέσει ένα χρόνο, όπου επέβλεπε την κατασκευή ενός μεγάλου συμπλέγματος ορυχείων. Η Μάρε τον συνάντησε στο Γιόχανεσμπουργκ και, επιστρέφοντας στο Τορόντο, πήγαν στην Αθήνα και μετά στη Θεσσαλονίκη. Εκεί νοίκιασαν αυτοκίνητο και πήγαν οδικώς στα Σκόπια, για να επισκεφτούν τη μητέρα και την αδερφή της Μάρε. Όταν προσπάθησαν να ξαναμπούν στην Ελλάδα από το συνοριακό σταθμό

στη Γευγελή, ο έλληνας υπάλληλος που εξέτασε το καναδικό διαβατήριο της Μάρε πρόσεξε ότι είχε γεννηθεί στην Ελλάδα.

Περνώντας ξανά τα σύνορα

Με κοιτάει και λέει,

«Εσείς γεννηθήκατε στην Ελλάδα. Γιατί δεν μιλάτε ελληνικά;»

«Έφυγα πολύ μικρή», απαντάω.

«Πότε φύγατε;»

«Το 1944».

«Τι όνομα είναι το Μπούντοφσκα; Πού είναι το Έρναα;»

Εγώ τον κοιτάω. Καθώς ερχόμασταν από την Νότια Αφρική, όταν υπήρχε ακόμα το απαρτχάιντ, είχα δει ότι ακόμα και οι μαύροι εκεί είχαν περισσότερα δικαιώματα απ' ό,τι εμείς εδώ. Και σκέφτηκα, «Ρε κάθαρμα! Τρομοκρατήσεις τους παππούδες μου. Τρομοκρατήσεις τους γονείς μου. Αλλά δεν θα τρομάξεις κι εμένα». Τον κοιτάζω στα μάτια και του λέω, «Με συγχωρείτε κύριε. Δεν διάλεξα το όνομά μου. Δεν διάλεξα τους γονείς μου. Δεν διάλεξα το μέρος όπου γεννήθηκα. Είμαι πολίτης του Καναδά για πάνω από τριάντα χρόνια, και εκεί δεν είναι καμιά μπαναία. Το καναδικό προξενείο είναι εδώ, στη Θεσσαλονίκη. Μπορείτε να βρείτε όλες τις λεπτομέρειες που χρειάζεστε. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να με εκφοβίζετε με αυτό τον τρόπο».

«Πηγαίνετε!» είπε ο τύπος θυμωμένα.

Κι εγώ του χαμογέλασα και του είπα:

«Σας ευχαριστώ πολύ. Είστε πολύ ευγενικός».

Θα έκαναν τα πάντα για να μας εκφοβίσουν. Δεν είπα τίποτα στον Γκιόργκι, γιατί θα μου έλεγε, «Πάντα πρέπει να λες αυτό που σκέφτεσαι!» Ο Γκιόργκι είναι κάπως υπάκουος. Αλλά εγώ, όταν κάτι είναι άδικο, θέλω να λέω τη γνώμη μου.

Η ζωή στη διασπορά

Ο γιος μας ο Κρις παντρεύτηκε το καλοκαίρι του 2000. Η μαμά μου πήρε τηλέφωνο στις 7:30 το πρωί για να μας συγχαρεί. Έβαλε τα κλάματα και είπε, «Δεν ήμουν εκεί όταν γεννήθηκαν και δυστυχώς δεν είμαι εκεί τώρα που παντρεύονται». Κι εγώ της είπα, «Μαμά, τα παιδιά έχουν καλές δουλειές εδώ. Είναι επαγγελματίες. Τι θα γινόταν αν ήταν εκεί και δεν είχαν δουλειά ή ήταν στο στρατό; Είδες τι έγινε εκεί. Κατέρρευσε ολόκληρη η χώρα.² Με μας ήταν ο Εμφύλιος που μας σκόρπισε από δω κι από κει· τώ-

2. Αναφορά στον πόλεμο της Γιουγκοσλαβίας, 1991-1996.

ρα είναι η πραγματικότητα. Βλέπεις πόσοι γονείς υπάρχουν εκεί που τα παιδιά τους δεν βρίσκουν δουλειά. Τώρα έρχονται εδώ ή πηγαίνουν στην Αυστραλία. Η ζωή έχει αλλάξει. Πρέπει να βλέπουμε τα θετικά».

Σήμερα στο Λέριν όλοι σου μιλάνε μακεδονικά· δεν φοβούνται. Η Ελλάδα δεν είναι το θηρίο που ήταν κάποτε. Τώρα είναι στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Με ίντερνετ, τηλεπικοινωνίες, οι δρόμοι είναι ανοιχτοί και οι άνθρωποι μπορούν να ταξιδεύουν. Είμαι τυχερή που ζω στον Καναδά. Τα παιδιά μου γεννήθηκαν εδώ· έχω οχτώ εγγόνια, ασχολούμαι ακόμα με την εκκλησία μας, με τον μακεδονικό οίκο ευγηρίας και με τις Κόρες της Μακεδονίας.

Δεν πιστεύω ότι υπάρχει κάποιος εχθρός· δημιουργείς τους εχθρούς σου όταν αρχίζεις να βάζεις ταμπέλες στους ανθρώπους. Θυμάμαι όταν πήγα στη συνάντησή μας το 1988 στα Σκόπια,³ το σύνθημά μας ήταν «Κανένα παιδί να μη ζήσει αυτά που ζήσαμε εμείς. Κανένας γονιός να μη στερηθεί τα παιδιά του όπως οι δικοί μας». Κοιτάξτε τη Γιουγκοσλαβία, που τη ζήλευε όλη η ανατολική Ευρώπη. Δεν είναι κρίμα; Είμαστε στο κατώφλι ενός νέου αιώνα. Χρειάζεται πολύς καιρός για να γεννήσεις ένα παιδί και να το μεγαλώσεις, ή για να χτίσεις ένα σπίτι, αλλά μόνο μια στιγμή για να καταστραφούν αυτά που χρειάστηκαν αιώνες για να φτιαχτούν. Όπως το Ντουμπρόβνικ. Πόσο όμορφο ήταν!

Κοιτάξτε με! Μετά από πενήντα δύο χρόνια, ακόμα με πιάνουν τα κλάματα. Αν μπορέσουμε να βρούμε μια κοινή γλώσσα, θα διαπιστώσουμε ότι έχουμε περισσότερα πράγματα που μας ενώνουν παρά που μας χωρίζουν. Δεν μισούμε κανέναν. Πρέπει να διδαχτούμε από το παρελθόν για να μπορέσουμε να φτιάξουμε ένα καλύτερο μέλλον για τα παιδιά μας και για τις επόμενες γενιές.

Ζίφκο Σκόκλεφσκι⁴

Ο Ζίφκο Σκόκλεφσκι γεννήθηκε το 1937 στο χωριό Δενδροχώρι (Ντ'μπενι στα μακεδονικά), δεκαπέντε χιλιόμετρα βορειοδυτικά της Καστοριάς. Το 1940, το Ντ'μπενι είχε 800 κατοίκους, ντόπιους Μακεδόνες. Στον Εμφύλιο σχεδόν όλοι πέρασαν τα σύνορα και εγκαταστάθηκαν σαν πρόσφυγες στην ανατολική Ευρώπη. Ο Ζίφκο ήταν πολιτικός μηχανικός και δίδασκε διαχείριση υδατικών πόρων στο Πανεπιστήμιο των Σκοπίων μέχρι το θάνατό του το 2004. Άφησε πίσω τη γυναίκα του, έναν γιο που εργάζεται ως μηχανικός στην Αυστραλία και μια κόρη που παντρεύτηκε Ολλανδό και εργάζεται ως αρχιτέκτονας στη Δα-

3. Αναφορά στην πρώτη διεθνή συνάντηση των παιδιών-προσφύγων στα Σκόπια, βλ. κεφ. 9.

4. Συνέντευξη του Ζίφκο Σκόκλεφσκι στον Loring Danforth, Σκόπια 16/7/1998 και στη Ρίχη Βαν Μπουσχοτεν, Σκόπια, 12/12/2000.

μασκό. Κοντόσωμος με σκαμμένο εκφραστικό πρόσωπο, ο Ζίφκο αναστοχαζόταν συχνά την πορεία της ζωής του, με μια ευαισθησία που τον έκανε να φαίνεται ιδιαίτερα ευάλωτος. Μέρος των αναμνήσεών του τις είχε επεξεργαστεί και λογοτεχνικά σε μορφή διηγημάτων.

Τα παιδικά χρόνια στο χωριό

Είχα πατέρα, μητέρα, παππού, γιαγιά και δύο αδέρφια. Ένας είναι μεγαλύτερος από μένα, κι' ο άλλος μικρότερος. Δουλεύαμε, είχαμε χωράφια, είχαμε μπαχτσέδες, είχαμε πρόβατα και απ' αυτά ζούσαμε σχεδόν. Θέλανε πολύ οι γονείς μου να σπουδάσουμε, όμως τα περισσότερα τα χρόνια σχολείο δεν πηγαίναμε επειδή ήταν ο πόλεμος. Στην περίοδο της Κατοχής μέχρι το '45, πέντε χρόνια, δεν πηγαίναμε σχολείο καθόλου. Βοηθούσαμε στα χωράφια, βοηθούσαμε με τα πρόβατα, δουλεύαμε σπίτι. Αρχινούσαμε να δουλεύουμε από πέντε, έξι χρονών. Πρώτα πιο ελαφριές δουλειές, όμως όπως μεγαλώναμε, παίρναμε και δυσκολότερες δουλειές. Ο Αλιάκμονας – Μπίστριτσα το λέγαμε εδώ – ήταν περίπου δύο ώρες πέρα από το χωριό. Εκεί πηγαίναμε σχεδόν κάθε μέρα. Είχαμε εκεί καλύβια, πολλές φορές και μέναμε εκεί το βράδυ. Είχαμε πολύ ωραίες μπαχτσέδες, πολύ καλές ντομάτες, πιπεριές γινότανε εκεί, φασόλια ωραία, πατάτες. Επειδή μπορούσαμε να τα ποτίζουμε από το πατάμι, αλλιώς το χωριό είχε λίγο νερό, πολύ λίγο νερό και ήταν δύσκολο και για τους χωριανούς.

Γερμανική κατοχή

Θυμάμαι πολύ καλά πως ήρθαν οι Γερμανοί και έκαναν επίθεση στο χωριό το '44. Είχαμε Ελασίτες, μια μεγάλη... ουντίνιτσε (μονάδα)..., στο σχολείο ήτανε. Σκοτώθηκαν οχτώ εννιά Ελασίτες, δικοί μας. Οι Γερμανοί είχανε τρεις σκοτωμένοι. Μας μάζεψαν όλους τους χωριανούς μπροστά στο σχολείο. Μπροστά σε μας κρέμασαν έναν Ελασίτη. Μπροστά σε μας. Και μας φοβέριζαν να μην τους βοηθάμε τους αντάρτες. Μετά πήραν μαζί τους κάπου σαράντα χωριανοί στην Καστοριά και κάψανε κάπου δύο-τρία σπίτια. Τους Ελασίτες τους θάψανε [οι χωριανοί] σε ένα μνήμα μαζί όλοι, όχι στο νεκροταφείο, έξω από το χωριό σε ένα ύψωμα και όλον τον καιρό πηγαίνανε οι νέοι εκεί, βάζανε λουλούδια, πλέκανε στεφάνια. Το μέρος το 'χαμε καλά χωρίσει, αλλά δυστυχώς όταν ήρθα το '97, δεν μπόρεσα να βρω τα μνήματα. Δεν υπάρχει κανένα σημείο. Όλα τα 'χουνε χαλάσει. Μεγάλο κρίμα. Γιατί αυτά τα παιδιά δώσανε την ζωή τους, για την ελευθερία, για την Ελλάδα και αυτό δεν πρέπει να ξεχαστεί. Το ίδιο πράγμα είδαμε και στο δικό μας νεκροταφείο. Εκεί που ήτανε, φτιάξανε για τα μικρά παιδιά

γήπεδο ποδόσφαιρο να παίζουνε. Και αυτό πολύ πονάει να ξέρουμε ότι δικοί μας παππούδες, δικοί μας χωριανοί είναι εκεί θαμμένοι και από πάνω να παίζουνε και να τρέχουνε. Μας πόνεσε, όταν είδαμε αυτά τα μέρη.

Πώς ξεκίνησε ο Εμφύλιος

Ο Εμφύλιος Πόλεμος άρχισε πρακτικά στο χωριό μας το '46. Ήτανε νομίζω, Οκτώβρης μήνας, πρώτη φορά ήρθανε οι αντάρτες και χτυπήσανε την αστυνομία, που ήταν ούτε εκατό μέτρα από το δικό μας το σπίτι. Εμείς με φόβο μαζευτήκαμε στο υπόγειο στο σπίτι και ακούσαμε πως πυροβολάνε σε πέντε, δέκα μέτρα. Δεν βαστούσε η μάχη καιρό πολύ. Μισή ώρα, ώρα, δεν ξέρω πόσο ήτανε. Δεν είχε ούτε τραυματισμένοι, ούτε σκοτωμένοι. Οι αντάρτες θα μπορούσαν να τους πιάσουν όλους, αλλά ήθελαν μονάχα να τους ανησυχήσουνε. Την άλλη μέρα, ήρθε απόσπασμα από την Μεσοποταμία, κάψανε σχεδόν όλες τις αχυρώνες. Ερχόνταν ο χειμώνας και δεν είχαμε μετά τίποτα να ταΐσουμε τα πρόβατα, τις αγελάδες, τα βόδια. Ήταν πολύ δύσκολα να περάσουμε αυτό το χρόνο. Μάζεψαν τους άντρες, τους χτυπούσανε και άρχισε από τότε μια τρομοκρατία, πως να πούμε, φόβος στο χωριό.

Μετά βάλανε γύρω από την αστυνομία και τα σπίτια που ήτανε εκεί συρματοπλέγματα, κάνανε και «μπουνκερι» και το δικό μας το σπίτι ήτανε μέσα σ' αυτό. Την νύχτα κρατούσανε σκοπιά, γιατί ερχότανε οι αντάρτες, χτυπούσανε και φεύγανε. Με τους αντάρτες ήταν λίγοι χωριανοί αυτό τον καιρό. Μετά άρχισαν περισσότερο, που φοβότανε απ' την αστυνομία, μήπως τους χτυπήσουν και τους στείλουν εξορία, άρχισαν να φεύγουν απ' το σπίτι. Οι δικοί μου δεν ασχολιότανε με την πολιτική, τον περισσότερο τον καιρό ήτανε έξω με τα πρόβατα, στα καλύβια. Πέρασε ο χειμώνας και το καλοκαίρι η αστυνομία μετακινήθηκε στο σχολείο, που ήτανε έξω απ' το χωριό, σε ένα ύψωμα. Κάνανε εκεί πολυβολεία και χαρακώματα. Και εμείς ήμασταν μετά πιο ελεύθεροι όπως ήτανε όλο το χωριό. Την νύχτα ερχότανε σχεδόν κάθε μέρα οι αντάρτες, χτυπούσανε και φεύγανε. Χωρίς καμιά επιτυχία, να πούμε.

Κάπου τον Ιούνη, Ιούλη του '47 έφυγε ο στρατός απ' το χωριό μας, και μετά ήρθανε οι αντάρτες. Αργότερα κάνανε επιστράτευση, πήρανε όλους από δεκαοχτώ χρονών, νομίζω, ως σαράντα. Αλλά το '47 το καλοκαίρι που έφυγε ο στρατός, άνοιξε το σχολείο, πηγαίναμε στα μακεδόνικα. Είχαμε μακεδόνικους δάσκαλους. Επειδής ήμασταν ήδη μεγάλοι και αρχινούσαμε από την αρχή, η θέληση για μάθημα ήταν παρά πολύ μεγάλη. Μαθαίναμε με μεγάλο ενθουσιασμό. Και επειδής ήταν και στην γλώσσα μας, στα μακεδόνικα και θέλαμε να μάθουμε κιόλας. Όμως αυτό ήτανε μικρό διάστημα, από το Σεπτέμβρη του '47, μέχρι το Ιανουάρη.

Όλο τον καιρό μιλούσαμε μακεδόνικα. Υπήρχε ένα μικρό διάστημα το

'45, όταν ήρθε η αστυνομία μετά την Βάρκιζα, που άρχισαν να απαγορεύουν να μιλάμε στα μακεδόνικα. Έπρεπε να μιλάμε στα ελληνικά. Στο σχολείο μιλούσαμε πραγματικά ελληνικά, όμως έξω όταν παίζαμε με τα παιδιά μιλούσαμε ελεύθερα μακεδόνικα. Στο χωριό μας η αστυνομία δεν ήταν και τόσο αυστηρή, όμως κάποτε ερχότανε κάτω απ' το παράθυρο χωροφύλακες να ακούσουνε πως μιλάνε μέσα.

Μια φορά στην περίοδο του Μεταξά, το '36 με '37, ο παππούς μου γυρνούσε απ' την Καστοριά και φτάνοντας στο Φορολογείο –εκεί κάνανε πάντα έλεγχο– το γαιδούρι κάπως του έτρεξε και αυτός φώναξε «Τσους πούστο... στάνισιε», «Ο διάβολος να σε πάρει» στα μακεδόνικα. Τον άκουσε ο αστυνόμος εκεί, τον πήρε μέσα και του λέει με τον ... πώς το λένε, ζάκον, με το νόμο «ή θα πληρώσεις πρόστιμο ή θα πίνεις ρετσινόλαδο». Ο παππούς μου δεν ήθελε να δώσει λεφτά, ήπια αυτό, όμως ο καημένος πώς ήρθε σπίτι δεν ξέρει. Και από τότε, είχε μεγάλο φόβο από την αστυνομία, όλη την ζωή αυτό τον φόβο το είχε μαζί του.

Την Κυριακή και στις γιορτές, όταν τελείωνε η εκκλησία, οι χωριανοί έβγαιναν έξω και αρχινούσαν το χορό και το τραγούδι. Το '46, τελευταία μέρα του Πάσχα, βγήκανε έξω οι χωριανοί, θέλανε να τραγουδήσουνε, αλλά κάποιοι φοβότανε. Αρχίσανε με κάτι ελληνικά τραγούδια, όμως τους τραβούσε να τραγουδήσουνε δικά μας τραγούδια και κάμποσες γυναίκες πήγανε να πάρουνε άδεια απ' τον αστυνόμο για να τραγουδήσουμε μακεδόνικα τραγούδια. Και αυτός ήτανε τόσο καλός, τους επέτρεψε. Γυρίσανε ο γυναίκες στο χορό εκεί, όλοι ήτανε ευχαριστημένοι και άρχισαν ένα τραγούδι παλιό απ' το χωριό – ένα τραγούδι που μιλάει για δύο αετούς που δίνουν μάχη στον ουρανό. Όπως τραγουδούσανε, κάποιος από τους χωροφύλακες άρχισε να πυροβολάει στους χωριανούς. Και όλοι φοβήθηκαν, όλοι τρέξανε εδώ εκεί. Ήρθε ένας άλλος απ' τους χωροφύλακες, «μη φοβάστε, ελάτε, έχετε άδεια γι αυτό!» Κανείς δεν γύρισε, η γιορτή χάλασε.

Αναχώρηση

Η πρώτη είδηση ότι θα φύγουμε απ' την Ελλάδα μας την έφερε ένας χωριανός που δούλευε στην οργάνωση για την διδασκαλία των παιδιών. Ήρθε στο σχολείο και μας είπε πως η οργάνωση, η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση, πήρε απόφαση να μας στείλουνε σε σίγουρα μέρη, επειδής εδώ κάθε μέρα τα αεροπλάνα περνούσανε, τα κανόνια χτυπούσαν και πραγματικά ήμασταν με φόβο όλον τον καιρό. Είπε είναι απόφαση να σας στείλουμε άμα θέλετε. Θα 'χετε εκεί σχολείο, θα 'χετε να φάτε, θά 'χετε να κοιμηθείτε καλά χωρίς να ανησυχείτε για τον πόλεμο. Όλα τα παιδιά θέλουμε, τι θα πει! Την ίδια μέρα κάνανε συγκέντρωση τους γονείς και τους είπανε για αυτή την απόφαση. Οι γονείς συμφώνησαν στη λύση αυτή. Όμως ο πό-

νος τους ήταν μεγάλος. Κάθε μάνα, κάθε πατέρας, κάθε γιαγιά, όλοι τον πόνο τον είχανε πάρα πολύ. Κανείς δεν είχε υπόψη τι θα γίνει αργότερα, αλλά όλοι νομίζαμε ότι θα περάσουμε τα σύνορα της Γιουγκοσλαβίας και θα μείνουμε στην Μπίτολα –αυτή την ξέραμε καλά, την ξέρανε και οι γονείς μας– θα μείνουμε εκεί, θα τελειώσει ο πόλεμος γρήγορα και θα γυρίσουμε σπίτι. Γι' αυτό με μικρότερο πόνο μας στέλνανε αυτό τον καιρό.

Τώρα περιμέναμε πότε θα ξεκινήσουμε. Στις 25 του Μαρτίου, ήρθε η διαταγή το βράδυ ότι θα φύγουμε το πρωί. Όλα τα παιδιά οργανώθηκαν σε ομάδες, είχανε διαλέξει ομαδάρχισσες: μεγαλύτερα κορίτσια ή γυναίκες που είχανε σκοτωθεί οι άντρες τους ή είχανε μικρά παιδιά. Και έτσι οργανωμένα ξεκινήσαμε από το χωριό. Δεν έμεινε ούτε ένα παιδί. Ηλικία από δύο χρόνια ως δεκατέσσερα, όλα τα παιδιά φύγανε. Δεν έμεινε κανείς.

Ο πατέρας μου ήτανε επιστρατευμένος, ο παππούς μου ήτανε με τα πρόβατα, δεν θυμάμαι και πώς χαιρετιστήκαμε με τον παππού. Όμως η μαμά και η γιαγιά ήτανε σπίτι, αυτές μας ετοιμάσανε. Μας ετοιμάσανε ρούχα, μας ετοιμάσανε έναν τορβά με φαγητό να 'χουμε μαζί μας. Πήγαμε πρώτα να αποχαιρετίσουμε την γιαγιά – Μπάμπα Σόφια την λέγαμε. Μας φίλησε, μας έκανε τον σταυρό, και μας είπε... «Ντα βε τσιούβα Σβέτα Πογορόντιτσα ή Γκόσμποτ», «να σας φυλάει η Παναγία και ο Θεός». Η άλλη γιαγιά ήρθε ως την άκρη του χωριού και μας είπε να ακούμε την ομαδάρχισσα. «Αυτή θα' ναι τώρα και μάνα και δασκάλα». Είναι λυπητερό να φωνάζεις μια άλλη γυναίκα «μάνα», όμως αυτές ήταν πραγματικά μάνες για μας.

Ήταν 25 Μαρτίου, περάσαμε απ' το βουνό Λόκβατα απάνω, σε ύψος κάπου 1500, 1600 μέτρα και μετά πέφτει ο δρόμος στα βόρεια, ένα μεγάλο ρέμα είναι και βγαίνει στο Γαύρο. Από κει έπρεπε να συνεχίσουμε για την Πρέσπα και την Γιουγκοσλαβία. Περάσαμε στο δρόμο θυμάμαι από το χωριό Ρούλα – που το λένε Κώττα τώρα. Εκεί ήταν μαζεμένοι νέοι επιστρατευμένοι αντάρτες και ειδωθήκαμε με τον πατέρα μου για τελευταία φορά. Ήρθε, μας αγκάλιασε, βαδίσαμε έτσι λίγο δρόμο μαζί, και μετά μας είπε την ευχή του: να 'μαστε καλά, να μαθαίνουμε πολύ. Ήρθαμε στο Ανταρτικό και από κει έπρεπε και η μάνα μου να γυρίσει πίσω. Και συνεχίσαμε το δρόμο για την Πρέσπα μονάχα με τις ομαδάρχισσες και με τα παιδιά. Η μάνα μας μόνο δάκρυα και αγκαλιές είχε, όχι πολλές λέξεις. Μας είπε μόνο «Να μαθαίνετε και να ακούτε. Γρήγορα θα γυρίσετε. Δεν θα μείνετε εκεί».

Ο χωρισμός άρχισε πρώτα με τους γέρους στο χωριό. Δεύτερο με τις μάνες στο δρόμο όταν γυρνούσανε. Και τον πατέρα μας όταν τον βρήκαμε, δεν περιμέναμε που θα ιδωθούμε έτσι, σ' αυτό το μέρος. Μετά από εκεί πήγε... τον στείλανε στο Γράμμο και εκεί σκοτώθηκε το καλοκαίρι τον ίδιο χρόνο. Πολύ καιρό δεν ήξερα, δεν με γράφανε εμένα. Έπαιρνα τα γράμματα με μαύρο μελάνι (λογοκρισία). Ήρθε το '50, οι παρτιζάνοι είχανε φύγει, οι περισσότεροι ήτανε στην Σοβιετική Ένωση. Πάντα ρωτούσα: «Πού είναι

ο πατέρας μου, τι γίνεται;» Με γράφανε και το σβήνανε αυτό. Και νόμιζα ότι θα τον βρούμε κάπου στην Ρωσία. Στο τέλος μετά από πολύ καιρό έμαθα πως σκοτώθηκε, πως δεν έχω πατέρα.

Περνώντας τα σύνορα

Ήρθαμε στα σύνορα. Κάποιος από τους αντάρτες μας έδειχνε το δρόμο. Λέει «Άστε εδώ τους τορβάδες με τα τροφίματα. Θα σας τα φέρουμε με το αυτοκίνητο. Μη φοβάστε». Εμείς αφήσαμε ό,τι ήτανε βαρύ. Τα φάγανε αυτοί. Τι κουβαλούσαμε; Ρούχα που είχαμε από το χωριό, επειδή ήτανε κρύος καιρός, κάτι σκισμένα παπούτσια, κάτι μάλλινα πανταλόνια πλεγμένα στο χωριό, φανέλες. Έτσι ήμασταν όλοι. Κάτι παιδιά είχανε και αγορασμένα πράγματα. Επειδή πολλοί απ' το Δενδροχώρι είχαν πατεράδες στην Αμερική ή στην Αυστραλία και στέλνανε λεφτά να αγοράζουν ρούχα και παπούτσια απ' την Καστοριά. Εγώ είχα παπούτσια από λάστιχο.

Περάσαμε τα σύνορα κοντά στον Άγιο Γερμανό. Νύχτα ήτανε, πολύ νύχτα, και κρύο, αλλά τουλάχιστο δεν έβρεχε. Ο αντάρτης που μας οδηγούσε, σε μια στιγμή χάθηκε. Έφυγε. Μας είπε, «συνεχίστε εδώ» και έφυγε. Και τώρα εμείς σαν τα πρόβατα, μέναμε εκεί και κανείς δεν ήξερε τι να κάνουμε. Κάποιος είπε «αϊ θα ανάψουμε φωτιά». Άλλοι «όχι, δεν μπορεί φωτιά θα μας δούνε τα αεροπλάνα». Και έτσι, κάπως με φόβο δεν ξέραμε τι να κάνουμε. Κάποιοι μετά είπανε πάμε αυτού –είχανε μικρά δρομάκια απ' τα πρόβατα που περνούσανε– και συνεχίσαμε.

Μας αντάμωσαν οι στρατιώτες από την Γιουγκοσλαβία. Μας πήρανε. Αυτοί ξέρανε πως φεύγουμε και μας πήρανε στο Ντούπενι. Θυμάμαι πρωί ήτανε, τότες αρχινούσε ο ήλιος να βγαίνει και μας βάλανε στα σπίτια. Πραγματικά οι άνθρωποι ήτανε πολύ καλοί. Δεν είχανε τι να μας δώσουνε, όμως μας βράσανε τσάι και εγώ θυμάμαι το τσάι που σ' αυτές τις στιγμές και το τσάι ήτανε πολύ μεγάλη βοήθεια. Μόνο τσάι εκεί, τίποτα άλλο. Και από κει –δεν μείναμε εκεί πολύ– αμέσως μας πήρανε και συνεχίσαμε στο Λιούμποϊνο. Εκεί μέναμε μπροστά στο σχολείο. Ανεβήκαμε σε δύο-τρία αυτοκίνητα, δεν ξέρω πόσα ήταν, και έτσι χωριστήκαμε με τα άλλα τα παιδιά απ' το χωριό μας. Αλλά εγώ με τα αδέρφια πάντα βαστούσαμε μαζί, με τα χέρια πιασμένοι έτσι.

Ταξίδι στη Γιουγκοσλαβία

Και ήρθαμε την νύχτα στην Μπίτολα. Το αυτοκίνητο σταμάτησε μπροστά στο σταθμό του τρένου. Και από κει, απ' τα αυτοκίνητα αμέσως στα βαγόνια – ήτανε φορτηγά βαγόνια. Το πρωί φθάσαμε στο Μπραϊλόβο, κοντά

στο Πρίλεπ. Είχε ένα μοναστήρι και εκεί ήμασταν μαζεμένοι πολλά παιδιά από άλλα χωριά. Μια μικρή ομάδα μεγαλύτερα παιδιά ξεκινήσανε να φύγουνε, να γυρίσουνε σπίτι, αλλά η αστυνομία τους έπιασε και τους φέρανε πίσω. Λίγο φαγητό μας δίνανε: μια σούπα, δυο μακαρόνες στο πιάτο. Μάλλον ούτε πιάτα δεν είχαμε, κάτι κονσερβοκούτια μόνο. Ευτυχώς δεν μείναμε πολύ καιρό, εκεί στο Μπραϊλοβο είχε πείνα μεγάλη. Και δεν θυμάμαι και που κοιμόμαστε. Ο αδελφός μου λέει σε καμιά αχυρώνα κοιμόμαστε. Τα παιδιά είχανε... βόσκι, ψείρες, και μας βάζανε αυτή την πούντρα, ντι-ντι-τι στα κεφάλια.

Μετά εκεί μας χώρισαν από τα μικρά παιδιά. Αυτό ήτανε τραγικό. Το κάνανε οργανωμένο, το κάνανε. Τα παιδιά που ήτανε μικρότερα από οκτώ ή δέκα χρονών, τους βάλανε σ' άλλα βαγόνια, εμάς σε άλλα. Δεν μας λέγανε πως θα μας χωρίσουνε. Και όταν τράβηξε το τρένο τα 'κοψαν αυτά, εμείς πήγαμε για το Μπούλκες, και τα μικρά πήγανε στην Μπέλα Τσρκβα, στη Σλοβενία. Με τον αδελφό μου, εκεί χωριστήκαμε. Κι' αυτός εμεινε εδώ στην Γιουγκοσλαβία. Απ' την άλλη πλευρά ήτανε και καλά, επειδής η μάνα μου ήρθε στην Γιουγκοσλαβία και τον βρήκε και τον πήρε κοντά της, ενώ εμείς βρεθήκαμε στο Μπούλκες και από κει στην Τσεχοσλοβακία.

Όταν ήρθαμε εκεί στο Μπούλκες, μας στέλνουν μπάνιο να κάνουμε και μετά πήγαμε να φάμε. Θυμάμαι στα τραπέζια, είχε κόσνιτσα ... καλάθια με ψωμί κομμένο. Φάγαμε όσο μπορούσαμε και γεμούσαμε τις τσέπες. Μας λέγανε «μη παίρνετε σπίτι, θα 'χετε και αύριο». Όμως κανείς δεν μπορούσε να το πιστεύει. Έπρεπε να περάσουν κάμποσες μέρες να δούμε πραγματικά που έχει ψωμί για κάθε μέρα και μετά τρώγαμε πόσο μπορούσαμε και πόσο θέλαμε. Τον Απρίλη, τέλη του Απρίλη, ήρθαμε και τέλη του Μάη φύγαμε από το Μπούλκες.

Αφιξη στην Τσεχοσλοβακία

Στην αρχή στην Τσεχοσλοβακία ήμασταν στο Μίκολοφ, μαζί με πάρα πολλά άλλα παιδιά. Ήτανε στρατώνας απ' τον πόλεμο. Περνούσαμε σε ιατρικοί έλεγχοι και τα παιδιά που ήτανε άρρωστα, τους στέλνανε σε νοσοκομεία. Δηλαδή για να γίνει «ντεσινφέκτσια» –απολύμανση– μας είχαμε κάπως σε καραντίνα. Ήμασταν εκεί περίπου ένα μήνα, και από κει χωριστήκαμε σε μικρές ομάδες.

Εμείς τα παιδιά από το Δενδροχώρι, απ' το Βατοχώρι, και κάποια άλλα χωριά που ήμασταν μαζί, κάπου εκατό παιδιά, μας στείλανε στη Νότια Τσεχοσλοβακία, κοντά στην πόλη Οστράβα, σε πολύ ωραία μέρη. Πρώτα αρχίσαμε σε ένα μέρος Χούκβαλτνυ λέγεται. Εκεί μας είχαν σε ξενοδοχεία. Καλό φαγητό μας δίνανε, δεν ήτανε πάρα πολύ, όμως μας δίνανε πρωί-κολατσιό, μεσημέρι, απόγευμα και βράδυ. Έτσι τρώγαμε. Βέβαια πάντα

ήμασταν νηστικοί, όμως καλά τρώγαμε. Μας μαθαίνανε τα πρώτα πράγματα για την υγιεινή: να πλενόμαστε, να πλένομε τα δόντια, αυτά όλα... τα μαλλιά μας. Μας μαθαίναν να τρώμε... να κρατούμε το κουτάλι, το πιρούνι, να τρώμε με κλειστό το στόμα. Αυτά τα πρώτα πράγματα για το πολιτισμό που λέμε. Ήμασταν παιδιά αγρίμια απ' το χωριό και πραγματικά το πετύχανε να κάνουνε από εμάς καλούς επιστήμονες και εργάτες.

Περάσαμε από πολλούς παιδικούς σταθμούς, αλλά περισσότερο καιρό μείναμε στο Σόμποτιν. Εκεί αρχίσαμε το σχολείο με τους τσέχους δασκάλους. Μετά μετακινηθήκαμε για δύο χρόνια στο Νόβε Χράντι κοντά στα αυστριακά σύνορα. Από εκεί πήγα στο Μπρνο. Στο Μπρνο ήμουν 3 χρόνια στο γυμνάσιο και το '55 πήγα στην Πράγα στο Πανεπιστήμιο.

Στους παιδικούς σταθμούς

Το Σόμποτιν ήτανε ένας από τους μεγαλύτερους παιδικούς σταθμούς. Είχε έξι σπίτια με ένα κεντρικό μαγειρείο. Από εκεί μας φέρνανε με καζάνια, σε όλα τα σπίτια είχαμε μένζα –τραπεζαρία– και εκεί τρώγαμε. Πηγαίναμε σχολείο, μονάχα μακεδονόπουλα και ελληνόπουλα μαζί. Είχαμε τσέχοι δασκαλοι και αρχίσαμε να μαθαίνουμε τα τσέχικα, την τσέχικη γλώσσα. Να μαθαίνουμε μαθηματική, ιστορία, γεωγραφία, όλα αυτά. Όμως η μακεδόνικη γλώσσα, σαν σλάβικη γλώσσα είναι πιο κοντά με την τσέχικη και πολύ γρήγορα μαθαίναμε τη γλώσσα. Αρχίσαμε και θρησκευτικά. Χωρίς να συνεννοηθεί με την οργάνωση, ήρθε ένας παπάς και άρχισε να μας μαθαίνει θρησκευτικά. Εμείς ήμασταν άγριοι και κομμουνιστικά μαθημένοι, αρχίσαμε να του ανοίγουμε κουβέντα. Θέλαμε να τον πείσουμε πως δεν υπάρχει ο Θεός. «Που είναι ο Θεός, αφού δεν μπορούμε να τον δούμε;» Άλλη φορά δεν ήρθε να δώσει μάθημα. Κι έτσι τελειώσαμε με τα θρησκευτικά.

Στο Σόμποτιν ήμασταν κάπου είκοσι παιδιά σε ένα δωμάτιο. Τα κρεβάτια ήταν σε δύο σειρές. Καθένας είχε το κρεβάτι του. Κάτω είχαμε ένα διάδρομο μεγάλο και μικρά ντουλαπάκια. Καθένας είχε το ντουλάπι το δικό του. Και αυτό ήτανε το μοναδικό πράμα που ήτανε *private* – ιδιωτικό. Στο ντουλαπάκι κρατούσαμε τα σχολικά πράγματα, τα παπούτσια, τα μπάτσκορι πώς τα λέγαμε (παντόφλες), κάνα πράμα που το κρύβαμε απ' τους άλλους. Δεν τα κλειδώναμε όμως τα ντουλαπάκια εκεί.

Φωτογραφίες από τους γονείς, λίγοι είχαν στην αρχή, όμως μετά αρχίσανε να έρχονται. Αργότερα όταν οι γονείς ήρθανε στο Μπούλκες και γύρισαν στα Σκόπια, τότε πήρα τις πρώτες φωτογραφίες. Και εμείς βγήκαμε σε φωτογραφίες, για να τις στείλουμε στους γονείς μας να μας ιδούνε. Τα γράμματα απ' την αρχή ερχότανε απ' την Οργάνωση, οργανωμένα από τον Κόκκινο Σταυρό. Αργότερα με το ταχυδρομείο. Εμείς είχαμε μια γιαγιά, αδελφή της γιαγιάς μου από την μάνα, ζούσε στην Βουλγαρία, κοντά στο

Δούναβη στο Λομ. Εκεί είχε μετακινηθεί το '20 περίπου. Αυτή δεν είχε παιδιά και ήθελε να μας πάρει. Και όταν φύγαμε από το χωριό, μας είπανε την σύσταση και εμείς την θυμόμασταν και ακόμα τη θυμάμαι: Τράικα Κόστοβα, σέλο (χωριό) Ντρένοβιτς, οκόλια (Νομός) Λομ. Θυμάμαι στο Χούκβαλντντ είχαμε έναν Βούλγαρο που μας έκανε το διερμηνέα. Μια μέρα ο αδελφός μου του είπε πως έχουμε γιαγιά στην Βουλγαρία. «Τότες άι να την γράφομε». Και έγραψε ο αδελφός μου, γράψαμε ένα γράμμα ότι ζούμε, είμαστε καλά, βρισκόμαστε εκεί και εκεί. Μας έδωσε λεφτά, πήραμε γραμματόσημο, το βάλουμε, και το στείλαμε. Αυτό ήταν το πρώτο γράμμα που στείλαμε και το πρώτο γράμμα φαίνεται απ' το σταθμό που πήγε έξω. Όταν έμαθε η ομαδάρχισσα που στείλαμε γράμμα χωρίς να περάσει απ' την Οργάνωση, μας μάλωσε πάρα πολύ, που κάναμε μεγάλο έγκλημα. Θα μάθει ο εχθρός που είμαστε, θα κάνω αυτό, θα γίνει αυτό. Έτρεχε ο αδελφός μου να πάει να πάρει το γράμμα πίσω...

Στο Σόμποτιν όλοι ήμασταν μακεδονόπουλα. Μετά ήρθε μια ομάδα ελληνόπουλα, όμως εμείς μετά μετακινηθήκαμε για το Νόβε Χράντι και εκεί πηγαίναμε μαζί με τους Τσέχους. Στη δικιά μας τάξη όλο μακεδονόπουλα είμαστε, δεν είχαμε εκεί ελληνόπουλα, στις μικρότερες τάξεις είχε ελληνόπουλα. Αλλά δεν ξεχωρίζαμε σε ελληνόπουλα ή μακεδονόπουλα. Διαλέγαμε το φίλο, αν μας άρεσε σαν παιδί, αν μπορούσαμε να μιλήσουμε, έτσι αυτό. Μετά όταν ήμασταν στην Πράγα μαθαίναμε μαζί με ελληνόπουλα. Θυμάμαι ένα Βακόπουλο Σωτήρη με αυτόν πάρα πολύ καλά περάσαμε. Και έτσι γινήκαμε πολύ καλοί φίλοι, δεν είχαμε πράγματα που να μας χωρίσουν να πούμε. Με είχε καλέσει σπίτι του, είχε γονείς στην Τσεχοσλοβακία, κι είχα πάει. Μ' αγαπούσαν και οι γονείς του σαν δικό τους παιδί.

Αυτό τον καιρό ήμασταν γερά οργανωμένοι για το κόμμα, για την απελευθέρωση της Ελλάδας και αυτό πάντα το είχαμε στο νου μας. Πριν αρχίσουμε το φαγητό, κάποιος θα σηκωνότανε, θ' άρχιζε συνθήματα «Να ζήσει ο Ζαχαριάδης, Ζήτω ο Μάρκος, Ζήτω ο Στάλιν». Όλοι να φωνάζουμε, πολύ καιρό. Η σούπα αρχινούσε να κρυώνει. Και μόλις καθόσουνα και αρχινούσες να τρως, κάποιος ξανά θα έλεγε κάνα σύνθημα, ξανά έπρεπε να σηκωθείς και να χτυπάς τα χέρια. Μετά όπως όταν ήρθαν οι Τσέχοι, με ένα σύνθημα θα έλεγαν «καλή όρεξη», «ευχαριστούμε». Δεν είχε καθόλου πολιτικά και έτσι με τον καιρό τα ξεχάσαμε τα ελληνικά τα συνθήματα.

Όλο όπου πηγαίναμε, πηγαίναμε σε σειρά. Τις Κυριακές περνούσαμε όλο το χωριό σαν παρέλαση με την σημαία, φωνάζοντας συνθήματα και με τραγούδια και μετά τελειώναμε στο σινεμά. Βλέπαμε κυρίως πολεμικά ρώσικα έργα, πολύ τα θέλαμε αυτόν τον καιρό.

Τώρα όταν θυμάμαι, όταν γυρνάω πίσω, είχαμε πολύ αυστηρή οργάνωση. Όταν κάναμε που λέμε αλητείες να κλέφουνε έξω φρούτα ή απ' τα... χωράφια, να κάνουνε μπελιάδες στο χωριό, κάτι παιδικές τρέλες, υπήρχαν αυστηρές τιμωρίες. Απ' την αρχή είχαμε ολομέλειες, κάθε βδομάδα. Βγά-

ζανε μπροστά σε όλους όποιοι ήτανε άτακτοι, να πουν τι κάνανε και έτσι μπροστά στα παιδιά να ντρέπεσαι. Μετά τιμωρίες είχε να μη σε δώσουν να φας, η να πλένεις τα αποχωρητήρια, ή ακόμα να μην τον μιλάνε τα άλλα παιδιά. Περισσότερο όμως αυτό το κάνανε οι δικοί μας δάσκαλοι και δικοί μας παιδαγωγοί. Οι Τσέχοι δεν μας κάνανε τέτοια. Πολύ πιο φιλικά μας φέρονταν και περισσότερο τους ακούγαμε.

Αναστοχασμός

Εάν με ρωτάτε ποια ήταν η πιο δύσκολη στιγμή, μου είναι δύσκολο να πω τι σκέφτομαι. Πολλές φορές θέλω να γυρίσω στην περίοδο αυτή και να καταλάβω πώς ήμουνα. Δεν μου είναι ακόμα καθαρό. Υπάρχει όμως μια ιδιαίτερη στιγμή για την οποία θέλω να γράψω. Το '49 από το παιδικό σταθμό του Σόμποτιν μας είχανε στείλει μια μικρή ομάδα σε διακοπές, μαζί με τσέχικα παιδιά και πολύ ωραία περνούσαμε. Και εγώ έπιασα ένα πολύ καλό φίλο, τσεχόπουλο. Την Κυριακή ερχότανε οι γονείς των τσέχων. Η δική μας ομάδα όταν ερχότανε οι γονείς, κρυβόμασταν κάπου, φεύγαμε να μην τους βλέπουμε... μας ήτανε και δύσκολα επειδή ήμασταν χωρίς γονείς και έτσι ήτανε μια πολύ δύσκολη στιγμή. Και τώρα εκεί αυτός ο Τσέχος, μια φορά όταν ήρθαν οι γονείς του, ήρθε με βρήκε που 'χα φύγει, μ' έπιασε με το χέρι. «Έλα, θέλουν να σε δουν οι γονείς μου». Είχε πει που έχει φίλο από τα παιδιά τα ελληνοπούλα. Πήγαμε, εκεί με γνώρισαν, βγάλανε κάτι να με δώσουνε να φάω. Εγώ ντρεπόμουνα δεν μπορούσα να πάρω τίποτα, αυτό... και τώρα η μάνα του φίλου, με ρώτησε και έδωσα μια απάντηση που δεν ξέρω τώρα, πως μπόρεσα και απάντησα έτσι.

«Δυσκολεύεσαι γιατί δεν έχεις την μάνα σου;» λέει.

«Εγώ είμαι μεγάλος. Δεν με λείπει η μάνα μου», αυτό είπα.

Πώς το πήρε αυτή η γυναίκα δεν ξέρω και δεν ξέρω πως μπορούσα αυτό να το πω. Μπορεί έτσι αυτή την στιγμή να αισθανόμουνα και μπορεί έτσι να ήμασταν και μαθημένοι να είμαστε δυνατοί, να ακούμε το κόμμα, την πατρίδα, για μεγάλα πράγματα και να μη αισθανόμασταν... η μάνα, αυτά, είναι για τα μικρά παιδιά να πούμε, έτσι κάπως... Δεν ξέρω και εγώ. Και πάντα όταν θυμάμαι γι' αυτό, τώρα έτσι μου είναι δύσκολο γιατί το είπα αυτό το πράμα τότες.

Ο Ζίφκο αποφοίτησε από το Πανεπιστήμιο της Πράγας και αργότερα απέκτησε και διδακτορικό δίπλωμα από το ίδιο Πανεπιστήμιο. Το 1966, μαζί με τη γυναίκα του και τα δύο του παιδιά, «γύρισε» στα Σκόπια. Εκεί ζούσαν η μητέρα και τα αδέρφια του. Η οικογένεια προσπάθησε να δημιουργήσει εκεί μια «δεύτερη πατρίδα». Από τότε έχει επιστρέψει αρκετές φορές στην «πρώτη πατρίδα» του στην Ελλάδα.

Επιστροφή στο Δενδροχώρι

Εγώ έχω πάει περισσότερες φορές στο χωριό. Όλοι οι χωριανοί μας φύγαν απ' το χωριό, επειδή σχεδόν όλο το χωριό ήτανε καμένο. Λίγα σπίτια μείνανε. Κάποιοι είχαν πάει στην Καστοριά, μετά στην Θεσσαλονίκη. Και αυτοί που είναι στην Καστοριά, δεν θέλουνε να πάνε στο χωριό να το βλέπουνε και να έχουνε τον ίδιο πόνο που έχουμε και μείς από δω. Στο χωριό ήρθανε νέοι κάτοικοι. Οι περισσότεροι είναι από την Ήπειρο, από την Πελοπόννησο. Οι πιο πολλοί Βλάχοι είναι, που αρχίσανε με τα πρόβατα, όμως μετά δουλεύανε περισσότερο στα γουναρικά. Πολλοί νέοι έχουν φύγει έξω, δουλεύουν στην Γερμανία. Και όμως φτιάξανε άλλα σπίτια κοντά στο χωριό, στα μέρη που εμείς είχαμε τα χωράφια.

Στη Μακεδονία εδώ είμαι από το 1966. Να πάω για την Ελλάδα δεν μπορούσαμε όλο τον καιρό. Ήτανε πολύ δύσκολα να πάρουμε βίζα. Πρώτη φορά πέτυχα να πάω στην Ελλάδα το 1984 όταν είχα πρόσκληση από την Τανζανία να πάω να διδάσκω στο Πανεπιστήμιο εκεί. Ήθελα να πάρω βίζα τράνζιτ, επειδή είχα πάρει *ticket* από την Αθήνα για το Νταρ ελ Σαλάμ. Από το Βελιγράδι είχα αεροπλάνο για την Αθήνα και έπρεπε μια μέρα να μείνω στην Αθήνα. Όμως η ελληνική πρεσβεία εδώ στα Σκόπια δεν με δώσανε αυτή τη βίζα. «Πρέπει να πάτε στο Βελιγράδι». Πήγα στο Βελιγράδι. Στο προξενείο εκεί, εξήγησα τι είναι το ζήτημα, μου είπαν: «Όχι, δεν μπορούμε να σας δώσουμε βίζα. Πρέπει να πάτε στα Σκόπια». «Καλά, στα Σκόπια με είπανε εδώ». Και δεν θέλαν να το συζητήσουν περισσότερο. Δεν με δώσανε.

Εγώ αποφάσισα να πάω στην Αθήνα. Ζήτησα να με δώσουνε άδεια-επίσκεψη πόλης. Με βάστηξε το διαβατήριο εκεί. Σε ένα χαρτάκι με έγραφε «επίσκεψη πόλης», πηγαίνετε ελεύθερα. Όταν βγήκα από το αεροδρόμιο έξω, πολύ χαιρόμουνα που βγήκα ελεύθερος, ήρθα στην Ελλάδα. Πρώτη φορά να πατήσω στην Ελλάδα και στην Αθήνα. Παίρνω το ταξί, πηγαίνω στην πόλη και το πρώτο που ήθελα να δω ήταν το Ακρόπολη. Επίσκεψη στο Ακρόπολη. Πέρασα, είδα αυτά που μας μαθαίνανε οι Τσέχοι για την παλιά Ελλάδα. Είδα τα αγάλματα, τον Παρθενώνα...

Όταν πέρασαν τα δυο χρόνια, έπρεπε να γυρίσω από την Τανζανία. Εκεί δεν ξέρανε τι είναι Μακεδόνι, τι είναι Σλάβοι, τι είναι Έλληνες. Ο πρόξενος που ήτανε εκεί, με διαβατήριο Γιουγκοσλάβικο που ήμουνα, με έδωσε βίζα και πρώτη φορά επίσκεψα την Ελλάδα από την Τανζανία. Είχα εξάδελφους στην Θεσσαλονίκη αλλά το πρώτο που ήθελα να πάω να δω, ήταν το χωριό μου. Με πήραν με το αυτοκίνητο από την Θεσσαλονίκη στην Καστοριά. Το πρωί φτάσαμε στο χωριό. Ήταν μεγάλη η έκπληξή μου. Οι νέοι κάτοικοι είχαν χτίσει ένα άλλο χωριό και ήταν δύσκολο να βρω τα μέρη όπου βρίσκονταν παλιά τα δικά μας σπίτια. Θυμόμουνα όμως τα μονοπάτια και τους μπαξέδες μας. Ήταν πολύ θλιβερό και δεν μπορούσα να μι-

λήσω. Κάποιοι από τους νέους κατοίκους μου πρόσφεραν καφέ, υπήρχε καφεενείο εκεί. Ξέρω ότι ήθελαν να με φιλέψουν, για το καλό, αλλά αρνήθηκα. Δεν ξέρω αν έκανα καλά, αλλά εκείνη τη στιγμή δεν μπορούσα να σκεφτώ καθαρά.

Ήρθα και άλλες φορές στην Ελλάδα, αλλά δεν είναι εύκολο να περάσουμε τα σύνορα. Τελευταία φορά ήρθαμε τα Χριστούγεννα 1997 με το καινούργιο μας διαβατήριο, είχαμε βίζα από το προξενείο στα Σκόπια. Ήρθαμε στα σύνορα, μας έβαλαν στην άκρη και μας έκαναν να περιμένουμε δύο ώρες, για να δούνε ποιοι είμαστε, και τι θέλουμε να κάνουμε στην Ελλάδα. Η επικοινωνία δεν είναι τόσο ελεύθερη. Θέλω να πάω, αλλά όχι με αυτό τον τρόπο. Δεν δέχονται την προσωπικότητά μου, σαν ελεύθερο άνθρωπο. Έχω επισκεφθεί πολλές χώρες στον κόσμο: Αμερική, Καναδά, Αυστραλία, Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία. Περνάω όλα τα σύνορα στην Ευρώπη. Και παντού αισθανόμουνα πραγματικά ελεύθερος να περνάω αυτά τα σύνορα, μόνο τα σύνορα με την Ελλάδα είναι ακόμα ένα πρόβλημα για μένα. Και αυτά είναι μερικά από τα αποτελέσματα αυτού του Εμφυλίου Πολέμου που ακόμα νιώθουμε. Πράγματι είμαστε θύματα αυτού του Εμφυλίου Πολέμου.

Ευρώπη Μαρίνοβα⁵

Η Ευρώπη Μαρίνοβα γεννήθηκε το 1943 στο χωριό Πρεκοπάννα, Περικοπή στα ελληνικά. Το χωριό βρίσκεται ψηλά στις πλαγιές του όρους Βίτσι, ανάμεσα στη Φλώρινα και την Καστοριά. Το 1940, η Πρεκοπάννα είχε πάνω από πενταχόσιους μακεδονόφωνους κατοίκους. Το χωριό καταστράφηκε κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου από τον Εθνικό Στρατό. Πολλοί από τους κατοίκους σκοτώθηκαν· ακόμα περισσότεροι πέρασαν τα σύνορα προς τη Γιουγκοσλαβία. Το 1951, η Πρεκοπάννα είχε εγκαταλειφθεί εντελώς. Οι προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης να την ανοικοδομήσει ήταν ανεπιτυχείς. Σύμφωνα με την απογραφή του 1991, η Περικοπή είχε μόλις έξι κατοίκους. Η Ευρώπη εργάστηκε χρόνια ως χημικός σε ένα γραφείο ευρεσιτεχνιών στη Βουδαπέστη. Πριν από αρκετά χρόνια αγόρασε ένα μικρό οικόπεδο στη λίμνη Μπάλατον, κοντά στο Μπάλατον Άλμαντι, τον παιδικό σταθμό όπου έζησε όταν ήταν παιδί. Η Ευρώπη βοηθάει την κόρη της φροντίζοντας όσο πιο συχνά μπορεί το μοναδικό της εγγόνι. Γεροδεμένη, με γαλανά μάτια και ξανθά μαλλιά, η Ευρώπη είναι μια δυνατή, επιτυχημένη γυναίκα. Ωστόσο, από μια μεριά, είναι ακόμα ένα προσφυγό-

5. Συνέντευξη της Ευρώπης Μαρίνοβας στη Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν, Βουδαπέστη, στις 19/6/1999 και στη Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν και στον Loring Danforth, Βουδαπέστη, 10/5/2003.

πουλο που βασανίζεται από τη φρίκη του πολέμου. Είναι ακόμα ένα κοριτσάκι που αναζητά απεγνωσμένα τη χαμένη μητέρα του.

Εμφύλιος

Πριν να φύγουμε απ' το χωριό μας, τον μπαμπά μου τον είχε πιάσει τότες ο στρατός και τον είχε χτυπήσει πάρα πολύ. Τον φέρανε στο σπίτι κι ύστερα από δυό-τρεις μέρες πέθανε. Εκείνες τις ώρες που πέθανε ο μπαμπάς μου, τότες το χωριό μας το είχε αδειάσει ο στρατός. Επειδής εμείς είχαμε τον μπαμπά μου σπίτι άρρωστος δεν μπορούσαμε να φύγουμε, αλλά απ' το σπίτι έπρεπε να βγούμε. Και τον βγάλαμε τον μπαμπά μας απ' το σπίτι, τον βάλαμε κάτω από ένα δεντράκι μέσα στη δικιά μας την αυλή και εκείνες τις ώρες που ήμασταν εμείς εκεί, έξω όλο το χωριό μας καιγότανε. Ύστερα δύο στρατιώτες ήρθανε εκεί που ήμασταν –τέσσερα μικρά παιδάκια, η μαμά μου, και η γιαγιά μου– μας είπανε ότι το δικό μας το σπίτι δεν θα το κάψουνε, μπορούμε να μπούμε μέσα.

Ο μεγαλύτερος ο αδερφός μου που ήτανε δώδεκα χρονών, έπιασε τον μπαμπά μου, τον σήκωσε μαζί με τη μαμά μου και τη γιαγιά μου, και πάνω στα σκαλοπάτια εκεί, τότες είπε τις τελευταίες λέξεις, στα μακεδόνικα: «Σάμο γκι γλέντα ντέτσατα», «Αλεξάνδρα μόνο κοίτα τα παιδιά ...».

Η μαμά μου έλεγε «πέθανε, ο Θεόδωρος πέθανε». Εκεί είμαστε μες' στο σπίτι και πάλι ήρθανε και μας είπανε ότι πρέπει να βγούμε απ' το σπίτι, γιατί «θα το κάψουνε και αυτό το σπίτι». Ο αδερφός μου, δώδεκα χρονών παιδάκι, τον τραβούσε τον μπαμπά μου κάτω στις σκάλες γιατί η μαμά μου δεν μπορούσε να τον πιάσει. Κι η αδερφή μου η Χαρίκλεια κι εγώ πήγαμε εκεί να βοηθήσουμε να τον φέρουνε κάτω. Αλλά εγώ νόμιζα τότες... δεν σκεφτόμουνα πως πέθανε ο μπαμπάς μου, νόμιζα κοιμάται. Δεν ήξερα τι θα πει κάποιος να πεθάνει.

Τον κατεβάσαμε κάτω και κάτω απ' το δέντρο ήμασταν όλη τη νύχτα. Την άλλη μέρα σηκωθήκαμε, ο αδερφός μου έκανε μια κάσα από ξύλα, τον έβαλαν μέσα σ' αυτήν την κάσα και τον θάψανε, εκεί που θάβανε τον κόσμο, δεν ήτανε μακριά από μας. Τον θάψανε, η γιαγιά μου, η μαμά μου κι ο αδερφός μου και ύστερα γυρίσανε. Είχαμε ένα μουλάρι, έμασε κάμποσα πράγματα η μαμά μου σε τσουβάλια μέσα και ξεκινήσαμε.

Κανένας δεν ήτανε στο χωριό μας γιατί πριν να πεθάνει ο μπαμπάς μου η καμπάνα χτυπούσε και όλος ο κόσμος μαζεύτηκε. Είπανε τον κόσμο, σε μια ώρα ή σε δύο ώρες, όλοι να φύγουν απ' το χωριό, γιατί θα το κάψουνε. Ο κόσμος ό,τι μπορούσε έμασε, ό,τι μπορούσε στο χέρι να βάλει. Τα ζώα όλα τα είχαν πάρει. Ο στρατός τα έπαιρνε, αν ερχόταν οι παρτιζάνοι που ήταν πάνω στο Βίτσι, τα παίρνανε κι αυτοί. Ο κόσμος δεν είχε τίποτες γιατί τα είχαν πάρει όλα.

Αναχώρηση

Και την άλλη μέρα, όταν τον θάψανε τον μπαμπά μου... τον θάψανε!, ε, λίγο έτσι τον βάλανε κάτω στη γη... ξεκινήσαμε απ' το χωριό μας. Είχαμε ένα μέρος, δεν ήταν μακριά, Λιβάδες το λέγαμε, και εκεί ήταν μια μεγάλη πέτρα. Και κάτω απ' την πέτρα καθόμασταν – τώρα μια βδομάδα ή δυό βδομάδες, ή τρεις μέρες, δεν ξέρω, κάμποσο καιρό– κάμποσες βραδιές εκεί κοιμηθήκαμε. Και ύστερα μια νύχτα όταν κοιμόμασταν, εγώ ξύπνησα γιατί άκουσα κάποιος μιλάει. Η μαμά μου μιλούσε με κάποιονα. Ύστερα από πολλά χρόνια, έμαθα ήταν ο πιο μικρός αδερφός του μπαμπά μου. Ήρθε να μας ψάξει, γιατί ήξερε που ο μπαμπάς μου πεθαμ..., είναι πολύ άρρωστος. Αυτός ο θείος μου ύστερα, όταν τελείωσε ο πόλεμος έφυγε για τη Ρωσία. Στο Τασκέντ ζούσε πάρα πολλά χρόνια, με τη γυναίκα του και με το μικρό παιδάκι.

Την άλλη μέρα κατεβήκαμε κάτω στη Μελισσοτόπι – Όλιστα στα μακεδόνικα. Δεν είχαμε σπίτι, πήγαμε σ' ένα στάβλο. Ο μικρός μου αδερφός εκεί γεννήθηκε. Κι έτσι φύγαμε απ' την Ελλάδα, 16, 18 παιδάκια απ' το χωριό μας, αλλά κανένας δεν ήξερε που πηγαίνουμε. Ξεκινήσαμε και οι τρεις, ο αδερφός μου, η αδερφή μου και εγώ. Η μάνα μου άρχισε να κλαίει, και τον λέει «εσύ μην φεύγεις, μη μ' αφήνεις εδώ με το μικρό τον αδερφό σου». Ο αδερφός μου, ο δώδεκα χρονών αδερφός μου, ξεκίνησε όμως. Και κάμποσο πήγαμε μαζί, αλλά μετά λυπήθηκε τη μαμά μου και γύρισε πίσω. Έτσι έμεινε αυτός στο σπίτι. Εμείς με την αδερφή μου, η μάνα μου μας άφησε να φύγουμε γιατί η καημένη δεν είχε να μας δώσει να φάμε. Δεν είχε ούτε ρούχα, ούτε παπούτσια, ούτε φαγητό, ούτε τίποτες. Το παιδί το κράτησε για να την βοηθήσει, γιατί ήταν το μωρό. Ξύλα να κόψει, ν' ανάψει μια φωτιά.

Χωρίς παπούτσια, χωρίς ρούχα, χωρίς φαγητό, χωρίς τίποτες ξεκινήσαμε. Πηγαίναμε, πηγαίναμε και σαν μικρά παιδάκια δεν ξέραμε που πηγαίνουμε, αλλά είχε πάρα πολύ κόσμος. Τη νύχτα πηγαίναμε, την ημέρα κάπου καθόμασταν. Ακούγαμε τα αεροπλάνα που ερχότανε, τις βόμβες που πετάνανε που σκάζανε. Και φτάσαμε σ' ένα μέρος, στην Μπίτολα (τότε ήτανε Γιουγκοσλαβία), σε ένα μεγάλο πάρκο. Μωρέ τι δεν είχαμε! Ψείρες, ψώρα, αρρώστιες. Εμείς τα παιδάκια που ήμασταν από ένα χωριό, πιασμένοι με τα χεράκια, να μείνουμε μαζί. Αλλά εκεί μας χώρισαν. Μας βάλανε σε βαγόνια, αλλά όχι βαγόνια για άνθρωπος, σε βαγόνια που τα ζώα τα κουβαλάνε. Ανεβήκαμε, αλλά κάμποσα παιδιά μείνανε πίσω. Το ένα το βαγόνι ερχότανε στην Ουγγαρία, το άλλο το βαγόνι πήγαινε στην Τσεχία.

Μια ουγγρική οικογένεια

Εγώ με την αδερφή μου πιασμένοι απ' το χέρι μείναμε μαζί. Μας έφεραν μαζί και με τα ξαδέρφια μου στην Ουγγαρία, σε ένα στρατιωτικό μέρος

και εκεί είχε πάρα πολλά παιδιά. Εκεί μας κάνανε μπάνιο, όλα από πάνω ως κάτω, μας δώσανε ρούχα, μας βάλανε σε κρεβάτια σιδερένια. Μας χώρισαν ανά χωριά. Εμάς μας πήγανε στο Νατ Μάγκοτς σε μια ωραία βίλα. Τους πρώτους μήνες πολλά κλάματα είχαν τα παιδιά. Γυρεύαν τους γονείς. Οι μεγάλοι που ήταν μαζί μας ό,τι μπορούσανε κάνανε, με τα παιχνίδια, με το τραγούδι, με το ποίημα, με αυτό, για να ξεχάσουμε. Αυτές οι γυναίκες που ήταν μαζί μας έγιναν σα μάνες για μας. Μετά από κάμποσα χρόνια, ζώντας όλοι μαζί, ένα παιδί τεσσάρων χρονών παύει να γυρεύει τη μάνα. Εγώ την Αλεξάντρα που ήρθαμε απ' το χωριό μας, ως σήμερα που είμαι σχεδόν πενήνταεφτά χρονών, τη λέω Μαμα-Τσάνα.

Το '50 αποφάσισαν τα παιδιά που ήμασταν χωρίς γονείς να μπούμε σε μια οικογένεια, να καταλάβουμε τι θα πει γονείς. Έβαλαν αγγελίες στις εφημερίδες, στο ράδιο κι ήταν πολλές οικογένειες, Ουγγρικές οικογένειες, που ήρθαν στους σταθμούς και πήρανε παιδιά. Δεν τα πήρανε για πάντοτες να τα έχουν, δηλαδή να είναι δικά τους. Για προσωρινά τα πήρανε, να είναι εκεί. Είναι ένα παιδί που έμεινε έτσι σε οικογένεια και εκεί και ύστερα που πέρασαν τόσα χρόνια πολλά, τη βρήκε τη μάνα του και τον μπαμπά του και τώρα λέει, «έχω την ουγγρική μάνα, έχω και την ελληνική μάνα».

Αλλά τα παιδιά που έμειναν σ' αυτές τις οικογένειες πολύ καλά πέρασαν. Ζούσανε μέσα σε οικογένεια, είχαν ωραία ρούχα. Αυτοί που ήρθαν να τα πάρουν δεν είχανε παιδιά. Για λίγο καιρό, τρεις μήνες, έκανα κι εγώ σε μια οικογένεια μέσα, αλλά εγώ δεν μπορούσα να κάτσω. Δεν ήξερα τη γλώσσα, την Ουγγρική. Και ζήτησα να με πάνε πίσω στο σταθμό. Δεν ήθελα εκεί να είμαι, γιατί εμένα μου έλειπε η αδερφή μου, τα ξαδέρφια μου, γιατί όλοι μαζί ήμασταν, η παρέα μου έλειπε.

Θα ήμουνά τότε έξι-εφτά χρονών. Όταν έγινα 15 χρονών και πήγα στο σχολείο για χημικός να μάθω, τότες μόνη μου ήμουνα στο σταθμό εκεί Ελληνίδα και έτσι μου κακοφαινότανε: σ' όλους ερχότανε ο πατέρας ή η μάνα, σε μένα κανένας δεν ερχότανε. Αυτές ήτανε οι πιο δύσκολες στιγμές για μένα. Όσπου ήμασταν στους σταθμούς κανένας δεν είχε μαμά και μπαμπά. Και... όλοι ήμασταν ίδιοι... άλλα όταν μπήκα στο κολέγιο, τότες μου κακοφάνηκε. Τότες άρχισα να σκεφτώ τι ωραία θα ήταν να έμενα εγώ σε 'κεινή την οικογένεια, που ήθελαν να με κρατήσουν εμένα και θα είχα καλύτερη ζωή. Όμως τους έχασα αυτούς τους ανθρώπους, μονάχα ήξερα που λεγόταν Έρζι Νενί και Κάρολι Μπάτσι.

Το μετάνιωσα, γιατί αν ήξερα τότε ότι η ζωή μας εδώ θα κλειστεί στην Ουγγαρία... Αλλά εμείς πάντοτες εσκεφτόμασταν ότι προσωρινά ζούσαμε εδώ. Πάντοτες μας λέγανε και οι δασκάλοι «να σπουδάσετε, γιατί θα γυρίσουμε στην Ελλάδα και εμείς θα χτίσουμε την νέα Ελλάδα». Και εμείς τα παιδιά αυτό το πιστεύαμε, που θα γυρίσουμε. Τριάντα δύο χρόνια ζούσαμε έτσι προσωρινά. Σκέψου τώρα τι ζωή ήταν αυτή που να ζεις κάπου και να μην σκέφτεσαι για το αύριο...

Εκπαίδευση στην Ουγγαρία

Μας πήγανε στο Μπάλατον Άλμαντι και στο Μπάλατον Άλμαντι αρχίσαμε το σχολείο. Εγώ πρώτη τάξη πήγα γιατί στο σχολείο μας βάλανε ανάλογα με το ύψος. Εγώ δεν ήμουν για σχολείο ακόμα, αλλά πρώτη τάξη πήγα μαζί με την αδερφή μου γιατί η αδερφή μου είναι λίγο πιο κοντή από μένα, εγώ πιο ψηλούτσικη. Αρχίσαμε να μαθαίνουμε ελληνικά και μακεδονικά. Ελληνική γεωγραφία μαθαίναμε, ελληνική ιστορία, και γραμματική. Δεν ξέραμε ελληνικά ούτε μια λέξη, ούτε να πούμε «Γεια σας». Ήταν ένας δάσκαλος, κι ήτανε προφέσορ σε όλα. Και στην Ελλάδα ήτανε δάσκαλος. Ό,τι μάθαμε ελληνικά απ' αυτόνε το μάθαμε. Πάρα πολύ καλός δάσκαλος ήτανε και πολύ τον αγαπούσαμε.

Όταν ξέραμε λίγο να γράφουμε ελληνικά, μας έβαλε και γράψαμε ένα γράμμα. Το γράμμα ήταν το ίδιο, όλα τα παιδιά το ίδιο: «Αγαπημένοι μαμά, μπαμπά, εδώ ήμαστε στην Ουγγαρία, μαθαίνουμε». Αυτός μας τα έλεγε κι εμείς τα γράφαμε με το δικό μας το χέρι. Το '53 πήρε πρώτη φορά η μαμά μου γράμμα από μας. Και τότες έμαθε που είμαστε εμείς, που βρισκόμαστε. Η μαμά μου ελληνικά ήξερε πολύ ωραία να γράφει γιατί είχε τελειώσει σχολείο.

Και ύστερα μαθαίναμε μακεδονική ιστορία, λογοτεχνία, γραμματική, γεωγραφία. Τα ίδια, ό,τι μαθαίναμε ελληνικά τα μαθαίναμε και μακεδόνικα. Μάθαμε και για το Ίλιντεν, για τη Μακεδονία, πότε και πως χωρίστηκε, αυτά όλα τα μαθαίναμε. Ύστερα αρχίσαμε και μας μάθανε να γράφουμε και να μιλάμε μακεδόνικα. Περισσότερο μακεδόνικα μαθαίναμε απ' τα ελληνικά. Τα ελληνικά τα μαθαίναμε σαν ξένη γλώσσα. Τα μακεδόνικα τα μαθαίναμε σαν μητρική γλώσσα.

Τέσσερα χρόνια περίπου ήμουν στο Μπάλατον Άλμαντι, από την πρώτη μέχρι την τέταρτη τάξη και τέσσερα χρόνια στο Μπάλατον Κένεσιε, από την πέμπτη μέχρι την όγδοη. Εκεί τελείωσα. Και είχαμε σειρά, μεγάλη σειρά είχαμε. Ο δάσκαλος ήταν δάσκαλος. Τον βλέπαμε σαν να ήταν θεός! Παρ' όλα που λένε ότι μας είχανε σαν τους Γενητσάρηδες, αυτό δεν είναι έτσι. Μας έμαθαν να ζήσουμε. Να ξέρουμε να εκτιμάμε. Όλα αυτά τα παιδιά που βγήκανε από κει, γινήκαμε άνθρωποι. Δεν ξέρω άνθρωπο από μας, που μεγάλωσε και να μη δουλεύει. Δεν ξέρω άνθρωπος, που να πήγε στη φυλακή, δεν ξέρω άνθρωπο που να είναι γκάγκστερ. Και ο Έλληνας και ο Μακεδόνας σε όποιο εργοστάσιο δούλευε, ο Ούγγρος τον εκτιμούσε.

Τελειώσαμε την όγδοη τάξη, όποιος ήταν καλός μαθητής πήγαινε μεσαία σχολή, όποιος δεν ήταν, μάθαινε να γίνει ηλεκτρολόγος ή τορναδόρος. Εγώ χημική σχολή πήγα. Για να πας σ' αυτό το σχολείο έπρεπε να δώσεις εξετάσεις, όπως τα ουγγρικά τα παιδιά. Πήγα έδωσα εξετάσεις, βγήκα άριστη, αλλά όχι στην ουγγρική γλώσσα. Την ουγγαρέζικη τη γλώσσα δεν την ξέραμε ακόμα καλά, γιατί ήμασταν μαζεμένοι όλοι οι Έλληνες. Ελληνό-

πουλα και μακεδονόπουλα, μιλούσαμε... αν ήσουν ελληνόπουλο ελληνικά σε μιλούσα, αν ήταν οι άλλοι μακεδονόπουλα, μακεδόνικα μιλούσαμε. Ουγγαρέζικα δεν μιλούσαμε καμιά φορά. Κι έτσι την γλώσσα δεν την ξέραμε την ουγγαρέζικη, όταν πήγαμε στο γυμνάσιο, αυτά τα τέσσερα χρόνια ήταν πάρα πολύ δύσκολα.

Ελληνόπουλα και μακεδονόπουλα

Στους σταθμούς, στην αρχή χωριστά ήταν τα ελληνόπουλα και χωριστά τα μακεδονόπουλα. Τα μακεδονόπουλα ήταν στο Μπάλατον Άλμαντι και τα ελληνόπουλα σ' ένα άλλο σταθμό στο Τσούργκο. Χωριστά ήμασταν, δεν ήμασταν μαζί. Ύστερα οι μεγάλοι αποφασίσανε να μην είναι χωριστά και κάνανε τα μεγάλα τα παιδιά ελληνόπουλα και μακεδονόπουλα να είναι μαζί στο Άλμαντι και τα μικρότερα τα παιδιά να είναι στο Μπάλατον Κένεσιε. Αλλά τότες δεν είχαμε διαφορά, Έλληνας είσαι, Μακεδόνας είσαι, αγαπιόμασταν σαν αδέρφια. Η μόνη διαφορά ήταν όταν είχαμε εμείς μακεδόνικα, τότες τα ελληνόπουλα παίζανε έξω. Κι εμείς τους ζηλεύαμε. Γιατί αυτοί δεν μαθαίνανε τη μακεδόνικη γλώσσα, εμείς γιατί μαθαίναμε τα ελληνικά; Εμείς πηγαίναμε στο σχολείο, αυτοί παίζουν έξω. Μαθαίναμε και την ουγγρική γλώσσα, αυτή ήταν η τρίτη γλώσσα μας, κι ύστερα τέταρτη γλώσσα μας την έβαλαν τη ρώσικη γλώσσα. Τέσσερις γλώσσες μαθαίναμε.

Έλληνες, Μακεδόνες, όλοι μαζί ήμασταν εκεί. Αλλά τότες δεν ήταν πρόβλημα αυτό. Αυτό το πρόβλημα το μακεδόνικο τώρα δημιουργήθηκε. Εκείνα τα χρόνια εμείς δεν ξέραμε τι θα πει αυτό. Τα ελληνόπουλα μας εκτιμούσαν σαν μακεδονόπουλα κι εμείς αυτούς σαν ελληνόπουλα. Μέχρι τώρα δεν είχαμε πρόβλημα με τους Έλληνες στην Ουγγαρία. Αλλά τώρα που θέλουμε κι εμείς να έχουμε μακεδόνικα, ένα σχολείο, μια αίθουσα να μαζευόμαστε... Τις 25 του Μάρτη την ελληνική γιορτή τη γιορτάζουμε κι εμείς, γιατί να μην γιορτάσουν και οι Έλληνες μακεδόνικη γιορτή; Όταν κάνουμε μια γιορτή Ιλιντεν, μαζί με τους Έλληνες να τη γιορτάσουμε. Αλλά κάπως τώρα, τα μακεδόνικα τραγούδια, η μακεδόνικη γιορτή χάθηκαν. Και λέμε γιατί χάθηκαν;

Εμείς ζούσαμε προσωρινά εδώ, γιατί οι δασκάλοι μας μάς λέγανε «παιδιά να μάθετε, γιατί εσείς θα είστε τα παιδιά που θα γυρίσετε στα χωριά σας». Εμείς τόσα χρόνια με αυτό ζούσαμε. Πως θα γυρίσουμε πίσω. Αλλά πέρασαν πενήντα χρόνια και δεν γυρίσαμε πίσω. Παρ' όλα τα τόσα χρόνια που είμαστε εδώ, η πατρίδα μας πάντοτε η Ελλάδα ήτανε. Και η Μακεδονία και το χωριό μου, εκεί που γεννήθηκα. Μονάχα κρίμα είναι, αυτό θα το πω όπου και να πάω, μονάχα η Ελλάδα δεν αισθανότανε όπως εμείς αισθανόμασταν. Γιατί εμείς ζούσαμε εδώ και λέγαμε «η πατρίδα μας εκεί είναι». Αλλά αυτοί λέγανε «οι ξένοι», εμείς ήμασταν οι ξένοι.

Παιδάκια μικρά είμαστε, ο πόλεμος αν δεν ερχότανε, εμείς εκεί θα είμαστε, εκεί θα δουλεύαμε, εκεί θα είχαμε τα σπίτια, τα χτήματα. Αφήσαμε όλα, ό,τι είχε ο κόσμος, όλα εκεί τα αφήσαμε. Και τόσα χρόνια να μην μπορούμε να πάμε στα χωριά μας! Δεν μας αφήνανε. Δεν ξέρω γιατί μπορούσαν αυτό το πράγμα να το κάνουνε τόσα χρόνια. Γιατί γεννήθηκα Μακεδόνα. Μακεδόνα ήτανε η μαμά μου. Μακεδόνας ήταν ο μπαμπάς μου. Αλλά ο άντρας μου ήταν Έλληνας. Εμείς εδώ αγαπηθήκαμε, δεν δίναμε σημασία αν είσαι ελληνόπουλο ή μακεδονόπουλο. Η αγάπη ήταν το ίδιο. Δεν βλέπαμε τι είσαι. Εμείς μεγαλώσαμε σαν αδέρφια.

Το 1956 η Ευρώπη μετακόμισε στη Βουδαπέστη για να σπουδάσει χημεία σε τεχνικό κολλέγιο και για να είναι κοντά στην αδελφή της. Όταν πήρε πτυχίο το 1960 βρήκε δουλειά στην ίδια πόλη ως χημικός.

Ντόχανγκιαρ

Το Ντόχανγκιαρ ήτανε μεγάλο χτίριο, πριν ήταν εργοστάσιο που κάνανε τσιγάρα. Όταν ήρθαν οι Έλληνες, οι ουγγρικές αρχές το άδειασαν και πήγαν αλλού τους εργάτες να δουλέψουν για να βάλουν τους Έλληνες κάπου. Μέσα ήταν ένας μεγάλος διάδρομος, πέρα ως πέρα, κι απ' την μια μεριά κι απ' την άλλη είχε δωμάτια και κάπου τέλος στο διάδρομο είχε μια κουζίνα και ένα μπάνιο για όλους. Κι ύστερα με τη σειρά μαγειρεύαν εκεί. Ο κόσμος έτσι ζούσε εκεί. Για χρόνια τα χρόνια όλος ο κόσμος είχε δυσκολία. Όχι μονάχα εμείς. Και οι Ουγγαρέζοι είχανε μεγάλη δυσκολία. Το κράτος ύστερα απ' τον πόλεμο έπρεπε να χτίσει όλη τη Βουδαπέστη. Τα τραμ δεν ήταν φτιαγμένα ακόμα και ο κόσμος πήγαινε με τα πόδια. Ώρες ολόκληρες πήγαινες με τα πόδια. Γι' αυτά τα χρόνια και γι' αυτή τη δυσκολία που είχε το κράτος, εμείς πολλά πήραμε [από αυτό].

Πήγα στη Βουδαπέστη να ζήσω και πήγα εκεί στους Έλληνες. Ήξερα που εκεί κάθονται Έλληνες και πήγα και ζήτησα αν μπορώ εκεί να πάω να ζήσω. Γιατί σπίτι δεν είχα. Και με δώσανε κρεβάτι, από κει πήγαινα στη δουλειά. Εκεί γνωρίστηκα με τον άντρα μου, μαζί χορεύαμε, μαζί πηγαίναμε παντού. Υπήρχε μια μεγάλη αυλή ανάμεσα στα κτίρια και απέξω ήταν κλειστό. Τα γλέντια όλα εκεί γινότανε, οι γιορτές εκεί γινότανε, όλοι οι Έλληνες το βράδυ εκεί. Είχαμε παγκάκια, οι άντρες εκεί καθότανε και συζητούσαν για την πολιτική ή έπαιζαν ποδόσφαιρο, είχαμε πολύ καλή ομάδα, ο «Όλυμπος». Εκείνο το μέρος ήταν πάντα γεμάτο από κόσμο. Εκεί ήταν το εστιατόριο, που τρώγαμε, ήταν πολύ φτηνά. Μουσική είχε εκεί, μακεδονική και ελληνική, πίναμε κάτι, η νεολαία εκεί, χορεύαμε.

Παντρευτήκαμε το 1961. Πήγαμε στην Κοινότητα, υπογράψαμε και τελείωσε. Δεν είχε παπάδες και τίποτες, αυτό ήταν όλο-όλο. Εγώ πήγα στα

κορίτσια, ο άντρας μου πήγε στους άντρες και περιμέναμε τη σειρά μας να μας δώσουν σπίτι. Ύστερα από οχτώ μήνες μας δώσανε σπίτι, κι αρχίσαμε τη ζωή μας.

Μια μέρα το 1988, η Ευρώπη περίμενε το λεωφορείο για να πάει στη δουλειά, όταν εμφανίστηκε η Ιλόνκα, μια 86χρονη χήρα που ζούσε σε διαμέρισμα χωρίς φως και θέρμανση, και ζήτησε τη βοήθειά της.

Μια εντυπωσιακή σύμπτωση

Πήγαμε στο σπίτι της, δεν ήτανε καθαρισμένο και έτσι καθόμουνα εκεί και αρχίσαμε να μιλάμε.

«Ευρώπη με λένε» της είπα, «Ελληνίδα είμαι, δεν ξέρω πόσο ξέρεις για τους Έλληνες;»

«Ο αδερφός μου, Θεός 'σχωρέσ' τον» λέει «είχε ένα κοριτσάκι, ξανθό με γαλανά τα μάτια, ένα ωραίο κοριτσάκι».

Ρώτημα το ρώτημα κατάλαβα ότι εγώ ήμουν αυτό το κοριτσάκι. Ύστερα από 40 χρόνια! Άρχισα να κλαίω εγώ, η γριούλα σηκώθηκε απ' το κρεβάτι. Την λέω:

«Εγώ είμαι αυτό το κοριτσάκι» «Εδώ πολύ κρύο κάνει», την λέω ύστερα «έχω σπίτι με καλοριφέρ και καθαρό, θα περάσεις ώσπου να ζεσταθεί το σπίτι σου».

Και σηκώνεται η γριούλα και έρχεται μαζί μου. Κάθισε κάμποσες μέρες, όλο την έλεγα «κακόμα δε ζεστάθηκε το σπίτι σου». Και με είπε η καημένη όλη την ιστορία της και ύστερα από ένα μήνα δεν την άφησα να φύγει.

Σηκωνότανε και... άκουγα τα ποδάρια και ερχότανε χτυπούσε την πόρτα μου.

«Κορίτσι μου! Κοιμάσαι;» Δύο η ώρα τη νύχτα. Να με σκεπάσει ήρθε να μην κρυώσω.

Της λέω: «Πάνε βρε να κοιμηθείς, μεγάλη είμαι, δεν είμαι μικρό κοριτσάκι να μη ξέρω να σκεπαστώ».

«Α, κορίτσι μου, άμα θα αρρωστήσεις τι θα γίνει μ' εμένα;»

Και ύστερα όταν πέθανε ο άντρας μου δε με κακοφάνηκε τόσο πολύ όταν πέθανε η γριούλα. Γιατί όταν πέθανε ο άντρας μου, την είχα τη γριούλα στο σπίτι. Γυρνούσα σπίτι και όλο με μιλούσε σαν καλύτερα από μια μάνα. Αλλά όταν την έχασα και τη γριούλα έμεινα μόνη μου στο σπίτι μου, μ' έπιασε ένας φόβος. Και αγάπη πήρα απ' τη γριούλα και χρυσά μ' έδωσε. Αυτό το δαχτυλίδι δικό της ήτανε, η βέρα της. Καμιά φορά δεν το βγάζω. Πριν να πεθάνει μου το 'χε δώσει. Όταν πήγα να τη δω στο νοσοκομείο, εγώ ωραία ντυμένη, έτσι με κοίταξε και τα μάτια της ήταν γεμάτα με δάκρυα. Λέει «τι όμορφη που είσαι κορίτσι μου». Ώσπου ζω αυτά τα μάτια

τα βλέπω. Και εγώ κάθισα κοντά της. Είχε μεγάλο χέρι έτσι και όλο κόκαλα της ήταν το χέρι.

Στα οχτώ χρόνια που έζησαν μαζί, η Ιλόνκα μιλούσε συχνά για τον αδελφό της και τη γυναίκα του. Ότι γύρευαν χρόνια την Ευρώπη όταν γύρισε εκείνη στο παιδικό σταθμό αλλά δεν μπόρεσαν να τη βρουν. «Η οικογένεια αυτή ήθελε να με πάρει για πάντα», είπε η Ευρώπη. «Δεν θα μπορούσα ποτέ να τους το ανταποδώσω, άρα έπρεπε να τα δώσω πίσω στην Ιλόνκα».

Συνάντηση με τη μητέρα

Η μάνα μου έμεινε στην Ελλάδα. Αλληλογραφία είχαμε και το '65, πριν να φύγει για τον Καναδά, ήρθε στη Σκόπια, γιατί η αδερφή μου το '64 απ' την Ουγγαρία πήγε στη Σκόπια να ζήσει, γιατί εκεί ήτανε του γαμπρού μου οι γονείς. Τότες η Ελλάδα κάπως τα είχε καλά με τη Γιουγκοσλαβία, αλλά με την Ουγγαρία όχι. Απ' την Ουγγαρία δεν μπορούσαμε να πάμε, ούτε να πάμε ούτε να 'ρθούμε, τίποτες. Έτσι απ' την Ουγγαρία πήγαμε εμείς στη Σκόπια και κει ανταμωθήκαμε στην αδερφή μου.

Πολύ αδύνατη ήτανε, πετσι και κόκαλο. Σαράντα κιλά. Κουράστηκε, έκανε το σπίτι στο χωριό απ' το μηδέν, δούλευε τα χωράφια μόνη της. Ήταν από πάνω ως κάτω με μαύρα κτυμένη, με τη μαντήλα της. Η καημένη μας έβλεπε και εμείς τη βλέπαμε και... σαν ξένοι, όχι σαν μάνα με κόρη. Λυπητερό πράμα ήτανε. Υστερ' από δύο βδομάδες έφυγε, γύρισε στην Ελλάδα.

Επιστροφή στην Πρεκοπάννα

Από πολλά χρόνια άρχισα να μαζεύω τα λεφτά γιατί ήθελα να πάω στην Ελλάδα. Βίζα χρειαζότανε για την Ελλάδα. Το '75 δώσαμε τα χαρτιά στην Πρεσβεία στη Βουδαπέστη να πάρουμε βίζα. Με φώναξε εμένα ένας από μέσα σ' ένα γραφείο και με λέει:

«Από ποιο χωριό είσαι;»

Του λέω «απ' την Πρεκοπάννα».

«Ποιος ήτανε ο μπαμπάς σου;»

«Μαρίνοφ Τόντορ» του λέω, χωρίς να το σκεφτώ, όπως μου ερχότανε.

«Το χωριό σας Πρεκοπάννα το λένε;»

«Ναι, Πρεκοπάννα. Πάνω στο Βίτσι είμαστε».

«Α καλά, ευχαριστώ».

Η κόρη μου κι ο άντρας που πήραν βίζα, εγώ δεν πήρα. Είμαι λίγο νευρική όταν δεν μπορώ να κάνω τη δουλειά μου όπως θέλω. Του λέω:

«Γιατί δεν πήρα εγώ βίζα;»

«Μη ρωτάτε» μου λέει «άιντε, βγέστε έξω».

«Γιατί να βγω έξω; Εγώ δεν γεννήθηκα στην Ελλάδα; Εγώ δεν είμαι απ' την Πρεκοπάννα; Γιατί; Ο άντρας μου Έλληνας είναι. Τι έχετε; τι έχετε; Γιατί δεν μπορώ να πάω;»

«Σας παρακαλώ βγέστε έξω».

Κι εγώ ύστερα, απ' την πόρτα γυρίζω έτσι: «Να σας χέσω και τη χώρα σας κι όλους τους Έλληνες που είσαστε κει». Τουλάχιστο να έλεγε κάτι! Για παράδειγμα «γιατί είσαι Μακεδόνα» ή «γιατί λες Πρεκοπάννα και δε λες Περικοπή». Ύστερα έκανα πολλές φορές αίτηση. Μονάχα το '88, πέτυχα, με γνωριμία, να πάρω βίζα.

Για πρώτη φορά πήγαμε στην Ελλάδα με την κόρη μου και τον γαμπρό μου. Όταν φτάσαμε στο χωριό μας, είδα το χωριό, πέντε σπίτια κι όλα γκρεμισμένα, όπως τα άφησα το '48 όταν το καίγανε τα χωριά. Και δύο γυναίκες σε μία κουβέρτα καθότανε με μαύρα ρούχα ντυμένες, λίγο πιο κάτω από τη βρύση. Στο χωριό ήξερα που κάθεται η θεία μου η Ελένη, του μπαμπά μου η αδερφή. Και λέω:

«Καλημέρα σας, γυρεύω την Τόλη Ελένη». Στα ελληνικά.

«Βρε Τόλενα Λένα γκα μπάρα», είπε η μία, μακεδόνικα. Και τους λέω κι εγώ στα μακεδόνικα:

«Απ' την Ουγγαρία είμαι, ο μπαμπάς μου ήτανε ο αδερφός της Ελένης. Εγώ είμαι η Ευρώπη, του Θόδωρου η μικρότερη κόρη».

Ε, αυτή η μία, «Λένωωω!!» Άρχισε να φωνάζει με μια φωνή... άγρια, αλλά από πόνο που βγαίνει. «Λένωωω!! Λένωωωω! Έλα Λένωωω!!, Τούκα Ευρώπη να Τόντορ κερκα, Λένωωω!!» (Εδώ είναι η Ευρώπη, η κόρη του Θόδωρου, Λένωωω!) Σ' όλο το χωριό αντιλαλούσε η φωνή της. Και η θεία μου όταν άκουσε, «Ελένη, Ελένη», άρχισε να τρέχει, με μαύρα ρούχα γιατί πέθαν' ο άντρας της, πέθαν' κι ο γιος της. Αυτή η καημένη η θεία μου, όταν έφτασε, σταμάτησε από μένα περίπου ένα μέτρο, με κοίταξ' έτσι:

«Μαρή τσούπω τσι κέρκα σί τι; Τί σι να Τόντορ; Να Τοντόροτα κέρκατα σί (Μωρέ κορίτσι μου, ποιανού κόρη είσαι; Είσαι του Θόδωρου; Είσαι η κόρη του Θόδωρου;)». Άρχισε να κλαίει! Ένα κλάμα!!! Μονάχα στα φιλμ βλέπεις τέτοιο κλάμα, να κλαίει, να κλαίει, έτσι με άρπαξε, με αγκάλιασε, και εγώ κλαίω και αυτή, κι αυτές οι δύο γυναίκες κλαίνε, κι αυτές σηκώθηκαν, όπως ήταν, κάθονταν στο αυτό, σηκώθηκαν, ε, κλαίγαμε, κλαίγαμε, Ύστερα ήρθε η κόρη μου, κι η κόρη μου έκλαιγε από πίσω, γιατί μ' είδε εμένα που κλαίω, ο γαμπρός μου δεν μπορούσε να μιλήσει, γιατί είδε αυτό που είδε.

Κι ύστερα η καημένη μας πήρε στο σπίτι της, αλλά το σπίτι της τι, τι να πω; Κρεβάτι τίποτες, όπως ήμασταν πριν πενήντα χρόνια. Τα ίδια σπίτια, το ίδιο τζάκι, τίποτες δεν άλλαξε εκεί. Εκεί 'μαστε, και ύστερα πήγαμε στην άλλη θεία μου. Καθίσαμε εκεί, έτσι, μπροστά στο σπίτι καθίσαμε σε

ένα σεντούκι. Ο θείος μου κι η θεία Καλλιόπη την λένε, στην Αθήνα ζούνε και χτίσαν σπίτι στο χωριό. Ήρθε η άλλη θεία μου, ήρθε ο θείος μου, ο αδερφός του μπαμπά μου, αυτός που ήταν στην Τασκένδη. Κλάματα, κλάματα, κλάματα! Καθίσαμε δυό μέρες, κι ύστερα κατεβήκαμε μέχρι την Αθήνα. Εγώ γύρισα πίσω με το τρένο απ' την Αθήνα, γιατί έπρεπε να πάω στη δουλειά. Τα παιδιά τα άφησα στην Αθήνα, πήγανε με πλοίο σε κάμποσα νησιά και γύρισαν πίσω με το αυτοκίνητο.

Μάνες και κόρες

Στη ζωή μου, το πρώτο είναι το παιδί μου. Για όλα. Όταν είναι για την Αφροδίτη, δεν με πονάει τίποτες, δεν είμαι κουρασμένη, τίποτες. Εγώ νομίζω, να γίνεις μάνα είναι μεγάλο πράμα. Έλεγα κάποτε στον εαυτό μου ό,τι και να γίνει εγώ το παιδί μου καμιά φορά δεν θα το αφήσω να φύγει από κοντά μου. Αν σκοτωθώ, ας σκοτωθεί κι αυτό. Αλλά δεν θα το αφήσω έτσι, όπως εμείς μείναμε χωρίς γονείς.

Όταν πήγαινα στο σχολείο, δεν είχα ούτε καλά, ωραία ρούχα, ούτε ωραία παπούτσια. Το καλοκαίρι όταν πήγαινα δουλεύα κι έβγαζα κάμποσα λεφτά, απ' αυτά αγόραζα, ήθελα να είμαι όμορφη, να είμαι όμορφα ντυμένη. Τότε βγήκαν τα παπούτσια με τακουνάκι, οι νάυλον κάλτσες, με πονούσε να έχω κι εγώ, γιατί αυτοί που είχαν γονείς, στο σπίτι είχανε τέτοια και τους ζήλευα. Αλλά περισσότερο ζήλευα όταν είχαμε στο σχολείο μας χορό και σε κάποιονα ερχόταν η μάνα του. Και η μάνα εκεί καθότανε και την κοιτούσε την κόρη της. Και ζήλευα γιατί εγώ πολύ ωραία χόρευα, ροκ εντ ρολ, τουίστ κι εμένα πολύ μ' αγαπούσαν τα παιδιά. Ζήλευα όταν έβλεπα τις άλλες κοπέλες και εκεί ήταν οι μάνες τους. Κι εμένα δεν ερχότανε κανένας.

Σοφία Σάββα Πλούκοφσκα⁶

Η Σοφία Πλούκοφσκα γεννήθηκε στις 17 Ιανουαρίου 1935 στο χωριό Πλατύ ή Στρ'κοβο, το οποίο βρίσκεται σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων από τη λίμνη των Πρεσπών. Εκείνη την περίοδο όλοι οι κάτοικοι του χωριού μιλούσαν μεταξύ τους μακεδονικά. Στη διάρκεια του Εμφυλίου πάνω από τα τρία τέταρτα των κατοίκων πέρασαν τα σύνορα και εγκαταστάθηκαν στη Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας ή σε άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Σήμερα όλοι οι κά-

6. Συνέντευξη της Σοφίας Πλούκοφσκας στη Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν, Σκόπια, 29 Ιουλίου 1998 και Πλατύ 6/8/1998.

τοιχοι του χωριού μιλάνε ελληνικά. Όταν έγινε η συνέντευξη, η Σοφία ήταν μαυροντυμένη, μια που πρόσφατα είχε χάσει τον άνδρα της, και ζούσε μόνη της σε ένα μικρό, αλλά ζεστό σπιτάκι στη συνοικία Μπούτελ II των Σκοπίων, όπου ζουν και πολλοί άλλοι πολιτικοί πρόσφυγες από την Ελλάδα. Πίσω από το σπίτι της είχε ένα μικρό λαχανόκηπο, όπου καλλιεργεί τα ζαρζαβατικά της. Η Σοφία είναι μικροκαμωμένη, δεν δείχνει τα χρόνια της και στο ανοιχτό της πρόσωπο λάμπουν δύο ζωηρά γαλάζια μάτια.

Σοφία Σάββα είναι το επίθετο στα ελληνικά, στα μακεδόνικα Κριστίνοφσκα. Ο μπαμπάς μου στο χωριό τον λένε Στόγιαν. Στα ελληνικά γράφεται Ιωάννης. Η μάνα μου λέγεται Ευαγγελιώ, τη φωνάζουμε Γκέλα, μακεδόνικα, Γκέλα. Ο μπαμπάς μου ήταν αγρότης. Το Πλατύ ήταν μικρό χωριό, κάπου 50 σπίτια. Όμορφο χωριό ήτανε, γεμάτο ζωή, τότες πριν τον πόλεμο ...

Εμφύλιος Πόλεμος

Έπεσε ο Εμφύλιος Πόλεμος το 1947, στα χωριά μας ζούσανε πολλοί πρόσφυγοι... που τους είχαν φέρει οι Έλληνες. Τότες μας τυραννούσαν, δεν μας αφήνανε στο σχολείο να μιλάμε μακεδόνικα. Θυμάμαι έτσι μια φορά, βγήκαμε διάλειμμα και μιλάμε αναμεταξύ μας μακεδόνικα. Μπαίνουμε μέσα και ο δάσκαλος πήρε τη βέργα και χτυπάει όλους. «Γιατί μιλάτε βουλγάρικα;» Παλιοβουλγάρικα λέγανε. Δεν λέγαν μακεδόνικα, καθόλου δεν λέγαν τη λέξη αυτή. Παλιοβουλγάρικα.

Άρχισε ο πόλεμος, εμείς ζούσαμε στην Πρέσπα. Επειδή είναι στα σύνορα της Γιουγκοσλαβίας, οι αντάρτες μπήκαν πρώτα στην Πρέσπα και υποχώρησαν ο στρατός και η αστυνομία, που ήταν οι Έλληνες, φύγανε όλοι και εδώ ελευθερώθηκε, δηλαδή ήτανε οι αντάρτες. Και τώρα τι γίνεται; Κάθε μέρα μας βομβαρδίζουνε. Έρχονται τα αεροπλάνα και μας βομβαρδίζουνε. Στα σπίτια είναι μόνο οι γριές και τα παιδιά. Οι άλλοι ήταν όλοι επιστρατευμένοι. Στην αρχή οι αντάρτες επιστράτευαν τους άντρες μόνο και μετά και τις γυναίκες και τις κοπέλες. Οι γυναίκες ήταν τραυματοφορίνες. Μεγαλύτερα παιδιά που ήταν 14 ή 15 χρονών έκαναν τους συνδέσμους. Να και θυμάμαι κι εγώ έκανα μια φορά το σύνδεσμο. Και τώρα κοίταξε τι... δηλαδή να φανταστώ τώρα τι εξυπνάδα είχαμε. Με το γαϊδουράκι κάτι μου έδωσε να πάω. Κάνα γραμματάκι και μου λέει «θα πας...» εγώ ήμουνα έτσι ξανθούλα, λίγο έτσι χαμογελούσα και μ' αγαπούσαν. Και αυτοί άνθρωποι ήταν, να πούμε, οι χωροφύλακες. Και μόλις έφτασα σε μια γέφυρα, και βλέπω από κει έρχονται φαντάρτοι και τώρα πώς μου κάπνισε, πώς μου ήρθε στο νου, και βάζω το σημειωματάκι αυτό στο αυτί του ... στο γαϊδουράκι. Και πέρασα, ούτε μου έκαναν έλεγχο.

Κάθε μέρα ερχότανε τ' αεροπλάνα, κάναμε καταφύγια, όλοι στα σπίτια, στους κήπους κάναν καταφύγια. Και θυμάμαι σε κάθε βουνό βάζανε από ένα με το όπλο. Μόλις άκουγε να βουίζει αεροπλάνο, αυτός πυροβολούσε, δηλαδή έδινε σημείο ότι έρχεται αεροπλάνο, για να κρυφτεί ο κόσμος. Σύστημα είχαν κάνει έτσι. Και εμείς τα τέσσερα παιδιά, κάθε πρωί, φεύγαμε. Η γιαγιά δεν μας έστειλε σ' ένα καταφύγιο όλοι, έλεγε «Η Σοφίκα –Σοφίκα με φώναζε–, η Σοφίκα θα πάει στο καταφύγιο αυτό, ο Μήτσος θα πάει εκεί, η Μαρία σ' αυτό το καταφύγιο και η Ελευθερίτσα εκεί». Γιατί; Γιατί αν πέσει βόμβα, να μη σκοτωθούμε όλα μαζί.

Έλεγα: «Θεέ μου μια μέρα να μην έρχονται τα αεροπλάνα, να μη βομβαρδίζουν, να φάω κρεμμύδια, να μου τηγανίσει η μαμά κρεμμύδια και ψωμί να φάω, μόνο να είμαι στο σπίτι, να μην κρύβομαι όλη την ημέρα». Στο καταφύγιο. Και αυτό γινότανε μέρα με τη μέρα, απ' το '47 μέχρι το '48 που φύγαμε. Ήταν ένα αεροπλάνο, ο «γαλατάς» λεγότανε. Μεγάλο, αυτό έκανε ανίχνευση, πως το λένε. Έβλεπε πρώτα τι γίνεται και μετά ερχότανε και βομβαρδίζανε. Αυτό μόνο με μυδράλια έριχνε. Βόμβες δεν έριχνε. Αυτό το θυμάμαι. Πολύ χαμηλά πετούσε. Και μια μέρα, είχαμε πάει σ' ένα καταφύγιο κοντά στο χωριό και εκεί είχαμε και αποθήκες. Και εμείς παίζαμε τα παιδιά κρυφτό, με τα σκυλιά με τα γατιά, ο σκοπός πυροβόλησε με το όπλο, και δεν το ακούσαμε. Και ο γαλατάς μας ήρθε πάνω απ' το κεφάλι. Και εμείς τότες όλοι μαζί χωθήκαμε. Το καταφύγιο αυτό έχει τρύπες. Και ο γαλατάς, σαν άρχισε να ρίχνει με μυδράλια, νομίζεις στο κεφάλι μας κατέβηκε. Και εμείς όλα λιποθυμήσαμε. Απ' το φόβο, απ' τον καπνό. Και δύο-τρία παιδιά βλέπουμε τραυματίστηκαν λίγο. Δεν ήταν σοβαρά πολύ. Και η γιαγιά αμέσως με το κάρο ήρθε και μας πήρε όλα τα παιδιά, στο κάρο μας έβαλε και μας έφερε. Και μόλις προλάβσαμε, ήρθαμε στο σπίτι, ήρθαν και βομβάρδισαν και την αποθήκη. Αυτό το θυμάμαι παρά πολύ καλά.

Και άλλη περίπτωση. Είχαμε πάει με τη γιαγιά στην Καλλιθέα, στο διπλανό χωριό. Και είμαστε στο μπαλκόνι και ήρθαν τ' αεροπλάνα, δεν προλάβουμε να κατεβούμε και βλέπαμε πως πέφτουν οι βόμβες. Και είπαμε «Ω, τώρα ποιος ξέρει ποια θα σκοτώσουνε». Δεν πέρασε ούτε μισή ώρα, τρέχει τρέχει μια γυναίκα, με τα κλάματα, και φωνάζει τη γιαγιά. Στο σπίτι της γιαγιάς, ήταν τα δυό αδέρφια της γιαγιάς μου, έπεσαν οι βόμβες και τραυματίστηκαν 3 άτομα και ένας ανηψιός σκοτώθηκε, ο Σταύρος. Η γιαγιά έκλαιγε... Και κάθε μέρα αυτό γινότανε. Και νομίζω ότι αυτή ήταν η αιτία που έγινε αυτό να μας πάρουνε.

Αναχώρηση

«Θα φύγετε στη Σερβία». Ούτε μας είπαν Πολωνία, ούτε άλλο κράτος, μόνο Σερβία, έτσι λέγαμε τη Γιουγκοσλαβία: Σερβία. «Εκεί; Μα πώς θα πάμε

εκεί;» Δηλαδή, είχαμε τόσο τρόμο, τόσο φόβο. «Εκεί δεν θα βομβαρδίζουν αεροπλάνα, και θα 'χουμε ψωμί με μαρμελάδα». Εμείς δεν είχαμε κοντά πόλη και γλυκό δεν είχαμε φάει. Τα παιδιά, ξέρετε, θέλουν γλυκό κάτι να φάνε. Δηλαδή αυτό έφτανε εμείς για να αποφασίσουμε να φύγουμε.

Σε κάθε τριάντα παιδιά έστειλαν μια γυναίκα ή κοπέλα μεγαλύτερη. Και πως τις διάλεξαν τις γυναίκες αυτές; Τη μαμά μου τη διάλεξαν επειδή είναι μονόματη, πολύ αγαπούσε τα παιδιά, και από το σπίτι μας ήταν ο μπαμπάς μου αντάρτης, η θεία μου αντάρτισσα, ο θείος μου αντάρτης, και η μαμά μου έστελνε έξω τέσσερα παιδιά. Θυμάμαι έκαναν συγκέντρωση και τώρα πρότειναν: θα πάει να πούμε η τάδε γυναίκα. Η μάνα μου – εγώ θυμάμαι, γιατί εγώ άκουγα εκεί, στην πόρτα στεκόμουν. Η μαμά μου λέει «δεν μπορώ, επειδή» λέει «δεν ξέρω τι θα πει ο άντρας μου, όταν θα μάθει». Τότε η γιαγιά μου σηκώθηκε και λέει «εγώ, εγώ είμαι αυτή που θα δώσω απολογισμό στο γιο μου και θα πω ότι εγώ έστειλα τη νύφη μου». Δηλαδή η γιαγιά μου ήταν η αιτία, η οποία ήθελε να πάει η μάνα μου με τα παιδιά. Λέει τουλάχιστο θα 'χει τα παιδιά της. Εντωμεταξύ είπαν αμέσως ότι, αν πάει η μαμά μου, δεν θα έχει τα παιδιά της μαζί της, θα πάρει από άλλο μαχαλά. Και μας είπανε από τότες, ότι δεν πρέπει να φωνάζουμε «μαμά» τη μαμά μπροστά στ' άλλα παιδιά. Για να μη πληγώνονται τα άλλα παιδιά που δεν είχαν μάνες.

Και έτσι ήρθε αυτή η μέρα που ξεκινήσαμε. Θυμάμαι, είχα τη γιαγιά μαζί. Ζούσα στη γιαγιά, της μάνας μου τη μάνα, επειδή αυτοί ήταν πιο πλούσιοι, και δεν είχαν άλλα παιδιά. Και μόλις είχα έξι μήνες πήγα να ζήσω με τη γιαγιά μου, έτσι μπορούσαν να μου δώσουν περισσότερο φαγητό και να βοηθήσω και τη γιαγιά. Και την αγαπούσα και μ' αγαπούσε... Η μαμά μου είχε τρία παιδιά άλλα. Είμαστε μεγάλη οικογένεια, πολύ μεγάλη οικογένεια και πιο φτωχοί. Και τη βοηθούσα, έκανα όλες τις δουλειές της γιαγιάς μου εγώ. Γιατί η γιαγιά ήτανε μόνη. Μόλις έμαθε η γιαγιά ότι θα φύγω κι εγώ και ότι η μαμά θα πάρει όλα τα τέσσερα τα παιδιά, παρακαλάει τη μάνα μου και της λέει:

«Γκέλω, σε παρακαλώ πολύ, άφησε μου τη Σοφίκα».

«Εγώ να πάω να κρυφτώ και να αφήσω τη Σοφίκα να σκοτωθεί εδώ; Εγώ πάω για τα παιδιά, μαμά», λέει η μάνα μου.

«Να ξέρεις», λέει, «όταν θα βομβαρδίσουν τ' αεροπλάνα», λέει, «τη Σοφίκα θα βάζω κάτω και εγώ θα ξαπλώνω πάνω», λέει. «Θα σκοτωθώ εγώ».

«Μα άμα θα σκοτωθείς εσύ», λέει, «με ποιόν θα μείνει η Σοφίκα;», λέει.

Πριν φύγουμε οι γιαγιές μας έκαναν τα καλύτερα φαγητά. Πίτες, πιτούλες που τις λέμε, έτσι, να χορτάσουμε να φάμε. Και ήρθε η μέρα που θα φεύγαμε. Μας έβαλαν σε αμάξια, απ' αυτά που τραβάνε τα βόδια, απ' τον καιρό του Νώε, αυτά τα παλιά. Οι μάνες έτρεχαν, έκλαιγαν, εμείς κλαίγαμε. Η μαμά μας σε άλλο αμάξι, όμως πάλι καλά που ήταν η μάνα μου μαζί, ενώ για τον μπαμπά μου... [δεν ξέραμε κι αν ζει].

Ταξίδι στα σύνορα

Τώρα φεύγουμε. Μας είχαν δώσει κάτι βελέντζες να σκεπαζόμαστε. Ξεκινήσαμε με τα σακουλάκια, ο,τι είχαμε στα σακουλάκια αυτά, και σαπούνη και ψωμάκι και τυράκι και κρεατάκι, ο,τι είχαν οι μάνες, οι γιαγιάδες, μάς δώσανε. Ξεκινήσαμε, μας έκλαιγαν και πηγαίναμε, εμείς είμαστε στα σύνορα πολύ κοντά. Πήγαμε, ήτανε 24 Μαρτίου, πήγαμε στον Άγιο Γερμανό. Στον Άγιο Γερμανό το βραδάκι, εκεί κοιμηθήκαμε τη νύχτα, εκεί μας βάλανε κατάλυμα. Το πρωί στις 25 Μαρτίου πήγαμε στο βουνό, πάνω από τον Άγιο Γερμανό, και καθήσαμε όλη την ημέρα στο βουνό κρυμμένοι, γιατί ήταν τ' αεροπλάνα, βομβάρδιζαν. Και μόλις νύχτωσε, ξεκινήσαμε πεζοπορία. Και εκεί στα σύνορα μας σταμάτησαν οι αντάρτες και μας είπαν να τους δώσουμε τις βελέντζες, «θα μας τα δώσετε, εκεί θα σας δώσουνε εσάς». Εγώ θυμάμαι είχα κρατήσει ένα μικρό βελεντζέ. Έτσι που το βάζαν στα άλογα, οι νύφες. Το μεγάλο, μας το είχε δώσει η γιαγιά, κόκκινο μεγάλο, το δώσαμε, γιατί δεν μπορούσαμε και να το κουβαλάμε. Ε, τώρα λεπτομέρειες... Πάμε. Λέμε «θα πάμε προς τη λίμνη». Νύχτα! Μωρά παιδιά. Κάθε μεγάλο παιδί κουβαλούσε από ένα μικρό, εγώ κουβαλούσα την Ελένη, της θείας, την «κατσαρόλα» την λέγαμε, είχε κατσαρά μαλλιά. Ήτανε δυόμισυ χρονών, κι εγώ μόλις είχα μπει στα δεκατρία. Πήγαμε προς τη λίμνη: «όχι, προς το βουνό!» Κάνα δυό-τρεις φορές μας γύρισαν, δεν βλέπαμε από που να μπούμε για τη Γιουγκοσλαβία.

Εγώ πήγαινα, είχα φιλενάδα τη Λένα – τώρα στην Τασκένδη ζει αυτή – κι αυτή είχε μια αδελφή Ρήνα, μικρότερη, και τον Πίπη. Κι αυτός είναι εδώ, στα Σκόπια. Και σε μια στιγμή, όπως πηγαίναμε νύχτα, λέει αυτή «Ω! Ο Πίπης! Ο Πίπης χάθηκε!» Και εμείς αρχίσαμε να κλαίμε όλοι. Όπως πηγαίναμε η κολόνα: «ο Πίπης χάθηκε, ο Πίπης», και όλοι ζητάνε «Πίπη!» Και τώρα γυρίζουμε, ζητάμε τον Πίπη όλοι. Και πού; Τον βλέπουμε να κοιμάται κάτω από ένα μικρό δεντράκι. Τον πήρε ο ύπνος!

Στη Γιουγκοσλαβία

Περάσαμε τα σύνορα, μπήκαμε στο Ντούπενι. Εκεί δυό άτομα μας περίμεναν. Πάλι μας βάλανε στα σπίτια εκεί, μας δώσανε ψωμί. Θυμάμαι και πιπεριές τουρσί. Πιπεριές και ντομάτες τουρσί. Και αυτοί δεν είχανε μετά τον πόλεμο. Τώρα πως μας... Από κει πήγαμε στο Λιούμποϊνο. Απ' την Λιούμποϊνο στην Μπίτολα. Εκεί μας βάλανε σε κάτι φορτηγά τα τραίνα. Αυτό το ταξίδι, θα σας πω, δεν πρόκειται στη ζωή μου να το ξεχάσω. Μας βάλανε σαν τα ζώα μέσα, σκασμός μέσα, το ένα κατουρούσε, το άλλο έκανε κακά, διάρροια, και καλά που δεν ήταν μακρινός ο δρόμος. Σκασίλα μέσα ήταν, δεν ξέρω πως επιζήσαμε εκεί μέσα.

Φτάσαμε στο Μπραΐλοβο, το ξακουστό Μπραΐλοβο. Εγώ γι αυτό το χωριό δεν μπορώ να πω καμιά καλή λέξη. Παρά πολύ φριχτή... Εκεί παρά πολλά παιδιά αρρώστησαν. Θυμάμαι η αδελφή μου αρρώστησε, είχε σαράντα πυρετό, δηλαδή έκαιγε. Και η μάνα μου με είδε από μακριά και μου λέει «έλα Σοφίκα, εσύ είσαι μικρό, θα χαμογελάς και θα πας να παρακαλέσεις την κυρία αυτή, να σου δώσει ένα “ρέσατσι” –το λέμε εμείς, ένα μάλλινο– για να το σκεπάσει». Γιατί εμείς κοιμόμαστε έξω στα άχυρα. Μέσα, εκεί που ζουν τα ζώα, δεν μας έδωσαν να σκεπαστούμε τίποτες, ενώ εμείς δεν είχαμε, όλα τα δώσαμε. Και πηγαίνω, κλαίω, παρακαλάω τη γυναίκα αυτή και, δεν μπορείτε να φανταστείτε, δεν μας τό’ δωσε! Δύο εβδομάδες κάτσαμε εκεί. Πολλά παιδιά ερχότανε εκεί, ήταν σαν σταθμός, περνούσανε και από κει φεύγανε.

Να σας πω, τόσο το μισώ αυτό το χωριό. Έβραζαν καζάνι εκεί. Ήχναν λίγα μακαρόνια και πηγαίναμε να μας δώσουν συσσίτιο, μας δίνανε νερά, σχεδόν νερά. Πείνα φριχτή. Στα σακουλάκια ο,τι είχαμε, τα είχαμε όλα φάει. Είχα τη σακούλα, μάλλινη σακούλα, στην οποία είχα και σαπούνι μέσα, και ψωμάκι και τυράκι όπως σας είπα όλα. Την τινάζω. Και μαζεύονται οι ξαδέλφες μου Ντόνκα, Λένα και Μίλκα, οι αδελφές μου Ελευθερία και Μαρίκα, ο αδελφός μου ο Μήτσος και εγώ. Και τώρα μαζευτήκανε αυτά και τα ψίχουλα αυτά, αυτό δεν πρέπει να το ξεχάσω, το παίρνει και το βάζει στο στόμα. Και κάνει έτσι με το ματάκι, σαν να το βλέπω. Αν ήταν σαπουνάκι, πού, το φτύνει, αν ήταν ψωμάκι, το καταπίνει. Ψίχουλα. Τόση πείνα. Εκεί έφαγα την πρώτη χελώνα. Να, ανατριχιάζω. Ένα παιδί... Αλέκος λεγότανε: «Παιδιά έπιασα χελώνα» λέει. Την έσφαξε, την έγδαρε... Αυτός έφυγε μετά, τό’ στριψε από ’κει. Και έφυγε, γύρισε πίσω, όμως μετά πάλι ήρθε. Τέλος πάντων, εκεί έφαγα κρέας από χελώνα.

Ε, τώρα ήρθε η μέρα να φύγουμε απ’ το Μπραΐλοβο. Ένα μεγάλο [μέρος] σαν κλειστό είμαστε, έτσι το θυμάμαι εγώ. Ξέρετε τα πρόβατα που τα βάζουνε μέσα; Στο μαντρί. Και εδώ κάθονται δύο, έτσι εδώ, και εδώ περνάνε τα πρόβατα και τα αρμέγουν. Ένα αρμέγεις εσύ και ένα εγώ και περνάνε, έτσι. Έτσι μας περνούσαν και εμάς. Στο Μπραΐλοβο. Περνάει το παιδί και το βλέπουν: αν ήταν λιγότερο από τριών χρονών, σ’ αυτή τη μεριά, και από τρία και μέχρι τα δέκα στην άλλη μεριά. Μα αδέλφια ξαδέλφια, δεν λογαριάζουν. Ευτυχώς, όταν περνούσαμε εμείς εδώ, πέρασε και η μαμά. Γιατί αλλιώς, έπρεπε εγώ και η μικρότερη αδελφή μου να είμαστε στην Πολωνία, και τα δύο άλλα αδέλφια να είναι στην Γιουγκοσλαβία. Η Γιουγκοσλαβία κράτησε την ηλικία πάνω από τρία μέχρι τα δέκα. Την καλύτερη ηλικία. Μας βάζουν στο βαγόκι. Κλαίμε εμείς, τσιρίζουμε. Γιατί μας είχαν χωρίσει ανάλογα με την ηλικία, τη μικρότερη αδελφή, την Ελευθερίτσα και μένα εδώ, το Δημήτρη και τη Μαρίκα εκεί. Και πέρασε η μαμά και της λέει ένας του Κόμματος :

«Εσύ έχεις παιδιά;»

«Έχω».

«Αυτά τα δυο που είναι εκεί;»

«Τα δυο».

«Εσύ θα πάρεις μαζί τα παιδιά σου και θα τα ταΐζεις μόνη σου!» λέει αγριεμένος. Μας βάλαν όλοι μαζί και ανεβήκαμε στο τρένο. Και τη μάνα μου τη σπρώξαν στο βαγόνι, τη βάλανε μαζί. Στο δικό μας βαγόνι.

Μετά, πριν ξεκινήσει το βαγόνι για τη Ρουμανία, έρχονται δύο και λένε στη μάνα μου και στις άλλες ομαδάρχισσες που ήταν απ' τα χωριά, «όλες αυτές που ανέβηκαν να κατεβούν». Απ' το τρένο. Και βάζουν άλλα κορίτσια. Άλλες κοπέλες. Όλες αυτές τις γυναίκες, τις ομαδάρχισσες, τις κατέβασαν κάτω! Στο Μπραϊλόβο τις άφησαν. Και τώρα μπορείτε να φανταστείτε, εγώ θυμάμαι στο χωριό πως έλεγαν στη συνέλευση στη μαμά μου: «εσείς είστε υπεύθυνες για τα παιδιά και αν τυχόν καμιά τα αφήσει, θα περάσει από στρατοδικείο». Δηλαδή πολύ αυστηρά.

Η μάνα μου έκλαιγε, το τρένο ξεκινάει, αυτές μείναν στο Μπραϊλόβο. Κατέληξαν εκεί να ζητιανεύουν, να δουλεύουν στο χωριό εκεί και να παρακαλάνε και τους κομματικούς εκεί τους τρανούς τους μεγάλους να τους δώσουν τουλάχιστο άλλα παιδιά. Παρακαλούσαν, παρακαλούσαν και τους έδωσαν τα παιδιά και βρέθηκαν στην Τσεχοσλοβακία.

Και τώρα ξεκινάμε, φεύγουμε εμείς, κλαίμε. Εγώ τώρα δεν κλαίω για τη μαμά που την κατέβασαν, κλαίω που θα περάσει στρατοδικείο, που θα τη σκοτώσουνε, επειδή τόσα παιδιά, ποιος τα βλέπει τα παιδιά; Ε, φτάσαμε... σ' ένα σημείο εκεί, όπως είμαστε, κοιμηθήκαμε. Τώρα πως τους έστρωσα θυμάμαι αυτό. Και τα σκέπασα με κείνο που σας είπα, που το βάζαμε στο άλογο, τα σκέπασα τα μικρά. Και κάπως εμένα με έπιασε ο ύπνος. Κοιμήθηκα. Ευπνώω τρομαγμένη, κοιτάζω γύρω μου, δεν είναι κανείς. Λείπουν! Μόνο τα μωρά αυτά κοιμούνται και εγώ. Αρχισα να κλαίω, φωνάζω τον αδελφό μου «Μήτσο, Μήτσο» Και το βλέπω το Μήτσο, βγαίνει από κάτω, όπως είναι αυτά τα καθίσματα στο τρένο, από κάτω βγαίνει. Και μου λέει «Ω, αδελφή, δεν ξέρεις τι έγινε!» «Τι έγινε;» «Ήρθαν» λέει «δύο άντρες, δεν ξέρω τι γλώσσα μιλούσαν, όλα τα παιδιά» λέει, «όλο το βαγόνι το 'κοψαν, εμείς είμαστε τελευταίοι τώρα» λέει. «Όλους τους πήρανε» λέει «ήρθαν και σε σένα» λέει, «εμένα μ' άρπαξαν, εσένα σ' είδανε που κοιμάσαι, ξεσκέπασαν, είδαν τα μωρά και σ' άφησαν εσένα» λέει. «Ενώ εγώ» λέει «κατέβηκα κάτω και τους είπα "άφησα τη σακούλα μου", το 'στριψα και κρύφτηκα!» Και έτσι έμεινε μαζί μας. Ακούστε τώρα τι έγινε. Αυτά τα παιδιά που τά 'κοψε το βαγόνι εδώ, τα πήγαν στην Τσεχοσλοβακία και η μαμά έτυχε να πάει εκεί στο ίδιο παιδικό σταθμό. Και της είπανε τι έγινε. Τέλος πάντων, η μαμά μου είναι τώρα στην Τσεχοσλοβακία, εγώ δεν ξέρω που βρίσκεται, κι εμείς ήρθαμε στη Ρουμανία.

Ζωή στη Ρουμανία

Μας έβαλαν σ' ένα μεγάλο χτίριο, στο Καλιμανέστι. Πολύ ωραίο κτίριο, ασπρισμένο. Μας έκαναν μπάνιο ολόγυμνοι, μας ντύσανε. Μας βάζουνε από δύο δύο σε κρεβάτι, την πρώτη νύχτα. Μας ντύνουν, και μας φόρεσαν πυτζάμες. Με έβαλαν εμένα με ένα κοριτσάκι, και κλαίει αυτό, δεν θέλει να κοιμηθεί, εγώ ξάπλωσα, αυτό κλαίει. «Βρε τι έπαθε, γιατί», ρωτάνε οι Ρουμάνοι, τώρα που να καταλάβουμε ρουμάνικα εμείς; «Μα γιατί δεν... δεν πλησιάζει στο κρεβάτι!» Εγώ κοιμάμαι. Το βάζουνε αυτό, φεύγει από μένα. Αποδείχτηκε ότι είναι αγοράκι! Και ντρεπόταν. [γέλιο] Να κοιμηθεί εκεί μαζί μου. Γιατί μας κούρευαν εκεί, γιατί είχαμε ψειριάσει. Δεν το πήραν χαμπάρι.

Το κάτω χτίριο ήταν το μισό νοσοκομείο, το μισό ήτανε εστιατόριο που τρώγαμε. Το πρώτο πάτωμα ήταν τα μωρά, το δεύτερο τα κορίτσια, και το τρίτο ήταν τα αγόρια. Κι εγώ παίρνω όλα τα μωρά απ' το χωριό σ' ένα δωμάτιο, και από τέσσερις-πέντε κοιμόμαστε σ' ένα κρεβάτι. Εγώ πήρα όλη την ευθύνη για τα παιδιά απάνω μου. Για να μη δικάσουν τη μαμά! Ήταν μερικές «μάνες» από το χωριό μας, αλλά αυτή από το χωριό δεν είχε ευθύνη για μας, πήρε τα παιδιά της Καλλιθέας. Έτσι πήρα εγώ τα παιδιά της μάνας μου.

Εκεί, τι να σας πω; Κι εκεί πείνα. Εκεί το κράτος δεν μας ταιζε, μας ταιζε η πόλη. Μας δίνανε... αυτό, μαμαλίγα που τη λέγαμε, δηλαδή κατσαμάκι. Για τους Ρουμάνους αυτό ήταν βασικό φαγητό, τότες. Και αυτό μας το δίναν με τυρί, αυτό μας το δίναν με κορόμπηλα, με γάλα, κουρκούτι. Ήταν εκεί σαν δάσος. Εμείς δεν είχαμε αφήσει φύλλο. Τα δέντρα τα φάγαμε, φάγαμε τα φύλλα! Τα δέντρα τα αφήσαμε όλα ξερά. Όλα τα φάγαμε. Οι ρουμάνοι όμως τρώγαμε καλά, και έτρωγαν μπροστά σε μας, αρνάκια, όλο το προσωπικό, τρώγανε τηγανητά και εμείς τρώγαμε κουρκούτι... Και όταν τελειώναμε το φαγητό έπρεπε να πούμε: «Μπουν τσου μες πέντρου μάσα» (σας ευχαριστούμε για το τραπέζι). Και εμείς λέγαμε: «Μπουν τσου μες πέντρου μαμαλίγκι» (σας ευχαριστούμε για τη μαμαλίγα), για το κουρκούτι. Και πριν καθήσουμε, θυμάμαι λέγαμε: «Για την λευτεριά, με το Μάρκο εμπρός!» Στα ρουμάνικα λέγαμε: «Πέντρου λιμπερτάτε κούμ Μάρκος σινάιντε». Και επειδή δεν ξέραμε τη γλώσσα, μας βάλανε από ένα μενταλιόν, είχε, όπως εδώ η Παναγίτσα, το Μάρκο και από πίσω νούμερο. Αυτοί το έπαιρναν και λέγανε ότι η Σοφία Σάββα έχει το νούμερο 746. Το θυμάμαι.

Τα παιδιά κλέβανε... Τι κλέβανε; Θα άρπαζαν κανένα αγγουράκι. Τι κάνανε; Κακούργοι ήταν οι Ρουμάνοι. Τότες. Δεν ξέρω γιατί. Το τρύπωναν το αγγουράκι, του το βάζαν σαν γιορτάκι [στο λαιμό του] και το πήγαιναν το παιδί και το φτύνανε όλοι. Γιατί έκλεψε αγγουράκι. Μπορείτε να φανταστείτε... Πολύ, μεγάλο έγκλημα. Τέλος πάντων. Πείνα, να μη σας τα πω! Και το ψωμί κάθε μέρα το χώριζαν σε 16 κομμάτια. Τώρα μπορείτε να

φανταστείτε πόσο φωμάκι παίρναμε το κάθε παιδί. Το Σαββατόβραδο το φωμάκι μας τό 'κοβαν σε τέσσερα. Τότες ήτανε γιορτή. Το Σάββατο ήταν γιορτή. Επειδής τρώγαμε...

Επειδή μας είπαν [στο χωριό] ότι το Πάσχα θα φύγουμε ξανά, αυτό το βάλαμε στο νου μας και το Πάσχα ξεκινάμε να φύγουμε. Τότε Πάσχα μας έδωσαν από ένα έτσι γλυκό φωμάκι. Ακόμα θυμάμαι τη νοστιμάδα! Τη... νομίζω, τη νιώθω. Και από ένα αυγό κόκκινο και μας πήγαν στην εκκλησία. Και γι' αυτό καταλάβαμε που είναι Πάσχα και φεύγουμε. Και πού θα πάμε; Εγώ είχα έξι μωρά, ξαδέλφια δικά μου και όλα από το χωριό μας. Και ξεκινάμε. Το χτίριο όπως σου είπα ήταν φραγμένο, ήταν η αυλή, ο δρόμος, μεγάλος ποταμός, σιδηροδρομική γραμμή και το βουνό. Άλλο δεν βλέπαμε τίποτες. Και φεύγουμε. Πού πάμε; Μερικά παιδιά μπήκαν στη γραμμή του τρένου... ενώ το ποτάμι αυτό πολύ μεγάλο ήταν. Και πρόλαβαν, μας έπιασαν, μας έκλεισαν, κλάψαμε εκείνη την ημέρα, γιατί μας είχαν υποσχεθεί ότι το Πάσχα θα φύγουμε.

Συνάντηση μάνας και κόρης

Πώς βρήκα τη μαμά μου. Το καλοκαίρι κάνουν στο Βουκουρέστι κούρς, μαθήματα: όλες οι μεγαλύτερες κοπέλες που ήταν σαν ομαδάρχισσες απ' όλα τα κράτη θα μαζευτούν και θα τους μάθουν να γίνουν δασκάλες. Ένας λεγόμενος «Ρουμελιώτης», Γιώργος Ματσούκας (Μανούκας) ήτανε [υπεύθυνος] σε όλη τη Παιδεία στη Βουμανία. Αυτός, δεν ξέρω, επειδής μ' έβλεπε με τα μωρά, πολύ με αγαπούσε. Και λέει «τώρα θα πάω εγώ σε όλα τα κράτη, μαζεύουμε τις κοπέλες, ναρθούν στο Βουκουρέστι να μάθουν γράμματα, μετά να είναι οι δασκάλες μας». Ε, και εγώ γράφω ένα γραμματάκι. Το πώς μου κάπνισε αυτό, είναι μυστήριο. Ένα γραμματάκι για την «Ευαγγελιώ Σάββα, όπου». Και του λέω:

«Συναγωνιστή Ρουμελιώτη, να το πάρετε αυτό το γραμματάκι, όπου πάτε, να το δείξετε, μήπως βρεθεί η μαμά μου κάπου». Είχαν περάσει πέντε μήνες. Δεν την είχα δει τη μάνα μου, ούτε είχα ακούσει που βρίσκεται. Και αυτός το παίρνει και το βάζει κάπου εδώ. Και... – αυτό το θυμάμαι. «Όχι» του λέω «εκεί δεν θα το βρείτε, να το βάλετε εδώ, εκεί που κρατάτε το μολύβι, όταν θα βγάλτε το μολύβι, θα σκεφτείτε, θα δείτε και το γράμμα».

Γύρισε και μου λέει «Σοφίκα, δεν βρήκα τη μάνα σου». «Άμα», του λέω, «τώρα που θα πάτε, ίσως τη βρείτε». Τέλος πάντων, πάει στην Τσεχοσλοβακία. Πάει και κάπως βρήκε το γραμματάκι και λέει σε μια Σοφία εκεί «Μήπως βρεις... ένα κοριτσάκι», λέει, «στο Καλιμανέστι με παρακάλεσε, μήπως αυτή η γυναίκα είναι εδώ;» λέει. «Α, εδώ είναι!», λέει, «πώς δεν είναι εδώ;» Και φωνάζει τη μαμά μου, «έλα να δεις το γραμματάκι, έχει τη σύσταση πίσω». Η μαμά μου διαβάζει, γράφω ότι «είμαστε μαμά

καλά, μη στεναχωριέσαι, τα παιδιά τα έχω εγώ και δεν θα περάσεις στρατοδικείο». Οι δύο κοπέλες εκεί που ήτανε να πάνε για δασκάλες δεν ήθελαν να πάνε και έκλαιγαν και η μαμά παρακάλεσε τον Τσέχο εκεί. «Σε παρακαλώ», λέει, «έχω τα παιδιά μου, έμαθα ότι τα παιδιά μου είναι εκεί». Και έτσι. Ήρθε η μαμά μου στη Ρουμανία. Κι όταν την είδα... Κάποια που γνώριζε τη μαμά μου και είχε βγει έξω απ' την αυλή λέει «Σοφίκα, η μάνα σου έρχεται».

Ζωή στην Πολωνία

Μετά ένα μήνα φύγαμε για την Πολωνία.

«Σοφίκα, πού είναι η βαλίτσα σου;», με ρωτάει η μαμά μου.

«Ποια βαλίτσα;», λέω.

«Καλά, δεν έχεις κανένα ρουχαλάκι;»

«Όχι», της λέω, «αυτό που φοράω μόνο έχω. Μας κάνουν μπάνιο την Κυριακή και μας αλλάζουν».

Διαφορετικά, πάρα πολύ, άλλος κόσμος, στην Πολωνία. Μας βάλανε στα βαγόνια. Τι να δούμε; Άσπρα σεντόνια, το κάθε παιδί – που ήμασταν από δύο-τρία στο ίδιο κρεβάτι. Μας δίνουν τώρα φαγητό. Βάζουν ψωμί. Λίγο. Ψωμί οι Πολωνοί δεν τρώνε πολύ. Τ' αρπάζουμε όλα, το βάζουμε το ψωμί κάτω από το κάθισμα. «Ω, να», λέει. «Δεν θα κρύψετε, ο,τι θέλετε θα σηκώστε το δάχτυλο. Θα πείτε θέλω αυτό κι αυτό. Θα σας δώσουμε». Μας δίνουν σούπα. Εμείς σηκώνομαστε: «Όχι, ρε, θα έρθει και άλλο φαγητό!» Μας δίνουν δεύτερο και τρίτο.

Πρωί ήρθαμε στην Πολωνία. Μας έφεραν στο Λόντεκ Ζντρούϊ, είναι παραθεριστικό κέντρο. Και μας βάλανε σε σπιτάκια μικρά κατά χρονολογία γέννησης, το 1935 ως '36 γεννηθείς κορίτσια, όλα μαζί εδώ. Στην αρχή ήμασταν όλα μακεδονόπουλα. Οι Πολωνοί μας λέγαν τότε «Γκρέτσι» (Ελληνές). Αυτοί νόμιζαν ότι είμαστε Έλληνες, όμως μόνοι τους κατάλαβαν. Ήταν ένας παρά πολύ καλός Πολωνός, του Υπουργείου Παιδείας, που ήταν υπεύθυνος για όλα τα παιδιά, ο Βράτσλοφ Κοπτσίνσκι. Κι αυτός ρωτούσε πάντα: «Μα αυτά τα παιδιά δεν μιλάνε ελληνικά;»

Απ' το Λόντεκ πήγαμε στο Ζγκοζέλετς. Το 1949, όταν το αντάρτικο οπισθοχώρησε, τότες ήρθανε και ελληνόπουλα. Εμείς δεν νοιώσαμε καμιά διαφορά, εμείς με τα παιδάκια ζούσαμε αδελφικά. Είχα μια πολύ καλή φιλενάδα Ελληνίδα, Σοφία Τσανάκα λεγότανε, η καλύτερη μου φίλη. Ανάμεσα στα παιδιά, δεν είχαμε κανένα πρόβλημα. Ζούσαμε αδελφωμένα. Αυτό γινότανε στους μεγάλους. Μετά που μεγαλώσαμε είδαμε ότι... μόλις βλέπανε κανένα παιδάκι έτσι αναπτυγμένο, πάει καλά, βλέπαμε ότι, επειδή ήταν Μακεδόνας το ρίχνανε. Το κάνανε αυτό... όχι έτσι ανοιχτά, να το πάρουμε χαμπάρι, πιο κρυφά. Αλλοίμονο σ' αυτό το παιδί που έλεγε ότι έχω

τους γονείς μου στη Γιουγκοσλαβία. Αυτόν τον κυνηγούσανε. Εγώ λέω την αλήθεια, είχα τον μπαμπά μου στην Ελλάδα, εμένα δεν με πείραξε κανείς. Εγώ δεν είχα πρόβλημα. Είχαν πρόβλημα αυτοί που είχαν τους γονείς εδώ. Τους λέγανε «Τιτικούς πράκτορες»!

Ο άντρας μου ήτανε, αγαπούσε, ήταν λίγο... πιο πολύ Μακεδόνας [γέλιο]. Κι εγώ ήμουν, όμως δεν ήμουν φανατική. Είχα τον μπαμπά μου στην Ελλάδα, εγώ δεν ήμουν τόσο με την πολιτική. Αγαπούσα τα μαθήματα, ήμουν καλή μαθήτριά, δεν με ενδιέφερε πολύ η πολιτική, να πω την αλήθεια. Όταν έγινα 18 χρονών, έπρεπε να γραφτούμε στο κόμμα. Και μου λέει ο άντρας μου –ήμασταν τώρα... έτσι... είχαμε γνωριστεί– «θα γραφτείς στο Κόμμα». Κι εγώ του λέω: «Γιατί; Αν είμαι κομμουνίστρια, μήπως θα είμαι διαφορετική;» Έτσι το είχα πάρει. Και δεν ήμουν καμιά φορά στο Κόμμα. Το πρώτο Φεστιβάλ Νεολαίας που έγινε στο Βερολίνο, από 1.500 παιδιά που είμαστε στο σταθμό Τερπόφσκι στο Ζγκοζέλετς, πρότειναν εμένα. Με πρότειναν, όχι που ήμουν καμιά... [κομμουνίστρια] επειδή έτσι βοηθούσα τα κορίτσια, ήμουν πιο διαβασμένη, πιο πειθαρχική και μόνο τα κορίτσια από την τάξη με πρότειναν, όχι να με προτείνουν αυτοί που πρότειναν. Και πήγα στο Βερολίνο, στα 15 μου χρόνια πήγα στο Βερολίνο και είδα απ' όλο τον κόσμο, σαν «ντελεγκάτ», πως να το πούμε. Και είδα τόσο ωραία πράγματα, αξέχαστα πράγματα.

Η Σοφία παντρεύτηκε τον άνδρα της τον Γιάννη το 1955. Ήταν ανταποκριτής στην εφημερίδα Δημοκρατίας που έβγαζε το ΚΚΕ στην Πολωνία. Εκείνος ήθελε να σπουδάσει λογοτεχνία στο Πανεπιστήμιο, αλλά δεν τον άφησε το Κόμμα. Η επίσημη δικαιολογία ήταν ότι χρειαζόταν στην εφημερίδα, αλλά ο ίδιος πίστευε ότι η άρνηση είχε να κάνει με τη μακεδονική του καταγωγή. Αργότερα ο Γιάννης πρωτοστάτησε στην Εγκέισκα Ζόρα, μια ανεπίσημη μακεδονική οργάνωση, που είχε στόχο να καταγγείλει τις διακρίσεις εις βάρος των πολιτικών προσφύγων μακεδονικής καταγωγής.

Εθνικισμός και κομμουνισμός στην Πολωνία

Πολύ τον κυνηγούσανε τον άνδρα μου, μετά που [οι Έλληνες] το είπανε και στους Πολωνούς, ότι δήθεν το κάνανε ενάντια στο πολωνικό κράτος. Εμείς το πολωνικό κράτος το αγαπούσαμε!!! Και τους αγαπάω τους Πολωνούς και σήμερα, πιο πολύ από όλους. Τι να σας πω; Εγώ τη θυμάμαι σαν... να μη πω... πρώτη πατρίδα. Αφού εκεί... μεγάλωσα. Τα ωραιότερα μου χρόνια τα πέρασα εκεί. Και πολλές φορές να σας πω την αλήθεια δεν ξέρω ποια είμαι και τι είμαι. Θ' ακούσω μακεδόνικο τραγούδι, θα θυμηθώ τη γιαγιά που το τραγουδούσε ή η μάνα μου στα παλιά χρόνια. Θα ακούσω πολωνέζικο τραγούδι: τα νιάτα μου, τα παιδικά μου χρόνια.

Έτσι κάναν τους Πολωνούς [να πιστεύουν], ότι δήθεν η Εγκέισκα Ζόρα ήταν ενάντια στο πολωνικό κράτος. Μπορείτε να φανταστείτε; Και τον περνάνε σε δικαστήρια. Ήταν τότε το '60 νομίζω ή '61. Έπρεπε να δίνει παρόν δυο φορές τη μέρα. Πρωί και βράδυ. «Είμαι εδώ». «Καλά». Μας δώσανε διορία. «Αν δεν φύγετε μέχρι τον Αύγουστο... διαλέξτε που θέλετε να πάτε εσείς μόνοι. Αν δεν θέλετε εμείς θα σας πάρουμε και θα σας πάμε στα σύνορα». Και τελικά ο άντρας μου έγραψε στο πολωνικό κόμμα, στη Βαρσοβία, και στο τέλος βρήκε το δίκαιο, κατάλαβαν οι Πολωνοί. Γιατί έλεγε, «Πώς μπορώ να είμαι ενάντια στη Πολωνία; Η Πολωνία που τόσα έκανε για μας; Πώς μπορώ εγώ, όταν η μαμά μου σκοτώθηκε στον πόλεμο, ο μπαμπάς μου ήταν στη Μακρόνησο φυλακή, ο παππούς μου σκοτώθηκε, και εγώ μπορώ να είμαι ενάντια; Εγώ από 18 χρονών παιδί είμαι στο κόμμα». Και στο τέλος οι Πολωνοί απόρριψαν την κατηγορία, είπαν ότι δε σας διώχνουμε. Ο άντρας μου τους είπε, «σας ευχαριστώ πάρα πολύ, εγώ τώρα μόνος μου θα φύγω!» Είχε πικραθεί.

Ο πατέρας της Σοφίας, που είχε μείνει στην Ελλάδα, έγραψε στη μητέρα της το 1954 και τη ζήτησε να γυρίσει πίσω. Η μητέρα έκανε αίτηση επαναπατριsmού. Αντιδρώντας, η ελληνική κοιμματική επιτροπή σε έκτακτη συνέλευση του σταθμού όπου εργαζόταν πρότεινε την απόλυσή της, αλλά όταν η πολωνική κοιμματική επιτροπή δεν έκανε δεκτή την απόφαση αυτή, την «έβγαλαν σε απομόνωση»: απαγορεύτηκε στα μέλη του προσωπικού να της απευθύνουν το λόγο. Ύστερα από δύο χρόνια «απομόνωσης», η μητέρα της εγκαταστάθηκε στο σπίτι της Σοφίας και δύο χρόνια αργότερα επαναπατρίστηκε στην Ελλάδα.⁷

Οι πολιτικές του επαναπατριsmού

Όταν παντρεύτηκα εγώ με τον άντρα μου η μάνα μου ήταν πρώτα ανύπαντρη σε παιδικό σταθμό, ο αδερφός μου σ' άλλο μέρος, η άλλη αδερφή αλλού, ήταν σκορπισμένοι. Και όταν με την «Τσρβεν Κρστ» (Ερυθρός Σταυρός) άρχισαν πρώτα να ενώνονται τα αντρόγυνα και μετά τα αντρόγυνα έπαιρναν τα παιδιά τους, άρχισε να συμμαζεύεται ο κόσμος. Ο μπαμπάς μου ήτανε στην Ελλάδα επειδής πιάστηκε αιχμάλωτος, έμεινε μετά στο χωριό. Ο μπαμπάς μου έπρεπε να πάρει την μάνα μου. Που τώρα να τον φέρεις τον μπαμπά μου στην Πολωνία, ο οποίος δεν βγήκε από την Ελλάδα... και η μαμά μου σαν γυναίκα έπρεπε να γυρίσει στον άντρα της.

Γράφτηκε η μαμά μου να πάει στην Ελλάδα το 1954, τότες εγώ ακόμα

7. Συνέντευξη της μητέρας της Σοφίας, Γκέλας Σάββα, στη Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν, Φλώρινα, 9/8/1998.

σχολείο πήγαινα. Και ήθελε να πάρει και τα παιδιά της. Εγώ όμως της είπα: «Εγώ δε φεύγω». Παντρεύτηκα και δεν έφυγα. Ούτε η αδερφή μου, κανείς δε θέλησε να φύγουμε στην Ελλάδα, μόνο ο αδερφός μου στάθηκε σαν άντρας και λέει «όπου η μαμά θα πάω και εγώ». Εμείς τα κορίτσια, εγώ είχα με τον άντρα μου έρωτα, κοπελίτσα! Οι άλλες δύο ήταν μικρότερες. Και οι κομματικοί: «Αυτοί είναι Οχρανίτες, θέλουν να φύγουν στην Ελλάδα, δε ντρέπονται». Και επειδή η μαμά μου έγραψε και τα κορίτσια πήγανε οι δασκάλοι και έλεγαν στα κορίτσια [να φύγουν]. Πιάνουν τη Λευτερίτσα πάει ξεγράφεται. Πάει η μαμά την άλλη μέρα την γράφει ξανά. Την άλλη μέρα η Λιούμπα –Λεφτερίτσα– πάει και ξεγράφεται για δεύτερη φορά. Και έτσι αυτό γινόταν. Εντωμεταξύ ήταν μικρά, η μαμά τα πήρε και έφυγε στην Ελλάδα το 1958. Ενώ εγώ το '55 είχα παντρευτεί και είχα περάσει όλες τις μπόρες αυτές. Και έτσι για αυτό οι γονείς μου και η αδελφή μου είναι στην Ελλάδα, και εγώ έμεινα στην Πολωνία.

Μετανάστευση στα Σκόπια

Με τον άνδρα μου ήρθαμε εδώ στα Σκόπια το 1962. Όταν ήρθαμε, τα βρήκαμε και εδώ λίγο σκούρα εδώ που τα λέμε. Μας πήγανε πρώτα στο Ιντρίζοβο, εκεί που είναι οι φυλακές. Για ανακρίσεις. «Πώς φύγατε; Γιατί;» Και ο καημένος ο άντρας μου ήρθε εδώ γι' αυτό! Και, «τι ήταν αυτό, και γιατί αυτό;» και ερχόταν στο σπίτι να τον ρωτάνε και σαν μια φορά τους λέει, «τι, τι με περάσατε εμένα; Για κατάσκοπο;» Δεν μπορώ να καταλάβω πως τα ξέρανε όλα τα πράγματα. Για τον κάθε ένα. Θυμάμαι με φωνάζανε εμένα. Εγώ όμως, με είχανε σαν αθώο κατηγορούμενο. «Θα μας πεις» λέει, «για το Βερολίνο, στο Φεστιβάλ που πήγες;» «Τι λέγανε τότες για τον Τίτο;» Τότε η Γιουγκοσλαβία ήτανε, ξέρετε πως. Απομονωμένη. Και εγώ ούτε ένα ούτε δύο, λέω την αλήθεια. Ότι «τον Τίτο τον κάνανε καρικατούρα, σαν γαϊδαρο, το έδειχναν με τα δάχτυλα» τους λέω. Γέλασαν. «Τι να σας πω φέματα; Σας λέω την αλήθεια», τους λέω. Όμως πιο πολύ ρωτούσαν τον άνδρα μου.

Εγώ πήγα στη δουλειά στη Μέταλσκι Ζάβα Τίτο, επειδής εδώ δεν είχε τεχνίτες πολλούς. Πάρα πολύ μεγάλο εργοστάσιο, και δούλευα ως τεχνίτης εκεί στα σχέδια. Ο άντρας μου δεν μπορούσε να δουλέψει ούτε ως συγγραφέας, ούτε ως νόβιναρ (δημοσιογράφος). Γράφτηκε στο Πανεπιστήμιο το 1962 και το 1966 τελείωσε. Απελπίστηκε αρκετά, γιατί αλλιώς τα περίμενε, και αλλιώς τα βρήκε. Πολύ την αγαπούσε τη Μακεδονία, αλλά δεν ήταν εξτρεμιστής, να μισάει τους Έλληνες. Αυτός όλο τον κόσμο αγαπούσε. Παρ' όλο που τελείωσε το πανεπιστήμιο στα τέσσερα χρόνια, έμεινε άνεργος τέσσερα και μισή χρόνια. Και σ' αυτά τα χρόνια, άσπρισαν τα μαλλιά του, αδυνάτισε. Τελικά έπιασε δουλειά στο Υπουργείο Εργασίας. Δεν ήταν

η θέση του εκεί. Είχαν πιάσει τις θέσεις εδώ, ήθελε πολλούς γνωστούς, εμείς δεν είχαμε, με λίγα λόγια, δεν εκτιμήθηκε. Παρ' όλα αυτά αυτός αγαπούσε τη Μακεδονία. Και όπως είπα ήταν *ιντερνατσονιαλίστα* (διεθνιστής). Πρώτα αγαπούσε την Μακεδονία και μετά όλα τ' άλλα.

Συνάντηση με τον πατέρα

Τη μαμά δεν την είχα δει από το '58 που είχαν φύγει στην Ελλάδα. Τον πατέρα μου δεν τον είχα δει από το 1947 γιατί τον είχαν πάρει αντάρτη. Και όπως τα έλεγε η μαμά, «ο μπαμπάς» λέει «σ' ανάφερε...» Έλεγε «Σοφίκα, Σοφίκα». Και στις 13 Ιανουαρίου 1963 παίρνω τηλεγράφημα και μου λέει: «Έρχομαι, να με περιμένεις στο σταθμό στις επτά η ώρα το απόγευμα». Τότες εμείς με τον άντρα μου, το παιδί ήταν τεσσάρων και χρονών, ντυθήκαμε με πολωνέζικα ρούχα –έκανε κρύο– και πάμε στο σταθμό.

Νομίζαμε ότι θα έρθει χωριάτης, δε θυμόμουνα τον μπαμπά γιατί από το '40 έλειπε φαντάρος. Πήρα και μια φωτογραφία, να βλέπω τη φωτογραφία περιμένοντας. Κατέβηκαν όλοι, δε γνώρισα κανένα γνωστό. Ακούω τον άντρα μου να φωνάζει:

«Σοφίκα έλα εδώ, ένας κύριος, είναι μέσα στο τρένο, δεν είναι ο μπαμπάς σου λέει, όμως δεν ξέρω γιατί δεν κατεβαίνει. Έλα να τον βοηθήσουμε».

Ανεβαίνει ο άντρας μου και του λέει:

«Κύριε, γιατί δεν κατεβαίνετε;»

«Έχω μεγάλο βάρος» λέει. «Έπρεπε να με περιμένει η κόρη μου και ο γαμπρός μου. Έχω και εγγονάκι εδώ, ενώ δεν βλέπω να με περιμένει κανείς».

«Σοφίκα έλα εδώ, ένας κύριος είναι», λέει ο άντρας μου, «νομίζω είναι ο πατέρας σου».

Εγώ ανεβαίνω, τον βοηθήσαμε, κατεβαίνει. «Τι χαζά μιλάς;» λέω. «Πώς θα είναι ο μπαμπάς μου;»

Τον βλέπουμε με παπούτσι γυαλιστερό!! Με ωραίο κουστούμι!! Με ωραία καμπαρντίνα! Ντυμένος κύριος. Νέος! «Δεν είναι ο μπαμπάς μου αυτός» λέω.

Τέλος πάντων. Τον βοηθάμε, κατεβαίνει, τα πράγματα. Είχε 500 κιλά!!!! Είχε 40 κιλά πορτοκάλια, 15 κιλά σταφίδες, δε ξέρω πόσα κιλά σύκα [γέλιο], 5-6 κότες σφαγμένες έτοιμες, κρέας, βελεντσέδες, ξέρω εγώ ρούχα παπούτσια για μένα, και τι δεν είχε. Του λέει ο άντρας μου:

«Δε μου λέτε; Πώς λέγεστε;»

«Λέγομαι Ιωάννης Σάββας».

«Σοφίκα, ο μπαμπάς σου είναι», λέει ο άντρας μου.

«Πως λέγεστε;» ρωτάω.

«Λέγομαι Ιωάννης Σάββας, Εσύ ποιά είσαι;»

«Εγώ είμαι η Σοφία Σάββα». Και του λέω:

«Εσύ δεν είσαι ο μπαμπάς μου. Εσείς με γνωρίζετε εμένα;» .

«Όχι», λέει.

Εγώ του λέω, «Είμαι η Σοφίκα».

«Όχι εσύ δεν είσαι η Σοφίκα».

«Αμ», λέω, «δεν είσαι και συ ο μπαμπάς μου».

Βλέπω τη φωτογραφία δε μου δείχνει τίποτες, δεν έμοιαζε. Και τότες βγάζει ο μπαμπάς μου το διαβατήριό, μου το δίνει, βγάζω και εγώ το διαβατήριό, το δίνω, διαβάζει αυτός το διαβατήριό, ήθελε να βεβαιωθεί. Και τότες αγκαλιαστήκαμε, κλάψαμε.

Ανεβήκαμε... τότες δεν είχε ούτε ταξί, εκεί κοντά ήταν τα λεωφορεία, ανεβήκαμε στο λεωφορείο, ζούσαμε στο ξενοδοχείο Σαράι. Στο δωμάτιο ζούσαμε πολλά άτομα. Ήταν ο θείος ο Χρήστος, του πεθερού μου πρώτος ξάδερφος, ο άντρας μου, εγώ, και το παιδί μου, όλοι σε ένα δωμάτιο. Και τώρα και ο μπαμπάς μου.

Τριάντα μέρες κάθησε ο μπαμπάς μου, τριάντα μέρες και κάθε μέρα έκλαιγε. Λέει: «Τραγουδούσα ένα τραγούδι όταν ήμουν στο αντάρτικο». Το τραγούδι έλεγε έτσι:

*Τέμνι ντέτσα οτ ντάλεκου ι πόζντραβατ
α τάτκο μι νε γκι πόζναβατ*

Τα θλιμμένα παιδιά από μακριά τους χαιρετάνε,
αλλά ο πατέρας μου δεν τα αναγνωρίζει.

Λέει «το τραγουδούσα και δεν μπορούσα να το καταλάβω τι σημαίνει, ενώ τώρα λέει αυτό με συμβαίνει και σε μένα».

Μετά που γύρισε στην Ελλάδα, η μαμά μου έγγραφε λέει: «από τότε που γύρισε λέει πάντα για σένα μιλάει, πιο πολύ σε αγαπάει τώρα». Και ερχόταν μετά συχνά, πιο συχνά να μας δει. Μετά που συνήρθη, λέω αυτός είναι ο μπαμπάς μου, γιατί πολύ αγαπητός ήτανε, πολύ πολύ καλός. Θέλω να πω, πως με λατρεύει πολύ, με αγαπάει πολύ... Αυτός ούτε να με γνωρίσει, γιατί με άφησε μικρό κοριτσάκι και τώρα γυναικάρια με παιδί. Όμως δεν μπορούσα να φανταστώ ότι αυτός είναι ο πατέρας μου. Δεν τον φανταζόμουνα έτσι. Εγώ τον φανταζόμουνα σου λέω χωριάτη, με τσαρούχια με αυτό, και αυτός ήρθε κύριος, ήταν σα λόρδος, πολύ πιο όμορφα ντυμένος από μας.

Τώρα η σχέση μου μαζί του είναι πολύ καλή. Μόνο δεν είμαι όπως η Μαρία, που ζούσε όλα τα χρόνια μαζί του. Η Μαρία μπορεί να μαλώσει και να μονιάσει στη στιγμή. Εγώ δεν μπορώ. Τον αγαπάω πάρα πολύ. Και αυτός με αγαπάει πάρα πολύ. Αλλά το θάρρος που έχει η Μαρία δεν μπορώ να το έχω. Αυτό το έκανε ο χρόνος.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Η παρούσα έκδοση αποτελεί το πρώτο βήμα στην προσπάθεια της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Κόνιτσας να δημιουργήσει μια ολοκληρωμένη βιβλιοθήκη που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της κοινότητας. Η συλλογή αυτή περιλαμβάνει βιβλία που αφορούν τον τοπικό χώρο, την ιστορία, την κοινωνία και την πολιτιστική κληρονομιά της Κόνιτσας.

Η συλλογή αυτή αποτελείται από βιβλία που έχουν εκδοθεί στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Τα βιβλία αυτά είναι διαθέσιμα στην κεντρική βιβλιοθήκη και σε κλάσεις της σχολικής μονάδας. Η συλλογή αυτή είναι ανοιχτή και προσβάσιμη σε όλους τους πολίτες της Κόνιτσας.

Η Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας είναι μια σύγχρονη βιβλιοθήκη που προσφέρει στους πολίτες της Κόνιτσας μια ευρεία γκάμα βιβλίων που αφορούν τον τοπικό χώρο, την ιστορία, την κοινωνία και την πολιτιστική κληρονομιά της Κόνιτσας. Η συλλογή αυτή είναι ανοιχτή και προσβάσιμη σε όλους τους πολίτες της Κόνιτσας.

Η Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας είναι μια σύγχρονη βιβλιοθήκη που προσφέρει στους πολίτες της Κόνιτσας μια ευρεία γκάμα βιβλίων που αφορούν τον τοπικό χώρο, την ιστορία, την κοινωνία και την πολιτιστική κληρονομιά της Κόνιτσας. Η συλλογή αυτή είναι ανοιχτή και προσβάσιμη σε όλους τους πολίτες της Κόνιτσας.

Τα παιδιά των παιδοπόλεων

Τράϊαν Δημητρίου¹

Ο Τράϊαν Δημητρίου γεννήθηκε το 1934 σε ένα σλαβόφωνο χωριό τετρακοσίων κατοίκων, που λεγόταν Λέσκοβετς στα μακεδονικά και Λεπτοκαρυές στα ελληνικά, δέκα χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Φλώρινας, στους πρόποδες του όρους Βίτσι. Ο Τράϊαν ξεκίνησε το δημοτικό το 1940, αλλά σύντομα το σχολείο έκλεισε, όταν η βία του Β' Παγκόσμιου Πολέμου διέλυσε εντελώς τη ζωή στο χωριό. Μετά τη λήξη του Εμφυλίου, ο Τράϊαν τελείωσε το δημοτικό στις Λεπτοκαρυές και στη συνέχεια πήγε για μερικά χρόνια στο γυμνάσιο στη Φλώρινα. Το 1954 έφυγε μετακόμησης στο Τορόντο, όπου είχε εγκατασταθεί μια θεία του το 1920. Τώρα ο Τράϊαν ζει στο Έγκινκορτ, ένα προάστιο βορειοανατολικά από το κέντρο της πόλης. Είναι παντρεμένος με μια γυναίκα μακεδονικής καταγωγής από την περιοχή της Φλώρινας και έχουν δύο μεγάλα παιδιά. Πρώην υπάλληλος της Εταιρείας Συγκοινωνιών Τορόντο, ο Τράϊαν έχει υπάρξει για πολλά χρόνια ενεργό μέλος της Μακεδονικο-καναδικής Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Εμφύλιος πόλεμος

Όταν επικράτησαν οι αντιστασιακές ομάδες, υπήρχε μια χαρούμενη αίσθηση ότι τώρα κοινωνικά τα πράγματα θα γίνουν καλύτερα. Οι μακεδόνες πίστευαν ότι θα ήταν ισότιμοι σε όποιο σύστημα επικρατούσε, με την ταυτότητά τους ασφαλή. Αλλά αυτό δυστυχώς δεν έγινε. Ήταν μία πολύ δύ-

1. Συνέντευξη του Τράϊαν Δημητρίου στα αγγλικά, στον Loring Danforth, Τορόντο, 13/8/2000 και στη Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν, Τορόντο, 20/10/2003.

σκολη εποχή, με πολλούς φόνους και σκοτωμούς και με ύποπτα πράγματα – χτυπήματα στην πόρτα. Ο κόσμος ήταν τρομοκρατημένος.

Το Λέσκοβετς ήταν ^{οργανικά} ασυνήθιστο μέρος. Βρισκόμασταν πολύ κοντά στις περιοχές που ήλεγχε η κυβέρνηση. Μόλις έπεφτε το σκοτάδι, οι αντάρτες εμφανίζονταν, αλλά κατά τη διάρκεια της ημέρας ήμασταν πολύ ευάλωτοι απέναντι στις κυβερνητικές δυνάμεις. Ο πληθυσμός σίγουρα καταπιεζόταν, δεν υπάρχει αμφιβολία, ιδίως οι Μακεδόνες. Δεν τους εμπιστεύονταν· ήταν πολίτες τρίτης κατηγορίας. Σε πολλές περιπτώσεις, τους έπαιρνε ο στρατός για να καθαρίσουν το δρόμο με τις βοϊδάμαξες τους, μήπως υπήρχαν νάρκες. Κι έτσι σκοτώνονταν, καθαρίζοντας τους δρόμους. Το ξέρω αυτό γιατί το έχω δει.

Υπήρχαν φορές το '47 που οι κάτοικοι ήταν τρομοκρατημένοι γιατί ξαφνικά έρχονταν στο χωριό οι κυβερνητικές δυνάμεις και χτυπούσαν όλο τον κόσμο. Σχεδόν πενήντα ανθρώπους από το χωριό μου τους χτύπησαν τόσο άσχημα που δεν μπορούσαν να περπατήσουν για μέρες. Ένας από αυτούς τους είπε, «Στρατολογείτε άντρες για το Μάρκο. Με το ξυλό με οδηγείτε στην αγκαλιά του». Και εκείνοι τον έδειραν κι άλλο.

Οι γονείς του Τράιαν τον έστειλαν να μείνει με τη μεγάλη του αδερφή, που ήταν παντρεμένη και ζούσε στην Πεσότσνικα (Αμμοχώρι στα ελληνικά), ένα χωριό στην πεδιάδα, πολύ πιο κοντά στη Φλώρινα, που βρισκόταν υπό τον έλεγχο της κυβέρνησης. Εκεί ο Τράιαν θα ήταν ασφαλής· θα μπορούσε να πηγαίνει και στο σχολείο. Η Πεσότσνικα απείχε μόνο πέντε χιλιόμετρα από το Λέσκοβετς, κι έτσι ο Τράιαν και οι γονείς του βλέπονταν τακτικά. Δυστυχώς ο Τράιαν είχε ξαναπάει στο Λέσκοβετς για να δει τους γονείς του την ημέρα που ο Εθνικός Στρατός απομάκρυνε δεκαπέντε παιδιά από το χωριό, για να τα προστατέψει από τους αντάρτες και τη βία του Εμφυλίου.

Αναχώρηση

Ο πατέρας μου και οι συγχωριανοί που ήταν στις οργανώσεις ήξεραν ότι κάποια παιδιά στέλνονταν στην ανατολική Ευρώπη. Μάλιστα, υπήρχαν μακεδόνες αντάρτες που είπαν στους πατεράδες μας να διώξουν τα παιδιά από το χωριό και να τα στείλουν σε κάποια ασφαλή περιοχή υπό τον έλεγχο της κυβέρνησης για να μην τα πάρουν στην ανατολική Ευρώπη. Υπήρχε για το ζήτημα αυτό σύγκρουση ανάμεσα στο ΚΚΕ και τους Μακεδόνες. Οι μακεδόνες αντάρτες δεν ήθελαν να μετακινηθεί έξω από τη χώρα ο πληθυσμός. Έλεγαν, «Στείλτε κάπου τα παιδιά –να πάνε σχολείο, στους συγγενείς σας– αλλά φροντίστε να μη τα χάσετε. Κάντε ό,τι μπορείτε για να κρατήσετε εδώ τα παιδιά σας».

Δεν ήξερα τι συνέβαινε. Είχα πάει στο Λέσκοβετς για επίσκεψη και ξαφνικά όλη η περιοχή ήταν περικυκλωμένη από κυβερνητικά στρατεύματα. Αλλά τα περισσότερα παιδιά του Λέσκοβετς είχαν ήδη πάει σε άλλα χωριά, που θεωρούνταν πιο ασφαλή. Το Λέσκοβετς ήταν στην πραγματικότητα σε ουδέτερη ζώνη. Φυσικά, τα παιδιά στις ανταρτοκρατούμενες περιοχές κατέληξαν στις ανατολικές χώρες. Αν ήμουν στην Πεσότσνικα εκείνη τη μέρα, δεν θα είχε συμβεί αυτό που έζησα.

Ήμουν στο σπίτι όταν ήρθαν να με πάρουν. Μίλησαν στους γονείς μου: «Απομακρύνουμε τα παιδιά. Είναι για το καλό τους. Θα πάνε σχολείο, θα είναι ασφαλή». Αλλά η αλήθεια είναι ότι μας έπαιρναν με το ζόρι. Οι γονείς μου δεν μπορούσαν να το καταλάβουν. Αρνήθηκαν, κι οι δύο. Είπαν στους στρατιώτες, «Δεν υπάρχει λόγος να γίνει αυτό. Δεν ζει εδώ· πηγαίνει σχολείο στο Αμμοχώρι. Εσείς λέτε ότι εκεί είναι ασφαλής περιοχή». Οι στρατιώτες ήταν οπλισμένοι. Χτύπησαν τους γονείς μου και τους είπαν, «Κάντε πίσω!» Η καημένη η μητέρα μου! Έσπρωχνε τους στρατιώτες, προσπαθούσε να τους διώξει. Εγώ φοβόμουν να κάνω οτιδήποτε επειδή μπορεί να σε πυροβολούσαν επιτόπου. Ένωθα απάισια, αλλά δεν μπορούσα να κάνω τίποτα. Δεν ήθελα να βάλω τους γονείς μου σε κίνδυνο. Πίστευα ότι αν έλεγα, «Δεν πάω», θα τους σκότωναν. Κι έτσι, μας φόρτωσαν στα φορτηγά και μας πήγαν στη Φλώρινα.

Στο φορτηγό ήταν απάισια. Ήμασταν μαζί με τους στρατιώτες· μικρά παιδιά έκλαιγαν. Δεν ξέραμε πού μας πήγαιναν· δεν είχαμε ιδέα. Είχαμε ακούσει για τα παιδιά που τα έπαιρναν οι αντίπαλοι. Φανταστήκαμε ότι ήταν το ίδιο, αλλά δεν ξέραμε. Δεν ήταν ευχάριστο. Ήμασταν τρομαγμένα, πραγματικά τρομαγμένα. Δεν κοιμήθηκα όλη νύχτα.

Φοβόμασταν τι θα έκαναν στους γονείς μας. Οι στρατιώτες μάς χώρισαν στη Φλώρινα. Τα περισσότερα παιδιά πήγαν στο Σόλουν, Θεσσαλονίκη στα ελληνικά. Μερικά πήγαν στην παιδόπολη της Αγίας Τριάδας και μερικά στο Αγίου Δημητρίου. Για να είμαι ειλικρινής, ήσουν συντετριμμένος, ψυχικά συντετριμμένος. Δεν κοιμάσαι, ανησυχείς, δεν σου δίνουν αρκετό φαί, και έχεις από πάνω σου όλους αυτούς τους ξένους ανθρώπους. Δεν ξέρεις τι θα συμβεί σε σένα ή σε εκείνους που έχεις αφήσει πίσω.

Με κάποιο τρόπο, βρέθηκα με μερικά άλλα αγόρια και μας πήγαν μέχρι την Αθήνα. Μετά μπήκαμε σε ένα πλοίο, ένα σκάφος του ελληνικού ναυτικού, από τον Πειραιά στη Λέρο. Θυμάμαι το ταξίδι με το πλοίο· είχε πολύ άγρια θάλασσα. Χρειάστηκε να κατέβουμε κάτω, γιατί τα κύματα έφταναν στο κατάστρωμα. «Δεν θα βγούμε ζωντανοί από δω», σκεφτόμουν. Μας έλεγαν, «Θα σας στείλουμε στο σχολείο. Θα μπορείτε να επικοινωνείτε με τους γονείς σας. Θα πηγαίνετε για μπάνιο εκεί. Θα σας αρέσει πολύ». Όλο θετικά πράγματα. Έτσι μας έλεγαν.

Η Βασιλική Τεχνική Σχολή της Λέρου

Δεν ήταν ευχάριστο. Υπήρχε πάντα αυτό το άγνωστο. Τι είχαν απογίνει οι γονείς μου; Τι τους είχαν κάνει; Προσπαθούσαμε να επικοινωνήσουμε με γράμματα, αλλά τα γράμματά μας λογοκρίνονταν. Ήταν εντελώς στεγνά. Δεν γράφαμε τίποτα, παρά μόνο: «Είμαστε καλά» και διάφορα τέτοια. Προσπαθούσαμε να αποφύγουμε να γράψουμε: «Δεν μου αρέσει εδώ. Δεν μου αρέσει το φαγητό. Μου λείπετε πολύ». Μετά το μάθαμε από τους άλλους. «Α, ναι, υπάρχει λογοκρισία. Γιατί τον φώναξαν αυτόν στο γραφείο; Θα 'γραφε κάτι στο γράμμα του». Τα μαθαίνεις αυτά από τις φήμες. Μερικές φορές δεν παίρναμε γράμματα για πολύ καιρό. Οι γονείς μας προφανώς μας γράφανε, αλλά εμείς δεν παίρναμε όλα τους τα γράμματα. Αυτό το διαπίστωσα όταν γύρισα πίσω.

Ήταν μια ιταλική βάση. Τα κτίρια ήταν όλα περιφραγμένα. Υπήρχαν βίβλες και χουρμαδιές, που δεν είχαμε ξαναδεί ποτέ. Ήταν οργανωμένη όπως στο στρατό. Ήμασταν όλοι σε «μονάδες» και «ομάδες» με «διοικητές» και «ομαδάρχες». Κάθε πρωί και κάθε βράδυ έπρεπε να στεκόμαστε μπροστά στην κουκέτα μας. Έξω είχε προσευχές, αναφορές, προσκλητήρια και επαίνους για τα παιδιά που συμπεριφέρονταν καλά.

Στην πραγματικότητα, η πειθαρχία ήταν αυστηρή. Ξυπνούσαμε νωρίς το πρωί, όπως και στο στρατό. Εβγαίναν έξω με σφυρίχτρες, απ' όλα. Έκανες γυμναστική, έστρωνες το κρεβάτι σου και μετά πλενόσουν. Δεν υπήρχε αρκετό νερό και τα ντους δεν ήταν καλά. Ίσως κάθε Σάββατο ή κάτι τέτοιο. Τότε είχε νερό, αλλά δεν υπήρχε ζεστό νερό, οπότε έπρεπε να πλυθείς στη θάλασσα. Οι αποχετεύσεις δεν δούλευαν. Είχαν όλες εκείνες τις τουαλέτες δίπλα στη θάλασσα, ακριβώς μπροστά στα κτίρια. Ήταν απαίσιο.

Το φαγητό δεν ήταν και τόσο σπουδαίο. Πολλές φορές κάποια παιδιά διαμαρτύρονταν και δεν έτρωγαν. Αλλά τι θα 'τρωγες; Δεν υπήρχε τίποτα άλλο. Και δεν μπορούσες να βγεις έξω και να πάρεις φαγητό· δεν είχες χρήματα. Ποτέ δεν σε πλήρωναν, καθόλου. Έπρεπε να επιβιώσεις έτσι. Όταν πια είχα μάθει το μέρος, κατάφερα να κάνω πράγματα που τα περισσότερα παιδιά δεν μπορούσαν να τα κάνουν. Περνούσα πολύ χρόνο στη βιβλιοθήκη και κατάφερα με κάποιο τρόπο να με δεχτούν στο δημόσιο σχολείο. Για πρωινό είχε μόνο ένα κομμάτι ψωμί και μια κούπα τσάι. Μετά συγκεντρωνόμασταν έξω· είχε προσευχή, τον εθνικό ύμνο, έπαρση της σημαίας. Μετά είτε πηγαίναμε στο σχολείο ή πηγαίναμε για δουλειά στο εργαστήριο – λέγανε ότι ήταν για να μάθουμε, αλλά στην πραγματικότητα ήταν δουλειά.

Τα πρωινά πήγαινα στο σχολείο. Όταν τελείωνε το σχολείο τρώγαμε μεσημεριανό – ένα κομμάτι κρέας μερικές φορές, ή φασόλια, πολύ λίγα. Στη συνέχεια υπήρχε μεσημεριανή κατάκλιση, και αν δεν έκανες ησυχία κατέ-

ληγες να καθαρίζεις τις τουαλέτες, ακριβώς όπως και στο στρατό. Μετά έστρωνες πάλι το κρεβάτι σου και καθάριζες τα πάντα. Το απόγευμα, ήμασταν λίγο πολύ ελεύθεροι να κάνουμε βόλτες ή να πηγαίνουμε για μπάνιο στη θάλασσα, αλλά το μπάνιο ήταν πολύ επικίνδυνο γιατί η συγκεκριμένη περιοχή ήταν μολυσμένη. Μερικές φορές βλέπαμε ταινίες ή παρακολουθούσαμε διαλέξεις. Μετά ήταν ώρα να πάμε για ύπνο.

Δεν είχαμε πολλά πράγματα στην κατοχή μας. Μάλιστα, εγώ έφτιαξα μια βαλίτσα από ξύλο. Κρίμα που δεν την κράτησα. Ήμουν πολύ περήφανος γι' αυτήν. Εκεί έβαζα τα πράγματά μου, κάτω από την κουκέτα. Οι κουκέτες μας ήταν στρατιωτικού τύπου, η μία πάνω από την άλλη. Τα στρώματα ήταν γεμισμένα με άχυρο ή με πριονίδι. Είχαμε κάνα δυο στρατιωτικές κουβέρτες, από αυτές τις πανομοιότυπες γκριζες. Οι περισσότερες στολές που είχαμε ήταν στην πραγματικότητα παλιό ανακυκλωμένο στρατιωτικό υλικό.

Μου έλειπε το σπίτι μου, όπως και σε πολλούς άλλους, αλλά το να έρχεσαι σε επαφή με άλλους ανθρώπους ανοίγει τους ορίζοντές σου. Πρέπει να βλέπεις τη θετική πλευρά. Παρ' όλα τα εμπόδια, καταφέραμε να ανταλλάξουμε ιδέες, να κάνουμε διαφορετικά πράγματα. Από μερικές απόψεις ήταν καλό. Δεν θα πω ότι ήταν όλα αρνητικά.

Όταν είσαι Μακεδόνας

Το περιβάλλον ήταν έντονα πολιτικοποιημένο γιατί οι άνθρωποι εκεί ήταν εθνικόφρονες. Προσπαθούσαν να μας εμφυσήσουν τον πατριωτισμό. Μας κρατούσαν χωρισμένους σε ένα περιβάλλον όπου δεν είχες άλλη επιλογή παρά να επικοινωνήσεις στα ελληνικά. Δεν μπορούσαμε να μιλήσουμε άλλη γλώσσα. Φυσικά, δεν τα αποκαλούσαν μακεδονικά εκείνη την εποχή, επειδή της μόδας ήταν να αποκαλούν τους Μακεδόνες «βρομοβούλγαρους». Έτσι, οι «Μακεδόνες» έγιναν «βρομοβούλγαροι», «προδότες», «Σλάβοι» ή «κομμουνιστές». Χρησιμοποιούσαν κάθε λογής υποτιμητικούς όρους, αλλά ξέραμε για ποιους μιλούσανε.

Όλο αυτό είχε στόχο λίγο πολύ τους γονείς μας. Όταν θα επιστρέφαμε, έπρεπε να είμαστε οι φωτοδότες, οι άνθρωποι που θα έσωζαν την πατρίδα. «Μη σας νοιάζει τι κάνουν οι μεγαλύτεροι», έλεγαν. «Είναι ανόητοι, είναι οπισθοδρομικοί». Υποτιμούσαν πάντα το περιβάλλον απ' όπου προερχόσουν. Προσπαθούσαν από τη μία να σε ταπεινώσουν, ταυτίζοντάς σε με αυτή την ομάδα, και από την άλλη να σε κάνουν να πιστέψεις ότι ήσουν ανώτερος από εκείνους. Όμως, με μας δεν έπιασε. Ξέραμε ότι ήταν μόνο προπαγάνδα. Ήμασταν πολύ μεγαλύτεροι και κοιτάζαμε με νόημα ο ένας τον άλλο, κλείναμε το μάτι και λέγαμε, «Ναι, σίγουρα. Όλα αυτά είναι μπουρδες». Αυτό γινότανε. Ξέραμε τι ήταν και δεν δίναμε μεγάλη σημασία.

Ήταν πολύ δύσκολο να βρεις ανθρώπους μακεδονικής καταγωγής. Δεν ήξερες· υποπτευόσουν τον τάδε ή τον δείνα. Το καλό ήταν ότι τελικά γνωριστήκαμε μεταξύ μας μια ομάδα που ήμασταν όλοι Μακεδόνες. Κανείς τους δεν κάρφωσε ποτέ. Συναντιόμασταν σε διαφορετικά μέρη και μιλούσαμε τη γλώσσα μας, αλλά κανένας δεν ήξερε τι συνέβαινε. Υπήρχε μόνο ένα παιδί... ήξερε μακεδονικά αλλά δεν τα μιλούσε. Αλλά, προς τιμήν του, δεν είπε ποτέ τίποτα σε κανέναν.

Μπόρεσα να μιλήσω μακεδονικά λίγες μόλις μέρες αφού έφτασα. Βρήκα κάποιον από ένα από τα χωριά που ήταν πολύ κοντά στο δικό μου. Δεν ξέρω πώς τον αναγνώρισα· νομίζω από την προφορά του. Και ήταν κι ένα ακόμα παιδί από τη Δράμα. Όλη του η οικογένεια είχε πάει στη Βουλγαρία. Του έλειπε τόσο το χωριό του και οι φίλοι του που πήγε με τα πόδια μέχρι τα σύνορα, αλλά τον έπιασε ο στρατός και τον έστειλαν στη Λέρο. Φυσικά δε μιλούσε λέξη ελληνικά. Τίποτα. Πολλοί άλλοι εκεί τον κοροϊδεύαν, γιατί έλεγε «Ατήνα» αντί για «Αθήνα». Δεν μπορούσε να πει το «θ». Εγώ πάντως έγινα φίλος με το παιδί αυτό, και εκείνος έγινε σαν μαγνήτης, επειδή μιλούσε μακεδονικά.

Μέσω αυτού βρήκα αρκετούς ανθρώπους που ήταν μακεδονικής καταγωγής. Είπα μια φορά ένα αστείο, μισό ελληνικά και μισό μακεδονικά. Στην πραγματικότητα είναι μακεδονικό αστείο. Το παιδί αυτό το άκουσε, και άρχισε να γελάει όπως δεν έχεις ξαναδεί στη ζωή σου. Έτσι ξεκίνησε όλο το πράγμα. Αυτή η παρέα ήταν πολύ καλή.

Δεν αισθανόμουν σαν να με τιμωρούν· αισθανόμουν ότι μου έκαναν κατήχηση. Έπρεπε να υπακούω τους ανθρώπους που βρίσκονταν γύρω μου. Θυμόμουν όμως τι μου είχε πει η μητέρα μου όταν με έπαιρναν. Μου είχε πει, «Δεν με πειράζει που θα πας σχολείο, αλλά ξέρω τι κάνουν στα σχολεία. Δεν θα μπορέσεις ποτέ να μάθεις τη γλώσσα σου και θα στραφείς εναντίον μου, γιατί θα σε ξαναπλάσουν από την αρχή». Ο πατέρας μου μού είχε πει το ίδιο. «Κε βε πρέτοπατ». Στα μακεδονικά σημαίνει, «Θα σας λιώσουν· θα σας βάλουν σε καλούπι». Εγώ της είπα, «Δεν πρόκειται να στραφώ εναντίον σου. Είσαι η μητέρα μου». Και το είχα αυτό πάντα στο μυαλό μου. Η ταυτότητά μου ήταν για μένα πολύ σημαντική εκείνη την περίοδο. Μου έλειπαν οι γονείς μου· μου έλειπε η οικογένειά μου. Μου έλειπε ο τόπος όπου είχα γεννηθεί, τόσο που ένιωθα μεγάλο πόνο.

Το φθινόπωρο του 1949, οι γονείς του Τράϊαν κατάφεραν να πείσουν τους αξιωματούχους της κυβέρνησης να τον αφήσουν να γυρίσει πίσω νωρίτερα. Τους είπαν ότι τους είχαν απομακρύνει από το Λέσκοβετς και ότι ζούσαν στην Πεσότσνικα (Αμμοχώρι), που βρισκόταν στον έλεγχο της κυβέρνησης και όπου λειτουργούσε δημοτικό σχολείο.

Επιστροφή στο Λέσκοβετς

Μια φορά, με φώναξαν μέσα και, προς μεγάλη μου έκπληξη, μου είπαν, «Σύντομα θα φύγεις. Θα πας στο σπίτι σου». Φίλε μου, δεν κρατιόμουν! Πήρα τη βαλίτσα μου, όλα τα μικροπράγματα που είχα, και είπα αντίο. Φυσικά, ο αποχωρισμός με τα παιδιά δεν ήταν εύκολος. Αλλά την ίδια στιγμή, πήγαινα σπίτι μου. Θυμάμαι ακόμα όταν ήμουν στο τρένο και είδα τη Φλώρινα. Ήταν κάτι απερίγραπτο. Ήταν τόσο ωραία που γυρνούσα σπίτι.

Κατέβηκα στο σταθμό στο Αμμοχώρι. Στο πρόσωπο της μητέρας μου κυλούσαν δάκρυα. Ο κόσμος μας κοίταζε κι αναρωτιόταν τι συνέβαινε. «Κοίτα», της είπα. «Δεν με ξανάπλασαν. Πήρα ότι μπορούσα να πάρω, προς όφελός μου. Και τα υπόλοιπα», της είπα, «είμαι εγώ». Δεν μπορούσε να το πιστέψει ότι δεν είχαν τσακίσει το πνεύμα μου. Πίστευε ότι θα στρεφόμουν εναντίον τους, όπως η νεολαία των ναζί. Αυτό ακριβώς είχε πει. «Φοβόμουν ότι θα καταστρεφόταν εντελώς ο χαρακτήρας σου, ότι θα χανόταν η ταυτότητά σου. Ότι θα σε έπλαθαν από την αρχή και θα σε έκαναν να στραφείς ενάντια στους δικούς σου ανθρώπους». Και μετά είπε, «Βλέπω ότι αυτό δεν σου συνέβη». Ένιωσα περήφανος για αυτό.

Μερικά παιδιά γύρισαν στο Λέσκοβετς από τις παιδοπόλεις το 1950, όταν το χωριό μετακινήθηκε. Άλλα το 1954. Κάποια από τα μικρότερα παιδιά, ιδίως τα κορίτσια, είχαν αλλάξει. Εβλεπαν με υπεροψία τους δικούς τους και θεωρούσαν ότι ήταν πιο καλλιεργημένα, πιο μορφωμένα. Είχαν αφομοιωθεί· είχαν εξελληνιστεί. Μερικά από αυτά τα παιδιά δεν ξαναμίλησαν ποτέ μακεδονικά.

Τελικά μείναμε στην Πεσότσνικα, στο Αμμοχώρι, όλο το χειμώνα. Την άνοιξη, κάποιοι από τους άντρες πήγανε στο χωριό και έμειναν εκεί το βράδυ, αλλά δεν μας επέτρεπαν ακόμα να επιστρέψουμε. Ήταν πολύ δύσκολο. Το καλοκαίρι, όλοι πήγανε πίσω για το θερισμό. Το χωριό δεν είχε καεί· δεν είχε καταστραφεί. Τα σπίτια ήταν βρόμικα, σαν να είχαν μείνει μέσα άνθρωποι – στρατιώτες ή αντάρτες. Είχαν αρπάξει πολλά πράγματα.

Είχε ήδη αρχίσει η μετανάστευση. Πολλοί έφευγαν για Αυστραλία. Κάποιοι ήρθαν εδώ, στον Καναδά. Πρέπει να έφυγε περίπου το ένα τρίτο, και από εκεί το πράγμα πήρε την κατηφόρα. Έλεγαν ότι δεν υπήρχε ελπίδα για μας στο χωριό. Αν κι είχαμε επιστρέψει, νιώθαμε την καταπίεση. Δεν υπήρχε μέλλον. Υπήρχαν ακόμα άνθρωποι στη φυλακή· πέρναγαν ακόμα ανάκριση. Άνθρωποι συλλαμβάνονταν μόλις γυρνούσαν πίσω. Ήθελαν μόνο να γυρίσουν στο χωριό τους και να συνεχίσουν τη ζωή τους.

Ευτέρπη Τσίου²

Η Ευτέρπη Τσίου γεννήθηκε το 1935 στη Λυκόρραχη, όπως και η Χρυσούλα Καρανίκα και η Βαγγελιώ Φασούλη, που αφηγούνται τις ιστορίες τους στο κεφάλαιο 4. Η Ευτέρπη είναι ψηλή, αδύνατη και ευλύγιστη. Μαυροφορεμένη από τότε που πέθανε ο άντρας της, δεν φοράει όμως μαύρο μαντήλι όπως οι περισσότερες συνομήλικες συγχωριανές της. Φτιάχνει τα μαλλιά της σε δύο χοντρές γκριζες πλεξούδες που κατεβαίνουν μέχρι τη μέση της. Πίσω από τα χοντρά γυαλιά μυωπίας δύο ζωηρά γαλανά μάτια αντικρίζουν τον επισκέπτη με τη σβελτάδα νεαρού κοριτσιού. Από τα δώδεκα παιδιά που γέννησε η μάνα της Ευτέρπης, μόνο τα έξι ζούσαν ακόμα όταν άρχισε ο Εμφύλιος. Επειδή οι γονείς της Ευτέρπης ήταν «νοικοκυραίοι» και είχαν πάρει το μέρος της ελληνικής κυβέρνησης, η οικογένειά της «πέρασε πολλά» στον Εμφύλιο, όταν για αρκετό διάστημα η Λυκόρραχη βρισκόταν υπό τον έλεγχο του Δημοκρατικού Στρατού.

Εμφύλιος

Στον Εμφύλιο Πόλεμο έγιναν πολλά εδώ στο χωριό. Σκότωσαν [οι αντάρτες] τον κόσμο όλο. Πρόδωσαν οι ίδιοι οι χωριανοί αυτούς που ήταν καλύτεροι νοικοκυραίοι. Και ήβρισκαν προσκόμματα: «έκοψαν το τηλέφωνο», «κυκλοφορούν έγγραφα που τα παίρνουν απ' τους αντάρτες και τα πάνε στο στρατό». Ήθελαν να βρουν μια αιτία για να εξοντώσουν τον κόσμο. Και όπως την ήβραν: εννιά άτομα σκότωσαν μια μέρα.

Μια οικογένεια που ήταν με τους αντάρτες άφησαν την κόρη τους άρρωστη σε ένα ψηλό κρεβάτι, την θυμάμαι σαν τώρα. Δεν μπορούσαν να πάν να την κοιτάξουν, γιατί φοβόνταν να μην τ'ς πιάσουν ο στρατός. Έστειλε η μάνα μου εμένα και πήγαινα και τ'ς έδινα μια φορά νερό την ημέρα. Ώσπου πέθανε τελικά η κοπέλα. Τόσο φανατισμό είχαν οι κομμουνιστάι. Τον πατέρα μου, τον πεθερό μου, και άλλα πεντέξι άτομα τα σκότωσαν μια μέρα. Τ'ς κρεμούσαν, τ'ς χτυπούσαν... όπως έμαθα βέβαια, δεν τα είδα εγώ με τα μάτια μου αυτά. Τ'ς κρεμούσαν, τ'ς χτυπούσαν και όπως τ'ς κρεμούσαν, έτσι, λέει, τους έβαζαν και βάρος πίσω. Πέτρες. Μετά τ'ς έριχναν καταή, λέει, και εκεί τελείωναν. Τ'ς έθαβαν πέρα εκεί και τ'ς παράχωναν πίσω στα χωράφια.

Τον Οκτώβριο 1947, λίγο πριν ξεκινήσουν οι επιχειρήσεις στην περιοχή, οι γονείς της Ευτέρπης κατάφεραν να τη στείλουν σε παιδόπολη που είχε ανοίξει η Βασίλισσα Φρειδερίκη στην Κόνιτσα. Στεγαζόταν στη Γεωρ-

2. Συνέντευξη της Ευτέρπης Τσίου στη Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν και στον Loring Danforth, Λυκόρραχη, 11/6/2001.

γική Σχολή, ένα διώροφο πέτρινο κτίριο, το οποίο υψώνεται μέχρι σήμερα στο κάτω μέρος της πόλης, ανάμεσα σε ψηλά κυπαρίσσια.

Αναχώρηση

Μας ήπαιρναν, σαν είδος κατασκήνωσης, δύο-τρεις μήνες, επέστρεφαν το ένα το χωριό, ήπαιρναν άλλο χωριό. Ξεκίνησαν όμως οι μάχες αυτές, κλείστηκαν τα χωριά, έκλεισαν τσι δρόμοι, δεν επικοινωνούσαν Λυκόρραχη με Κόνιτσα. Κλειστήκαμαν, μείναμαν εκεί. Αλλά επίσης δεν μας άφηναν να γυρίσουμε σπίτι, για να μην έρθουν εδώ οι αντάρτες και μας πάρουν μέσα.

Ήταν ο πρόεδρος του χωριού υπεύθυνος και ήλεγαν: «ποιος να πρωτοπάει τώρα;» Να σας πω την αλήθεια, ήταν και θέμα συγγενολοί, ήταν και θέμα φιλίας. Ήταν και θέμα πολυτέκνων. Ποιος έχει περισσότερα παιδιά, μπορεί να πάνε και δύο. Ποιος έχει λιγότερα παιδιά, θα πάει ένα. Ποιος ήταν πιο φτωχός, θα πάει ένα, έστω και μόνο δύο να 'χαν. Και μας επέλεξε ο πρόεδρος με το συμβούλιο. Μας έγραψαν. Εικοσιπέντε αγόρια και τρία κορίτσια. Τα κορίτσια τότες ήταν πολύ δύσκολο να παν μαζί με αγόρια, ή σε παιδουπόλεις ή σε σχολείο. Σχολείο εγώ δεν είχα πάει εδώ καθόλου. Δεν με άφηνε ο πατέρας μου. Και τις αδελφές μου τις μεγαλύτερες, τις δήλωνε και δύο χρόνια μεγαλύτερες να τελειώσουν γρηγορότερα το σχολείο για να τις πάρουν στο χωράφι. Να παν στα ζώα να τα βοσκήσουν. Εγώ ήμην πιο μικρή, με άφηναν πάντα στο σπίτι. Ας ήμην πολύ μικρή, τους μαγειρεύα, τους έφτιαχνα πίτα, τους έπλυνα τα ρούχα, τα δίπλωνα στην κανέστρα, έρχονταν το Σαββατοκύριακο τα βρίσκαν και αλλάζονταν. Ήθελαν όμως να πάω και στην εξωτέρα.

Μας πήραν εμάς το '46 με '47 να μας παν στις κατασκηνώσεις οι γονείς μας. Έρχεται ένα μεγάλο στρατιωτικό αμάξι, τζέιμς, και μας βάζουν μέσα. Εμείς ποτές μας δεν είχαμε δει αμάξι στα μάτια μας. Και ούτε και είχαμε ανέβει. Μας βάζουν μέσα, πάνω στην καρότσα, μαζί με τις μάνες μας. Πώς έκαναν τα αμάξια τότε και πέρναγαν απάν' στις πέτρες; Πού υπήρχαν δρόμοι τότε; Στα μπάχαλα και στις ποταμιές περπατούσαν τα αμάξια. Κλάμα εμείς, εμετούς, μέσα στ' αμάξι. Φτάνουμε στο χάνι, από κάτω από την Κόνιτσα. Ξημερώσαμε εκεί.

Φτάνουμε στην παιδόπολη. Βλέπουμε τα κτίρια ψηλά, βλέπουμε παράθυρα μεγάλα. Ήμασταν μαθημένοι με σπίτια μικρά, σπίτια με παράθυρα μικρά, είπαμαν τι να 'ναι τούτα τώρα δα. Αυτού κατευθείαν και στα ντούζια μέσα να μας πλύνουν. Εμείς ήμασταν σε άθλια κατάσταση. Φούστες μάλλινες. Πού ρούχα βαμβακερά και αυτά; Κάλτσες μάλλινες ως εδώ και τσαρούχια στα πόδια. Μας παίρνουν, μας βάζουν μέσα στο ντους, μας κόβουν τα μαλλιά πρώτα. Να κλαίμε εμείς, να φωνάζουμε. Μη μας κόψουν τα μαλλιά. Τα μαλλιά όμως τά 'χαμε γεμάτα κόνιδες και ψείρες. Να λέμε

εκείνο που ήταν. Γι αυτό τα κόψανε. Κλάματα! Εγώ ιδίως είχα πολλά, πάρα πολλά μαλλιά. Δύο κόσες, τόσες με συγχωρείς φαρδιές. Κλάψιμο εγώ... Με είδε και η μάνα μου ύστερα, με κομμένα τα μαλλιά, να κλαίει και αυτή. «Κόψαταν τα μαλλιά του κοριτσιού μου!» Δεν μας γνώρισαν όταν βγήκαμε απ' το μπάνιο μέσα και απ' τα αυτά.

Η μάχη της Κόνιτσας

Είχαμαν καλή ζωή εκεί πέρα, η αλήθεια είναι αυτή. Το κανονικό μας το πρόγραμμά: το πρωινό μας το γάλα, το φαγητό μας το μεσημέρι, το απόγευμα το γλυκό μας, το βράδυ ξανά πάλι φαγητό. Πότε κινηματογράφο μας ήφερναν, πότε αυτά. Ναι, αλλά είχαμαν κλειστεί. Δεν είχαμε καμιά επικοινωνία με τους γονείς μας. Απ' τους πολέμους και αυτά.

Όταν μας έβαλαν στα ντούζια μέσα, την είδα τη μάνα μου την ώρα που έφευγε. Με φίλησε. Αυτό το τελευταίο το θυμάμαι σαν να χωρίστηκα τώρα. Ο πατέρας μου όμως ήταν στις Φιλιάτες με τα πρόβατα. Πέρασε την άνοιξη από την παιδόπολη. Και θυμάμαι μου 'φερε ένα μολύβι, τόσο ια, με συγχωρείτε, μακρύ, φτηνό, κόκκινο. Και μου το 'κοψε στα μισά και μου 'φερε από δυο μεριές τζούβλιες, για να γράφω. «Να» με λέει εμένα «στό 'κοψα για να μην το χάσεις ολόκληρο. Να το χάσεις δυο φορές τουλάχιστον, να μην το χάσεις μία». Με φίλησε και δεν τον ξαναείδα τον πατέρα μου από τότε. Το '48 με '49 ήταν. Ήρθε εδώ, τον πήραν οι αντάρτες, σε δύο μήνες τον σκότωσαν. Μαζί με τον πεθερό μου και άλλα εννιά άτομα.

Όταν σκότωσαν τον πατέρα μου, τι είδα στον ύπνο μου λέτε; Είδα ότι ταξίδευα μέσα στην θάλασσα, στα κύματα, σε ένα τζιπ στρατιωτικό και όμως έδειξε παιδιά. Σε τρεις μέρες έμαθα ότι σκότωσαν τον πατέρα μου. Όταν αρχισαν και οπισθοχωρούσαν οι αντάρτες και κάπως άνοιγε ο δρόμος, έρχονταν κάπου-κάπου σκαστοί κάποιοι και ήφερναν τα νέα του χωριού. Αυτοί το 'παν στην διευθύντρια και μας φώναξε αυτή εκεί μια μέρα και μας είπε: «Παιδιά, είμαστε σε καιρό πολέμου, ακούμε και καλά, ακούμε και κακά». Τώρα εμάς, δεν μας έκοβε και πολύ να σου πω την αλήθεια αλλά ο πόνος υπήρχε μέσα για τον γονή και λέγαμαν τι κάνουν οι γονείς μας μέσα μας. Δεν είχαμε όμως την τόλμη να πούμε και να ρωτήσουμε τις διευθύντριες, τις ομαδάρχισσες, τι ήξεραν αυτές για τους γονείς μας, τι ήξεραν να μάθουν και να μας πουν. Και λέει η διευθύντρια:

«Υπάρχουν και καλά υπάρχουν και κακά στην ζωή μας, εν καιρώ πολέμου είμαστε. Δυστυχώς η Τσίου έχασε τον πατέρα της».

Αλλά δεν μου μαρτύρησαν όμως ότι τον σκότωσαν. Ύστερα που ήρθαν οι χωριανοί μου, μου είπαν εμένα. Ότι τον σκότωσαν οι αντάρτες. Και τς έριξαν, λέει, σαν τα σκυλιά στ' αμπέλι και ούτε ξέρουν κανονικά οι δικοί σου που τον έριξαν.

Αλλά εμάς όμως μας πήρε ο ανταρτοπόλεμος μέσα και μείναμαν. Κλειστήκαμαν στην Κόνιτσα. Ήταν ο στόχος των ανταρτών να χτυπήσουν την Κόνιτσα και να πάρουν εμάς όπως ήμασταν μέσα στην παιδόπολη όλα τα παιδιά και να μας παν μέσα στο παραπέτασμα. Αλλά το κατάλαβαν οι αρχές, το κατάλαβαν και τα στελέχη της παιδουπόλεως. Ειδοποίησαν στα Γιάννενα και έστειλαν πολύ στρατό, έγινε φοβερή μάχη στην Κόνιτσα που κράτησε οχτώ μέρες. Μας περικύκλωσαν και δεν άφησαν να μας πάρουν. Με δύο σύκα την ημέρα οχτώ μέρες ξαπλωμένοι στον κάτω διάδρομο, με μια κουβέρτα στο τσιμέντο. Δεν μας άφηναν να σηκωθούμε και τα παράθυρα τα 'χαν ταμπουρώσει με σακιά αλεύρι. Τελικά νίκησε ο στρατός, οπισθοχώρησαν οι αντάρτες, απελευθερωθήκαμαν, μας έβγαλαν τελικά έξω, υψώσαμε την γαλανόλευκη σημαία και την τρίτη μέρα ήρθε η Φρειδερίκη η Βασίλισσα, μας συγχάρηκε πως αντέξαμε τόσες μέρες.

Δεν ξαναγυρίσαμε στη Λυκορράχη. Δεν μας άφηνε το κράτος να 'ρθούμε εδώ. Οι δρόμοι ήταν κλειστοί και δεν ήθελαν να μας πάρουν μέσα οι αντάρτες. Μετά τον πόλεμο βλέπουμε μας ήρθαν τρία-τέσσερα τζέιμς μεγάλα. Μας βάνουν επάνω και μας πήγαν στην παιδόπολη Αγία Ελένη στα Γιάννενα. Καθίσαμε δύο μέρες εκεί και μετά μας πήγαν στο Ζηρό. Εκεί καθίσαμε κάνα εξάμηνο. Απάνω στους έξι μήνες, έγινε πάλι μάχη με τους αντάρτες σε ένα μοναστήρι μεγάλο. Την ώρα που έβαλαν φωτιά οι αντάρτες στο μοναστήρι, έγινε ένας σεισμός, άλλο πράγμα! Μας ταρακούνησε και φοβηθήκαμε πολύ. Σε τρεις ώρες ήρθαν τζέιμς στρατιωτικά ξανά... περάσαμε πολλά... μας παίρνουν αυτού και στην Πρέβεζα μας βάλαν σε ένα στρατιωτικό καράβι παλιό. Τότες στον Ισθμό της Κορίνθου είχαν γκρεμίσει τις γέφυρες οι αντάρτες και έπρεπε οπωσδήποτε να περάσουμε από κάτω από την Πελοπόννησο για να πάμε στην Αθήνα. Στα μισά της θάλασσας, την νύχτα, κινδυνέψαμαν, χύθηκε να γκαρίζει το καράβι «ουου» να βάνει τις σειρήνες. Μέσα σε μιάμιση ώρα, ήρθε άλλο καράβι, μας σύνδεσε. Μας σύνδεσε και μας τράβηξε. Τραβώντας μας πήγαν στον Πειραιά. Εκεί κατεβήκαμαν. Άλλα τζέιμς στρατιωτικά πάλι. Όλο με τζέιμς μας πήγαιναν, λεωφορεία δεν ξέραμε. Μας παίρνουν και μας πάνε στον Άγιο Αντρέα, στη Ραφήνα.

Στην παιδόπολη του Αγίου Αντρέα

Στον Άγιο Αντρέα περάσαμε καλά. Είχαμαν ένα μαχαλά απάνω και έναν μαχαλά κάτω. Απάνω ήταν τα κορίτσια και κάτω ήταν τα αγόρια. Εκεί ήρθε η Βασίλισσα με τα παιδιά της και παίξαμαν τα σκλαβάκια. Ένα χτύπημα που τον έκανα τον Κωνσταντίνο –ίσια πρέπει να 'μασταν στην ηλικία– και να κλαίει. «Τι έγινε; Τι έγινε;» Είπαν τα παιδιά εκεί: «χτύπησαν τον Κωνσταντίνο». Λέει η Φρειδερίκη: «Δεν έγινε τίποτα. Θα περάσει». Ε! πέ-

ρασε. Τον σεβόμασταν, εντάξει, γι αυτό και τον πήραμε να παίξει, αλλά όχι όμως και να μας χτυπάει γιατί ήμασταν κορίτσια και αυτός ήταν αγόρι. Τον διώξαμε τελικά και πήγε στα αγόρια.

Εγώ, να σου πω την αλήθεια, την ένιωθα σαν μάνα μου τη Φρειδερίκη. Τη σεβόμουνα και ακόμα τη σέβομαι και την ευγνωμονώ σαν ευεργέτη μας. Μας έσωσαν εκείνο τον καιρό. Μας βρέθηκαν, πώς να σου πω; Πού μάνα; Πού πατέρα; Πού αδέρφια; Πού συγγενείς; Αυτοί μας βρέθηκαν. Αυτοί μας κράτησαν όλα τα χρόνια που καθίσαμε στον Άγιο Αντρέα.

Η καθημερινή ζωή ήταν σχολείο, σπίτι, διάβασμα. Σχολείο, σπίτι, διάβασμα. Όμως πηγαίναμε και πολύ στις παρελάσεις – 28 Οκτωβρίου, 25 Μαρτίου. Εγώ πάντα με έβαναν σημαιοφόρος, επειδή είχα μαλλιά μακριά και ήμην έτσι ψηλή. Αυτό το 'χω σαν καμάρι μου. Γιατί με προτιμούσαν και δεν θυμάμαι να με μάλωσαν μια φορά όσο ήμην στις παιδουπόλεις. Συννενοούμαν, με καταλάβαιναν, τις σέβομαν και με εκτιμούσαν. Πώς να σας πω παιδιά!

Αλλά έχουμε περάσει πολύ καλή ζωή εκεί στον Άγιο Αντρέα. Έχουμε πάει πολλές εκδρομές, στον Παρθενώνα, στην Ακρόπολη, σε μουσεία, σε χυτήρια. Φορούσαμε ποδιές με γιακαδάκια άσπρα. Τα δωμάτια ήταν κάτι σπιτάκια, στον απάνω μαχαλά που ήταν οι κοπέλες. Σε κάθε δωμάτιο είχαν από τέσσερα κρεβάτια, διπλά όμως. Πάνω-κάτω. Επί το πλείστον έβαναν τις πιο μεγάλες πάνω, τις μικρές κάτω. Τα αγόρια είχαν ένα μεγάλο κτίριο, μπορεί να είχε και πενήντα κρεβάτια. Ήμασταν δηλαδή σαν ξεχωριστό χωριό. Ήταν ο ένας μαχαλάς με τον άλλον. Αλλά κάτω όμως ήταν όλα τα γραφεία, οι τραπεζαρίες, και τα μαγειρεία, το εξωκλήσι του Αγίου Αντρέα, και ιατρείο. Εκεί είχαμε το γιατρό μας, με τις νοσοκόμες. Είχαμε τα πάντα. Όλες τις ανέσεις.

Δεν είχαμε όμως τίποτα δικό μας. Όλα της παιδόπολης. Ούτε και είχαμε λεφτά για να αγοράσουμε κάτι δικό μας. Ποιος θα μας τα 'δινε; Πού γονείς; Ό,τι χορηγούσε το ίδρυμα, όλα ίδια σε όλους. Και ζακέτες μας έδιναν, και ποδιές μας έδιναν και κάλτσες μας έδιναν και παπούτσια μας έδιναν. Εσώρουχα μας έδιναν. Τα 'φερναν ομαδικά, σιδερωμένα, κλιβανισμένα, διπλωμένα, έτοιμα. Και αυτό εγώ το είχα.... κάπως δεν μου άρεζε, να σου πω την αλήθεια, και είχα γράψει το όνομά μου σε όλα τα ρούχα. Και όταν τα 'φερναν, τα 'φαχνα και τα 'βρισκα.

Το πρωί θα σηκωνόμασταν, θα πλενόμασταν, θα χτενιζόμασταν, θα πηγαίναμε κάτω στην τραπεζαρία, θα πίναμε το γάλα μας, την μαρμελάδα μας θα τρώγαμε, από κει ύστερα στο σχολείο. Πηγαίναμε στο σχολείο μας, γραμμές, με τους δασκάλους μας, πηγαίναμε κάθε ένα στην αίθουσά του. Ξανά μόλις τελειώναμε το σχολείο το μεσημέρι, πηγαίναμε πρώτα στην τραπεζαρία να τρώγαμε και μετά θα πηγαίναμε επάνω στα σπίτια μας. Τα απογεύματα... είχαμε και μια κοπέλα μέσα σαν τεχνικό προσωπικό... να μαθαίνουν οι κοπέλες να ράβουν, να κεντούν. Αυτές δηλαδή ιδίως

που τελείωναν το δημοτικό και αν δεν προχωρούσαν σε γυμνάσια και σε τέτοια, θα πήγαιναν εκεί πέρα. Θα εξασκούσαν σε μια τέχνη η οποία θα μπορούσε στην ζωή τους να είναι χρήσιμη, να ράβει την κάλτσα της, που λέει ο λόγος, να κεντάει κάτι, να σιδερώνει. Τα απαραίτητα μιανής κοπέλας να ζήσει.

Τελείωσα εγώ το δημοτικό το '49. Όσοι τελείωναν το δημοτικό ύστερα, έπρεπε ή σε τεχνική σχολή να σε στείλουν ή αν έπαιρνες τα γράμματα έπρεπε να πας γυμνάσιο. Εκεί μας ξεδιάλεξαν, για το γυμνάσιο πήραν εμένα, άλλη μια κοπέλα απ' το χωριό μας και κάμποσα αγόρια. Τα αγόρια τα 'στειλαν στο Βόλο. Εμάς μας έστειλαν στη Λάρισα.

Όλα αυτά τα χρόνια η Ευτέρπη δεν είχε άμεση επικοινωνία με την οικογένειά της. Όταν ζούσε ακόμα στην παιδόπολη της Κόνιτσας, έμαθε από συγχωριανούς της ότι το 1948 οι αντάρτες είχαν μεταφέρει με τη βία πολλές οικογένειες της Λυκόρραχης –ανάμεσα στις οποίες και τη δικιά της– στην Αλβανία. Από εκεί ο μικρότερος αδελφός της και η μικρότερη αδελφή της, μαζί με άλλα εικοσιπέντε παιδιά του χωριού, στάλθηκαν με το ζόρι και χωρίς τη συγκατάθεση των γονιών τους «πίσω από το Σιδηρούν Παραπέτασμα» και συγκεκριμένα στην Τσεχοσλοβακία. Το 1949 η μητέρα της Ευτέρπης έφυγε κρυφά από την Αλβανία, μαζί με τα δύο μεγαλύτερα παιδιά της και γύρισε στη Λυκόρραχη. Φοβόταν μήπως τα επιστρατεύσουν οι αντάρτες και τα στείλουν πίσω στην Ελλάδα να πολεμήσουν στις γραμμές του Δημοκρατικού Στρατού. Αναγκάστηκε να αφήσει πίσω όλα τα γιδοπρόβατα της οικογένειας. Το 1954 τα δύο μικρότερα αδέρφια της Ευτέρπης γύρισαν στη Λυκόρραχη από την Τσεχοσλοβακία. Η μεγαλύτερη αδελφή της, που είχε παντρευτεί πριν αρχίσει ο Εμφύλιος, παρέμεινε στη Λυκόρραχη καθ' όλη τη διάρκεια του Εμφυλίου.

Επιστροφή στη Λυκόρραχη

Το 1950 ο αδελφός μου δούλευε εργάτης στα Τρίκαλα. Τον στέλνει η μάνα μου δυο φορές για να με πάρει. Εγώ δεν ήθελα πουθενά να φύγω. Θυμώμουν την ζωή την παλιά που ζήσαμε με ταλαιπωρία στα μικρά μας τα χρόνια και δεν ήθελα να φύγω να 'ρθώ στο χωριό. Μια φορά, δυο, δεν δέχομαν να φύγω. Τον στέλνει και τρίτη φορά τον αδελφό μου. Λέει η διευθύντρια «Λυπάμαι Τσίου», λέει, «αλλά δεν μπορούμε να επιμείνουμε άλλο, την στιγμή που σε ζητάει η μάνα σου». Εγώ να χύνω τα δάκρυα ποτάμι. Να μην θέλω πουθενά. Ήθελα να συνεχίσω το σχολείο. Έρχεται ο αδελφός μου πάλι εκεί, λέγοντας και αυτά η διευθύντρια, δεν μπορούσα να κάνω διαφορετικά. Εμένα με φάνηκε σαν να με έδιωχνε η διευθύντρια.

Με στέλνει ο αδελφός μου με το λεωφορείο στα Γιάννενα. Έρχομαι στα

Γιάννενα κι από κει πάλι στην Κόνιτσα. Ένας μπάρμπας μου έτυχε να 'ναι στην Κόνιτσα, σμιγόμαστε με αυτόν, αυτός με γνώρισε, ε τον κακογνώρισα και εγώ εκεί, με έφερε στην Πυρσόγιαννη. Από κει ήρθαν με ζώα από δω για να μας πάρουν. Ήταν ο κουνιάδος μου ο δάσκαλος, ήταν ο Μιχάλης ο πρόεδρος. Τώρα μικρή κοπελίτσα εγώ, ντρεπόμουν... ούτε να τους μιλήσω. Ανάσα εγώ! Μιλιά!

Έρχομαι στο χωριό, με παν στην μάνα μου. Πού να την γνωρίσω εγώ την μάνα μου; Τρόμαξα να την γνωρίσω. Ούτε να πονέσω να σας πω την αλήθεια, ούτε να θυμηθώ την μάνα μου. Έκλαψε κάμποσο η μάνα μου. Εγώ ανένδοτη. Αλλά είχα και μια αντίδραση μέσα μου. Γιατί με πήρε και με έφερε στο χωριό. Την άλλη μέρα το πρωί, της λέω εγώ της μάνας μου:

«Τι θα φάμε πρωινό μάνα;»

Η μάνα μου ήταν φτωχιά, δεν είχε τίποτα. Ούτε γάλα, ούτε αυγό. Δεν είχε δυο μήνες, τρεις που γύρισε απ' την Κόνιτσα, που ήταν πρόσφυγες. Λέει:

«Θα μαγειρέψουμε φασόλια το μεσημέρι και θα φάμε».

«Και τώρα το πρωί, τι θα φάμε;» ρωτάω ξανά.

Το πήραν στο χωριό. Είπε η Ευτέρπη, «Τι θα φάμε πρωινό;» Πήραν και κουτσομπόλευαν.

Εμένα μου ήρθε να σκάσω. Η μάνα μου πραγματικά ήταν πολύ σέρτικη και είχε μεν και την φτώχεια της, που ήταν και χήρα και ξέρω γω τι, αλλά ήταν και γκρινιάρια έτσι πώς να σου πω, απαιτητικά. Έπρεπε να κάνεις αυτό που θέλει αυτή. Εγώ ήμουν αμάθευτη. Με παίρνει που λες, κοπέλα μου, και με στέλνει εργάτρια στην μάνα του Μιχάλη, να πα να τσαπίσω κοντά στα βόδια. Τι ήξερα εγώ να τσαπίσω με το τσαπί; Και χτύπα και βάρα εγώ τα σβώλια. Και χτύπα και βάρα. Το βράδυ, κλάμα εγώ. Στεναχώρια. Ούτε να φάω, ούτε τίποτα. «Μωρέ τι έπαθες;» Τίποτα. Να κλαίω μονάχα. Να μην λέω τίποτα. Πού να το πω αυτό; Αφού η μάνα μου με πήρε με το ζόρι.

Ήρθα με ένα ζευγάρι παπούτσια από την παιδόπολη και η μάνα μου δεν είχε να μου φτιάσει άλλα. Φόρεσα τσαρούχια, με τσαρ'χόσκοινα που τα λέγαμε. Ξεκούνταν οι φτέρνες στα τσαρούχια, πατούσαν καταή... Παλαμανίδες. Αγκάθια. Πέτρες. Στο έργο, στο κλαδί, στο θέρος, στο σκάλο. Δεν ξέραμαν τι θα πει καλή ζωή μετά από αυτά. Πολύ ταλαιπωρηθήκαμαν. Ήταν φτωχός ο τόπος μας με λίγα λόγια. Δουλεύαμαν πολύ και λίγο απολαβαίναμαν.

Με έστελνε και στην αδελφή μου και τραβούσα το ζώο που έκανε ο γαμπρός μου χωράφι, με το αλέτρι, όχι ξύλινο, σιδερένιο. Είχαν δώσει κάτι σιδερένια η ΟΥΝΤΡΑ [UNRRA] τότε, σε αυτούς που είχαν επαναπατριστεί. Έστελνε η Αμερική πολλά πράγματα τότε. Γυρνάει η αδελφή μου από το χωράφι, με βρήκε έκλαιγα. Λέει της μάνας μου έτσι και έτσι.

«Ήρθα από το χωράφι», λέει, «και βρήκα την Ευτέρπη έκλαιγε».

«Γιατί έκλαιγες εκεί μωρέ απάν;», λέει η μάνα μου.

«Τι να μην κλάψω;», της λέω εγώ της μάνας μου. «Την τύχη που μού 'κανες», της λέω εγώ. «Με πήρες από τα καλά μου και μ' ήφερες πού; Στην Λυκόρραχη να με στέλνεις εργάτρια στην παπαδιά και στην Κεράτσω. Γιατί να με φέρεις εδώ;», της λέω; «Μάνα σ' έχω και σε πονώ», της λέω, «και σε σέβομαι, αλλά ή ζωή μου ποια είναι τώρα;» της λέω.

Γάμος

Βγήκαν άλλα ύστερα, κοπέλα μου, που λες. Ο τάδες θέλει την Ευτέρπη, ο τάδες θέλει την Ευτέρπη, ο τάδες θέλει την Ευτέρπη. Έξι-εφτά από το χωριό. Δεν υπήρχαν κορίτσια. Απ' τον πόλεμο είχαν επιστρατευτεί, είχαν σκοτωθεί στις ράχες πολλά κορίτσια και τα υπόλοιπα τα είχαν πάει μέσα όλα στις Λαϊκές Χώρες. Γαμπρός ο ένας, γαμπρός ο άλλος. Πού εγώ να νιώσω, να πω θέλω να παντρευτώ; Η γκρίνια όμως της μάνας μου δεν υποφέρονταν.

Μια μέρα περνούσε ο άντρας μου τον ανήφορο σε ένα χωράφι ξέφραγο, εκεί στην γειτονιά... Δεν τον είχα δει. Και με λέει η μάνα μου: «Αυτόν θα πάρεις. Αυτός είναι π' σε χαλεύει», λέει, «που έρχεται ο μπάρμπας του κάθε μέρα». Λέω εγώ με τον νου μου: Αυτός; Αυτός. Μπροστά ρέμα και πίσω γκρεμός. Κατάλαβες;

Παίρνει απόφαση η μάνα μου ύστερα... αρραβώνες. Με αρραβωνιάζουν και το '51 τον Γενάρη μήνα με πάντρεψε. Τρεις μήνες μόνο έκατσα στην μάνα μου. Ο άντρας μου, η αλήθεια είναι αυτή, χωριάτικα ήξερε. Δεν ήξερε παραπάνω. Ούτε και τον κατηγορώ. Ούτε και μπορούσε να προσφέρει περισσότερα για να με βοηθήσει σαν μικρή κοπέλα που ήμην και από σχολείο. Ο άντρας μου γυναίκα χάλευε, γυναίκα βρήκε.

Ε! Αυτού και στα πρόβατα. Είχε καμιά εικοσπενταριά πρόβατα. Μακριά. Μια ώρα περπάτημα. «Θα πάμε στα πρόβατα σήμερα». Πάμε στα πρόβατα. Φορτώνουμε το μπλάρι ξύλα.... «Πάε στο σπίτι εσύ, το βράδυ, να μην κοιμηθείς εδώ στην καλύβα». Πού να βρω δρόμο εγώ κορίτσι μου τώρα να πάω στο σπίτι; Σάμπως ήξερα; Αφού δεν είχα τρεις μήνες που είχα έρθει εγώ στο χωριό, από μικρή κοπέλα είχα φύγει. Ήξερα εγώ τα χωράφια του ενός και του αλλουνού στο χωριό να επιστρέψω σπίτι; «Θα σε πάει το μουλάρι», λέει. Και όντως με πήγε. Η ζωή... περάσαμε πολλά. Πάρα πολλά.

Έκανα τα τρία τα κορίτσια μετά. Σκάλο, κλαδί, χωράφια να σπέρνουμε, εξωτέρα. Τα μεγάλωσα τα κορίτσια στην αυλακιά καταή στο χώμα. Έριχνάμαν καμιά κούνια στα δέντρα, τα κρεμούσαμεν εκεί. Πρωί-μεσημέρι-βράδυ πηγαίναμαν και τα βλέπαμαν, για να μη χασομερήσουμε να δουλεύουμε. Εγώ απορώ η ίδια, πώς άντεξα τέτοια ζωή. Είπα θα δώσω τόπο στην οργή, να σπουδάσω τα παιδιά μου, να φύγουν από τούτο το χωριό, να φύγουν από τούτα τα βάσανα και από τούτη την ταλαιπωρία.

Οι τρεις κόρες της Ευτέρπης τελείωσαν το δημοτικό στη Λυκόρραχη και μετά παρακολούθησαν το γυμνάσιο στην Κόνιτσα. Η μεγαλύτερη έμεινε με μια οικογένεια εκεί και οι άλλες δύο βρήκαν στέγη σε οικοτροφείο της Εκκλησίας. Η Ευτέρπη και ο άντρας της έκαναν μεγάλες θυσίες για να σπουδάσουν τις κόρες τους. Και οι τρεις αποφοίτησαν από το γυμνάσιο. Η μία εργάζεται λογίστρια στα Ιωάννινα, η δεύτερη σε ένα νοσοκομείο στη Λάρισα. Η τρίτη ήταν φοιτήτρια στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, όταν τη βρήκε ξαφνικός θάνατος σε ηλικία εικοσιτριών χρονών.

Ζώντας με τους εχθρούς μας

Έχει τέσσερα-πέντε χρόνια που ήρθε ο μπάρμπαρ μου από την Τσεχοσλοβακία, ο γαμπρός του πατέρα μου. Ήμαν απάν' στο στάβλο εγώ όταν πέρασε τον ανήφορο να πάει στο παλιό το χωριό. Τον γνώρισα. «Τι κάνεις ανιψιά Ευτέρπη;» Έτσι μιλούσε αυτός. Δεν τον μίλησα να σου πω την αλήθεια. Δεν τον μίλησα. Αυτός ήταν η αιτία. Τα είπαν στην Αλβανία: Όταν σκοτώσαν τον πατέρα μου, έφυγε αυτός και πάει στην Αλβανία. Εκεί του είπαν, «Σκοτώσαν τον τάδε, σκοτώσαν τον τάδε, τον τάδε και τον κουνιάδο σου». Και γυρνάει αυτός και λέει «Καθάρισε ο αέρας από το στάρι».

Δεν του μίλησα. Και πέθανε ύστερα από ένα χρόνο, δεν τον μίλησα. Χρόνια ολόκληρα έκανε μέδα στο παραπέτασμα (έτσι το λέγαμε εμείς και το λέμε ακόμα), αλλά ήρθε εδώ. Η θεία μου μια ζωή τσακώνονταν με αυτόν μέσα εκεί που ήταν. «Μο 'φαγες τον αδελφό μου. Μο 'φαγες τον αδελφό μου». Όσπου πέθανε εκεί. Με τον ξάδελφό μου δεν έχω τίποτα. Και μπαίνω και βγαίνω και τον πονώ και με πονάει, γιατί είναι παιδί της θείας μου, πώς να το κάνουμε. Αλλά αυτουνού δεν τον μίλησα. Μπορεί να 'χω αμαρτία, αλλά δεν μπορούσα να τον μιλήσω. Να ανοίξω το στόμα μου να του πω, τι κάνεις μπάρμπα.

Αυτοί που ήρθαν απέξω τους βλέπαμε με άσκημο μάτι. Βρέθηκαν εχθροί μας, στην οικογένειά μας. Όχι όλοι. Οι μικροί δεν φταίνε σε τίποτα. Τα παιδιά των παιδιών τς αυτών τι ξέρουν; Δεν ξέρουν τίποτα. Είμαστε υποχρεωμένοι να τους μιλήσουμε, να τους δεχτούμε, να 'ρθούνε και στο σπίτι μας και να πάμε σε αυτούς. Οι μεγάλοι φταίνε, τα στελέχη. Όταν ένας ζάει εδώ πέρα και τον βλέπω μέρα-νύχτα και λεν αυτός ήταν ο αίτιος που σκότωσε αφ'νούς όλους, πως θα τον βλέπεις εσύ κορίτσι μου; Αλλά των παιδιών του τους μιλάω. Είχε ένα παιδί και αυτός στην παιδόπολη. Το παιδί τι ήξερε τι έκανε αυτός εδώ; Όταν γύρισε, ήρθε και μού 'πε.

«Εγώ Ευτέρπη φεύγω», λέει, «θα πάω πολύ μακριά. Θα με αναζητήσουν στον Ερυθρό Σταυρό να με βρουν», λέει.

Του 'χε πει ένας εδώ στο χωριό:

«Παιδί μου να φύγεις, γιατί ο φάκελος του πατέρα σου είναι πολύ

άσκημος. Σ' το λέω, γιατί είσαι αθώος, δεν χρωστάς τίποτα να πληρώσεις. Θα σε πάρει η μομφή και σένα. Να πιάσεις δουλειά, να ζήσεις».

Έφυγε πήγε στην Βραζιλία και δεν ήξεραν σαράντα χρόνια αν ζάει ή όχι. Και έγιναν τα παιδιά του εικοσιπέντε χρονών, τον χρειάστηκε χαρτί και ύστερα έδωσε γνωριμία στο χωριό και ήρθε πέρσι εδώ. Ύστερα από τόσα χρόνια. Αλλά θέλω να σου πω γι αυτούς όμως, το μάτι και η ψυχή μας είναι δυσαρεστημένο. Όταν ξέρεις, σκότωσαν τον πατέρα σου και άφηκε έξι ορφανά, πώς θα αισθανθείς εσύ; Πώς να τον χωνέψεις αυτόν ύστερα;

Το καλό παράδειγμα

Όταν ήρθα εδώ από την παιδόπολη, ήθελα να δώσω το καλύτερο παράδειγμα. Έβγανα τα παιδιά μου στο δημοτικό σχολείο κουκλίστικα, μ' όλες τις τιμωρίες που είχαμε, μ' όλες τις ανέχειες μας. Έπλεκα πολλά πλεκτά, διόρθωνα διάφορα ρούχα μεγάλα ή αυτά της ΟΥΝΤΡΑΣ που λέμε που μας ήφερναν από την Αμερική και τα 'φτιαχνα φουστανάκια. Τα 'βγαζα αξιοπρεπείς, καλύτερα απ' όλο το χωριό. Και ήλεγαν «σαν τα παιδιά της Ευτέρπης». Ήμαν το μόνο παράδειγμα σε όλο το χωριό όταν ήρθα εδώ. Και τ'ς έμαθα απ' όλα εδώ στο χωριό σ' όλες τις γυναίκες. Το μόνο λόγο που είχαν να πουν: «στην Ευτέρπη θα πάμε να ρωτήσουμε». Δεν το παινεύομαι. Ας μην ήξερα. Ας μην πήγαινα στους αργαλειούς, ας μην πήγαινα στο μοδιστράδικο που είχαμε στην παιδόπολη μέσα. Τ' άρπαζα έτσι κλέφτικα και ήρθα και τις έμαθα όλες εδώ στο χωριό. Δεν πήγα στον αργαλειό στην παιδόπολη. Δεν μ' άρεζε, ήθελα να σπουδάσω. Όχι ότι δεν μ' άρεζε να μάθω νοικοκυριό και τέχνες και αυτά, αλλά η επιλογή μου ήταν να μάθω εκεί. Να αρπάξω και αυτά, αλλά να σπουδάσω όμως. Να βγω μια σπουδαγμένη. Καμιά γυναίκα εδώ στο χωριό πήγε στο Δημοτικό. Ήταν τόσο πισωδρομικές, ούτε χορό δεν ήξεραν. Δεν έβγαιναν οι γυναίκες να μάθουν, να εξελιχτούν, να ζήσουν.

Κώστας Θάνου³

Ο Κώστας Θάνου είναι ένας άντρας αδύνατος και κοντός, τα ίσια μαύρα του μαλλιά τα έχει χτενισμένα όλα προς τα πίσω. Γεννήθηκε το 1941 στο Γρεβενίτι, ένα βλαχόφωνο χωριό, ψηλά στην Πίνδο, ανάμεσα στα έλατα και τις βελανιδιές. Απέχει περίπου τριανταπέντε χιλιόμετρα από τα Ιωάννινα. Ο Κώστας μιλάει νευρικά στην αρχή – κοιτάζοντας ανήσυχα γύρω του και αλλάζοντας συχνά θέση στην καρέκλα

3. Συνέντευξη του Κώστα Θάνου στη Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν και στον Loring Danforth, Γρεβενίτη, 15/6/2001.

του. Σιγά σιγά όμως, όπως προχωράει στην αφήγηση, η φωνή του μαλακώνει. Φαίνεται να δείχνει σχεδόν ευγνωμοσύνη για την ευκαιρία που του δίνεται να μιλάει για τη ζωή του.

Θάνατος του πατέρα

Ο πατέρας μου είχε σκοτωθεί το '46 τα Χριστούγεννα, την ημέρα που γιόρταζε. Είχε γίνει και το έγκλημα τότες –εγώ το θεωρώ έγκλημα, ασχέτως σε ποια παράταξη ήταν ο καθένας– όταν πιάσανε οι αντάρτες τους ένδεκα χωροφύλακες, μαζί με τον υποδιοικητή της Αστυνομίας του Μετσόβου. Τους πιάσαν και τους έσφαξαν. Ένας γλίτωσε μοναχά. Ο πατέρας μου ήταν ανεξάρτητος. Δεν πείραξε κανέναν. Γλίτωσε πολλούς, από αυτούς που ήταν αντίθετοι. Γλίτωσε παπά-καλόγερο, που οι αντάρτες τους παπάδες δεν τους αφήναν σε χλωρό κλαρί. Και εκείνη την μέρα που σφάξαν τους χωροφύλακες, Χριστούγεννα ήταν, στρώθηκαν οι χωριανοί και πίναν. Ήρθε ο στρατός. Οι πιο πολλοί πρόλαβαν και φύγαν. Ο μόνος που έμεινε πίσω ήταν ο πατέρας μου - δεν ήθελε να φύγει από την περιοχή. Εδώ κάπου τον βρήκαν σε ένα σημείο και τον σκοτώσαν. Εκδίκηση για τους χωροφύλακες. Ειδοποίησαν την μάνα μου καόλας και της είπαν, και με καμάρι: «Τον φάγαμε τον άντρα σου». «Μπράβο σας», τους είπε.

Η μητέρα του Θάνου κλείστηκε στη φυλακή, γιατί ο άντρας της ήταν κομμουνιστής. Ο Θάνος ήταν μικρός και αναγκάστηκε να συνοδέψει τη μητέρα του στη φυλακή. Η μεγαλύτερη αδελφή του, δεκατεσσάρων χρονών, έφυγε μόνη της από το χωριό και πήγε να ζήσει με ένα θείο στα Γιάννενα.

Αναχώρηση

Το '48 όταν γινόνταν οι εκκαθαρίσεις στα χωριά όλα, πέρασε ο στρατός και όσους βρήκε εδώ τους πήρε για κάτω, με το ζόρι. Για τα Γιάννενα. Μας μάζεψαν ένα πρωινό με την μάνα μου, ποδαρόδρομο, ήμαν εγώ τότε έξι-εφτά χρονών και μας πήγανε στο Βοτανόσι, ένα χωριό κατά το Μέτσοβο. Από εκεί μας φορτώσανε στα τζέιμς που κουβάλαγαν άλευρα και μας πήγανε στις φυλακές στο Φιξ στα Γιάννενα.

Στη φυλακή μας τάιζαν ψωμί, ένα τόσο κομματάκι για όλη την ημέρα. Να 'ναι καλά ο Γιώργος Θεοδωρικός, ήταν και αυτός στο Κάππα Κάππα. Με τον πατέρα μου είχαν καλές φιλίες. Αυτός έπαιρνε από καμιά κουραμάνα ψωμί, την έβαζε παραμάσχαλα και την πήγαινε στην μάνα μου να φάει. Δεν τους επαρκούσε το ψωμί. «Κρύψ' το», έλεγε, «να μην το δει κανένας».

Τη μάνα μου την παίρναν καταναγκαστική εργασία. Όλες τις φυλακισμένες τις στέλναν προσωπικές εργασίες σε διάφορα μέρη. Άλλες τις στέλναν να φτιάξουν τους δρόμους, άλλες να καθαρίζουν πατάτες για το στρατό. Εγώ το 'σκαγα απ' την φυλακή όξω. Δύο-τρεις φορές... ώσπου μ' έκανε τσακωτό η αδελφή μου μια δόση. Με βρήκε όξω και σου λέει τώρα αυτός θα το ξανασκάσει και για να μην χαθώ με πήρε και με πήγε στην παιδόπολη Αγία Ελένη. Ποιος ξέρει τώρα τι θα τους είπε. «Δεν έχει κανέναν και εγώ δεν μπορώ να τον συντηρήσω», κάτι τέτοιο. Με κρατήσανε εκεί. Την άλλη μέρα θα της είπε της μάνας μου ότι το 'χα σκάσει, με βρήκε όξω και με έχει μέσα στο ορφανοτροφείο στην Αγία Ελένη. Και θα ησύχασε τότες η μάνα μου.

Εκεί ήταν καλύτερη η ζωή – σε σχέση με το Ζηρό που πήγα αργότερα. Ήταν καλύτερη γιατί η παιδόπολη ήταν μικτή. Είχε και αγόρια, είχε και κορίτσια μέσα. Ξεχωριστοί θάλαμοι, αλλά στο φαί, στις τραπεζαριές, στα παιχνίδια, ήμασταν μαζί όλοι πάλι. Και ούτε αισθάνθηκα εκεί ότι μας ξεχώριζαν σαν παιδιά αριστερών. Δεν αισθάνθηκα καθόλου αυτόν τον κλοιό. Αυτή την απομόνωση. Θέλεις ότι ήταν γύρω-γύρω κάτι σπιτάκια, κόσμο έβλεπες κάθε Σαββατοκύριακο γιατί δίπλα ήταν ένα μικρό εκκλησάκι... Επίσης, δεν μας μάλωναν, ήμασταν και μικρά αγόρια στην ηλικία, μας συμμάζευαν διαφορετικά.

Έκατσα μέχρι το 1950 εκεί. Τώρα ήθελαν να ξεχωρίσουν τα αγόρια και τα κορίτσια. Και είχε γίνει η παιδόπολη «Άγιος Αλέξανδρος» στο Ζηρό και τα αγόρια όλα, τριακόσια πενήντα παιδιά, μας έμασαν και μας έστειλαν στον Ζηρό. Και μείναν οι κοπέλες στην Αγία Ελένη.

Η ζωή στο Ζηρό

Η ζωή εκεί ήταν δύσκολη. Πολύ δύσκολη. Επειδή ο πατέρας μου ήταν από την αριστερή πλευρά και επεκράτησε το εθνικόφρον κόμμα, μας κυνηγούσανε. Όπου αγγαρείες, όπου αυτά, διαλέγανε τα παιδιά που ήταν των αντιφρονοούντων.

Θυμάμαι το κτίριο. Όταν μπεις από το κεντρικό δρόμο, έχει ένα τοίχο που λέει Άγιος Αλέξανδρος απάνω. Μπαίνεις μέσα και έχει κάτι καγκελάκια. Έχει μια ανηφόρα, βγαίνεις, είναι η πύλη η μεγάλη. Δίπλα από την πύλη, είναι το φυλάκιο. Πάνω ευθεία είναι ένα μεγάλο κτίριο ψηλό. Είχε γίνει τότες για σινεμά και θέατρο. Φεύγοντας κάτω, από την αριστερή πλευρά, ήταν τα γραφεία. Η Διευθύντρια, υποδιευθύντρια, τα γραφεία όλα, λογισταί και σου 'πα, μου 'πες. Απέναντι, ένα μακρόστενο κτίριο, ήταν το δημοτικό σχολείο. Απέναντι, είχε το κτίριο που ήταν της 5ης και της 6ης δημοτικού και ενδιάμεσα έχει αυλή που μαζευόμασταν το πρωί για την προσευχή. Φεύγοντας για κάτω, βρίσκεις το πρώτο θάλαμο, το δεύτερο και ένα

θάλαμο για τις κοπέλες που μάθαιναν οικοκυρική. Δεξιά τέρμα κάτω, είναι τα μαγειρεία. Από την άλλη μεριά είναι κάτι κιόσκια, τα 'χαν φτιάξει για ίσκιο το καλοκαίρι. Και κάτω τέρμα βγαίνεις είναι το γήπεδο, η λίμνη και αν προχωρήσεις λίγο παραπέρα είναι ο κήπος. Είχαμε ντομάτες, φασόλια, αγγούρια, λάχανα, όλα. Δίπλα ήταν το χοιροστάσιο.

Υπήρχαν και ευχάριστα πράγματα στο Ζηρό. Για παράδειγμα, όταν μαζευόμασταν όλα τα παιδιά, κάναμε κάνα θέατρο ή πηγαίναμε στο σινεμά. Θέατρα παίζαμε εκεί συνέχεια μεταξύ μας. Ποιήματα στις εθνικές γιορτές. Στις 25 Μαρτίου, φεύγαμε ημερήσια εκδρομή, πηγαίναμε παρέλαση στην Άρτα, τρώγαμε το μεσημέρι εκεί, γυρίζαμε το βράδυ με τα αυτοκίνητα του στρατού. Δηλαδή, αν το 70% ήταν δυσάρεστο, το 30% ήταν ευχάριστο, όταν κάναμε κάτι όλοι μαζί, που δεν ήταν υποχρεωτικό. Γιατί όταν ένα πράγμα είναι υποχρεωτικό, δεν το ευχαριστιέσαι.

Δεν έπαυε όμως να είναι ένα στρατόπεδο. Ομαδάρχισσες, διευθύντριες, υποδιευθύντριες, όλοι οργανωμένοι, πώς να σας πω τώρα σαν στρατόπεδο. Ότι έκανες, το έκανες ομαδικά. Δεν μπορούσες να κάνεις κάτι μόνος σου. Ομαδικώς κατεβαίναμε στο γήπεδο, να πάμε να παίξουμε μπάλα. Κι όταν ο δάσκαλος ο Γκιόκας έβγαζε τη σφυρίτσα του, πρρττ, μια φορά, δεν είχε δεύτερη φορά, σε κλάσματα δευτερολέπτου άδειαζε το γήπεδο από 350 παιδιά. Σε κλάσματα δευτερολέπτου. Και όχι να πεις ότι φοράγαμε παπούτσια. Όλο το καλοκαίρι ξυπόλητοι, απ' την άνοιξη μέχρι τον Σεπτέμβριο μήνα, δεν ξέραμε παπούτσια στα πόδια. Μόνο ένα ζευγάρι πέδιλα, τα φοράγαμε την Κυριακή όταν πηγαίναμε στην εκκλησία. Μακρύ παντελόνι δεν μας δίνανε εμάς. Όλο με το κοντό φέρναμε γύρα.

Μας ξεχώριζαν σαν παιδιά ανταρτών. Δεν ήταν μονάχα ότι είχαμε άλλη μεταχείριση των υπευθύνων της παιδουπόλεως, έβαζαν και τα άλλα τα παιδιά τα υπολοιπα και ερχόταν προστριβή μεταξύ μας. Έτσι δημιουργήθηκε το μίσος που υπάρχει ακόμα σήμερα. Ξέρεις τώρα όταν είσαι σε μια τρυφερή ηλικία και σου λέει:

«Εσύ έχασες τους γονείς. Ποιος τους σκότωσε; Οι αντάρτες. Να, ο πατέρας αυτουνού τέτοιος ήταν».

Τώρα δεν θα 'χει το μίσος αυτό το παιδί; Δεν θα μπει το μίσος απέναντι σε μένα; Θα μπει. Θέλεις δεν θέλεις. Όταν το λες συνέχεια αυτό το πράγμα, μπήκε στο μυαλό. Παιδί είναι, δεν έχει ωριμάσει το μυαλό του. Να κάτσει να σκεφτεί και να πει: «Για στάσου, έκανε ο πατέρας ό,τι έκανε, τι δουλειά έχω εγώ μ' αυτό;» Ενώ όμως το καλλιεργούσαν το μίσος αυτό. «Α! Ετούτος εδώ... εκείνος... ξέρεις τι; Ο πατέρας ήταν στο αντάρτικο». Εμείς δεν μπορούσαμε να 'χουμε κανέναν να πούμε «Ωρέ, για σταθείτε!» Δηλαδή, ήξερες ότι θα 'βρισκες τον μπελά σου. Γιατί και οι ομαδάρχισσες που ήταν δημοκρατικές, που λέει ο λόγος, δεν κοτούσαν να σου πουν μια κουβέντα καλή. Επειδή ο πατέρας σου ήταν αντάρτης. Γιατί; Γιατί φοβότανε από το άλλο το παιδί, μην το ακούσει και πει «Επ...».

Οι ομαδάρχες βγαίνουν και έκαναν κάτι ερωτήσεις... «Από τι σκοτώθηκε ο πατέρας σου;» Μπροστά σε άλλους μέσα σε έναν θάλαμο. Είναι πράγματα, δηλαδή, που σου χτυπάνε άσχημα. Και γι αυτό μου 'χουν μείνει εμένα όλα τα βιώματα προς στιγμήν. Μου μπήκαν στο μυαλό σαν καρφιά που λένε. Αντί να κοιτάξουν να κάνουν μια συμφιλίωση, έμπαινε αυτό το μίσος μεταξύ των παιδιών. Σε έναν θάλαμο κοιμόμασταν εικοσιπέντε άτομα, τσακώνεσαι με τον άλλον και σου βγαίνει παρουσία όλων και σου λέει:

«Τι θέλεις και φωνάζεις, ρε; Αφού ο πατέρας σου κομμουνιστής ήταν!»

Σου δηλητηριάζει την ψυχή. Να 'σαι δεκαπέντε χρονών και να σου λέει ένα εννιάχρονο, «τι μιλάς, αφού ο πατέρας σου κομμουνιστής ήταν». Σε πνίγει, δεν ξέρεις πώς να φερθείς. Σκύβεις το κεφάλι και κάνεις το κορόιδο. Γιατί ντρέπεσαι, δεν μπορείς να πεις κουβέντα. Ό,τι γινόταν, εμείς ήμασταν οι φταίχτες.

Το '57 ήρθαν κάτι παιδιά επαναπατριζόμενα από τις Ανατολικές Χώρες. Τους θεωρούσαν όχι σαν παιδιά κομμουνιστών αλλά σαν παιδιά από το παιδομάζωμα, ότι τα 'χαν μάσει σε μικρή ηλικία οι ανταρτές, άρα ήταν θύματα των ανταρτών. Είχαν καλύτερη μεταχείριση. Σου λέει ποιος ξέρει τι στερημένη ζωή, τι άσκημα χρόνια ζούσαν εκεί. Τουλάχιστον εδώ που 'ρθαν να μην πουν, «καλύτερα να καθόμουνα εκεί», όπως λεν και οι σημερινοί μετανάστες. Η αλήθεια είναι ότι τους ήρθε ζόρι γιατί ήταν μαθημένοι αλλιώς. Άλλα τους είπαν, άλλα βρήκαν. Δεν υπάρχει χειρότερο πράγμα να σου λέει ο άλλος θα βρεις αυτό και δεν βρίσκεις τίποτα. Πες μου δεν έχω. Όχι, θα τα βρεις όλα έτοιμα και όταν έρχεσαι δεν βρίσκεις ούτε σπίτι! Και έτσι όλοι μετάνιωσαν που γύρισαν και φεύγουν.

Σύγκρουση με τη Φρειδερίκη

Μια φορά το χρόνο, που περιόδευε η Φρειδερίκη μαζί με τον Παύλο, ερχότανε στα Γιάννενα, στην επέτειο της απελευθέρωσης της πόλης στις 21 Φεβρουαρίου. Στο γυρισμό πέρναγαν από το ορφανοτροφείο διότι λέγανε τότε ότι το συντηρεί με έξοδα του βασιλικού ζεύγους. Και διαλέγανε τα παιδιά των αντιφρονούντων, για να τους κάψουν το ηθικό, να βγαίνουν πρώτοι μπροστάρηδες αυτοί και να φωνάζουν «Ζήτω ο βασιλεύς», «Ζήτω η Βασίλισσα». Σου λέει τους καταφέραμε και αυτούς τους πιτσιρικάδες για να τους βάλουμε στο λούκι και να μην πάρουν την νοοτροπία των γονιών. Ήμασταν και εμείς τώρα σε ηλικία δέκα-δεκατριών χρονών –όσο να 'ναι, κάτι καταλαβαίναμε– και σου λέει θα τα βάλουμε μπροστά για να δείξουμε ότι να, ακόμα και αυτά τα παιδιά των ανταρτών χειροκροτούν τον Βασιλιά και την Βασίλισσα. Σου λέει τώρα τι θα κάνει; Θα βγει να φωνάξει «Ζήτω ο βασιλέας» αλλιώς άμα δεν φωνάξει, θα 'χει την τιμωρία του το βράδυ. Μας φοβέρισαν ότι θα μας διώξουν. Και που να πας; Δηλαδή επι-

κρατούσε αυτή η νοοτροπία, ήθελαν να σε έχουν πάντοτε υπό, ό,τι σου λένε εκείνο να κάνεις.

Θυμάμαι συγκεκριμένα. Το '53 όταν ήρθε, εγώ είχα αναλάβει και την προσκοπική την λέσχη. Και είχε μια μεγάλη αίθουσα εκεί σαν εστιατόριο, που ήταν μόνο για τους καλεσμένους και για το προσωπικό που δούλευε μέσα στο ορφανοτροφείο. Με κάλεσε εμένα η διευθύντρια το πρωί επάνω και μου λέει

«Θα καθαρίσεις μέσα την αίθουσα», λέει, «γιατί θα 'ρθούν για επιθεώρηση».

«Ποιος θα 'ρθεί για επιθεώρηση;» ρωτάω.

«Θα 'ρθεί ο Κωνσταντίνος», λέει, «θα 'ρθεί η Άννα-Μαρία».

«Ε! Και τι δουλειά έχω εγώ; Άσε που δεν έρχονται μέσα», της είπα.

Α! άρχισε και φώναζε και μου λέει:

«Άκου να δεις, θα κάνεις αυτό που σου λέω εγώ».

«Μωρέ εγώ θα κάνω αυτό που μου θέλεις εσύ, αλλά μην γίνει το αντίθετο. Μην κάνουν αυτοί τι θέλουν και όχι εγώ».

Ο Κωνσταντίνος, όπως είχα την αίθουσα, μπήκε μέσα μαζί με τις δύο αδελφές και τον υπασπιστή. Είχα μια μπάλα εγώ του ποδοσφαίρου, την είχα κρυμμένη σε μια γωνιά για να μην φανεί. Πού πάει ο διάολος το μάτι του; Παπ! Εκεί στην μπάλα. Η μάνα του και οι άλλοι είχαν πάει πάνω στην αίθουσα. Την μπάλα παραμάσχαλα αυτός.

«Πάμε κάτω».

«Ωρέ, απαγορεύεται», του είπα. «Θα φάω ξύλο, καταλαβαίνεις ελληνικά;», του είπα. «Εμένα έτσι και έτσι, με ειδοποίησαν από το πρωί» του είπα. «Εγώ δεν ήθελα να καθαρίσω την αίθουσα, ούτε τίποτα. Δεν είχε τίποτα η αίθουσα. Πας με την μπάλα; Θα φάω και ξύλο».

«Δεν σε πειράζει κανένας άμα είμαι εγώ» λέει.

Τον έχασε η μάνα του τον τέως, ψάχνει να τον βρει, που να τον βρει; Στέλνει τον υπασπιστή να τον φωνάξει να πάει πάνω. Αυτός αρνήθηκε. Και παίζαμε... μπάλα. Μετά από μισή ώρα, έρχεται η μάνα του κάτω, η Φρειδερίκη.

«Ποιος ήτανε υπεύθυνος; Από πού την πήρε την μπάλα;»

«Εγώ», της λέω, από τον φόβο μου κιόλας.

«Έλα εδώ», μου λέει.

Πάω εκεί. «Τι έγινε;» μου λέει.

«Αυτά να τα πεις στον γιο σου», της είπα και εγώ έτσι. Ευθαρσώς. «Αυτός την πήρε παραμάσχαλα και έφυγε κάτω. Εγώ τι να έκανα;» της λέω.

Επειδή της μίλησα έτσι, ανοιχτός, τρώω ένα κατακέφαλο. Μα τι κατακέφαλο; Γύρισαν τα μάτια αλλού. Από κει τέλειωσε το περιστατικό. Πήγα εγώ, διαμαρτυρήθηκα απάνω. Τι να διαμαρτυρηθώ εγώ; Περίμενα εγώ να βρω το δίκιο; Κολοκύθια.

Τιμωρίες

Ήμουν ατίθασος χαρακτήρας. Άδεια δεν μπορούσαμε να πάρουμε. Κάπου και που επισκέφεις αν έρχονταν κανένας να σε δει. Και ποιος να ερχόνταν; Από τα Γιάννενα δεν ήταν ούτε μία ώρα να 'ρθεις εδώ στο χωριό. Ένα Πάσχα, μια τσάντα παραμάσχαλα, με δυο αλλαξιές ρούχα, κατεβαίνω κάτω, φτάνω στον κεντρικό το δημόσιο, μπαίνω στο λεωφορείο κι έρχομαι στο χωριό. Έκανα Πάσχα εδώ στο σπίτι. Μόλις γύρισα κάτω τρώω ένα χέρι ξύλο, γιατί το 'χα σκάσει. Από τον ομαδάρχη. Κάθε θάλαμος είχε και τον ομαδάρχη του. Αυτός μας πρόσεχε. Αυτός κανόνιζε για όλα. Αυτός ό,τι παράπτωμα έκανες σε έβαζε στην άκρη και έτρωγες «σουλτάν μερεμέτ». Τέλος πάντων, έφαγα, τι έφαγα, μου λέει «Ένα μήνα δεν θα βγεις όξω από τον θάλαμο. Εδώ μέσα στον θάλαμο τιμωρία». Ένα μήνα μέσα στον θάλαμο ήμουν τιμωρία, δεν έβγαινα έξω. Και το φαΐ εκεί το φέρναν. Δεν μ' άφηναν να σμιχτώ με τα άλλα τα παιδιά καθόλου, επί ένα μήνα.

Στο μήνα μέσα έγιναν τα εγκαίνια στο φράχτη του Λούρου, στο υδροηλεκτρικό εργοστάσιο, το 1955. Ε! Δεν άντεξα να κάτσω μέσα. Χώθηκα και εγώ στην παρέα στα 350 άτομα. Τι θα 'κανα; Καθίσαμε όλη την ημέρα εκεί και γυρίσαμε το βράδυ. Αλλά με πήραν μυρωδιά.

«Εσύ», μου λέει, «γιατί ήρθες από κοντά;» «Γιατί βγήκες όξω;»

«Έτσι και έτσι», του λέω. «Γιατί εγώ να μη πάω; Τι είμαι εγώ», του λέω, «να μην πάω στα εγκαίνια;»

«Σε είχα τιμωρία ... και αύριο άλλες δέκα μέρες μέσα», με λέει.

«Καλά», του λέω, «θα κάτσω εδώ άλλες δέκα μέρες;»

Ε! Τσακωθήκαμε εκεί. Έφαγα και κάνα δυο. Τι να 'κανα; Υποχώρησα. Άσχημη ζωή!

Όταν τέλειωσα το δημοτικό σχολείο, πάω για ένα διάστημα στο γυμνάσιο, κάνα δυο μήνες. Εγώ δεν μπορούσα... γράφω με το αριστερό και ξέρεις σου 'ρχεται ανάποδα και δεν έχεις καλό γραφικό χαρακτήρα. Κάθε τρεις και πέντε έτρωγα ξύλο, γιατί δεν είχα το γράψιμο σωστό. Ερχόταν ο δάσκαλος και τα 'κανε έλεγχο. Δεν τ' άρεσαν; Ερχόταν την άλλη μέρα το πρωί:

«Θάνος Κωνσταντίνος;»

«Ναι».

«Σήκω επάνω. Τι ορνιθοσκαλίσματα είναι αυτά;» μου λέει.

«Αφού δεν μπορώ να γράψω καλύτερα».

«Δεν μπορείς; Άπλωσε το χέρι».

Να απλώνεις το χέρι και να σου δίνει από πέντε στο κάθε χέρι. Δέκα χρονών παιδί να φας με την βέργα την κρανίσια, να μελανιάζει το χέρι. Κάτσε εσύ να γράφεις ύστερα. Τι να γράφεις; Μου 'δεναν το χέρι άλλες φορές πίσω, να γράψω με το δεξί. Τους λέω.

«Ρε παιδιά δεν μπορώ. Δεν έχω δύναμη σ' αυτό το χέρι, δεν μπορώ ούτε να κρατήσω το μολύβι».

Σηκώνομαι και φεύγω από το γυμνάσιο. Μετά επειδή δεν πήγαινα στο γυμνάσιο, με σπρώξαν στις οικοδομές, στα κτίρια που κάνανε.

Απόπειρα φυγής

Το '58 έγινε κάποια φασαρία. Ήμασταν τώρα δεκαεφτά-δεκαοχτώ χρονών παιδιά, όξω δεν μας άφηναν να βγούμε καθόλου. Μια φορά στο μήνα μας έπαιρναν όλα τα άτομα και πηγαίναμε μέχρι την Φιλιππιάδα με τα πόδια. Τριακόσια πενήντα άτομα να πάμε στην Φιλιππιάδα με τα πόδια και να γυρίσουμε. Μια φορά το μήνα εκδρομή. Το '58 μαζευτήκαμε καμιά δέκα-δεκαπέντε άτομα και κάναμε σαν επανάσταση. Δεν γινότανε αλλιώς.

«Ή θα βγαίνουμε έξω ή διώξτε μας στα σπίτια. Να πάω να δουλέψω έξω στις οικοδομές να πάρω και κανένα φράγκο», τους είπα. «Να έχει και η μάνα μου κάτι να φάει», τους είπα. «Τι να δουλεύω τσάμπα εδώ για ένα πιάτο φαί και να τρώω και ξύλο και από πάνω;», τους λέω. «Και δεσμευμένος;»

«Όχι», μου λέει. «Αυτό που θα σου πούμε εμείς αυτό θα κάνεις».

«Δεν κάνω τίποτας», τους λέω.

Κι έτσι συμφωνήσαμε μια μέρα όλοι μαζί. Λέμε «Ή θα μας ακούσουν και μας σε διάφορα θέματα ή να σηκωθούμε να φύγουμε, ρε παιδιά, είμαστε δεκαοχτώ χρονών παιδιά, να σηκωθούμε να πάμε στις μανάδες μας, στα σπίτια μας, στα χωριά μας. Μέχρι τότε θα ζήσουμε εδώ; Τελειώσαμε το δημοτικό, γυμνάσιο δεν υπάρχει πλέον...».

Ένας μού 'λεγε «Πού να πάω εγώ; Δεν έχω κανέναν, ούτε μάνα, ούτε πατέρα». «Σάματι θα κάτσεις εδώ μέσα; Πόσα χρόνια θα κάτσεις;» λέω. «Σε δύο χρόνια θα πας φαντάρος», λέω. «Θέλεις δεν θέλεις, θα φύγεις. Και θα 'σαι και απροετοίμαστος και θα τα βρεις μετά δύσκολα. Έβγα έξω δύο χρόνια, κάποιο συγγενή θα βρεις, να μπεις λίγο στο νόημα της ζωής, θα πας φαντάρος θα απολυθείς, θα 'χεις κάτι στρωμένο». Κάναμε αυτές τις κουβέντες όλοι μαζί. «Ωρέ καλά λες», μου λέει. «Ένα τέτοιο πρέπει να γίνει. Ή να μας στείλουν σε μια τεχνική σχολή να μάθουμε μια τέχνη της προκοπής. Τόσες σχολές υπάρχουν».

Και λέμε μια μέρα... «Ούτε πράγματα, τίποτας. Τα μπογαλάκια μας παραμάσχαλα, μια αλλαξιά, όλοι στον δημόσιο δρόμο». Κόψιμο και σκάσιμο και ο καθένας θα πάει στον προορισμό του. Ο καθένας για τα σπίτια του. Βγαίνουμε. Είχαμε μεριές για να βγούμε απ' τα σύρματα. Δεκαπέντε άτομα όπως ήμασταν, φεύγουμε, πάμε κάτω στον κεντρικό τον δρόμο, ο καθένας να πάει για το σπίτι του. Τρέχουν, μας προλαβαίνουν. Δεν μπορούμε να πάρουμε το λεωφορείο για να φύγουμε. Φάγαμε από ένα χέρι ξύλο. Αυτά γινότανε τον Μάιο μήνα – προτού το Πάσχα.

Μετά το Πάσχα –χωρίς ειδοποίηση, χωρίς τίποτα– βρέθηκα στο δωμάτιο, μου 'χαν βαλμένο τον σάκο, με μια κατάσταση τι ρουχισμό δικαιού-

μουνα να πάρω: ένα πουλόβερ, δύο πουκάμισα, τρία ζευγάρια κάλτσες, ένα ζευγάρι παπούτσια, ένα ζευγάρι πέδιλα. Με φώναξαν, πήγα υπέγραψα ότι τα παρέλαβα και ξημερώθηκα την άλλη μέρα το πρωί κάτω στον δημόσιο τον δρόμο. Με παίρνει το λεωφορείο εμένα και τα δεκαπέντε άτομα. Και πού μας στέλνουν; Δεν θα το πιστέψεις. Όχι στα σπίτια μας. Για σωφρόνιση στις Τεχνικές Σχολές Λέρου, παρακαλώ! Τεχνικές Σχολές Λέρου.

Στη Λέρο

Για επαγγέλματα είχε εκεί σαράντα-πενήντα ειδικότητες. Μπορεί να διάλεγα ραδιοτεχνίτης ή ναυπηγός. Τίποτας! Όπου θα σου πούνε αυτοί θα πας. Με έστειλαν εμένα να πα να μάθω τσαγκάρης.

«Τι τσαγκάρης; Καλά ρε παιδιά», τους λέω, «είστε σοβαροί; Τι να βγάλω εγώ από το τσαγγαριλίκι; Και αν δεν με αρέσει, τι θα με κάνεις; Θα με διώξεις; Δεν θα με διώξεις!» τους λέω. «Αφού μ' έστειλαν για σωφρονισμό εδώ για ένα χρόνο», τους λέω. «Τ' αμολάω και φεύγω», λέω. «Δεν υπολογίζω κανέναν. Δεν υπολόγιζα τότες, τώρα θα υπολογίζω; Δεκαεννιά χρονών παιδί; Τι θα μου κάνεις;», τους λέω. «Θα φύγω».

Δεν με άφησαν. Ένα χρόνο με κράτησαν εκεί. Και όταν έφυγα δεν με έδωσαν ούτε τα εισιτήρια, να φύγω! Τα εισιτήρια τα βγαλα από την δουλειά μου, που κάναμε επισκευές στους υπόλοιπους μαθητευόμενους, κάναμε επισκευές στα παπούτσια. Υπόθεση αυτή το '59, μετά από ένδεκα χρόνια μέσα σε τέτοια ορφανοτροφεία. Ένδεκα χρόνια! Πήγα το '48, και έφυγα το '59, πάλι τον Μάιο μήνα. Ένδεκα χρόνια μέσα! Μ' όλες αυτές τις στερήσεις. Την μάνα μου την είχα δει μόνο δύο φορές.

Πολύ άσχημα πράγματα για μας που οι γονείς μας ήταν αντίθετοι με το καθεστώς. Υπήρχε αυτή η νοοτροπία, όχι μόνο τότες, εξακολουθεί να υπάρχει μέχρι σήμερα ακόμα. Εγώ όταν πήγα να κάνω τα χαρτιά για την Αμερική, πρώτη δουλειά που ζητούσαν: Πιστοποιητικό Κοινωνικών Φρονημάτων. Δεν μου το δίναν, γιατί ήταν ο πατέρας μου κομμουνιστής. Ήταν ο πατέρας μου, καλά, ωραία. Εγώ τι ήμουν; Όταν χάθηκε ο πατέρας μου, εγώ ήμουν τεσσάρων χρονών. Τι ήξερα εγώ από κείνη την νοοτροπία του πατέρα μου; Όταν εσύ μου το θυμίζεις και μου το λες συνέχεια, θέλεις να με κάνεις και εμένα σαν τον πατέρα μου. Δεν μ' αφήνεις να αλλάξει λίγο το μυαλό.

Το 1962 ο Θάνος πήγε φαντάρος. Στη διάρκεια της θητείας του, οι διακρίσεις λόγω του πολιτικού παρελθόντος του πατέρα του συνεχίστηκαν. Απολύθηκε ύστερα από ένα χρόνο σαν προστάτης της χήρας μητέρας του. Το 1965, όταν δεν χρειαζόταν πλέον πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων για να μεταναστεύσει κανείς, ο Θάνος επιτέλους κατάφερε να πάει στη Γερμανία και να δουλέψει εκεί σαν γκασταρμπάιτερ.

Τα καλύτερα χρόνια

Αυτά συζητάμε πολλές φορές με τα παιδιά μου, ιδιαιτέρως με τον γιο μου. Νομίζει ότι περάσαμε εύκολα χρόνια εμείς. Λέω, «δεν περάσαμε εύκολα χρόνια. Εγώ όπου και να πήγα, από κλεισμένο χώρο σε κλεισμένο χώρο πήγαινα. Δεν είχα τα περιθώρια που έχεις εσύ, ούτε τις ανέσεις», του λέω. «Μακάρι να τις είχα. Είμαι εξήντα χρονών τώρα, βγήκα στην σύνταξη, δεν κοιτάω τον εαυτό μου, τώρα κοιτάω για σας. Να ορθοποδήσετε, να 'χετε να βρείτε κάτι. Εγώ απ' τον πατέρα μου και απ' την συγχωρεμένη την μάνα μου, δεν με άφησαν τίποτα. Ένα... σπίτι βρήκα και το έφτιαξα καινούργιο. Και για την αδελφή σου σπίτι έχουμε πάρει στα Γιάννενα. Αυτά σε οφείλω. Είσαι ικανός να βάλεις ακόμα ένα σκαλοπάτι; Μπράβο σου».

Να σας πω ειλικρινώς, τα καλύτερά μου χρόνια ήταν φεύγοντας από την παιδόπολη, όταν απολύθηκα από φαντάρος, όταν δημιούργησα οικογένεια και έφυγα πήγα στην Γερμανία. Εκεί δουλέψαμε μαζί με την σύζυγο μου δεκαέξι χρόνια. Δουλέψαμε σκληρά, είσαι σε ξένο κράτος, γλώσσα δεν ξέρεις, παρόλο που είχαμε αυτές τις δυσκολίες, πάλι πέρασα καλά. Τα δεκαέξι χρόνια που έκατσα στην Γερμανία ήταν τα καλύτερά μου χρόνια. Εκεί απόκτησα μεγάλη αυτονομία και αυτοπεποίθηση γιατί όλα μου τα χρόνια ήμουν κλεισμένος. Απόκτησα και οικογένεια, απόκτησα και παιδιά, έχω και τα αγόνια, χαίρομαι, σταμάτησα τώρα από την δουλειά, βγήκα σε σύνταξη, έχω τώρα την μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση που είχα ποτέ. Είναι η ηλικία τέτοια τώρα, που τώρα το αισθάνομαι. Τώρα το ευχαριστιέμαι. Από το '65 που δημιούργησα την οικογένεια και πέρα. Αυτά ήταν τα πιο ευτυχισμένα χρόνια.

Κώστας Δήμου⁴

Ο Κώστας Δήμου γεννήθηκε το 1940 στη Βωβούσα, ένα μικρό χωριό στην κεντρική οροσειρά της Πίνδου, στην Ήπειρο. Ο Κώστας ζει σήμερα σε ένα μοντέρνο διαμέρισμα στην παλιά πόλη των Ιωαννίνων. Εργάστηκε ως αγρονόμος του Υπουργείου Γεωργίας στα Ιωάννινα μέχρι τη συνταξιοδότησή του, το 1996. Η σύζυγός του είναι καθηγήτρια γυμνασίου και έχουν δύο κόρες. Η μία του κόρη έχει σπουδάσει συντηρήτρια τέχνης στη Ραβένα της Ιταλίας.

Ο Κώστας μιλάει με ευφράδεια και ακρίβεια για την παιδική του ηλικία. Σπεύδει να υπερασπιστεί το προσωπικό των παιδοπόλεων απέναντι στις κατηγορίες για σεξουαλική κακοποίηση των παιδιών, τις

4. Συνέντευξη του Κώστα Δήμου στη Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν και στον Loring Danforth, Γιάννενα, 14/6/2001 και 25/6/2006.

οποίες τους επέρριψαν οι συγγραφείς δύο βιβλίων που κυκλοφόρησαν πρόσφατα. Ο Κώστας κρατούσε ημερολόγιο όταν ήταν μικρός, κάτι που μπορεί να εξηγήσει την αξιοσημείωτα λεπτομερή αφήγηση της παιδικής του ηλικίας. Τα τελευταία χρόνια ασχολήθηκε με τη συγγραφή δικού του βιβλίου για τις εμπειρίες του στις παιδοπόλεις.

Γεννήθηκα στις 20 Ιουνίου του 1940, στην Βωβούσα Ιωαννίνων. Έζησα και ενθυμούμαι σχεδόν όλες τις καταστάσεις με τον πόλεμο του '40. Κι αυτό το αποδίδω ότι ο άνθρωπος θυμάται πράγματα, όταν βιώνει άσχημες καταστάσεις, που σε σημαδεύουν σε όλη σου την ζωή. Ήμουν τριών χρονών, όταν οι Γερμανοί κάψανε το χωριό μας. Από την Βωβούσα παρέμειναν άκαυτα μόνο η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, η πέτρινη γέφυρα και ένα σπίτι. Όλα τα άλλα έγιναν ερείπια και η Βωβούσα άρχισε να χτίζεται επί των ερειπίων και από την στάχτη το 1945.

Εμφύλιος

Το '46 άρχισε το πρώτο αντάρτικο. Θυμάμαι όταν είχαν έρθει οι πρώτοι αντάρτες στο χωριό, ήμουν έξι χρονών. Οι αντάρτες ήταν μέσα στο χωριό μας, απέναντι ο στρατός. Ένας αντάρτης με οπλοπολυβόλο έτρεχε μέσα στα χιόνια, φαίνεται ο στρατός από απέναντι τον είχε βάλει στο μάτι. Αυτός διά λόγους παραπλανητικούς, έκανε ότι τάχα σκοτώθηκε, και έμεινε εκεί ακίνητος. Και έπαυσε ο στρατός να τον πυροβολεί από απέναντι. Για μια στιγμή βλέπω έναν σύντροφό του, χωρίς σκούφο, με τα μαλλιά ανέμελα και όρθια, έσκυψε μάλλον για να δει αν ζει ή όχι και αμέσως έφυγε. Βλέπω σε λίγο αυτόν τον άνθρωπο με το όπλο απότομα να κουλουριάζεται μέσα στα χιόνια, να κυλάει και να πέφτει στο ρέμα και από κει με το όπλο του, ήρθε στο σπίτι μου. Έστησε πυροβολείο στον απάνω όροφο του σπιτιού μου, στην βεράντα. Μέσα στο χωριό μας οι αντάρτες, του ρίχναν το σύνθημα «Ρίξε Σπύρο». Μπαμ-μπαμ-μπαμ. «Λίγα ακόμα, Σπύρο». Μπαμ. Το βράδυ τέλειωσε η μάχη, ο στρατός δεν μπήκε μέσα στο χωριό. Δεν κατελήφθη η Βωβούσα από το στρατό.

Την πρώτη φορά που βομβάρδισαν το χωριό μας ήμουν με τα δύο αδέρφια μου, το Βασίλη το μεγάλο αδελφό και τον Ζήση το μικρότερο και βοσκάγαμε τα κατσίκια σε ένα χωράφι έξω. Ήταν δέκα η ώρα περίπου, Ιούνιος μήνας θα ήτανε. Νιώθουμε από απέναντι να 'ρχονται δύο-τρία αεροπλάνα. Βομβαρδίζουν το χωριό μας, ρίχνανε και φεύγανε από εκεί που ήμασταν εμείς. Βλέπαμε σε χαμηλή απόσταση τους αεροπόρους μέσα, τους πιλότους. Ο αδελφός μου ο μεγάλος έτρεξε λίγο παρακάτω σε κάτι πυξάρια για να κρυφτεί. Είδαν τον αδελφό μου που κουνήθηκε, εκτίμησαν λάθος, κι έριξαν μια μπόμπα σε απόσταση εκατό μέτρων ψηλά, δεν ξέρω γιατί. Και

νιώσαμε απάνω στα κλαδιά τα βλήματα. Εκεί που πήγε ο αδελφός μου να κρυφτεί στα πυξάρια, πήρε και λίγο φωτιά. Αυτές είναι εμπειρίες άσχημες.

Μας είχαν μάσει μια φορά ένα κλιμάκιο από αντάρτες, στον Άγιο Γεώργιο. «Ποιος θέλει να φύγει έξω;» Ένα παιδί, ο Δήμος Νόλλας, λίγο μεγαλύτερος από μένα – τώρα ζει στην Βενεζουέλα– λέει στον πατέρα του «Θα φύγω εγώ». Και τον μάλωσε ο πατέρας του. Εγώ δεν είπα τίποτε στους γονείς μου, δεν ήθελα να φύγω. Και κανένας δεν δέχτηκε να φύγει. Δηλαδή, δεν ήταν αυτό που λέμε παιδομάζωμα. Δεν έγινε παιδομάζωμα. Θυμάμαι μας ρωτήσανε, ποιος θέλει να φύγει, και δεν έφυγε κανένας.

Εμείς μιλάμε βλάχικα. Κουτσοβλάχικα. Η μητρική μου γλώσσα είναι τα βλάχικα. Ελληνικά δεν ήξερα σχεδόν καθόλου μέχρι οχτώ χρονών. Στην πρώτη τάξη, αν θυμάμαι καλά, το '46 πηγαίναμε κανονικά στο σχολείο. Είχαμε δασκάλα, μας μιλούσε στα ελληνικά. Ή μιλούσε ή δεν μιλούσε, εγώ δεν καταλάβαινα. Και θυμάμαι φοβόμουν μην με ρωτήσει και δεν ξέρω να απαντήσω. Ήμουν πολύ ευαίσθητος. Τρία χρόνια '46, '47, '48 συνέχεια στην πρώτη τάξη. Η μάνα μου είναι από σόι με κουλτούρα και με αγωγή. Τα αδέρφια της στην Ρουμανία είναι σπουδαγμένα, της άρεζαν τα γράμματα. Και έλεγε η μάνα μου θυμάμαι στα βλάχικα: «Θα μείνουν τα παιδιά μου γκαβά». Όταν λέμε γκαβά δηλαδή εννοούσε αγράμματα. Αυτό εμένα με πλήγωνε μέχρι τα κατάβαθα της ψυχής μου.

Ο θάνατος του πατέρα

Η οικογένεια του πατέρα μου υπήρξε θύμα του Εμφυλίου Πολέμου και από τις δύο παρατάξεις. Και από τη μεριά του Εθνικού Στρατού και του Δημοκρατικού Στρατού. Η γιαγιά μου, η μάνα του πατέρα μου, ήταν μια μάνα όπως είναι η Ελένη, η μάνα του Νίκου Γκατζογιάννη. Μέσα σε δύο χρόνια έκλαψε τρεις ανθρώπους, την κόρη της, την Κυράτζω, και τον άνδρα της τον Ζήση, δηλαδή τον παππού μου, τους σκότωσαν οι αντάρτες. Έγινε ανακριση, τους πήραν και τους εκτέλεσαν. Ο πατέρας μου, δεκαπέντε μέρες προτού πέσει ο Γράμμος, στις 14-15 Αυγούστου του 1949, σκοτώθηκε από τον Εθνικό Στρατό.

Ο πατέρας μου ήταν, με την καλή την έννοια, αθεράπευτα ρομαντικός, αριστερός δεν ξέρω... Σκοτώσαν οι αντάρτες τον πατέρα και την αδελφή του, αλλά αυτός πάλι εκεί. Ήταν άνθρωπος δίκαιος, εργατικότατος, θηρίο μέχρι επάνω, έντιμος. Τα είχε ο πατέρας μου. Ένα μόνο δεν είχε. Δεν είχε τύχη. Δεν ήταν τυχερός για να ζήσει.

Γινόταν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις και ένας ουλαμός από το στρατό κατέβαινε από το Ελατοχώρι για Βωβούσα. Ο πατέρας μου δεν είχε φύγει μαζί με τους άλλους χωριανούς για τα Γιάννενα. Είχε μείνει στο χωριό και συντηρούνταν μοναχός του σπέρνοντας τα χωράφια. Κατέβαιναν οι στρα-

τιώτες από την πλαγιά και του είπαν «Αλτ!» Ο πατέρας μου, όπως έμαθα ύστερα, ζήτησε να πάει λίγο παρακάτω να πάρει το σακάκι του. Πήγε στο ποτάμι κάτω και απ' ό,τι έμαθα μάλλον το 'βαλε στα πόδια και κρύφτηκε σε μια σπηλιά. Αυτό θα έκανε κάθε φυσιολογικός άνθρωπος σ' αυτές τις περιπτώσεις. Ήταν το αίσθημα του φόβου. Εκείνη τη στιγμή πλησιάζει ο στρατός, δεν τον βρίσκει πουθενά, αντελήφθησαν ότι κάπου χώθηκε μέσα και κρύφτηκε. Τελικά τον βρήκε το απόσπασμα μέσα στην τρύπα και τον εκτελεί.

Όταν η μητέρα μου γύρισε από τα Γιάννενα, δεν βρήκε πουθενά τα λείψανα του πατέρα μου. Έμεινε με την ψευδαίσθηση ότι δεν σκοτώθηκε και είχε φύγει στα ανατολικά κράτη. Το '51, ύστερα από δύο χρόνια, είχε πλημμυρίσει ο Αώος ποταμός και έφτασαν τα νερά μέχρι το σημείο που είχαν εκτελέσει τον πατέρα μου. Βγήκαν στην επιφάνεια τα οστά. Εκεί τα βρήκε ένας συγχωριανός μου, το είπε στη μάνα μου και εκείνη πήγε και τα σύμμασε. Εκεί πίστευε πλέον ότι χάθηκε ο άντρας της και το πήρε απόφαση.

Το 1982 ύστερα από τόσα χρόνια, σε μια πόλη της Μακεδονίας, να μην πω το όνομα, ήταν ένας ξάδελφός μου, επιχειρηματίας, ο οποίος κατασκεύαζε δρόμους. Σ' ένα διάλειμμα της δουλειάς ένας εργάτης του τον ρώτησε:

«Κυρ-Γιάννη, από πού είσαι;»

«Από τη Βωβούσα».

«Ωρέ, εκεί σκοτώσαμε ένα παλικάρι. Τον Αύγουστο του 1949».

Και περιέγραψε ο εργάτης τις συνθήκες της εκτέλεσης. Ο ξάδελφός μου αμέσως κατάλαβε περί τινός πρόκειται. Του λέει:

«Ξέρεις ποιος είναι αυτός; Αυτουνού το όνομα έχω. Αυτός κι ο πατέρας μου αδέρφια. Εγώ γεννήθηκα ύστερα από τρία χρόνια».

«Κυρ-Γιάννη», απάντησε αυτός, «θέλεις να μάθεις ποιος ήταν που σκότωσε το θείο σου; Είναι από ένα χωριό στη Μακεδονία, ξέρω το όνομά του. Και αν θέλεις να πας να τον γνωρίσεις».

Μου τα είπε αυτά εμένα ο ξάδελφός μου. Δεν του απάντησα ούτε ναι ούτε όχι. Κατόπιν ώριμης σκέψεως αποφάσισα ότι δεν επιθυμούσα να γνωρίσω το φονέα του πατέρα μου. Δεν μ' ενδιαφέρει. Εκείνο που θέλω να πιστεύω είναι ότι ο πατέρας μου ήταν θύμα του Εμφυλίου Πολέμου. Τον σκότωσε ο Εθνικός Στρατός, το επίσημο ελληνικό κράτος. Και δεν θέλω καμιά φορά να μάθω το όνομα αυτουνού που σκότωσε τον πατέρα μου, ο οποίος ήταν κι αυτός θύμα μιας κατάστασης φανατισμού.

Ένα τάμα

Ο πατέρας μου με αγαπούσε και με είχε σαν πρωτοπαλικάρο όπου πήγαινε. Τον έπαιρναν συχνά οι αντάρτες και αυτόν και πολλούς άλλους, ήταν δεν ήταν αριστεροί, αγγαρεία που λέμε, να μεταφέρουν τραυματίες, να

φτιάξουν γέφυρες ξύλινες. Ο πατέρας μου ήταν πολύ τολμηρός, ανέβαινε στα πιο επικίνδυνα σημεία, έριχνε σκάλες απάνω στα δέντρα. Και τελικά έπεσε θύμα της αισιοδοξίας του. Το καλοκαίρι του 1948 τον πήραν οι αντάρτες, αυτόνα και μερικούς άλλους, να πάνε στη Ζιάκα για να θερίσουν. Μια μέρα πήγε μια αποστολή από την Βωβούσα, ηλικιωμένοι άντρες και γυναίκες και από τα παιδιά μόνο εγώ φαντάζομαι. Μου 'δωσε εμένα η μάνα μου το γομαράκι. Ένα φόρτωμα να πάω στον πατέρα μου για να καθίσω και να φέρω φόρτωμα. Τώρα σας λέω μια λεπτομέρεια καθοριστική. Αυτό με έτρωγε επί χρόνια και έχει σημασία. Φεύγοντας για τη Ζιάκα από την Βωβούσα, ξεκινήσαμε πρωί, χαράματα. Περνάμε σε ένα δάσος από οξιά, πέφτουμε σε ένα κατάλυμα ανταρτών. «Αλτ!» Αφού δόθηκαν εκεί οι ανάλογες διευκρινίσεις από τους επικεφαλείς, ξεκινήσαμε πάλι να πάμε για τη Ζιάκα. Βωβούσα-Ζιάκα τώρα θα 'ναι με τα πόδια οχτώ ώρες. Το απόγευμα φτάνουμε σε μια βρύση και καθίσαμε σε ένα πεζούλι για να ξεποστάσουμε, να ξεκουραστούμε. Εκεί βλέπουμε δέκα μέτρα παρακάτω, σε ένα ισιάδι από κάτω από ένα πεύκο, ένα σκοτωμένο στρατιώτη, τον οποίο τον είχαν ξεθάψει οι λύκοι. Παν τώρα οι χωριανές μου και βρίσκουνε το πορτοφόλι, όχι για να το κλέψουνε προς Θεού, απλώς να δούνε τι γίνεται. Ανοίγουν ένα γράμμα. Τώρα γράμμα ήτανε; Φωτογραφία ήτανε; Δεν ξέρω. Απάνω σ' αυτό κλαίγανε οι γυναίκες οι χωριανές μου και μοιρολογούσανε. Τι μοιρολογούσανε; Τα νιάτα του; Είδαν καμιά φωτογραφία; Είδαν καμιά φωτογραφία με τα παιδιά του; Την γυναίκα του; Βρήκαν κάνα γράμμα και το διάβασαν; Και τώρα που τη αφηγούμαι μου σηκώνεται η τρίχα.

Αυτή η σκηνή με ακολουθούσε για χρόνια ολόκληρα, μέσα στον ύπνο μου και στα όνειρά μου. Από το 1948 μέχρι το 1992 έβλεπα όνειρο ότι τάχα περνούσα από κείνο το σημείο, από την βρύση και κει που πήγαινα για να πλησιάσω και να πιω νερό, αμέσως ξυπνούσα. Χρόνια ολόκληρα αυτά. Το 1992, σε διάρκεια εκδρομής βρέθηκα πάλι στο σημείο αυτό. Θυμήθηκα αμέσως και την παλιά ιστορία με το νεκρό, την φωτογραφία, και το μοιρολόγι. Από τότε έπαυσε πλέον να με ακολουθεί αυτό το όραμα. Και έχω κάνει τάμα, να κάνω μια δοξολογία, σε κείνο το σημείο, υπέρ των ψυχών, όσων χάθηκαν στον Εμφύλιο και από τις δύο τις μεριές.

Λοιπόν και φτάνουμε στη Ζιάκα. Το απόγευμα, το βράδυ, το σούρουπο απάνω στη Ζιάκα έχει κάτι πέτρες έτσι, μας περίμεναν. Βλέπω τον πατέρα μου έτσι, με ένα χρυσό δόντι εδώ. Με βλέπει: «Α κερατούκλι, ήρθες;», μου λέει και με χάιδεψε. Μετά από δέκα μέρες γύρισα πίσω με το φόρτωμα στην μάνα μου. Ο πατέρας μου έμεινε στη Ζιάκα. Λίγες μέρες αργότερα ήρθε ο ελληνικός στρατός, μας πήρε –όχι με το ζόρι προς Θεού, όποιος ήθελε– και μας πήγε στα Γιάννενα. Και εγώ πήγα στην παιδόπολη. Όταν γύρισε ο πατέρας μου από τη Ζιάκα, λέει στην μάνα μου «Πού είναι τα παιδιά;» «Φύγανε», είπε. Και ο πατέρας μου την έκανε σκουπίδι, μάλωσε την μάνα μου επειδή μας άφησε και φύγαμε.

Αναχώρηση

Ένα πρωί η μάνα μου εμένα με στέλνει στην θεία μου. Ήταν η αδελφή του πατέρα μου, της οποίας ο άντρας ήταν αντάρτης, πήγε στην Τασκένδη και από κει πήγε στην Βενεζουέλα και εκεί χάθηκε. Ήταν μια ηλιόλουστη μέρα – Οκτώβρης θα ήτανε ή Σεπτέμβρης. Με στέλνει με ένα ποτηράκι μικρό να πάρω από την θεία μου γιαούρτι, σαν μαγιά που λέμε για να φτιάξουμε γιαούρτι. Ένα τόσο πραγματάκι. Πηγαίνοντας στην θεία μου, βλέπω ετοιμασμένα, έτοιμα, ντυμένα για τα Γιάννενα, τα δύο παιδιά της θείας μου. Ο ξάδελφός μου και η αδελφή του η Μαριγούλα. «Για πού πάτε;» «Φεύγουμε για τα Γιάννενα με τον στρατό». Μου δίνει η θεία μου το γιαούρτι, μέσα στην βία εγώ και στο τρέξιμο, σκοντάφτω, χύνεται το γιαούρτι – λεπτομέρεια – τρώω από κάτω το γιαούρτι. Και πάω στην μάνα μου, με μάλωσε...

Λέω στα βλάχικα: «Ο Θανάσης και η Μαριγούλα πάγουν για τα Γιάννενα». Επιθυμία όλων των παιδιών στο χωριό μας ήταν τότε να πάμε στα Γιάννενα. Τα Γιάννενα για μας, για τα παιδιά του χωριού, ήταν ένα όραμα, όπως είναι σήμερα για τους Αλβανούς η Ελλάδα, όπως είναι για τους Έλληνες μετανάστες η Αμερική. Τώρα η μάνα μου αυτό το επαλήθευσε, πήγε και ρώτησε. Πραγματικά η μητέρα μου εμένα και τον μικρό τον Ζήση τον αδελφό μου, μας έντυσε εν ριπή οφθαλμού και ξεκινήσαμε ένδεκα η ώρα μαζί με τους υπόλοιπους, με τον στρατό. Ο πατέρας μου ήταν στη Ζιάκα. Αν ήταν ο πατέρας μου στο χωριό, δεν θα μας άφηνε για να φύγουμε. Έτσι. Επισήμως –πρέπει να το πούμε– κανένας δεν μας πήρε με το ζόρι. Κανένας δεν μας υποχρέωσε να πάμε πουθενά. Θέλαμε και φύγαμε. Αυτό έχει σημασία, που το λέω αυτό και να επισημανθεί.

Ξεκινάμε τώρα εμείς με το στρατό. Για να πάει κάποιος για τα Γιάννενα, περνάει από ένα σταυροδρόμι, η μια κατεύθυνση προς το Ελατοχώρι και η άλλη μέσω Λαρίσης. «Ανάθεμα», έτσι λέγεται η τοποθεσία, επειδή χωρίζουν οι μάνες με τα παιδιά, οι άντρες με τις γυναίκες. Εκεί όταν έφρευαν για δουλειά στην Ρουμανία οι Λαϊστινοί, τους συνοδεύανε οι δικοί τους και σταματούσαν σε εκείνο το ύψωμα, στ' Ανάθεμα, έξω από το χωριό. Εκεί τους αγνάντευαν μέχρι που να χαθούνε και έλεγαν «Ανάθεμα σε ξενιτιά».

Στο δρόμο ο στρατός έλεγαν στα παιδιά, στις γυναίκες «Ανεβάτε και σεις απάν' στα ζώα». Εμένα κάποιος στρατιώτης μου είπε ένα κομπλιμέντο: «Α ρε κερατούκλι, μπράβο ρε θηρίο εσύ πως περπατάς;» Εγώ το πήρα απάνω μου. Οκτώ χρονών έλεγα ότι είμαι άντρας. Ενώ με παρακαλούσε να με βάλει απάνω στο ζώο καβάλα, εγώ για να δείξω ότι είμαι πρόωρα άντρας δεν ανέβαινα επάνω.

Φτάσαμε το βράδυ σε ένα μέρος που λεγόταν Τσόκα Ρόσα. Ήταν μια ηλιόλουστη βραδιά, ζέστα είχε. Κατάλυσαν εκεί ο στρατός και μαγείρεψαν σε καζάνι. Θυμάμαι είχαν μακαρόνια με κιμά. Μας είπαν ότι όποιος θέλει να πάρει. Εμείς φάγαμε και ξαναφάγαμε. Το βράδυ, εγώ πάω να κοιμηθώ,

το σύνδρομο της στέρησης της μάνας. Άρχισα να κλαίω και να στεναχωριέμαι, επειδή έμεινε πίσω η μάνα μου. Εκεί πού 'λεγα χαρά, που θα πάμε στα Γιάννενα, αμέσως [ένιωσα] την στέρηση της μάνας. Ξημερώνουμε το πρωί. Ξεκινάμε, φτάνουμε θυμάμαι, κατηφορίζοντας τώρα στο Γρεβενίτη. Καθοδόν ένας φαντάρος κάπνιζε. Εγώ τώρα κοιτούσα πότε θα πετάξει το αποτσιγάρο, να το πάρω και να το καπνίσω. Εκεί που καρδοκούσα, μόλις πετάει ο φαντάρος το τσιγάρο, πάω εγώ, το πήρα και τράβηξα κάνα δυο ρουφηξιές.

Κατά το μεσημέρι φτάσαμε στην γέφυρα, στον Καμπέραγα. Εκεί πρώτη φορά έβλεπα αυτοκίνητο. Δεν ήξερα πως είναι το αυτοκίνητο και νόμιζα εκεί που βογκούσαν τα τζέιμς, τα φορτηγά, νόμιζα ότι είναι άνθρωπος μέσα και προσπαθούσα να δω τον άνθρωπο ο οποίος βογκάει. Μπαίνω μέσα στα αυτοκίνητα, απόγευμα θυμάμαι, περνάμε προς τα Γιάννενα. Θυμάμαι μια χωριανή μας την είχε πιάσει το αυτοκίνητο και έκανε εμετό. Το βράδυ πάμε στο Μόλο, μας βάζουν σε μια βενζινάκατο και πήγαμε στο νησί. Στο ΠΙΚΠΑ. Καθίσαμε τρεις μήνες σχεδόν στο ΠΙΚΠΑ Ιωαννίνων, μαζί με άλλους χωριανούς. Ύστερα από τρεις μήνες φύγαμε, ήρθαμε στην Αγία Ελένη, στην παιδόπολη.

Δύο όμορφα μάτια

Μαζί μου ήταν και ένας θείος μου, ξάδελφος της μάνας μου, ο Κώστας, που είναι σήμερα στην Αυστραλία. Τον είχα σαν προστάτη τότε. Ήμουνα οκτώ χρονών, αυτός ήταν στα δεκατέσσερα προς δεκαπέντε. Στην Αγία Ελένη όμως μας χώρισαν. Αυτοί που ήμασταν οι μικρότεροι, μας κράτησαν στην Αγία Ελένη και οι λίγο πιο μεγάλοι πήγαν στην παιδόπολη του Αγίου Κωνσταντίνου. Εγώ όταν έμαθα ότι ο Κωστάκης ο Βασιώτης έφυγε από κοντά μας, στεναχωρέθηκα πάρα πολύ και ένιωσα ένα μπούκωμα εδώ στο λαιμό. Μια θηλιά, ένας κόμπος. Και θυμάμαι, μας είχαν φαγητό, μακαρόνια με κρέας μοσχαρίσιο. Εγώ δεν μπορούσα να φάω. Είχα σκαλώσει το βλέμμα που στα μακαρόνια, έπαιρνα τις ίνες από το κρέας και τις έβαζα στο στόμα μηχανικά. Με βλέπει μια δεσποινίδα, μια κοπέλα υπεύθυνη, δεκαοχτώ με είκοσι χρονών, με κατάλαβε. «Εσύ γιατί δεν τρως; Τι έχεις;», και με χάιδεψε στο σβέρκο. Και ήρθε και με φίλησε. Γυρίζω και βλέπω δύο ματάκια πολύ όμορφα και συμπαθητικά. Και σήμερα, μετά από τόσα χρόνια, θυμάμαι τους στίχους του Καβάφη:

«Θα ασχήμισαν αν ζει τα ωραία μάτια
Θα χάλασε το ωραίο πρόσωπο
Μνήμη μου, φύλαξέ τα εσύ ως ήσαν»

Στην αρχή ήμουνα πολύ επαναστάτης. Πηγαίναμε στην παιδόπολη, ένιωσα

μέσα ένα μπούκωμα. Επί μέρες προσπαθούσα να βρω να δραπετεύσω. Δεν μπορούσα να ανεχθώ εκείνο το περιβάλλον. Τελικά είχα βρει μια διέξοδο φυγής, και έλεγα «Εντάξει. Πού όμως να πάω;» Η μάνα μου είχε μείνει στο χωριό. Τα αδέρφια του πατέρα μου, εδώ στα Γιάννενα, είχαν τα προβλήματά τους. Και σιγά-σιγά με αφομοίωσε το σύστημα.

Στην παιδόπολη είμαστε παιδιά απ' όλα τα χωριά, ένα συνονθύλευμα παιδιών, κάθε καρδιάς καρύδι. Ήμασταν παιδιά του χωριού, του Εμφυλίου Πολέμου, που έτυχε και βρεθήκαμε εκεί πέρα. Χωριστήκαμε σε ομάδες. Εγώ πήγα στην πρώτη τάξη. Κατά παράξενο τρόπο τα ελληνικά τα μάθαινα ως σφουγγάρι. Αφομοίωνα τα ελληνικά με πάρα πολύ ευκολία. Και όταν γύρισα στο χωριό για ένα μήνα άδεια το 1955 ύστερα από επτά χρόνια στην παιδόπολη... ένα παράξενο πράγμα, ξέχασα τα βλάχικα. Άλλο σφουγγάρι αυτό. Παμ. Ξέχασα σε επτά χρόνια τα βλάχικα.

Μια παρατήρηση πάλι. Είναι ψέματα ότι μας έκαναν προπαγάνδα. Δεν μας έκανε κανένας προπαγάνδα. Ναι μεν υπήρχε κάποια επιφανειακή κατήχηση... είχαν υποχρέωση οι άνθρωποι κάτι να πούνε. Εντάξει «η Φρειδερίκη, η μάνα μας» μας λέγανε. Το αποδεχόμασταν. Λόγω της κατάστασης, η δεξιά βρήκε στο πρόσωπο της Φρειδερίκης τον κατάλληλο άνθρωπο, και το εκμεταλλεύτηκε. Εάν δεν ήταν η Φρειδερίκη, θα 'ταν κανένας άλλος. Αλλά κάποιος έπρεπε να ήταν. Και όντως προσεφέρθη έργο. Μπορούσε βέβαια να ήταν και καλύτερο. Δεν μας έγινε όμως διαβρωτική προπαγάνδα, τα συνθήματα έτσι επιφανειακά περνούσαν αλλά δεν μας ακούμπησαν ούτε τότε ούτε και ύστερα.

Το 1953 μετά από τους μεγάλους σεισμούς στα Επτάνησα, ήρθε μια φουρνιά παιδιά από τα Επτάνησα: Ζάκυνθο, Κεφαλονιά, Ιθάκη. Αυτά τα παιδιά μας μετάδωσαν μια άλλη κουλτούρα εκεί στο Ζηρό. Τα ελαφρά τραγούδια, αυτά τα επτανήσια. «Για σένα και την Μαριώ μου να ξαναδώ...» κάτι τέτοια τραγούδια επτανησιακά τα οποία δεν τα τραγουδούσαν αλλού. Τα αποδεχτήκαμε και εμείς τα παιδιά, τα αφομοιώσαμε και έγινε μια καλή ανταλλαγή. Πριν έρθουν αυτοί τραγουδάγαμε πατριωτικά τραγούδια αλλά με μηνύματα γενικά όχι έτσι προπαγανδιστικά, που να καλλιεργούσαν την εμφύλια διχόνοια και εμφύλιο μίσος. Στο Ζηρό δεν υπήρχαν διαφορές μεταξύ μας, ούτε προβληματισμοί, ακόμα όταν του ενός ο πατέρας σκοτώθηκε από τους αντάρτες, του αλλουνού από το στρατό. Ξεπερασμένα πράγματα.

Η επιστροφή που δεν έγινε

Έβγαλα την πρώτη, δεύτερα τάξη Δημοτικού, '48-'49, '49-'50 τελειώσαμε. Εκεί πλέον ο πατέρας μου είχε χαθεί αλλά δεν ήξερα τίποτα. Ήρθε η εποχή του επαναπατρισμού. Εκεί τελειώνει η πρώτη φάση των παιδουπόλεων. Με το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου μπαίνουμε σε μια μεταβατική κατά-

σταση. Στο τέλος της σχολικής χρονιάς, τον Ιούνιο μήνα, του '50, ήταν να πάω στην τρίτη τάξη εγώ, άρχισε η προετοιμασία για τον επαναπατρισμό. Ήταν συγκινητικές οι στιγμές του αποχωρισμού. Θυμάμαι ένα τραγούδι το οποίο τώρα είναι ύμνος «Όχι, δεν χωριζόμαστε για πάντοτε παιδιά...». Με αυτό το τραγούδι ολοκληρώθηκε η πρώτη φάση των παιδουπόλεων.

Καλούσαν κάθε παιδί χωριστά στο γραφείο της αρχηγού, ρωτούσαν ποια είναι η οικογενειακή του κατάσταση, αν έχει γονείς, αν μπορεί να πάει στο χωριό, αν θα επιβιώσει ή όχι. Με κάλεσαν και μένα. Η μάνα μου ζούσε ακόμα, ήταν εδώ στα Γιάννενα, και δεν μου είχε πει κανένας ότι ο πατέρας μου σκοτώθηκε. Ότι τον σκότωσε ο στρατός το '49. Με κάλεσε εμένα και τον αδελφό μου τον Ζήση.

«Εσύ Δήμου τι θα κάνεις;»

«Έχω και μάνα και πατέρα».

«Θέλεις να πας στο χωριό;»

«Μόνο θέλω;»

Υποψιάζομαι τώρα, μήπως θα το 'χε μάθει η αρχηγός, ότι εγώ δεν έχω πατέρα αλλά δεν ήθελε και αυτή να το πιστέψει ή έκανε τάχα δεν καταλάβαινε. Και εγώ της είπα να με βάλει στην λίστα για να φύγω στο χωριό μου. Φουρνιές-φουρνιές αυτοκίνητα ο Εθνικός Στρατός. Φόρτωναν τα παιδιά για να παν στον Παρακάλαμο, εμείς ξεκινήσαμε για να πάμε στο Ανατολικό Ζαγόρι.

Ξεκινήσαμε αν θυμάμαι Κυριακή. Μέσα μου μια διαίσθηση μού 'λεγε ότι εγώ θα γυρίσω πίσω. Δεν ήξερα τίποτα, αλλά από διαίσθηση έλεγα ότι εγώ δεν θα πάω στο χωριό. Πηγαίνουμε στην γέφυρα Μπαλντούμα σε ένα καφενείο, ερχόνταν εκεί οι γονείς από τη Βωβούσα, εμείς κάτσαμε με τον αδελφό μου μέχρι τις πέντε η ώρα το απόγευμα. Θυμάμαι είχα για φαγητό μια κονσέρβα, απ' την στεναχώρια δεν μπορούσα να τη φάω. Το απόγευμα γυρίσαμε πίσω στον δρόμο της επιστροφής, γυρίσαμε πάλι στην Αγία Ελένη. Αφού δεν ζούσε ο πατέρας μου, δεν ήθελε η μάνα μου να με πάρει, επί τούτου με άφησαν στην παιδόπολη. Σε λίγες μέρες ήρθαν και τα παιδιά από την παιδόπολη «Απόστολος Παύλος» στην Λάρισα και με ένα τζέιμς πήγαμε στο Ζηρό.

Στο Ζηρό.

Στο Ζηρό το προσωπικό ήταν ανώτερο, ως άνθρωποι, με αισθήματα και με καλλιέργεια και με συμπεριφορά. Οι εξαιρέσεις δεν αναιρούν τον κανόνα. Κάθε βράδυ στην τραπεζαρία μας διαβάζανε και από ένα βιβλίο. «Ο Τσιχλιμπόχλης και η Κακαρούκα», «Γυρισμός στη Γαλάζια Ελλάδα». Ένας Γκερέκος Χρήστος –ομαδάρχης ήταν, από την Κέρκυρα– θυμάμαι με τρόπο παραστατικό και ζωντανό μας αφηγήθηκε όλη την Ιλιάδα. Την Ιλιάδα μπο-

ρεί έκτοτε να την έχω διαβάσει εκατό φορές... μου 'μεινε η περιγραφή αυτού του ανθρώπου. Άλλος ομαδάρχης ήταν ο Γκέρκης Διονύσιος, είκοσι χρονών παιδί κι αυτός από την Κέρκυρα. Αυτός ο άνθρωπος... δεν υπάρχει παιδοπολίτης από το Ζηρό που να μην θυμάται τον Γκέρκη. Ο Γκέρκης μας έκανε γυμναστική, κάθε πρωί με ένα σλιπάκι. Μας έκανε γυμναστικές επιδείξεις, βηματισμούς. Μας έκανε προσκοπισμό. Μας έκανε χειροτεχνία. Μας διάβαζε βιβλία. Μας έμαθε μπάσκετ. Μας έμαθε γουότερ πόλο, στο Ζηρό στην λίμνη, μας έμαθε ποδόσφαιρο και με συγχωρείς μας μιλούσε και για τον αυνανισμό. Πολύ προχωρημένος άνθρωπος.

Είχα επίσης δάσκαλο τον Βορειοηπειρώτη, τον κύριο Γκιώκα, από την τρίτη τάξη Δημοτικού μέχρι και την έκτη. Στην τρίτη τάξη Δημοτικού, ήμουνα ένας μέτριος μαθητής. Δεν έδινα σημασία καθόλου στα γράμματα. Καλός μεν, αλλά δεν έδινα σημασία. Αυτός είχε μια συνήθεια. Όταν παρέδινε, έπρεπε να 'σαι τα χέρια σταυρωμένα και να τον κοιτάς και να μην κουνιέσαι καθόλου. Στην τετάρτη τάξη μας έκανε γραμματική, τον Μάρτη μήνα ήταν, το 1952, ένα φαινόμενο που λέγεται συναίρεση. Τιμάω-τιμώ. Εγώ τότε άκουσα την λέξη «συναίρεση» και παίρνω το μολύβι και γράφω επάνω στο αναγνωστικό «Συναίρεσις».

«Παιδί μου τι κάνεις εκεί;»

«Κύριε Γκιώκα», λέω «άκουσα την λέξη και τη γράφω για να το...».

«Βλέπετε ο Δήμου δεν είναι καλός μαθητής αλλά προσπαθεί».

Από εκείνη την μέρα εγώ άλλαξα μαθητής. Με ρυθμό καλπάζοντα. Πάω στην πέμπτη τάξη, έκτη, ήμουνα από τους πρώτους μαθητές, ύστερα πήγα στο Γυμνάσιο. Αλλά... το ξύλο-ξύλο. Ξύλο με το τσουβάλι στον Γκιώκα. Όμως μας έμαθε γράμματα.

Είχε έρθει και η Βασίλισσα, το 1953, τον Ιούνιο. Την περιμέναμε πραγματικά με λαχτάρα. Ήτανε για μας ένα γεγονός σπουδαίο. Επειδή ήταν Βασίλισσα, η δεύτερη μάνα μας. Αυτά μας λέγανε, αυτά ακούγαμε. Τίποτα παραπάνω, τίποτα παρακάτω. Η Βασίλισσά μας. Ναι, και θυμάμαι την περιμέναμε. Φίλησε και μερικά παιδιά. Δεν ήταν τόσο βάρβαρη όπως την παρουνιάζουν μερικοί, δεν ήταν και καμιά μάγισσα κακή γυναίκα. Απ' όσο την έχω ζήσει εγώ. Αλλά δεν ξέρω, ήμουνα μόνο δεκατριών χρονών.

Εγώ πήγα τελευταία φορά στο Ζηρό το 1977. Λειτουργούσε ακόμα η παιδόπολη. Πήγα. Χαλάσαν μερικοί θάλαμοι, αλλά εκεί που έζησα εγώ... από τους τρεις θαλάμους είχε χαλάσει ο ένας. Θυμόμουν τα κρεβάτια. Ξάπλωσα στο κρεβάτι που κοιμόμουν. Πήγα και προσκύνησα. Πως κυλούσε εκεί η ζωή...

Ο θάνατος της μητέρας

Η μάνα μου πέθανε στις 29 Μαΐου το 1952 από καρκίνο. Ήταν τριανταο-

χτώ χρονών. Δεν μου είχαν πει τίποτε εμένα το '52. Τέλος του Οκτωβρίου το 1952, του Αγίου Δημητρίου, ήρθε στο Ζηρό η θεία μου, η αδελφή του πατέρα μου, της οποίας ο άντρας ήταν αντάρτης. Είχε το ένα παιδί στην παιδόπολη. Λέω, «Τι κάνει η μάνα μου;» Στα γράμματα εμένα μου γράφαν, ότι η μάνα σου δεν μπορεί να γράψει επειδή την πονάει το χέρι. Λέω, «Τι κάνει η μάνα μου;» Ταράχτηκε η θεία μου και λέει, «Την πονάει το πόδι». Λέω, τι σχέση έχει το πόδι με το χέρι; Πονηρεύτηκα.

Στις 2 Απριλίου 1953 –θυμάμαι τις ημερομηνίες– στέλνω ένα γράμμα σε μια θεία, πρώτη ξαδέλφη της μάνας μου, στο χωριό. «Χαιρετισμούς πολλούς», λέω, «και τι κάνει η μάνα μου;», της γράφω. Ο αδελφός της λέει, «Γράψτε του παιδιού την αλήθεια τώρα. Τι κάθεστε;» Και μου γράφει αυτός ο θείος μου, σαν παλικάρι πού 'ταν. Στα ίσια. Κώστα αυτό και αυτό. Η μάνα σου πέθανε... Και μού 'χε και μια φωτογραφία από πίσω η μάνα μου... Τώρα τα 'χω ξεπεράσει αυτά. Μια φωτογραφία. Τελευταίες μέρες η μάνα μου εδώ στο νοσοκομείο στα Γιάννενα. «Η μάνα σου φωτογραφήθηκε», λέει από πίσω η θεία μου –την έχω την φωτογραφία– φωτογραφήθηκε στις 27 Μαΐου και πέθανε στις 31 Μαΐου 1952. Από κάτω: «Σε φιλά η άμοιρη μαμά σας που δεν υπάρχει πια».

Μέσα στην τραπεζαρία όμως ήταν και ο αδελφός μου ο άλλος ο μικρός, ήταν σε άλλο τραπέζι. Με βλέπει εμένα ο Ζήσης. Όταν παίρναμε γράμματα εμείς στην παιδόπολη, χαρά εμείς γιατί μας είχαν μέσα κανένα δεκάρικο, κανένα φράγκο. Χαρά. Αντί τώρα ο αδελφός μου ο Ζήσης να με δει να χαιρομαι με είδε στεναχωρημένο. Σμίγουμε έξω, μεσημέρι ήταν, 2 Απριλίου του '53 του είπα την αλήθεια. Και από κει ύστερα, μονάχοι μας ήπιαμε το ποτήρι το πικρό. Ήταν Μεγάλη Τετάρτη 1953. Το απόγευμα εγώ είχα την δύναμη, πήγα στο σχολείο, κάναμε πρόβα τα εγκώμια του Επιταφίου, τραγούδησα το «Αι γενέαι αι πάσαι...», ήξερα τι θέλει να πει, τραγουδούσα τον Επιτάφιο του Ιησού Χριστού και μέσα έβαζα την μάνα μου. Κλάψαμε με τον αδελφό μου. Το βράδυ στην εκκλησία τώρα φέλναμε τα εγκώμια αυτά. Εγώ ήμουν στεναχωρημένος. Έρχεται μια δεσποινίδα. Η δεσποινίς Μαρίκα. Μου λέει. «Τι έχεις;», μου λέει. Λέω, «Πέθανε η μάνα μου», και με φίλησε. Αυτές οι στιγμές δεν ξεχνιούνται.

Όσοι μαθητές των παιδοπόλεων έπαιρναν απολυτήριο με 8 ή άνω στέλλονταν στο Γυμνάσιο. Το 1954 ο Κώστας ήταν ένας από τους δέκα με δεκαπέντε αριστούχους μαθητές του Ζηρού που θα συνέχιζαν τις σπουδές τους στην παιδόπολη του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη.

Σπουδές στη Θεσσαλονίκη

Στον Άγιο Δημήτριο ήμασταν δύο θάλαμοι σε ένα, 150 άτομα. Ούτε σε

στρατό να 'ταν, κρεβάτια απάνω-κάτω. Είχαμε μια έφεση για γράμματα, διαβάζαμε όλοι μας. Το βράδυ δέκα η ώρα μας κλείναν τα φώτα. Ό,τι διαβάσατε, διαβάσατε. Όμως εμείς συνεχίζαμε να διαβάσουμε, όχι μόνο τα μαθήματα του σχολείου, αλλά και εξωσχολικά βιβλία. Εγώ μάζευα κάτι ντενεκέδια από μπογιά κάμελ που βάφαμε τα παπούτσια μας και όταν σβήναν τα φώτα, πάω εγώ κόβω το κορδόνι από τα παπούτσια, ρίχνω μέσα στον τενεκέ μουρουνέλαιο –ένα λάδι που μας δίνανε από ψάρι, γιατί έχει πολλές βιταμίνες– βάζω το κορδόνι φυτίλι, το ανάβω και διαβάζω.

Είχαμε ειδικά ρούχα. Ένα χιτώνιο, με ένα πουλόβερ, με ένα πουκάμισο έξω. Παντελόνι ομοιόμορφο, παπούτσια ομοιόμορφα, πηγαίναμε σχολείο. Και όταν πέρασα στο Πανεπιστήμιο, επί έξι μήνες, προτού ράψω το κοστούμι, αυτά τα ρούχα φορούσαμε. Δεν μας απασχολούσε το ζήτημα αυτό. Και θυμάμαι, κάναμε γυμναστική στο γυμναστήριο, μας λέει ένας «Παιδιά με συγχωρείτε του ΚΤΕΛ είστε;» Δηλαδή εισπράχτορες του ΚΤΕΛ! Εκεί κατάλαβα. Ήταν το πρώτο πείραγμα. Εκεί ενοχλήθηκα. Και από κει κατάλαβα πού βρίσκομαι.

Ο Άγιος Δημήτριος άρχισε να δέχεται παιδιά να σπουδάσουν στο Γυμνάσιο από το 1951 ή 1952. Όποιος δεν έβγαζε 16, 17 και πάνω με 20 το άριστα, τον σταματούσαν από το Γυμνάσιο. Από τα σαράντα έξι παιδιά που ήμασταν τότε στην πρώτη τάξη, δεκαεφτά έβγαλε ένας μόνο. Ο Χρήστος ο Βενέτης, ο οποίος είναι καρδιολόγος στην Αθήνα. Έξι παιδιά είχαμε βγάλει 16 στην πρώτη τάξη και συνεχίσαμε. Έχει σημασία αυτό που λέω. Κανονικά ξεκινήσαμε το 1955 σχολείο, στην δεύτερα Γυμνασίου. Αλλά πήγαμε μόνο ένα μήνα σχολείο. Έρχεται μια διαταγή, κάτω από την Φρειδερίκη: όποιος δεν έβγαλε 17, φεύγει για το χωριό του. Έγινε η λεγόμενη νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου. Και εμείς που δεν είχαμε που να πάμε, εγώ πήγα τσαγκάρης! Ήταν έγκλημα. Έγκλημα των παιδουπόλεων και της Φρειδερίκης. Εκεί αρχίζει πλέον η αντίστροφη μέτρηση της Φρειδερίκης. Έτσι, ξεκάθαρα πράγματα.

Τον άλλο μήνα έβγαλαν πάλι απόφαση: όσοι βγάλαν 16 και πάνω θα συνεχίσουνε. Ήμασταν... τσαγκάρηδες και μαραγκοί. Έτυχε πέντε παιδιά, έξι, να 'χουμε βγάλει 16,1. Συνεχίσαμε το Γυμνάσιο στις 19 Νοεμβρίου 1955 – θυμάμαι και τις ημερομηνίες. Εγώ εκείνο το διάστημα, το ενάμιση μήνα που σταματήσαμε, εκείνη ήταν η πιο δύσκολη, στενάχωρη περίοδος της ζωής μου. Ήμουν δεκαπέντε χρονών, αλλά το 'χα πάρει τόσο κατάκαρδα! Γιατί να με κόψουν από τα γράμματα; Εν πάση περιπτώσει, συνεχίσαμε με δύο μήνες καθυστέρηση, πήγαμε στο σχολείο ξανά δεύτερα τάξη. Μπήκαμε στο ρυθμό, καθίσαμε διαβάσαμε και πλέον όλοι γράφαμε 18, 19 και 20.

Όταν περνούσε κάποιος στο πανεπιστήμιο, την πρώτη χρονιά του δίναν εφτακόσιες δραχμές το μήνα και ένα κοστούμι. Από κει και πέρα ο καθένας ακολουθούσε το δρόμο του. Είχες δεν είχες να σπουδάσεις, δικό σου θέμα. Ποιον δρόμο θα 'παιρνες δικό σου θέμα. Αλλά ευτυχώς όλοι μας είχαμε

εφόδια καλά, την δύναμη μέσα μας και κανένας δεν έμεινε καθοδόν. Όλοι μας με αίμα και δάκρυα τελειώσαμε, σπουδάσαμε και γίναμε άνθρωποι. Πέρασα στην Ιατρική το 1960. Την πέρασα κανονικά την πρώτη χρονιά αλλά ελλείπει χρημάτων αναγκάστηκα και έδωσα εξετάσεις στην Γεωπονική εξαρχής και πέτυχα και πήγα πάλι στο πρώτο έτος της Γεωπονικής το 1961 και το 1967 τελείωσα, πήρα πτυχίο, πήγα φαντάρος και η ζωή συνεχίζεται.

Απολογισμοί

Δυστυχώς, οι υπεύθυνοι τότε της Βασιλικής Προνοίας δεν είχαν πάρει το πράγμα στα ζεστά και δεν επένδυσαν στην μόρφωση των παιδιών. Η Βασιλική Πρόνοια ήθελε να βγάλει τεχνίτες, ανθρώπους άμεσα χρήσιμους στην κοινωνία. Δηλαδή, δεν έκανε πνευματική επένδυση στα παιδιά. Εγώ σαν άτομο λέω ένα μεγάλο ευχαριστώ για τα όσα μου έδωσε, μου 'δειξε το δρόμο με το δάχτυλο, αλλά τον δρόμο τον ακολούθησα εγώ.

Το 1965, με τα Ιουλιανά, η ρήξη μεταξύ του παλατιού και της πολιτικής ηγεσίας, μας θυμήθηκαν... λεν που να βρούμε τώρα συμμάχους, ας στραφούμε και λίγο σε κείνα τα παιδιά. Εγώ τότε πήγαινα κάπου-κάπου να δω φίλους παλιούς στον Άγιο Δημήτριο, πάω στον διευθυντή της παιδόπολης, τον αρχηγό. Λέει:

«Κώστα», λέει «δεν μαζεέεστε εσείς οι παιδοπολίτες να κάνετε ένα υπόμνημα υπέρ της Βασίλισσας και του Βασιλιά;»

«Με συγχωρείς», λέω «σε μένα μιλάς; Τώρα μας θυμηθήκατε;», του λέω. «Εδώ φτύσαμε αίμα για να σπουδάσουμε. Άμα θέλατε», λέω, «να μας είχατε, θα μας είχατε».

Πράγματι, εγώ προσωπικά έφτυσα αίμα για να σπουδάσω. Επί τρία χρόνια, από το 1961 μέχρι το 1964, δεν μπορούσα να κοιμηθώ το βράδυ. Αν κοιμόμουνα μία ώρα, όντας φοιτητής, είχα ξεχάσει τι χρώμα έχει ο ύπνος. Έτρωγα κάθε μεσημέρι στη λέσχη, το βράδυ δεν έτρωγα. Κοιμόμουνα νηστικός και έπαιρνα μια καραμέλα. Το 1964 που πήγα στον οίκο φοιτητή και άρχισα να τρώω και το βράδυ, το βράδυ με έπιανε υπνηλία. Αλλά παρόλα αυτά... δεν κιότεφα σε τίποτα, έλεγα θα 'ρθουν καλύτερες μέρες.

Εκείνα τα λόγια της μάνας μου, ότι «θα μείνουν τα παιδιά μου γκαβά», μου έχουν μείνει. Τέλειωσα γυμνάσιο στην παιδόπολη, πανεπιστήμιο γεωπονική, το 1971 διορίστηκα γεωπόνος στα Γιάννενα. Το 1974 μόλις παντρεύτηκα ύστερα από τρία χρόνια γράφτηκα στη Φιλοσοφική και το 1980 πήρα πτυχίο. Και το 1992 πήρα και πτυχίο αρχαιολογίας. Πολλοί με ρωτάν, «Τι θα το κάνεις Κώστα αυτό το πτυχίο; Θα το κάνεις κορνίζα;» Από χαιρεκακία, ειρωνικά τώρα και εγώ δεν ξέρω. Κι εγώ έλεγα από μέσα μου, «έκανα το χατίρι της μάνας μου». Και νιώθω πολύ έτσι ευχαριστημένος. Έκανα το χατίρι της μάνας μου.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Πρόσφυγες, εκτοπισμός και η αδύνατη επιστροφή

Το ταξίδι μάς δημιουργεί. Γινόμαστε τα σύνορα που διασχίζουμε.

Salman Rushdie (2002, 351)

Σε ένα σημαντικό άρθρο βιβλιοκριτικής για την ανθρωπολογία των προσφύγων, η Liisa Malkki υποστηρίζει ότι το διεπιστημονικό πεδίο των «προσφυγικών σπουδών» χαρακτηρίζεται από μια εδραιοκεντρική οπτική, σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι που ζουν μόνιμα εγκατεστημένοι κάπου αποτελούν τον κανόνα και το ιδεώδες (1995α). Από αυτή τη σκοπιά, η πρόσδεση των ανθρώπων σε μια ορισμένη γεωγραφική τοποθεσία δεν δίνει απλώς νόημα στη ζωή τους, αλλά και τους επιτρέπει να συγκροτούν μια σαφώς προσδιορισμένη ταυτότητα βασισμένη στη σχέση τους με το μοναδικό μέρος που αποκαλούν σπίτι τους. Η Malkki παρατηρεί ότι πολλοί θεωρητικοί που εργάζονται στο πεδίο των προσφυγικών σπουδών υιοθετούν την υπόθεση ότι οι ταυτότητες «δεν μπορούν να είναι πλήρεις και υγιείς παρά μόνο εάν είναι ριζωμένες σε μια εδαφική πατρίδα» (1995α, 511).

Το αποτέλεσμα αυτής της εδραιοκεντρικής προκατάληψης είναι ότι οι πρόσφυγες αντιμετωπίζονται συχνά ως ανίσχυρα θύματα που έχουν υποστεί την απώλεια τόσο της κουλτούρας όσο και της ταυτότητάς τους.¹ Σύμφωνα με τη Malkki, «μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας σχετικά με τους πρόσφυγες που αφορά τις εφαρμοζόμενες πολιτικές και τις θεραπευτικές προσεγγίσεις αποδέχεται συχνά την άποψη ότι οι πρόσφυγες είναι κατ'

1. Βλ. για παράδειγμα, Marrus (1985), Miserez (1988) και Stein (1981). Μια προηγούμενη εκδοχή κάποιων τμημάτων αυτού του κεφαλαίου δημοσιεύτηκαν στο Loring Danforth, «“We Crossed a Lot of Borders”: Refugee Children of the Greek Civil War», *Dispora* 12 (2): 169-209.

ανάγκη πρόβλημα» (1995β, 8). Πιο συγκεκριμένα, οι πρόσφυγες αποτελούν πρόβλημα για αυτό που η Malkki ονομάζει «εθνική τάξη πραγμάτων» (1995β, 25), τη θεμελιώδη αρχή του εθνικισμού σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι που έχουν κοινό πολιτισμό και ταυτότητα πρέπει να ζουν μαζί σε ένα ορισμένο μέρος. Από εθνικιστική σκοπιά, οι πρόσφυγες έχουν «ξεριζωθεί» και γι αυτό ζουν σε μια ανώμαλη κατάσταση (Malkki 1992, 32). αντιπροσωπεύουν «ύλη εκτός τόπου» (Douglas 1966, 48). Ο επαναπατρισμός τους, επομένως, η επιστροφή στην πατρίδα τους, είναι η μόνη θεραπεία για την παθολογική τους κατάσταση, ο μοναδικός τρόπος να λυθεί το «προσφυγικό πρόβλημα» και να επανέλθει η «εθνική τάξη πραγμάτων» στην αρχική της κατάσταση αγνότητας.

Αυτή η προσέγγιση που θέτει στο επίκεντρο την εδραία κατάσταση είναι εμφανώς ανίκανη να χειριστεί ικανοποιητικά τον παγκοσμιοποιημένο κόσμο των αρχών του 21ου αιώνα, έναν κόσμο όπου οι πρόσφυγες, οι μετανάστες και τα μέλη των κοινοτήτων της διασποράς βρίσκονται διαρκώς σε κίνηση, έναν κόσμο στον οποίο η κυριολεκτικά ακαριαία επικοινωνία μέσω φαξ, ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και κινητών τηλεφώνων είναι διαθέσιμη παντού. Για να αποκτήσουμε βαθύτερες γνώσεις σχετικά με τη ζωή πληθυσμών που γίνονται ολοένα και πιο κινητικοί, ο Arjun Appadurai (1996) και ο James Clifford (1997) έχουν προτείνει μια πιο κοσμοπολίτικη οπτική στη θέση αυτής της εδραιοκεντρικής προσέγγισης. Έχουν αποδείξει πόσο σημαντικό είναι να ανατραπεί η λογική της «εθνικής τάξης πραγμάτων» με τη λειτουργιστική της υπόθεση ότι οι άνθρωποι είναι από φυσικού τους ριζωμένοι σε εδαφικές πατρίδες (Malkki 1995α, 511). Αυτή η κοσμοπολίτικη οπτική εστιάζει στο παγκόσμιο αντί για το τοπικό, στη μετατόπιση αντί για την τοποθέτηση και στην κινητικότητα αντί για τη σταθερότητα (Breckenridge κ.ά. 2002).

Πιο συγκεκριμένα, ο Appadurai έχει εισαγάγει τις έννοιες των «παγκόσμιων πολιτισμικών ροών» και των «εθνοτοπίων» [ethnoscapes] (1996, 33) για να βοηθήσει τους ανθρωπολόγους να εστιάσουν την προσοχή τους στη ζωή των ανθρώπων που έχουν μετατραπεί σε «μετακινούμενους στόχους» μέσα στον ολοένα και πιο παγκοσμιοποιημένο κόσμο (Breckenridge και Appadurai 1989, i). Ο James Clifford έχει επίσης αντιτεθεί ουσιαστικά στις τοπικού χαρακτήρα στρατηγικές προγενέστερων μορφών ανθρωπολογικής ανάλυσης, ενθαρρύνοντας τη μελέτη ανθρώπων που βρίσκονται «εκτός τόπου». Εστιάζοντας στις «διαδρομές» [routes] αντί για τις «ρίζες» [roots], στο «ταξίδι» αντί για την «διαμονή» (1997, 1-13), ο Clifford προτείνει ένα μοντέλο εθνογραφικής ανάλυσης του «παγκόσμιου χώρου των πολιτισμικών συνδέσεων και αποσυνθέσεων» (1988, 4).

Ενώ αυτή η μεταστροφή από την εδραία σε μια πιο κοσμοπολίτικη οπτική υπήρξε πολύ παραγωγική, σε μερικές περιπτώσεις οδήγησε σε υπερβολές. Στην ακραία της μορφή, αυτή η κοσμοπολίτικη οπτική μπορεί

καπο αδο' 6ε περι διορινηκη /
 υφειεθ συν - /
 φηκες /
 κοινοτική ασταβζαση

φεινο φενο του /
 φοντερου κοβφου

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιας

να μας οδηγήσει να δώσουμε το απόλυτο προβάδισμα στην κινητικότητα έναντι της σταθερότητας. Μπορεί να καταλήξει να δίνει υπερβολική έμφαση στην κίνηση και να μην αναγνωρίζει τη σημασία που εξακολουθεί να έχει η μόνιμη κατοικία στη ζωή πολλών ανθρώπων σε όλο τον κόσμο. Όπως υποστηρίζει η Malkki, «η εξιδανίκευση ή η ρομαντική απεικόνιση της εξορίας και της διασποράς μπορεί να είναι εξίσου προβληματική για την ανθρωπολογία [...] με την εξιδανίκευση της πατρίδας και των ριζωμένων κοινοτήτων στις μελέτες των προσφυγικών σπουδών» (1995α, 514).

Αντί να απορρίψουμε απλώς την εδραιοκεντρική οπτική και να την αντικαταστήσουμε με την κοσμοπολίτικη, υποστηρίζουμε ότι είναι απαραίτητο να συγχωνεύσουμε τις δύο οπτικές, γιατί μόνο έτσι είναι δυνατό να παραμείνουμε ευαίσθητοι απέναντι στις πολλές μορφές που μπορεί να πάρει η σχέση ανάμεσα στην ταυτότητα και τον τόπο στη ζωή διαφορετικών ανθρώπων. Η ανάγκη για μια σύνθεση ανάμεσα στις δύο αυτές οπτικές υποδηλώνεται στην παρομοίωση του Appadurai, που χρησιμοποιεί την εικόνα ενός υφαντού όπου το στημόνι της σταθερότητας το διαπερνάει διαρκώς το υφάδι της ανθρώπινης κίνησης» (1996, 33-34).

Αποφεύγοντας την υπεραπλουστευμένη, διχοτομική επιλογή ανάμεσα στην εδραία και την κοσμοπολίτικη οπτική, αρνούμαστε να ευνοήσουμε κάποια από τις δύο και να αποκλείσουμε την άλλη και έτσι είμαστε σε θέση να αναγνωρίσουμε διάφορες σημαντικές αλήθειες. Τόσο η κινητικότητα όσο και η εδραία κατάσταση έχουν το κόστος και την ανταμοιβή τους. Το να φεύγει κάποιος από το σπίτι του μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να βιώνεται σαν αποστέρηση και σε άλλες σαν απελευθέρωση. Οι άνθρωποι που διώχνονται από την πατρίδα τους μπορεί να χάνουν την ταυτότητα που είχαν, αλλά αποκτούν αναπόφευκτα άλλες ταυτότητες που βασίζονται στις απώλειες που έχουν ζήσει και στους δεσμούς που έχουν αναπτύξει με τη νέα τους πατρίδα.

Πρόσφατες συνεισφορές στην ανθρωπολογική μελέτη του «τόπου» και της «εστίας» είναι επίσης χρήσιμες για να κατανοήσουμε τον κόσμο των προσφύγων που επιδιώκουν να ζήσουν μια ζωή με νόημα, η οποία θα εμπριέχει τόσο την εμπειρία της φυγής, του αποχωρισμού και της νοσταλγίας για το παρελθόν από τη μία μεριά, όσο και την εμπειρία της επιστροφής, της επανασύνδεσης και της ελπίδας για το μέλλον από την άλλη. Το βιβλίο *Senses of Place* των Feld και Basso παρουσιάζει λεπτομερείς εθνογραφικές μελέτες για το νόημα του τόπου σε διάφορους πολιτισμούς. Οι συγγραφείς αυτού του συλλογικού τόμου διερευνούν «τους βιωματικούς και εκφραστικούς τρόπους με τους οποίους γνωρίζουμε, φανταζόμαστε, νοσταλγούμε, κρατάμε, θυμόμαστε, μιλάμε, ζούμε, διεκδικούμε και αγωνιζόμαστε για τους τόπους» (1996, 11). Τα δοκίμια στον συλλογικό τόμο των Olwig και Hastrup, *Siting Culture*, εξετάζουν την πολιτισμική σημασία του τόπου μέσα από την ανάλυση των σχέσεων ανάμεσα στον τόπο και την ταυτότητα, με

ωστόσο
έχει υφέσει
βυζαντινός
διαγορευ
ομαδικό

η υφκή
1620-ρ

σκοπό να κατανοήσουν την «συνεχιζόμενη και συγχρόνως μεταβαλλόμενη πολλαπλή προσκόλληση [των ανθρώπων] στον τόπο» (Hasager 1997, 185). Αυτές οι «γεωγραφίες της ταυτότητας» (Lavie και Swedenburg 1996) είναι ιδιαίτερα σύνθετες και ενδιαφέρουσες όταν οι εμπειρίες του εκτοπισμού και της απώλειας του τόπου έχουν διαρρήξει τις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους και τα μέρη με τα οποία ταυτίζονταν. Οι πρόσφυγες βρίσκονται διαρκώς σε μια διαδικασία κατασκευής και ανακατασκευής της ταυτότητάς τους μέσα από την προσπάθεια να τοποθετήσουν τον εαυτό τους σε σχέση με τους τόπους –πραγματικούς και φαντασιακούς, κοντινούς και μακρινούς– που δίνουν νόημα στη ζωή τους.

Το «σπίτι» και η «πατρίδα» είναι από τους πιο σημαντικούς τόπους που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να προσδιορίσουν τον εαυτό τους. Από τη σκοπιά που εστιάζει στην εδραία κατάσταση, το «σπίτι» είναι μια μοναδική, σταθερή τοποθεσία, ένας τόπος γέννησης, που συνδέεται με τους γονείς, την παιδική ηλικία και το παρελθόν. Ωστόσο, πρόσφατα πολλοί ανθρωπολόγοι, γεωγράφοι και κριτικοί λογοτεχνίας έχουν αμφισβητήσει αυτή την υπερβολικά συναισθηματική αντίληψη για το «σπίτι».² Υποστηρίζουν ότι σε πολλές περιπτώσεις –ιδίως στην περίπτωση των προσφύγων– η έννοια της μοναδικής, μόνιμης πατρίδας πρέπει να αμφισβητηθεί για να αντικατασταθεί από μια πιο εκλεπτυσμένη αντίληψη της πατρίδας ως «κινητής έννοιας» (Bammer 1992, vii). Από αυτή τη σκοπιά, ένας άνθρωπος μπορεί να «νοιώθει στο σπίτι του» σε περισσότερα από ένα μέρη.

Ιδίως οι πρόσφυγες έχουν πολλαπλούς δεσμούς με τα διάφορα μέρη που αποκαλούν «σπίτι». Δεν παραμένουν απλώς δεμένοι με τις τοποθεσίες στις οποίες κατοικούν· διατηρούν τους ίδιους, αν όχι και σημαντικότερους δεσμούς με τα μακρινά μέρη στα οποία μπορεί να κατοικούσαν στο παρελθόν ή στα οποία μπορεί να προσδοκούν να επιστρέψουν στο μέλλον. Η σημασία των φαντασιακών πατρίδων ή εκείνων που υπάρχουν στη μνήμη οδηγεί σε μια διάζευξη που αναγκάζει τους εθνογράφους να αναγνωρίσουν ότι είναι αδύνατον «να διαχωριστεί το φαντασιακό από τον τόπο» και να δώσουν μεγαλύτερη προσοχή «στη λειτουργία του φαντασιακού ως καταστατικού χαρακτηριστικού της σύγχρονης υποκειμενικότητας» (Appadurai 1996, 3, 58, η υπογράμμιση στο πρωτότυπο).

Η ανθρωπολογική μελέτη του «σπιτιού» έχει εστιάσει σχεδόν αποκλειστικά στη χωρική διάσταση της έννοιας. Το «σπίτι» εκλαμβάνεται συνήθως πρώτα και κύρια ως ένα μέρος που υπάρχει σε συγκεκριμένη γεωγραφική τοποθεσία. Ωστόσο, είναι πολύ σημαντικό να έχουμε στο νου μας και τη χρονική διάσταση της έννοιας «σπίτι». Όπως έχει επισημάνει ο Edward Relph, οι τόποι «περιέχουν ένα χαρακτηριστικό ιστορικό στοιχείο» καθώς

2. Βλ. Bammer (1992), Bhabha (1992, 1994), Blu (1996), S. Hall (1990, 1993), Kondo (1996) και Massey (1991, 1992).

«ο χρόνος αποτελεί συνήθως τμήμα της εμπειρίας μας από τους τόπους» (Relph 1976, 3, 33). Αν αντιληφθούμε τους τόπους ως τοποθεσίες με πολιτισμικό νόημα, τότε αναπόφευκτα με το πέρασμα του χρόνου μια δεδομένη τοποθεσία θα γίνει ένα άλλο μέρος. Με άλλα λόγια, ο τόπος που αποκαλούμε «σπίτι» μπορεί με το χρόνο να αλλάξει τοποθεσία, και θα αλλάξει. «Με αυτή την έννοια», όπως έχει γράψει ο Stuart Hall, «δεν μπορούμε να ξαναγυρίσουμε “σπίτι”» (1993, 362). *Όχι μετὰβάλλοντα, με το πέρασμα του χρόνου!*

Αφηγήσεις αποχωρισμού, εξορίας και οικογενειακής επανασύνδεσης

Τα απομονωμένα ορεινά χωριά της βόρειας Ελλάδας θεωρούνται γενικά η επιτομή των εδραίων κοινοτήτων όπου οι κάτοικοι είναι βαθιά ριζωμένοι στο έδαφος που καλλιεργούν, ενώ η ανατολική Ευρώπη κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου αντιμετωπιζόταν ανέκαθεν σαν ένας κλειστός κόσμος όπου η ελευθερία της μετακίνησης ήταν αυστηρά περιορισμένη. Επιπλέον, το Σιδηρούν Παραπέτασμα που χώριζε την Ελλάδα από τους γείτονές της στο βορρά αποτελούσε ανυπέβλητο φράγμα ανάμεσα στο «ανατολικό μπλοκ» και τον «ελεύθερο κόσμο». Στην πραγματικότητα, οι κοινότητες αυτές ήταν πολύ πιο κοσμοπολίτικες απ' όση αφήνουν να φανεί αυτές οι εικόνες. Στις αρχές του 20ού αιώνα, τα χωριά της βόρειας Ελλάδας υπήρξαν πηγή εργατικής μετανάστευσης προς τη Ρουμανία, τη Γαλλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες.³ Τα ίδια τα προσφυγόπουλα κατάφεραν να διασχίσουν το Σιδηρούν Παραπέτασμα, σε κάποιες περιπτώσεις πάνω από μία φορά, ως πρόσφυγες, παλιννοστούντες ή τουρίστες. Επίσης, μετακινούνταν συχνά τόσο στο εσωτερικό των χωρών της ανατολικής Ευρώπης όσο και από τη μία στην άλλη, στην προσπάθειά τους να ενωθούν ξανά με άλλα μέλη της οικογένειας που είχαν διασκορπιστεί από τη βία και την αναταραχή του Εμφυλίου.

Ένας ηλικιωμένος πολιτικός πρόσφυγας έκανε το σχόλιο ότι όσα χρόνια κι αν ζούσε, το καινούργιο σπίτι θα παρέμενε για πάντα μια ξένη χώρα. «Όπου ζεις, δεν πατρίζεις», είπε. Το σχόλιο αυτό, το οποίο επέλεξε ο Δημήτρης Γουσίδης ως τίτλο του βιβλίου του για τους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες στην ανατολική Ευρώπη (1975) αποτελεί την πικρή αναίρεση της γνωστής παροιμίας «όπου γης και πατρίς». Ο ηλικιωμένος αυτός πρόσφυγας μετέπλασε δημιουργικά μια παραδοσιακή ελληνική παροιμία η οποία προάγει μια κοσμοπολίτικη οπτική για να δηλώσει ότι στη δική του εμπειρία ισχύει η οπτική της εδραίας κατάστασης.

Οι προσωπικές αφηγήσεις από τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμ-

3. Βλ. Brown (2003), Gounaris (1989), Hill (1989), Mandatzis (1996) και Petroff (1995).

φυλίου Πολέμου επιβεβαιώνουν επίσης την ισχύ σημαντικών όψεων του εδραιοκεντρικού λόγου για τους πρόσφυγες. Τα προσφυγόπουλα πράγματι ξεριζώθηκαν βάνουσα από τα χωριά τους στη βόρεια Ελλάδα: όντως πέρασαν δύσκολα χρόνια στην εξορία, στους παιδικούς σταθμούς της ανατολικής Ευρώπης, στερημένα από την αγάπη και τη φροντίδα των γονιών και των παππούδων τους. Για πολλά προσφυγόπουλα, η αναχώρηση από το σπίτι τους ήταν αδιανόητα επώδυνη. Μια προσφυγοπούλα ελληνικής καταγωγής από την περιοχή του Έβρου περιέγραψε μια σκηνή που δεν μπόρεσε ποτέ της να ξεχάσει: μια ομάδα μανάδων από το χωριό της να τρέχουν απεγνωσμένα πίσω από το φορτηγό που έπαιρνε τα παιδιά τους για να τα οδηγήσει πέρα από τα σύνορα με τη Βουλγαρία. Μια γυναίκα μακεδονικής καταγωγής που είχε συνοδέψει μια ομάδα είκοσι πέντε παιδιών από ένα χωριό στην Πρέσπα, περιέγραψε τη στιγμή της αναχώρησης ως εξής:

24 Μαρτίου! Μια μέρα που όλοι οι χωριανοί μου ... θα την ξέρουν εκείνη την ημέρα. Πως τα πήραμε τα παιδιά και πως τα χωρίσαμε από τις μάνες... Κλάματα! Φιλιά! Τα παιδιά να κολλάνε στη μάνα σαν... πιγιάβιτσα, σαν βδέλλες. Δεν μπορούσαμε να τα ξεκολλήσουμε.

Μαρτυρίες σαν αυτή επιβεβαιώνουν ότι ο λόγος του εδραιοκεντρισμού είναι σημαντικός για να κατανοήσουμε τις εμπειρίες των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου. Ήταν τα θυμάτα μιας βίας την οποία ήταν ανέκαστα να εμποδίσουν: ήταν δεμένα με τα σπίτια και τις οικογένειές τους με τους δεσμούς της γεωγραφίας και της συγγένειας. Πολλά από αυτά δεν μπόρεσαν να επιστρέψουν στα χωριά τους. Όλα τους βίωσαν μια μακροχρόνια εξορία σε ξένη χώρα, που για πολλά ήταν «έναν ζωντανός θάνατος»⁴

Όταν αφηγούνται την ιστορία της ζωής τους ως ενήλικοι, τα παιδιά-πρόσφυγες τονίζουν τις εμπειρίες χωρισμού και απώλειας που έζησαν, καθώς και τη θλίψη που τα καταλάμβανε μερικές φορές. Για εκείνα, ο Εμφύλιος δεν τελείωσε ποτέ: εξακολουθεί να τα στοιχειώνει, να ρίχνει τη σκιά του σε ολόκληρη τη ζωή τους. Η Μάρε Κόντοβα, προσφυγοπούλα μακεδονικής καταγωγής που σήμερα ζει στα Σκόπια, είπε ότι δεν παντρεύτηκε ποτέ επειδή ένα κομμάτι της καρδιάς της έμεινε στο χωριό της στην Ελλάδα. Ένωθε ότι για να παντρευτεί έναν άντρα έπρεπε να είναι σε θέση να του προσφέρει ολόκληρη την καρδιά της. «Ακόμα κι αν μπορούσα να πάω τώρα στην Ελλάδα», είπε, «τι θα είχα; Το σπίτι μου; Όχι. Τη γη μου; Όχι. Δεν έχω καν τους τάφους των γονιών μου». Μερικά προσφυγόπουλα δίνουν την εντύπωση ότι πέρασαν ολόκληρη τη ζωή τους προσπαθώντας να αντικαταστήσουν αυτό που είχαν χάσει. Ένας έλληνας πρόσφυγας από τη

4. Για τη σχέση ανάμεσα στη ζωή σε ξένη χώρα και το θάνατο, βλ. Danforth (1982, 90-95).

Θράκη είπε, «Έχασα τη μητέρα μου. Την έχασα και τη γύρευα πάντα, αλλά ξέρω ότι δεν θα τη βρω. Πάει. Ένα όνειρο που χάθηκε».

Επομένως, ο εδραιοκεντρικός λόγος για του πρόσφυγες δεν είναι εσφαλμένος, όπως δείχνουν καθαρά οι αφηγήσεις αυτές. Ωστόσο, δεν απεικονίζει πλήρως την κατάσταση. Οι ιστορίες των προσφύγων είναι γεμάτες αντιφάσεις, αμφισημίες και παράδοξα· περιπλέκουν σημαντικά το λόγο αυτό. Όπως επισημαίνει ο Relph, η προσκόλληση σε έναν τόπο δεν είναι πάντα θετική, και το να είναι κανείς στο «σπίτι» μπορεί να είναι «καταπιεστική και περιοριστική» εμπειρία (Relph 1976, 41). Σε τέτοιες περιπτώσεις, η φυγή από το σπίτι μπορεί να είναι απελευθερωτική, μια ζωή εξορίας μπορεί να προσφέρει έναν καινούργιο κόσμο γεμάτο ευκαιρίες, και οι συναντήσεις με τα μέλη της οικογένειας μπορεί να φανερώνουν με τρόπο επώδυνο την αδυναμία αποκατάστασης των κοινωνικών δεσμών που έχουν διαρραγεί από τα χρόνια του χωρισμού. *αν η θείραν !*

Ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος μετέτρεψε τα χωριά της βόρειας Ελλάδας από σπίτια όπου τα παιδιά ζούσαν μια δύσκολη αλλά ασφαλή και προστατευμένη ζωή σε πεδία μάχης όπου η βία και ο θάνατος χτυπούσαν αδιακρίτως και αιφνίδια. Σπίτια βομβαρδίζονταν, παιδιά τραυματίζονταν ενώ έπαιζαν με οβίδες που δεν είχαν εκραγεί και γονείς σκοτώνονταν από τα πυρά των όλμων από τους γύρω λόφους. Κάτω από τέτοιες συνθήκες, δεν είναι παράξενο που πολλοί γονείς και παιδιά είδαν τα προγράμματα εκκένωσης που οργάνωνε το ΚΚΕ και ο Έρανος της Βασίλισσας σαν ευλογία και μαζί τραγωδία.

Τα ίδια τα προσφυγόπουλα αντιδρούσαν με διάφορους τρόπους στα διλήμματα που αντιμετώπιζαν. Οι αντιδράσεις τους φανερώνουν τις εντάσεις που δημιουργούνται από τη σύγκρουση ανάμεσα στην εδραία και την κοσμοπολίτικη οπτική. Η Μίρκα Τ'ρποφσκα, μακεδονικής καταγωγής από την περιοχή της Καστοριάς, θυμάται τους αντάρτες να λένε στα παιδιά του χωριού, «Θα πάτε εκεί, θα σας δίνουν κακάο, τσοκολάτες, καραμέλες και άσπρο ψωμί [...] Δεν θα μείνετε πολύ εκεί, ξανά θα γυρίσετε όταν τελειώσει το Εμφύλιο Πόλεμο». Η Μίρκα παρακαλούσε τη μητέρα της να την αφήσει να πάει, αλλά εκείνη δίσταζε. Η Μίρκα ήταν η μοναχοκόρη της. Στο τέλος, όμως, η μητέρα της έδωσε την άδεια να φύγει.

Μερικά παιδιά τσακώνονταν με τους γονείς τους για να φύγουν. Ο Λάζλο Κόντοφ, μακεδόνας από ένα χωριό δυτικά της Φλώρινας, ήταν δεκαπέντε χρονών το Μάρτιο του 1948. Ήθελε να πάει στην ανατολική Ευρώπη με τα άλλα παιδιά, γιατί φοβόταν τις βόμβες που έπεφταν καθημερινά στο χωριό. Όλοι του οι φίλοι θα έφευγαν και δεν ήθελε να μείνει στο χωριό με τους γέροντες. Αλλά η μητριά του αρνιόταν να τον αφήσει να πάει. Η ίδια είχε στείλει τα τρία παιδιά της, αλλά όχι τον Λάζλο, όχι τον προγονό της. Τον χρειαζόταν για να φροντίζει τα ζώα. Ένα χρόνο αργότερα, εκκενώθηκε όλο το χωριό και ο Λάζλο με την οικογένειά του έφυγαν βόρεια, στη Γιουγκο-

σλαβία. Ο Λάζλο είναι ακόμα θυμωμένος με τη μητριά του που δεν τον άφησε να φύγει από το χωριό με τα άλλα παιδιά και να αποκτήσει μια καλή μόρφωση στην ανατολική Ευρώπη. Ξέρει ότι αν η μητέρα του, η πραγματική του μητέρα, ήταν ζωντανή το 1948 θα τον είχε αφήσει να πάει. Θα τον αγαπούσε αρκετά ώστε να τον στείλει κάπου αλλού.

Τα περισσότερα προσφυγόπουλα έχουν θετικές αναμνήσεις από τα χρόνια που πέρασαν στην ανατολική Ευρώπη και νιώθουν ευγνωμοσύνη για τους ανθρώπους και τις κυβερνήσεις των χωρών που τα περιέθαλψαν. Η μετάβασή τους στην ανατολική Ευρώπη τους άνοιξε έναν ολόκληρο καινούργιο κόσμο. Είχαν καινούργια ρούχα, άφθονο φαγητό, σωστή ιατρική φροντίδα και καλή μόρφωση. Γνώριζαν για πρώτη φορά τον ηλεκτρισμό, τα αυτοκίνητα και τα τρένα· για πρώτη φορά στη ζωή τους κοιμόντουσαν σε κρεβάτι με σεντόνια, πήγαιναν για κολύμπι, έβλεπαν ταινίες και έκαναν αθλητισμό.

Τα προσφυγόπουλα μιλάνε για όλες τις πόρτες που τους ανοίχτηκαν, όλες τις εκπαιδευτικές και πολιτισμικές ευκαιρίες που τους δόθηκαν. Στην Πράγα και τη Βουδαπέστη ήρθαν σε επαφή με τον κόσμο της λογοτεχνίας και της τέχνης, με τα μουσεία και με την όπερα. Χρόνια αργότερα, πολλά προσφυγόπουλα θυμόντουσαν τα χρόνια τους στην ανατολική Ευρώπη σαν τα καλύτερα της ζωής τους. Ένας πρόσφυγας είχε πει, «Γίναμε άνθρωποι, άνθρωποι του 20ού αιώνα»· ένας άλλος είπε απλώς, «Γίναμε κοσμοπολίτες, πολίτες του κόσμου». Αυτές οι θετικές αφηγήσεις επιβεβαιώνουν την εγκυρότητα της κοσμοπολίτικης οπτικής, για την οποία το σπίτι είναι μια «κινητή έννοια» (Bammer 1992, vii). Δεν αναιρούν, ωστόσο, με οποιονδήποτε τρόπο την ανάλογη εγκυρότητα της εδραίας οπτικής, για την οποία ο αποχωρισμός από το σπίτι και την οικογένεια είναι μια τραυματική και τραγική εμπειρία.

Πολλά προσφυγόπουλα παραδέχτηκαν ότι, ενώ τους έλειπαν πολύ οι γονείς τους, η απουσία αυτή γινόταν λιγότερο οδυνηρή καθώς προσαρμόζονταν στη νέα τους ζωή στην ανατολική Ευρώπη. «Σιγά σιγά, με τον καιρό, η πληγή έκλεισε και ξεχάσαμε τους γονείς μας», είπε ένας πρόσφυγας. Τα αντιφατικά αισθήματα που ανέπτυξαν τα προσφυγόπουλα απέναντι στους γονείς τους περιγράφονται σπαρακτικά στην δύσκολη εμπειρία ενός άλλου προσφυγόπουλου, του Ζίφκο Σκόκλεφσκι που παραθέριζε σε μια κατασκήνωση στην Τσεχοσλοβακία, το καλοκαίρι του 1949 (βλέπε κεφάλαιο 5). Όταν τον ρώτησε η μητέρα του τσέχου φίλου αν του έλειπε η μητέρα του, εκείνος απάντησε. «Όχι. Εγώ είμαι μεγάλος. Δεν με λείπει η μάνα μου». Πενήντα χρόνια αργότερα θυμάται αυτή τη στιγμή με μεγάλη δυσκολία. «Δεν καταλαβαίνω πώς μπόρεσα να το πω αυτό. Αυτή ήταν η τραγωδία της σχέσης μας με τους γονείς μας».

Τα προσφυγόπουλα αναφέρονταν πάντα στις νέες γυναίκες που τα συνόδευαν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού και που τα φρόντιζαν στην ανατολική Ευρώπη ως «μάνες». Ο Βάντσο Αγγέλφσκι, ένας μακεδόνας πρόσφυγας από

του π

την περιοχή της Καστοριάς, περιέγραψε τη στιγμή που ξαναείδε την μητέρα του για πρώτη φορά στην Πολωνία, στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Τη γνώρισε αμέσως, αλλά ο μικρός του αδερφός, ο Ίλια, δεν τη γνώρισε. Όταν ο Βάντσο σύστησε τον Ίλια στη μητέρα του, εκείνος είπε, «Δεν είσαι η μαμά μου. Η μαμά μου είναι εκεί», και έδειξε τη «μάννα» που τον φρόντιζε από τότε που είχε φύγει από το σπίτι του το 1948. Μια «μάννα» από ένα χωριό κοντά στη Φλώρινα συνόδευε μια ομάδα παιδιών, στην οποία ήταν και ο ενός έτους γιος της, σε παιδικό σταθμό στην Τσεχοσλοβακία. Στο σπίτι της στο Τορόντο, μας είπε, «Όλα τα παιδιά με φώναζαν “μάννα”· το ίδιο κι ο γιος μου. Όμως τα υπόλοιπα παιδιά ήξεραν ότι ήμασταν “ξένες μάννες”».

Όπως ακριβώς τα προσφυγόπουλα αποκαλούσαν «μάννες» γυναίκες με τις οποίες δεν είχαν συγγένεια, έτσι αργότερα στη ζωή τους αναφέρονταν στη χώρα όπου μεγάλωσαν ως «δεύτερη πατρίδα». Στη συνάντηση της Ένωσης Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου στα Σκόπια το 1988, η Μίρκα Σάροβα, μια μακεδόνισσα «μάννα», ταξίδεψε με τριάντα από τα τότε «παιδιά» της στο παιδικό σταθμό στη Μπέλα Τσρκβα, στη Βοϊβοντίνα της Γιουγκοσλαβίας, όπου είχαν ζήσει μαζί για πολλά χρόνια. Η Μίρκα περιέγραψε αυτή την επίσκεψη με τα ίδια ακριβώς λόγια που χρησιμοποιούσαν και τα προσφυγόπουλα για να περιγράψουν τις επισκέψεις τους στα χωριά όπου είχαν γεννηθεί. Είχαν γυρίσει πίσω για να δουν το σπίτι όπου είχαν περάσει την παιδική τους ηλικία, να πουν το νερό και να φάνε το ψωμί που τα είχε θρέψει όταν ήταν μικρά. Στη δεξίωση που έγινε προς τιμήν τους στη Μπέλα Τσρκβα, η Μίρκα έβγαλε έναν σύντομο λόγο. «Δεν είμαστε φιλοξενούμενοι εδώ», είπε. «Ήμασταν παιδιά σ' αυτό το σπίτι· ζήσαμε εδώ δέκα χρόνια. Δεν είμαστε στο σπίτι κάποιου ξένου· είμαστε στο σπίτι μας».

Στα χρόνια που έζησαν στην ανατολική Ευρώπη, τα προσφυγόπουλα πέρασαν μια διαδικασία επανεδαφικοποίησης. Δημιούργησαν νέα σπίτια, καινούργιες ρίζες σε ένα μέρος που μέχρι τότε ήταν ξένη χώρα. Αποτελεί ειρωνεία ότι ενώ τα προσφυγόπουλα δημιουργούσαν μια δεύτερη «πατρίδα» στην ανατολική Ευρώπη, ένα σημαντικό στοιχείο της εκπαίδευσής τους από το ΚΚΕ ήταν η «πατριδογνωσία», η ιστορία και η γεωγραφία της πατρίδας τους, της Ελλάδας. Ένα αναγνωστικό της τρίτης δημοτικού που χρησιμοποιούσαν τα παιδιά στην ανατολική Ευρώπη περιείχε ένα ποίημα με τίτλο «Πατρίδα», το οποίο ξεκινούσε, «Ζω μακριά από την πατρίδα μου. Την ξέρω μόνο απ' τους χάρτες».⁵ Ένα προσφυγόπουλο ελληνικής καταγωγής από την περιοχή των Γρεβενών, που είχε περάσει πάνω από είκοσι χρόνια στην Τσεχοσλοβακία, έλεγε ότι ένιωθε «νοσταλγία για την Ελλάδα, την άγνωστή του πατρίδα».

Ένα άλλο προσφυγόπουλο ελληνικής καταγωγής, που είχε σταλεί στη Βουλγαρία και μετά στην ανατολική Γερμανία, όπου εγκαταστάθηκε μόνι-

5. Αναγνωστικό για την τρίτη τάξη (Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1961), σ. 23.

μα και έγινε ζωγράφος, περιέγραψε τα αντιφατικά του αισθήματα για την ελληνική γλώσσα και την Ελλάδα ως μέρος που μπορεί να αποκαλεί σπίτι του: «ετοιμάζομαι να πάω πάλι στην Ελλάδα, έτσι... ας το πούμε σαν επισκέφτης. Μ' αρέσει να ακούω την ελληνική τη γλώσσα και να τη μιλήσω. Όμως δεν είναι η γλώσσα μου. Η καθημερινή ζωή στην Ελλάδα είναι αλλιώς. Κάμποσα μου αρέσουν, αλλά δεν μπορώ να μπω σ' αυτήν, δεν την έχω ζήσει». Όταν τον ρωτήσαμε πού αισθάνεται ότι βρίσκεται στο σπίτι του, απάντησε, με κάποιο δισταγμό, «Εδώ, στο Χάλλε. Εδώ έζησα τα περισσότερα χρόνια. Εδώ με ξέρει ο κόσμος. Γνωρίζουν την δουλειά μου. Εδώ είναι το χωριό μου. Με βρήκε το χωριό εδώ. Παντού μπορεί να ζήσει ο άνθρωπος. Στην Ελλάδα θα είμαι πάντα ξένος. Δεν θέλω, όμως έτσι είναι». Τα σχόλια αυτά περιγράφουν τη διττή διαδικασία μέσω της οποίας μια ξένη χώρα γίνεται πατρίδα και η πατρίδα γίνεται ξένη χώρα.

Τα προσφυγόπουλα ξανασυναντήθηκαν με τους γονείς τους σε πολλά διαφορετικά μέρη – στο αεροδρόμιο του Τορόντο, στο σιδηροδρομικό σταθμό στα Σκόπια και στα χωριά όπου είχαν γεννηθεί στη βόρεια Ελλάδα. Οι περιγραφές αυτών των συναντήσεων φανερώνουν την ενοχλητική αλήθεια ότι όπως οι ξένοι μπορούν να γίνουν «μάνες», έτσι και οι μητέρες μπορούν να γίνουν ξένοι. Δύο στοιχεία αυτών των αφηγήσεων ξεχωρίζουν: η αδυναμία γονιών και παιδιών να αναγνωρίσουν ο ένας τον άλλο και η δυσκολία να ξαναδημιουργηθούν στενοί προσωπικοί δεσμοί μετά από μια μεγάλη περίοδο χωρισμού. Η Μαρία Δρακούλη έφυγε από το σπίτι της σε ηλικία δύο χρονών το 1948 και επέστρεψε μετά από επτά χρόνια. Όταν είδε ξανά τη μητέρα της για πρώτη φορά, δεν την αναγνώρισε. Η Μαρία της είπε, «Δεν είσαι η μητέρα μου», και την έδιωξε πετώντας της πέτρες. Ένα άλλο παιδί αρνιόταν να πιστέψει ότι ο άντρας που είχε έρθει να το συναντήσει στη Θεσσαλονίκη ήταν ο πατέρας του, μέχρι που αυτός, ο πατέρας, του έδειξε ότι του έλειπε ο δείκτης από το ένα του χέρι (Γεωργίτσα-Παπαδημητράκοπούλου, 1997, 590-91).

Και αντίστροφα, μερικές φορές οι γονείς δεν κατάφερναν να αναγνωρίσουν τα παιδιά τους. Ένα επτάχρονο προσφυγόπουλο έφυγε από το χωριό του και περπάτησε οκτώ χιλιόμετρα μέχρι τα σύνορα με τη Γιουγκοσλαβία. Όταν γύρισε από την Πολωνία δέκα χρόνια αργότερα και ξαναείδε για πρώτη φορά τη μητέρα του, εκείνη ούτε έκλαψε ούτε τον αγκάλιασε. Για αρκετούς μήνες δεν του έδειχνε καμία τρυφερότητα ή στοργή. Τότε, μια μέρα του είπε να βγάλει το πουκάμισό του. Ήθελε να δει αν είχε ένα μικρό λευκό σημάδι, σαν το νύχι της· ήθελε να δει αν ήταν πραγματικά ο γιος της. Όταν είδε το σημάδι, άρχισε να κλαίει και να τραβάει τα μαλλιά της φωνάζοντας: «Αυτός είναι! Αυτός είναι! Ο γιος μου!»⁶

6. Η περιγραφή αυτή θυμίζει τις σκηνές από την Οδύσσεια όπου ο Οδυσσεύς αποδεικνύει την ταυτότητά του αποκαλύπτοντας μια ουλή στο πόδι του (19. 391, 21. 217 και

Ο Ρίστο Κάλκοφ, ένας μακεδόνας πρόσφυγας που έφυγε από το χωριό του κοντά στην Καστοριά το 1948, σε ηλικία έξι χρονών, μίλησε στη μητέρα του λάθος γλώσσα όταν την ξαναείδε για πρώτη φορά μετά από οχτώ χρόνια, στα Σκόπια. Ο Ρίστο δεν μιλούσε ποτέ ελληνικά στο χωριό του – κανείς στην οικογένεια δεν μιλούσε ελληνικά, αλλά έμαθε ελληνικά, και μακεδονικά, στο Τούλγκες, έναν μεγάλο παιδικό σταθμό στη Ρουμανία, όπου η επίσημη γλώσσα ήταν τα ελληνικά. Γι' αυτό, όταν βγήκε από το λεωφορείο στα Σκόπια και αγκάλιασε τη μητέρα του, οι πρώτες λέξεις που της είπε ήταν στα ελληνικά. Η μητέρα του τον κοίταξε παραξενεμένη και ρώτησε στα μακεδονικά την αδερφή του (που είχε μείνει στην Ελλάδα) αν ο Ρίστο ήταν όντως το παιδί της. Δεν μπορούσε να πιστέψει ότι ήταν ο γιος της επειδή μιλούσε ελληνικά. Δεν ήξερε ότι είχε μάθει ελληνικά στη Ρουμανία. Η αδερφή του τον ρώτησε στα μακεδονικά, «Γιατί μιλάς ελληνικά;» και εκείνος απάντησε, «Νόμιζα ότι μιλούσατε ελληνικά». Όμως έκανε λάθος. Δεν μιλούσαν καθόλου ελληνικά. Ούτε λέξη.

Πολλά προσφυγόπουλα μιλούσαν με πόνο για την αδυναμία τους να ανταποκριθούν συναισθηματικά στους γονείς τους με τον τρόπο που έπρεπε όταν ξανασυναντήθηκαν μαζί τους για πρώτη φορά. Όταν η Δήμητρα Μπόνεβα έφτασε στα Σκόπια μετά από πολλά χρόνια στη Ρουμανία, είδε για πρώτη φορά τη μητέρα της στη φυλακή, όπου την κρατούσαν για ανάκριση. Η Δήμητρα θυμάται τη μητέρα της να τρέχει προς το μέρος της φωνάζοντας: «Είμαι η μάνα σου! Δε με γνωρίζεις;» Η Δήμητρα τη γνώριζε, αλλά δεν μπορούσε να αντιδράσει. «Εγώ δεν κουνήθηκα. Είχα κάποια αγάπη μέσα μου για τους γονείς, μεγάλη φωτιά έκαιγε μέσα μου, όμως όχι για αυτήν την γυναίκα. Αυτή η γυναίκα ήτανε ξένη για μένα. Δεν ήταν η γυναίκα που περίμενα να την δω. Και άνοιξε τα χέρια η μητέρα μου και έμεινε έτσι η καημένη. Δεν άνοιξα ούτε χέρια, ούτε χέρι της έδωσα, ούτε τίποτας. Αυτή έκλαιγε, εγώ ήμουν σαν πέτρα». Ένα άλλο κορίτσι ξανασυναντήθηκε με τη μητέρα του στην Τσεχοσλοβακία όταν ήταν δεκαεννέα χρονών, έξι χρόνια αφού είχε φύγει από το χωριό της. «Δεν μπορούσα να την πω “Μαμά”, γιατί δεν την είχα πει χρόνια αυτή τη λέξη. Δεν ήξερα αν έπρεπε να πω “Μαμάκα”, “Μαμά” ή “Μάνα”. Δεν ήξερα πώς να το πω. Μου πήρε δύο ή τρία χρόνια που τη φώναζα “Μητέρα” για να αισθανθώ κοντά της». ⁷ Σε ορισμένες περιπτώσεις, η συνάντηση με το γονιό συνοδεύτηκε από συγκρούσεις. Ένα παιδί, που τσακώθηκε άσχημα με τη μητέρα του όταν ξανασμίξανε στην Ελλάδα το 1961, της είπε ωμά, «Η Ρουμανία με μεγάλωσε, όχι εσύ».

24. 329). Μπορεί επίσης να συγκριθεί με τη σκηνή από δημοτικά τραγούδια, όπου η σύζυγος ζητάει από τον άντρα της, που έχει λείψει πολλά χρόνια, να αποδείξει ποιος είναι περιγράφοντας μια ελιά που έχει στο στήθος της (Ιωάννου 1970, 80).

7. Κάθε ένας από αυτούς τους όρους υποδηλώνει διαφορετικό βαθμό οικειότητας, από το χαϊδευτικό «μαμάκα», το πιο οικείο, μέχρι το «μητέρα», το πιο επίσημο.

Τα σχόλια αυτά δείχνουν την ανάγκη να υπάρξει μια σύνθεση της εδραίας και της κοσμοπολίτικης οπτικής προκειμένου να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τις εμπειρίες των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου. Το σπίτι δεν είναι μια μοναδική, σταθερή τοποθεσία και ένα μέρος που άλλοτε ήταν σπίτι μπορεί να πάψει να είναι όταν το κυκλώνει ο πόλεμος. Ενώ η φυγή από το σπίτι φέρνει αναμφίβολα στη μνήμη αισθήματα πόνου και απώλειας, μπορεί επίσης να προσφέρει ευκαιρίες να δημιουργηθούν νέες, πλήρεις νοήματος ταυτότητες μέσω της διαρκούς αλλαγής των σχέσεων με ένα πλήθος τόπων.

Η αδύνατη επιστροφή: τόπος, πατρίδα και ταυτότητα για τα προσφυγόπουλα από τη Μακεδονία

Το νόημα της «πατρίδας» και η σχέση ανάμεσα στην ταυτότητα και τον τόπο αποτελούν κεντρικά θέματα στις αφηγήσεις ζωής των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου, τόσο εκείνων που έχουν επιστρέψει στην Ελλάδα, όσο και των υπόλοιπων. Ενώ κάποια νεαρά προσφυγόπουλα, ελληνικής και μακεδονικής καταγωγής, επαναπατρίστηκαν τη δεκαετία του 1950, για τη συντριπτική πλειονότητα η επιστροφή ήταν απαγορευμένη μέχρι μετά την πτώση της δικτατορίας το 1974. Πριν από το σημείο αυτό, οι εμπειρίες των προσφυγόπουλων ελληνικής και μακεδονικής καταγωγής ήταν παρεμφερείς: κανένα τους δεν μπορούσε να επιστρέψει στο σπίτι του. Όμως, το 1982, με την ψήφιση της νομοθεσίας βάσει της οποίας επιτρεπόταν ειδικά σε εκείνους τους πολιτικούς πρόσφυγες που ήταν «Έλληνες το γένος» να επαναπατρίσουν, οι δρόμοι των Ελλήνων και των Μακεδόνων προσφύγων χωρίστηκαν απότομα.

Καθώς δεν τους επιτρεπόταν να επιστρέψουν στην Ελλάδα, τα περισσότερα προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής παρέμειναν στην ανατολική Ευρώπη, εγκαταστάθηκαν στη Δημοκρατία της Μακεδονίας ή μετανάστευσαν στον Καναδά ή την Αυστραλία. Πολλά από αυτά έχουν ισχυρή μακεδονική εθνική ταυτότητα που βασίζεται στους δυνατούς συναισθηματικούς δεσμούς που διατηρούν με τα χωριά της βόρειας Ελλάδας όπου γεννήθηκαν, τα οποία πολλοί πρόσφυγες δεν έχουν δει από το 1948 και είναι πιθανό να μην τα ξαναδούν ποτέ. Τα χωριά αυτά αποτελούν αυτό που ο Salman Rushdie (1991) αποκαλεί «φαντασιακές πατρίδες», τόπους που παραμένουν ζωντανοί μέσα από τις μνήμες του παρελθόντος και τις ελπίδες για το μέλλον.

Πολλοί μακεδόνες πρόσφυγες έχουν επιτύχει σε οικονομικό και επαγγελματικό επίπεδο. Έχουν γίνει μηχανικοί, χειρουργοί και καθηγητές ή καθηγήτριες πανεπιστημίου στα Σκόπια, καθώς και μεταφράστριες, νοσηλεύτριες και λογιστές στα προάστια του Τορόντο και της Μελβούρνης. Πολλοί

έχουν παντρευτεί άλλους πρόσφυγες, έχουν προσφέρει καλή μόρφωση στα παιδιά τους και έχουν σήμερα εγγόνια. Με άλλα λόγια, μπορούν να θεωρήσουν ότι η ιστορία της ζωής τους έχει «καλό τέλος».

Τα προσφυγόπουλα από τη Μακεδονία που εγκατέλειψαν την ανατολική Ευρώπη για τον Καναδά και την Αυστραλία στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και τις αρχές εκείνης του 1970 βίωσαν αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «επαναδιασπορά» (Clifford 1997, 248), όταν η αρχική διασπορά που δημιουργήθηκε το 1948 επεκτάθηκε με την υπερπόντια μετανάστευσή τους. Αν και πολλά αναγκάστηκαν να ξεκινήσουν μια νέα σταδιοδρομία από την αρχή, έχουν σχεδόν ανεξαιρέτως θετικά αισθήματα απέναντι στη νέα τους πατρίδα και έχουν ταυτιστεί μαζί της με πολλούς τρόπους. Συχνά απέδιδαν τη θετική τους στάση στις συνειδητά πολυπολιτισμικές πολιτικές της καναδικής και της αυστραλιανής κυβέρνησης και στο γεγονός ότι λόγω αυτών των πολιτικών ένιωθαν ότι για πρώτη φορά στη ζωή τους ήταν απολύτως ελεύθεροι να υποστηρίξουν τη μακεδονική τους ταυτότητα. Ένας πρόσφυγας είπε ότι το να έρθει στον Καναδά ήταν η καλύτερη απόφαση που είχε πάρει ποτέ: «Είμαστε περήφανοι που είμαστε Καναδοί. [...] Όπου κι αν πάω στην Ευρώπη, πάντα λέω, “Είμαι Καναδός”». Ένας άλλος πρόσφυγας που έχει ζήσει τριάντα χρόνια στη Μελβούρνη είπε ότι όταν ταξίδευαν με τη γυναίκα του στην κεντρική Ευρώπη δήλωναν ότι είναι Αυστραλοί. Όταν είδαν το καγκουρό στην ουρά του μπόινγκ 747 της Qantas με το οποίο θα επέστρεφαν στην Αυστραλία, είπαν «Να το δικό μας».

Με την εξομάλυνση των σχέσεων της Γιουγκοσλαβίας με τις υπόλοιπες χώρες της ανατολικής Ευρώπης το 1955, πολλά προσφυγόπουλα με μακεδονική εθνική ταυτότητα μπόρεσαν να πάνε στα Σκόπια για να ξαναμιξουν με άλλα μέλη της οικογένειάς τους. Εκείνη την εποχή, η κυβέρνηση της Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας ενθάρρυνε επισήμως τους μακεδόνες πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου να εγκατασταθούν εκεί. Τους αναγνώριζε ως «σημαντικό ανθρώπινο πόρο» χάρη στο υψηλό μορφωτικό τους επίπεδο και την επαγγελματική τους εκπαίδευση (Brown 2003, 31).

Τα μακεδονικής καταγωγής προσφυγόπουλα που εγκαταστάθηκαν στα Σκόπια στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και τις αρχές της δεκαετίας του 1960 εξέφρασαν αντικρουόμενες απόψεις αναφορικά με τη Δημοκρατία της Μακεδονίας ως πατρίδα τους. Είπαν ότι η απόφασή τους να φύγουν από την ανατολική Ευρώπη και να μεταφερθούν εκεί είχε ως κίνητρο την επιθυμία να «επιστρέψουν στην πατρίδα τους (τατκόβινα)» και να ζήσουν όσο πιο κοντά μπορούσαν στα χωριά τους στη βόρεια Ελλάδα. Μία πρόσφυγας που έφτασε στα Σκόπια το 1957, αφού είχε περάσει εννέα χρόνια στη Ρουμανία και τη Σοβιετική Ένωση, απέδωσε την απόφασή της σε «πατριωτισμό». Αισθανόταν ότι πηγαίνοντας στη Δημοκρατία της Μακεδονίας

πήγαινε στο σπίτι της. Δεν την ένοιαζε αν ζούσε στη Δημοκρατία ή στη βόρεια Ελλάδα. Για εκείνη, τα σύνορα ανάμεσα στην ελληνική Μακεδονία και τη Γιουγκοσλαβία δεν υπήρχαν· όλη η Μακεδονία ήταν πατρίδα της.

Ωστόσο, άλλα προσφυγόπουλα είχαν πολύ διαφορετικές εμπειρίες. Έλεγαν ότι ως «Εγκέϊτσι» («Μακεδόνες του Αιγαίου», όπως αποκαλούνταν εκεί, δηλαδή γεννημένοι στην ελληνική Μακεδονία) είχαν υποστεί διακρίσεις από τους «Βάρνταρτσι» («Μακεδόνες του Βαρδάρη», δηλαδή της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας). Μερικές φορές τους αποκαλούσαν «Έλληνες», αλλά ακόμα κι όταν τους έλεγαν «Εγκέϊτσι», το ερμήνευαν ως προσβολή. Ως «Εγκέϊτσι» ένιωθαν σαν ξένοι, σαν πολίτες δεύτερης κατηγορίας ή, ακόμα χειρότερα, σαν «Γύφτοι». Έπρεπε να υφίστανται όλα τα αρνητικά στερεότυπα και τα αστεία και τους κατηγορούσαν ότι ήταν τσιγκούνηδες, κλειστοί και «ευνοημένοι» από τη μακεδονική κυβέρνηση – που τους παραχωρούσε διαμερίσματα, δουλειές και συντάξεις.

Και το χειρότερο ήταν ότι αισθάνονταν ακόμα πρόσφυγες. Είχαν δελτία ταυτότητας που προσδιόριζαν τη νομική τους κατάσταση ως «ξένων χωρίς υπηκοότητα» (στράντσι μπεζ ντρζιαβγιάντσοβο· Μοήνα 2001, 186· 2007). Ένας πρόσφυγας θυμάται τι έγινε όταν έφτασε στα Σκόπια για να βρει δουλειά. «Τι θέλεις;» ρωτούσαν οι άνθρωποι. «Φύγε από δω! Πήγαινε πίσω στην Ελλάδα!» Μια άλλη προσφυγόπουλα θυμάται ότι την κοροϊδεύαν στο δημοτικό σχολείο στα Σκόπια για την «αιγαιακή προφορά» της, την τοπική διάλεκτο που είχε μάθει μεγαλώνοντας στην Ελλάδα. Όταν ήταν ξένη στην Τσεχοσλοβακία, κανείς δεν είχε κοροϊδέψει ποτέ την προφορά της. Μιλώντας για τη γιουγκοσλαβική Μακεδονία, ένας άλλος πρόσφυγας είπε απλά: «αυτό το κομμάτι της Μακεδονίας δεν είναι πραγματικά η πατρίδα μου». Οι μακεδόνες πρόσφυγες που έφταναν στα Σκόπια τη δεκαετία του 1950 πικραίνονταν ιδιαίτερα από το γεγονός ότι συχνά ανακρίνονταν για μέρες από τη γιουγκοσλαβική μυστική αστυνομία στη φυλακή του Ιντρίζοβο, στα περίχωρα των Σκοπίων. Ήταν ύποπτοι σαν «σταλινικοί κατάσκοποι» επειδή είχαν φτάσει πρόσφατα από χώρες της ανατολικής Ευρώπης που παρέμεναν στη σφαίρα επιρροής της Σοβιετικής Ένωσης.

Οι μακεδόνες πρόσφυγες με έντονες εθνικιστικές τάσεις απεχθάνονταν την πολιτική της «Αδελφότητας και Ενότητας» του Τίτο, με την οποία προσπαθούσε να δημιουργήσει μια ευρύτερη, πιο ανοιχτή γιουγκοσλαβική ταυτότητα και να περιορίσει τις εκφράσεις του κροατικού, του σερβικού, του αλβανικού και του μακεδονικού εθνικισμού. Έλεγαν ότι οι κάτοικοι της Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας είχαν γίνει «Γιουγκοσλάβοι» ή «Σέρβοι» και ότι στο καθεστώς του Τίτο οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να είναι «πραγματικοί Μακεδόνες». Ακόμα, αναφέρονταν υποτιμητικά στη Γιουγκοσλαβία ως «Σερβοσλαβία». Ένας πρόσφυγας εξέφρασε το παράπονο ότι «ήταν επικίνδυνο να πεις ότι είσαι Μακεδόνας κι όχι Γιουγκοσλάβος. Δεν ένιωθα απόλυτα ελεύθερος». Αυτοί οι μακεδόνες πρόσφυγες άρχι-

σαν να αισθάνονται σαν πραγματική τους πατρίδα τη Δημοκρατία της Μακεδονίας όταν έγινε ανεξάρτητη χώρα, το 1991.

Τα πιο οξυδερκή από τα προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής αναγνώριζαν και τις δύο αυτές αντικρουόμενες οπτικές και προσπαθούσαν να αποδεχτούν την αμφισημία της κατάστασής τους. Όταν η Ντότσα και ο Τζον Λάπας παντρεύτηκαν στην Τασκένδη στην πρώην Σοβιετική Ένωση, αποφάσισαν να «γυρίσουν στη Μακεδονία». Η Ντότσα περιέγραφε μια εμπειρία που είχε ο Τζον λίγο μετά την εγκατάστασή τους στα Σκόπια, το 1967:

Μπαίνει στο λεωφορείο και ακούει τους πάντες να μιλάνε μακεδονικά. Λέει, «Νιώθω τόσο ωραία. Ποτέ δεν άκουσα τόσους ανθρώπους να μιλάνε μακεδονικά». Τότε αισθάνεσαι ότι είσαι στο σπίτι σου – όταν όλοι σε αγκαλιάζουν, σε καλωσορίζουν και σε καταλαβαίνουν. Φυσικά υπήρχαν και δυσκολίες, γιατί οι ντόπιοι Μακεδόνες, οι Βάρνταρτσι, σκέφτονταν, «Ποιοι είναι αυτοί οι Εγκέϊτσι; Γιατί ήρθανε στη χώρα μας; Γιατί παίρνουν τα καλύτερα διαμερίσματα και τις καλύτερες δουλειές;» Αυτά τα πράγματα σε πληγώνουν.⁸

Όπως και άλλοι άνθρωποι που η ταυτότητά τους έχει διαμορφωθεί μέσα από εμπειρίες εκτοπισμού και απεδαιολοποίησης, τα προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής έχουν αφήσει «ένα ίχνος συλλογικής μνήμης ενός άλλου τόπου και χρόνου»· έχουν δημιουργήσει «νέους χάρτες επιθυμίας και δεσμών» (Breckenridge και Appadurai 1989, i). Αυτοί οι εξηντάχρονοι άντρες και γυναίκες, πολλοί από τους οποίους έχουν ζήσει τη μισή ζωή τους στη Δημοκρατία της Μακεδονίας, την ανατολική Ευρώπη, τον Καναδά ή την Αυστραλία, συνεχίζουν να ορίζουν τον εαυτό τους ως «ντέτσα μπέγαλτσι» (προσφυγόπουλα). Με άλλα λόγια, η ταυτότητά τους είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τα χωριά της βόρειας Ελλάδας όπου γεννήθηκαν, χωριά με μακεδονικά ονόματα όπως Μπάπτσορ, Σμ'ρντες και Β'μπελ, πολλά από τα οποία δεν υπάρχουν πια. Τα χωριά αυτά καταστράφηκαν στον Εμφύλιο και δεν έχει απομείνει τίποτα από αυτά, παρά μόνο οι εξωτερικοί τοίχοι κάποιων σπιτιών και τα ερείπια μιας εκκλησίας ή ενός σχολείου. Ακόμα και τα χωριά που εξακολουθούν να υπάρχουν δεν φαίνονται στο χάρτη. Τώρα πια έχουν ελληνικά ονόματα, όπως Ποιμενικό, Κρυσταλλοπηγή και Μοσχοχώρι. Σε πολλά από αυτά έχουν εγκατασταθεί ελληνόφωνοι Βλάχοι, Πόντιοι και Μικρασιάτες. Δεν είναι πια τα μακεδόνικα χωριά που θυμούνται οι πρόσφυγες από τα παιδικά τους χρόνια· έχουν γίνει «ξένα» χωριά, ελληνικά χωριά.

8. Για επιπλέον υλικό σχετικά με τη θέση των Μακεδόνων από την Ελλάδα στη Δημοκρατία της Μακεδονίας, βλ. Brown (2003), Kolbe (1999) και Monova (2001, 2007).

Ένας από τους πιο αποτελεσματικούς τρόπους με τους οποίους οι μακεδόνες πρόσφυγες μπόρεσαν να διατηρήσουν ζωντανή τη μνήμη της χαμένης πατρίδας τους είναι η έκδοση «αναμνηστικών βιβλίων» (Slyomovics 1994, 1998), δηλαδή βιβλίων με την ιστορία των χωριών όπου γεννήθηκαν τα οποία δεν υπάρχουν πια, είτε επειδή καταστράφηκαν είτε επειδή οι παλιότεροι κάτοικοί τους αναγκάστηκαν να φύγουν. Στα βιβλία αυτά, οι μακεδόνες πρόσφυγες ξαναφτιάχνουν τα χωριά της πατρίδας τους ως κείμενα. Το κάνουν αυτό σαν μια πολιτική χειρονομία, που στόχο έχει να διαιωνίσει τη μακεδονική γεωγραφία και ιστορία και να τις επανεγγράψει στην περιοχή που είναι τώρα η επικράτεια του ελληνικού κράτους (Slyomovics 1994, 162-63). Επομένως, η έκδοση αυτών των μακεδονικών χρονικών αποτελεί μια πράξη αντίστασης στις προσπάθειες του ελληνικού κράτους να καταστρέψει τις αποδείξεις της ύπαρξης ενός μακεδονικού παρελθόντος στην επικράτειά του.

Αναμνηστικά βιβλία γραμμένα από προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής από τη βόρεια Ελλάδα έχουν εκδοθεί στα Σκόπια, το Τορόντο και τη Μελβούρνη.⁹ Κάθε ένα τους τεκμηριώνει με εντυπωσιακές λεπτομέρειες την ιστορία, τη γεωγραφία και τον τοπικό πολιτισμό του γενέθλιου χωριού του συγγραφέα του. Υπάρχουν χάρτες που δείχνουν τη θέση των σπιτιών όλων των οικογενειών του χωριού. Διαγράμματα συγγένειας με βάθος επτά ή οκτώ γενεών των σημαντικών οικογενειών του χωριού. Παλιές ασπρόμαυρες φωτογραφίες παντρεμένων ζευγαριών και διευρυμένων οικογενειών από τη δεκαετία του 1920 σε αντίθεση με έγχρωμες φωτογραφίες από χορούς και εκδρομές των ενήλικων μεταναστών του χωριού στον Καναδά και την Αυστραλία τη δεκαετία του 1990. Φωτογραφίες που έχουν τραβηχτεί από τη δεκαετία του 1960 μέχρι αυτή του 1990 καταγράφουν την καταστροφή του χωριού στον Εμφύλιο και τη σταδιακή κατάρρευση των ερειπίων που είχαν απομείνει, σαν καρέ ταινίας σε αργή κίνηση όπου το χωριό μοιάζει να εξαφανίζεται μπροστά στα μάτια σου. Τρυφερά ποιήματα επιβεβαιώνουν τους συναισθηματικούς δεσμούς που εξακολουθούν να αισθάνονται οι χωριανοί και οι απόγονοί τους για τη χαμένη πατρίδα τους. Στα βιβλία αυτά υπάρχουν πάντα σε ξεχωριστή θέση αποτροπιαστικές φωτογραφίες και σύντομες νεκρολογίες για τους κατοίκους του χωριού που σκοτώθηκαν κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και του Εμφυλίου.

Τα περισσότερα προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής που ζούνε

9. Ορισμένα παραδείγματα είναι τα Dimitri (2000), Donevski (1996), Kicevski (1998) και Pop-Janevski (1996). Βλ. επίσης Simovski (1998), μια ογκώδη τρίτομη εγκυκλοπαίδεια και άτλαντα που καταγράφει όλους «τους κατοικημένους τόπους της Μακεδονίας του Αιγαίου». Η Slyomovics (1998, 3) περιγράφει μια παρόμοια εγκυκλοπαίδεια των παλαιστινιακών χωριών που έχουν καταλάβει οι Ισραηλινοί ως «ένα αναμνηστικό βιβλίο τεράστιας κλίμακας», στόχος του οποίου είναι «να παρουσιάσει ένα κατεστραμμένο, κοινό εθνικό παρελθόν για τις επερχόμενες γενιές».

στο εξωτερικό έχουν αποδεχτεί ότι δεν πρόκειται να επιστρέψουν για να εγκατασταθούν μόνιμα στα χωριά όπου γεννήθηκαν. Πολλά, ωστόσο, θα ήθελαν να ανακτήσουν την ιδιοκτησία των σπιτιών και των χωραφιών που άφησαν πίσω οι οικογένειές τους. Η περιουσία τους κατασχέθηκε από το ελληνικό κράτος μετά τον Εμφύλιο και σε πολλές περιπτώσεις βρίσκεται σήμερα στην κατοχή συγγενών τους ή ξένων που τους εγκατέστησε εκεί η ελληνική κυβέρνηση. Ορισμένοι μακεδόνες είπαν ότι θα ήθελαν διακαώς να μπορούν να περνάνε τις καλοκαιρινές τους διακοπές τους στα προγονικά τους σπίτια. Άλλοι παραδέχτηκαν ότι το να τους ανήκουν τα σπίτια όπου γεννήθηκαν θα είχε καθαρά συμβολική αξία. Για τους πρόσφυγες αυτούς, «η αδύνατη επιστροφή» (Van Boeschoten 2000) καταλαμβάνει κεντρική θέση στη φαντασιακή γεωγραφία της ταυτότητάς τους.

Τα προσφυγόπουλα που μπόρεσαν να επισκεφτούν τα χωριά τους βίωσαν συχνά έντονα αισθήματα αποξένωσης και απώλειας. Οι επισκέψεις αυτές επιβεβαιώνουν την παρατήρηση του Stuart-Hall ότι «οι τόποι στους οποίους επιστρέφουν [τα εκτοπισμένα άτομα] θα έχουν αλλάξει τόσο που θα είναι εντελώς αγνώριστοι» (1993, 363). Όταν τελικά έφτασαν στα χωριά τους, οι πρόσφυγες αισθάνθηκαν συχνά ότι ήταν «εκτός τόπου»: ένιωσαν «ξένοι». Συνειδητοποίησαν ότι είχαν ελάχιστα κοινά με τους ανθρώπους που ζούσαν εκεί. Όταν οι μακεδόνες πρόσφυγες απευθύνθηκαν στους σημερινούς κάτοικους των χωριών τους στα μακεδονικά, οι χωριανοί τους απάντησαν στα ελληνικά, μια αντιστροφή της οδυνηρής εμπειρίας του Ρίστο Κάλκοφ που είχε κατά λάθος απευθυνθεί στη μητέρα του στα ελληνικά αντί για τα μακεδονικά, όταν είχαν ξανασυναντηθεί στα Σκόπια.

Συχνά, οι μακεδόνες πρόσφυγες που επέστρεφαν στα χωριά τους στην Ελλάδα δέχονταν παρενοχλήσεις από την τοπική αστυνομία. Χρειάζονταν κάποια ειδική άδεια επειδή θα έμπαιναν σε ελεγχόμενη ζώνη ασφαλείας κοντά στα σύνορα. Για τον ίδιο λόγο, όπως τους είπαν, δεν επιτρεπόταν να βγάλουν φωτογραφίες: τους προειδοποιούσαν επίσης να μην κάνουν πολιτικές κουβέντες. Όπως είναι κατανοητό, οι επισκέψεις προκαλούσαν συχνά συγκρούσεις με τους συγγενείς τους που είχαν παραμείνει στο χωριό και τώρα κατοικούσαν στο σπίτι τους και καλλιεργούσαν τα χωράφια τους.

Η Δήμητρα Μπόνεβα είχε απομακρυνθεί από το χωριό της, το Ντ'μπένι, όταν ήταν μόλις οκτώ χρονών. Μετά από εννέα χρόνια στη Ρουμανία, εγκαταστάθηκε στα Σκόπια για να ξανασμίξει με την οικογένειά της. Αργότερα, το 1979, επέστρεψε για πρώτη φορά στο Ντ'μπένι:

Πήγα στον παπά. Η εκκλησία και δύο σπίτια ήταν τα μοναδικά κτίρια που δεν κατόρθωσαν να τα γκρεμίσουν.

«Σε παρακαλώ», του είπα, «έχω δύο αδερφούς και μια αδερφή, έχω τον παππού και τη γιαγιά εδώ πεθαμένους. Να πάω ν' ανάψω ένα κερί;»

«Πήγαινε», μου είπε.

Ένας από τους πιο αποτελεσματικούς τρόπους με τους οποίους οι μακεδόνες πρόσφυγες μπόρεσαν να διατηρήσουν ζωντανή τη μνήμη της χαμένης πατρίδας τους είναι η έκδοση «αναμνηστικών βιβλίων» (Slyomovics 1994, 1998), δηλαδή βιβλίων με την ιστορία των χωριών όπου γεννήθηκαν τα οποία δεν υπάρχουν πια, είτε επειδή καταστράφηκαν είτε επειδή οι παλιότεροι κάτοικοί τους αναγκάστηκαν να φύγουν. Στα βιβλία αυτά, οι μακεδόνες πρόσφυγες ξαναφτιάχνουν τα χωριά της πατρίδας τους ως κείμενα. Το κάνουν αυτό σαν μια πολιτική χειρονομία, που στόχο έχει να διαω-νίσει τη μακεδονική γεωγραφία και ιστορία και να τις επανεγγράψει στην περιοχή που είναι τώρα η επικράτεια του ελληνικού κράτους (Slyomovics 1994, 162-63). Επομένως, η έκδοση αυτών των μακεδονικών χρονικών αποτελεί μια πράξη αντίστασης στις προσπάθειες του ελληνικού κράτους να καταστρέψει τις αποδείξεις της ύπαρξης ενός μακεδονικού παρελθόντος στην επικράτειά του.

Αναμνηστικά βιβλία γραμμένα από προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής από τη βόρεια Ελλάδα έχουν εκδοθεί στα Σκόπια, το Τορόντο και τη Μελβούρνη.⁹ Κάθε ένα τους τεκμηριώνει με εντυπωσιακές λεπτομέρειες την ιστορία, τη γεωγραφία και τον τοπικό πολιτισμό του γενέθλιου χωριού του συγγραφέα του. Υπάρχουν χάρτες που δείχνουν τη θέση των σπιτιών όλων των οικογενειών του χωριού. Διαγράμματα συγγένειας με βάθος επτά ή οκτώ γενεών των σημαντικών οικογενειών του χωριού. Παλιές ασπρόμαυρες φωτογραφίες παντρεμένων ζευγαριών και διευρυμένων οικογενειών από τη δεκαετία του 1920 σε αντιπαραθεση με έγχρωμες φωτογραφίες από χορούς και εκδρομές των ενήλικων μεταναστών του χωριού στον Καναδά και την Αυστραλία τη δεκαετία του 1990. Φωτογραφίες που έχουν τραβηχτεί από τη δεκαετία του 1930 μέχρι αυτή του 1990 καταγράφουν την καταστροφή του χωριού στον Εμφύλιο και τη σταδιακή κατάρρευση των ερειπίων που είχαν απομείνει, σαν καρέ ταινίας σε αργή κίνηση όπου το χωριό μοιάζει να εξαφανίζεται μπροστά στα μάτια σου. Τρυφερά ποιήματα επιβεβαιώνουν τους συναισθηματικούς δεσμούς που εξακολουθούν να αισθάνονται οι χωριανοί και οι απόγονοί τους για τη χαμένη πατρίδα τους. Στα βιβλία αυτά υπάρχουν πάντα σε ξεχωριστή θέση αποτροπιαστικές φωτογραφίες και σύντομες νεκρολογίες για τους κατοίκους του χωριού που σκοτώθηκαν κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και του Εμφυλίου.

Τα περισσότερα προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής που ζούνε

9. Ορισμένα παραδείγματα είναι τα Dimitri (2000), Donevski (1996), Kičevski (1998) και Pop-Janevski (1996). Βλ. επίσης Simovski (1998), μια ογκώδη τρίτομη εγκυκλοπαίδεια και άτλαντα που καταγράφει όλους «τους κατοικημένους τόπους της Μακεδονίας του Αιγαίου». Η Slyomovics (1998, 3) περιγράφει μια παρόμοια εγκυκλοπαίδεια των παλαιστινιακών χωριών που έχουν καταλάβει οι Ισραηλινοί ως «ένα αναμνηστικό βιβλίο τεράστιας κλίμακας», στόχος του οποίου είναι «να παρουσιάσει ένα κατεστραμμένο, κοινό εθνικό παρελθόν για τις επερχόμενες γενιές».

στο εξωτερικό έχουν αποδεχτεί ότι δεν πρόκειται να επιστρέψουν για να εγκατασταθούν μόνιμα στα χωριά όπου γεννήθηκαν. Πολλά, ωστόσο, θα ήθελαν να ανακτήσουν την ιδιοκτησία των σπιτιών και των χωραφιών που άφησαν πίσω οι οικογένειές τους. Η περιουσία τους κατασχέθηκε από το ελληνικό κράτος μετά τον Εμφύλιο και σε πολλές περιπτώσεις βρίσκεται σήμερα στην κατοχή συγγενών τους ή ξένων που τους εγκατέστησε εκεί η ελληνική κυβέρνηση. Ορισμένοι μακεδόνες είπαν ότι θα ήθελαν διακαώς να μπορούν να περνάνε τις καλοκαιρινές τους διακοπές τους στα προγονικά τους σπίτια. Άλλοι παραδέχτηκαν ότι το να τους ανήκουν τα σπίτια όπου γεννήθηκαν θα είχε καθαρά συμβολική αξία. Για τους πρόσφυγες αυτούς, «η αδύνατη επιστροφή» (Van Boeschoten 2000) καταλαμβάνει κεντρική θέση στη φαντασιακή γεωγραφία της ταυτότητάς τους.

Τα προσφυγόπουλα που μπόρεσαν να επισκεφτούν τα χωριά τους βίωσαν συχνά έντονα αισθήματα αποξένωσης και απώλειας. Οι επισκέψεις αυτές επιβεβαιώνουν την παρατήρηση του Stuart-Hall ότι «οι τόποι στους οποίους επιστρέφουν [τα εκτοπισμένα άτομα] θα έχουν αλλάξει τόσο που θα είναι εντελώς αγνώριστοι» (1993, 363). Όταν τελικά έφτασαν στα χωριά τους, οι πρόσφυγες αισθάνθηκαν συχνά ότι ήταν «εκτός τόπου»: ένιωσαν «ξένοι». Συνειδητοποίησαν ότι είχαν ελάχιστα κοινά με τους ανθρώπους που ζούσαν εκεί. Όταν οι μακεδόνες πρόσφυγες απευθύνθηκαν στους σημερινούς κάτοικους των χωριών τους στα μακεδονικά, οι χωριανοί τους απάντησαν στα ελληνικά, μια αντιστροφή της οδυνηρής εμπειρίας του Ρίστο Κάλκοφ που είχε κατά λάθος απευθυνθεί στη μητέρα του στα ελληνικά αντί για τα μακεδονικά, όταν είχαν ξανασυναντηθεί στα Σκόπια.

Συχνά, οι μακεδόνες πρόσφυγες που επέστρεφαν στα χωριά τους στην Ελλάδα δέχονταν παρενοχλήσεις από την τοπική αστυνομία. Χρειάζονταν κάποια ειδική άδεια επειδή θα έμπαιναν σε ελεγχόμενη ζώνη ασφαλείας κοντά στα σύνορα. Για τον ίδιο λόγο, όπως τους είπαν, δεν επιτρεπόταν να βγάλουν φωτογραφίες: τους προειδοποιούσαν επίσης να μην κάνουν πολιτικές κουβέντες. Όπως είναι κατανοητό, οι επισκέψεις προκαλούσαν συχνά συγκρούσεις με τους συγγενείς τους που είχαν παραμείνει στο χωριό και τώρα κατοικούσαν στο σπίτι τους και καλλιεργούσαν τα χωράφια τους.

Η Δήμητρα Μπόνεβα είχε απομακρυνθεί από το χωριό της, το Ντ'μπένι, όταν ήταν μόλις οκτώ χρονών. Μετά από εννέα χρόνια στη Ρουμανία, εγκαταστάθηκε στα Σκόπια για να ξανασμίξει με την οικογένειά της. Αργότερα, το 1979, επέστρεψε για πρώτη φορά στο Ντ'μπένι:

Πήγα στον παπά. Η εκκλησία και δύο σπίτια ήταν τα μοναδικά κτίρια που δεν κατόρθωσαν να τα γκρεμίσουν.

«Σε παρακαλώ», του είπα, «έχω δύο αδερφούς και μια αδερφή, έχω τον παππού και τη γιαγιά εδώ πεθαμένους. Να πάω ν' ανάψω ένα κερί;»

«Πήγαινε», μου είπε.

«Δεν μπορώ», απάντησα. «Το μέρος που ήτανε οι τάφοι το οργώσατε. Το οργώσατε! Θέλω να ξέρω πού βάλατε τα κόκαλά τους για να πάω να τους ανάψω ένα κερί. Μια που δεν ξέρω ούτε αυτό, δώσε να μου ανοίξετε την εκκλησία να ανάψω ένα κερί εκεί που είναι βαφτισμένοι».

«Πήγαινε», μου είπε. «θα 'ρθώ».

Πήγα. Περίμενα τέσσερις ώρες μπροστά στην εκκλησία και δεν ήρθε! Έκλαψα· ανέβηκα στο αμάξι και έφυγα για την Καστοριά Δεν ξαναπήγα. Ούτε θέλω να ξαναπάω.

Τα προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής αποτελούν μια παγκόσμια κοινότητα ανθρώπων, που είναι σήμερα πάνω από εξήντα χρονών, πολλοί από αυτούς με εγγόνια, πολλοί που έχουν βγει στη σύνταξη και ζουν τακτοποιημένοι στα Σκόπια, την Πράγα, το Τορόντο και τη Μελβούρνη. Αλλά εξακολουθούν να αναγνωρίζουν τον εαυτό τους ως προσφυγόπουλα από τη «Μακεδονία του Αιγαίου». Με τον τρόπο αυτό, φανερώνουν τη δύναμη των δεσμών που τους ενώνουν με τα σπίτια τους στη βόρεια Ελλάδα, σπίτια στα οποία δεν κατοικούν πια, σπίτια στα οποία μπορεί να μην ξαναπάνε ποτέ.

*«Γυρίσαμε σαν άγγελοι και βρεθήκαμε στην κόλαση»:
ο επαναπατρισμός των προσφυγόπουλων στη δεκαετία του 1950*

Οι εμπειρίες των προσφυγόπουλων μακεδονικής καταγωγής που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο εξωτερικό έρχονται σε έντονη αντίθεση με εκείνες των προσφυγόπουλων ελληνικής και μακεδονικής καταγωγής που γύρισαν στα χωριά τους τη δεκαετία του 1950. Για αυτές τις δύο ομάδες προσφύγων, η σχέση ανάμεσα στην «πατρίδα» τους και την «ξένη χώρα», ανάμεσα στον κόσμο της καθημερινής πραγματικότητας και τον κόσμο της φαντασίας, είναι αντίστροφες. Τα χωριά των μακεδονόπουλων στα οποία η ελληνική κυβέρνηση δεν επέτρεψε να επιστρέψουν στα σπίτια τους είναι «φαντασιακοί τόποι» και οι πόλεις της ανατολικής Ευρώπης, του Καναδά και της Αυστραλίας είναι «βιωμένοι χώροι» (Paerregaard 1997, 55), ενώ για τα επαναπατρισμένα προσφυγόπουλα, η Πράγα, η Βουδαπέστη και η Βαρσοβία υπάρχουν μόνο ως αντικείμενα της μνήμης και της επιθυμίας, και τα χωριά όπου γεννήθηκαν, όπου ζουν σήμερα, είναι απολύτως πραγματικά.

Οι αφηγήσεις των προσφυγόπουλων που επέστρεψαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1950 αναιρούν με τον πιο πειστικό τρόπο τον εδραιοκεντρικό και εθνικιστικό μύθο του λόγου για τους πρόσφυγες, για τον οποίο ο επαναπατρισμός είναι η θεραπεία για την παθολογική μετατόπιση των ανθρώπων. Οι ιστορίες αυτές δείχνουν πόσο εύκολα οι άνθρωποι μπορεί να γίνουν ξένοι στην ίδια τους την πατρίδα και αποδεικνύουν έτσι το αδύνατο μιας γνήσιας επιστροφής. Επιπλέον, καταδεικνύουν το γεγονός ότι, για τα

προσφυγόπουλα, η επιστροφή σήμαινε την απώλεια της ταυτότητας και της πατρίδας που είχαν αποκτήσει στην ανατολική Ευρώπη. Σε πολλές περιπτώσεις, αυτή η νέα απώλεια ήταν εξίσου οδυνηρή με την αρχική απώλεια που είχαν βιώσει όταν έφευγαν από την Ελλάδα το 1948.

Πολλά προσφυγόπουλα που στα μέσα της δεκαετίας του 1950, όταν οι γονείς τους επιδίωξαν τον επαναπατρισμό τους, ήταν στην εφηβεία, δεν ήθελαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα. Προτιμούσαν να παραμείνουν στην ανατολική Ευρώπη και να συνεχίσουν τις σπουδές τους, να παντρευτούν κάποιο άτομο της δικής τους επιλογής ή να ασχοληθούν με τη σταδιοδρομία τους. Σύμφωνα με αρκετούς πρόσφυγες, όσα παιδιά ήταν κάτω από δεκαοκτώ χρονών ήταν αναγκασμένα να επιστρέψουν στην Ελλάδα αν οι γονείς τους ζητούσαν τον επαναπατρισμό τους, ακόμα κι αν τα ίδια θα προτιμούσαν να μείνουν στην ανατολική Ευρώπη. Οι πρόσφυγες που είχαν περάσει τα δεκαοκτώ, οι οποίοι είχαν νομικά το δικαίωμα να παραμείνουν εκεί, συχνά δέχονταν να επιστρέψουν στην Ελλάδα μόνο επειδή ένιωθαν υποχρέωση απέναντι στους γονείς τους που ήθελαν τόσο απεγνωσμένα να τους δουν να επιστρέφουν. Η πίεση των καθηγητών τους και των στελεχών του ΚΚΕ να παραμείνουν στην ανατολική Ευρώπη σπάνια μπορούσε να αναιρέσει την πίεση των γονιών τους να επιστρέψουν στην Ελλάδα.

Το 1956, ο Τζιμ Μερακλής, προσφυγόπουλο μακεδονικής καταγωγής από το χωριό Ψαράδες στην περιοχή των Πρεσπών, ήταν δεκατετράχρονος μαθητής στην Ουγγαρία, όταν έλαβε ένα γράμμα από τον πατέρα του που του ζητούσε να γυρίσει στην Ελλάδα. Η θεία του, που βρισκόταν επίσης στην Ουγγαρία εκείνη την εποχή, του είπε να μην πάει. Ο Τζιμ ήταν πολύ μικρός για να θυμάται τη φτώχεια και την απομόνωση στο χωριό του, εκείνη όμως όχι. Ο Τζιμ υπάκουσε τον πατέρα του και γύρισε πίσω. Όμως αρκετά χρόνια αργότερα έφυγε πάλι για τον Καναδά, όπου ζει μέχρι σήμερα. Ο κουνιάδος του Τζιμ, ο Μάκης Νιτσίου, είχε επίσης μεταφερθεί από τους Ψαράδες στην Ουγγαρία, αλλά ο πατέρας του, ο οποίος είχε σπουδάσει στο Βελιγράδι και εργαζόταν στις Ηνωμένες Πολιτείες, αντιμετώπισε το ζήτημα του επαναπατρισμού του γιου του με περισσότερη ευαισθησία. Το 1957, έστειλε στον Μάκη ένα γράμμα στο οποίο του έγραφε, «Σου στέλνω το διαβατήριό σου, για να γυρίσεις στην Ελλάδα. Θέλω όμως να σου τονίσω ότι, αν και το παρελθόν σου ήταν δικό μας, το παρόν και το μέλλον σου είναι δικά σου». Πολλά χρόνια αργότερα, μιλώντας για το γράμμα του πατέρα του ο Μάκης είπε, «Κατάλαβα ότι μου έδινε την ελευθερία να αποφασίσω μόνος μου. Ήξερα ότι μας αγαπούσε παρά πολύ και ότι μας ήθελε πάντοτε κοντά του, αλλά ήξερε ότι δεν μπορούσε να μου προσφέρει τις συνθήκες που άξιζα στην Ελλάδα». Έτσι, ο Μάκης αποφάσισε να μείνει στην Ουγγαρία. Έγινε μηχανικός και ζει ακόμα στη Βουδαπέστη.

Για πολλούς πρόσφυγες, το να φύγουν από τις πόλεις της ανατολικής Ευρώπης όπου είχαν περάσει πέντε ή δέκα χρόνια ήταν δύσκολο. Έπρεπε

να αποχαιρετίσουν τα υπόλοιπα προσφυγόπουλα με τα οποία είχαν ζήσει τόσο κοντά, τις «μάνες» τους, τους δασκάλους τους και τους πολωνούς, ούγγρους ή ρουμάνους φίλους τους. Άφηναν μια ανεξάρτητη ζωή σε έναν κόσμο εκπαιδευτικών και επαγγελματικών ευκαιριών για άντρες και για γυναίκες, για να γυρίσουν σε ένα φτωχό ορεινό χωριό και σε ένα σπίτι που πολλοί ούτε καν το θυμόντουσαν. Το ταξίδι με το τρένο για την Ελλάδα ήταν συχνά τρομακτικό. Μερικά προσφυγόπουλα πετούσαν τα βιβλία μακεδονικής ιστορίας και ποίησης από τα παράθυρα του τρένου όταν πλησίαζαν στα ελληνικά σύνορα. Είχαν διδαχτεί να φοβούνται τους «φασίστες» στρατιώτες που τους υποδέχτηκαν στα σύνορα, κι έτσι ένιωθαν έκπληξη όταν εκείνοι τους έδιναν γλυκά, αντί για το ξύλο που περίμεναν. Μερικά παιδιά φοβόντουσαν να φάνε τα γλυκά, γιατί στην ανατολική Ευρώπη είχαν ακούσει ιστορίες για παιδιά που τα δηλητηρίασαν όταν επέστρεψαν στην Ελλάδα. Τα είχαν προειδοποιήσει να μην αποκαλούν κανέναν «σύντροφο», αλλά ήταν δύσκολο να απαλλαγούν από τη συνήθεια και κάποιες φορές η λέξη τους ξέφευγε ενώ ανακρίνονταν από την ασφάλεια στη Θεσσαλονίκη.

Στις ανακρίσεις αυτές ρωτούσαν τα προσφυγόπουλα για τη ζωή τους στην ανατολική Ευρώπη. Πώς τους φέρονταν; Είχαν καλή ιατρική φροντίδα; Τους έδιναν αρκετό φαγητό; Τι τα μάθαιναν στο σχολείο; Όταν ένας νεαρός μακεδόνας πρόσφυγας είπε ότι είχε μάθει για τη εξέγερση του Ίλιντεν το 1903, η οποία είχε γίνει για την ίδρυση μιας ελεύθερης και ανεξάρτητης Μακεδονίας, ο αξιωματικός του είπε θυμωμένα να ξεχάσει όλες αυτές τις σαχλαμάρες. Ένα δεκατριάχρονο αγόρι μακεδονικής καταγωγής ρωτήθηκε αν πίστευε στο Θεό. Δεν του είχαν μάθει ποτέ τίποτα για τον Θεό και νόμιζε ότι ήταν κάποιο αστείο. Έτσι απάντησε, «Ναι, βέβαια, είναι στη σκεπή και κύνηγái ποντίκια». Αλλά δεν ήταν αστείο και ο έλληνας αξιωματικός τον χτύπησε στο πρόσωπο.

Ανάμεσα στο 1950 και το 1952, οι πρώτες πέντε ομάδες προσφύγων – συνολικά 524 παιδιά – γύρισαν από τη Γιουγκοσλαβία στην Ελλάδα (Γεωργίτσα-Παπαδημητρακοπούλου 1997, 577-631· Ristović 2000, 99-117). Τα παιδιά έμεναν για μερικές ημέρες σε μια παιδόπολη στη Θεσσαλονίκη, όπου τα ανέκριναν. Στη συνέχεια, είτε συναντιόντουσαν με τους γονείς τους είτε τα έστελναν στα χωριά τους. Ο απροκάλυπτα θρησκευτικός και εθνικιστικός χαρακτήρας των τελετών για το καλωσόρισμα αυτών των «παιδιών της Ελλάδας» στην πατρίδα τους προκάλεσε ορισμένες φορές συγκινητικές αντιδράσεις εκ μέρους των νεαρών προσφύγων, που είχαν μεγαλώσει σε έναν πολύ διαφορετικό κόσμο. Πολλά από αυτά τα παιδιά δεν μιλούσαν καθόλου ελληνικά. Ένα τραγουδούσε τον ελληνικό εθνικό ύμνο στα μακεδονικά. Ένα άλλο, όταν το ρώτησαν αν ήθελε μια ελληνική σημαία είπε ότι ήθελε· αλλά ήθελε μια κόκκινη, όχι γαλανόλευκη. Όταν ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης καλωσόρισε τα παιδιά, πολλά αργήθηκαν να του φι-

λήσουν το χέρι και πέταξαν τα σταυρουδάκια που τους έδωσε. Έβαλαν τα γέλια όταν προσπάθησε να τα μάθει να κάνουν το σταυρό τους (Γεωργίτσα-Παπαδημητρακοπούλου 1997, 583-84).

Κάποια ελληνόπουλα που επέστρεψαν στα χωριά απ' όπου κατάγονταν, στα υψίπεδα του ποταμού Σαραντάπορου, κοντά στα αλβανικά σύνορα στην Ήπειρο, περιέγραψαν την έντονη αίσθηση απομόνωσης και αποξένωσης που ένιωσαν όταν επέστρεψαν. Πενήντα χρόνια αργότερα, η φωνή τους χρωματιζόταν ακόμα από την πίκρα και τη μεταμέλειά για την απόφαση να γυρίσουν στην Ελλάδα. Ήταν το μεγαλύτερο λάθος της ζωής τους. Όλα ήρθαν «τα πάνω κάτω»: ο κόσμος τους «καταστράφηκε». Όπως είπε ένας πρόσφυγας, «Καλύτερα να μ' είχαν ντουφεκίσει, παρά που μ' έστειλαν να ζήσω στο χωριό μου».

Η ζωή τους στην ανατολική Ευρώπη είχε μεγάλο βαθμό ανεξαρτησίας, αλλά τώρα έπρεπε να υπακούνε τους γονείς τους και να υποτάσσουν τις δικές τους ανάγκες σε εκείνες της οικογένειας. Ως εκ τούτου, οι σχέσεις τους με τους γονείς τους ήταν συχνά τεταμένες. Τα επαναπατρισμένα προσφυγόπουλα ήταν επίσης σοκαρισμένα από τη φτώχεια και την οπισθοδρομικότητα των χωριών τους. Είχαν αφήσει έναν κόσμο όπου υπήρχαν πεζοδρόμια, κινηματογράφοι και χοροί και είχαν γυρίσει σε έναν άλλο με λασπωμένα στενά, γαϊδούρια και συνοικέσια. Σε σύγκριση με τους ανθρώπους στην Πράγα και τη Βαρσοβία, οι κάτοικοι των χωριών που συναντούσαν ήταν «βάρβαροι» που «ζούσαν σαν ζώα». Δεν είχαν ηλεκτρικό ρεύμα και τρεχούμενο νερό, έτρωγαν με τα χέρια, δεν φορούσαν πιτζάμες και δεν κοιμόντουσαν σε κρεβάτια με σεντόνια. Το πρώτο βράδυ της επιστροφής του, ο πατέρας ενός νεαρού πρόσφυγα τον ρώτησε την ώρα που εκείνος βούρτσιζε τα δόντια του, «Τι κάνεις ρε, τροχάς τα δόντια;»

Πολλοί πρόσφυγες δυσκολεύονταν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της σκληρής σωματικής εργασίας που τους περίμενε όταν επέστρεψαν. Δεν είχαν την παραμικρή εξοικείωση με τις αγροτικές και κτηνοτροφικές δουλειές που τους ανέθεταν. Δύο αδερφές που είχαν μόλις γυρίσει από την Ουγγαρία αναγκάστηκαν να ζευτούν στο άροτρο και να το τραβάνε οι ίδιες, επειδή η οικογένειά τους δεν είχε ζώα. Όταν μια δεκαπεντάχρονη κοπέλα γύρισε στο χωριό της από τη Γιουγκοσλαβία, η μητέρα της έδειξε το γαίδαρο της οικογένειας και της είπε, «Να η δουλειά σου».

Οι νεαροί άντρες και οι νέες γυναίκες αντιμετώπιζαν διαφορετικές δυσκολίες όταν επέστρεψαν. Από πολλές απόψεις, οι νέες γυναίκες βρίσκονταν σε πιο καταπιεστικές συνθήκες από τους άντρες. Οι γονείς ήταν πολύ πιο πιθανό να επιτρέψουν στο γιο τους παρά στην κόρη τους να φύγει από το χωριό για να σταδιοδρομήσει. Οι νέες γυναίκες έπρεπε να πηγαίνουν κάθε Κυριακή στην εκκλησία, αλλά δεν πίστευαν στο Θεό. Και, το χειρότερο, αντιμετώπιζαν το ενδεχόμενο ενός γάμου με συνοικέσιο με έναν άντρα από το χωριό, που ούτε καν θα τον γνώριζαν και θα τον θεωρούσαν έναν

αδαή τσοπάνο ή αγρότη. Η Μαρία Παναγιώτου είχε σπουδάσει μουσική στην Πολωνία και λάτρευε το ακορντεόν. Όταν το 1956 γύρισε στο χωριό της, κοντά στα αλβανικά σύνορα, ο πατέρας της έσχισε το πτυχίο της. «Τι να το κάνεις το ακορντεόν;» της είπε. «Αυτά είναι για τους άντρες, όχι για σένα». Πολλά χρόνια αργότερα, σε έναν γάμο στο χωριό, δανείστηκε το ακορντεόν ενός από τους μουσικούς και έπαιξε μερικά τραγούδια. Η πεθερά της θύμωσε τόσο που δεν της μιλούσε για μια βδομάδα.

Τα ζητήματα ένδυσης και εμφάνισης επηρέαζαν πολύ περισσότερο τις γυναίκες παρά τους άντρες. Οι γυναίκες δεν μπορούσαν να φορέσουν παντελόνι χωρίς να κατηγορηθούν ότι μοιάζουν με αντάρτισσες. Δεν μπορούσαν να φτιάχνουν τα μαλλιά τους όπως στην ανατολική Ευρώπη· αντίθετα, έπρεπε να φοράνε μαντήλι στο κεφάλι, όπως και οι άλλες γυναίκες του χωριού. Η Ελένη Λιούρου γύρισε από την Ουγγαρία στο χωριό της στην Ήπειρο το 1961, σε ηλικία είκοσι δύο χρονών. Όταν παντρεύτηκε λίγο αργότερα ένα βοσκό από το χωριό, θέλησε να φορέσει στο γάμο της λευκό νυφικό, όπως φορούσαν στη Βουδαπέστη, αλλά η πεθερά της επέμεινε να φορέσει την παραδοσιακή νυφική φορεσιά του χωριού. Αφού παντρεύτηκαν, ο νέος σύζυγος της Ελένης κομμάτιασε όλα τα φορέματα που φορούσε στην Ουγγαρία επειδή πίστευε ότι την έκαναν να μοιάζει με πόρνη. Πολλά χρόνια αργότερα, η Ελένη είπε, περιγράφοντας την επιστροφή της στην Ελλάδα, «γυρίσαμε σαν άγγελοι και βρεθήκαμε στην κόλαση».

Οι νεαροί άντρες που επέστρεφαν από «το Σιδηρούν Παραπέτασμα» επιβλέπονταν στενά από την αστυνομία και δεν έβρισκαν δουλειά ή εκπαιδευτικές ευκαιρίες επειδή δεν είχαν το απαραίτητο «πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων». Οι αιτήσεις τους για διαβατήριο συχνά απορρίπτονταν και όταν υπηροτεύσαν τη στρατιωτική τους θητεία τους ανέθεταν τις πιο ανεπιθύμητες εργασίες. Τους αντιμετώπιζαν σαν πολίτες δεύτερης κατηγορίας και ένιωθαν εντελώς αποξενωμένοι από τη ζωή του χωριού στην οποία είχαν επιστρέψει. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950, για παράδειγμα, το καφενείο του χωριού Λυκορράχη στην Ήπειρο ήταν γεμάτο πρόσφυγες που είχαν επιστρέψει από την ανατολική Ευρώπη. Όλοι οι νέοι από την Πολωνία κάθονταν κι έπαιζαν χαρτιά μιλώντας πολωνικά σε ένα τραπέζι. Σε άλλο τραπέζι κάθονταν νέοι που μιλούσαν ουγγρικά· σε άλλο νέοι που μιλούσαν τσέχικα. «Ήταν σαν τον πύργο της Βαβέλ», σχολίασε ένας πρόσφυγας. Δηλαδή ήταν, μέχρι που η αστυνομία είπε σε όλους να σταματήσουν να μιλάνε «κομμουνιστικές γλώσσες».

Για πολλούς άντρες πρόσφυγες η ζωή του χωριού ήταν τόσο αφόρητη που άφησαν για δεύτερη φορά το σπίτι τους για να ξαναρχίσουν τη ζωή τους κάπου αλλού – στην Αθήνα, τη δυτική Ευρώπη, τον Καναδά ή την Αυστραλία. Ο Σότιρ Νίτσεφ, μακεδόνας πρόσφυγας από την περιοχή της Φλώρινας, ο οποίος είχε μεταφερθεί στη Γιουγκοσλαβία, είχε μπροστά του μια υποσχόμενη σταδιοδρομία ως επαγγελματίας ποδοσφαιριστής στο Βε-

λιγράδι. Είχε πετύχει το νικητήριο γκολ με τους νέους της Παρτιζάν στον τελικό του Κυπέλου Στρατάρχη Τίτο το Μάιο του 1952. Τότε ειδοποιήθηκε ότι η χήρα μητέρα του είχε κανονίσει τον επαναπατρισμό του στην Ελλάδα. Ο Σότιρ ήθελε απεγνωσμένα να συνεχίσει την καριέρα του ως ποδοσφαιριστής στο Βελιγράδι, αλλά είχε υποσχεθεί στον πατέρα του πριν πεθάνει ότι θα φρόντιζε τη μητέρα του και τις αδερφές του. Η ζωή στο σπίτι του στο χωριό αποδείχθηκε αδύνατη για τον Σότιρ. Δεν ήξερε ελληνικά, δεχόταν παρενοχλήσεις από την αστυνομία επειδή φορούσε την αθλητική φόρμα της Παρτιζάν και αρνιόταν να δείξει τον απαραίτητο σεβασμό στις ελληνικές αρχές. Λίγους μήνες αργότερα, η μητέρα του κανόνισε να πάει ο Σότιρ στις Ηνωμένες Πολιτείες, σε ένα θείο του που ζούσε εκεί πολλά χρόνια (Naumoff 2003).

Ορισμένοι από τους νέους άντρες που επέστρεψαν από την ανατολική Ευρώπη στάλθηκαν στην Βασιλική Τεχνική Σχολή της Λέρου, είτε με πρωτοβουλία των γονιών τους είτε με την παρότρυνση των τοπικών αρχών. Ο Νικ Παύλου, μακεδόνας πρόσφυγας που ζει στο Τορόντο, επέστρεψε από τη Ρουμανία στο χωριό του κοντά στη Φλώρινα το 1958, σε ηλικία δεκαεπτά χρονών. Με τη βοήθεια ενός πλούσιου θείου του πήγε στο γυμνάσιο σε μια κοντινή πόλη, αλλά αποβλήθηκε όταν κάποιοι από το προσωπικό του σχολείου έφαξαν το μπαούλο του και βρήκαν μέσα αντίτυπα της Αυγής και μερικά βιβλία του Λένιν, με σημειώσεις που είχε κρατήσει ο Νικ στα μακεδονικά. Αφού επέστρεψε στο χωριό του, η αστυνομία τον ρώτησε αν ήθελε να πάει στη Λέρο για να μάθει κάποια τέχνη. Δεν έβλεπε κανένα μέλλον στο χωριό κι έτσι πήγε. Για τα επόμενα δέκα χρόνια, ο Νικ συνέχισε να έχει προβλήματα με τις αρχές και δεν βρήκε ποτέ δουλειά. Το 1970 έφυγε από την Ελλάδα και μετανάστευσε στον Καναδά.

Άλλοι νέοι άντρες, ωστόσο, έμειναν στα χωριά τους, όπου εξακολουθούν να ζουν μέχρι σήμερα. Ο Σταύρος Λαζαρίδης είναι ένας από αυτούς τους διπλά εκτοπισμένους που βρίσκονται πιασμένοι ανάμεσα σε δύο κόσμους και που δεν θα είναι ποτέ εντελώς «σπίτι τους» σε κανέναν από τους δύο. Ο επαναπατρισμός του δεν ήταν μια επιστροφή· ήταν μια δεύτερη αναχώρηση, η οποία από πολλές απόψεις προκάλεσε μεγαλύτερη αποξένωση και αναστάτωση από την πρώτη.

Το Μάρτιο του 1948, όταν ήταν επτά χρονών, ο Σταύρος διέσχισε με τα πόδια τα αλβανικά σύνορα και τα βουνά που υψώνονται από κρημνα και σκοτεινά πάνω από το χωριό Καλλιθέα όπου είχε γεννηθεί.¹⁰ Το 1958, όταν ήταν δεκαεπτά χρονών, ο πατέρας του κανόνισε την επιστροφή του στην Ελλάδα. Ο Σταύρος σπούδαζε μουσική στην Πολωνία. Είχε μάθει να παίζει πιάνο· ο Σοπέν και ο Λιστ ήταν οι αγαπημένοι του συνθέτες. Ένας δάσκαλος μουσικής τον οποίο ο Σταύρος σεβόταν ιδιαίτερα του είπε να μη γυρί-

10. Το Καλλιθέα είναι ψευδώνυμο.

σει στην Ελλάδα. Ο Σταύρος προσπάθησε να του εξηγήσει γιατί έπρεπε να γυρίσει, διαβάζοντάς του τον αγαπημένο του στίχο από την Οδύσσεια – Ραψωδία 9, στίχος 34: «Τίποτε άλλο πιο γλυκό από πατρίδα και γονιούς».¹¹ Ήταν το πρώτο βιβλίο που είχε αγοράσει ο Σταύρος στην Πολωνία – το πρώτο βιβλίο που είχε αποκτήσει στη ζωή του – μια δίγλωσση έκδοση της Οδύσσειας στα πολωνικά και τα αρχαία ελληνικά. Ο Σταύρος μπορούσε να το διαβάσει μόνο στα πολωνικά, επειδή δεν είχε ποτέ την ευκαιρία να μάθει αρχαία ελληνικά.

Όταν ο Σταύρος επέστρεψε στην Καλλιθέα, έφερε μαζί του δύο βαλίτσες. Η μία ήταν γεμάτη ρούχα· η άλλη γεμάτη βιβλία. Όλες οι γριές γυναίκες του χωριού μαζεύτηκαν στο σπίτι του για να τον καλωσορίσουν. Δεν αναγνώρισε τη μητέρα του, κι έτσι ζήτησε από ένα φίλο του να βγούνε μαζί για λίγο έξω ώστε να του πει ποια ήταν. Ο Σταύρος συνειδητοποίησε σύντομα ότι δεν ήθελε να περάσει όλη του τη ζωή στην Καλλιθέα, αλλά ο πατέρας του ήταν αυστηρός άνθρωπος και επέμενε να μείνει εκεί. Όταν ο Σταύρος προσπάθησε να φύγει για την Αθήνα με ένα φίλο, ο πατέρας του φώναξε την αστυνομία, η οποία τους έπιασε την ώρα που ετοιμάζονταν να μπουνε σε ένα λεωφορείο και τους έφερε πίσω στην Καλλιθέα. Αργότερα, ο Σταύρος προσπάθησε να βγάλει διαβατήριο για να γυρίσει στην Πολωνία, αλλά οι αρχές δεν επέτρεπαν την έκδοσή του επειδή δεν είχε κάνει ακόμα τη θητεία του. Την ημερομηνία που του αοηήθηκαν το διαβατήριο για να γυρίσει στην Πολωνία τη σημείωσε στο μέσα μέρος του εξωφύλλου της Οδύσσειας.

Ο πατέρας του Σταύρου χρησιμοποίησε ό,τι μέσα είχε για να διοριστεί ο Σταύρος γραμματέας του χωριού. Έτσι εξασφάλισε ότι ο γιος του θα έμενε στην Καλλιθέα. Η μητέρα του παραπονιόταν πάντα ότι έκαιγε τόσα κεριά διαβάζοντας μέχρι αργά τη νύχτα που δεν της έμεναν για να ανάβει στην εκκλησία. Με λίγα χρήματα που είχε μαζέψει, ο Σταύρος αγόρασε ένα κασετόφωνο και μερικές κασέτες κλασικής μουσικής. Όλοι του οι φίλοι του έλεγαν ότι έπρεπε να τις πετάξει και να αγοράσει ελληνική μουσική. Μία φορά, ο Σταύρος πήγε στη Διεθνή Έκθεση της Θεσσαλονίκης και αγόρασε πολλά βιβλία από το πολωνικό περίπτερο. Όταν επέστρεψε στην Καλλιθέα, κάποιος τον κατέδωσε και τον κάλεσαν στην αστυνομία για να τον ρωτήσουν γιατί διάβαζε βιβλία από κομμουνιστική χώρα. Το 1957, μίλησε σε μερικά παιδιά από το χωριό για τον Σπούτνικ, τον σοβιετικό δορυφόρο που ήταν ο πρώτος που τέθηκε σε τροχιά γύρω από τη Γη. Κάποιος τον άκουσε και ενημέρωσε την αστυνομία· τον προειδοποίησαν να μην διαδίδει την κομμουνιστική προπαγάνδα στο χωριό.

Σήμερα του Σταύρου του αρέσει να παρακολουθεί πολωνικές εκπομπές στη δορυφορική τηλεόραση. Σκέφτεται συχνά τον αγαπημένο του καθηγητή μουσικής στην Πολωνία και την πρώτη του κοπέλα, μια ψηλή, μαυρομάλλα

11. Μετάφραση Δημήτρη Μαρωνίτη, Αθήνα: Στιγμή 1993 (Σ.τ.Μ.).

Πολωνέζα που καθόταν δίπλα του στο σχολείο. Πρόσφατα απέκτησε το πρώτο του αυτοκίνητο και θα ήθελε πολύ να ξαναπάει στην Πολωνία και να προσπαθήσει να τους βρει. Αντιλαμβάνεται τη λυπηρή ειρωνεία της κατάστασής του: όταν σπούδαζε στην Πολωνία ονειρευόταν διαρκώς να επιστρέψει στην Ελλάδα, αλλά από τότε που επαναπατρίστηκε ονειρεύεται να γυρίσει στην Πολωνία. Ο Σταύρος ξέρει τώρα ότι θα ήταν καλύτερα να είχε μείνει στην Πολωνία: πέρασε εκεί τα καλύτερα χρόνια της ζωής του.

Θα φαινόταν ότι η εικόνα ενός νεαρού έλληνα πρόσφυγα στην Πολωνία που παραθέτει στίχους από την Οδύσσεια για να δικαιολογήσει την επιθυμία του να επιστρέψει στην Ελλάδα επιβεβαιώνει την εγκυρότητα του εδραιοκεντρικού και ελληνικού εθνικιστικού λόγου, ο οποίος εξυμνεί τον επαναπατρισμό των ελλήνων παιδιών-προσφύγων ως αναγκαίο βήμα για την αποκατάσταση της «εθνικής τάξης πραγμάτων». Εντούτοις, το γεγονός ότι διάβαζε την Οδύσσεια στα πολωνικά, το γεγονός ότι ήρθε σε επαφή με τον κόσμο του Ομήρου μέσω του πολωνικού εκπαιδευτικού συστήματος, υποσκάπτει εντελώς την εγκυρότητα του λόγου αυτού. Αν ο Σταύρος δεν είχε γίνει πρόσφυγας σε μια ξένη χώρα, κατά πάσα πιθανότητα δεν θα είχε διαβάσει ποτέ Όμηρο και δεν θα είχε μπορέσει να εκτιμήσει το νόημα του συγκεκριμένου αποσπάσματος. Σε τελευταία ανάλυση, ο Οδυσσεύς, ο Σταύρος και άλλοι εξόριστοι είναι εκείνοι που καταλαβαίνουν καλύτερα τη γλύκα της πατρίδας, καθώς και την πίκρα –και τη γλύκα– της ξένης χώρας.

Η αποξένωση που ένωσε ο Σταύρος Λαζαρίδης και άλλα επαναπατρισμένα προσφυγόπουλα όταν γύρισαν στην Ελλάδα θέτει επίσης υπό αμφισβήτηση αυτόν τον παραδοσιακό εδραιοκεντρικό και εθνικιστικό λόγο. Δείχνει ότι η επιστροφή δεν είναι ποτέ πλήρως εφικτή. Με το πέρασμα του χρόνου, δεν γίνεται μόνο η πατρίδα ένα διαφορετικό μέρος, αλλά και οι ίδιοι οι πρόσφυγες γίνονται διαφορετικοί άνθρωποι. Αυτή είναι η αιτία που τα επαναπατρισμένα προσφυγόπουλα όπως ο Σταύρος έζησαν συχνά σαν εξόριστοι στο ίδιο τους το σπίτι.

«Με το ένα πόδι στην Ελλάδα και το άλλο στη Γερμανία»:

Ο επαναπατρισμός των προσφυγόπουλων τη δεκαετία του 1970 και του 1980

Οι εμπειρίες των προσφύγων που επαναπατρίστηκαν στην Ελλάδα από την ανατολική Ευρώπη τη δεκαετία του 1970 και του 1980 διέφεραν σημαντικά από εκείνες των προσφύγων που είχαν επιστρέψει τη δεκαετία του 1950. Τα προσφυγόπουλα που επέστρεφαν στην Ελλάδα ως ενήλικοι, για δεκαετίες «φλέγονταν από την επιθυμία να γυρίσουν στην πατρίδα»· για χρόνια, οι γιορτές τους τελείωναν με την πρόποση «Καλή πατρίδα!» Εντούτοις, όταν τελικά μπόρεσαν να γυρίσουν στην Ελλάδα, η συνάντησή

τους με την πατρίδα ήταν συχνά γλυκόπικρη (Van Boeschoten 2000, 137-138). Για τα περισσότερα προσφυγόπουλα, ενήλικα πλέον με οικογένεια και παιδιά, η Ελλάδα που βρήκαν επιστρέφοντας δεν έμοιαζε καθόλου με την εξιδανικευμένη εικόνα της Ελλάδας που καλλιεργούσαν στην παιδική τους ηλικία. Αντί να ξαναενωθούν με την «μητέρα πατρίδα» –κοινή, αν και κάπως παράδοξη εικόνα που δηλώνει ότι η Ελλάδα, η πατρώα γη, είναι μια στοργική μητέρα– διαπίστωναν επιστρέφοντας ότι τη θέση της φυσικής τους μητέρας είχε πάρει μια σκληρή μητριά, ότι, με άλλα λόγια, η μητέρα πατρίδα είχε γίνει «μητριά πατρίδα».¹²

Όταν οι πολιτικοί πρόσφυγες άρχισαν να επιστρέφουν μαζικά το 1974, μετά την πτώση της δικτατορίας, βρήκαν μια κοινωνία που ήταν πολύ λιγότερο συντηρητική και που διαπνεόταν πολύ λιγότερο από τον αντικομμουνισμό απ' ό,τι την προηγούμενη επταετία της δικτατορίας ή, μάλλον, από το τέλος του Εμφυλίου και μετά. Ωστόσο, ακόμα και μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, η ελληνική κοινωνία παρέμενε εξαιρετικά πολωμένη και η κληρονομιά του Εμφυλίου ήταν ακόμα απολύτως ζωντανή. Για αρκετά χρόνια μετά το 1974, πολλά πρώην προσφυγόπουλα αντιμετώπισαν εχθρότητα και προκατάληψη όταν προσπάθησαν για μία ακόμα φορά να δημιουργήσουν ένα καινούργιο σπίτι, αυτή τη φορά στη χώρα όπου είχαν γεννηθεί. Κατηγορήθηκαν ότι ήταν Σλάβοι, κομμουνιστές και εχθροί του ελληνικού κράτους· τους ζητούσαν το λόγο που είχαν επιστρέψει στην Ελλάδα και έπαιρναν τις δουλειές από τους Έλληνες.¹³ Οι συγχωριανοί τους φοβόντουσαν ότι η παρουσία τους θα ξανάνοιγε παλιές πληγές, ότι θα προσπαθούσαν να διεκδικήσουν δικαστικά την περιουσία τους που είχε κατασχεθεί από το κράτος και την είχαν καταλάβει οι συγγενείς τους που είχαν παραμείνει στην Ελλάδα.

Όταν η Ανθή Μάρκου, προσφυγόπουλο από την περιοχή της Φλώρινας, επέστρεψε το 1976 στην Ελλάδα, σε ηλικία τριάντα επτά χρονών, εγκαταστάθηκε με την οικογένειά της στην Αθήνα. Κάποιοι έκαναν ζημιές στο αυτοκίνητό της· είχε ακόμα ουγγρικές πινακίδες. Οι γείτονες τούς αποκαλούσαν «βρομοβούλγαρους» και τους έλεγαν να γυρίσουν στη Βουλγαρία. Όταν επέστρεψε στην Ελλάδα από τη Ρουμανία, η Ουρανία Τοπάλη, ελληνίδα πρόσφυγας από την περιοχή του Έβρου στη Θράκη, είπε ότι την αντιμετώπιζαν σαν πολίτη δεύτερης κατηγορίας. Μια φορά, κάποιος στη δουλειά της της είπε, «Θα προτιμούσα Ελληνίδα για τη θέση σου». Η Ουρανία έγινε έξαλλη. «Θέλεις να πεις ότι είμαι Ουγγαρέζα;» τον ρώτησε. «Εάν μου δείξεις ότι κά-

12. *Μητριά πατρίδα* είναι ο τίτλος ενός μυθιστορήματος του Μιχάλη Γκανά (1981), πρώην προσφυγόπουλου (παρατίθεται στο Αποστολίδου 2010, 92).

13. Η κατάστασή τους ήταν παραπλήσια με εκείνη των προσφυγόπουλων μακεδονικής καταγωγής που είχαν «επιστρέψει» στη Δημοκρατία της Μακεδονίας, που περιγράψαμε παραπάνω.

ποια από σας είναι μεγαλύτερη Ελληνίδα από μένα, κόβω το κεφάλι μου μόνη μου». Κανείς δεν τόλμησε να την αποκαλέσει ξανά Ουγγαρέζα.

Το 1974, μετά το τέλος της στρατιωτικής δικτατορίας, η ελληνική κυβέρνηση εξακολουθούσε να διστάζει να επιτρέψει την άνευ όρων επιστροφή των πολιτικών προσφύγων, την πλήρη αποκατάσταση των πολιτικών τους δικαιωμάτων, ή ακόμα και να τους δώσει άδειες για σύντομες επισκέψεις (Λ. Παπαδόπουλος 1999, 100-14). Οι σύλλογοι ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην ανατολική Ευρώπη ξεκίνησαν μια εκστρατεία για να πείσουν την ελληνική κυβέρνηση ότι τελικά, είκοσι πέντε χρόνια μετά από το τέλος του Εμφυλίου, θα έπρεπε να τους επιτραπεί να γυρίσουν στην Ελλάδα. Ζητούσαν «πολιτική αμνηστία», «την κατάργηση αντισυνταγματικών νόμων» που εμπόδιζαν τον επαναπατρισμό τους, και «το δικαίωμα να επανέλθουν στην πατρίδα ως ισότιμα μέλη της Πολιτείας» (Γουσίδης 1975, 14).

Πολλοί πολιτικοί πρόσφυγες εξέφρασαν τη δυσαρέσκειά τους απέναντι στους «υποτιμητικούς και ταπεινωτικούς όρους» με τους οποίους επιτρεπόταν ως τότε η επιστροφή τους, την απαίτηση να δηλώσουν ότι η εθνική τους ταυτότητα ήταν ελληνική, να αποκηρύξουν τις αριστερές πολιτικές πεποιθήσεις και να υπογράψουν δηλώσεις μετανοίας και μεταμέλειας (Γουσίδης 1975, 30-35). Τόνιζαν επίσης ότι ήταν πιστοί στο ελληνικό κράτος και ότι η εξαιρετική επαγγελματική εκπαίδευση που είχαν λάβει στην ανατολική Ευρώπη θα τους επέτρεπε να συμβάλουν σημαντικά στην ελληνική κοινωνία. Ο γνωστός γλύπτης Μέμος Μακρής είχε δηλώσει από τη Βουδαπέστη: «Δεν υπάρχουν εδώ κατσαπλιάδες με μαχαίρια στο στόμα, έτοιμοι να κατέβουν στην Ελλάδα να σφάξουν τον κόσμο». Και ο Γιάννης Κυπαρίδης, πρόεδρος των Ελλήνων Επιστημόνων Πολωνίας είπε «Είμαστε καταρτισμένοι επιστήμονες, έτοιμοι να προσφέρουμε τις υπηρεσίες μας στην πατρίδα» (Γουσίδης 1975, 13).

Στις 29 Δεκεμβρίου 1982, τα αιτήματα αυτά ικανοποιήθηκαν τελικά, όταν η νεοεκλεγείσα σοσιαλιστική κυβέρνηση της Ελλάδας εξέδωσε υπουργική απόφαση η οποία ανακοίνωνε «τον αυτοδίκαιο επαναπατρισμό και την αποκατάσταση της ελληνικής υπηκοότητας» όλων των πολιτικών προσφύγων που ήταν «Έλληνες το γένος». Σύμφωνα με την απόφαση αυτή, οι πολιτικοί πρόσφυγες έπρεπε να συμπληρώσουν ένα ερωτηματολόγιο στο ελληνικό προξενείο της χώρας όπου ζούσαν και στη συνέχεια θα τους δίνονταν ταξιδιωτικά έγγραφα που θα τους επέτρεπαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα. Τότε θα μπορούσαν να κάνουν αίτηση για την αποκατάσταση της υπηκοότητάς τους.

Πριν αποφασίσουν αν θα επέστρεφαν μόνιμα στην Ελλάδα, πολλοί πολιτικοί πρόσφυγες έκαναν μια προκαταρκτική επίσκεψη για να διαπιστώσουν αν οι ελληνικές αρχές θα αναγνώριζαν τα εκπαιδευτικά και επαγγελματικά διαπιστευτήρια που είχαν αποκτήσει στην ανατολική Ευρώπη και αν θα μπορούσαν να συνεχίσουν να εισπράττουν τη σύνταξή τους όταν θα είχαν πια εγκατασταθεί στην Ελλάδα. Ήθελαν να εξετάσουν τις επαγγελ-

ματικές δυνατότητες και τις συνθήκες διαβίωσης στις πόλεις όπου σκόπευαν να εγκατασταθούν. Τους ενδιέφερε επίσης να μάθουν πώς θα τους υποδέχονταν στα χωριά όπου είχαν γεννηθεί.

Πολλοί πρόσφυγες εντυπωσιάστηκαν βλέποντας πόσο είχε αναπτυχθεί οικονομικά η Ελλάδα από την εποχή του Εμφυλίου και πόσο υψηλότερο ήταν τώρα το επίπεδο ζωής. Είχαν φύγει αφήνοντας απομονωμένα ορεινά χωριά μετά από σχεδόν μία ολόκληρη δεκαετία πολέμου και έβρισκαν τώρα μια ταχύτατα εκσυγχρονιζόμενη χώρα που είχε πρόσφατα γίνει μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η απόφασή τους να επιστρέψουν επηρεάστηκε σημαντικά από το γεγονός ότι τη δεκαετία του 1980 οι συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα ήταν πολύ καλύτερες απ' ό,τι στην ανατολική Ευρώπη, όπου η οικονομική ανάπτυξη είχε μείνει στάσιμη, υπήρχε υψηλός πληθωρισμός και το επίπεδο διαβίωσης βρισκόταν σε πτώση. Όντας παιδιά που είχαν μεγαλώσει σε κομμουνιστικό καθεστώς, είχαν ακούσει μόνο αρνητικά σχόλια για τον καπιταλισμό, αλλά όταν έφτασαν στην Ελλάδα μπόρεσαν να συγκρίνουν οι ίδιοι τα δύο συστήματα. Για πολλούς χρειάστηκε αρκετός καιρός για να προσαρμοστούν. Όπως είπε ένας έλληνας πρόσφυγας που επέστρεψε σε μεγάλη ηλικία, «Μας έλειπε η πονηριά που χρειάζεται για να επιβιώσεις σε ένα καπιταλιστικό σύστημα. Μείναμε, σε ορισμένα πράγματα, αρνιά».

Οι δύο παράγοντες στους οποίους οφείλονται περισσότερο οι διαφορές των εμπειριών που είχαν τα προσφυγόπουλα που επαναπατρίστηκαν τη δεκαετία του 1950 και εκείνα που επέστρεψαν τη δεκαετία του 1980 ήταν αφενός οι πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που βρήκαν φτάνοντας στην Ελλάδα και αφετέρου η ηλικιακή τους διαφορά. Μετά από μια σύντομη, αλλά συγκινητική, επίσκεψη στα χωριά όπου είχαν γεννηθεί, τα περισσότερα προσφυγόπουλα που επέστρεψαν τη δεκαετία του 1980 αποφάσισαν να εγκατασταθούν σε πόλεις, όπου μπορούσαν να βρουν καλές δουλειές και να συνεχίσουν τη σταδιοδρομία που είχαν στην ανατολική Ευρώπη. Για το λόγο αυτό, δεν βίωσαν το ακραίο πολιτισμικό σοκ που αντιμετώπισαν τα προσφυγόπουλα που είχαν επιστρέψει τη δεκαετία του 1950 και είχαν εγκατασταθεί σε πιο απομακρυσμένες περιοχές της βόρειας Ελλάδας.

Η απόφαση του επαναπατρισμού τη δεκαετία του 1950 δεν γινόταν από τα ίδια τα προσφυγόπουλα, αλλά από τους γονείς τους. Εκείνη την εποχή, επειδή το σπίτι των γονιών τους ήταν τα χωριά της βόρειας Ελλάδας, εκεί ήταν και το σπίτι των παιδιών. Στην περίπτωση των προσφύγων που επέστρεψαν στην Ελλάδα μετά το 1982, η κατάσταση ήταν ακριβώς αντίθετη. Οι πρόσφυγες αυτοί, ενήλικοι πλέον, ήταν απολύτως υπεύθυνοι για την απόφαση του επαναπατρισμού. Ακόμα παραπάνω, πολλοί είχαν τώρα δικά τους παιδιά, το συμφέρον των οποίων έπρεπε να συνυπολογίσουν για να αποφασίσουν αν θα επέστρεφαν τελικά στην Ελλάδα.

Τα ελληνόπουλα που επέστρεψαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980 είχαν ζήσει το μεγαλύτερο μέρος της ενήλικης ζωής τους στην ανατολική

Ευρώπη. Είχαν ενσωματωθεί πιο ολοκληρωμένα στις κοινωνίες όπου ζούσαν και είχαν αναπτύξει ισχυρότερη αίσθηση ταυτότητας ως Πολωνοί, Ούγγροι ή Τσέχοι. Όταν επέστρεψαν στην Ελλάδα, ενήλικοι πια, δεν βίωσαν το σοκ της μετεγκατάστασης από ένα εκλεπτυσμένο αστικό περιβάλλον σε ένα απομονωμένο ορεινό χωριό, αλλά βίωσαν την αίσθηση της αποξένωσης που δημιουργείται όταν έχει κανείς δύο πατρίδες και δεν αισθάνεται απολύτως άνετα σε καμία από τις δύο. Μία πρόσφυγας, που επέστρεψε ενήλικη στην Ελλάδα και εγκαταστάθηκε στα περίχωρα της Αθήνας, μας είπε ότι αν τα παιδιά της ζούσαν λίγο παραπάνω στην Ουγγαρία θα είχαν γίνει Ούγγροι. Είπε ότι και η ίδια είχε αρχίσει να αισθάνεται Ουγγαρέζα. Όμως και μετά την επιστροφή της στην Ελλάδα, εξακολουθούσε να νιώθει ξένη. Τίποτα δεν την έδενε πια με την Ελλάδα· δεν θυμόταν πια τίποτα από τη χώρα αυτή. Η Ελλάδα δεν ήταν πια το «σπίτι» της.

Η Ελένη Μυλωνά, που είχε φύγει από το χωριό της στον Έβρο όταν ήταν δέκα χρονών, μεγάλωσε στη Βουλγαρία και την Ανατολική Γερμανία. Το 1989 πήρε σύνταξη από τη δουλειά της ως οπτικός στη Δυτική Γερμανία και γύρισε στην Ελλάδα. Μαζί με τον άντρα της αγόρασαν ένα οικόπεδο και έχτισαν ένα σπίτι στην Αλεξανδρούπολη, αλλά κράτησαν και το διαμέρισμά τους στο Βερολίνο. Ο άντρας της Ελένης έπρεπε να δουλέψει μερικά χρόνια ακόμα για να μπορέσει να πάρει τη σύνταξή του, ενώ εκεί συνέχιζαν να ζουν και τα παιδιά και τα εγγόνια τους.

Hin und her [περα-δώθε]. Με ένα πόδι εδώ πέρα και το άλλο στην Γερμανία. Όμως μια μέρα πρέπει να πάρουμε την απόφαση γιατί δεν μπορούμε σε δύο γάμους να χορεύουμε. Ή εδώ πέρα ή εκεί. [...] Ακόμα δεν είμαι εκατό στα εκατό στην Ελλάδα. Θέλουμε να πάμε στην Ελλάδα να είμαστε πια Έλληνες. Έχουμε και γερμανική υπηκοότητα γιατί λέγαμε ίσως να είναι και για τα παιδιά καλύτερα, όμως πιο πολύ αισθανόμαστε σαν Έλληνες. Και τα δυο τα πόδια μαζί να είναι.

Η Ελένη Κυριαζή, που είχε επίσης γεννηθεί στη Θράκη και μεγαλώσει στη Γερμανία, είχε αντίθετη γνώμη: ήθελε από ένα πόδι στο κάθε μέρος, όχι επειδή ένιωθε πατρίδα της και τις δύο χώρες, αλλά επειδή δεν ένιωθε καμία. «Είμαστε διαβατάρικα πουλιά. Όπου κι αν πάμε, θα 'μαστε πάντα ξένοι. Άμα αφήσεις τη χώρα σου, οι ρίζες σου χάνονται».

Η Ελένη Μυλωνά, η Ελένη Κυριαζή και πολλά ακόμα προσφυγόπουλα ελληνικής καταγωγής που γύρισαν στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και τις αρχές του 1980 αγωνίζονται για να επιλύσουν τους αντικρουόμενους δεσμούς που τα συνδέουν και με τις δύο χώρες που αποκαλούν πατρίδα. Είναι άνθρωποι που, με τα λόγια του Appadurai, πρέπει «να αντιμετωπίσουν την πραγματική συνθήκη της ανάγκης να μετακινηθούν και τη φαντασιακή συνθήκη της επιθυμίας να μετακινηθούν», άνθρω-

ποι που η ζωή τους «υπερβαίνει τα συγκεκριμένα χωρικά όρια και ταυτότητες» (Appadurai 1996, 34, 49). Πρέπει να σταθμίσουν τις ανάγκες τους με εκείνες των παιδιών τους· πρέπει επίσης να συμβιβάσουν τα πρακτικά ζητήματα της υπηκοότητας και της οικονομικής ασφάλειας με τα πιο συναισθηματικά ζητήματα της προσωπικής ταυτότητας και της αίσθησης της πατρίδας. Αν και θέλουν να βρίσκονται και με τα δύο πόδια στον ίδιο τόπο, αν και θέλουν να έχουν μία συγκεκριμένη ταυτότητα, ένα μόνιμο σπίτι, μπορεί να μην είναι σε θέση να το κάνουν. Η απομάκρυνσή τους το 1948 και ο επαναπατρισμός τους περίπου τριάντα χρόνια αργότερα έχουν περιπλέξει ανεπανόρθωτα τη ζωή τους. Μπορεί να πρέπει για πάντα να στέκονται με τα πόδια τους σε διαφορετικούς τόπους.

Οι πολλές σημασίες της πατρίδας

Τα μακεδονόπουλα που εγκαταστάθηκαν στην ανατολική Ευρώπη, τον Καναδά και την Αυστραλία και τα προσφυγόπουλα που επέστρεψαν στην Ελλάδα έχουν πολύ διαφορετική ταυτότητα. Όλα τα πρώην προσφυγόπουλα έχουν πολλά μέρη τα οποία αποκαλούν πατρίδα, αλλά το νόημα που δίνουν στον όρο διαφέρει. Πολλά από τα μακεδονόπουλα στα οποία δεν επιτράπηκε να επιστρέψουν στα χωριά όπου είχαν γεννηθεί αποκαλούν με υπερηφάνεια τον εαυτό τους «προσφυγόπουλα από τη Μακεδονία του Αιγαίου». Χρησιμοποιώντας τον όρο αυτό τονίζουν ότι το πραγματικό τους σπίτι παραμένει το χωριό τους. Το γεγονός ότι είναι προσφυγόπουλα εξακολουθεί να είναι κεντρικό χαρακτηριστικό της ταυτότητάς τους, όπως δείχνουν οι αφηγήσεις τους για τον αποχωρισμό και την απώλεια, τη νοσταλγία και την επιθυμία. Παραμένουν πρόσφυγες επειδή δεν τους επιτρέπεται να επιστρέψουν στην Ελλάδα. Συνεχίζουν να προσδιορίζουν τον εαυτό τους αναφορικά με τη σχέση τους με τη χαμένη τους πατρίδα, να ορίζουν τον εαυτό τους ως θύμα των τραγωδιών που βίωσαν ως παιδιά. Αυτό είναι το θεμελιώδες γεγονός που ξεχωρίζει τις εμπειρίες των μακεδόνων προσφύγων από εκείνες των ελλήνων· αυτό είναι το γεγονός που τους μετέτρεψε από προσωρινούς πρόσφυγες σε μόνιμους εξόριστους (Ballinger 2003, 183).

Στο έργο του *Αναστοχασμοί για την εξορία*, ο Edward Said επισημαίνει τους στενούς δεσμούς ανάμεσα στη γλώσσα του εθνικισμού και τη συνθήκη της εξορίας. Οι εξόριστοι, γράφει, αισθάνονται «επιτακτική την ανάγκη να ανασυγκροτήσουν τη διαλυμένη ζωή τους, θεωρώντας συνήθως, κατ' επιλογήν, ότι αποτελούν μέρος μιας θριαμβεύουσας ιδεολογίας ή ενός αποκατεστημένου λαού» (2000, 177).¹⁴ Στις πρωτοπρόσωπες αφηγήσεις

14. Όπως έχει παρατηρήσει ο John Acton, «Η εξορία είναι το φυτώριο της εθνικότητας» (1967, 146, παρατίθεται στο Anderson 1994, 315).

τους, πολλά προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής παρουσιάζουν τον εαυτό τους σαν θύμα που έγινε ήρωας. Έχουν δημιουργήσει αυτό που η Malkki (αναφερόμενη στους πρόσφυγες Χούτου από τη γενοκτονία του 1972 στο Μπουρούντι) έχει ονομάσει «μια ηρωοποιημένη εθνική ταυτότητα [...] ως λαός στην εξορία» (Malkki 1995β, 3). Από αυτή τη σκοπιά, τα προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής είναι ήρωες επειδή διατήρησαν τη μακεδονική τους εθνική ταυτότητα, παρά τους διωγμούς από την ελληνική κυβέρνηση· επέζησαν από τις τραγικές εμπειρίες που είχαν στη διάρκεια του Εμφυλίου και συνέχισαν να ζουν επιτυχημένες και πλήρεις νοήματος ζωές. Με τον τρόπο αυτό, έχουν «τοποθετήσει την ταυτότητά τους μέσα στον ίδιο τους τον εκτοπισμό, αντλώντας νόημα και δύναμη από την ενδιάμεση τοποθεσία όπου ενοικούν. Αντί να χάσουν τη συλλογική τους ταυτότητα, αυτός είναι ο τόπος και ο τρόπος με τον οποίο τη δημιουργούν» (Malkki 1995b, 16).

Το να είναι «προσφυγόπουλα από τη Μακεδονία του Αιγαίου» δεν δίνει στους μακεδόνες πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου μόνο μια ταυτότητα με νόημα, για την οποία μπορούν να είναι περήφανα, αλλά τους δίνει επίσης και μια πολιτική υπόθεση στην οποία πολλοί από αυτούς έχουν αφιερώσει τη ζωή τους – τη διατήρηση της μνήμης των χαμένων τους πατρίδων και την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων της μακεδονικής μειονότητας στη βόρεια Ελλάδα. Οι αφηγήσεις ζωής των μακεδόνων προσφύγων που ακολουθούν αυτή την εσωτερική λογική είναι απολύτως σύμφωνες με τον μακεδονικό εθνικιστικό λόγο. Οι εμπειρίες τους μπορούν να νομιμοποιηθούν, οι τραγωδίες τους να πενθούνται ανοιχτά και οι επιτυχίες τους να γιορτάζονται δημοσία. Η συλλογική τους αφήγηση είναι ένα σημαντικό επεισόδιο στον μακεδονικό εθνικό μύθο του λαού που αγωνίζεται να διατηρήσει τη γλώσσα, τον πολιτισμό και την ταυτότητά του, απέναντι στα εχθρικά και ισχυρότερα έθνη που τον περιβάλλουν.

Όπως όμως μας θυμίζει ο Said, οι θριαμβικές αφηγήσεις για τα θύματα που μεταμορφώνονται σε ήρωες δεν είναι παρά «προσπάθειες με σκοπό την υπέρβαση της συντριπτικής θλίψης της αποξένωσης». Η εξορία, συνεχίζει ο Said, «είναι η αθεράπευτη ρήξη που επιβάλλεται βιαίως ανάμεσα σε έναν άνθρωπο και έναν γενέθλιο τόπο, ανάμεσα στον εαυτό και την πραγματική του πατρίδα: η θλίψη που συνοδεύει την εξορία είναι ανυπέρβλητη» (2000, 173). Αυτή η θεμελιώδης θλίψη είναι εκείνη που δημιουργεί ένα άλλο, αντιστιχτικό στοιχείο της ταυτότητας των προσφυγόπουλων από τη Μακεδονία. Στις αφηγήσεις τους, αυτή η θλίψη παίρνει συχνά τη μορφή οργής και απογοήτευσης απέναντι στην άρνηση του ελληνικού κράτους να τους επιτρέψει να επιστρέψουν στα χωριά τους. Μια προσφυγοπούλα μακεδονικής καταγωγής που ζει στη Βουδαπέστη χρησιμοποίησε για να εκφράσει την οργή της μια δυνατή μεταφορά συγγένειας την οποία έχουμε ξανακούσει: «Για μένα η Ελλάδα είναι απλώς μια μη-

τριά. Αν ήταν πραγματική μητέρα θα είχε προσπαθήσει να πάρει πίσω όλα τα παιδιά της!»¹⁵

Ένας άλλος τρόπος με τον οποίο εκφράζουν τη λύπη της εξορίας τα προσφυγόπουλα από τη Μακεδονία είναι μέσα από αφηγήσεις για τη χαμένη παιδική τους ηλικία. Ισχυρίζονται ότι είναι ακόμα παιδιά επειδή εξακολουθούν ως ενήλικοι να αισθάνονται τον πόνο και την απώλεια που βίωσαν ως παιδιά. Λένε ότι αισθάνονται σαν παιδιά επειδή δεν σταμάτησαν ποτέ να προσπαθούν να πάρουν πίσω την παιδική τους ηλικία. Μία πρόσφυγας εξήντα ενός χρονών, η οποία είχε δει για τελευταία φορά τη μητέρα της όταν ήταν πέντε, είπε, «Μακάρι να είχα την ευκαιρία να την αγκαλιάσω και να καθίσω πάλι στην αγκαλιά της, να πάρω όλα τα πράγματα που έχασα ως παιδί». Μια άλλη γυναίκα που είχε φύγει από το χωριό της όταν ήταν οκτώ χρονών είπε: «όποιος θέλει ας λέει πως είμαι γοιτριά. Βαθιά μέσα μου έμεινα παιδί».

Τα προσφυγόπουλα που μπόρεσαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα εκφράζουν παρόμοια αισθήματα απώλειας και θλίψης, αλλά καθώς δεν είναι πια στην εξορία, ο πόνος αυτός δεν καταλαμβάνει κεντρική θέση στην ταυτότητά τους. Η σημερινή ζωή τους δεν καθορίζεται από τη χαμένη τους παιδική ηλικία ή από την ηρωική τους προσφυγική ταυτότητα, αλλά από μια επιστροφή, ένα «νόστο» που δεν πρόσφερε όσα υποσχόταν. Η απογοήτευση που ένιωσαν επιστρέφοντας στην Ελλάδα μπορεί να αποδοθεί τόσο στη φτώχεια που υπήρχε στα χωριά τους όσο και στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκαν από τους συγχωριανούς τους και τους εκπροσώπους του ελληνικού κράτους.

Τα προσφυγόπουλα έχουν πολύ διαφορετική θέση στον μακεδονικό και τον ελληνικό εθνικό λόγο. Ενώ τα προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής παίζουν σημαντικό ρόλο στη δι-εθνική μακεδονική κοινότητα, οι πρόσφυγες που επέστρεψαν στην Ελλάδα δεν αποτελούν παρά την ενοχλητική υπενθύμιση μιας αμφιλεγόμενης και οδυνηρής περιόδου της νεοελληνικής ιστορίας. Επιπλέον, μετά από την πτώση του κομμουνιστικού μπλοκ το 1989, κανένας άλλος δεν θα μπορούσε να μοιραστεί πια τις θετικές αναμνήσεις που μπορεί να είχαν τα προσφυγόπουλα από τη ζωή τους πίσω από το Σιδηρούν Παραπέτασμα, είτε στην Ελλάδα είτε στις χώρες όπου ζούσαν προηγουμένως. Οι αναμνήσεις αυτές είναι απλώς «απολεσθέντα» της ιστορίας.

Τα προσφυγόπουλα που γύρισαν στα χωριά της καταγωγής τους τη δεκαετία του 1950 δεν έγιναν ποτέ μέλη μιας υπερεθνικής κοσμοπολίτικης διασποράς. Επιπλέον, από την εδραιοκεντρική σκοπιά που κυριαρχεί στο λόγο του διεθνούς δικαίου και στον επίσημο λόγο του ελληνικού κράτους,

15. Βλ. Danforth (1995, 227) για μια παρόμοια αντίθεση ανάμεσα στην Ελλάδα σαν βιολογική μητέρα και την Ελλάδα σαν θετή μητέρα.

έπαψαν να είναι πρόσφυγες από τη στιγμή που επέστρεψαν στην Ελλάδα. Από αυτή τη σκοπιά, τα επαναπατρισμένα προσφυγόπουλα έπαψαν να έχουν διακριτή ταυτότητα ως πρόσφυγες· ήταν πια απλώς «πρώην πρόσφυγες» ή «επαναπατρισθέντες». Σύμφωνα με τον ελληνικό εθνικιστικό λόγο, ο επαναπατρισμός τους απομάκρυνε την παθολογική συνθήκη που χαρακτήριζε την κατάστασή τους ως προσφύγων, επαναφέροντάς τους στην πατρίδα τους και αποκαθιστώντας την «εθνική τάξη πραγμάτων» στην αρχική της κατάσταση καθαρότητας. Τα παιδιά της Ελλάδας είχαν γυρίσει στην πατρίδα τους. Ο επαναπατρισμός τους ήταν λόγος εθνικού εορτασμού, όπως ακριβώς η απομάκρυνσή τους είχε υπάρξει λόγος εθνικού πένθους.

Ωστόσο, ο επίσημος λόγος του ελληνικού κράτους διέφερε καταφανώς από την πραγματική μεταχείριση που περίμενε τους πρόσφυγες που επαναπατρίστηκαν τη δεκαετία του 1950 όταν επέστρεψαν στην Ελλάδα, στα χέρια τόσο της κυβέρνησης όσο και της ελληνικής κοινωνίας. Για τον ελληνικό εθνικιστικό λόγο, το 1948 ήταν τα αθώα θύματα ενός «εγκλήματος κατά της ελληνικής φυλής», αλλά όταν επέστρεψαν στην Ελλάδα, ήταν «τα παιδιά από το Σιδηρούν Παραπέτασμα». Αντιμετωπιζόνταν σαν πολίτες δεύτερης κατηγορίας· περνούσαν από ανάκριση, δεν τους έδιναν διαβατήριο και «πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων» και τους στερούσαν εκπαιδευτικές και επαγγελματικές ευκαιρίες. Ως «Σλάβοι», δεν ήταν πλέον μέλη του ελληνικού έθνους και ως κομμουνιστές ήταν εχθροί του ελληνικού κράτους. Οι δύο αυτές ταυτότητες συγχωνεύονταν για να δικαιολογήσουν πράξεις αποκλεισμού, οι οποίες με τη σειρά τους γεννούσαν ένα έντονο αίσθημα αποξένωσης από τη συμβατική ελληνική κοινωνία.

Ο λόγος του ελληνικού κράτους ερχόταν επίσης σε μεγάλη αντίθεση με τις προσωπικές εμπειρίες των ίδιων των επαναπατρισμένων προσφυγόπουλων. Τα περισσότερα παιδιά που αυτοπροσδιορίζονταν Έλληνες ή Μακεδόνες το 1948 συνέχισαν να αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους με τον ίδιο τρόπο όταν επέστρεψαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1950. Εντούτοις, την εποχή του επαναπατρισμού τους είχαν επίσης συγκροτήσει και νέες ταυτότητες, βάσει των εμπειριών τους στην ανατολική Ευρώπη. Έτσι, από πολλές απόψεις, τα επαναπατρισμένα προσφυγόπουλα δεν ήταν «παιδιά της Ελλάδας», που επέστρεψαν στην πατρίδα τους. Ήταν «παιδιά της ανατολικής Ευρώπης» που έφταναν σε μια ξένη χώρα. Ήταν παιδιά της Πολωνίας, της Ουγγαρίας και της Τσεχοσλοβακίας που είχαν επαναπατριστεί, ορισμένες φορές παρά τη θέλησή τους, στον ανοίκειο κόσμο των ορεινών ελληνικών χωριών. Πολλά από αυτά δεν βίωσαν την επιστροφή τους στην Ελλάδα σαν επιστροφή, αλλά σαν μία ακόμα φυγή, έναν ακόμα εκτοπισμό, που συχνά ήταν πιο τραυματικός από τον πρώτο. Ήταν σαν να «πήγαιναν από τη μία εξορία στην άλλη» (Araidi 1985, 7-8, όπως παρατίθεται στο Lavie και Swedenburg 1996, 57)· σαν να ζούσαν τώρα εξόριστοι στο ίδιο τους το σπίτι.

Ακόμα πιο σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο δεύτερος αυτός εκτοπισμός που υπέστησαν τα προσφυγόπουλα με την επιστροφή τους στην Ελλάδα, δεν μπορούσε να αναγνωριστεί δημόσια ως τέτοιος. Η αίσθηση της απώλειας και της αποξένωσης που βίωσαν όταν άφησαν τα σπίτια τους στην ανατολική Ευρώπη έπρεπε να παραμείνει ιδιωτική· η νοσταλγία που ένιωθαν για τη χαμένη τους παιδική ηλικία εκεί έπρεπε να καταπνιγεί. Αυτά τα αισθήματα, αυτές οι όψεις της ταυτότητάς τους, δεν νομιμοποιούνταν με κανένα τρόπο από τον επίσημο ελληνικό λόγο, επειδή αναιρούσαν την εγκυρότητα των εδραιοκεντρικών και εθνικιστικών θέσεων στις οποίες βασιζόταν. Οι θετικές εμπειρίες που είχαν τα προσφυγόπουλα από την ανατολική Ευρώπη, όπως και οι αρνητικές εμπειρίες επιστρέφοντας στην Ελλάδα, δεν θα μπορούσαν ποτέ να συμφιλιωθούν με τα ιδεώδη της αφοσίωσης στην οικογένεια και την πατρίδα. Αντίθετα από τους μακεδόνες πρόσφυγες που δεν μπόρεσαν ποτέ να γυρίσουν στην Ελλάδα, τα προσφυγόπουλα που επαναπατρίστηκαν δεν απέκτησαν μια θετική συλλογική ταυτότητα γύρω από την οποία θα μπορούσαν να οικοδομήσουν ζωές με νόημα ως εθνικοί ήρωες μιας υπερεθνικής διασποράς. Αντίθετα, απέκτησαν μια ταυτότητα στιγματισμένη, η οποία έκανε ακόμα πιο δύσκολες απ' ό,τι θα ήταν αλλιώς τις προσπάθειές τους να φτιάξουν μια νέα ζωή στην Ελλάδα.

Τόσο τα παιδιά που δεν γύρισαν ποτέ στην Ελλάδα όσο κι εκείνα που επέστρεψαν έχουν την επιθυμία να διατηρήσουν τους δεσμούς τους με τα χαμένα σπίτια της παιδικής τους ηλικίας, είτε πρόκειται για τα ελληνικά χωριά όπου γεννήθηκαν είτε για τους παιδικούς σταθμούς στην ανατολική Ευρώπη όπου μεγάλωσαν. Ωστόσο, τα παιδικά αυτά σπίτια βρίσκονται στην ασφάλεια του παρελθόντος. Με αυτή την έννοια, για να παραθέσουμε ξανά τον Salman Rushdie, «το παρελθόν είναι η χώρα από την οποία είμαστε όλοι μετανάστες» (1991, 12). Δεν μπορούμε ποτέ να επιστρέψουμε στην παιδική μας ηλικία, ακόμα κι αν μπορούμε να γυρίσουμε στο μέρος που αποκαλούσαμε «σπίτι» όταν ήμασταν παιδιά. Το πέρασμα του χρόνου μεταμορφώνει το σπίτι της παιδικής μας ηλικίας σε ξένο μέρος, είτε μπορούμε να γυρίσουμε πραγματικά εκεί είτε όχι.

Τώρα που το Σιδηρούν Παραπέτασμα δεν υπάρχει πια και οι περισσότερες χώρες όπου μεγάλωσαν οι πρόσφυγες έχουν ενταχθεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση, τους είναι πια πολύ ευκολότερο να διατηρούν τους δεσμούς τους, τόσο σε πραγματικό όσο και σε φαντασιακό επίπεδο, με τα διαφορετικά σπίτια της παιδικής τους ηλικίας. Το σχετικά υψηλό βιοτικό επίπεδο που απολαμβάνουν τα προσφυγόπουλα στη διασπορά έχει επιτρέψει σε πολλά από αυτά να επιστρέψουν ως προσκυνητές και τουρίστες στα χωριά όπου είχαν γεννηθεί. Όσα δεν είναι σε θέση να το κάνουν αυτό (αλλά και εκείνα που είναι) συμβάλλουν στη δημιουργία «φαντασιακών πατρίδων», μέσα από τη συμμετοχή τους στις πολλές ενώσεις χωριών ή περιοχών που παίζουν τόσο σημαντικό ρόλο στη ζωή των ελληνικών και μακεδονικών κοι-

νοτήτων της διασποράς. Με τον ίδιο τρόπο, για τους πρόσφυγες που επέστρεψαν στην Ελλάδα και ζουν σε αστικό περιβάλλον είναι πλέον πολύ ευκολότερο να κάνουν το ταξίδι στην αντίθετη κατεύθυνση. Πολλοί από αυτούς έχουν δεύτερο σπίτι στο Βερολίνο, τη Βαρσοβία ή την Πράγα, όπου περνούν κάποιο μέρος του χρόνου. Για τους επαναπατρισμένους πρόσφυγες που ζουν σε αγροτικές περιοχές είναι πολύ πιο δύσκολο να επιστρέψουν στο δεύτερο σπίτι τους στην ανατολική Ευρώπη και να διατηρήσουν τους δεσμούς τους με την πόλη όπου έζησαν. Με την ανάπτυξη των σύγχρονων τεχνολογιών επικοινωνίας, ωστόσο, μπορούν να διατηρούν την επαφή τους με τη «φαντασιακή πατρίδα» τους μέσω της δορυφορικής τηλεόρασης και του διαδικτύου.

Παρά τις διαφορές που τα χωρίζουν, τόσο τα προσφυγόπουλα που δεν επέστρεψαν ποτέ στην Ελλάδα όσο και εκείνα που επέστρεψαν έχουν πολλαπλές ταυτότητες, οι οποίες έχουν συγκροτηθεί λόγω του δεσμού τους με πολλούς τόπους. Μια πρόσφυγας έλεγε, «πολλές φορές, να πω την αλήθεια, δεν ξέρω ποια ή τι είμαι. Θ' ακούσω μακεδονικό τραγούδι και θυμάμαι τη γιαγιά μου [...]. Θ' ακούσω πολωνέζικο και θυμάμαι τα νιάτα μου». Ένας άλλος είπε: «για μας, ο Εμφύλιος δεν τελείωσε ποτέ [...] Εξακολουθεί να μας στοιχειώνει. Δε στεριώσαμε ποτέ, δεν έχουμε πουθενά πατρίδα». Σχόλια σαν αυτά, από προσφυγόπουλα που έμειναν στο εξωτερικό και από εκείνα που επέστρεψαν στην Ελλάδα, εκφράζουν «την αγωνία του πολιτισμικού εκτοπισμού και της κινητικότητας της διασποράς» (Bhabha 1992, 142). Όλα τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου έχασαν ένα σπίτι, μια ταυτότητα, μια ζωή, αλλά απέκτησαν άλλα. Μέχρι σήμερα, παραμένουν σε μια ασταθή ισορροπία στο μεταίχμιο ανάμεσα στα δύο.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κονίτσας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Κοινότητες μνήμης, αφηγήσεις εμπειρίας

Τυχεροί μέσα στην ατυχία

- Τίτλος βιβλίου του Μιχάλη Ράπτη, προσφυγόπουλου από την Ήπειρο

Η απομάκρυνση των παιδιών από τη βόρεια Ελλάδα από το ΚΚΕ και το αίτημα της κυβέρνησης για τον επαναπατρισμό τους χαρακτήρισε την πρώτη σημαντική διεθνή αντιπαράθεση του Ψυχρού Πολέμου. Μετά από τις ανεπιτυχείς προσπάθειες του Ερυθρού Σταυρού για τον επαναπατρισμό των προσφυγόπουλων στα τέλη της δεκαετίας του 1940 και τις αρχές του 1950, η ελληνική κυβέρνηση έχασε το ενδιαφέρον της για αυτά. Φοβόταν ότι μπορεί να είχαν «αολυνθεί» από τον «ιό του κομμουνισμού» και να είχαν αφελληνιστεί. Τα προσφυγόπουλα «ξεχάστηκαν»: έγιναν θέμα ταμπού, το οποίο αποκόπηκε από τη δημόσια μνήμη του Εμφυλίου. Στα «πέτρινα χρόνια», όπως συχνά αποκαλείται η περίοδος μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο, η επίσημη μνήμη της Ελλάδας βρισκόταν υπό τον έλεγχο των νικητών.¹ Σε άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης, η αντίσταση κατά των δυνάμεων του άξονα είχε υμνηθεί σαν ηρωικός αγώνας που βοήθησε στη νομιμοποίηση των μεταπολεμικών δημοκρατικών καθεστώτων. Στην Ελλάδα, ωστόσο, η κατά κύριο λόγο αριστερή αντίσταση εξοβελίστηκε από τη δημόσια μνήμη. Οι επίσημες τελετές μνήμης του Εμφυλίου νομιμοποίησαν την τελική ανάρρηση της αντικομμουνιστικής δεξιάς στην εξουσία, ενώ οι οπαδοί της αριστεράς καταδικάστηκαν ως προδότες του έθνους.

Η αντίσταση ήταν προ-
κοινωνική, των πατρ-

1. Πέτρινα χρόνια, ο τίτλος της γνωστής ταινίας του Παντελή Βούλγαρη (1985). Πρόκειται για μια διαδομένη μεταφορά που χρησιμοποιείται για να δείξει το σκληρό κλίμα της καταπίεσης που βίωσε η ελληνική αριστερά για τρεις δεκαετίες μετά τον Εμφύλιο.

Οι θεαματικές αλλαγές που έχουν σαρώσει την Ελλάδα και την υπόλοιπη Ευρώπη τα τελευταία τριάντα χρόνια έχουν μετασχηματίσει ριζικά το πλαίσιο στο οποίο διαμορφώνεται η δημόσια μνήμη. Οι αλλαγές αυτές έχουν δημιουργήσει έναν νέο διανοητικό χώρο, μέσα στον οποίο επανεξετάζεται η ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου. Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου δημιούργησε επίσης νέες εντάσεις, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο διεθνές μέτωπο. Η άφιξη μεγάλου αριθμού μεταναστών από την ανατολική Ευρώπη και η διεθνής διαμάχη σχετικά με την ονομασία της Δημοκρατίας της Μακεδονίας που είχε μόλις ανεξαρτητοποιηθεί, κυριάρχησαν στα ελληνικά ΜΜΕ κατά τη δεκαετία του 1990 και επηρέασαν τον τρόπο με τον οποίο κατανοούν το πρόσφατο παρελθόν τους οι Έλληνες.

Αυτό ήταν το πλαίσιο μέσα στο οποίο τα παιδιά-πρόσφυγες του Εμφυλίου επανεμφανίστηκαν ως αμφιλεγόμενο ζήτημα δημόσιου ενδιαφέροντος. Το 1981, λίγους μόλις μήνες μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, η συγγραφέας Έλλη Αλεξίου, ηγετικό μέλος της ΕΒΟΠ, της επιτροπής που ήταν υπεύθυνη για την εκπαίδευση των προσφυγόπουλων στην ανατολική Ευρώπη, έδωσε συνέντευξη στην κρατική τηλεόραση. Ήταν η πρώτη φορά από το τέλος του Εμφυλίου που εκφραζόταν δημόσια στην Ελλάδα η οπτική της αριστεράς για το πρόγραμμα εκκένωσης. Η συνέντευξη της Αλεξίου προκάλεσε οργισμένες αντιδράσεις από την παραδοσιακή ελληνική δεξιά. Η Βραδυνή την αποκάλεσε «πρόκληση της κομμουνιστικής προπαγάνδας», ο Ευάγγελος Αβέρωφ έκανε σχετική επερώτηση στη Βουλή, ενώ ο τότε υπουργός Προεδρίας της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ Μένιος Κουτσόγιωργας απάντησε ότι οι «κύριοι της Νέας Δημοκρατίας» δεν είχαν κανένα δικαίωμα να θρηνούν για τη μοίρα αυτών των παιδιών, αφού για τόσα χρόνια τους αρνούσαν το δικαίωμα να επιστρέψουν στην Ελλάδα (Γκιώνης 2006).

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1983, η διένεξη πήρε καινούργια ώθηση με την έκδοση του βιβλίου *Ελένη*, του Νίκου Γκατζογιάννη, στο οποίο απέδιδε την εκτέλεση της μητέρας του από τους αντάρτες το 1948 στο γεγονός ότι αρνήθηκε να στείλει τα παιδιά της στην ανατολική Ευρώπη και είχε οργανώσει μυστικά τη φυγάδευσή τους σε κυβερνητική περιοχή. Το βιβλίο του Γκατζογιάννη θεωρήθηκε από πολλούς ως επιστροφή στην αντικομμουνιστική προπαγάνδα του Ψυχρού Πολέμου και σαν οπισθοδρόμηση στη διαδικασία της συμφιλίωσης. Προκάλεσε την καυστική αντίδραση του αριστερού δημοσιογράφου Βασίλη Καββαθά, το βιβλίο του οποίου *Η άλλη Ελένη* δεν κέρδισε τη διεθνή προσοχή, αλλά έπαιξε σημαντικό ρόλο στις δημόσιες συζητήσεις που γίνονταν στην Ελλάδα για το ζήτημα. Πιο πρόσφατα, η μοίρα των παιδιών που έζησαν στις παιδοπόλεις της Βασίλισσας Φρειδερίκης έχει επίσης αναδειχθεί ως αμφιλεγόμενο ζήτημα, στο οποίο αντιπαρατίθενται με δριμύτητα δύο αντικρουόμενες εκδοχές του παρελθόντος – η αριστερή και η δεξιά. Δύο μυθιστορήματα και μια τηλεοπτική εκπομπή που

Πολέμου ή είναι μια αντίδραση στις νέες προκλήσεις που τίθενται από τη «νέα παγκόσμια τάξη»; Θα επανέλθουμε στο καίριο αυτό ερώτημα στις τελευταίες σελίδες του βιβλίου. Με βάση τα στοιχεία που παρουσιάζονται εδώ, θα υποστηρίξουμε ότι αν και η ρητορική που χρησιμοποιούν και οι δύο πλευρές επαναλαμβάνει ιδεολογικά πρότυπα του Ψυχρού Πολέμου, χρησιμοποιείται ωστόσο για διαφορετικούς σκοπούς και σε διαφορετικά παγκόσμια συμφραζόμενα.

στο βάθος για τους ίδιους!
Τα συμφέροντα των Μεγ. Δυν.

Μνήμη και αφήγηση

Οι μάχες για τη μνήμη σχετικά με την απομάκρυνση των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου περιλαμβάνουν πολωμένες ηγεμονικές αφηγήσεις, στις οποίες οι αντιτιθέμενες πλευρές διεκδικούν εξίσου το μονοπώλιο της «ιστορικής αλήθειας». Τα παιδιά ήταν «πρόσφυγες» ή «όμηροι», «σώθηκαν» ή «απήχθησαν», «μορφώθηκαν» ή «τους έκαναν κατήχηση», «εξελληνίστηκαν» ή «εκσλαβίστηκαν». Κάθε πλευρά επιμένει στη δική της εκδοχή για την ιστορική αλήθεια, και στη διαδικασία αυτή οι ατομικές εμπειρίες που δεν ταιριάζουν σε καμία από τις δύο ηγεμονικές αφηγήσεις «ξεχνιούνται» βολικά και καταδικάζονται στη λήθη.

Πιο σημαντικό είναι ότι αυτός ο πόλεμος της μνήμης έχει αγνοήσει σε μεγάλο βαθμό την προσωπική φωνή των ίδιων των προσφυγόπουλων. Τα παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου, το ίδιο το αντικείμενο των διαμφισβητούμενων αυτών αναμνήσεων, έχουν απεικονιστεί ως «αθώα θύματα» χωρίς κανενός είδους δική τους εμπρόθετη δράση. Οι διάφοροι τρόποι με τους οποίους θυμούνται τις ίδιες τους τις βιωμένες εμπειρίες και το νόημα που αποδίδουν σε αυτές σήμερα έχουν παραλειφθεί ή αποκλειστεί από τις δύο αντιτιθέμενες ηγεμονικές αφηγήσεις που έχουν κυριαρχήσει στον -ακαδημαϊκό και μη- λόγο για το ζήτημα. Και υπάρχει σοβαρός λόγος γι' αυτό. Οι πολύπλοκες, πολυεπίπεδες αναμνήσεις μεμονωμένων προσφυγόπουλων έρχονται συχνά σε αντίθεση με τη μονολιθική αντίληψη της ιστορίας που παρουσιάζεται από τον επίσημο λόγο· υπονομεύουν τις αξιώσεις απόλυτης αλήθειας που προβάλλει ο λόγος αυτός.

Το γεγονός ότι υπάρχουν ανακολουθίες ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική μνήμη δεν σημαίνει ότι πρέπει να διαβάσουμε τις ιστορίες αυτών των παιδιών κυρίως ως αντιθετικές αφηγήσεις οι οποίες αμφισβητούν συνειδητά τις αντίστοιχες ηγεμονικές. Ούτε και υποδηλώνει την ύπαρξη μιας ευκρινούς διχοτομίας ανάμεσα στις επίσημες δημόσιες μνήμες και τις ανεπίσημες ιδιωτικές. Οι αναμνήσεις δεν σχηματίζονται ανεξάρτητα από τα χρονικά και χωρικά συμφραζόμενα μέσα στα οποία διαμορφώνονται. Καθώς οι άνθρωποι προσπαθούν να δώσουν νόημα στη ζωή τους, μπορεί να ενσωματώσουν μέρη των ηγεμονικών αφηγήσεων στις αφηγήσεις ζωής

τους. Μπορεί επίσης να τις «υφαρπάξουν» και να τις χρησιμοποιήσουν ενεργά για δικούς τους, εντελώς διαφορετικούς σκοπούς. Καθώς τα προσφυγόπουλα ενηλικιώνονταν στο Τορόντο, τη Βουδαπέστη, τα Σκόπια και τα χωριά της βόρειας Ελλάδας, άρχιζαν να συμμετέχουν στις δημόσιες αντιπαραθέσεις σχετικά με την πολιτική της μνήμης. Αντίστροφα, οι αντιπαραθέσεις αυτές εισχώρησαν στις ιδιωτικές αφηγήσεις που μας παρουσίασαν τα προσφυγόπουλα κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας.

Σε αυτό το κεφάλαιο εστιάζουμε την προσοχή μας στο ρόλο που παίζει η μνήμη στο σχηματισμό ατομικών υποκειμενικοτήτων –αυτού που η Sherry Ortner αποκαλεί «το σύνολο τρόπων αντίληψης, συναισθήματος, σκέψης, επιθυμίας, φόβου και ούτω καθεξής που κινητοποιούν τα δρώντα υποκείμενα» (2005, 31)– διερευνώντας τις υποκειμενικές αλήθειες που εκφράζονται στις πρωτοπρόσωπες αφηγήσεις των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου. Αυτές οι υποκειμενικές αλήθειες, καθώς και η σύνθετη σχέση τους με τις ηγεμονικές αφηγήσεις που παίζουν καίριο ρόλο στους «πολέμους της μνήμης» που διεξάγονται στο δημόσιο πεδίο, είναι απαραίτητο συμπλήρωμα της πολιτικής της μνήμης στο δημόσιο λόγο, που είναι το αντικείμενο του Κεφαλαίου 9.

Η ανάλυση που κάνουμε σε αυτές τις αφηγήσεις εστιάζει στα κοινότοπα στοιχεία που εμφανίζονται στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζουν τον εαυτό τους οι αφηγητές. Σύμφωνα με τη Luisa Passerini, παρόμοιες μορφές αυτοπαρουσίασης «αποκαλύπτουν πολιτισμικές στάσεις, αντιλήψεις για τον κόσμο και ερμηνείες της ιστορίας, μεταξύ των οποίων και ο ρόλος του ατόμου στην ιστορική διαδικασία» (1987, 19). Διερευνούμε πολιτισμικές θεματικές στις αφηγήσεις ζωής των παιδιών που πήγαν στην ανατολική Ευρώπη και των παιδιών που πήγαν στις παιδοπόλεις, εξετάζοντας τους τρόπους με τους οποίους τα προσφυγόπουλα έχουν δομήσει τις αφηγήσεις τους καθώς και το νόημα που έχουν αποδώσει στις βιωμένες εμπειρίες της ζωής τους. Εντοπίζουμε κοινά μοτίβα μνήμης τόσο μέσα σε καθεμία από αυτές τις ομάδες όσο και αναμεταξύ τους.

Στο πρώτο μέρος, χρησιμοποιούμε προφορικές μαρτυρίες για να αναπλάσουμε το πλήθος των εμπειριών που βίωσαν τα προσφυγόπουλα που απομακρύνθηκαν από τα χωριά τους το 1948. Οι προφορικές αναμνήσεις είναι ένα πολύτιμο συμπλήρωμα των γραπτών πηγών και βοηθούν να καλυφθούν σημαντικά κενά στις γραπτές ιστορικές πηγές. Οι αφηγήσεις αυτές μας επιτρέπουν επίσης να παρατηρήσουμε τη διαδικασία μέσω της οποίας τα ιστορικά δρώντα υποκείμενα κατασκευάζουν νοήματα και ταυτότητες στο παρόν. Εξαιτίας της αμφίσημης φύσης της μνήμης, που κατευθύνεται συγχρόνως προς το παρελθόν και το παρόν, η ερμηνεία αυτών των αφηγήσεων θέτει σημαντικά θεωρητικά ερωτήματα. Μπορούν οι άνθρωποι να ανακαλέσουν στη μνήμη τους εμπειρίες όπως ακριβώς τις έζησαν; Αν όχι, πώς και γιατί μετασχηματίζονται οι εμπειρίες αυτές; Πώς συνδέονται

ΝΑΙ!

οι ατομικές αναμνήσεις με τις μνήμες άλλων ανθρώπων σε μια κοινότητα και με τις επίσημες ηγεμονικές αφηγήσεις για το παρελθόν; Ποια είναι η διαφορά ανάμεσα στην ενθύμηση και την αφήγηση εμπειριών του παρελθόντος; Πώς μπορούμε να εξηγήσουμε το γεγονός ότι ορισμένες πλευρές του παρελθόντος μας ξεχνιούνται ενώ άλλες μένουν μαζί μας με τη μορφή αέναα επαναλαμβανόμενων αναμνήσεων;

Η πρωτοποριακή δουλειά του Maurice Halbwachs έχει ασκήσει σημαντική επίδραση για τους μελετητές που ενδιαφέρονται για την κοινωνική κατασκευή της μνήμης. Σε ένα διάσημο απόσπασμα από το έργο του *Les cadres sociaux de la mémoire* (για την ελληνική μετάφραση βλ. Halbwachs 2013, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*), που εκδόθηκε το 1925, ο Halbwachs επισημαίνει ότι, όταν διαβάζουμε ξανά ως ενήλικοι κάποιο από τα πιο αγαπημένα βιβλία των παιδικών μας χρόνων, μπορεί με έκπληξη να διαπιστώσουμε ότι είμαστε ανίκανοι να βιώσουμε ξανά τις ζωηρές εντυπώσεις που μας είχε προκαλέσει το βιβλίο όταν ήμασταν παιδιά. Ο Halbwachs αποδίδει αυτή την αδυναμία να ξαναζήσουμε τις αρχικές μας εμπειρίες στο γεγονός ότι έχουν εκτοπιστεί από τις μεταγενέστερες εμπειρίες μας και από το σύνολο των ιδεών που έχουμε για την κοινωνία στο παρόν. Η αδυναμία μας να ξαναζήσουμε αυτές τις παιδικές εμπειρίες συνδέεται επίσης με το γεγονός ότι ανήκουμε σήμερα σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες απ' ό,τι όταν ήμασταν παιδιά, και στο γεγονός ότι μπορεί να υπάρχουν άτομα μέσα σε αυτές τις ομάδες (μέλη της οικογένειας, συνάδελφοι ή μέλη κάποιου πολιτικού κόμματος) που έχουν διαφορετικές αντιλήψεις για τον κοινωνικό και φυσικό κόσμο στον οποίο ανήκουν (Halbwachs [1925] 1994, 83-88). Τα σύνολα των ιδεών που έχουν οι κοινωνικές ομάδες είναι αυτό στο οποίο ο Halbwachs αναφέρεται ως «κοινωνικό πλαίσιο της μνήμης».

Η κύρια συμβολή του Halbwachs στη μελέτη της κοινωνικής μνήμης είναι ότι οι άνθρωποι δεν θυμούνται ως μεμονωμένα άτομα, αλλά ως μέλη κοινωνικών ομάδων. Οι ομάδες αυτές παρέχουν το πλαίσιο που καθιστά τα άτομα ικανά να θυμούνται και να ερμηνεύουν το παρελθόν τους. Τόσο οι κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκουμε όσο και τα κοινωνικά πλαίσια που αυτές μας παρέχουν αλλάζουν με το χρόνο. Το νόημα που αποδίδουμε στις παρελθούσες εμπειρίες μας καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την παρούσα μας κατάσταση. Επομένως, η μνήμη είναι επιλεκτική και μεταβλητή. Είναι περισσότερο μια διαδικασία παρά ένα «πράγμα»: μια διαδικασία μέσω της οποίας το παρελθόν αναπλάθεται και διαρκώς ανανεώνεται υπό το πρίσμα των εξελίξεων του παρόντος (Halbwachs 1992, 1994).

Το έργο του Halbwachs για το κοινωνικό πλαίσιο της μνήμης είναι μια χρήσιμη αφετηρία για να προσεγγίσουμε τις αναμνήσεις που περιλαμβάνουν οι αφηγήσεις ζωής των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου. Τα παιδιά που μεταφέρθηκαν στην ανατολική Ευρώπη και εκείνα που στάλθη-

ο άνθρωπος
εξελίχεται
πράγματι
πρωτοπικ
κτά του

και ομά
θυμούνται

καν στις παιδοπόλεις έγιναν μέλη διαφορετικών κοινωνικών ομάδων όταν αποχωρίστηκαν από την οικογένειά τους και τοποθετήθηκαν σε νέο περιβάλλον. Με τον τρόπο αυτό, ήρθαν σε επαφή με διαφορετικά πλαίσια μνήμης. Και για τις δύο ομάδες, οι πολιτικές ιδεολογίες έπαιξαν κεντρικό ρόλο στην καινούργια τους ζωή. Οι εμπειρίες τους αυτές διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό τις αναμνήσεις τους. Δεν πρόκειται, ωστόσο, για μια άμεση, μονόπλευρη διαδικασία. Άνθρωποι από το ίδιο χωριό που πήγαν στο ίδιο παιδικό σταθμό στην ανατολική Ευρώπη ή στην ίδια παιδόπολη μπορεί να έχουν πολύ διαφορετικές αναμνήσεις από τις εμπειρίες τους εκεί, επειδή ο τρόπος με τον οποίο τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης διαμορφώνουν τις ατομικές αναμνήσεις είναι επίσης προϊόν υποκειμενικότητας και ατομικής εμπρόθετης δράσης. Η επίγνωση αυτή καταδεικνύει τη σημασία που έχει η αλληλεπίδραση ανάμεσα στις ατομικές, ιδιωτικές και ανεπίσημες αναμνήσεις, αφενός, και τις συλλογικές, δημόσιες και επίσημες αναμνήσεις, αφετέρου.

Οι προσωπικές αναμνήσεις, ωστόσο, δεν καθορίζονται μόνο από το παρόν, όπως φαίνεται να πιστεύει ο Halbwachs. Πιο πρόσφατες έρευνες έχουν καταδείξει τη σημασία που έχουν τα «πολιτισμικά σενάρια», δηλαδή προϋπάρχουσες πολιτισμικές αφηγήσεις σύμφωνα με τις οποίες τα άτομα νοηματοδοτούν τις εμπειρίες τους και κατασκευάζουν τις αναμνήσεις (Ashplant, Dawson και Roper 2000, 34· Green 2004· Petersen 2005). Αυτά τα πολιτισμικά σενάρια μπορεί να συνδέονται με το άμεσο κοινωνικό περιβάλλον συγκεκριμένων ατόμων, αλλά μπορεί και να περιλαμβάνουν στοιχεία από ηγεμονικές αφηγήσεις που κυκλοφορούν σε ολόκληρο το έθνος. Για παράδειγμα, οι περιγραφές της οθωμανικής πρακτικής του παιδομαζώματος στα σχολικά εγχειρίδια ή οι οικογενειακές ιστορίες για την προπολεμική μετανάστευση στις Ηνωμένες Πολιτείες, μπορεί να έχουν επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο «θυμούνται» τα παιδιά την αναχώρησή τους από το χωριό τους το 1948. Ενώ είναι αλήθεια ότι το παρόν διαμορφώνει το νόημα του παρελθόντος, είναι επίσης αλήθεια ότι το παρελθόν διαμορφώνει το νόημα του παρόντος.

Αυτού του είδους τα πολιτισμικά σενάρια παίζουν σημαντικό ρόλο στο μετασχηματισμό των προσωπικών αναμνήσεων σε δημόσιες αφηγήσεις. Η σχέση ανάμεσα στην εμπειρία, τη μνήμη και την αφήγηση είναι περίπλοκη. Καθορίζεται από μια ένταση ανάμεσα στις βιωμένες και τις αφηγούμενες εμπειρίες (Rosenthal 1995), με άλλα λόγια την ένταση ανάμεσα στον παλιότερο εαυτό ως κοινωνικό δρώντα και τον παρόντα εαυτό ως αφηγητή και δημιουργό μιας συγκεκριμένης βιοματικής ιστορίας (Skultans 1998, xii). Σε αυτόν το μετασχηματισμό, η σχέση ανάμεσα στην εμπειρία και την αφήγηση δεν είναι πάντα ξεκάθαρη. Τα γεγονότα μπορεί να επενδυθούν με νοήματα που δεν είχαν όταν βιώνονταν αρχικά, ή μπορεί να μετασχηματιστούν σε μια μυθική εξιστόρηση που έρχεται σε αντίθεση με την ιστορία, αλλά εκφράζει το νόημα του γεγονότος με υποκειμενικούς όρους (Portelli 1991).

αξι
γουν
επι
των

Επομένως, η αφήγηση μιας βιωμένης ιστορίας γίνεται ένα σημαντικό εργαλείο για τη συγκρότηση της κοινωνικής, της πολιτισμικής και της πολιτικής ταυτότητας του αφηγητή στο παρόν. Αυτό φυσικά είναι πρωτίστως μια ατομική διαδικασία: κάθε αφηγητής κατασκευάζει την ιστορία της ζωής του με τον δικό του τρόπο. Ωστόσο, την ίδια στιγμή οι ιστορίες της ζωής ατόμων με κοινό παρελθόν περιέχουν επίσης επαναλαμβανόμενα θέματα και κοινές μνήμες. Αυτές οι κοινές μνήμες είναι σημαντικά στοιχεία, τα οποία συμβάλλουν ιδιαίτερα στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε τις σημερινές ταυτότητες του αφηγητή και τον τρόπο με τον οποίο διαβάσει το παρελθόν.

Κοινότητες μνήμης

Όπως ακριβώς οι προσωπικές αφηγήσεις παίζουν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση ατομικών ταυτοτήτων, οι αφηγήσεις που διαμορφώνονται στο πλαίσιο κοινωνικών ομάδων συμβάλλουν σημαντικά στη συγκρότηση συλλογικών ταυτοτήτων. Σε περιόδους βίαιης διαταραχής της καθημερινής ρουτίνας, οι κοινές εμπειρίες μπορεί να διαμορφώσουν μια ολόκληρη γενιά, ιδίως μια γενιά τα μέλη της οποίας ζουν τα τραγικά γεγονότα κατά τα χρόνια της ανάπτυξής τους. Η φρίκη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, για παράδειγμα, δημιούργησε μια «κοινότητα εμπειρίας» μεταξύ των νέων στρατιωτών, η οποία τους ξεχώρισε από τις προηγούμενες γενιές.⁴ Ο Halbwachs (1997, 129-30), καθώς και πιο σύγχρονοι μελετητές της μνήμης, έχει ορίσει τις «κοινότητες μνήμης» ως ομάδες ανθρώπων – κάτοικοι ενός χωριού, βετεράνοι ενός πολέμου, επιζώντες μιας σφαγής, κοινότητες εξόριστων – που έχουν κοινές εμπειρίες και διαμορφώνουν τις αναμνήσεις τους μέσα από καθημερινή κατά πρόσωπο αλληλεπίδραση και πράξεις ενθύμησης.⁵

Τα μέλη μιας κοινότητας μνήμης, είτε ζουν πραγματικά μαζί είτε όχι, προσπαθούν να βγάλουν κάποιο νόημα από το παρελθόν και έτσι συμβάλλουν στη συγκρότηση της ταυτότητάς τους μέσω της πράξης της αφήγησης. Με τον τρόπο αυτό, προσπαθούν να εξασφαλίσουν κάποιον έλεγχο πάνω στην ανάμνηση ορισμένων γεγονότων και να νομιμοποιήσουν τις πράξεις τους, τόσο στο παρελθόν όσο και στο παρόν. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, διαχωρίζουν τον εαυτό τους από τους άλλους που δεν έχουν ζήσει τις ίδιες εμπειρίες ή που τις έχουν ερμηνεύσει διαφορετικά. Η συγκρότηση της ταυτότητας, η δημιουργία νοήματος, η διατήρηση των ορίων και η αναγνώριση της κοινότητας είναι κεντρικές έννοιες για τον τρόπο με τον οποίο κατανοούμε τις μνήμες που έχουν κρατηθεί ζωντανές από αυτές τις κοινότητες.

4. Βλ. Mannheim ([1928] 1952), Olick και Robbins (1998, 14) και Winter (1999, 40).

5. Για παραδείγματα αυτής της τοπικής προσέγγισης, βλ. Cappelletto (2005), Van Boeschoten (2005, 2007) και Winter (1999).

Είναι σημαντικό να εστιάσουμε στην πολυφωνική και συχνά αντιφατική φύση των αναμνήσεων που υπάρχουν στην ίδια κοινότητα μνήμης. Αντίθετα απ' ό,τι ισχυρίζεται ο Halbwachs (1997, 129-30) τα μεμονωμένα μέλη μιας κοινότητας μνήμης δεν θυμούνται πάντα τις κοινές τους εμπειρίες με τον ίδιο τρόπο. Στις αφηγήσεις διαφορετικών ατόμων μπορεί να εμφανίζονται εναλλακτικές εκδοχές του παρελθόντος, οι οποίες να αμφισβητούν ή να αντιτίθενται στις «εγκεκριμένες» εκδοχές της ομάδας του αφηγητή. Εφόσον οι αναμνήσεις δεν διαμορφώνονται μόνο από τις κοινές εμπειρίες του παρελθόντος, αλλά και από μεταγενέστερες εμπειρίες, μία αρχική κοινότητα εμπειρίας μπορεί να διασπαστεί σε διαφορετικές υποομάδες και αυτές να εξελιχθούν σε διακριτές κοινότητες μνήμης.

Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε τη διαδικασία μέσω της οποίας σχηματίζονται αυτές οι κοινότητες μνήμης. Όπως έχει δείξει ο Roger Bastide (1970), δεν καθορίζονται όλες οι κοινότητες μνήμης αποκλειστικά σε σχέση με έναν συγκεκριμένο τόπο, ούτε και έχουν σχηματιστεί μόνο από κοινές εμπειρίες. Τα μέλη τους μπορεί να συνδέονται μεταξύ τους μέσω υπερεθνικών δεσμών, σχηματίζοντας μια κοινότητα συμφερόντων, σκέψεων ή αισθημάτων (Connerton 1989, 37). Ιδιαίτερα συναφείς στο πλαίσιο αυτό είναι οι θεωρητικές συνεισφορές του Arjun Appadurai για τις πολιτισμικές συνέπειες της παγκοσμιοποίησης. Στο *Modernity at Large* (1996, 1-23), ο Appadurai πραγματεύεται τη δημιουργία «κοινοτήτων συναισθήματος» που επεκτείνονται πέρα από τα όρια του έθνους-κράτους, τον αυξημένο ρόλο του φαντασιακού ως κοινωνικής πρακτικής και το σχηματισμό «δημόσιων σφαιρών στη διασπορά». Σε αυτό το νέο περιβάλλον, οι κοινότητες μνήμης μπορεί να μετασχηματιστούν σε παγκόσμιες «φαντασιακές κοινότητες» (Anderson 1992).

Εδώ διαχωρίζουμε δύο διαφορετικούς αλλά συχνά επικαλυπτόμενους τύπους κοινοτήτων μνήμης – τις βιωματικές κοινότητες μνήμης και τις πολιτικές κοινότητες μνήμης – που η καθεμία σχετίζεται με διαφορετικά είδη αφήγησης, λειτουργεί σε διαφορετικά πεδία και έχει διαφορετικούς στόχους. Στις βιωματικές κοινότητες μνήμης, οι αφηγήσεις δομούνται κυρίως στη βάση της βιωμένης εμπειρίας, διαμορφώνονται από ιδιώτες δρώντες σε περιβάλλον προσωπικών κοινωνικών σχέσεων (οικογενειακές συναθροίσεις, συναντήσεις ομάδων ή συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας) και πρόθεσή τους είναι να βγάλουν νόημα από τη ζωή των αφηγητών. Στις πολιτικές κοινότητες μνήμης, οι αφηγήσεις διαμορφώνονται κυρίως από πολιτικές ιδεολογίες, μεταδίδονται σε δημόσιους χώρους (τελετές μνήμης, εκθέσεις, συνέδρια, ιστότοποι ή λίστες ηλεκτρονικής συζήτησης) και έχουν στόχο την πολιτική δράση στο παρόν. Στη μελέτη της για δύο ομάδες Ιταλών από τη βόρεια Γιουγκοσλαβία, οι οποίες στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο χωρίστηκαν και η μία μετανάστευσε στην Ιταλία ενώ η άλλη παρέμεινε στη Γιουγκοσλαβία, η Pamela Ballinger τις χαρακτηρίζει ως δύο κοινότητες που

«(ανα)συγκροτούνται διαρκώς μέσα από πρακτικές ενθύμησης και διαμάχες για την ιστορία, τις οποίες οι δρώντες διατυπώνουν με όρους μοναδικής και αποκλειστικής ιστορικής αλήθειας» (2003, 268). Με άλλα λόγια, οι πολιτικές κοινότητες μνήμης διαμορφώνονται από το παρελθόν όπως αυτό αναπλάθεται στο πλαίσιο ενός πολιτικοποιημένου παρόντος, και όχι από το παρελθόν όπως αυτό αναπλάθεται από κοινές προσωπικές εμπειρίες.

Τα μέλη βιωματικών κοινοτήτων μνήμης δημιουργούν κλειστά κοινωνικά δίκτυα μεταξύ τους για να μοιράζονται τις αναμνήσεις και τις εμπειρίες τους. Ο Jay Winter (1999) χρησιμοποιεί τη μεταφορά της «φανταστικής συγγένειας» και της «οικογένειας της ενθύμησης» για να περιγράψει τους δεσμούς που ένωναν τους επιζώντες του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου επιστρατεύουν επίσης τη γλώσσα της συγγένειας για να περιγράψουν τους δεσμούς τους με τα υπόλοιπα προσφυγόπουλα· συχνά λένε, «Είμαστε όλοι αδέρφια». Τα ελληνόπουλα από την περιοχή του Έβρου που μεγάλωσαν στην ανατολική Γερμανία συναντιούνται κάθε καλοκαίρι στο χωριό Δαδιά, στη Θράκη. Ένα από αυτά είναι η Ελένη Μυλωνά. Όταν μιλούσε για τη συνάντησή στα Δαδιά, περνούσε από τα ελληνικά στα γερμανικά, τη γλώσσα που της θυμίζει το στενό δεσμό που αισθάνεται με τα άλλα προσφυγόπουλα με τα οποία μεγάλωσαν μαζί στη Γερμανία. «Είμαστε πιο κοντά σε αυτούς τους ανθρώπους. Μπορούμε να τους μιλήσουμε, να τους πούμε πράγματα που μόνο εμείς καταλαβαίνουμε. Είναι επειδή είχαμε τις ίδιες εμπειρίες, την ίδια μοίρα. Δεν ήταν καλή μοίρα [...] αλλά τα καταφέραμε κάπως στη ζωή μας και είμαστε ικανοποιημένοι».

Η Μάρε Κόντοβα, προσφυγοπούλα μακεδονικής καταγωγής που σήμερα είναι καθηγήτρια εφαρμοσμένων μαθηματικών στο πανεπιστήμιο Κύριλλου και Μεθόδιου στα Σκόπια, έβλεπε μερικές πρόσφατες φωτογραφίες μετρία ελληνίδες «αδερφές» της με τις οποίες είχε ζήσει σε ένα οικοτροφείο στην Πολωνία. Μία τους ζει ακόμα στην Πολωνία· οι άλλες δύο ζουν στον Καναδά και τη Βουλγαρία. Αλληλογραφούν μεταξύ τους πάνω από σαράντα χρόνια, συνήθως στα πολωνικά. Οι τρεις από τις τέσσερις κοπέλες είχαν χάσει τον πατέρα τους στον Εμφύλιο. Η Μάρε μας εξήγησε –μισο-αγγλικά, μισο-ελληνικά– πώς η στήριξη που έπαιρναν η μία από την άλλη ένωσε τις ζωές τους για πάντα.

[Αγγλικά] Δεν μας έλειπαν τόσο οι γονείς μας. Όλα τα παιδιά ήταν αδερφοί κι αδερφές μου, όλα μαζί. Επειδή ήμασταν τόσα πολλά, ήμασταν δυνατά. Επιζήσαμε· παραμείναμε φυσιολογικά. [Γυρνάει στα ελληνικά] Μπορώ εγώ να μιλάω με αυτά τα κορίτσια γι αυτά που περάσαμε και τα καταλαβαίνουν. Κανείς άλλος δεν μπορεί να τα καταλάβει. Και δεν μπορείτε να ανοίξετε την καρδιά σας σε κάθε έναν.

Οι περιγραφές αυτές περιέχουν διάφορες θεματικές που ορίζουν την Ελένη και τη Μάρε ως μέλη μιας συγκεκριμένης κοινότητας μνήμης. Και οι δύο γυναίκες τονίζουν την ταυτότητά τους ως προσφυγόπουλα. Αν και έχουν διαφορετική εθνική ταυτότητα και μιλούν διαφορετική γλώσσα, χρησιμοποιούν τις ίδιες σχεδόν λέξεις για να διαχωρίσουν τον εαυτό τους από τους άλλους που «δεν καταλαβαίνουν» επειδή δεν είχαν τις ίδιες παιδικές εμπειρίες. Και οι δύο γυναίκες λένε ότι οι κοινές εμπειρίες της παιδικής τους ηλικίας έπαιξαν καίριο ρόλο για να αποκτήσει η ζωή τους το νόημά της. Ενώ η Ελένη εντοπίζει το νόημα αυτό στην ικανότητα των παιδιών να ξεπεράσουν μια τραγική μοίρα και να ζήσουν μια παραγωγική ζωή, η Μάρε τονίζει τη δύναμη με την οποία κατάφεραν να επιζήσουν από την απώλεια ενός γονιού και να ζήσουν μια «φυσιολογική» ζωή. Επισημαίνοντας ότι η ζωή τους ήταν πλήρης νοήματος παρ' όλες τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν, η Ελένη και η Μάρε επιδιώκουν να αναγνωριστεί ότι η απόφαση των γονιών τους να τις στείλουν στην ανατολική Ευρώπη ήταν λογική και σωστή. Τέλος, μέσα από τους δεσμούς τους οποίους αισθάνονται για ανθρώπους διαφορετικής εθνικότητας, καθώς και μέσα από τις διαφορετικές γλώσσες που μιλάνε, οι ιστορίες της Ελένης και της Μάρε μας δείχνουν ότι οι κοινότητες μνήμης στις οποίες ανήκουν είναι υπερεθνικές και διασπορικές ως προς το εύρος τους.

Οι προσωπικές αφηγήσεις των προσφυγόπουλων περιλαμβάνουν αναμνήσεις που βασίζονται σε εμπειρίες τις οποίες μοιράστηκαν στα χρόνια της ανάπτυξής τους – φυγή, χωρισμός, επαναπατρισμός και μετανάστευση. Οι αναμνήσεις αυτές, ωστόσο, βασίζονται επίσης σε ισχυρούς δεσμούς μεταξύ συνομηλίκων, που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της ζωής τους στα οικοτροφεία. Με αυτή την έννοια, μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκουν σε μια κοινότητα εμπειρίας, όπως οι νεαροί στρατιώτες του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Ωστόσο, δεν ανήκουν όλα αυτά τα προσφυγόπουλα και στην ίδια κοινότητα μνήμης. Όταν τα προσφυγόπουλα έγιναν ενήλικοι και έφυγαν από τα οικοτροφεία όπου είχαν μεγαλώσει, η αρχική τους κοινότητα εμπειρίας μετεξελίχθηκε σε πολλαπλές κοινότητες μνήμης, καθώς εντάσσονταν σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και επεξεργάζονταν εκ νέου τις αναμνήσεις τους σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια μνήμης.

Οι εμπειρίες που μοιράστηκαν αυτοί οι πρόσφυγες ως παιδιά δημιουργήσαν τους δεσμούς που τους συνδέουν ως ενήλικα μέλη μιας αρχικής κοινότητας εμπειρίας. Οι δεσμοί αυτοί έκαναν ανθρώπους όπως η Ελένη Μυλωνά να πηγαίνουν στις συναντήσεις πρώην προσφυγόπουλων στη Δαδιά· μεταμόρφωσαν καφενεία σε μικρά ορεινά χωριά σε «Πύργους της Βαβέλ», με κάθε τραπέζι να μιλάει και άλλη ανατολικοευρωπαϊκή γλώσσα. Οι δεσμοί αυτοί έκαναν επίσης επαναπατρισμένους που ζούσαν στην Αθήνα ή στη Θεσσαλονίκη να επιστρέφουν κάθε καλοκαίρι στα χωριά τους και να περνάνε τη μία βραδιά μετά την άλλη κουβεντιάζοντας για τα παιδικά

τους χρόνια στην Πολωνία και την Τσεχοσλοβακία (Van Boeschoten 2005). Στην πραγματικότητα, οι κοινές παιδικές εμπειρίες επέτρεψαν στα προσφυγόπουλα να αποδεχτούν άλλους πρόσφυγες τους οποίους δεν είχαν ξαναδεί και που ζούσαν στην άλλη πλευρά του κόσμου ως μέλη της ίδιας κοινότητας μνήμης. Με τον τρόπο αυτό, η αρχική κοινότητα εμπειρίας μετασχηματίστηκε σε πολλές υπερεθνικές κοινότητες μνήμης.

Εντούτοις, δεν ανήκουν όλα τα προσφυγόπουλα σε αυτές τις κοινότητες μνήμης. Για κάποια, το προσφυγικό τους παρελθόν δεν σχετίζεται πια με τη σημερινή τους ταυτότητα· μπορεί ακόμα και να εκλαμβάνεται ως πηγή αμηχανίας. Ορισμένα από τα αγόρια που επαναπατρίστηκαν νωρίς μετακόμισαν στην Αθήνα και έγιναν μέλη μιας κοινότητας οικοδόμων· άλλοι μετανάστευσαν στο εξωτερικό και έγιναν μέλη μιας κοινότητας διασποράς. Ανάμεσα σε εκείνους που επέστρεψαν στην Ελλάδα, κάποιοι έχουν ενσωματωθεί πλήρως στην ελληνική κοινωνία και φαίνεται πως γύρισαν οριστικά τη σελίδα του προσφυγικού τους παρελθόντος. Άλλα προσφυγόπουλα που παρέμειναν στην ανατολική Ευρώπη επέλεξαν να «ξεχάσουν» την παλιά τους σχέση με το ΚΚΕ μετά την πτώση του κομμουνισμού και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.

Η άρση του Σιδηρού Παραπετάσματος και η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση έδωσε στα πρώην προσφυγόπουλα νέες ευκαιρίες να δημιουργήσουν υπερεθνικές επιχειρήσεις στο πεδίο του εμπορίου και του τουρισμού. Στο πλαίσιο αυτό, η κατοχή ελληνικού αντί ανατολικοευρωπαϊκού διαβατηρίου ή μιας άδειας διέλευσης λόγω προσφυγικού στάτους έγινε σαφές πλεονέκτημα. Από τη δεκαετία του 1990, η ελληνική κυβέρνηση, ανησυχώντας για τον ολοένα και μεγαλύτερο αριθμό μεταναστών που μπαίνουν στη χώρα, έχει ενισχύσει τις προσπάθειές της να βελτιώσει τους δεσμούς της με τα εκατομμύρια Έλληνες που ζουν στο εξωτερικό. Οι πρώην πολιτικοί πρόσφυγες αντιμετωπίζονται σήμερα ως μέλη της ευρύτερης κοινότητας του «απόδημου ελληνισμού». Μερικά προσφυγόπουλα που ζούσαν στην ανατολική Ευρώπη δελεάστηκαν από τα υλικά πλεονεκτήματα που σχετίζονταν με αυτή τη νέα ταυτότητα και επομένως ενδιαφέρονταν λιγότερο να διατηρήσουν την επαφή τους με μια κοινότητα μνήμης που εστιάζει στο προσφυγικό τους παρελθόν.

Τα παιδιά που πέρασαν ένα μέρος της παιδικής τους ηλικίας στις παιδοπόλεις έχουν δείξει μικρότερη τάση να σχηματίζουν κοινότητες μνήμης. Αν και σηματοδεύτηκαν επίσης βαθιά από τις εμπειρίες τους κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και ανέπτυξαν επίσης ισχυρούς δεσμούς μεταξύ τους, τα περισσότερα παιδιά πέρασαν ένα μικρό μόνο διάστημα στις παιδοπόλεις. Παρά το γεγονός ότι ο Έρανος της Βασίλισσας τα παρότρυνε να παραμείνουν στα χωριά τους μετά την επιστροφή τους, πολλοί πρώην τρόφιμοι των παιδοπόλεων αποφάσισαν να μεταναστεύσουν στην Αθήνα ή στο εξωτερικό, όπου οι παιδικές τους αναμνήσεις από τις παιδοπόλεις δεν έπαιζαν πια κά-

ποιο ρόλο. Ο σχηματισμός κοινοτήτων μνήμης ανάμεσα σε αυτά τα παιδιά εμποδίστηκε επίσης από το γεγονός ότι σήμερα οι παιδοπόλεις συσχετίζονται με τα ορφανοτροφεία και τη φτώχεια. Με τον τρόπο αυτό, η ταυτότητα του πρώην «παιδοπολίτη» στιγματίστηκε. Για τους επιτυχημένους επαγγελματίες, η παιδική εμπειρία της παιδόπολης συχνά δεν είχε πια κάποια σχέση με τη σημερινή τους ζωή· ήταν μια εμπειρία που προτιμούσαν να ξεχάσουν. Άλλοι, ωστόσο, έχουν καλές αναμνήσεις από την περίοδο που πέρασαν στις παιδοπόλεις και αισθάνονται ακόμα ότι συνδέονται με τους ανθρώπους με τους οποίους μοιράστηκαν αυτό το σημαντικό κομμάτι της ζωής τους.

Αφηγήσεις εμπειρίας

Ένας τρόπος με τον οποίο συγκροτούμε την υποκειμενικότητά μας ως εαυτό με νόημα είναι μέσα από τη σύνθεση αφηγήσεων για τη ζωή μας που βασίζονται σε επαναλαμβανόμενα θέματα και αναμνήσεις. Ο Maurice Halbwachs είδε τις επαναλαμβανόμενες αναμνήσεις σαν τα τούβλα με τα οποία χτίζουμε την ταυτότητά μας. Ενώ οι εμπειρίες στις οποίες βασίζονται οι αναμνήσεις αυτές παραμένουν ίδιες, το νόημά τους μπορεί να αλλάξει μαζί με την ταυτότητά μας. Οι αναμνήσεις αυτές θυμίζουν αρχαίες πέτρες που έχουν ενσωματωθεί σε καινούργια κτίρια (Halbwachs [1925] 1994, 89). Με αυτή την έννοια, τα μοτίβα μνήμης που αναλύονται εδώ αντικατοπτρίζουν τα νοήματα που απέδιδαν οι αφηγητές σε προηγούμενες εμπειρίες τους σε συγκεκριμένη στιγμή της ζωής τους: στο γύρισμα του 21ου αιώνα, σε μια εποχή κατά την οποία οι περισσότεροι πλησίαζαν στο τέλος της επαγγελματικής τους ζωής και σε μια συγκυρία όπου τα γεγονότα που είχαν ζήσει ήταν ζήτημα έντονου δημόσιου διαλόγου.

Με δεδομένη την επαναληπτικότητά τους, το συμβολικό τους νόημα και την επιτελεστική τους φύση, αυτές οι επανερχόμενες θεματικές θα μπορούσαν να ονομαστούν «σχήματα» [tropes] (Fernandez 1986) που αναφέρονται στις εμπειρίες που χρησιμοποιούν οι αφηγητές για να δώσουν νόημα στη ζωή τους. Πιο συγκεκριμένα, αποτελούν αυτό που ο John Borneman (1992) αποκαλεί «βιωματικά σχήματα», έννοια που εισήγαγε για να αναλύσει τις προσωπικές ιστορίες δύο γενεών κατοίκων του Ανατολικού και του Δυτικού Βερολίνου. Η προσέγγιση αυτή είναι ιδιαίτερα κατάλληλη για την ανάλυση των αφηγήσεων ζωής των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου, χάρη στον τρόπο με τον οποίο ο Borneman συνδέει αυτά τα βιωματικά σχήματα τόσο με τις ηγεμονικές ηγεμονικές αφηγήσεις όσο και με την έννοια της γενιάς.

Τα σχήματα αγγίζουν το πλήρες τους νόημα όχι σε ατομικό επίπεδο, αλλά ως τμήμα της Γκεστάλτ μιας ολόκληρης γενιάς. Επειδή και τα ίδια

έχουν ακαθόριστο νόημα, η δυνητική τους πολυφωνικότητα επιτρέπει σε διαφορετικά άτομα με ανόμοιες εμπειρίες να χρησιμοποιούν το ίδιο σχήμα για να διαμορφώσουν μια αφήγηση ζωής. Μόνο όμως λόγω της σχέσης τους με την ολότητα μιας ζωής, με την εξέλιξή τους σε πλοκή μέσα στο χρόνο, αποκτούν νόημα μέσω της τακτικής αναφοράς σε ηγεμονικές αφηγήσεις (Borneman 1992, 7, η υπογράμμιση στο πρωτότυπο).

Οι αφηγήσεις ζωής στις οποίες βασίζεται αυτό το βιβλίο παρουσιάζονται σαν ταξίδι, ένα ταξίδι στο χρόνο και το χώρο, με αφετηρία και τέρμα. Το τέλος αυτού του ταξιδιού –το παρόν, το σημείο στο οποίο γίνεται η αφήγηση της ιστορίας– παίζει κεντρικό ρόλο για τη διαμόρφωση της αφήγησης, επειδή είναι το πρίσμα μέσα από το οποίο ερμηνεύεται ολόκληρη η ιστορία. Μια ιστορία γεμάτη πόνο και οδύνη μπορεί να έχει αίσιο τέλος ή μπορεί να ειπωθεί σαν μια ιστορία απώλειας και αποτυχίας. Στη διάρκεια αυτού του ταξιδιού υπάρχουν σταυροδρόμια – σημεία στα οποία χρειάστηκε να παρθούν δύσκολες αποφάσεις. Υπάρχουν επίσης σημαντικά εστιακά σημεία –αντικείμενα, συναισθήματα, σχέσεις εξουσίας, και στιγμές αναστοχασμού– που συγκροτούν αυτές τις ιστορίες ζωής σε συνεκτικές αφηγήσεις, ενσωματώνοντας σε αυτές τις εμπειρίες που τα προσφυγόπουλα θεωρούν σημαντικές στη ζωή τους. Εξαιτίας του σημαντικού ρόλου που παίζουν οι κοινές εμπειρίες –που συχνά εκφράζονται με «βιωματικά σχήματα»– στις ατομικές ιστορίες ζωής, ονομάζουμε τις αφηγήσεις αυτές «αφηγήσεις εμπειρίας». Εδώ θα αναλύσουμε τέσσερις επαναλαμβανόμενες θεματικές που αποτελούν αντίστοιχα εστιακά σημεία. Επιχειρούμε να μεταδώσουμε το βαθύτερο νόημα κάθε θεματικής δείχνοντας πώς μικρά στιγμιότυπα από τις ιστορίες αυτές «συνομιλούν» με ευρύτερα ζητήματα (Geertz 1973, 23). Επισημαίνουμε αν οι θεματικές αυτές εμφανίζονται μόνο σε μία κοινότητα μνήμης (παιδιά που στάλθηκαν στην ανατολική Ευρώπη ή παιδιά που πήγαν στις παιδοπόλεις) ή και στις δύο. Τέλος, συνδέουμε το βαθύτερο νόημα κάθε θεματικής με τις αμφισβητούμενες αφηγήσεις που κυριαρχούν στον δημόσιο λόγο για το παιδομάζωμα.

Ιστορίες αναχώρησης

Οι ιστορίες αναχώρησης παίζουν πρωτεύοντα ρόλο στις αφηγήσεις των προσφυγόπουλων, επειδή το νόημα που αποδίδουν στις καίριες αυτές στιγμές συνδέεται με τον τρόπο με τον οποίο αναστοχάζονται σήμερα τη συνολική πορεία της ζωής τους. Οι αφηγητές χρησιμοποιούν δύο διαφορετικούς αφηγηματικούς μηχανισμούς για να συνδέσουν τις αναμνήσεις της αναχώρησης με τη σημερινή τους ταυτότητα. Ο πρώτος περιλαμβάνει το αφηγηματικό σχήμα «τα τελευταία λόγια της μάνας» και εμφανίζεται στις

αφηγήσεις των παιδιών που πήγαν στην ανατολική Ευρώπη και των παιδιών που πήγαν στις παιδοπόλεις. Τα προσφυγόπουλα θυμούνται ότι η μητέρα τους τους είπε να μορφωθούν, να γυρίσουν στην Ελλάδα ή να μην ξαναπατήσουν ποτέ στο χωριό. Σε ορισμένες περιπτώσεις, τα τελευταία λόγια της μάνας παρουσιάζονται σαν να «προγραμματίζουν» ολόκληρη την πορεία της μετέπειτα ζωής τους, προβλέποντας ένα ταξίδι που θα τα έπαιρνε από την παραδοσιακή ζωή του χωριού και θα τα οδηγούσε στον σύγχρονο αστικό κόσμο. Σε άλλες περιπτώσεις, τα τελευταία λόγια της μάνας χρησιμοποιούνται για να δικαιολογήσουν τη σημερινή εθνική ταυτότητα του αφηγητή. Για παράδειγμα, δύο πρόσφυγες με ισχυρή μακεδονική ταυτότητα, ένας που είχε σταλεί σε παιδόπολη και ένας σε παιδικό σταθμό στη Ρουμανία, δεν ξέχασαν ποτέ τα τελευταία λόγια που τους είχε πει η μητέρα τους: «Μην τους αφήσεις να σε ξαναπλάσουν» και «Μην ξεχάσεις τη γλώσσα σου!» (Για το πρώτο παράδειγμα, βλ. την αφήγηση του Τράιαν Δημητρίου στο κεφάλαιο 6).

Αυτά τα «τελευταία λόγια», ειπωμένα μάλλον σε χαώδεις και φορτισμένες συνθήκες, αποκτούν καινούργιο νόημα αργότερα στη ζωή των προσφυγόπουλων, τα οποία τα ερμηνεύουν ως αποφασιστικής σημασίας συμβουλές για το μέλλον τους ή ως τις τελευταίες οδηγίες τις οποίες έπρεπε να εκπληρώσουν. Έτσι, οι αφηγήσεις της αναχώρησης χρησιμοποιούνται από τα προσφυγόπουλα για να στοχαστούν εάν η ζωή τους πέτυχε τους στόχους που τους είχε προδιαγράψει η μητέρα τους όταν έφευγαν από το χωριό τους. Σε κάθε περίπτωση, η ανακαλούμενη αναχώρηση αποκτά καινούργιο νόημα, ένα νόημα που δεν είχε το 1948. Σύμφωνα με τη νέα αυτή ερμηνεία, τα προσφυγόπουλα δεν έφυγαν από τα χωριά τους για να γλιτώσουν από τη βία του Εμφυλίου· έφυγαν για να αποκτήσουν ένα καινούργιο μέλλον σε νέους και πολύ διαφορετικούς κόσμους.

Ένας δεύτερος αφηγηματικός μηχανισμός συνδέει με διαφορετικό τρόπο αυτές τις σκηνές της αναχώρησης με το παρόν. Αντί να υπάρχουν μέσα σε ιστορίες αυτόβουλης δράσης, οι αναχωρήσεις αυτές συνδέονται με την ιδέα της μοίρας. Σύμφωνα με τον αφηγηματικό σχήμα αυτό, οι αφηγητές στηρίζονται έντονα σε αναμνήσεις προηγούμενων γενεών για συγγενείς που μετανάστευσαν από τα απομονωμένα ορεινά χωριά και που η μοίρα τους ήταν να μην επιστρέψουν ποτέ. Στην περίπτωση των παιδιών του Εμφυλίου, ωστόσο, αυτή η παραδοσιακή έννοια της μοίρας επανερμηνεύεται από τους αφηγητές και αποκτά καινούργιο νόημα, το οποίο συνδέεται με το παρόν τους.

Η Στόγια Τσάποφσκα, μια μακεδόνισσα που ζει στα Σκόπια και δεν της επιτράπηκε ποτέ να επιστρέψει στην Ελλάδα, μας περιέγραψε πώς η ίδια και οι φίλες της έχωναν τα χέρια τους στη λάσπη και άφηναν το αποτύπωμά τους στην πόρτα του σπιτιού τους, όταν έφευγαν από το χωριό τους κοντά στην Καστοριά, μαζί με άλλα 150 παιδιά. Χρόνια αργότερα, η αδερφή

η ξετι
είτα
μέσα
παραδ
των 167
χιλιε

της Στόγιας, που είχε παραμείνει στο χωριό, της είπε ότι συχνά η γιαγιά τους φιλούσε τα αποτυπώματα κι έκανε το σταυρό της, σαν να προσκυνούσε κάποια εικόνα αγίου στην εκκλησία. Η Στόγια θυμόταν επίσης κι ένα άλλο περιστατικό, λίγο πριν φύγει από το χωριό.

Τέσσερα κοριτσάκια που είμαστε στο χωριό, εγώ, η Αγάπη, η Ελένη, και η Ξανθίππη, ανεβήκαμε στο καμπαναριό πάνω και τραγουδήσαμε ένα τραγούδι «Φεύγουνε τ' αδέρφια μας από τα χωριά», στα μακεδόνικα (Ζμπόγκουμ μάϊκα, ζμπόγκουμ τάτκο). Και όταν μας ακούγανε να τραγουδάμε, μαζεύτηκαν οι μανάδες μας κάτω από το καμπαναριό. Όταν κατεβήκαμε, λέει «Γιατί ανεβήκατε τόσο ψηλά;» Και λέμε «Για να δούμε για τελευταία φορά το χωριό μας». «Πώς τελευταία;» λέει, «θα γυρίσετε, πουλάκια μας» λέει, «θα πάτε μόνο, για κάμποσες μέρες, για κάμποσους μήνες, θα γυρίστε όταν τελειώσει ο πόλεμος». Ούτε μια γύρισε στο χωριό! Η μία είναι τώρα στο Κίεβο, η άλλη στον Καναδά, η άλλη στην Πολωνία, εγώ εδώ. Από άκρη σε άκρη.

Το βράδυ πριν φύγουν, η γιαγιά της Στόγιας είπε στα εννέα μέλη του σπιτικού να καθίσουν να φάνε μαζί, σαν οικογένεια, για τελευταία φορά. Η μητέρα της Στόγιας είπε, «Τι τελευταία φορά; Θα γυρίσουνε πάλι!» Η γιαγιά απάντησε, «Ποιός ξέρει; Όποιος έφυγε, δεν γύρισε καμιά φορά». Και είχε δίκιο. Κανένας από την οικογένειά της δεν γύρισε ποτέ. Έζησε μόνη της στο χωριό μέχρι που «πέθανε από καημό», πολλά χρόνια αργότερα. Το πρωινό που έφυγε η Στόγια, ο σκύλος της ο Μούρτζιος την ακολούθησε μέχρι τα σύνορα. Δύο μέρες αργότερα, ο Μούρτζιος πέθανε. Μετά από πολλά χρόνια, καθώς θυμήθηκε το θάνατο του σκύλου, η Στόγια μας είπε, «Μπορεί κι αυτό από τον καημό να πέθανε, σαν τη γιαγιά μου την καημένη».

Η περιγραφή της Στόγιας Τσάποφσκα για την αναχώρησή της από το χωριό είναι οργανωμένη σε τέσσερα επεισόδια, που το καθένα προοιωνίζεται την «αδύνατη επιστροφή», θέμα που κυριαρχεί και στη σημερινή συνθήκη της ζωής της. Η Στόγια και οι φίλες της αφήνουν τα αποτυπώματα των χεριών τους στην πόρτα του σπιτιού τους· σκαρφαλώνουν στο καμπαναριό για να δούνε για τελευταία φορά το χωριό τους· η Στόγια τρώει το «τελευταίο γεύμα» που ετοιμάζει η γιαγιά της· και ο σκύλος της πεθαίνει από καημό, όπως αρκετά χρόνια αργότερα και η γιαγιά της. Υπάρχει μια έντονη αίσθηση του μοιραίου, που διαπερνά ολόκληρη την ιστορία. Όλα τα πρόσωπα, συμπεριλαμβανομένου του σκύλου, παρουσιάζονται σαν να γνωρίζουν ότι η μοίρα της Στόγιας είναι να μην επιστρέψει ποτέ στο χωριό. Η ιστορία της Στόγιας μεταδίδει μια αίσθηση αδυναμίας που συνηχεί με την ηγεμονική αφήγηση της μακεδονικής πολιτικής κοινότητας μνήμης, η οποία προσπαθεί να μεταδώσει τη θεματική της θυματοποίησης μέσα από μια

θρησκευτική εικονοποιία που περιλαμβάνει διωγμούς και θυσίες αθώων. Στην προσωπική αφήγηση της Στόγιας, ωστόσο, οι θρησκευτικές μεταφορές μεταδίδουν μια αίσθηση θυματοποίησης που συνδέεται άμεσα με την εμπειρία της ως προσφυγόπουλου. Το «τελευταίο γεύμα» που ετοιμάζει η γιαγιά της φέρνει στο νου την εικόνα του Μυστικού Δείπνου, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που και η αίσθηση της προδοσίας που ένιωσαν τα προσφυγόπουλα όταν συνειδητοποίησαν ότι δεν θα γυρνούσαν σύντομα στα σπίτια τους φέρνει στο νου την προδοσία του Χριστού από τον Ιούδα. Τέλος, η συμμετοχή του σκύλου στην ανθρώπινη λύπη ταυτίζει τη φύση με τον πολιτισμό και ενισχύει το νόημα της ανθρώπινης οδύνης.

Η αίσθηση του μοιραίου που δίνουν αυτές οι ιστορίες αναχώρησης δεν είναι ισοδύναμη με την αναπόδραστη λειτουργία του πεπρωμένου. Είναι μια πολύ πιο εύπλαστη έννοια, γιατί στο τέλος η μοίρα μπορεί να αμφισβητηθεί ή ακόμα και να ξεπεραστεί από την ανθρώπινη δράση.⁶ Ο Μάκης Νιτσίου, μακεδονόφωνο προσφυγόπουλο με ελληνική εθνική ταυτότητα, μας είπε πως όταν έφυγε από το χωριό του εκτέλεσε ένα παλιό τελετουργικό που γινόταν για την αναχώρηση των μεταναστών που φύγουν για το μακρύ ταξίδι τους σε άγνωστες χώρες. Την ημέρα που έφυγε για την Ουγγαρία, η μητέρα του τού ζήτησε να πατήσει σε μια σκάφη γεμάτη με νερό, ώστε να εξασφαλίσουν ότι κάποτε θα γυρνούσε στο χωριό. Ο Μάκης υπάκουσε την επιθυμία της, αποδεχόμενος έτσι τη μοίρα που όριζε το έθιμο, ότι κάποτε θα γυρνούσε στο χωριό του. Ωστόσο, πολλά χρόνια αργότερα, όταν απέκτησε ελληνικό διαβατήριο, αποφάσισε να αφήσει τη μοίρα του και να παραμείνει στην Ουγγαρία, όπου ζει μέχρι σήμερα.

Αυτή η εστίαση στην εμπρόθετη δράση των ίδιων των παιδιών, καθώς και στο αφηγηματικό σχήμα των «τελευταίων λέξεων» της μητέρας, κοινό στοιχείο στις προσωπικές αφηγήσεις των παιδιών που πήγαν στην ανατολική Ευρώπη, έρχεται σε οξεία αντίθεση με τις ηγεμονικές αφηγήσεις τόσο της αριστεράς όσο και της δεξιάς, στις οποίες τα προσφυγόπουλα παρουσιάζονται αντίθετα σαν παθητικά θύματα της μοίρας.

Οι πρόσφυγες και ο υλικός κόσμος

Μια άλλη κεντρική θεματική στις αφηγήσεις ζωής των προσφυγόπουλων του Εμφυλίου είναι η σημασία που αποδίδεται στα υλικά αντικείμενα και

6. Ο Michael Herzfeld (1987, 34) έχει παρατηρήσει ότι στον ελληνικό πολιτισμό, το δικαίωμα να αντιστέκεται κανείς στα σχέδια της μοίρας θεωρείται το ουσιωδέστερο χαρακτηριστικό του ανθρώπου. Η στάση αυτή διαφέρει πολύ από την κοινοτοπή έννοια της «μοιρολατρίας», κατά την οποία οι άνθρωποι είναι ανίκανοι να αλλάξουν μελλοντικά γεγονότα που έχουν προδιαγραφεί με θεϊκό τρόπο.

τις αισθητηριακές εμπειρίες. Η θεματική αυτή είναι χαρακτηριστική στις παιδικές αναμνήσεις γενικότερα, καθώς τα παιδιά βιώνουν το περιβάλλον τους με τις αισθήσεις τους και όχι μέσω της αφηρημένης σκέψης σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι οι ενήλικοι. Φανερώνει ακόμα το γεγονός ότι ορισμένες αναμνήσεις γίνονται «σωματοποιημένες» όταν εγγράφονται στο σώμα και όχι στο μυαλό (Connerton 1989· Seremetakis 1996).

Σύμφωνα με τον Halbwachs (1997, 193), τα υλικά αντικείμενα που μας περιστοιχίζουν στην καθημερινή μας ζωή αποτελούν σημαντικά συστατικά τόσο των αναμνήσεών μας όσο και της προσωπικής μας ταυτότητας, επειδή είναι απαραίτητα για τη δημιουργία σταθερότητας και συνέχειας. Αυτή η γνώση μας επιτρέπει να εξηγήσουμε γιατί ένα από τα πιο κοινά βιωματικά αφηγηματικά σχήματα στις αφηγήσεις των προσφυγόπουλων είναι η ανάμνηση αγαπημένων αντικειμένων που είχαν πάρει από το σπίτι τους στην ανατολική Ευρώπη ή τις παιδοπόλεις – ένα πλεχτό ταγαράκι, ένα μολύβι, ένα μαχαίρι, ένα φθαρμένο ρούχο. Οι αναμνήσεις αυτές είναι σημαντικές επειδή εκφράζουν την επιθυμία των παιδιών για συνέχεια μέσα στις αβεβαιότητες που δημιουργούσε η μεταφορά τους σε ένα νέο και ξένο περιβάλλον. Η προσκόλληση των προσφυγόπουλων σε υλικά αντικείμενα από το χωριό τους συνδέεται με μια εδραιοκεντρική οπτική για τον κόσμο, στην οποία οι αναμνήσεις και οι ταυτότητες είναι προσηλωμένες σε μεμονωμένους τόπους και σε σταθερά αντικείμενα.

Οι αφηγήσεις των προσφυγόπουλων, ωστόσο, δεν μεταδίδουν μόνο μια εδραιοκεντρική εικόνα «σκοπηλών και ακίνητων κοινωνιών», φράση που χρησιμοποιεί ο Halbwachs (1997, 195) για να εκφράσει την αίσθηση της σταθερότητας που δίνουν τα υλικά αντικείμενα. Δείχνουν ότι τα προσφυγόπουλα έβλεπαν επίσης τον κόσμο από μια πιο κοσμοπολίτικη σκοπιά. Μάλιστα, όπως ακριβώς το σπίτι μπορεί να γίνει μια «κινητή έννοια» (Bammer 1992, vii) για πρόσφυγες, μετανάστες και άλλους ανθρώπους που βρίσκονται «σε κίνηση», έτσι και τα υλικά αντικείμενα που δίνουν νόημα στη ζωή τους μπορεί να αντικατασταθούν από άλλα. Ενώ κάποια παιδιά προσπάθησαν να διασώσουν τα κουρελιασμένα ρούχα του χωριού από τον κλίβανο, άλλα ευχαριστήθηκαν που τους τα έκαψαν και τα αντικατέστησαν με ολοκαίνουργιες φόρμες.

Καθώς οι άνθρωποι μετακινούνται από το ένα μέρος στο άλλο, ανακαλύπτουν καινούργια αντικείμενα που αρχίζουν να συμβολίζουν καινούργιους κόσμους, κόσμους που είναι τρομακτικοί και συγχρόνως συναρπαστικοί. Στις αφηγήσεις ζωής των προσφυγόπουλων, η δύναμη αυτών των γεγονότων εκφράζεται μέσω ενός δεύτερου αφηγηματικού σχήματος που επίσης συνδέεται με τον υλικό κόσμο, του σχήματος της «εμπειρίας της πρώτης φοράς». Πολλοί πρόσφυγες θυμούνται ολοζώντανα την πρώτη φορά που αντίκρισαν τα φώτα μιας μεγάλης πόλης όπως η Μπίτολα ή ο Πειραιάς. Θυμούνται την πρώτη φορά που είδαν φορτηγό ή τρένο· την πρώτη

φορά που μύρισαν ή δοκίμασαν καινούργια φαγητά. Οι εμπειρίες αυτές σημάδεψαν τη μετάβαση των προσφυγόπουλων από τον αγροτικό κόσμο της παιδικής τους ηλικίας στο αστικό περιβάλλον της εφηβείας τους.

Ένα άλλο επαναλαμβανόμενο χαρακτηριστικό αυτής της μετάβασης είναι το σχήμα της «μη-αναγνώρισης». Τα παιδιά που στάλθηκαν στην ανατολική Ευρώπη και στις παιδοπόλεις διηγούνται την άφιξή τους στο καινούργιο τους σπίτι με παρόμοιους όρους: όταν βγήκαν γυμνά από το χώρο απολύμανσης, έχοντας κουρευτεί και πλυθεί, δεν μπορούσαν να αναγνωρίσουν το ένα το άλλο. Είχαν περάσει μια σημαντική διαβατήρια τελετή που τα είχε μεταμορφώσει από φτωχά παιδιά των τσακισμένων από τον πόλεμο ορεινών χωριών σε μελλοντικά μέλη μιας μοντέρνας εξαστισμένης κοινωνίας. Είχαν αποτινάξει από πάνω τους τον παλιό εαυτό τους και είχαν αναγεννηθεί σε έναν νέο και άγνωστο κόσμο. Τα προσφυγόπουλα θυμούνται επίσης αυτή τη μετάβαση σαν ένα πέρασμα από έναν χαοτικό κόσμο μιαιρότητας και αταξίας, γεμάτο ψείρες, φύλλους και βρομιά, σε έναν κόσμο καθαρότητας και τάξης, με λευκά σεντόνια, καλές συνθήκες υγιεινής και τακτικό πρόγραμμα. Από τη σκοπιά του ενήλικου που θα υιοθετούσαν αργότερα στη ζωή τους, είχαν πάψει να αποτελούν «ύλη εκτός τόπου» και γίνονταν «πολίτες του κόσμου».

Οι αναμνήσεις από υλικά αντικείμενα εξυπηρετούν μία ακόμα σημαντική αφηγηματική λειτουργία. Επιτρέπουν στους ανθρώπους να αναστοχάζονται τις κοινωνικές σχέσεις και τις σχέσεις εξουσίας που είναι ενσωματωμένες στα αντικείμενα αυτά. Η λειτουργία αυτή είναι περισσότερο εμφανής σε ένα τρίτο βιωματικό αφηγηματικό σχήμα το οποίο εμφανίζεται στις αφηγήσεις των παιδιών που πήγαν στην ανατολική Ευρώπη και στις παιδοπόλεις: αναμνήσεις εμπειριών που περιλαμβάνουν είδη ρουχισμού και τους ενδυματολογικούς κανόνες που ίσχυαν. Οι σχέσεις εξουσίας που εμπεριέχονταν σε αυτή την πλευρά της καθημερινής τους ζωής αναδεικνύονται όταν τα προσφυγόπουλα περιγράφουν την απέχθεια που ένιωθαν για τις στολές και τα κοινόχρηστα είδη ρουχισμού που ήταν υποχρεωμένα να φοράνε. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι αναμνήσεις αυτές οδηγούν σε ιστορίες αντίστασης, στις οποίες τα παιδιά διεκδίκησαν το δικαίωμα της προσωπικής ιδιοκτησίας του ρουχισμού που τους διέθεταν. Με τον τρόπο αυτό, επιβεβαίωσαν το δικαίωμά τους να έχουν μια μοναδική ατομική ταυτότητα.

Τα ρούχα συμβολίζουν επίσης τη διαδικασία της χειραφέτησης από τους παραδοσιακούς κώδικες συμπεριφοράς του χωριού, ιδίως για τα κορίτσια. Στις αναμνήσεις τους από την εφηβεία, οι γυναίκες συχνά αναπαριστούσαν την είσοδό τους σε έναν νέο κόσμο ευκαιριών και ανεξαρτησίας από τους αυστηρούς έμφυλους περιορισμούς της ζωής στο χωριό μέσα από την αφήγηση του τρόπου με τον οποίο απέκτησαν μοντέρνα ευρωπαϊκά ρούχα. Οι αναμνήσεις αυτές έρχονται σε έντονη αντίθεση με τις πικρές ιστορίες των γυναικών για την επιστροφή στα χωριά τους, όπου έπρεπε να ξαναγυρί-

τυπώνονται
στα δικά
μνήμη
πιο και
ρά-ζω
κλαρά

μετα
λογ
σταρ

σουν στον παραδοσιακό αγροτικό ρουχισμό. Στο Κεφάλαιο 7 παρουσιάστηκαν πολλά παραδείγματα της πικρίας που βίωναν τα έφηβα κορίτσια όταν επέστρεφαν από την ανατολική Ευρώπη, αλλά παρόμοιες εμπειρίες είχαν και τα κορίτσια που γυρνούσαν από τις παιδοπόλεις. Όπως λέει η Ευτέρπη Τσίου (κεφ. 6), «Ήρθα με ένα ζευγάρι παπούτσια από την παιδόπολη και ξαναφόρεσα τσαρούχια». Αν και η πίεση για συμμόρφωση με τους ενδυματολογικούς κώδικες του χωριού ήταν μεγαλύτερη για τα κορίτσια, τα αγόρια εξέφραζαν επίσης την ανησυχία τους για την επιστροφή από τον «πολιτισμένο» κόσμο των παιδοπόλεων στον «πρωτόγονο» κόσμο του χωριού. Ένας άντρας που είχε ζήσει για πολλά χρόνια σε παιδόπολη, θυμόταν με περηφάνια τη στολή και τη σχολική τσάντα που του είχε δοθεί από τον Έρανο. Όταν γύρισε στο χωριό του, τα νέα του αποκτήματα φαινόταν στους χωρικούς σαν «εξωγήινα αντικείμενα».

Οι πολιτισμικές στάσεις απέναντι στον υλικό κόσμο που εκφράζονται σε αυτές τις προσωπικές ιστορίες μπορεί να μη φαίνεται εκ πρώτης όψεως ότι σχετίζονται με τις αντικρουόμενες πολιτικοποιημένες ηγεμονικές αφηγήσεις που προβάλλονται σήμερα και που εστιάζουν σε πολιτικά φορτισμένα ηθικά ζητήματα. Ωστόσο, αυτές οι προσωπικές αφηγήσεις έχουν εμφανώς αφομοιώσει ορισμένες βασικές θεματικές από τις πολιτικές ιδεολογίες που καθοδηγούσαν την εκπαίδευση αυτών των παιδιών και στις δύο πλευρές του Σιδηρού Παραπετάσματος. Τόσο το ΚΚΕ όσο και ο Έρανος της Βασίλισσας, παρά τις διαμετρικά αντίθετες πολιτικές τους οπτικές, προσπαθούσαν να χειραφετήσουν τα παιδιά «τους» από την παραδοσιακή ελληνική αγροτική κουλτούρα, να τους διδάξουν «μοντέρνες» συνήθειες και να τα μετατρέψουν σε «υποδειγματικούς πολίτες». Ωστόσο, οι ιστορίες αυτών των παιδιών δείχνουν επίσης ότι αυτή η διαδικασία εκσυγχρονισμού τα έκανε να χειραφετηθούν και από τις πολιτικές ιδεολογίες που τους είχαν ενσταλάξει στην παιδική τους ηλικία. Η χειραφέτησή τους, όπως έχουν παρατηρήσει οι φεμινίστριες, ήταν τόσο προσωπική όσο και πολιτική.

Αδυναμία

Οι αφηγήσεις ζωής των προσφυγόπουλων οργανώνονται συχνά με άξονα την ένταση ανάμεσα στην αδυναμία και την ενδυνάμωση, δύο ευρείες και συνδεόμενες θεματικές που έχουν κεντρική θέση στις αφηγήσεις αυτές. Υπάρχει μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στις παλιές εμπειρίες αυτών των παιδιών και την ταυτότητα που έχουν σήμερα. Η σημερινή τους ταυτότητα επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο εννοιολογούνται αυτές οι δύο διαστάσεις της ισχύος στο παρελθόν, και το αντίστροφο. Οι παιδικές εμπειρίες αδυναμίας και ενδυνάμωσης έχουν συμβάλει σημαντικά στη συγκρότηση των ενήλικων υποκειμενικών ταυτοτήτων των προσφύγων.

Με μια έννοια, όλα τα παιδιά που απομακρύνθηκαν από τα χωριά τους το 1948 ήταν ανίσχυρα, καθώς ο Εμφύλιος διεξαγόταν από ενήλικους και στις περισσότερες περιπτώσεις οι κρίσιμες αποφάσεις για το μέλλον των παιδιών ήταν εντελώς έξω από τον έλεγχό τους. Αυτή η αντίληψη έχει διαμορφώσει τον τρόπο με τον οποίο τα προσφυγόπουλα ανασυγκροτούν τον παιδικό τους εαυτό ως αθώο θύμα. Για να εκφράσουν αυτό το συνδυασμό αδυναμίας και αθωότητας, χρησιμοποιούν συχνά μεταφορές με ζώα, όπου συγκρίνουν τον εαυτό τους με αρνάκια, πρόβατα ή πουλάκια, που χρειάζονται φροντίδα και προστασία. Εκτός από αυτή τη γενική αντίληψη της θυματοποίησης, υπάρχουν δύο διαφορετικές δέσμες εμπειριών στις οποίες παίζει κυρίαρχο ρόλο η θεματική της αδυναμίας.

Η πρώτη περιλαμβάνει εμπειρίες που προκάλεσαν βαθιά και μόνιμα προσωπικά τραύματα, τα οποία δεν μπορούν πάντα να εκφραστούν με λόγια: η απώλεια της παιδικής ηλικίας και ο θάνατος ενός γονιού.⁷ Όλες αυτές οι απώλειες ήταν μόνιμες και δεν γινόταν να αναπληρωθούν παρά μόνο εν μέρει από την ανάπτυξη δεσμών με τα άλλα παιδιά στα οικοτροφεία ή από τη φροντίδα της «μάννας». Η είδηση του θανάτου ενός γονιού που βρίσκεται μακριά και χωρίς την παρηγοριά του κοινού πένθους είναι συχνά ένα «ανείπωτο συμβάν». Για αυτό το λόγο, αν και πρόκειται για συνηθισμένη εμπειρία στις αφηγήσεις των παιδιών που είχαν σταλεί στην ανατολική Ευρώπη και στις παιδοπόλεις, δεν έχει οδηγήσει στη δημιουργία ενός κοινού τρόπου έκφρασης. Με άλλα λόγια, παραμένει μια εμπειρία που είναι κοινή αλλά δεν μοιράζεται.

Δύο άλλες τραυματικές εμπειρίες αυτής της δέσμης έχουν κοινό τρόπο έκφρασης, πιθανώς επειδή συνέβησαν αργότερα στη ζωή των προσφυγόπουλων. Η αποξένωση από τους γονείς λόγω του μακροχρόνιου χωρισμού εκφράζεται με το σχήμα της «μη αναγνώρισης», όπου ο αφηγητής δεν λέει μόνο ότι γονείς και παιδιά δεν αναγνώρισαν οι μεν τα δε εμφανισιακά, αλλά και ότι είχαν πραγματικά γίνει ξένοι μεταξύ τους. Αυτή η αποξένωση από τους γονείς είναι ένας από τους παράγοντες που συμβάλλουν στο σχήμα της «χαμένης παιδικής ηλικίας». Σε αυτές τις αφηγήσεις, οι άνθρωποι προσπαθούν να νοηματοδοτήσουν το γεγονός ότι δεν μεγάλωσαν σε οικογενειακό περιβάλλον. Τονίζουν το γεγονός ότι εξακολουθούν να θεωρούν τον εαυτό τους παιδί. Είναι λες κι η ζωή τους ακινητοποιήθηκε στην παιδική τους ηλικία, τη στιγμή της αναχώρησής τους από το χωριό. Όπως το διατύπωσε με οδυνηρή ακρίβεια ένας εξηνταεννιάχρονος πρόσφυγας, «Είμαστε ακόμα παιδιά· είναι σαν όλα αυτά τα χρόνια να περιμέναμε κάτι να έρθει, αλλά αυτό το κάτι δεν ήρθε ποτέ».

Συνακόλουθο αυτού του σχήματος της «χαμένης παιδικής ηλικίας» εί-

7. Περίπου το ένα τέταρτο από τα προσφυγόπουλα από τα οποία πήραμε συνέντευξη είχαν χάσει τουλάχιστον ένα γονιό κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου.

ναι ένα άλλο συναφές σχήμα, το οποίο εστιάζει στην έννοια του «χαμένου μέλλοντος». Το σχήμα αυτό εκφράζει την αίσθηση ματαιώσης των πρώτων επαναπατρισμένων από την ανατολική Ευρώπη και κάποιων από τους κατοίκους των παιδοπόλεων, που είχαν αρχίσει να αισθάνονται την έξαψη ενός διαφορετικού μέλλοντος, το οποίο διακόπηκε απότομα από την επιστροφή τους στο χωριό και σε μια ζωή κάτω από το άγρυπνο βλέμμα των γονιών τους. Έχοντας ήδη χάσει την παιδική ηλικία που θυμόντουσαν, με τους γονείς τους στο χωριό, τα παιδιά αυτά ένωσαν τώρα ότι έχαναν και την ενήλικη ζωή τους, το ανεξάρτητο μέλλον που είχαν φανταστεί στην εφηβεία τους ότι τους περίμενε. Τα δύο τελευταία αυτά σχήματα είναι κυρίως βασικά στις ιστορίες των προσφυγόπουλων που είχαν σταλεί στην ανατολική Ευρώπη· στις αφηγήσεις των παιδιών των παιδοπόλεων εμφανίζονται μόνο όταν οι αφηγητές είχαν μείνει εκεί για πολλά χρόνια.

Η δεύτερη δέσμη εμπειριών που περιλαμβάνει τη θεματική της αδυναμίας συνδέεται με το γεγονός ότι τα «οικοτροφεία» στα οποία μεγάλωσαν τα προσφυγόπουλα ήταν η επιτομή του «ολοπαγούς ιδρύματος» (Foucault 1979· Goffman 1962), μέρη όπου τα παιδιά βίωναν αυστηρή στρατιωτική πειθαρχία, ιδεολογική κατήχηση και μια βαθιά αίσθηση αποπροσωποποίησης. Οι εμπειρίες αυτές εμφανίζονται στις αφηγήσεις ζωής των προσφυγόπουλων με τη μορφή παρόμοιων αφηγηματικών σχημάτων, αλλά το νόημα που τους αποδίδεται ποικίλλει πολύ ανάλογα με τη σημερινή πολιτική άποψη των αφηγητών. Η εμπειρία της αποπροσωποποίησης, για παράδειγμα, εκφράζεται συχνά με το σχήμα των «αριθμών». Μόλις έφτασαν στους παιδικούς σταθμούς, τα παιδιά πήραν μια αλυσίδα με αριθμημένες πλακέτες ταυτότητας τις οποίες έπρεπε να τις έχουν πάντα κρεμασμένες στο λαιμό τους. Πολλοί προσφυγες θυμόντουσαν ακόμα τον αριθμό της ταυτότητάς τους, ενώ είχαν περάσει πάνω από πενήντα χρόνια. Με αυτό το σχήμα, τα προσφυγόπουλα σχολίαζαν το γεγονός ότι μπαίνοντας στο «ίδρυμα» δεν έχασαν μόνο τα ρούχα και όλα τα προσωπικά τους αντικείμενα, έχασαν και το όνομά τους, το πιο σημαντικό στοιχείο της ατομικής τους ταυτότητας.

Αυτό το αφηγηματικό σχήμα των «αριθμών» συνδέεται συχνά με άλλες εικόνες που θυμίζουν σκηνές από το Ολοκαύτωμα, όπως αφηγήσεις προσφυγόπουλων που ταξίδεψαν από τη Μπίτολα στην ανατολική Ευρώπη μέσα σε βαγόνια για ζώα. Σε ορισμένες αφηγήσεις, ο συσχετισμός με το Ολοκαύτωμα είναι ρητός, ιδίως από προσφυγόπουλα που εγκαταστάθηκαν στην ανατολική Γερμανία όπου η μνήμη του Ολοκαυτώματος ήταν κυρίαρχο θέμα στον δημόσιο λόγο.⁸ Αυτός ο συσχετισμός με το Ολοκαύτωμα, ωστόσο, δεν σήμαινε ότι τα προσφυγόπουλα είχαν επανερμηνεύσει την ιστορία τους σαν να αφορούσε μια γενοκτονία, όπως στον εθνικιστικό ελληνικό ή μακεδονικό λόγο (βλ. κεφ. 9). Τα προσφυγόπουλα αυτά είχαν γε-

8. Βλ. για παράδειγμα, την ιστορία του Κώστα Τσιμούδη στο κεφάλαιο 4.

νικά θετικές αναμνήσεις από την περίοδο που πέρασαν στην ανατολική Ευρώπη· τα περισσότερα εντάσσονταν στην αριστερά. Χρησιμοποιούσαν αυτό το σχήμα για να εκφράσουν την αίσθηση του αβοήθητου και της απώλειας της προσωπικής ταυτότητας, σε αντίθεση με κάποια μεταγενέστερη περίοδο της ζωής τους όπου «έγιναν άνθρωποι».

Τα προσφυγόπουλα που οδηγήθηκαν στην ανατολική Ευρώπη και στις παιδοπόλεις εκφράζουν τη στρατιωτικοποίηση της παιδικής τους ηλικίας και την αυστηρή πειθαρχία που βίωσαν μέσα από το σχήμα «ήμασταν στρατιώτες». Άνθρωποι που έχουν ζήσει στην ανατολική Ευρώπη θυμούνται να παρελαύνουν στους δρόμους της Βαρσοβίας, της Πράγας και της Βουδαπέστης κρατώντας πορτρέτα κομμουνιστών ηγετών, όπως ο Στάλιν και ο Νίκος Ζαχαριάδης, και τραγουδώντας επαναστατικά τραγούδια, ντυμένοι σαν μικροί αντάρτες (βλ. φωτογραφία 5, παραπάνω). Θυμούνται να χειροκροτούν στην τραπεζαρία και να φωνάζουν συνθήματα για τη νίκη του Δημοκρατικού Στρατού, αφήνοντας τη σούπα τους να κρυώνει.

Αντίστοιχα, οι άνθρωποι που πέρασαν την παιδική τους ηλικία στις παιδοπόλεις θυμούνται να κάνουν παρελάσεις στις κοντινές πόλεις φωνάζοντας «Ζήτω ο Βασιλιάς!» και τραγουδώντας τραγούδια για τους «ξυπόλυτους αντάρτες» και τους Βούλγαρους, τους μισητούς εχθρούς της Ελλάδας (βλ. φωτογραφία 9, παραπάνω). Κάποια παιδιά εσωτερίκευσαν τόσο βαθιά αυτή την αίσθηση αυστηρής πειθαρχίας που συνέχισε να ορίζει και την ενήλικη ζωή τους. Ένας άντρας που πέρασε πολλά χρόνια στις παιδοπόλεις έλεγε, «Έπρεπε να είσαι υπάκουος, όπως στο στρατό». Ένας άλλος θυμόταν, με κάποια ειρωνεία, ότι ήταν πολύ άτακτο παιδί αλλά στην παιδοπόλη έγινε πειθήνιος σαν «αρνάκι». Για ορισμένα προσφυγόπουλα, η στρατιωτικοποιημένη παιδική ηλικία μετασχηματίστηκε σε σωματική «μνήμη-συνήθεια», μια μνήμη που ενσωματώθηκε ασυνείδητα στο ίδιο τους το σώμα (Copperthorn 1989, 88). Μια προσφυγοπούλα έλεγε ότι περπατάει ακόμα στους δρόμους της Θεσσαλονίκης σαν στρατιώτης, παρά το ότι σήμερα είναι ένθερμη ειρηνίστρια και «μισεί τις στολές». Οι στρατιωτικές κινήσεις του σώματός της βρίσκονται σε σύγκρουση με τις σημερινές της ιδεολογικές πεποιθήσεις.

Το «ήμασταν Γενίτσαροι» είναι ένα άλλο βιωματικό αφηγηματικό σχήμα που χρησιμοποιούν συχνά τα προσφυγόπουλα που μεγάλωσαν στην ανατολική Ευρώπη για να δώσουν έμφαση στο γεγονός ότι κατηχήθηκαν ως παιδιά σε πολιτικές ιδεολογίες τις οποίες δεν καταλάβαιναν πλήρως, για τις οποίες δεν πρέπει να θεωρούνται τα ίδια υπεύθυνα και τις οποίες αποκηρύσσουν τώρα ως ενήλικοι. Ένα προσφυγόπουλο θυμόταν με κάποια ευθυμία να παρελαύνει μαζί με τους φίλους του στους δρόμους ενός τσέχικου χωριού κρατώντας πορτρέτα του Στάλιν και του Τίτο, μέχρι που ένας Τσέχος τους είπε ότι δεν έπρεπε να έχουν το πορτρέτο του Τίτο, ο οποίος είχε πρόσφατα χάσει την εύνοια του Στάλιν. «Μας μάθαιναν να είμαστε

πιστοί στο ΚΚΕ», μας είπε. «Αυτό ήταν το κακό. Και δεν είχαμε τους γονείς μας να μας μάθουν να αμφισβητούμε τα πράγματα. Με αυτή την έννοια, μπορείς να πεις ότι ήμασταν Γενίτσαροι». *ή να ιπακούμε τσαρλα*

Η χρήση του όρου «Γενίτσαροι», ειδικά στις αφηγήσεις προσφυγόπουλων που η πολιτική τους τοποθέτηση είναι, με την ευρεία έννοια, στην αριστερά, μπορεί να προκαλεί έκπληξη. Το 1948, η ελληνική κυβέρνηση είχε εστιάσει την προπαγάνδα της στην ίδια εικόνα των «Γενίτσαρων», υποστηρίζοντας ότι τα ελληνόπουλα είχαν απαχθεί για να μετατραπούν σε «σλαβοκομμουνιστές» και εχθρούς της χώρας τους. Τα προσφυγόπουλα στην πλειονότητά τους αρνούνται απολύτως ότι μετατράπηκαν σε «Σλάβους» και ότι διδάχθηκαν να «μισούν την Ελλάδα». Εντούτοις, παραδέχονται ανενδοίαστα ότι κατηγορήθηκαν συστηματικά στην κομμουνιστική ιδεολογία. Στο πλαίσιο αυτό, το αφηγηματικό σχήμα των Γενίτσαρων δεν έχει καμία σχέση με την προπαγάνδα της ελληνικής κυβέρνησης. Τα προσφυγόπουλα το χρησιμοποιούν για να αντιπαραβάλουν αυτή την πρώιμη περίοδο της ζωής τους με μια μεταγενέστερη κατά την οποία είχαν χειραφετηθεί από την πολιτική επιρροή του Κομμουνιστικού Κόμματος και είχαν αρχίσει να συγκροτούν την ταυτότητά τους ως ανεξάρτητοι ενήλικοι. Τα παραδείγματα αυτά δείχνουν τον τρόπο με τον οποίο οι ατομικές αναμνήσεις μπορεί να «κατάσχουν» τις ηγεμονικές αφηγήσεις και να τις χρησιμοποιούν με διαφορετικό στόχο.

Ενδυνάμωση

Σε απόλυτη αντίθεση με αυτές τις εκφράσεις αδυναμίας, άλλα επεισόδια στις ιστορίες των προσφυγόπουλων προβάλλουν τους διάφορους τρόπους με τους οποίους προσπάθησαν, συχνά με επιτυχία, να πάρουν τον έλεγχο της ζωής τους. Ένα από τα σχήματα που εκφράζουν τη θεματική της ενδυνάμωσης είναι η «ιστορία απόδρασης». Σε πολλές αφηγήσεις, αυτές οι «ιστορίες απόδρασης» παίζουν σημαντικό ρόλο στις αναμνήσεις που έχουν τα προσφυγόπουλα από τα δύο μεγάλα ταξίδια που τα έφεραν από τα χωριά τους στην ανατολική Ευρώπη κι από εκεί πίσω στα χωριά, πολλά χρόνια αργότερα. Πολλά παιδιά, που οι γονείς τους είχαν αρνηθεί να τα αφήσουν να φύγουν, τους παράκουσαν και το έσκασαν για να ενταχθούν στη φάλαγγα των παιδιών που κατευθυνόταν βόρεια, προς τα σύνορα με την Αλβανία. Άλλα προσπάθησαν να αποδράσουν στην αρχή του ταξιδιού προς την ανατολική Ευρώπη για να γυρίσουν στο χωριό τους. Ορισμένα παιδιά, οδηγημένα συχνά από την πείνα, ξεκίνησαν από την Αλβανία ή από τον διαβόητο καταυλισμό προσφύγων του Μπραϊλλοβο στη νότια Γιουγκοσλαβία για να γυρίσουν στο σπίτι τους. Άλλα προσπάθησαν να γυρίσουν στα χωριά τους το 1949 από το Καλιμάνεστι, έναν παιδικό σταθμό στη Ρουμανία όπου οι συνθήκες ήταν εξαιρετικά δύσκολες.

Άλλες ιστορίες απόδρασης περιγράφουν τις προσπάθειες των παιδιών να απελευθερωθούν από τους αυστηρούς κανόνες των ολοπαγών ιδρυμάτων. Τα παιδιά στην ανατολική Ευρώπη το έσκαγαν από τα «σπίτια» τους για να παρακολουθήσουν ποδοσφαιρικούς αγώνες, να πάνε για μπάνιο στη λίμνη Μπάλατον ή να βγουν με τις κοπέλες τους. Μια ακόμα κατηγορία ιστοριών απόδρασης σχετίζεται με τη διαδικασία του επαναπατρισμού. Ορισμένα παιδιά πήδηξαν από το τρένο με το οποίο επέστρεφαν στην Ελλάδα, για να μπορέσουν να γυρίσουν στην ανατολική Ευρώπη. Μετά τον επαναπατρισμό τους, ορισμένα προσφυγόπουλα προσπάθησαν ανεπιτυχώς να γυρίσουν από την Ελλάδα στην ανατολική Ευρώπη· άλλα κατάφεραν να «αποδράσουν» από τα απομονωμένα ορεινά χωριά μεταναστεύοντας στον Καναδά ή την Αυστραλία. Κάποια παιδιά που είχαν σταλεί σε παιδοπόλεις θυμούνται επίσης ότι είχαν κάνει προσπάθειες να αποδράσουν. Οι ιστορίες τους είτε τοποθετούν τις προσπάθειες απόδρασης στους πρώτους μήνες μετά την άφιξή τους στην παιδόπολη και τις αποδίδουν στη νοσταλγία για το σπίτι τους, ή αλλιώς την τοποθετούν σε μεταγενέστερο σημείο της ζωής τους όταν, έφηβοι πια, ένιωσαν ότι η παράταση της παραμονής τους σε ένα ολοπαγές ίδρυμα ερχόταν σε σύγκρουση με τη ζωή που είχαν επιλέξει για τον εαυτό τους.

Αντίθετα με τις πιο γνωστές ψυχροπολεμικές αφηγήσεις σχετικά με αποδράσεις από το Σιδηρούν Παραπέτασμα με κατεύθυνση από την ανατολή προς τη δύση, οι ιστορίες απόδρασης των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου δεν είναι ηρωικές διηγήσεις που εξυπηρετούν τους ιδεολογικούς στόχους μιας πολιτικοποιημένης ηγεμονικής αφήγησης.⁹ Αντίθετα, λέγονται συνήθως με μάλλον πεζό τρόπο. Στη συνολική οικονομία των αφηγήσεων της ιστορίας μιας ζωής, αυτές οι ιστορίες απόδρασης μπορούν να θεωρηθούν σαν μια εισβολή αυτού που ο Bakhtin (1981, 90-95) ονομάζει «περιπετειώδη χρόνο» στο «χρόνο της ρουτίνας» αυστηρά ρυθμισμένων ζωών. Όπως συμβαίνει με τον «περιπετειώδη χρόνο», η επιτυχία ή η αποτυχία της απόδρασης αποδίδεται αποκλειστικά στην τύχη. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα παιδιά πιάνονταν και οδηγούνταν πίσω στη ζωή που είχαν σχεδιάσει για αυτά οι ενήλικοι που υπήρχαν στη ζωή τους. Επομένως, με μια έννοια, οι ιστορίες αυτές μπορούν να εκληφθούν σαν μια επιβεβαίωση της αδυναμίας των προσφυγόπουλων. Ωστόσο, η βασική λειτουργία των ιστοριών απόδρασης σε αυτές τις ιστορίες ζωής είναι άλλη. Οι ενήλικοι παρουσιάζουν τον παιδικό τους εαυτό όχι σαν ανίσχυρο θύμα που άγεται και φέρεται από ενήλικες φιγούρες εξουσίας, αλλά σαν φορέα της δικής του μοίρας που προσπαθεί ενεργά να πάρει τον έλεγχο της ζωής του.

9. Οι ιστορίες αποδράσεων από το Σιδηρούν Παραπέτασμα είναι χαρακτηριστικές στη μετακομμουνιστική δημόσια μνήμη. Το νέο μουσείο στο «Check Point Charlie», το διάσημο σημείο διάβασης ανάμεσα στο Ανατολικό και το Δυτικό Βερολίνο, διαθέτει μεγάλο μέρος του χώρου του για εκθέματα που αφορούν γνωστές αποδράσεις στη Δύση.

Οι ιστορίες απόδρασης παίζουν όντως κάποιο ρόλο στις ηγεμονικές αφηγήσεις, τόσο της δεξιάς όσο και της αριστεράς, αλλά εκεί εξυπηρετούν έναν απροκάλυπτα πολιτικό στόχο. Δεξιοί συγγραφείς έχουν χρησιμοποιήσει ιστορίες με απόπειρες απόδρασης από την ανατολική Ευρώπη (Μανούκας 1961, 19-20) για τον ίδιο σκοπό που αριστεροί συγγραφείς έχουν χρησιμοποιήσει ιστορίες με απόπειρες απόδρασης από τις παιδοπόλεις (Σέρβος 2001, 170) – για να κατασκευάσουν μια συνεκτική αφήγηση που να νομιμοποιεί τη δική τους πολιτική ιδεολογία. Σε αυτές τις πολιτικοποιημένες ηγεμονικές αφηγήσεις, οι αποδράσεις αυτές παρουσιάζονται σαν άμεση συνέπεια του γεγονότος ότι τα παιδιά είχαν «απαχθεί» παρά τη θέλησή τους και είχαν τοποθετηθεί σε ολοπαγή ιδρύματα όπου οι συνθήκες ήταν ιδιαίτερα σκληρές. Η αυστηρή δομή, ωστόσο, αυτών των πολωτικών ηγεμονικών αφηγήσεων έρχεται σε πολλά σημεία σε αντίθεση με τις προσωπικές αφηγήσεις των ίδιων των προσφυγόπουλων.

Αυτές οι προσωπικές αφηγήσεις δείχνουν ότι ιστορίες απόδρασης υπάρχουν και στις δύο όχθες του πολιτικού πεδίου και ότι υπήρχαν παιδιά που προσπαθούσαν να αποδράσουν τόσο από τους παιδικούς σταθμούς της ανατολικής Ευρώπης όσο και από τις παιδοπόλεις στην Ελλάδα. Φανερώνουν ότι τα παιδιά που στάλθηκαν στην ανατολική Ευρώπη δεν προσπάθησαν να αποδράσουν προς μία μόνο κατεύθυνση – από την ανατολική Ευρώπη προς την Ελλάδα. Προσπάθησαν επίσης να αποδράσουν προς την αντίθετη κατεύθυνση – να γυρίσουν από την Ελλάδα στην ανατολική Ευρώπη. Τέλος, οι αφηγήσεις των παιδιών που ήταν στην ανατολική Ευρώπη και στις παιδοπόλεις δείχνουν ότι η απόφαση να αποδράσουν είχε συχνά προσωπικά και όχι πολιτικά κίνητρα και ότι οι υπεύθυνοι και των δύο πλευρών δεν ήταν σε θέση να ελέγξουν τα παιδιά «τους». Αυτές οι όψεις των ιστοριών απόδρασης των παιδιών υπονομεύουν ευθέως τη συνοχή των πολιτικοποιημένων ηγεμονικών αφηγήσεων της δεξιάς και της αριστεράς και, επομένως, αποσιωπούνται και από τις δύο πλευρές. Ωστόσο, στις προσωπικές αφηγήσεις των ίδιων των προσφυγόπουλων, οι ιστορίες αυτές παρουσιάζονται σαν μια εύγλωττη μαρτυρία για το πνεύμα ανεξαρτησίας και αντίστασης των παιδιών που ήθελαν να επιστρέψουν στο σπίτι τους ή να ξεκινήσουν μια νέα ζωή σε έναν διαφορετικό κόσμο της δικής τους επιλογής.

Οι αφηγήσεις ζωής των προσφυγόπουλων του Εμφυλίου περιλαμβάνουν επίσης θεματικές ανυπακοής και εξέγερσης: παραβίαση κανόνων, αντιμίλημα στους καθηγητές και αμφισβήτηση της εξουσίας των υπευθύνων. Οι ιστορίες του «εξεγερμένου παιδιού» μας δίνουν συχνά πληροφορίες για τη διαμόρφωση της πολιτικής ταυτότητας του αφηγητή. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η εξεγερμένη στάση παρουσιάζεται από τον αφηγητή σαν αντίδραση σε μια στιγματισμένη ταυτότητα – επειδή είχε «λάθος» όνομα, «λάθος» οικογένεια ή «λάθος» εθνική ταυτότητα.

«Λάθος» οικογένεια είχε ο Κώστας Θάνος, ο οποίος αφηγείται την ιστο-

ρία του στο Κεφάλαιο 6. Ο πατέρας του ήταν αντάρτης και είχε σκοτωθεί από τον Εθνικό Στρατό, αλλά ο Κώστας έζησε πολλά χρόνια στην παιδόπολη στο Ζηρό. Ενώ ο Κώστας περιγράφει τον εαυτό του ως «ατίθασο χαρακτήρα», η ιστορία του βρίθει και από στιγμές ταπείνωσης και υποταγής, με αποκορύφωμα την κόντρα του με ένα παιδί έξι χρόνια μικρότερο που τον αποστομώνει με τη φράση «Τι θέλεις και φωνάζεις, ρε; Αφού ο πατέρας σου κομμουνιστής ήταν!» Και εκεί ο ατίθασος Κώστας «σχύβει το κεφάλι και κάνει το κορόιδο». Στην πραγματικότητα η αφήγησή του έχει δομηθεί εξολοκλήρου γύρω από τη μόνιμη ένταση ανάμεσα στον εγκλεισμό και το στιγματισμό, αφενός, και τις πράξεις εξέγερσης και τις απόπειρες απόδρασης, αφετέρου.

Στην ανατολική Ευρώπη, γεννήθηκε ένα άλλο «εξευεμένο παιδί» εξαιτίας του ονόματός του: Γιάννης Παπαδόπουλος.¹⁰ Παρά το ότι ο πατέρας του, που ήταν αντάρτης, είχε σκοτωθεί στη μάχη του Βίτσι, τα στελέχη του Κόμματος που διοικούσαν τον παιδικό σταθμό όπου ζούσε είχαν συνδέσει το όνομά του με εκείνο ενός πλουσίου καπιταλιστή, ιδρυτή μεγάλης αλυσίδας σούπερ-μάρκετ στην Ελλάδα. Τον ρωτούσαν διαρκώς για τη σχέση του με αυτόν τον γνωστό άνθρωπο, καθώς υποψιάζονταν ότι ήταν στενός του συγγενής. Με περηφάνια ανάμιχτη με ειρωνεία και πικρία, ο Γιάννης μας εξήγησε ότι εξαιτίας των συνεχών παρενοχλήσεων έχασε το ενδιαφέρον του για το σχολείο και άρχισε να το σκάει για μικρά διαστήματα από τον παιδικό σταθμό. Λόγω της άτακτης συμπεριφοράς του απέκτησε το παρατσούκλι «ντραπέτης» και κέρδισε το θαυμασμό των συμμαθητών του.

Η απείθαρχη συμπεριφορά των έφηβων προσφυγόπουλων στην ανατολική Ευρώπη ήταν κομμάτι μιας ευρύτερης διαδικασίας ενδυνάμωσης των νέων που εμφανιζόταν σε ολόκληρη την περιοχή. Εναλλακτικές νεανικές κουλτούρες, εμπνευσμένες σε μεγάλο βαθμό από τα δυτικά μοντέλα, εξαπλώνονταν στην ανατολική Ευρώπη στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και τη δεκαετία του 1960, καθώς οι νέοι αντιδρούσαν στο ιδεώδες του «νέου σοσιαλιστικού ανθρώπου» που προωθούσε η ηγεσία των Κομμουνιστικών Κομμάτων. Μοντέρνα ρούχα, μακριά μαλλιά, ροκ εντ ρολ, σεξουαλική απελευθέρωση και η επιθυμία να ταξιδέψουν στο εξωτερικό έπαιζαν σημαντικό ρόλο σε αυτά τα κινήματα της νεολαίας, στα οποία συμμετείχαν πολλά προσφυγόπουλα όταν είχαν πια φύγει από τους παιδικούς σταθμούς και είχαν γίνει πλήρη μέλη της κοινωνίας που τους φιλοξενούσε. Αυτού του είδους οι συμπεριφορές καταγγέλλονταν από τους έλληνες και τους ντόπιους κομμουνιστές ηγέτες ως θλιβερές εκδηλώσεις «χουλιγκανισμού» και προκαλούσαν συχνά συγκρούσεις ανάμεσα στους νεαρούς πρόσφυγες και την ηγεσία του

10. Για τη σημασία του σωστού ή του λάθος επωνύμου κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά, βλ. Panourgιά (2009, 46).

ΚΚΕ. Ένα προσφυγόπουλο μακεδονικής καταγωγής αναφέρθηκε σ' αυτή τη διαδικασία χειραφέτησης ως «ντεντογματιζάτσια» [από-δογματισμός].

Η πιο σημαντική μορφή ενδυνάμωσης που προκύπτει από τις βιωματικές αφηγήσεις των προσφυγόπουλων σχετίζεται με μια διαδικασία κοινωνικής και όχι πολιτικής χειραφέτησης. Τόσο στις αφηγήσεις των παιδιών της ανατολικής Ευρώπης όσο και σε εκείνες των «παιδοπολιτών», η έννοια της χειραφέτησης οργανώνεται γύρω από τη διχοτόμηση μεταξύ αγροτικού/αστικού και την αντίθεση μεταξύ φύσης και πολιτισμού. Επανεξετάζοντας την παιδική τους ηλικία από τη σκοπιά του μορφωμένου αστού ενήλικα, έχουν αναπλάσει στη φαντασία τους τα άλλοτε οικεία χωριά της καταγωγής τους ως φτωχά, οπισθοδρομικά και «απολίτιστα». Οι αφηγήσεις τους για την ενδυνάμωσή τους χρησιμοποιούν μια διαδικασία που η Maria Todorova (1977) αποκαλεί «βαλκανοποίηση»: την κατασκευή ενός πολιτικού λόγου που παρουσιάζει τους πολιτισμούς των Βαλκανίων ως οπισθοδρομικούς και πρωτόγονους. Οι μεμονωμένοι αφηγητές έχουν «βαλκανοποιήσει» τα χωριά τους και «αποβαλκανοποιήσει» τον εαυτό τους, καθώς αυτοπαρουσιάζονται σαν ενήλικοι που ξέφυγαν από τους αυστηρούς περιορισμούς του χωριού για να γίνουν «πολίτες του κόσμου». Περιγράφοντας την άφιξή της στην Ουγγαρία, σε ηλικία έντεκα χρονών, η Γιάννα Λιούρου μας είπε:

«Εδώ πέρα ζούσαμε σαν αγριάνθρωποι. Συγγνώμη για την φράση μου αλλά έτσι ήταν η ζωή. Εμείς με ζώα ζούσαμε εδώ πέρα. Όταν φθάσαμε στην Ουγγαρία, μας κάνανε κτούς, σε ατμό, μας είχαν ντύσει και καμαρώναμε τα ρούχα τα καινούργια. Είμαστε κουκλάκια! Πού δεν ξέραμε τι θα πει όμορφο ρούχο εμείς εδώ πέρα».

Τα προσφυγόπουλα που οδηγήθηκαν στην ανατολική Ευρώπη και στις παιδοπόλεις εξέφρασαν αυτή την αίσθηση ενδυνάμωσης αντιπαραβάλλοντας την «οπισθοδρομική», αγροτική παιδική τους ηλικία με την «πολιτισμένη», αστική ζωή που σχεδίαζαν για το μέλλον τους. Συνειδητοποιούσαν ότι η καταναγκαστική φυγή από το σπίτι τους, παρ' όλη την οδύνη που τους είχε προκαλέσει, είχε ανοίξει ένα δρόμο προς την κοινωνική κινητικότητα και την υπόσχεση για μια καλύτερη ζωή· συνειδητοποιούσαν ότι η εκπαίδευση ήταν το μέσο με το οποίο θα πετύχαιναν αυτό το σκοπό. Σε ένα βαθύτερο επίπεδο, τα ταξίδια στο χρόνο και το χώρο που περιγράφονται στις αφηγήσεις για τη ζωή των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου είναι αυτό που ο Bakhtin (1986, 21-23) αποκαλεί ιστορίες «ανθρώπινης ανάδυσης». Εξαναγκασμένα να εγκαταλείψουν τα ορεινά χωριά της βόρειας Ελλάδας από περιστάσεις που βρίσκονταν εντελώς έξω από τον έλεγχό τους, τα παιδιά αυτά ξεκίνησαν ένα ταξίδι αλλαγής και ενηλικίωσης. Στο τέλος αυτού του ταξιδιού –στην Αθήνα, τα Σκόπια, τη Βουδαπέστη ή το Τορόντο– είχαν πια γίνει διαφορετικοί άνθρωποι που ζούσαν σε έναν διαφορετικό κόσμο. Αυτό εννοούν τα προσφυγόπουλα όταν λένε, όπως κάνουν

συχνά, στο κλείσιμο της αφήγησής τους, «Γίναμε άνθρωποι· γίναμε άνθρωποι του εικοστού αιώνα». Και στον ελληνικό πολιτισμό, η ουσιαστική ιδιότητα του ανθρώπου είναι η ικανότητα να αναλαμβάνει την ευθύνη για τις πράξεις του, να αφήφά τη μοίρα και να αλλάζει την πορεία της ίδιας του ζωής.¹¹

Παιδικοί σταθμοί της ανατολικής Ευρώπης και παιδοπόλεις: μια σύγκριση

Η ρητορική του ΚΚΕ και της ελληνικής κυβέρνησης σχετικά με τη μοίρα των προσφυγόπουλων είχε σαν αφετηρία τις αντιτιθέμενες πολιτικές ιδεολογίες που ανταγωνίζονταν για την ηγεμονία κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Κάθε πλευρά παρουσίαζε την Ελλάδα του Εμφυλίου σαν έναν κλειστό, πολωμένο κόσμο όπου διεξαγόταν μια ηθική μάχη ανάμεσα σε αθώα θύματα και κακόβουλους θύτες· η κάθε πλευρά παρουσίαζε μια στατική και εδραιωμένη άποψη του κόσμου, στην οποία οι εχθροί απεικονίζονταν να έχουν απορροφηθεί από ένα σατανικό και απόλυτο πολιτικό σύστημα, το «σλαβοκομμουνισμό» ή το «μοναρχοφασισμό». Για το λόγο αυτό, κάθε πλευρά θεωρούσε ότι τα παιδιά που είχαν απομακρυνθεί με το πρόγραμμα εκκένωσης της αντίπαλης πλευράς είχαν «χαθεί για το έθνος».

Οι ατομικές αφηγήσεις εμπειριών που αναλύονται στις προηγούμενες σελίδες παρουσιάζουν ακόμα πιο εντυπωσιακές ομοιότητες απ' ό,τι οι ηγεμονικές αφηγήσεις των οργανισμών που διεξήγαγαν τα προγράμματα εκκένωσης. Οι αφηγηματικές θεματικές και τα βιωματικά αφηγηματικά σχήματα μέσω των οποίων τα προσφυγόπουλα αναστοχάζονται το νόημα της ζωής τους συχνά φανερώνουν παράλληλες πολιτισμικές αντιδράσεις σε παρόμοιες καταστάσεις: την ικανότητα να αντεπεξέρχονται στα προσωπικά τραύματα χάρη στο σχηματισμό δεσμών αλληλεγγύης με τους συνομήλικούς τους, μια ανεξάρτητη ταυτότητα που είχε διαμορφωθεί μέσω της εκπαίδευσης και τη ρήξη με το αγροτικό τους παρελθόν που επέφερε η διαδικασία της μετανάστευσης, της αστικοποίησης και του εκσυγχρονισμού. Εντούτοις, υπάρχουν δύο σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις δύο αυτές ομάδες αφηγήσεων. Πρώτον, στις αφηγήσεις ζωής των προσφυγόπουλων από τις παιδοπόλεις, το αίσθημα αποξένωσης από τους γονείς και η ιδέα της «χαμένης παιδικής ηλικίας» παίζουν πολύ μικρότερο ρόλο απ' ό,τι στις ιστορίες των παιδιών της ανατολικής Ευρώπης. Η διαφορά αυτή μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ότι τα περισσότερα παιδιά που ζούσαν στις παιδοπόλεις είχαν αποχωριστεί τους γονείς τους για πολύ μικρότερο διάστημα.

Δεύτερον, μολονότι και οι δύο ομάδες θεωρούν ότι η εκπαίδευση ήταν ο

11. Βλ. Herzfeld (1987, 34, 171, 195) και Panourgiá (2009, 220).

καίριος παράγοντας που καθόρισε το βαθμό κοινωνικής κινητικότητας που πέτυχαν στη ζωή τους, για τα παιδιά των παιδοπόλεων η κινητικότητα αυτή ήταν περισσότερο όνειρο παρά πραγματικότητα, ένα όνειρο που μετέδωσαν στα παιδιά τους και το οποίο δεν μπόρεσε να πραγματοποιηθεί παρά στην επόμενη γενιά. Στην ανατολική Ευρώπη, τα περισσότερα προσφυγόπουλα έλαβαν καλή μόρφωση και ήταν σε θέση να βιοποριστούν αξιοπρεπώς ως ειδικευμένοι εργάτες ή επαγγελματίες. Στα οικοτροφεία της Βασίλισσας Φρειδερίκης, ωστόσο, τα περισσότερα παιδιά εκπαιδεύτηκαν ως υποδηματοποιοί, ξυλουργοί και ράφτρες, επαγγέλματα που δεν ταίριαζαν με τα σχέδια που έκαναν για τη ζωή τους. Αυτό είναι το μεγαλύτερο παράπονο των παιδιών που μεγάλωσαν στις παιδοπόλεις, ανεξάρτητα από τις τωρινές τους πολιτικές απόψεις. Η Ευτέρπη Τσίου το είπε ξεκάθαρα: «Στην παιδόπολη, ήθελα να σπουδάσω. Όχι ότι δεν μ' άρεζε να μάθω νοικοκυριό και τέχνες και αυτά, αλλά η επιλογή μου ήταν να μάθω εκεί, να βγω μια σπουδαγμένη».

Το γεγονός ότι οι δύο αυτές ομάδες παιδιών χρησιμοποιούν παρόμοια αφηγηματικά σχήματα για να συγκροτήσουν τον εαυτό τους ως υποκείμενο με νόημα, υποσκάπτει τη μονολιθική διχοτόμηση των ηγεμονικών αφηγήσεων του Ψυχρού Πολέμου, τόσο του ΚΚΕ όσο και της ελληνικής κυβέρνησης. Ωστόσο, η σχέση ανάμεσα σε αυτές τις ηγεμονικές αφηγήσεις και τις βιοματικές αφηγήσεις συγκεκριμένων ατόμων είναι πολύ πιο περίπλοκη. Ορισμένες θεματικές που βρίσκουμε στις προσωπικές αφηγήσεις αντιγράφουν εκείνες που κυριαρχούν στις ηγεμονικές αφηγήσεις, όπως η έννοια της θυματοποίησης. Σε άλλα σημεία, οι προσωπικές αφηγήσεις «δανείζονται» ή «κατασχέτουν» θεματικές, δίνοντάς τους διαφορετικό νόημα. Για παράδειγμα, τα ενήλικα προσφυγόπουλα χρησιμοποιούν τον όρο «Γενίτσαροι», την κυρίαρχη εικόνα για το παιδομάζωμα στον ελληνικό εθνικιστικό λόγο, για να αναφερθούν ειρωνικά στον εαυτό τους όταν ήταν μικρότερα, πιο αφελή και πιο δεκτικά στην επιρροή της κομμουνιστικής προπαγάνδας. Τέλος, οι προσωπικές αφηγήσεις μπορεί να μεταμορφώνουν εντελώς ή να αναιρούν σημαντικές θεματικές των ηγεμονικών αφηγήσεων. Για παράδειγμα, οι περιγραφές αποπειρών απόδρασης από τις παιδοπόλεις ή από την Ελλάδα προς την ανατολική Ευρώπη ανατρέπουν την ηγεμονική αφήγηση της δεξιάς, ενώ οι ιστορίες απόδρασης παιδιών που προσπάθησαν να γυρίσουν από την ανατολική Ευρώπη στην Ελλάδα ανατρέπουν το δημόσιο λόγο της αριστεράς.

Ωστόσο, σε ένα πιο θεμελιώδες επίπεδο, οι προσωπικές αφηγήσεις κοινών εμπειριών – που γίνονται μέρος συλλογικών αφηγήσεων εξαιτίας των επαναλαμβανόμενων κοινών θεμάτων τους – διαφεύδουν τις ηγεμονικές αφηγήσεις στα πιο ουσιώδη σημεία τους. Το ΚΚΕ και η ελληνική κυβέρνηση κατέβαλαν μεγάλη προσπάθεια για να κρατήσουν τα παιδιά «τους» υπό τον έλεγχό τους. Και οι δύο πλευρές είχαν σχέδια για τη δημιουργία μιας

νέας κοινωνίας, και ήλπιζαν ότι τα παιδιά «τους» θα έπαιζαν σημαντικό ρόλο στα δύο αυτά διαμετρικά αντίθετα πολιτικά προγράμματα. Όσο ήταν μικρά, τα προσφυγόπουλα αποδέχτηκαν σε κάποιο βαθμό αυτούς τους ρόλους αλλά, όπως δείχνουν οι προσωπικές τους αφηγήσεις για την εμπρόθετη δράση τους, την ενδυνάμωση και τη χειραφέτησή τους, στο τέλος πολλά από αυτά έφτιαξαν τα δικά τους σχέδια για το μέλλον. Είχαν δικές τους ιδέες για το ρόλο που θα έπαιζαν στην αφήγηση της ζωής τους.

Είναι λοιπόν σαφές ότι, παρά το γεγονός ότι τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου πέρασαν τραγικά χρόνια χωρισμένα από τα σπίτια και τις οικογένειές τους, και τα δύο προγράμματα εκκένωσης πέτυχαν στην ανθρωπιστική τους προσπάθεια, καθώς πρόσφεραν ένα ασφαλές καταφύγιο στα παιδιά που είχαν αναλάβει να φροντίσουν. Ωστόσο, είναι επίσης σαφές ότι απέτυχαν στο πολιτικό τους σχέδιο, καθώς οι ατομικές αφηγήσεις ζωής των παιδιών δεν συμμορφώνονται με τις δύο αντίπαλες ηγεμονικές αφηγήσεις της εποχής. Πρόκειται για εξαιρετικά σύνθετες προσωπικές αφηγήσεις που έχουν επάνω τους το απαραγνώριστο σημάδι του αφηγητή τους. Αποτελούν όμως επίσης μέρος μιας κοινής ιστορίας, μιας συλλογικής βιοματικής αφήγησης, μέσω της οποίας τα παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου έχουν καταφέρει να δημιουργήσουν από τις δύσκολες εμπειρίες που έχουν περάσει μια ζωή με νόημα.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κοινοτίας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Η πολιτική της μνήμης: Δημιουργώντας παρελθόν με νόημα

Η λήθη, θα έλεγα ακόμα και το ιστορικό λάθος, είναι αποφασιστικής σημασίας παράγοντας για τη δημιουργία ενός έθνους, και αυτός είναι ο λόγος που η πρόοδος των ιστορικών σπουδών αποτελεί συχνά κίνδυνο για την [αρχή της] εθνότητα[ς].

-Ernest Renan ([1882] 1990, 11)

Όταν ένα παρελθόν που έχει σημαδευτεί από ένα βαθύ συλλογικό τραύμα μετατρέπεται σε ιστορία, οι αναμνήσεις του παρελθόντος συνεχίζουν να κατατρύχουν το παρόν μέσα από την πολιτική της μνήμης και την πολιτική της λήθης. Οι ομάδες που συμμετέχουν σε αυτές τις διαδικασίες -τις οποίες έχουμε ονομάσει πολιτικές κοινότητες μνήμης- επιδιώκουν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τις μνήμες αυτού του διαμφισβητούμενου παρελθόντος δημιουργώντας και προβάλλοντας συνεκτικές δημόσιες αφηγήσεις που εξυπηρετούν συγκεκριμένους ιδεολογικούς στόχους, με πιο σημαντικό τη νομιμοποίηση της σημερινής πολιτικής, εθνοτικής και εθνικής ταυτότητας των μελών αυτών των κοινοτήτων. Οι δημόσιες αφηγήσεις παρουσιάζουν στο κοινό τους εξωραϊσμένες εικόνες του παρελθόντος, στις οποίες όλες οι εσωτερικές αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν τις ιδιωτικές αναμνήσεις συγκεκριμένων ατόμων έχουν λειανθεί ή απαλειφθεί. Επομένως, η πολιτική του παρόντος παίζει πολύ σημαντικότερο ρόλο στη διαμόρφωση αυτών των μεγάλων αφηγήσεων απ' ό,τι οι εμπειρίες του παρελθόντος που μοιράζονται στην πραγματικότητα οι άνθρωποι που αποτελούν τις κοινότητες μνήμης.

Η «έκρηξη της μνήμης» που σαρώνει τους πολιτισμούς της δυτικής Ευ-

ρώπης και της Αμερικής από τη δεκαετία του 1980 έχει παραγάγει ένα εντυπωσιακό σώμα ακαδημαϊκής έρευνας για την πολιτική της μνήμης».¹ Έχει επίσης επηρεάσει το ευρύτερο κοινό με διάφορους τρόπους: μέσα από επετειακούς εορτασμούς, εκθέσεις σε μουσεία, τηλεοπτικά ντοκιμαντέρ, τουρισμό πολιτισμικής κληρονομιάς και πιο πρόσφατα ιστότοπους, λίστες ηλεκτρονικής αλληλογραφίας και ιστολόγια. Ένα βασικό στοιχείο αυτής της έκρηξης ενδιαφέροντος για την πολιτική της μνήμης αφορά ειδικότερα την πολιτική της μνήμης του πολέμου. Μέχρι πρόσφατα, στις ακαδημαϊκές συζητήσεις για το ζήτημα αυτό κυριαρχούσε είτε μια προσέγγιση από τα πάνω, που εστίαζε στον τρόπο με τον οποίο τα κράτη κατασκευάζουν τις επίσημες αφηγήσεις του παρελθόντος τους προκειμένου να νομιμοποιήσουν την εξουσία τους, είτε μια προσέγγιση από τα κάτω, που χρησιμοποιούσε βιωματικές ιστορίες ατόμων που είχαν συμμετάσχει στα ιστορικά γεγονότα και εστίαζε στις ψυχολογικές επιπτώσεις των τραυματικών εμπειριών για άτομα ή τοπικές κοινότητες. Και στις δύο προσεγγίσεις, η «πολιτική της μνήμης» εξετάζεται κυρίως σε εθνικό επίπεδο, ενώ οι ολοένα και πιο σημαντικές δι-εθνικές διαστάσεις του ζητήματος σε μεγάλο βαθμό αγνοούνται.

Στο έργο *Commemorating War: The Politics of Memory*, σε επιμέλεια των Ashplant, Dawson και Roper (2000, 12), προτείνεται το ξεπέραςμα της πολιτικής διχοτόμησης ανάμεσα στην από τα πάνω και την από τα κάτω προσέγγιση μέσω της εστίασης στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στα δύο αυτά επίπεδα. Μπορούμε επίσης να παρατηρήσουμε τη λειτουργία μιας πολιτικής της μνήμης στο χώρο που υπάρχει ανάμεσα στη δημόσια σφαίρα του κράτους και την ιδιωτική σφαίρα του ατόμου, ένα χώρο που θα μπορούσε να οριστεί γενικά ως «κοινωνία πολιτών».² Από αυτή τη σκοπιά, η πολιτική της μνήμης του πολέμου είναι «ο αγώνας διαφορετικών ομάδων να δώσουν δημόσια έκφραση, και έτσι να πετύχουν τη δημόσια αναγνώρισή τους, σε συγκεκριμένες αναμνήσεις και τις αφηγήσεις μέσα στις οποίες αρθρώνονται αυτές» (16). Οι Ashplant, Dawson και Roper προτείνουν επίσης να εξετάσουμε αυτό που αποκαλούν «στίβους», δηλαδή τους κοινωνικοπολιτικούς χώρους μέσα στους οποίους τα κοινωνικά δρώντα υποκείμενα διεκδικούν την αναγνώριση των αναμνήσεών τους, και τους «φορείς», τους θεσμούς μέσω των οποίων προωθούνται αυτά τα αιτήματα για αναγνώριση (16-17). Τέλος, τονίζουν την ανάγκη να λαμβάνονται υπόψη οι επιπτώσεις

1. Ο γάλλος ιστορικός Pierre Nora (1989) ήταν ο πρώτος που επισήμανε το διάχυτο χαρακτήρα της μνήμης στις σύγχρονες κοινωνίες. Σημαντικά έργα για την «πολιτική της μνήμης» είναι, μεταξύ άλλων, τα Aguilar (2001), Ashplant, Dawson και Roper (2000), Gillis (1994), Hodgkin και Radstone (2003), Lebow κ.ά. (2006), Rappaport (1998), Watson (1994) Winter (2006) και Wood (1999).

2. Για μια πραγμάτευση της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών βλ. Cohen και Arato (1995), Gellner (1994), J. Hall (1995) και Hann και Dunn (1996).

που έχει η παγκοσμιοποίηση στους τρόπους με τους οποίους διατυπώνονται και αμφισβητούνται οι πολεμικές αναμνήσεις, σε στίβους που πλέον είναι συχνά υπερεθνικοί (70-72).

Οι σκέψεις αυτές μας βοηθούν σημαντικά να κατανοήσουμε τις διαδικασίες μέσω των οποίων ο πόλεμος της προπαγάνδας των μέσων του 20ού αιώνα σχετικά με την μετακίνηση των παιδιών από τη βόρεια Ελλάδα έχει στον 21ο αιώνα μετασχηματιστεί σε έναν πόλεμο μνήμης. Εκ πρώτης όψης, οι όροι με τους οποίους διεξάγεται η συζήτηση («απαγωγή» έναντι της «διάσωσης») μπορεί να μοιάζουν παρόμοιοι, αλλά τα πολιτικά διακυβεύματα, οι παγκόσμιοι πολιτισμικοί πόροι από τους οποίους αντλούν τα επιχειρήματά τους οι ηγεμονικές αφηγήσεις, καθώς και οι στίβοι και οι φορείς μέσω των οποίων επιδιώκουν την αναγνώριση της δικής τους εκδοχής των γεγονότων οι κοινωνικοί δρώντες έχουν αλλάξει σημαντικά. Τόσο σε εθνικό όσο και σε υπερεθνικό επίπεδο, ο μετασχηματισμός αυτός πυροδοτήθηκε από σημαντικές εξελίξεις κατά τη δεκαετία του 1990, οι οποίες οδήγησαν στη νέα μεταψυχροπολεμική τάξη στις αρχές του 21ου αιώνα.

Στα πρώτα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου, ο πόλεμος της προπαγάνδας για το παιδομάζωμα διεξαγόταν κυρίως στα ανώτερα κλιμάκια εξουσίας. Οι φορείς που παρήγαγαν τις δύο ανταγωνιστικές μεγάλες αφηγήσεις του ελληνικού Εμφυλίου ήταν η ελληνική κυβέρνηση και το ΚΚΕ (που είχε μια οιονεί κρατική εξουσία επί του προσφυγικού πληθυσμού στην ανατολική Ευρώπη), ενώ διεθνείς οργανισμοί όπως τα Ηνωμένα Έθνη και ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός αποτελούσαν τους στίβους όπου αντιπαρατίθεντο αυτοί οι δύο φορείς, ο καθένας διεκδικώντας τη δημόσια αναγνώριση της δικής του «αλήθειας».

Ωστόσο, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, η ελληνική κυβέρνηση έπαψε να παίζει ρόλο πρωταγωνιστή σε αυτή τη διαμάχη. Το 1989, οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα έκαναν μια αποφασιστική κίνηση για να απαγκιστρωθούν από την πολωτική κληρονομιά του Εμφυλίου εκλέγοντας μια κυβέρνηση εθνικής ενότητας, που περιλάμβανε αντιπροσώπους από την αριστερά και από τη δεξιά. Αν και υπήρξε βραχύβια, η κυβέρνηση αυτή συμβολικά «έθαψε το παρελθόν» καταστρέφοντας εκατομμύρια αστυνομικούς φακέλους αριστερών, ψηφίζοντας ένα νόμο για την «άρση των συνεπειών του Εμφυλίου» και επιβάλλοντας μια επίσημη πολιτική συμφιλίωσης. Εν μέρει λόγω αυτής της διαδικασίας, η Νέα Δημοκρατία εγκατέλειψε την αντικομμουνιστική της ρητορική (Anderson 2007, 182-84). Για όλες τις επόμενες κυβερνήσεις, δεξιές ή αριστερές, το παιδομάζωμα έπαιξε να είναι ζήτημα δημόσιου ενδιαφέροντος.⁴ Ειρωνικά, αυτή η επισήμως επικυρωμένη

3. Βλ. Anderson (1992), Appadurai (2006) και Bauman (2007).

4. Ωστόσο, η ελληνική κυβέρνηση συνέχισε να παίζει σημαντικό ρόλο σε όλα τα ζητήματα που σχετίζονται με την επιστροφή των προσφυγόπουλων με μακεδονική ταυτότητα στην Ελλάδα και με τη μακεδονική διαμάχη γενικότερα.

πολιτική της συμφιλίωσης και της λήθης προκάλεσε νέες δημόσιες διαμάχες για ορισμένες από τις πιο ευαίσθητες και αμφιλεγόμενες πλευρές του Εμφυλίου, όπως το παιδομάζωμα και το ζήτημα της πολιτικής βίας (Kalyvas 2006). Στη διαδικασία αυτή, οι στίβοι και οι φορείς που εμπλέκονται με τον πιο καίριο τρόπο στην πολιτική της μνήμης μετατοπίστηκαν σημαντικά, φεύγοντας από το επίπεδο του κράτους για να καταλάβουν ένα ευρύ πεδίο ενδιάμεσων κοινωνικοπολιτικών χώρων και θεσμών όπως, μεταξύ άλλων, η λογοτεχνία, τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, ακαδημαϊκοί οργανισμοί και μη κερδοσκοπικές ενώσεις.

Σε αντίθεση με όσα συμβαίνουν στην Ελλάδα, όπου η εθνική κυβέρνηση έχει φύγει από το προσκήνιο της συζήτησης σχετικά με την ερμηνεία του εμφυλιοπολεμικού παρελθόντος, οι εξελίξεις στη γειτονική Γιουγκοσλαβία κατά τη δεκαετία του 1990 οδήγησαν στην εμφάνιση μιας άλλης κυβέρνησης ως νέου δρώντα στο πεδίο αυτό. Όσο η Μακεδονία ανήκε στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας, η μακεδονική κυβέρνηση είχε περιορισμένες εξουσίες. Όταν όμως, το 1991, η Μακεδονία απέκτησε την ανεξαρτησία της, τα βάσανα των προσφυγόπουλων μακεδονικής καταγωγής εντάχθηκαν στην «καταστατική αφήγηση» του μακεδονικού έθνους και, επομένως, του μακεδονικού κράτους (Bellah κ.ά. 1985, 153). Ακόμα και σε αυτή την περίπτωση, οι μη κρατικοί φορείς που αποτελούν την κοινωνία των πολιτών στη Δημοκρατία της Μακεδονίας, όπως η διεθνής Ένωση Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου, έχουν παίξει πιο σημαντικό ρόλο απ' ό,τι το ίδιο το κράτος στη διαμόρφωση του δημόσιου λόγου (Brown 2002, 72).

Οι πολιτικές κοινότητες μνήμης που εμπλέκονται στη διαμάχη για το παιδομάζωμα, περιλαμβάνουν μέλη της γενιάς του Εμφυλίου, των οποίων οι αναμνήσεις βασίζονται σε προσωπικές εμπειρίες από τον ίδιο τον πόλεμο, καθώς και ανθρώπους που γεννήθηκαν μετά το 1949 και δεν έχουν καμία πραγματική ανάμνηση από τον πόλεμο. Οι φορείς μέσω των οποίων διεκδικούν αναγνώριση αυτές οι κοινότητες μνήμης περιλαμβάνουν ελληνικούς και μακεδονικούς συλλόγους προσφυγόπουλων, συλλόγους χωριών και περιοχών στην Ελλάδα και τη διασπορά, πολιτικές οργανώσεις που συνδέονται είτε με την κομμουνιστική αριστερά είτε με την ακροδεξιά και ακαδημαϊκές οργανώσεις όπως το Δίκτυο για τη μελέτη Εμφύλιων Πολέμων στην Ελλάδα και η Modern Greek Studies Association (MGSA - Ένωση Νεοελληνικών Σπουδών) στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Οι στίβοι στους οποίους αντιπαρατίθενται αυτοί οι φορείς είναι κι αυτοί διαφορετικοί σήμερα απ' ό,τι κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Εκείνη την εποχή, ο ανταγωνισμός για την πολιτική της μνήμης γινόταν κυρίως στις εφημερίδες, το ραδιόφωνο και την τηλεόραση· σήμερα υπάρχουν νέα μέσα, στα οποία μπορεί να συμμετάσχει ένα πολύ ευρύτερο κοινό: λίστες ηλεκτρονικής αλληλογραφίας, ιστότοποι, ακαδημαϊκά συνέδρια, τελετές μνήμης και συναντήσεις παλιών προσφύγων. Εξαιτίας του πιο ανοιχτού

τους χαρακτήρα, οι νέοι αυτοί στίβοι προσφέρονται ιδιαίτερα για την έκφραση περιθωριοποιημένων απόψεων και για τη διεύρυνση μορφών «πολιτισμικής οικειότητας» (Herzfeld 2005) σε μια παγκόσμια «δημόσια σφαίρα της διασποράς» (Appadurai 1996). Λόγω του φυσικού διασκορπισμού των αρχικών κοινοτήτων εμπειρίας, αυτές οι πολιτικές κοινότητες μνήμης έχουν μετασχηματιστεί σε διεθνικές κοινότητες που συμμετέχουν σε αυτό που ο Appadurai (1996) ονομάζει «παγκόσμιες πολιτισμικές ροές». Μια σημαντική πλευρά αυτής της πολιτισμικής πολιτικής της διασποράς είναι η διαδικασία μέσω της οποίας ενσωματώνονται σήμερα στις παλιές εθνικές αφηγήσεις οι νέες αντιλήψεις της μεταψυχροπολεμικής εποχής, όπως ο διεθνικός λόγος για το τραύμα, τα θύματα, και τα ανθρώπινα δικαιώματα (Ashplant, Dawson και Roper 2000, 25).

Εδώ θα εξετάσουμε τη λειτουργία της πολιτικής της μνήμης σε σύγχρονο περιβάλλον, αναλύοντας τέσσερα εθνογραφικά παραδείγματα. Τα δύο πρώτα αφορούν καθαυτό πολιτικές κοινότητες μνήμης: την Ένωση Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου και την Παμμακεδονική Ένωση ΗΠΑ. Το τρίτο εστιάζει σε ένα επιφανές μέλος της ελληνοαμερικανικής κοινότητας μνήμης, τον Νίκο Γκατζογιάννη και το βιβλίο του *Ελένη*. Και το τέταρτο μελετά τη μεταμόρφωση του χωριού Λιας, τόπου καταγωγής του Νίκου Γκατζογιάννη, σε τόπο μνήμης και τους διάφορους τρόπους με τους οποίους έχουν προσπαθήσει οι κάτοικοι να διαχειριστούν το οδυνηρό και ακόμα αμφιλεγόμενο παρελθόν τους.

Η Ένωση Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου

Η Ένωση Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου (*Ζντρουζένιε να ντέτσατα μπέγκαλτσι οτ Εγκέισκοτ ντελ να Μακεντόνια*) είναι ένας διεθνής οργανισμός που φέρνει σε επαφή προσφυγόπουλα από όλο τον κόσμο, τα οποία αυτοπροσδιορίζονται ως Μακεδόνες. Η έδρα του βρίσκεται στα Σκόπια και έχει παραρτήματα στη Ρουμανία, την Ουγγαρία, την Πολωνία, τη Δημοκρατία της Τσεχίας, τον Καναδά και την Αυστραλία. Διατηρεί επίσης στενούς δεσμούς με άλλες οργανώσεις της μακεδονικής διασποράς (Brown 2002).

Η Ένωση αυτή παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή των μελών της, καθώς δημιουργεί διεθνή δίκτυα επικοινωνίας μεταξύ ατόμων που βρίσκονται πλέον διασκορπισμένα σε όλο τον κόσμο, αλλά που φέρουν πάντα το σημάδι από τις κοινές τους εμπειρίες του πολέμου και της εξορίας. Οι κύριοι στόχοι της ένωσης είναι πολιτικοί: να κρατάει ζωντανή τη μνήμη του προσφυγικού παρελθόντος των μελών της και να πετύχει τη διεθνή αναγνώριση για τη δική της εκδοχή της ιστορίας. Οι πολιτικοί στόχοι της ένωσης διατυπώνονται με σαφήνεια στο όνομά της. Αποτελείται από ανθρώπους που

εξακολουθούν να ορίζουν τον εαυτό τους παιδί (ντέτε, πληθ. ντέτσα) και πρόσφυγα (μπέγκαλετς, πληθ. μπέγκαλτσι), αν και με αυστηρά χρονικούς και νομικούς όρους δεν είναι ούτε το ένα ούτε το άλλο. Χαρακτηρίζοντας τον εαυτό τους «παιδιά-πρόσφυγες», τα μέλη της ένωσης τονίζουν τις πολιτικά και ηθικά φορτισμένες θεματικές της χαμένης παιδικής ηλικίας, της ηθικής αθωότητας, του συλλογικού τραύματος και της «αδύνατης επιστροφής», οι οποίες έχουν παίξει κεντρικό ρόλο τόσο στην ηγεμονική αφήγηση της ένωσης όσο και στις προσωπικές αφηγήσεις των μεμονωμένων προσφυγόπουλων μακεδονικής καταγωγής που αποτελούν τα μέλη της.

Η ένωση ιδρύθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1980 με πρωτοβουλία των προσφυγόπουλων στο Τορόντο. Κατά πάσα πιθανότητα δεν είναι τυχαίο ότι ηγετικό ρόλο στη δημιουργία της ένωσης έπαιξαν άτομα που είχαν μεταναστεύσει στον Καναδά από την Πολωνία, όπου είχαν λάβει μέρος σε ένα πρώιμο μακεδονικό «κίνημα αναβίωσης» (Van Boeschoten 2003β). Αφού έφτασαν στην καινούργια τους πατρίδα, οι πρόσφυγες αυτής της ομάδας άρχισαν να εκδίδουν ένα ενημερωτικό δελτίο, το *Makedonski Glas* (Μακεδονική φωνή) και το 1978 οργάνωσαν την πρώτη συνάντηση επανασύνδεσης προσφυγόπουλων που ζούσαν στον Καναδά. Τότε, οι διοργανωτές της συνάντησης αποφάσισαν να ιδρύσουν μια ένωση που θα έφερνε σε επαφή όλα τα προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής σε όλο τον κόσμο. Ο σημαντικός ρόλος της μνήμης στις δραστηριότητες της ένωσης φανερώνεται από τον τίτλο του ενημερωτικού της δελτίου, που κυκλοφορεί από το 1993: *Nezaborav* (Ενάντια στη λήθη· Brown 2002, 64). Στο δελτίο αυτό παρουσιάζονται άρθρα για την ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου, εμπειρίες των προσφυγόπουλων κατά τη διάρκεια του πολέμου και μετά από αυτόν, καθώς και ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων που αντιμετωπίζει η μακεδονική μειονότητα στη βόρεια Ελλάδα.

Η σημαντικότερη δραστηριότητα της ένωσης είναι η διοργάνωση διεθνών συναντήσεων προσφυγόπουλων από τη Μακεδονία, όπου οι πρώτες δύο έγιναν στα Σκόπια το 1988 και το 1998, σαράντα και πενήντα χρόνια αντίστοιχα από τη φυγή τους από την Ελλάδα. Οι δύο αυτές συναντήσεις αποτελούν τον βασικό στίβο στον οποίο η ένωση έχει επιδιώξει την αναγνώριση της δικής της μεγάλης αφήγησης σχετικά με την απομάκρυνση των μελών της από τη βόρεια Ελλάδα. Ωστόσο, από την πρώτη μέχρι τη δεύτερη συνάντηση πραγματοποιήθηκαν σημαντικές πολιτικές εξελίξεις, οι οποίες επέφεραν αλλαγές στο ευρύτερο νόημα αυτής της αφήγησης. Σήμερα γνωρίζουμε ότι η συνάντηση του 1988 έγινε τις παραμονές της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας και του αιματηρού Εμφυλίου Πολέμου που ακολούθησε, ενός πολέμου από τον οποίο από όλες τις Γιουγκοσλαβικές δημοκρατίες η μόνη που γλίτωσε ήταν η Μακεδονία. Την εποχή της συνάντησης, η Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας ήταν ακόμα ένα από τα ομόσπονδα κράτη της Γιουγκοσλαβίας και ο κομμουνισμός παρέμενε η επίσημη

ιδεολογία του κράτους. Οι γιουγκοσλαβικές αρχές στο Βελιγράδι επέτρεψαν με πάρα πολύ μεγάλο δισταγμό να πραγματοποιηθεί η συνάντηση, τόσο επειδή οι βασικοί διοργανωτές, μια ομάδα προσφυγόπουλων που ζούσαν στον Καναδά, ήταν κάτοικοι μιας ξένης, καπιταλιστικής χώρας, αλλά και επειδή φοβόντουσαν ότι η ανοιχτή έκφραση του μακεδονικού εθνικισμού θα μπορούσε να αποτελέσει κίνδυνο για την ενότητα της Γιουγκοσλαβίας. Οι γιουγκοσλαβικές αρχές φοβόντουσαν επίσης ότι η παραμικρή αναγνώριση της ύπαρξης μακεδονικής μειονότητας στην Ελλάδα θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο τις προσπάθειές τους να βελτιώσουν τις σχέσεις τους με τους νότιους γείτονές τους.⁵ Το Βελιγράδι συμφώνησε τελικά να επιτρέψει την πραγματοποίηση της συνάντησης με την προϋπόθεση ότι θα διατηρούσε ανθρωπιστικό χαρακτήρα και θα έδινε βάρος στην υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και το σεβασμό της εδαφικής ακεραιότητας των γειτονικών χωρών.

Στην εναρκτήρια τελετή, όπου συμμετείχαν περί τα τρεις χιλιάδες άτομα, οι ομιλητές υπογράμμισαν την «κομμουνιστική παράδοση του μακεδονικού λαού» και το ιδεώδες της «Αδελφότητας και Ενότητας» που συνάρμοζε τις εθνικότητες που συνιστούσαν τη Γιουγκοσλαβία. Η συνάντηση ήταν, ωστόσο, μια εκδήλωση πρωτίστως ανθρωπίνη. Συγγενείς και φίλοι ξαναβρέθηκαν μετά από σαράντα χρόνια χωρισμού. Αντάλλαξαν αναμνήσεις από το παρελθόν και έκλαψαν μαζί καθώς έβλεπαν εικόνες από τη φυγή τους και τα «σπίτια» τους στην ανατολική Ευρώπη· στοχάστηκαν μαζί το νόημα της «χαμένης παιδικής τους ηλικίας». Η συνάντηση έδωσε στα προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής την ευκαιρία να εκφράσουν ισχυρά προσωπικά συναισθήματα. Συγχρόνως, η συνάντηση ήταν και μια ισχυρή πολιτική δήλωση.

Ως δημόσια επιτέλεση της κοινής τους θυματοποίησης, η συνάντηση συνέβαλε στη δημιουργία μιας «κοινότητας οδύνης» ανάμεσα στα προσφυγόπουλα. Ως πράξη αναμνημόνευσης, συνέβαλε στην κατασκευή μιας μεγάλης αφήγησης των γεγονότων που είχαν σημαδέψει ανεξίτηλα τη ζωή τους. Μια έκθεση φωτογραφίας που έγινε στον παλιό σιδηροδρομικό σταθμό των Σκοπίων και τα ντοκιμαντέρ που προβλήθηκαν στη συνάντηση παρουσίασαν δραματικές εικόνες από την αναχώρηση των παιδιών από τα σπίτια τους και από τη ζωή τους στην ανατολική Ευρώπη. Μια θεατρική παράσταση στο τέλος της εναρκτήριας τελετής, η οποία συγκίνησε βαθιά τους θεατές, απεικόνιζε τη διάλυση του παραδοσιακού τρόπου ζωής που επέφερε ο Εμφύλιος στα μακεδονικά χωριά και παρουσίαζε μια δραματική ανα-

5. Η επίσημη θέση της ελληνικής κυβέρνησης εκείνη την εποχή ήταν, και παραμένει, ότι δεν υπάρχει «μακεδονική μειονότητα» στην Ελλάδα και ότι οι βόρειες επαρχίες της χώρας κατοικούνται από «σλαβόφωνους» ή «δίγλωσσους» Έλληνες (βλ. Danforth 1999, κεφ. 5).

παράσταση της αναχώρησης των παιδιών, του ταξιδιού τους πέρα από τα σύνορα και της επιθυμίας τους να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Το έργο συνοδευόταν από υλικό από παλιά κινηματογραφικά επίκαιρα της εποχής του Εμφυλίου, εικόνες κατεστραμμένων και τώρα πια εγκαταλειμμένων χωριών και βιντεοσκοπημένες συνεντεύξεις με γυναίκες από τα χωριά, οι οποίες προσπαθούσαν να περιγράψουν τον πόνο που ένιωσαν όταν αποχωρίστηκαν τα παιδιά τους.

Οι ομιλητές στην εναρκτήρια τελετή αγνόησαν παντελώς την αντιδικία που υπήρχε σχετικά με τη φυγή των παιδιών στον δημόσιο λόγο στην Ελλάδα – αν τα είχαν «απαγάγει» ή αν τα είχαν «σώσει». Αντίθετα, ανέπλασαν το συμβάν σαν μια ιστορία διωγμών και θυσιών. Η μοίρα των παιδιών παρουσιάστηκε σαν μια οδύσσεια, μια απόδραση από την κόλαση. Μέσω της χρήσης του βιβλικού όρου «Έξοδος», η αναχώρηση των παιδιών συνδέθηκε συμβολικά με την υπό θεϊκή επίβλεψη φυγή των Ισραηλιτών από την Αίγυπτο, όπου ήταν σκλάβοι, και την άφιξή τους στη γη της επαγγελίας μετά από σαράντα χρόνια περιπλάνησης στην έρημο. Στο λόγο της Ένωσης Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου, τα προσφυγόπουλα δεν είχαν πέσει «θύματα απαγωγής» από το ΚΚΕ, είχαν «σωθεί» από τα χέρια του ελληνικού κράτους που τα καταδίωκε ανελέητα εξαιτίας της εθνοτικής τους καταγωγής. Επιπλέον, ο όρος «Έξοδος» συνέδεε υπόρρητα την έννοια του διωγμού με το πολιτικό αίτημα για το δικαίωμα της επιστροφής στην πατρίδα μετά από σαράντα χρόνια εξορίας. Μία άλλη θρησκευτική εικόνα που χρησιμοποιήθηκε για να τονίσει την οδύνη των αθώων προσφυγόπουλων ήταν εκείνη του Γολγοθά, του λόφου όπου σταυρώθηκε ο Χριστός.

Παρά τις επίσημες οδηγίες του Βελιγραδίου, η συνάντηση του 1988 περιείχε επίσης πολλές ρητές εκφράσεις μακεδονικού εθνικισμού. Κυρίως, η συνάντηση συνέβαλε στο να ενσωματωθεί η μοίρα των προσφυγόπουλων σε μια εθνική αφήγηση οδύνης. Ο μακεδόνας Πρόεδρος περιέγραψε την «οδύσσεια» των παιδιών, που τα οδήγησε από τη βόρεια Ελλάδα στην ανατολική Ευρώπη, σαν μια «μεγάλη στιγμή στην τραγική μοίρα του μακεδονικού λαού κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, μια στιγμή που σημαδεύτηκε από τη γενοκτονία, την έξοδο και την αναγκαστική μετανάστευση, στόχος των οποίων ήταν η καταστροφή του ίδιου του ονόματος της Μακεδονίας».

Διάφορες πράξεις μνημόνευσης που είχαν εξέχουσα θέση στο πρόγραμμα της συνάντησης βοήθησαν να ενσωματωθεί ακόμα πιο στέρεα η εμπειρία των προσφυγόπουλων μακεδονικής καταγωγής στην εθνική αφήγηση των παθών του μακεδονικού λαού. Ένα μέλος από κάθε εθνική ένωση προσφυγόπουλων που συμμετείχε στη συνάντηση (πολωνική, τσεχική, καναδική, αυστραλιανή) επισκέφθηκε διάφορους «τόπους μνήμης» που αποτελούσαν μνημεία σημαντικών γεγονότων της μακεδονικής ιστορίας, όπως η εξέγερση του Ίλιντεν το 1903 ενάντια στην οθωμανική κυριαρχία, την οποία η μεταπολεμική μακεδονική ιστοριογραφία θεωρεί την πρώτη, αν

10. Το μνημείο που ανεγέρθηκε το 1988 στο πάρκο της «γυναίκας πολεμίστριας» στο κέντρο των Σκοπίων, προς τιμήν των γυναικών από τη Μακεδονία που συνόδευσαν τα προσφυγόπουλα από τη βόρεια Ελλάδα στα νέα τους «σπίτια» στην ανατολική Ευρώπη. Η επιγραφή λέει «Πατρίδα. Η λαχτάρα των διωκόμενων/ εκδιωγμένων». Φωτογραφία της Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν.

και ανεπιτυχή, προσπάθεια της χώρας να αποκτήσει εθνική ανεξαρτησία (Brown 2003).

Η κατασκευή αυτής της ηγεμονικής εθνικής αφήγησης κορυφώθηκε με την ανέγερση μνημείου στο κέντρο των Σκοπίων στη μνήμη των «μάικι» (μανάδων), των γυναικών που συνόδευσαν τα προσφυγόπουλα κατά τη φυγή τους από τη βόρεια Ελλάδα μέχρι τον τελικό τους προορισμό στην ανατολική Ευρώπη (βλ. φωτογραφία 10). Το μνημείο, που φιλοτεχνήθηκε από τον Νάσιο Μπεκιάροφσκι, προσφυγόπουλο και γνωστό καλλιτέχνη

που ζει στα Σκόπια, τοποθετήθηκε σε ένα πάρκο προς τιμήν της «γυναίκας πολεμίστριας» (ζιένα μπόρετς). Το μνημείο απεικονίζει μια «μάννα» που κουβαλάει ένα βρέφος με δύο μικρά παιδιά να την ακολουθούν. Η επιγραφή κάτω από το γλυπτό λέει: «Πατρίδα – η λαχτάρα των διωκόμενων/εκδιωγμένων» (Τατκοβίνατα – Κόπνεζ να προγκονέτιτε).⁶

Το μνημείο αυτό ενσωματώνει τις εμπειρίες των προσφυγόπουλων στον κανόνα της μακεδονικής εθνικής ιστορίας. Έτσι, εξισώνει τα βάσανα των προσφυγόπουλων με τα βάσανα ολόκληρου του έθνους. Η δημόσια μνήμη της απομάκρυνσης των παιδιών μετασχηματίζεται σε αυτό που οι Volkan και Itzkowitz (2000, 232) έχουν ονομάσει «επιλεκτικό τραύμα»:

Η νοητική αναπαράσταση (μια συνεκτική εικόνα) ενός συμβάντος που έκανε μια μεγάλη ομάδα ανθρώπων (π.χ. μια εθνοτική ομάδα) να νιώθει θυματοποιημένη, ταπεινωμένη από μια άλλη ομάδα, και να υποστεί απώλειες, ιδίως την απώλεια της αυτοεκτίμησης. Ενώ η ομάδα δεν επιλέγει να θυματοποιηθεί, «επιλέγει» ωστόσο, συνειδητά και ασυνείδητα, να αναγάγει στη σφαίρα της ψυχολογίας και της μυθολογίας αυτό που έχει συμβεί και να ορίσει την ταυτότητά της αναφορικά με αυτό το γεγονός.

Ενώ αυτή η επανερμηνεία των εμπειριών των προσφυγόπουλων ως μέρους μιας εθνικής μεγάλης αφήγησης φαίνεται να ταιριάζει με τα παραδοσιακά πρότυπα του βαλκανικού εθνικισμού, αντιπρόσωποι από τον Καναδά και την Αυστραλία παρουσίασαν μια διαφορετική, πιο μοντέρνα εκδοχή του μακεδονικού εθνικισμού. Στις ομιλίες τους, συνδύασαν την επίρρωση της μακεδονικής εθνικής ταυτότητας και των πολιτικών αιτημάτων για το σεβασμό των πολιτισμικών και πολιτικών δικαιωμάτων των Μακεδόνων, με ένα οικουμενικό, κοσμοπολίτικο αντιπολεμικό μήνυμα. Ενσωμάτωσαν στην αφήγηση των εμπειριών τους αντιλήψεις για τον ειρηνισμό και την πολυπολιτισμικότητα, τις οποίες έφεραν από τις νέες τους πατρίδες, καθώς και στοιχεία ενός αναδυόμενου υπερεθνικού λόγου για τη θυματοποίηση, το τραύμα και τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Η οπτική αυτή απεικονίστηκε πλήρως στην τελική διακήρυξη της συνάντησης του 1988, η οποία απευθυνόταν στη διεθνή κοινότητα και είχε εγκριθεί από το κοινό:

Μέσα από τη συνάθροιση αυτή, εκφράζουμε την αφοσίωσή μας στα ιδεώδη της ελευθερίας, της δημοκρατίας και της ειρήνης, καθώς και την επιθυμία μας να δημιουργήσουμε έναν κόσμο χωρίς αλυσίδες, χωρίς μίσος

6. Το ρήμα πρόγκονι μπορεί να μεταφραστεί τόσο ως «κατατρέχω» όσο και ως «εκδιώκω». Το κοινό νόημα είναι αυτό του «διώχνω». Ευχαριστούμε τον Victor Friedman για την επισήμανση.

Ωστόσο, η πιο σημαντική ένδειξη για το νέο πολιτικό πλαίσιο στο οποίο πραγματοποιήθηκε η συνάντηση του 1998 ήταν η εναρκτήρια ομιλία του Κίρο Γκλιγκόροφ, πρώτου προέδρου της πρόσφατα ανεξαρτητοποιημένης Δημοκρατίας της Μακεδονίας. Στην ομιλία αυτή, ο Γκλιγκόροφ αναπαρήγαγε την εικονοποιία της «κοινότητας οδύνης» μέσα από τα καίρια σύμβολα της «εξόδου» και του «Γολγοθά». Συγχρόνως όμως εξίσωσε την οδύνη των προσφυγόπουλων με εκείνη του νέου έθνους-κράτους, δίνοντας την υπόσχεση ότι «Όπως ακριβώς εσείς ξεπεράσατε το Γολγοθά σας, έτσι θα ξεπεράσει και τον δικό της η Δημοκρατία της Μακεδονίας». Ο Γκλιγκόροφ καλωσόρισε τους συμμετέχοντες στην «ελεύθερη Μακεδονία», την οποία, όπως είπε, πολλοί επισκέπτονταν για πρώτη φορά. Εξέφρασε την ελπίδα ότι θα ένιωθαν πως βρίσκονται «στην πατρίδα τους». Ο πρόεδρος Γκλιγκόροφ συσχέτισε επίσης την απομάκρυνση των παιδιών από τη βόρεια Ελλάδα με τα πιο πρόσφατα γεγονότα που είχαν συμβεί με τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας. Ζήτησε από τους ανθρώπους όλου του κόσμου να πουν «ποτέ ξανά στον πόλεμο, τον τρόμο, τις εθνοκαθάρσεις και την κατάργηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων». Τέλος, έκανε έκκληση για την ειρηνική επίλυση της σύγκρουσης για το μακεδονικό ζήτημα: «Η Μακεδονία θέλει ειρήνη, κατανόηση και ανοιχτά σύνορα. Θέλει να ενταχθεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ως ευρωπαϊκή χώρα». Με τον τρόπο αυτό, η μοίρα των προσφυγόπουλων δεν συνδεόταν μόνο με την ιστορία του μακεδονικού έθνους, όπως το 1988, αλλά και με το μέλλον του νεοπαγούς μακεδονικού κράτους.

Η ηγεμονική αφήγηση που έχει κατασκευάσει η Ένωση Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου είναι η αφήγηση ενός συλλογικού τραύματος, στην οποία τα προσφυγόπουλα παρουσιάζονται σαν ανίσχυρα και αθώα θύματα του πολέμου. Είναι επίσης η περιγραφή μιας διεθνούς εκστρατείας εθνοκάθαρσης και γενοκτονίας την οποία διεξήγαγε η ελληνική κυβέρνηση. Σε ένα ειδικό τεύχος του *Nezaboran* που κυκλοφόρησε κατά τη διάρκεια της συνάντησης του 1998, η Ένωση Παιδιών-Προσφύγων υποστήριζε ότι «οι Μακεδόνες του Αιγαίου ήταν θύματα των πολιτικών απεθνικοποίησης και αφομοίωσης της ελληνικής κυβέρνησης, οι οποίες περιλάμβαναν όλα τα χαρακτηριστικά της γενοκτονίας» (η υπογράμμιση δική μας). Αυτή η ρητορική της θυματοποίησης εξυπηρετεί τον μετασχηματισμό αυτής της ηγεμονικής αφήγησης σε εθνική αφήγηση. Το πετυχαίνει αυτό τόσο μέσω της δημιουργίας μιας «κοινότητας οδύνης» όσο και μέσω της εστίασης σε ένα μυθοποιημένο «επιλεκτικό τραύμα» –την απομάκρυνση των προσφυγόπουλων μακεδονικής καταγωγής από τη βόρεια Ελλάδα– ως ισχυρό συμβολισμό του πάσχοντος έθνους.

Η εθνικιστική εκδοχή του παρελθόντος ως «επιλεκτικού τραύματος» εξυπηρετεί δύο πολιτικούς σκοπούς. Πρώτον, προσφέρει τη δημόσια αναγνώριση του πόνου και της απώλειας που έχουν βιώσει τα προσφυγόπουλα. Προβάλλει την ελπίδα κάποιου είδους αποζημίωσης για όλες τις αδικίες,

περασμένες και σημερινές, που έχουν υποστεί. Ιδανικά, η αποζημίωση αυτή θα περιλάμβανε το δικαίωμα να επιστρέψουν στη γη όπου γεννήθηκαν (ρόντεν κράι), την αποκατάσταση των πολιτικών τους δικαιωμάτων στην Ελλάδα καθώς και των περιουσιακών τους δικαιωμάτων στα χωριά της καταγωγής τους. Ο σκοπός αυτός ήταν σε μεγάλο βαθμό κοινός σε όλα τα προσφυγόπουλα από τα οποία πήραμε συνέντευξη, αν και πολλά δεν ενδιαφέρονταν πια να επιστρέψουν μόνιμα στα σπίτια τους ή να ανακτήσουν τους τίτλους ιδιοκτησίας της περιουσίας τους. Δεύτερον, αυτή η εθνικιστική εκδοχή του παρελθόντος διεκδικεί τη διεθνή αναγνώριση του μακεδονικού κράτους, του μακεδονικού έθνους και της μακεδονικής μειονότητας στην Ελλάδα. Η πολιτική αυτή ατζέντα είναι κοινή για την Ένωση Παιδιών-Προσφύγων και άλλες υπερεθνικές μακεδονικές οργανώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά όχι απαραίτητα και για όλα τα προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής. Ορισμένα έχουν χάσει πια το ενδιαφέρον τους για το σχέδιο αυτό, ορισμένα έχουν υιοθετήσει την εθνική ταυτότητα της χώρας όπου έχουν ζήσει το μεγαλύτερο μέρος της ενήλικης ζωής τους και άλλα φοβούνται τις πολιτικές συνέπειες που μπορεί να έχει για τα ίδια ή τους συγγενείς τους στην Ελλάδα η συμμετοχή τους σε μακεδονικές οργανώσεις.

Η πολιτική της μνήμης που εφαρμόζεται από την Ένωση Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου φανερώνει την εξάλειψη, μέσω μιας διαδικασίας «απαλοιφής» ή «λησμονιάς», ορισμένων γεγονότων που δεν ταιριάζουν με αυτή τη μεγάλη εθνική αφήγηση, αλλά που έχουν σημαντική θέση στις προσωπικές αφηγήσεις των προσφυγόπουλων και είναι τεκμηριωμένα από ιστορικά στοιχεία. Για παράδειγμα, ο μακεδονικός εθνικιστικός λόγος περί εθνοκάθαρσης και γενοκτονίας διαψεύδεται από τα ιστορικά στοιχεία, τα οποία δείχνουν ξεκάθαρα ότι ο Εθνικός Στρατός δεν στοχοποιούσε ειδικά τα μακεδονικά χωριά με σκοπό να διώξει τους κατοίκους τους από την ελληνική επικράτεια.⁸ Διαψεύδεται επίσης από την κοινή λογική: τα προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής δεν διώχτηκαν από την Ελλάδα από την ελληνική κυβέρνηση· έφυγαν με το πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ, το οποίο είχε υποσχεθεί στους Μακεδόνες της βόρειας Ελλάδας ότι μετά τον πόλεμο θα είχαν ίσα δικαιώματα και είχε εγγυηθεί ότι η εκπαίδευσή τους θα γινόταν στη μακεδονική γλώσσα. Τέλος, ο λόγος αυτός διαψεύδεται από τις προσωπικές ιστορίες των ίδιων των προσφυγόπουλων, τα οποία αφηγούνται με λεπτομέρειες τις τρομερές επιπτώσεις του πολέμου που τα ανάγκασαν να φύγουν από τη χώρα.

8. Αν και σε τοπικό επίπεδο οι ελληνικές παραστρατιωτικές ομάδες στοχοποιούσαν μέλη εθνοτικών μειονοτήτων και προσπαθούσαν να τα αναγκάσουν να φύγουν από τα χωριά τους καίγοντας τα σπίτια τους ή βιάζοντας τις γυναίκες τους, αυτή η πρακτική «εθνοκάθαρσης» δεν υποστηριζόταν από την επίσημη πολιτική της κυβέρνησης (Van Boeschoten 2003a, 44).

Στην ηγεμονική αφήγηση της Ένωσης Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου, ο λόγος της εθνοκάθαρσης και της γενοκτονίας είναι κομμάτι της ηθικής ιστορίας της μακεδονικής μειονότητας της Ελλάδας, που δείχνει ότι η ελληνική κυβέρνηση έχει υπάρξει και είναι ακόμα ένοχη για την «απεθνικοποίηση» μελών αυτής της ομάδας. Στο λόγο αυτό, η απομάκρυνση των παιδιών από τη βόρεια Ελλάδα, καθώς και συνολικά ο Εμφύλιος Πόλεμος, μετασχηματίζεται από πολιτική σε εθνοτική-εθνική σύγκρουση. Η νέα αυτή ερμηνεία συνάδει με το ξαναγράψιμο της μακεδονικής ιστορίας σε εθνικιστικούς τόνους μετά από την διάλυση της Γιουγκοσλαβίας.⁹ Εστιάζοντας αποκλειστικά στη μοίρα των προσφυγόπουλων μακεδονικής καταγωγής, οι δημιουργοί αυτής της ιστορικής αφήγησης «ξεχνούν» ότι σχεδόν τα μισά από τα παιδιά που οδηγήθηκαν στην ανατολική Ευρώπη ήταν ελληνικής καταγωγής και ότι τα μακεδονόπουλα όσο και τα ελληνόπουλα ήταν εξίσου θύματα της βίας του Εμφυλίου. Παραβλέπουν επίσης το γεγονός ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι γονείς των προσφυγόπουλων, είτε Έλληνες είτε Μακεδόνες, υποστήριξαν τους αντάρτες. Τέλος, αγνοούν την κομμουνιστική ιδεολογία που διαπότιζε την εκπαίδευση των προσφυγόπουλων στην ανατολική Ευρώπη. Ο λόγος αυτός αποπολιτικοποιεί και «εθνικοποιεί» μια σύγκρουση στην οποία η εθνοτική καταγωγή της μακεδονικής μειονότητας στην Ελλάδα έπαιξε μεν σημαντικό ρόλο, αλλά που στην ουσία ήταν μια πολιτική σύγκρουση ανάμεσα σε δύο αντιτιθέμενες ιδεολογίες. Διαψεύδεται επίσης από τις αφηγήσεις ζωής των ίδιων των προσφυγόπουλων, τα οποία τοποθετούν σε σημαντική θέση τις πολιτικές πεποιθήσεις των γονιών τους, τις προσωπικές σχέσεις που δημιούργησαν με τα ελληνόπουλα στα χρόνια της εξορίας και την επιρροή της κομμουνιστικής ιδεολογίας στην καθημερινή τους ζωή.

Οι προσωπικές αφηγήσεις των προσφυγόπουλων αντικρούουν και μια δεύτερη θεματική της ηγεμονικής αφήγησης της Ένωσης, εκείνη των προσφυγόπουλων ως ανίσχυρων και αθώων θυμάτων. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τα προσφυγόπουλα δικαιολογημένα υποστηρίζουν την πολιτική τους αθωότητα, καθώς την εποχή της απομάκρυνσής τους ήταν πράγματι πολύ μικρά. Αλλά σίγουρα δεν ήταν ανίσχυρα θύματα. Στην ηγεμονική αφήγηση των θυμάτων που υποφέρουν, κάθε στοιχείο εμπρόθετης δράσης, επιλογής και βούλησης, τα οποία παίζουν σημαντικό ρόλο στις προσωπικές αφηγήσεις των προσφυγόπουλων, εξαφανίζεται εντελώς.

Μια τρίτη αντίθεση εμφανίζεται στο τμήμα της δημόσιας ηγεμονικής αφήγησης που παρουσιάζει τη Δημοκρατία της Μακεδονίας ως εθνική «πατρίδα» των προσφυγόπουλων. Στις προσωπικές τους αφηγήσεις, πολλά προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής διαμαρτύρονταν για τις διακρίσεις που υπέστησαν την πρώτη φορά που εγκαταστάθηκαν στη Δημο-

9. Brown (2003, 211, 244) και Brunnbauer (2004).

κρατία, τη δεκαετία του 1950 και σαν πραγματική τους πατρίδα παρουσιάζουν τα χωριά τους στη βόρεια Ελλάδα. Αυτό που έχει χαρακτηρίσει τη σημερινή τους ταυτότητα είναι το τραύμα της «αδύνατης επιστροφής» σε αυτή την πατρίδα. Η ηγεμονική αφήγηση, όπως διατυπώνεται στις συναντήσεις επανασύνδεσης της Ένωσης, είναι μια εδραιοκεντρική αφήγηση του έθνους, που προάγει τη θεώρηση των προσφύγων ως ατόμων με μία και μοναδική εθνική ταυτότητα, που έχουν «ξεριζωθεί» από τη συγκεκριμένη και σταθερή πατρίδα τους. Στις προσωπικές αφηγήσεις των προσφυγόπουλων, ωστόσο, η εμπειρία της προσφυγιάς παρουσιάζεται τόσο σαν μια εμπειρία οδύνης και απώλειας όσο και σαν ένα ταξίδι σε έναν κοσμοπολίτικο κόσμο ανοιχτών οριζόντων και πολλαπλών ταυτοτήτων.

Παρά τις χαρακτηριστικές αυτές διαφορές ανάμεσα στην ενιαία, συνεκτική ηγεμονική αφήγηση της Ένωσης Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου και τις πολλαπλές, συχνά αντικρουόμενες προσωπικές αφηγήσεις ζωής των ίδιων των προσφυγόπουλων, υπάρχουν και πολλές ομοιότητες. Και στις δύο αφηγήσεις παρουσιάζεται ανάγλυφα η φρίκη του πολέμου, ο πόνος του αποχωρισμού και της εξαορίας και η απώλεια της παιδικής ηλικίας. Επίσης, και οι δύο εμφανίζονται προσηλωμένες στην ειρήνη, την ελευθερία και το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος των προσφυγόπουλων να επιστρέψουν στα χωριά από όπου κατάγονται.

Η Παμμακεδονική Ένωση ΗΠΑ

Η Παμμακεδονική Ένωση ΗΠΑ βρίσκεται στην καρδιά της μεγάλης δι-εθνικής ελληνομακεδονικής διασποράς. Έχει αδελφές οργανώσεις στην Αυστραλία, τον Καναδά, τη Νότια Αφρική και την ίδια την Ελλάδα. Η ένωση έχει πολλά τοπικά τμήματα σε κάθε χώρα καθώς και πολλές οργανώσεις-μέλη, που απαρτίζονται από μετανάστες από συγκεκριμένα χωριά και πόλεις της ελληνικής Μακεδονίας. Σε παγκόσμιο επίπεδο, οι εθνικές παμμακεδονικές ενώσεις είναι οργανωμένες σε ομοσπονδία, η οποία πραγματοποιεί ένα ετήσιο παγκόσμιο συνέδριο στην Ελλάδα.

Κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, η Παμμακεδονική Ένωση έχει αφιερωθεί στην προώθηση της ελληνικής θέσης για το μακεδονικό ζήτημα. Σε αυτή την εκστρατεία πολιτικής κινητοποίησης, η πολιτική της μνήμης έχει παίξει καίριο ρόλο. Τα μέλη της ένωσης έχουν φανεί εξαιρετικά δραστήρια, οργανώνοντας συγκεντρώσεις, διαδηλώσεις και εκστρατείες αποστολής επιστολών στο πλαίσιο της άσκησης πίεσης ώστε να πειστούν οι κυβερνήσεις των χωρών τους να υποστηρίξουν την «ελληνικότητα της Μακεδονίας». Σύμφωνα με τον ιστότοπο της Ένωσης, οι κύριοι στόχοι της είναι «να προστατεύσει την ελληνική προέλευση του ονόματος, της ιστορίας και

του πολιτισμού της Μακεδονίας και να αντικρούσει τις χαλκεύσεις και τις παραμορφώσεις της ιστορίας».¹⁰

Από το 1991, η πρώτη προτεραιότητα στην ατζέντα της Παμμακεδονικής Ένωσης είναι να αποτρέψει τη διεθνή αναγνώριση της Δημοκρατίας της Μακεδονίας με τη συνταγματική της ονομασία. Η Παμμακεδονική Ένωση και η ελληνική κυβέρνηση αντιτίθενται σθεναρά στη χρήση αυτή και επιμένουν οι διεθνείς οργανισμοί, όπως ο ΟΗΕ και η Ευρωπαϊκή Ένωση, να αναφέρονται στη Δημοκρατία της Μακεδονίας με την προσωρινή ονομασία «Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας» ή ΠΓΔΜ. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, το όνομα «Μακεδονία» ανήκει αποκλειστικά στην Ελλάδα και η αντιπαράθεση σχετικά με την ονομασία είναι «ένα ζήτημα ταυτότητας που δεν είναι διαπραγματεύσιμο, ένα ζήτημα κληρονομιάς που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί».¹¹ Πιο πρόσφατα, η Παμμακεδονική Ένωση έχει διοργανώσει εκστρατείες για να εξασφαλίσει διεθνή υποστήριξη για την αναγνώριση της αναγκαστικής ανταλλαγής πληθυσμών που προέβλεπε η Σύμβαση της Λοζάνης (1923) ως πράξη «γενοκτονίας» κατά του ελληνορθόδοξου πληθυσμού της Τουρκίας. Στο μεταξύ, δεν ξεχνάει και άλλα σημαντικά ιστορικά γεγονότα τα οποία σημάδεψαν τα πρώτα χρόνια της ύπαρξής της. Ανάμεσα σε αυτά, εξέχουσα θέση έχει το παιδομάζωμα.

Η Παμμακεδονική Ένωση ΗΠΑ ιδρύθηκε το 1947, σε ένα κρίσιμο στάδιο του ελληνικού Εμφυλίου, αμέσως μετά την υιοθέτηση του δόγματος Τρούμαν και την αρχή της αμερικανικής ανάμειξης στην ένοπλη σύγκρουση. Σύμφωνα με την ιστοσελίδα της Ένωσης, η αμερικανική βοήθεια «έσωσε την ελληνική Μακεδονία από την κομμουνιστική απειλή».¹² Σε μια κρίσιμη στιγμή του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, αυτή η νέα οργάνωση έπαιξε καίριο ρόλο ώστε η αμερικανική κοινή γνώμη να στραφεί υπέρ της ελληνικής κυβέρνησης – δουλειά ιδιαίτερα σημαντική, καθώς ένα μεγάλο τμήμα της αμερικανικής και της ελληνοαμερικανικής κοινής γνώμης υποστήριζε την ελληνική αριστερά, λόγω της συμβολής της στην ήττα της ναζιστικής Γερμανίας (Georgakas 1987, 11· Yavis [1944] 1987). Το παιδομάζωμα αποτέλεσε κεντρικό παράγοντα κινητοποίησης για την εκστρατεία αυτή. Ελληνοαμερικανοί ντυμένοι με παραδοσιακές ελληνικές ενδυμασίες παρέλασαν στη Νέα Υόρκη απαιτώντας «την επιστροφή των 28.000 χιλιάδων παιδιών μας». Διάσημοι Αμερικανοί, συμπεριλαμβανομένου του ίδιου του προέδρου Τρούμαν, καταδίκασαν την απομάκρυνση των παιδιών από τα σπίτια

10. Βλ. <http://www.panmacedonian.info>.

11. Βλ. «The Need and Creation of the Pan-Macedonian Association», ένα κείμενο που υπογράφεται από τη Νίνα Γκατζούλη, ανώτατη γραμματέα της οργάνωσης (<http://www.panmacedonian.info/about.htm>). Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με το «ζήτημα της ονομασίας», βλ. Brown (2003, 34-36), Cowan (2000, xiii-xvi), Cowan και Brown (2000, 1-14), Danforth (1995, 142-85· 2010, 591-94) και Sutton (1997).

12. «The Need and Creation of the Pan-Macedonian Association». (Βλ. υποσ. 11).

τους και τάχθηκαν υπέρ της άμεσης επιστροφής τους (Royal Greek Embassy 1950, 19-32). Στη διάρκεια των επόμενων δεκαετιών, το ζήτημα των προσφυγόπουλων πέρασε σε δεύτερο πλάνο, αλλά ο αντικομμουνισμός παρέμεινε σε υψηλή θέση στην αμερικανική πολιτική ατζέντα. Οι πολιτικές του Ψυχρού Πολέμου και ο μακαρθισμός επηρέασαν βαθιά την ελληνοαμερικανική κοινότητα. Το αποτέλεσμα ήταν ότι μεταναστευτικές οργανώσεις που μέχρι τότε ήταν απολίτικες ή εξέφραζαν πιο φιλελεύθερες απόψεις άρχισαν να δραστηριοποιούνται πολιτικά συντασσόμενες με τη δεξιά (Georgakas 1987).

Η Παμμακεδονική Ένωση παίζει από παλιά πρωταγωνιστικό ρόλο στην ευρύτερη δι-εθνική πολιτική κοινότητα μνήμης που ασχολείται με την υπεράσπιση της άλλοτε κυρίαρχης, υποστηριζόμενης από το κράτος αντικομμουνιστικής ηγεμονικής αφήγησης του Εμφυλίου. Σύμφωνα με την αφήγηση αυτή, οι «σλαβοκομμουνιστές» οργάνωσαν εξέγερση κατά της νόμιμης κυβέρνησης της Ελλάδας, σκόπευαν να προδώσουν το ελληνικό έθνος στους βόρειους γείτονές του και, εκτελώντας μια πράξη γενοκτονίας, απήγαγαν τα «παιδιά της Ελλάδας» και τα έστειλαν πίσω από το Σιδηρούν Παραπέτασμα για να αφελληνιστούν και να ανατραφούν σαν Σλάβοι και κομμουνιστές. Για τους συντηρητικούς Έλληνες και από τις δύο πλευρές του Ατλαντικού, η μνήμη του παιδομαζώματος λειτούργησε σαν «επιλεκτικό τραύμα», όπως συνέβη, με πολύ διαφορετικό τρόπο, και για την κοινότητα των προσφυγόπουλων μακεδονικής καταγωγής.

Ο βασικός πυρήνας αυτής της δι-εθνικής πολιτικής κοινότητας μνήμης αποτελείται από δεξιούς εθνικιστές με καταγωγή από την ελληνική Μακεδονία, που τους ενώνουν τόσο οι σημερινές πολιτικές τους απόψεις όσο και τα κοινά τραύματα που έχουν υποστεί στο παρελθόν. Αισθάνονται πικρία γιατί πιστεύουν ότι το ελληνικό κράτος δεν αναγνωρίζει πια τη θυσία που έκαναν για την υπεράσπιση του έθνους και επειδή νιώθουν ότι τα «δικά τους» θύματα (τα θύματα της αριστερής βίας) έχουν ξεχαστεί από την ελληνική κοινωνία. Όπως και τα μέλη της Ένωσης Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου, τα μέλη της Παμμακεδονικής Ένωσης αποτελούν επίσης μια «κοινότητα οδύνης» που αγωνίζεται με αφοσίωση «ενάντια στη λήθη». Η διαφορά είναι ότι ενώ η Ένωση Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου ασχολείται με τη διατήρηση των αναμνήσεων από τη βία του ελληνικού κράτους, η Παμμακεδονική Ένωση είναι αφοσιωμένη στη διατήρηση της μνήμης από τη βία του ΚΚΕ.

Στην Ελλάδα υπάρχουν δύο τρόποι με τους οποίους αυτή η δεξιά πολιτική κοινότητα μνήμης κάνει τη φωνή της να ακούγεται στο δημόσιο στίβο. Ο πρώτος περιλαμβάνει τελετές μνήμης που εξυμνούν την ήττα του κομμουνισμού στο τέλος του Εμφυλίου και τιμούν τη μνήμη των ελλήνων στρατιωτών που σκοτώθηκαν από τους αντάρτες. Ο γνωστότερος από αυτούς τους εορτασμούς γίνεται κάθε χρόνο στο όρος Βίτσι, στις 29 Αυγούστου,

ημέρα που ηττήθηκε ο Δημοκρατικός Στρατός το 1949. Μέχρι το 1982, ήταν εθνική γιορτή, αλλά ο επίσημος εορτασμός καταργήθηκε λόγω της «πολιτικής της λήθης» που ξεκίνησε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Πιο πρόσφατα, οι γιορτές αυτές δεν έχουν προσελκύσει μόνο μέλη της αρχικής κοινότητας εμπειρίας, αλλά και οργανώσεις της ακροδεξιάς που τα μέλη τους είναι γενικά υπερβολικά νέα για να έχουν συμμετάσχει στον Εμφύλιο (Anderson 2007, 158-191).

Η κοινότητα αυτή επιδιώκει επίσης να ελέγξει τη μνήμη του Εμφυλίου παρεμβαίνοντας στα πεδία όπου παράγεται και κυκλοφορεί η ιστορική γνώση. Ένα μέρος της προσπάθειάς της προβάλλεται μέσα από εφημερίδες, τηλεοπτικές εκπομπές και ιστότοπους που ελέγχονται από τη λαϊκιστική δεξιά. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, στοχοποιούνται όλο και περισσότερο ακαδημαϊκές διαλέξεις και συνέδρια. Κύριος στόχος αυτού του πολέμου μνήμης είναι η υπεράσπιση της «σωστής», αντικομμουνιστικής, εθνικιστικής εκδοχής της ιστορίας που προέρχεται από την εποχή του Ψυχρού Πολέμου, ενάντια στην αριστερή ιστοριογραφία που έχει κυριαρχήσει στον ακαδημαϊκό και το δημόσιο λόγο από τη δεκαετία του 1980.

Το σεμινάριο στο πανεπιστήμιο του Πρίνστον που περιγράφεται στην αρχή αυτού του βιβλίου ήταν κομμάτι αυτής της εκστρατείας. Τις εβδομάδες πριν από το σεμινάριο, η Παμμακεδονική Ένωση άσκησε μεγάλη πίεση στο Πρόγραμμα Ελληνικών Σπουδών του Πρίνστον να ακυρώσει το σεμινάριο. Παρά τις πιέσεις αυτές, η παρουσίασή μας έγινε όπως είχε προγραμματιστεί, στις 10 Μαΐου 2005. Το μεγάλο κοινό σε ένα κατά τα άλλα πολύ μικρό και σοβαρό σεμινάριο περιλάμβανε στελέχη της Παμμακεδονικής Ένωσης και αντιπροσώπους του ελληνοαμερικανικού Τύπου από τη Νέα Υόρκη. Το πιο γνωστό μέλος του κοινού ήταν ο Νίκος Γκατζογιάννης, συγγραφέας της *Ελένης*. Παρευρίσκονταν επίσης μέλη της μορφωμένης ελίτ της ελληνοαμερικανικής κοινότητας: καθηγητές πανεπιστημίου και μέσης εκπαίδευσης, καθώς και επιχειρηματίες. Πολλοί από αυτούς είχαν έρθει στις Ηνωμένες Πολιτείες τη δεκαετία του 1950 ή του 1960 και είχαν σημαδευτεί στα παιδικά τους χρόνια από προσωπικές και οικογενειακές μνήμες της αριστερής βίας κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Ένα από τα μέλη του κοινού ήταν τέως στρατηγός που είχε υπηρετήσει στον ελληνικό στρατό· άλλοι είχαν συγγενείς που είχαν επιστρατευτεί διά της βίας ή είχαν εκτελεστεί από τους αντάρτες. Για την ομάδα αυτή, η συμμετοχή σε αυτή την πολιτική κοινότητα μνήμης βασιζόταν πρωτίστως στις προσωπικές τους εμπειρίες. Άλλοι, ωστόσο, ανήκαν στη μετεμφυλιακή γενιά και είχαν εγκατασταθεί πιο πρόσφατα στις Ηνωμένες Πολιτείες. Δεν τους συνέδεε με αυτή την κοινότητα μνήμης ούτε η προσωπική εμπειρία, ούτε μια κοινή πολιτική ερμηνεία της ιστορίας του ελληνικού Εμφυλίου.

Κύριος στόχος της εισήγησής μας ήταν να δείξουμε ότι οι ηγεμονικές αφηγήσεις με τις οποίες τόσο η ελληνική κυβέρνηση όσο και το ΚΚΕ είχαν

περιγράφει το πρόγραμμα εκκένωσης βασίζονταν σε έναν παρόμοιο, ουσιοκρατικό λόγο για το έθνος, σύμφωνα με τον οποίο το «σπίτι» είναι ένας σταθερός, εδαφικοποιημένος τόπος ανήκειν. Αντιπαραβάλαμε την αντίληψη αυτή με μια διαφορετική έννοια του «σπιτιού», στοιχεία για την οποία είχαμε βρει από το υλικό των συνεντεύξεών μας, μια «κινητή έννοια» της εστίας με πολλαπλά νοήματα και αλληλεπικαλυπτόμενους δεσμούς με διαφορετικούς ανθρώπους και τόπους. Το επιχείρημά μας απευθυνόταν σε κουφούς, γιατί οι περισσότεροι άνθρωποι στο κοινό ενδιαφέρονταν μόνο για ένα πράγμα: Θα επιβεβαιώναμε ή θα προσπαθούσαμε να αρνηθούμε ότι το ΚΚΕ είχε πάρει δια της βίας τα παιδιά από τα χωριά τους και τα είχε στείλει στην ανατολική Ευρώπη; Αντικρούσαμε τη διαδεδομένη άποψη ότι το πρόγραμμα εκκένωσης ήταν μια μαζική «απαγωγή», αλλά δηλώσαμε σαφέστατα ότι ορισμένα παιδιά είχαν απομακρυνθεί δια της βίας και ότι πολλές ακόμα πράξεις βίας είχαν διαπραχθεί από τους ανταρτές εις βάρος του άμαχου πληθυσμού της βόρειας Ελλάδας.

Κύρια μέριμνά μας ήταν να διαπεράσουμε την ακαμψία του λόγου που είναι κληρονομιά μιας εποχής στην οποία δεν αφήνόταν κανένα περιθώριο αμφισημίας ή αμφιβολίας. Παρουσιάσαμε εθνογραφικές λεπτομέρειες από τις βιωματικές αφηγήσεις των ίδιων των προσφυγόπουλων για να δείξουμε ότι οι εμπειρίες τους ήταν πολύ πιο σύνθετες απ' ό,τι αφήνουν να φανεί οι μονολιθικές ηγεμονικές αφηγήσεις του Ψυχρού Πολέμου. Συμπερασματικά είπαμε ότι οι προσωπικές αυτές αφηγήσεις ζωής επιβεβαιώνουν την άποψη της Liisa Malkki ότι «ο εκτοπισμός μπορεί να επιτρέψει μια διαφορετική και ενίοτε ανατρεπτική ανακατανομή των εθνικιστικών αρχών» (Malkki 1995b, 15). Μάλλον αυτή η «ανακατανομή των εθνικιστικών αρχών» ήταν αυτό που αναστάτωσε τους επικριτές μας. Κατά τη γνώμη τους, υπήρχε μία και μόνο «αλήθεια»: το παιδομάζωμα ήταν μια πρωτοφανής αγριότητα που διεπραξαν οι κομμουνιστές ενάντια «στα παιδιά της Ελλάδας» (Παμμακεδονική 2005α).¹³

Κατά τη διάρκεια της συζήτησης που ακολούθησε, συνειδητοποιήσαμε ότι η αντιπαράθεση που είχε πυροδοτήσει η παρουσίασή μας βρισκόταν στο επίκεντρο του ζητήματος που ερευνούσαμε. Έτσι αποφασίσαμε να κάνουμε την ίδια την αξίωση της Παμμακεδονικής Ένωσης στην «αλήθεια» αντικείμενο ξεχωριστής ανάλυσης. Στην πραγματικότητα οι πολιτικές κοινότητες μνήμης σχηματίζονται ακριβώς μέσα από την κατασκευή τέτοιων αποκλειστικών αληθειών και την προσπάθεια να εξασφαλίσουν την αναγνώριση συγκεκριμένων εκδοχών του παρελθόντος (Ashplant, Dawson και

13. Το αρχικό κείμενο με τίτλο «Προκλητική διαστρέβλωση της ιστορίας και προσπάθεια "ωραιοποίησης" του παιδομαζώματος στον ακαδημαϊκό χώρο του Πρίνστον» έχει αφαιρεθεί από την ιστοσελίδα της Παμμακεδονικής Ένωσης. Υπάρχει ως δελτίο τύπου στην ιστοσελίδα <http://www.e-grammes.gr/article.php?id=1795>.

Roper 2000, 16· Ballinger 2003, 268). Η συζήτηση στο σεμινάριο του Πρίνστον, τα κείμενα που δημοσίευσε η Παμμακεδονική Ένωση σε απάντηση της παρουσίας μας και τα ηλεκτρονικά μηνύματα που ανταλλάξαμε στη συνέχεια με μέλη του κοινού προσφέρουν πολύτιμα στοιχεία για τις διαδικασίες μέσω των οποίων παράγει τη δική της αλήθεια η συγκεκριμένη κοινότητα μνήμης.

Στην πρώτη της αντίδραση στο σεμινάριο του Πρίνστον, η Παμμακεδονική Ένωση χαρακτήρισε το παιδομάζωμα «το πιο φρικτό έγκλημα της ανθρωπότητας» (Pan-Macedonian Association USA, Inc. 2005). Ο ισχυρισμός αυτός είναι ένα έκτακτο παράδειγμα του αποκαλούμενου ελληνικού εξεφιοναλισμού, μιας προσέγγισης στην ελληνική ιστορία που εστιάζει στη μοναδικότητά της και αρνείται να τοποθετήσει τα ιστορικά γεγονότα σε ένα ευρύτερο συγκριτικό πλαίσιο (Beaton 2009, 6· Conway 2004· Gallant 1997). Όπως καταδείξαμε στο πρώτο κεφάλαιο, η οργανωμένη απομάκρυνση των παιδιών από τους γονείς τους σε περίοδο πολέμου δεν είναι σε καμία περίπτωση φαινόμενο που συνέβη αποκλειστικά στον ελληνικό Εμφύλιο· έχει καταγραφεί στις περισσότερες ένοπλες συγκρούσεις που έγιναν στην Ευρώπη τον 20ό αιώνα. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, οι συνέπειες για τα παιδιά και τις οικογένειές τους ήταν κάτι παραπάνω από τραγικές. Εντούτοις, μόνο σε μία περίπτωση μπορούμε να μιλήσουμε για «έγκλημα κατά της ανθρωπότητας»: στο λεγόμενο σχέδιο Λέμπενσμπορν που εφαρμόσαν οι ναζί, κατά το οποίο απήχθησαν «φυλετικά πολύτιμα» παιδιά, κυρίως από την ανατολική Ευρώπη, και δόθηκαν για υιοθεσία σε γερμανικές οικογένειες προκειμένου να ενισχυθεί η «ανώτερη φυλή».

Μπροστά σε αυτό το ιστορικό υπόβαθρο, ο ισχυρισμός ότι το παιδομάζωμα ήταν «το πιο φρικτό έγκλημα της ανθρωπότητας» μπορεί να εκληφθεί σαν αφηγηματικός μηχανισμός που επιστρατεύεται από την Παμμακεδονική Ένωση για να υπογραμμίσει τη μοναδικότητα της οδύνης του ελληνικού έθνους. Παρουσιάζοντας τη μεταφορά των παιδιών από τους αντάρτες σαν μια επιθετική πράξη ενός ξένου «άλλου» εις βάρος ενός ευγενή «εαυτού», η Παμμακεδονική Ένωση ορίζει τον εαυτό της ως κοινότητα οδύνης και μεταμορφώνει τη διαμάχη για την ερμηνεία ενός πολύπλοκου ιστορικού γεγονότος σε υπεραπλουστευμένο ηθικό ζήτημα που γίνεται αντιληπτό σαν μια σύγκρουση ανάμεσα στο καλό και το κακό. Αυτή η «ηθοπλαστική παρόρμηση», όπως την έχει χαρακτηρίσει ο Hayden White (1981), ήταν παραπάνω από προφανής, τόσο κατά τη διάρκεια του σεμιναρίου του Πρίνστον όσο και στην αντίδραση της Παμμακεδονικής Ένωσης. Μέσω αυτής της διαδικασίας, η πολιτική κοινότητα μνήμης στην οποία ανήκει η Παμμακεδονική Ένωση κατασκεύαζε τον εαυτό της ως ηθική κοινότητα.

Ένας από τους ακρογωνιαίους λίθους αυτής της ηθικής κοινότητας είναι η διεκδίκηση του αποκλειστικού δικαιώματος στην ιδιότητα του θύματος. Ο Νίκος Γκατζογιάννης υποστήριξε ότι τα παιδιά που απομάκρυναν οι

κομμουνιστές δεν μπορούν να θεωρούνται «πρόσφυγες», αλλά μπορούν να αντιμετωπίζονται μόνο ως «θύματα» ενός αποτρόπαιου εγκλήματος. Οι πραγματικοί πρόσφυγες, υποστήριξε, ήταν άνθρωποι όπως ο ίδιος, άνθρωποι που είχαν προσπαθήσει να ξεφύγουν από τη βία των ανταρτών (N. Gage 2004, 2). Άλλα μέλη του κοινού συμφώνησαν και υποστήριξαν ότι ο μόνος κατάλληλος όρος για να αναφερθούμε στα παιδιά που στάλθηκαν στην ανατολική Ευρώπη είναι «όμηροι».

Αν και σε ορισμένες περιπτώσεις κάποια παιδιά που στάλθηκαν στην ανατολική Ευρώπη θα μπορούσαν όντως να χαρακτηριστούν «όμηροι»,¹⁴ η απόδοση αυτού του χαρακτηρισμού σε όλα τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου αποτελεί τραβηγμένη υπερβολή, η οποία διαψεύδεται από την έρευνά μας και από άλλες έγκυρες πηγές, όπως οι αναφορές της UNSCOB και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Ο ισχυρισμός του Γκατζογιάννη παραβλέπει το γεγονός ότι ο επαναπατρισμός των προσφυγόπουλων δυσχεράνηκε τόσο από τις κομμουνιστικές αρχές στην ανατολική Ευρώπη όσο και από την ελληνική κυβέρνηση (Hradeeny 2005· Λαγάνη 1996). Αγνοεί επίσης το γεγονός ότι στα μέσα της δεκαετίας του 1950 επιτράπηκε σε σημαντικό αριθμό παιδιών να επιστρέψουν στις οικογένειές τους στην Ελλάδα, αλλά πολλά αρνήθηκαν. Σε αυτή την πολωμένη εκδοχή, που τοποθετεί όλα τα θύματα αποκλειστικά στη μία πλευρά, η δύσκολη διαδικασία μέσω της οποίας τα παιδιά και οι οικογένειές τους αποφάσιζαν αν θα επιστρέψουν στην Ελλάδα συγκαλύπτεται από μια αναγωγική ηγεμονική αφήγηση της ιδιότητας του θύματος. Από τη δική μας σκοπιά, ο Γκατζογιάννης είναι εξίσου προσφυγόπουλο με τα παιδιά που μελετάμε σε αυτό το βιβλίο, καθώς κι εκείνος αναγκάστηκε να φύγει από το σπίτι και την πατρίδα του εξαιτίας ενός «δικαιολογημένου φόβου διώξεως» (Άρθρο 1 της Σύμβασης της Γενεύης για το Καθεστώς των Προσφύγων).

Μια άλλη όψη της «ηθικολογικής τάσης» αυτής της κοινότητας μνήμης είναι η εστίαση στην ουσιοποιημένη, ανιστορική εικόνα της «ελληνίδας μάνας». Στη δήλωση που κοινοποίησε μετά το σεμινάριο, η Παμμακεδονική Ένωση παρέθετε ένα απόσπασμα από το βιβλίο *Ελένη* του Γκατζογιάννη, στο οποίο μία γυναίκα από το χωριό του αρνήθηκε με θάρρος να παραδώσει τα παιδιά της στο παιδομάζωμα: «Έδωσε την απάντηση που κάθε Ελληνίδα μάνα θα έδινε, και ας ήξερε πως υπέγραφε τη θανατική της καταδίκη: 'ΚΑΜΙΑ από μας δεν θα σας παραδώσουμε τα παιδιά μας» (Παμμακεδονική 2005α· Πρβλ. Γκατζογιάννης 2004, 346). Ο υπαινιγμός εδώ είναι ότι οι γυναίκες που συναίνεσαν στην αναχώρηση των παιδιών τους ήταν «κακές μητέρες» που τους έλειπε η θεμελιώδης αρετή της ιδεώδους ελληνίδας μάνας, η μητρική αγάπη. Ωστόσο, άλλες μητέρες, που αγαπούσαν

14. Βλ. για παράδειγμα, την αφήγηση της Ειρήνης Δαμοπούλου που παρουσιάζεται στο Μπουγάς (2006).

εξίσου τα παιδιά τους, πίστευαν ότι ο μόνος τρόπος να τα σώσουν ήταν να τα στείλουν μακριά από το σπίτι τους κι από έναν κίνδυνο που τον θεωρούσαν θανάσιμο.

Κάποια μέλη του κοινού στο σεμινάριο του Πρίνστον υποστήριξαν επίσης ότι παρουσιάζαμε μια «υπερβολικά ρόδινη εικόνα» της ζωής που έζησαν τα προσφυγόπουλα στην ανατολική Ευρώπη. Στην απάντησή της στην παρουσίασή μας, η Παμμακεδονική Ένωση παρέθετε ένα ακόμα απόσπασμα από την *Ελένη*, στο οποίο ο Γκατζογιάννης αναφέρει τις αναμνήσεις δύο συγχωριανών του που είχαν οδηγηθεί στην ανατολική Ευρώπη, στις οποίες περιέγραφαν γλαφυρά τις άθλιες συνθήκες κάτω από τις οποίες έζησαν την πρώτη περίοδο της εξορίας τους: «Στο στρατώνα στην Αλβανία, έτρωγαν [...] κατά κανόνα σούπα από πράσα και ωμές πικραλίδες που τις μάζευαν στα τριγύρω χωράφια» (Pan-macedonian Association USA, Inc. 2005· Γκατζογιάννης 2004, 349). Πολλοί από τους «μοντέρνους, καλοντυμένους εφήβους» (Pan-macedonian Association USA, Inc. 2005) στις φωτογραφίες που παρουσιάσαμε στο σεμινάριο είχαν περάσει τις ίδιες ακριβώς εμπειρίες ακραίων στερήσεων το 1948, όπως δείχνουν καθαρά οι αφηγήσεις ζωής που παρουσιάζουμε σε αυτό το βιβλίο. Από τη σκοπιά της Παμμακεδονικής Ένωσης, ωστόσο, η θετική εικόνα για τη ζωή των προσφυγόπουλων στην ανατολική Ευρώπη που παρουσιάσαμε ήταν απαραίτητη επειδή ερχόταν σε αντίθεση με τη δική τους ηγεμονική αφήγηση για το παιδομάζωμα.

Ενώ τα μέλη της Παμμακεδονικής Ένωσης οργίστηκαν από την παρουσίασή μας κυρίως επειδή τη θεώρησαν προκατειλημμένη υπέρ των κομμουνιστών, προβληματίστηκαν επίσης από τη χρήση του όρου «Μακεδόνες» για να αναφερθούμε σε παιδιά που, από τη δική τους σκοπιά, ήταν στην πραγματικότητα «Έλληνες» ή, πιο συγκεκριμένα, «σλαβόφωνοι Έλληνες». Αν και η παρουσίασή μας εστίαζε στις εμπειρίες προσφυγόπουλων ανεξάρτητα από την εθνοτική τους ταυτότητα, το γεγονός και μόνο ότι χρησιμοποιούσαμε αυτό τον όρο ερμηνεύτηκε σαν απόδειξη ότι υποστηρίζαμε την αναγνώριση της Δημοκρατίας της Μακεδονίας με τη συνταγματική της ονομασία και την αναγνώριση της ύπαρξης μακεδονικής μειονότητας στην Ελλάδα.

Από ελληνική εθνικιστική σκοπιά, το ζήτημα των προσφυγόπουλων συνδέεται με το Μακεδονικό Ζήτημα με πολλούς και σημαντικούς τρόπους. Αν και ο ελληνικός Εμφύλιος ήταν μια σύγκρουση ανάμεσα στην αριστερά και τη δεξιά, στα μάτια της ελληνικής δεξιάς οι κομμουνιστές ήταν εξ ορισμού Σλάβοι και όχι Έλληνες (Γούναρης 2002, 65). Σύμφωνα με αυτή την άποψη, τα προσφυγόπουλα απήχθησαν σκόπιμα, ώστε να μετατραπούν σε «σλαβοκομμουνιστές». Το γεγονός ότι τα μισά προσφυγόπουλα είχαν ως μητρική γλώσσα τα μακεδονικά και προέρχονταν από οικογένειες που αυτοπροσδιορίζονταν ως «Μακεδόνες» πριν φύγουν από την Ελλάδα αγνοεί-

11. Νεοφά προσφυγόπουλα σε καλοκαιρινή κατασκήνωση «εκπατρισμένων ελληνόπουλων και μακεδονόπουλων», στην Πολωνία το 1951. Ο όρος «μακεδονόπουλα» ήταν σε κοινή χρήση από το ΚΚΕ, τόσο κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου όσο και αργότερα. Η φωτογραφία προέρχεται από την προσωπική συλλογή της Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν.

ται. Η ελληνική δεξιά παρουσιάζει αυτά τα μακεδονόφωνα παιδιά σαν «ελληνόπουλα» που «εκσλαβίστηκαν» αφότου μεταφέρθηκαν στην ανατολική Ευρώπη.

Οι έλληνες εθνικιστές θεωρούν επίσης συγκλονιστικό το γεγονός ότι το ΚΚΕ στην εξορία αναγνώρισε ρητά την ταυτότητα αυτών των σλαβόφωνων παιδιών ως μακεδονική και αναφερόταν σε αυτά ως «μακεδονόπουλα».¹⁵ Υπό το πρίσμα της σύγχρονης διαμάχης για το όνομα με το οποίο πρέπει να αναγνωριστεί διεθνώς η Δημοκρατία της Μακεδονίας, η συχνή χρήση

15. Βλ. τα ελληνικά έγγραφα που είχε ετοιμάσει η ΕΒΟΠ, ο φορέας που ήταν υπεύθυνος για την αποστολή των παιδιών στην ανατολική Ευρώπη (Archive of Macedonia, Σκόπια, docs. 997.1.76/281 και 997.12/3-4).

αυτού του όρου πριν από περισσότερα από πενήντα χρόνια από το ΚΚΕ στην ανατολική Ευρώπη, όπως τεκμηριώνεται επαρκέστατα από τα ιστορικά στοιχεία, ανατρέπει πολλά από τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούν οι έλληνες εθνικιστές για να μην επιτρέψουν να αναγνωριστεί η δημοκρατία της Μακεδονίας με το συνταγματικό της όνομα. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο μέλη της Παμμακεδονικής Ένωσης υποστήριξαν ότι είχαμε παραποιήσει μια φωτογραφία που δείξαμε στο σεμινάριο του Πρίνστον, στην οποία απεικονίζεται μια ομάδα παιδιών σε καλοκαιρινή κατασκήνωση το 1951 στην Πολωνία, κάτω από μια επιγραφή που τα περιγράφει ως εκπαιδευμένα ελληνόπουλα και μακεδονόπουλα (βλ. φωτογραφία 11).

Τέλος, η σημερινή διαμάχη σχετικά με το παιδομάζωμα συνδέεται επίσης με τη μακεδονική διαμάχη επειδή τα προσφυγόπουλα μακεδονικής καταγωγής έχουν διεκδικήσει το δικαίωμα να επιστρέψουν στα χωριά όπου γεννήθηκαν στην Ελλάδα, δικαίωμα που πολλά στερούνται σύμφωνα με τη σημερινή ελληνική νομοθεσία. Το «δικαίωμα της επιστροφής» αποτελεί ανάθεμα για τους έλληνες εθνικιστές, τόσο επειδή θεωρούν αυτά τα πρώην προσφυγόπουλα εχθρούς του έθνους όσο και επειδή φοβούνται «τη δημιουργία» μακεδονικής μειονότητας στη βόρεια Ελλάδα (Kofos 2003).

Ένα σημαντικό στοιχείο του δημόσιου λόγου που χρησιμοποιεί η Παμμακεδονική Ένωση είναι ο ισχυρισμός ότι το παιδομάζωμα αποτελεί πράξη γενοκτονίας. Σε μία διαδικτυακή δημοσίευση που έγινε μετά από το σεμινάριο του Πρίνστον, η αντιπρόεδρος της Παμμακεδονικής Ένωσης Νίνα Γκατζούλη υποστήριξε ότι το 1948 η Ειδική Επιτροπή για τα Βαλκάνια του ΟΗΕ είχε χαρακτηρίσει το πρόγραμμα εκκένωσης των παιδιών του ΚΚΕ ως πράξη γενοκτονίας κατά της ελληνικής φυλής (Παμμακεδονική 2005β). Στην πραγματικότητα, η δήλωση αυτή ήταν η κατηγορία που είχε απευθύνει προς τους κομμουνιστές ο έλληνας αντιπρόσωπος στα Ηνωμένα Έθνη (United Nations 1948α, 29), και όχι το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε η UNSCOB. Η Παμμακεδονική Ένωση ΗΠΑ υποστήριξε ψευδώς ότι η κατηγορία της γενοκτονίας προερχόταν από έναν μεγάλο κύρους διεθνή οργανισμό, αντί για τον αντιπρόσωπο της ελληνικής κυβέρνησης, σε μια απέλπιδα προσπάθεια να νομιμοποιήσει τη δεξιά ελληνική εθνικιστική ηγεμονική αφήγηση για το παιδομάζωμα.

Αν η κατηγορία της ελληνικής κυβέρνησης ενώπιον του ΟΗΕ ότι το παιδομάζωμα ήταν πράξη «γενοκτονίας» μπορεί σε κάποιο βαθμό να εξηγηθεί από το κλίμα «ηθικού πανικού» που είχε εξαπλωθεί στην ελληνική κοινωνία το Μάρτιο του 1948, σήμερα η χρήση του όρου «γενοκτονία» από την Παμμακεδονική Ένωση δεν μπορεί να δικαιολογηθεί τόσο εύκολα. Σήμερα γνωρίζουμε ότι η συντριπτική πλειονότητα αυτών των παιδιών όχι μόνο επέζησαν, αλλά και διατήρησαν τη μητρική τους γλώσσα, την κουλτούρα τους και την εθνική τους ταυτότητα το ίδιο καλά, αν όχι και καλύτερα, με τους περισσότερους Ελληνοαμερικανούς. Το Άρθρο 3 παράγραφος ε. της

Σύμβασης του 1948 του ΟΗΕ περί Γενοκτονίας αναφέρεται στη διά της βίας μεταφορά παιδιών από μια εθνοτική ή εθνική ομάδα σε άλλη με ρητό στόχο την καταστροφή της αρχικής τους κουλτούρας. Ακόμα και σήμερα, επίσημοι της Παμμακεδονικής Ένωσης επικαλούνται αυτή την παράγραφο για να δικαιολογήσουν τον ορισμό του παιδομαζώματος ως γενοκτονίας. Είτε ήταν θύματα απαγωγής είτε όχι, τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου, ελληνικής και μακεδονικής καταγωγής, μεταφέρθηκαν από μέλη της δικής τους εθνοτικής ομάδας και ανατράφηκαν σε ιδρύματα τα οποία επίσης τα διαχειρίζονταν μέλη της εθνοτικής τους ομάδας.

Επομένως, η απομάκρυνση των παιδιών από τα χωριά τους το 1948 σαφώς και δεν καλύπτει τα κριτήρια της γενοκτονίας, όπως τίθενται από τη Σύμβαση του ΟΗΕ. Αλλά ούτε και το ουσιώδες κριτήριο που ενέπνευσε το συγκεκριμένο νομικό εργαλείο: ότι πρέπει να υπάρχει η πρόθεση της υλικής καταστροφής μιας εθνικής ομάδας. Η κατηγορία της Παμμακεδονικής Ένωσης ότι το παιδομάζωμα ήταν πράξη γενοκτονίας μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο αναφορικά με την εθνοτική διάσταση της εθνικιστικής αντίληψης για το ελληνικό έθνος. Επειδή οι κομμουνιστές πρέπει να είναι «Σλάβοι» και όχι «Έλληνες», τα «παιδιά της Ελλάδας» που ανατράφηκαν σε οικοτροφεία της ανατολικής Ευρώπης που ελέγχονταν από κομμουνιστές πρέπει να αφελληνίστηκαν και να μεταμορφώθηκαν αθέμιτα σε μέλη ενός ξένου έθνους.

Στην άλλη πλευρά του εθνικού διχασμού, η Ένωση Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου έχει αναγάγει σε κεντρικό σημείο της δικής της πολιτικής της μνήμης έναν αντίστοιχο ισχυρισμό περί γενοκτονίας. Ενώ η Παμμακεδονική Ένωση ισχυρίζεται ότι το παιδομάζωμα ήταν πράξη γενοκτονίας η οποία διαπράχθηκε από το ΚΚΕ εις βάρος του ελληνικού έθνους, η Ένωση Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου υποστηρίζει ότι ήταν πράξη γενοκτονίας που διαπράχθηκε από το ελληνικό κράτος εις βάρος του μακεδονικού έθνους. Οι δύο αυτοί αντικρουόμενοι ισχυρισμοί συνδέονται άμεσα με το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας των προσφυγόπουλων που μεταφέρθηκαν στην ανατολική Ευρώπη. Για το λόγο αυτό, συνδέονται επίσης στενά με τη μακεδονική διαμάχη γενικότερα. Στο λόγο της Ένωσης Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου και στο λόγο της Παμμακεδονικής Ένωσης, ο ορισμός του παιδομαζώματος ως πράξης γενοκτονίας είναι στην πραγματικότητα λανθασμένος. Εντούτοις, αποτελεί σημαντικό θεμέλιο για τη δημιουργία δύο εθνικών ηγεμονικών αφηγήσεων στις οποίες το κάθε έθνος συγκροτείται ως «κοινότητα οδύνης». Και στις δύο ηγεμονικές αφηγήσεις, τα προσφυγόπουλα απομακρύνθηκαν με αθέμιτο τρόπο από τα σπίτια τους, «εκδιώχθηκαν» εξαιτίας της μακεδονικής εθνικής τους ταυτότητας, στην περίπτωση των Μακεδόνων, και «απήχθησαν» για να τους αποστερήσουν την εθνική τους ταυτότητα, στην περίπτωση των Ελλήνων.

προσφυγόπουλα
ως παράδειγμα

Η ηγεμονική αφήγηση της Παμμακεδονικής Ένωσης για το παιδομάζωμα επιδιώκει την αναγνώριση μιας απόλυτης ιστορικής αλήθειας, μιας αλήθειας την οποία τα μέλη της Ένωσης θεωρούν εθνική αλήθεια. Από πολλές απόψεις, αυτή η ηγεμονική αφήγηση αναπαράγει τα επιχειρήματα που προβάλλουν τα μέλη αυτής της πολιτικής κοινότητας μνήμης στην Ελλάδα, αλλά υπάρχει μία σημαντική διαφορά: Εκτός του ότι είναι μέλη της ελληνικής εθνικής κοινότητας, οι Ελληνοαμερικανοί είναι συγχρόνως και μέλη της αμερικανικής εθνικής κοινότητας και της διεθνούς διασποράς. Οι απόψεις των Ελληνοαμερικανών σχετικά με το τι συνέβη στα παιδιά που απομακρύνθηκαν από τα χωριά τους κατά τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου πριν από πενήντα χρόνια έχουν επηρεαστεί σημαντικά από τις διαδικασίες μέσω των οποίων διαχειρίζονται αυτές τις συνυφασμένες ταυτότητες –ελληνική, αμερικανική και ελληνοαμερικανική.

Στο τρίτο μας παράδειγμα, θα αναλύσουμε αυτές τις διαδικασίες εξετάζοντας την πολιτική της μνήμης από μια άλλη σκοπιά, εκείνη του Νίκου Γκατζογιάννη, επιφανούς μέλους της ελληνοαμερικανικής κοινότητας μνήμης. Εξετάζουμε το βιβλίο του *Ελένη* σαν μια μεγάλης επιρροής και έντονα πολιτικοποιημένη εκδοχή του παιδομαζώματος, με φόντο τις ειδικές κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που διαμόρφωσαν τη ζωή των μεταπολεμικών ελλήνων μεταναστών στις ΗΠΑ.¹⁶

Νίκος Γκατζογιάννης, *Ελένη*, και η ελληνοαμερικανική κοινότητα

Η πολιτική κοινότητα μνήμης στην οποία ανήκουν τα μέλη της Παμμακεδονικής Ένωσης είναι σε μεγάλο βαθμό μια «κειμενική κοινότητα». Με άλλα λόγια, οι αναπαραστάσεις τους για το παρελθόν βασίζονται λιγότερο σε προσωπικές τους εμπειρίες και αναμνήσεις και περισσότερο σε έναν περιορισμένο αριθμό κειμένων, τα οποία χρησιμοποιούν ως μέσα για να συγχροτήσουν και να νομιμοποιήσουν την ταυτότητά τους.¹⁷ Από αυτά τα κείμενα, η *Ελένη* του Γκατζογιάννη πλησιάζει την κατηγορία του «ιερού κειμένου», όχι τόσο χάρη στα «γεγονότα» που περιλαμβάνονται στο βιβλίο όσο εξαιτίας του ηθικού και πολιτικού του μηνύματος. Καθώς είναι μια συναισθηματικά δυνατή ιστορία, η *Ελένη* υποστηρίζει όλους τους ισχυρισμούς αυτής της πολιτικής κοινότητας μνήμης: το αναμφισβήτητο της υπόστασής τους ως θυμάτων, τη μοναδικότητα της οδύνης τους και τις θαυμάσιες αρετές της αγάπης της ελληνίδας μάνας. Για τους λόγους αυτούς, η

16. Για μια πιο εκτεταμένη ανάλυση του ζητήματος, βλ. Arapoglou (2005), Danforth (2008) και Kalogeras (1993).

17. Για την έννοια των «κειμενικών κοινοτήτων» βλ. Brown (2003, 51), Rappaport (1998), και Wertsch (2002, 13).

Γρηγοράς,
 Σας,
 ως και
 μεγαλο
 ρέμα!

Ελένη έχει εξελιχθεί σε καταστατική αφήγηση του παιδομαζώματος για την κοινότητα μνήμης που αποτελείται από δεξιούς έλληνες εθνικιστές, στην Ελλάδα και στη διασπορά.

Η Ελένη είναι πρώτα απ' όλα η συγκινητική ιστορία ενός βαθιά τραυματισμένου παιδιού και των γεγονότων που οδηγούν στο θάνατο της μητέρας του. Η συγγραφή αυτής της βιογραφικής ιστορίας αναμφίβολα βοήθησε τον Γκατζογιάννη να συμβιβαστεί, σε ψυχολογικό επίπεδο, με το τραγικό αυτό γεγονός. Συγχρόνως, όμως, η Ελένη είναι ένα βαθιά πολιτικό βιβλίο που παρουσιάζει μια μονόπλευρη εξιστόρηση του ελληνικού Εμφυλίου, στην οποία οι κομμουνιστές απεικονίζονται απaréγκλιτα σαν απάνθρωποι βασανιστές και αδίστακτοι δολοφόνοι. Το βιβλίο εκδόθηκε το 1983 και σημείωσε τεράστια επιτυχία. Οι κριτικές στον αμερικανικό τύπο το περιέγραφαν διθυραμβικά σαν «μια ελληνική τραγωδία, τόσο συγκλονιστική που σε κάθε σελίδα ο αναγνώστης θα νιώθει να του σκίζεται η καρδιά».¹⁸ Έγινε μπεστ-σέλερ ξεπερνώντας σε πωλήσεις τα τρία εκατομμύρια αντίτυπα παγκοσμίως, πήρε πολλά βραβεία και έγινε ταινία στο Χόλιγουντ (Μητσοτάκης 2004, χχι).

Στην Ελένη, ο Γκατζογιάννης περιγράφει τις καταστροφικές συνέπειες που είχε ο Εμφύλιος για το χωριό Λιας, όπου είχε γεννηθεί, στα βουνά της Ηπείρου, λίγο νοτιότερα από τα αλβανικά σύνορα. Ο άντρας της Ελένης (ο πατέρας του Γκατζογιάννη) είχε μεταναστεύσει στην Αμερική, τη χώρα των ευκαιριών, πριν από πολλά χρόνια. Γι' αυτό το λόγο, η Ελένη ήταν γνωστή στο χωριό ως «η Αμερικάνικη». Στην Κατοχή, οι περισσότεροι κάτοικοι του Λια υποστήριζαν την υπό κομμουνιστική ηγεσία αντίσταση. Έτσι ο Λιας πήρε το παρατσούκλι «Μικρή Μόσχα». Καταστράφηκε συθέμελα από τον γερμανικό στρατό.

Με το ξεκίνημα του Εμφυλίου, στο χωριό απλώθηκε σταδιακά μια ατμόσφαιρα φόβου και καχυποψίας. Πολλοί κάτοικοι συνέχιζαν να υποστηρίζουν τους αντάρτες, αλλά αρκετοί βασιλόφρονες άντρες το έσκασαν αναζητώντας προστασία στη γειτονική κωμόπολη των Φιλιατών. Ο πατέρας της Ελένης, εύπορος μυλωνάς, και ο κουνιάδος της, ήταν οι αρχηγοί αυτής της ομάδας βασιλοφρόνων και οι αντάρτες τους θεώρησαν προδότες. Εκείνη ήταν η στιγμή, πολύ πριν ο Δημοκρατικός Στρατός αρχίσει καν να σχεδιάζει το πρόγραμμα εκκένωσης των παιδιών από την εμπόλεμη ζώνη, που η Ελένη έκανε μια πρώτη, αποτυχημένη προσπάθεια να φυγαδεύσει τα παιδιά της, με την ελπίδα ότι θα κατάφερναν τελικά να φτάσουν στον πατέρα τους στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Κατά τη διάρκεια μίας από τις μεγάλες μάχες του Εμφυλίου, ο Λιας καταλήφθηκε από τους αντάρτες. Οι αυστηροί περιορισμοί που επιβλήθηκαν σε ορισμένες οικογένειες και ειδικότερα η αναγκαστική στρατολόγηση

18. San Diego Union, αναφέρεται στο εξώφυλλο της χαρτόδετης αγγλικής έκδοσης του *Eleni* (N. Gage 1983).

νεαρών κοριτσιών στο Δημοκρατικό Στρατό διέβρωσε σταδιακά ό,τι είχε απομείνει από τη συμπάθεια των χωριανών για την υπόθεση των ανταρτών. Με τη σειρά τους, οι τοπικοί ηγέτες των ανταρτών άρχισαν να βλέπουν παντού «προδότες». Κάποιοι κάτοικοι του χωριού εκμεταλλεύτηκαν την κατάσταση για να κλείσουν παλιούς λογαριασμούς με γείτονές τους, καταγγέλλοντάς τους στην πολιτοφυλακή των ανταρτών. Πραγματικοί και φανταστικοί προδότες φυλακίστηκαν, βασανίστηκαν και εκτελέστηκαν. Τρομοκρατημένη από αυτό το γενικευμένο κλίμα φόβου και πιο συγκεκριμένα από τις φήμες για το σχέδιο των κομμουνιστών να στείλουν τα παιδιά του χωριού στην ανατολική Ευρώπη, στις 20 Απριλίου 1948 η Ελένη οργάνωσε τη φυγή των παιδιών της και άλλων είκοσι κατοίκων του χωριού προς την κυβερνητική ζώνη. Αυτή τη φορά τα κατάφερε.

Οι ηγέτες του Δημοκρατικού Στρατού θεώρησαν ότι αυτή η μαζική απόδραση συνιστούσε προδοσία. Φοβόντουσαν ότι όποιος έφευγε από το χωριό και πήγαινε στην κυβερνητική ζώνη θα έδινε στον ελληνικό στρατό πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τις θέσεις και το ηθικό των δυνάμεων των ανταρτών. Οι φόβοι τους δεν ήταν εντελώς αβάσιμοι. Έτσι, οι αρχηγοί των ανταρτών αποφάσισαν να χρησιμοποιήσουν την περίπτωση για παραδειγματισμό. Συνέλαβαν την Ελένη και έξι ακόμα κατοίκους του χωριού και, μετά από δίκη στημένη στην πλατεία του χωριού, βρήκαν πέντε από αυτούς ένοχους και τους καταδίκασαν σε θάνατο. Η Ελένη ήταν η κύρια ύποπτη, όχι μόνο επειδή είχε οργανώσει την απόδραση, αλλά και επειδή ήταν σύζυγος «αμερικάνου καπιταλιστή» και κόρη γνωστού βασιλικού. Παρά το γεγονός ότι πολλοί κάτοικοι του χωριού, ανάμεσά τους και μερικοί γνωστοί κομμουνιστές, τους υπερασπίστηκαν με θάρρος, η Ελένη και τέσσερις ακόμα εκτελέστηκαν στις 28 Αυγούστου 1948. Τα σώματά τους ρίχτηκαν σε ένα φαράγγι, στους λόφους πάνω από το χωριό.

Σε ένα άρθρο των *New York Times* που δημοσιεύτηκε λίγο μετά την έκδοση του βιβλίου, ο Γκατζογιάννης έγραφε ότι η Ελένη ήταν «αληθινή ιστορία», «χωρίς ίχνος πολιτικής υστεροβουλίας» (N. Gage 1984, 22). Σε «σημείωμα του συγγραφέα» στο τέλος του βιβλίου, ο Γκατζογιάννης προσπαθεί να τεκμηριώσει ακόμα πιο πειστικά την εγκυρότητά του, υπογραμμίζοντας ότι «όλα τα ονόματα, οι τόποι και οι ημερομηνίες» στο βιβλίο είναι πραγματικά και ότι όλα τα περιστατικά που δεν τα είδε ο ίδιος με τα μάτια του είχαν περιγραφεί από τουλάχιστον δύο μάρτυρες σε ανεξάρτητες, ηχογραφημένες συνεντεύξεις (Γκατζογιάννης, 2004, 621). Στο ίδιο σημείωμα, ωστόσο, ο Γκατζογιάννης παραδέχεται επίσης ότι «ακολουθώντας το παράδειγμα του Θουκυδίδη» είχε βάλει λόγια στο στόμα ανθρώπων με τους οποίους είχε μιλήσει και τους είχε αποδώσει σκέψεις, συναισθήματα και πράξεις σύμφωνα με τη δική του κρίση.

Αν και τα βασικά «γεγονότα» γύρω από το θάνατο της μητέρας του, όπως περιγράφονται παραπάνω, είναι αναμφίβολα ακριβή, ο Γκατζογιάν-

νης έχει γράψει μια ιστορία στην οποία με δεξιοτεχνία ανακατεύει πραγματικά ιστορικά γεγονότα με αστήρικτες αναπλάσεις γεγονότων, αναξιόπιστες αναμνήσεις και φήμες, προκειμένου να δημιουργήσει μια πλοκή η οποία εξυπηρετεί εμφανώς έναν συγκεκριμένο πολιτικό στόχο. Οι Felman και Laub (1992, 5) χαρακτηρίζουν το τέλος του εικοστού αιώνα ως «εποχή της μαρτυρίας» και υποστηρίζουν ότι, κατά κανόνα, μια μαρτυρία «συντίθεται από ασύνδετα θραύσματα μιας μνήμης τόσο σφοδρά επηρεασμένης από περιστάσεις που δεν έχουν κατασταλάξει σε μια ουσιαστική κατανόηση ή θύμηση». Μια τέτοια μαρτυρία, συνεχίζουν, δεν μας δίνει «μια ολοκληρωμένη δήλωση, μια ολική περιγραφή» των γεγονότων του παρελθόντος. Στην Ελένη, ο Γκατζογιάννης έχει συνυφάνει ατομικές μαρτυρίες με τις δικές του, μεροληπτικές ερμηνείες, στην προσπάθεια να δημιουργήσει μια τέτοια ολική περιγραφή, προκειμένου να αποδείξει ότι οι έλληνες κομμουνιστές ήταν εγγενώς κακοί.

Παρά τους επανειλημμένους ισχυρισμούς του Γκατζογιάννη ότι το βιβλίο του είναι εντελώς απολίτικο, υποστηρίζει ξεκάθαρα τη δεξιά πολιτική ατζέντα. Ο Γκατζογιάννης παραδέχεται πως, όταν επισκέφτηκε την Ελλάδα το 1977, είδε σοκαρισμένος, όπως το περιέγραψε, την «αναγέννηση της κομμουνιστικής δύναμης στη χώρα» κατά την οποία «οι πιο προικισμένοι άνθρωποι της Ελλάδας είχαν καταπιαστεί να ξαναγράψουν την ιστορία του πολέμου» αρνούμενοι τις αγκυρότητες των κομμουνιστών, όπως τις εκτελέσεις πολιτών ή την απαγωγή παιδιών και τη μεταφορά τους στην ανατολική Ευρώπη (Γκατζογιάννης, 2004, 19). Από την έκδοσή της το 1983, η Ελένη έχει χρησιμοποιηθεί σε όλο τον κόσμο σαν εργαλείο αντικομμουνιστικής προπαγάνδας. Για παράδειγμα, ο Ρόναλντ Ρέιγκαν, σε μια ομιλία του στο εθνικό τηλεοπτικό δίκτυο, ανέφερε την ιστορία της Ελένης ως πηγή έμπνευσης στις προσπάθειές του να νικήσει στον Ψυχρό Πόλεμο, περιγράφοντας την ταινία που είχε βασιστεί στο βιβλίο του Γκατζογιάννη ως την «αληθινή ιστορία» μιας μάνας που «δικάστηκε, βασανίστηκε και εκτελέστηκε από τους έλληνες κομμουνιστές» επειδή «φυγάδευσε τα παιδιά της για να τα οδηγήσει στην ασφάλεια [...] στην Αμερική».¹⁹

Στο οπισθόφυλλο του βιβλίου, η Ελένη διαφημίζεται ως ένα βιβλίο για την απαγωγή αθώων παιδιών από κακούς κομμουνιστές και για μια ηρωική μητέρα που πλήρωσε το ότι αντιστάθηκε με τη ζωή της. Τα επιχειρήματα που διατύπωσαν ο Γκατζογιάννης και τα μέλη της Παμμακεδονικής Ένωσης στο σεμινάριο του Πρίνστον αναπαράγουν ακριβώς αυτή την περιγραφή. Ωστόσο, η πραγματική έκθεση των γεγονότων στο Λια όπως τα παρουσιάζει ο ίδιος ο Γκατζογιάννης στο βιβλίο του οδηγεί σε διαφορετικά συμπεράσματα. Όταν περιγράφει για πρώτη φορά το παιδομάζωμα, ο

19. Ο λόγος του Ρέιγκαν υπάρχει στο http://reagan2020.us/speeches/Forward_For_Freedom.asp.

Γκατζογιάννης παραδέχεται ότι το πρόγραμμα ήταν αρχικά εθελοντικό (2004, 328). Τον Απρίλιο του 1948, ενώ ανάμεσα στους δύο αντίπαλους στρατούς διεξάγονταν σφοδρές μάχες, ζητήθηκε από τους γονείς να υπογράψουν ένα έγγραφο με το οποίο θα δήλωναν ότι δέχονται να στείλουν τα παιδιά τους στην ανατολική Ευρώπη προκειμένου να τα γλιτώσουν. Αρχικά, μόνο δύο γυναίκες δέχτηκαν εθελοντικά να στείλουν τα παιδιά τους, αλλά τελικά περίπου είκοσι παιδιά απομακρύνθηκαν από το χωριό με τη συγκατάθεση των γονιών τους (2004, 344-347, 374).

Μια δεύτερη ομάδα από είκοσι παιδιά έφυγε για την ανατολική Ευρώπη κατά τη διάρκεια της δίκης της Ελένης, στα τέλη Αυγούστου 1948. Ούτε αυτή η ομάδα είχε φύγει διά της βίας· οι γονείς τους υποστήριζαν τους αντάρτες και φοβόντουσαν για τη ζωή των παιδιών τους μετά από τις εκτεταμένες επιθέσεις πυροβολικού που είχε δεχτεί το χωριό δύο μέρες νωρίτερα (2004, 507). Μια τρίτη ομάδα παιδιών έφυγε για την Αλβανία λίγο μετά τη δίκη και λίγες μέρες πριν οι αντάρτες αναγκαστούν να εκκενώσουν όλο το χωριό, λόγω του συστηματικού βομβαρδισμού από το κυβερνητικό πυροβολικό. Ο Γκατζογιάννης δεν διευκρινίζει αν η ομάδα αυτή συγκροτήθηκε διά της βίας, αλλά αναφέρει την περίπτωση της Ντίνας Βενέτη, στην οποία είπαν απλώς να ετοιμάσει το γιο της για να φύγει (2004, 550-551). Η Βενέτη, που ο άντρας της ήταν στον κυβερνητικό στρατό, είχε δικαστεί μαζί με την Ελένη, αλλά είχε αθωωθεί. Όταν της πήραμε συνέντευξη στο Λια το 2006, η Ντίνα Βενέτη μας είπε ότι πράγματι είχαν πάρει το γιο της παρά τη θέλησή της, αλλά ότι φοβόταν να φέρει αντιρρήσεις.

Συνεπώς, σύμφωνα με την αφήγηση του ίδιου του Γκατζογιάννη, δεν υπάρχουν καθοριστικά στοιχεία που να υποστηρίζουν τον ισχυρισμό ότι όλα τα παιδιά που έφυγαν από το Λια από το Μάρτιο μέχρι τον Αύγουστο του 1948 είχαν απαχθεί. Ο Γκατζογιάννης λέει επίσης ότι οι αντάρτες επέτρεψαν σε πολλά παιδιά να παραμείνουν στο χωριό, όταν άλλα είχαν ήδη απομακρυνθεί. Επιπλέον, είναι σαφές ότι η απόφαση της Ελένης να οργανώσει την απόδραση των παιδιών της δεν προερχόταν άμεσα από πραγματικές περιπτώσεις απαγωγής. Η Ελένη είχε αρχικά συλλάβει το σχέδιό της στην αρχή του Εμφυλίου· κίνητρό της ήταν τόσο η επιθυμία να ξαναενώσει την οικογένειά της στην Αμερική όσο και ο φόβος για τους αντάρτες. Το κίνητρο της πραγματικής απόδρασης ήταν οι φήμες ότι επρόκειτο να γίνουν αναγκαστικές απομακρύνσεις παιδιών. Ο μικρός Νίκος είχε συμβάλει στη διάδοση αυτών των φημών, όταν έτρεξε πανικόβλητος στο σπίτι του για να πει στη μητέρα του ότι είχε κρυφακούσει δυο έφιππους αντάρτες που συζητούσαν αυτό το ενδεχόμενο. Με δεδομένες τις καταστροφικές συνέπειες που είχε αυτό για τη μητέρα του, για τον ίδιο και για όλη του την οικογένεια, το περιστατικό αυτό πρέπει να συνέχισε να τον κατατρύχει για όλη του τη ζωή. Όπως είχε γράψει ο ίδιος ο Γκατζογιάννης, «η συζήτηση που είχε κρυφακούσει ένα οχτάχρονο αγόρι κρυμμένο σε ένα μπαξέ με κουκιές,

κάποιο απομεσήμερο του Απρίλη στα 1948, θ' άλλαζε για πάντα τη ζωή όλων των Γκατζογιανναίων» (2004, 357).

Η ιστορική έρευνα έχει δείξει ότι σε περιόδους βίαιων συγκρούσεων, ο φόβος και οι φήμες αποτελούν συχνά την κινητήρια δύναμη των ιστορικών γεγονότων. Στις ιστορίες ζωής που έχουμε συγκεντρώσει σε αυτό το βιβλίο, ο φόβος αναδεικνύεται συχνά ως ισχυρός παράγοντας στις αποφάσεις που αναγκάστηκαν να πάρουν γονείς και από τις δύο πλευρές σχετικά με την απομάκρυνση των παιδιών τους. Άλλο, ωστόσο, είναι ο φόβος της απαγωγής και άλλο η ίδια η απαγωγή.

Στο λόγο της δεξιάς πολιτικής κοινότητας μνήμης, η εκτέλεση της Ελένης αποτελεί αναντίρρητη απόδειξη ότι οι γυναίκες που αρνιόντουσαν να παραδώσουν τα παιδιά τους στους αντάρτες ώστε να ενταχθούν στο πρόγραμμα εκκένωσης τιμωρούνταν με θάνατο. Και, πάλι, η εξιστόρηση του Γκατζογιάννη δεν επιβεβαιώνει αυτό τον ισχυρισμό. Αν και πολλές γυναίκες εναντιώθηκαν ανοιχτά στην ιδέα να εντάξουν εθελοντικά τα παιδιά τους στο πρόγραμμα εκκένωσης, καμία τους δεν τιμωρήθηκε εκτός από την Ελένη. Στη δίκη, κανένας από τους άλλους τέσσερις κατοίκους του χωριού που εκτελέστηκαν μαζί με την Ελένη δεν κατηγορούνταν για κάτι σχετικό με το παιδομάζωμα. Αν και η Ελένη κατηγορήθηκε και γι αυτό, σύμφωνα με τον Γκατζογιάννη η κύρια αιτία για την καταδίκη της ήταν ότι ο δικαστής την έκρινε ένοχη για «τα φασιστικά της φρονήματα και την απιστία της στον αγώνα» (2004, 502).

Επομένως, τα γεγονότα γύρω από τη μεταφορά των παιδιών του Λια στην ανατολική Ευρώπη όχι απλώς δεν επιβεβαιώνουν, αλλά στην πραγματικότητα διαψεύδουν τους ισχυρισμούς του Γκατζογιάννη και την ηγεμονική αφήγηση της ίδιας της Παμμακεδονικής Ένωσης. Ωστόσο, πρωταρχικό μέλημα του Γκατζογιάννη και της Παμμακεδονικής Ένωσης δεν είναι η ιστορία αυτών των γεγονότων, αλλά το νόημά τους. Τα γεγονότα αυτά χρησιμοποιούνται για να αφηγηθούν μια ιστορία ηθικής, μια ιστορία γενναιότητας και δειλίας, θυσίας και σκληρότητας, καλού και κακού. Είναι η ιστορία της Ελένης, της πεμπτουσίας της ελληνίδας μάνας, που έκανε τη μέγιστη θυσία για τα παιδιά της. Κύριος σκοπός του βιβλίου του Γκατζογιάννη είναι να δικαιολογήσει και να δώσει νόημα στο θάνατο της μητέρας του.

Όπως λέει ο Γκατζογιάννης στην αρχή του βιβλίου, «Κανένας δεν είχε αμφιβολία πως πέθανε για να ζήσω εγώ» (2004, 14). Το σχόλιο αυτό περιέχει ένα φορτισμένο ιδεολογικό μήνυμα. Σύμφωνα με τον Γκατζογιάννη το να σταλεί από τους κομμουνιστές στην ανατολική Ευρώπη ισοδυναμούσε με θανατική καταδίκη. Αντίστοιχα, όταν η αδελφή του η Γλυκερία, που είχε επιστρατευτεί διά της βίας από τους αντάρτες, επιβιβάστηκε σε ένα πλοίο με προορισμό την ανατολική Ευρώπη, ο Γκατζογιάννης περιγράφει το ταξίδι σαν κάθοδο «στον Άδη με τη βάρκα του Χάροντα» (2004, 565). Το επιχείρημα του Γκατζογιάννη συνηχεί αποκαλυπτικά με το ρητορικό

σχήμα της «γενοκτονίας» που χρησιμοποιεί η Παμμακεδονική Ένωση και με την εικόνα της σφαγής των παιδιών από τον Ηρώδη που είχε ενταχθεί στο λόγο της κυβέρνησης για το παιδομάζωμα.

Η απεικόνιση της ανατολικής Ευρώπης σαν «δυστοπικού εφιάλτη» (Kalogeras 1993, 84), σε αντιπαράθεση με το ουτοπικό όνειρο της Αμερικής ως χώρας της ελευθερίας και των ευκαιριών, εξυπηρετεί έναν ιδιαίτερα προσωπικό στόχο και συγχρόνως έναν εμφανώς πολιτικό. Η ισχυρότερη απόδειξη της προσωπικής σημασίας που έχει αυτή η απεικόνιση για τον Γκατζογιάννη είναι το δραματικό ρητορικό του ερώτημα σε ένα οργισμένο ηλεκτρονικό μήνυμα που μας έστειλε μετά το σεμινάριο του Πρίνστον. Αν τα παιδιά είχαν «απομακρυνθεί» για τη δική τους ασφάλεια, ρωτούσε, αν η ζωή στην ανατολική Ευρώπη ήταν τόσο «ρόδινη» όσο την παρουσιάζαμε, τότε γιατί θα θυσιάζε η μητέρα του τη ζωή της για να μην επιτρέψει να σωθούν τα παιδιά της;

Από τη σκοπιά του Γκατζογιάννη, τα σατανικά κομμουνιστικά καθεστώτα της ανατολικής Ευρώπης και η επιτυχία της οικογένειάς του στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου οι δρόμοι «έμοιαζαν πράγματι στρωμένοι με χρυσάφι» (N. Gage 2004, 328) δικαιολογούσαν τη θυσία της μητέρας του και αποδεικνυαν ότι δεν πέθανε μάταια. Από τη δική μας σκοπιά, ωστόσο, το βασανιστικό δίλημμα που αντιμετώπισε η Ελένη συνοψίζει την τραγωδία του Εμφυλίου, όπου η πολιτική διέλυσε οικογένειες, χωριά και ολόκληρο το ελληνικό έθνος. Επειδή η Ελένη ανήκε σε δεξιά οικογένεια και επειδή ο σύζυγός της ζούσε στην Αμερική, νόμιζε ότι η μοναδική της επιλογή ήταν να στείλει τα παιδιά της νότια, στις περιοχές που ελέγχονταν από την κυβέρνηση, για να τα σώσει από τις δυνάμεις που αντιλαμβάνονταν ως εχθρό της.

Αυτό, ωστόσο, που παραλείπεται από την πολιτικών κινήτρων αφήγηση του Γκατζογιάννη και αυτό που την εμποδίζει να είναι μια ακριβής περιγραφή του προγράμματος εκκένωσης του ΚΚΕ είναι ότι πολλές άλλες μάνες στη βόρεια Ελλάδα, που η οικογένειά τους υποστήριζε τους αντάρτες, είχαν την ακριβώς αντίθετη επιλογή. Έστειλαν τα παιδιά τους βόρεια, στην ανατολική Ευρώπη, για τον ίδιο λόγο που η Ελένη έστειλε τα δικά της νότια, στην ελεγχόμενη από την κυβέρνηση περιοχή – για να τα σώσουν από τις δυνάμεις που αντιλαμβάνονταν ως εχθρό τους. Η εκδοχή του Γκατζογιάννη αγνοεί επίσης το γεγονός ότι οι άνθρωποι που υποστήριζαν τους αντάρτες και ζούσαν σε χωριά που ελέγχονταν από τον ελληνικό στρατό αντιμετώπιζαν το ίδιο είδος τρομοκρατίας και βίας με την Ελένη, προερχόμενο απλώς από την άλλη πλευρά. Τέλος, η αντίθεση που προβάλλει ο Γκατζογιάννης ανάμεσα στη ζωή πίσω από το Σιδηρούν Παραπέτασμα και τη ζωή στην Αμερική παραβλέπει το γεγονός ότι πολλά από τα προσφυγόπουλα που εγκαταστάθηκαν στην ανατολική Ευρώπη, παρ' όλες τις δυσκολίες και τις κακουχίες που πέρασαν, μπόρεσαν να δημιουργήσουν μια ζωή με νόημα για τον εαυτό τους και έχουν σήμερα τρυφερές αναμνήσεις από

των
δρομής
θμερικής
πρωταγων-
γία) (για την

Δημοσίον

εκείνη τη δύσκολη περίοδο της ζωής τους. Μάλιστα, μερικές από τις εμπειρίες που έζησαν αυτά τα προσφυγόπουλα στην «οδύσσειά» τους στην ανατολική Ευρώπη ήταν παρόμοιες με την «οδύσσεια» του ίδιου του Γκατζογιάννη, όπως χαρακτηρίζει το ταξίδι του στην Αμερική στον υπότιτλο της αυτοβιογραφίας του (N. Gage 2004).

Όπως τα προσφυγόπουλα που οδηγήθηκαν στην ανατολική Ευρώπη, ο Γκατζογιάννης υπέστη έναν εξαιρετικά επώδυνο χωρισμό με την οικογένειά του στο διχασμένο από τον πόλεμο χωριό τους και έκανε ένα δύσκολο ταξίδι μέχρι να φτάσει ασφαλής στις Ηνωμένες Πολιτείες. Όπως πολλά από τα παιδιά εκείνα, υπέστη το τραύμα της απώλειας ενός γονιού και των φρικτών εικόνων που είδε ως παιδί κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Όταν ξεκίνησε για το μακρύ ταξίδι του, ο Γκατζογιάννης, όπως και άλλα προσφυγόπουλα, πήρε μαζί του αγαπημένα του αντικείμενα που του θύμιζαν το σπίτι του (N. Gage 2004, 7), ανακάλυψε επίσης κι έναν συναρπαστικό καινούργιο κόσμο, όπου ήρθε για πρώτη φορά σε επαφή με τις ανέσεις της «σύγχρονης» ζωής. Ο Γκατζογιάννης, όπως και πολλά από τα παιδιά που μεγάλωσαν στην ανατολική Ευρώπη, βρήκε στην καινούργια του χώρα νέες ευκαιρίες και το δρόμο προς την ανοδική κοινωνική κινητικότητα μέσω της εκπαίδευσης. Όταν έφτιαξαν μια νέα ζωή για τον εαυτό τους, ο Γκατζογιάννης και άλλα προσφυγόπουλα ενίωσαν ότι έγιναν «άνθρωποι του εικοστού αιώνα» και όταν, ενήλικοι πια, επέστρεψαν στο σπίτι τους απογοητεύτηκαν από την οπισθοδρομικότητα και την απομόνωση της ζωής στο χωριό, μιας ζωής που κάποτε τους ήταν τόσο οικεία.

Για τον Γκατζογιάννη και για τα προσφυγόπουλα που αποτελούν το αντικείμενο αυτού του βιβλίου, οι επισκέψεις στα χωριά τους ήταν συναισθηματικές εμπειρίες γεμάτες αμφιθυμία. Το σπίτι τους δεν ήταν πια σπίτι τους: ως επιακέπτες, ήταν συγχρόνως ντόπιοι και ξένοι. Με αυτή την έννοια, η αφήγηση του Γκατζογιάννη για το ταξίδι του στην Αμερική και οι αφηγήσεις των προσφυγόπουλων που πήγαν στην ανατολική Ευρώπη παρομοιάζουν αξιολογούμενες ομοιότητες. Ο Γκατζογιάννης και οι άνθρωποι των οποίων τις ζωές εξετάζουμε εδώ ανήκουν όλοι στην ίδια γενιά. Είναι όλοι προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου.²⁰

Λιας, ένα χωριό-μνημείο

Το χωριό Λιας, που βρίσκεται ψηλά στην οροσειρά της Μουργκάνας, έχει αλλάξει ριζικά από το 1948, τότε που εξήντα περίπου παιδιά διέσχισαν τα

20. Αντίθετα, ωστόσο, από τα περισσότερα προσφυγόπουλα, ο Γκατζογιάννης δεν μεγάλωσε σε κάποιο ίδρυμα. Μόλις έφτασε στις ΗΠΑ βρήκε αμέσως τον πατέρα του και έζησε μαζί του και με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας στο Ουούστερ της Μασαχουσέτης.

βουνά για να περάσουν σε αλβανικό έδαφος κι από εκεί στην ανατολική Ευρώπη και η Ελένη Γκατζογιάννη εκτελέστηκε από τους κομμουνιστές. Ένας καινούργιος ασφαλοστρωμένος δρόμος οδηγεί τους ταξιδιώτες από τα Ιωάννινα στο Λια σε λιγότερο από μία ώρα. Το 1954, τα πρώτα προσφυγόπουλα που επαναπατρίστηκαν από την Ουγγαρία έπρεπε να κάνουν μια μεγάλη διαδρομή με το λεωφορείο και στη συνέχεια να περπατήσουν για αρκετές ώρες προκειμένου να φτάσουν στο «σπίτι» τους, σε ένα χωριό ερειπωμένο, χωρίς τρεχούμενο νερό, ηλεκτρικό ή οποιαδήποτε από τις υπόλοιπες ανέσεις στις οποίες είχαν συνηθίσει στην ανατολική Ευρώπη. Τα περισσότερα από αυτά τα παιδιά έφυγαν πάλι από το Λια για να δουλέψουν στην Αθήνα ή για να ξαναρχίσουν τη ζωή τους στο εξωτερικό. Το 1940, το χωριό είχε 787 κατοίκους· σήμερα ζουν εκεί μόλις 50 μόνιμοι κάτοικοι, οι περισσότεροι ηλικιωμένοι, αλλά κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού ο πληθυσμός υπερβαίνει τους 300. Ο συνδυασμός της βίας του Εμφυλίου, της φτώχειας και της απομόνωσης έκανε τους κατοίκους του Λια να μεταναστεύσουν, αναζητώντας ένα καλύτερο μέλλον. Για τους μετανάστες αυτούς, ο Λιας εξακολουθεί να υπάρχει με τη μορφή φαντασιακής κοινότητας μέσα από τις δύο αδελφότητες που υπάρχουν, μία στην Αθήνα και μία στο Ουόστερ της Μασαχουσέτης.

Η πρώτη εντύπωση που δίνει ο Λιας είναι η ίδια με των υπόλοιπων «παραδοσιακών» χωριών που είναι σπαρμένα στα βουνά της Ηπείρου. Με τα μονώροφα και τα διώροφα σπίτια του από γκρίζα πέτρα, φαίνεται στον επισκέπτη σαν ένα «τέλειο παράδειγμα της γραφικής, τραχιάς αγροτικής ζωής», όπως το περιγράφει γλαφυρά το αγγλόφωνο τουριστικό φυλλάδιο που διατίθεται στον ξενώνα του χωριού. Εντούτοις, σύμφωνα με το ίδιο φυλλάδιο, ο Λιας είναι μοναδικός: είναι ένα χωριό «σημαδεμένο από την ιστορία», καθώς έχει γίνει διάσημο από τον Γκατζογιάννη, χάρη στην ιστορία του θανάτου της μητέρας του, της Ελένης. Στην πραγματικότητα, ο Λιας έχει γίνει ένα χωριό-μνημείο, τόπος προσκυνήματος για κάθε λογής επισκέπτες, εμπνευσμένους από την ιστορία της Ελένης. Αυτή η ιδιαίτερη μορφή τουρισμού πολιτισμικής κληρονομιάς έχει κάνει το χωριό να ανοιχτεί στον κόσμο. Έχει προσφέρει σημαντικά οικονομικά οφέλη στους κατοίκους του Λια, αλλά τους έχει δώσει κι ένα βαρύ φορτίο. Τους εμποδίζει να ξεπεράσουν το οδυνηρό παρελθόν και να στρέψουν την προσοχή τους στο μέλλον.

Ο Λιας διαφέρει επίσης από τα γειτονικά του χωριά εξαιτίας, ας πούμε, της «δικτύωσης με την Αμερική». Ανάμεσα στα παραδοσιακά, γκρίζα σπίτια του χωριού ξεχωρίζουν μερικές πολυτελείς, ασβεστωμένες βίλες, μεταλλικοί φανοστάτες «αντίκα» φωτίζουν το δρόμο προς την πηγή και στην είσοδο του χωριού ένας καινούργιος «παραδοσιακός» ξενώνας πολυτελείας καλωσορίζει τους επισκέπτες στο Λια. Επιπλέον, η κόρη του Γκατζογιάννη Ελένη ανακαίνισε πρόσφατα το σπίτι της γιαγιάς της, το οποίο αποτελεί πλέον σημαντικό αξιοθέατο για τους τουρίστες (E. Gage 2004). Πολ-

λά από αυτά τα καινούργια και δαπανηρά έργα πραγματοποιήθηκαν με χρήματα από την Αμερική, που δωρίθηκαν από τον Νίκο Γκατζογιάννη, την Αδελφότητα του Λια «John Kostas» στο Ουούστερ και άλλους έλληνες ευεργέτες. Ο τουρισμός πολιτισμικής κληρονομιάς και οι ελληνοαμερικανικές επενδύσεις συνδέονται ξεκάθαρα και έχουν επηρεάσει καίρια τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των χωρικών καθώς και τις αναμνήσεις που έχουν από τον Εμφύλιο Πόλεμο.

Δεν υπάρχει άλλο μέρος στην Ελλάδα όπου η ανάμνηση της απομάκρυνσης των παιδιών κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου να έχει επηρεαστεί τόσο πολύ από το δημόσιο διάλογο. Οι κάτοικοι του Λια παλεύουν ακόμα και σήμερα να συμβιβαστούν όχι μόνο με τις δικές τους αναμνήσεις, αλλά και με τα αποτελέσματα της δημοσιότητας που έχει αποκτήσει η κοινότητα τους εξαιτίας του βιβλίου του Γκατζογιάννη. Η περίπτωση του Λια αποτελεί επίσης εξαίρεση επειδή, λόγω αυτής της δημοσιότητας, οι βιωματικές και οι πολιτικές κοινότητες μνήμης έρχονται ανοιχτά αντιμέτωπες στον ίδιο στίβο, τον δημόσιο χώρο του χωριού. Στη διαδικασία αυτή, για την πολιτική της μνήμης ανταγωνίζονται τέσσερις διαφορετικές ομάδες: οι μόνιμοι κάτοικοι του Λια, τα μέλη της Αδελφότητας της Αθήνας, τα μέλη της Αδελφότητας του Ουούστερ και οι τουρίστες πολιτισμικής κληρονομιάς.

Η επιτόπια έρευνα που κάναμε στο Λια τον Ιούνιο του 2006 είχε διάφορους στόχους. Ο πρώτος στόχος μας ήταν να κατανοήσουμε τις συνθήκες υπό τις οποίες το 1948 απομακρύνθηκαν τα παιδιά από το χωριό και οδηγήθηκαν στην ανατολική Ευρώπη. Μας ενδιέφερε επίσης να μάθουμε πώς αντιμετωπίζουν τα επαναπατρισμένα προσφυγόπουλα, αλλά και οι άλλοι κάτοικοι του Λια, αυτό το δύσκολο και βασανιστικό παρελθόν, σχεδόν εξήντα χρόνια μετά από τα τραγικά αυτά γεγονότα. Επιπλέον, θέλαμε ιδιαίτερα να εξετάσουμε τον αντίκτυπο που είχε το βιβλίο του Γκατζογιάννη (και ο τουρισμός πολιτισμικής κληρονομιάς που δημιούργησε) στην κοινωνική ζωή του Λια. Τέλος, ήμασταν αποφασισμένοι να κάνουμε ό,τι περνούσε από το χέρι μας για να συμπεριλάβουμε στο βιβλίο μας αφηγήσεις ανθρώπων που είχαν «απαχθεί» από το σπίτι τους, για να διασφαλίσουμε ότι η στάση μας απέναντι στο πρόγραμμα εκκένωσης θα ήταν, κατά το δυνατόν, δίκαιη και ισορροπημένη. Αισθανόμασταν υποχρεωμένοι να δεχτούμε την πρόκληση που μας είχε απευθύνει ο Γκατζογιάννης μετά από το σεμινάριο του Πρίνστον: να έρθουμε στο Λια όπου, όπως είχε υποσχεθεί, θα βρίσκαμε «δεκάδες» ανθρώπους που οι εμπειρίες τους δεν ήταν τόσο «ρόδινες» όσο εκείνες που είχαμε παρουσιάσει στο σεμινάριο.

Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας στο Λια, πήραμε συνέντευξη από έξι κατοίκους του χωριού, οι οποίοι είχαν εμπλακεί με διαφορετικούς τρόπους στο πρόγραμμα εκκένωσης, και μιλήσαμε πιο ανεπίσημα με πολλούς ακόμα. Ορισμένους από τους ανθρώπους αυτούς μας τους είχε προτείνει ο Γκατζογιάννης· άλλους τους βρήκαμε μόνοι μας. Φροντίσαμε με ιδιαίτερη

προσοχή οι άνθρωποι με τους οποίους μιλήσαμε να αντιπροσωπεύουν μια μεγάλη γκάμα πολιτικών απόψεων και προσωπικών εμπειριών. Μας ενδιέφερε ιδιαίτερα να βρούμε ανθρώπους που πιστεύαμε ότι θα μας περιέγραφαν το παιδομάζωμα ως μια βίαιη πράξη απαγωγής. Ωστόσο, παρ' όλες τις προσπάθειές μας, μάθαμε μόνο για ένα παιδί που το είχαν πάρει στην ανατολική Ευρώπη ενάντια στη θέληση της μητέρας το: το γιο της Ντίνας Βενέτη, του οποίου η περίπτωση περιγράφεται και στην *Ελένη*.

Ενώ οι αναμνήσεις από την εκκένωση των παιδιών από το Λια το 1948 ποικίλλουν πολύ, υπάρχει ωστόσο σημαντική ομοφωνία ανάμεσα στις δύο όχθες του πολιτικού χάσματος σε σχέση με τα βασικά γεγονότα. Λίγες αριστερές οικογένειες διέφυγαν στην Αλβανία για να μην συλληφθούν από τον Εθνικό Στρατό πολύ πριν αρχίσει το πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ. Τον Απρίλιο του 1948, όταν οι αντάρτες ζήτησαν από τους γονείς να στείλουν εθελοντικά τα παιδιά τους, ορισμένες οικογένειες, κυρίως εκείνες που υποστήριζαν την αριστερά, συμφώνησαν, αλλά πολλές άλλες αρνήθηκαν.

Η οικογένεια της Αγνής Αντωνίου είχε προσπαθήσει να διατηρήσει ουδέτερη στάση στον Εμφύλιο που απειλούσε να καταστρέψει το χωριό τους.²¹ Αν και έχει στενή οικογενειακή σχέση με την οικογένεια Γκατζογιάννη, η Αγνή μας είπε ότι δεν συμφωνεί με ορισμένα από τα επιχειρήματα του βιβλίου του Γκατζογιάννη. Επικαλούμενη το Θεό –«υπάρχει και Θεός και βλέπει»– επέμεινε ότι στη Ρουμανία φρόντισαν καλά τα προσφυγόπουλα και ότι κανένα τους δεν είχε απαχθεί διά της βίας από το χωριό. Η μητέρα της Αγνής είχε συμφωνήσει να στείλει τους δύο γιους της έξω με τους αντάρτες, αλλά δεν άφησε την κόρη της να πάει μαζί τους. Ωστόσο, μετά από μερικούς μήνες σκληρών καβγάδων, άλλαξε γνώμη και επέτρεψε στην Αγνή, που ήταν επτά χρονών, να ακολουθήσει τη δεύτερη ομάδα παιδιών που θα έφευγαν για την Αλβανία. Ενώ η μητέρα της Αγνής αποφάσισε τελικά να διώξει όλα της τα παιδιά, άλλες οικογένειες έστειλαν μόνο ένα παιδί και κράτησαν κοντά τους τα υπόλοιπα. Σε πολλές περιπτώσεις υπήρξαν οικογένειες που δεν δέχτηκαν να δώσουν κανένα από τα παιδιά τους.

Επειδή οι γονείς του δούλευαν αγγαρεία για τους αντάρτες, ο τότε δεκατριάχρονος Νίκος Μαραγκός ζούσε με τον παππού και τη γιαγιά του. Είπε ότι πολλοί γονείς είχαν συμφωνήσει να διώξουν τα παιδιά τους επειδή δεν μπορούσαν να τα θρέψουν. Οι παππούδες του Νίκου, όμως, δεν τον άφησαν να φύγει· ήταν το μόνο τους εγγόνι, η μοναδική τους ελπίδα για το μέλλον. Οι αντάρτες επέκριναν την απόφασή τους, ρωτώντας: «Γιατί τον κρατάτε εδώ; Πεινάει!» «Δεν έχουμε άλλο. Είμαστε δύο κούτσουρα»,

21. Χρησιμοποιήσαμε ψευδώνυμα για όλους τους κατοίκους του Λια από τους οποίους πήραμε συνέντευξη, εκτός από εκείνους που τα πραγματικά τους ονόματα εμφανίζονται στα βιβλία του Γκατζογιάννη (2004) (Gage N. 2004) και της κόρης του Ελένης (Gage E. 2004).

απάντησε ο παππούς του Νίκου, «κι είναι το βλαστάρι μας». Τελικά, ο Νίκος αναγκάστηκε να φύγει από το Λια μαζί με τη μητέρα του και τη γιαγιά του το Σεπτέμβριο του 1948. Έμειναν για τρεις μήνες σε ένα στρατόπεδο προσφύγων στην Αλβανία, όπου υπέφεραν από την πείνα και τις ψείρες, πριν τους στείλουν στην Ουγγαρία.

Σχεδόν όλοι οι κάτοικοι του χωριού με τους οποίους μιλήσαμε επιβεβαίωσαν ότι το Σεπτέμβριο του 1948 οι αντάρτες είχαν εκκενώσει διά της βίας ολόκληρο το χωριό και ότι, όταν είχαν πια φτάσει στην Αλβανία, ορισμένα παιδιά χωρίστηκαν με το ζόρι από τους συγγενείς τους. Οι ίδιοι άνθρωποι, ωστόσο, δήλωσαν ότι το οργανωμένο πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ δεν είχε εφαρμοστεί διά της βίας. Αναγνωρίζοντας ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οι γονείς που είχαν προσφερθεί να στείλουν τα παιδιά τους ωθούνταν περισσότερο από φόβο για τους αντάρτες παρά για τους βομβαρδισμούς της κυβέρνησης, οι άνθρωποι αυτοί τόνισαν επίσης ότι πολλοί γονείς είχαν αρνηθεί να παραδώσουν τα παιδιά τους και κανένας τους, εκτός από την Ελένη Γκατζογιάννη, δεν είχε τιμωρηθεί γι' αυτό από τους αντάρτες.

Η Νίκη Σαμαρά, μια αδύνατη, ζωηρή γυναίκα πάνω από εβδομήντα χρονών, είχε πολλούς λόγους να μισεί τους αντάρτες. Είχαν σκοτώσει πολλά μέλη της οικογένειάς της και είχαν απειλήσει να την εκτελέσουν επειδή είχε αρνηθεί να υπακούσει στη διαταγή να δουλέψει γι' αυτούς. Παρ' όλο το μίσος της για τους κομμουνιστές, η Νίκη μας περιέγραψε δεσμούς αλληλεγγύης που υπερέβαιναν τα πολιτικά σύνορα: ο ίδιος της ο αδερφός και η γυναίκα του είχαν γλιτώσει την εκτέλεση χάρη στην έγκαιρη παρέμβαση ενός αριστερού φίλου. Αυτά τα τοπικά δίκτυα αλληλεγγύης αποκαλύπτουν ορισμένους από τους τρόπους με τους οποίους οι κάτοικοι του Λια και άλλων χωριών της βόρειας Ελλάδας προσπάθησαν να διατηρήσουν τους τοπικούς δεσμούς που είχαν διαμορφώσει στο παρελθόν, προκειμένου να μπορέσουν να ζήσουν ξανά μαζί στο μέλλον (Loizos 1981· Βαν Μπούσχοτεν 1997, 160-65). Το γεγονός ότι οι μνήμες αυτές διατηρούνται στην κατά τα άλλα έντονα πολιτικοποιημένη αφήγηση της Νίκης ανατρέπει τις πολωμένες εκδοχές της ιστορίας που έχουν αναπλάσει τον Εμφύλιο σαν μια αναμφίλεκτη σύγκρουση ανάμεσα στο καλό και το κακό.

Όταν τη ρωτήσαμε για το παιδομάζωμα, η Νίκη απάντησε αμέσως ότι όλους τους είχαν πάρει διά της βίας. Σύντομα, ωστόσο, έγινε σαφές ότι μιλούσε για την εξαναγκαστική εκκένωση του χωριού από τους αντάρτες το Σεπτέμβριο του 1948. Οι αντάρτες είχαν απειλήσει ότι θα τη σκότωναν επιτόπου αν δεν δεχόταν να φύγει. Το ταξίδι για την Αλβανία ήταν δοκιμασία: δεν είχε γάλα για το μωρό της, και αργότερα έπαθε πνευμονία και έχασε τον ένα της πνεύμονα. Εντούτοις, η Νίκη δεν μπορούσε να επιβεβαιώσει ότι οποιοδήποτε παιδί είχε χωριστεί διά της βίας από τους γονείς του εκείνο το καλοκαίρι, κατά τη διάρκεια του οργανωμένου προγράμματος εκκένωσης του ΚΚΕ.

Όπως και η Νίκη Σαμαρά, η Ντίνα Βενέτη δεν έκρυβε τις πολιτικές της πεποιθήσεις. Το σπίτι της είναι γνωστό στο χωριό με το όνομα «το στρατιωτικό σπίτι». Στον τοίχο δίπλα στην εξώπορτα βρίσκεται μια μπρούτζινη πλακέτα με την φωτογραφία του άντρα της με στολή· κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου ήταν αξιωματικός του Εθνικού Στρατού. Σύμφωνα με την Ντίνα, αυτός ήταν ο βασικός λόγος για τον οποίο είχε συλληφθεί η ίδια και είχε περάσει από δίκη μαζί με την Ελένη Γκατζογιάννη. Πάνω από ογδόντα χρονών πια, η Ντίνα μας είπε την ιστορία της με έντονη και οργισμένη φωνή, γεμάτη γλαφυρές φράσεις και δυσοίωνα όνειρα. «Η ψυχή μου είναι μαύρη», μας είπε, «γιατί όταν ήρθαν οι αντάρτες –σαν μαύροι λύκοι– και κατέλαβαν το χωριό, περάσαμε μια κόλαση. Μας έκλεβαν το φαγητό μας και δεν είχαμε να φάμε. Μετά αναγκάστηκα να περάσω έξι χρόνια εξορία στην Ουγγαρία». Στη δίκη της, τον Αύγουστο του 1948, η Ντίνα είχε ένα γιο έξι χρονών και δύο ακόμα μικρότερα παιδιά. Λίγο αφού αθωώθηκε και βγήκε από τη φυλακή, ένας αντάρτης της είπε να ετοιμάσει το γιο της για να φύγει. Μετά από όλα τα βάσανα που είχε περάσει, η Ντίνα φοβήθηκε να αρνηθεί. «Για μένα», είπε, «ήταν σαν να μου ρίξαν τη σφαίρα μετά τη δίκη. Ποια μάνα θέλει να στείλει το παιδί της.» Μερικές μέρες αργότερα, αναγκάστηκε κι εκείνη να φύγει από το Λια μαζί με τα άλλα δύο της παιδιά και τους υπόλοιπους κάτοικους του χωριού.

Η Νίκη Σαμαρά και η Ντίνα Βενέτη έχουν σημαδεωθεί βαθιά από την αριστερή βία που υπέστησαν κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Ωστόσο, παρά το αντικομμουνιστικό πνεύμα της αφήγησής τους, δεν ισχυρίστηκαν ότι τα παιδιά του Λια είχαν απαχθεί από τους αντάρτες. Αντίθετα, επιβεβαίωσαν τις ιστορίες που είχαμε ακούσει από άλλους κατοίκους του χωριού. Αν και ο γιος της Ντίνας Βενέτη είχε αναμφίβολα απομακρυνθεί παρά τη θέλησή της, η ίδια αντιμετώπιζε την πράξη αυτή σαν αντίποινα επειδή «δεν συνεργάστηκε» με τους αντάρτες και όχι σαν κομμάτι ενός ευρύτερου κομμουνιστικής έμπνευσης σχεδίου απαγωγών.

Καθεμία από αυτές τις τέσσερις ιστορίες είναι ειπωμένη από διαφορετική σκοπιά· κάθε μία αντιπροσωπεύει διαφορετικές προσωπικές εμπειρίες, διαφορετικές υποκειμενικές αλήθειες. Ωστόσο, αν τις δούμε μαζί, αποκαλύπτουν επίσης τοπικές αναμνήσεις από το παιδομάζωμα στο Λια, οι οποίες είναι σε μεγάλο βαθμό κοινές, τοπικές αναμνήσεις στις οποίες, με μία μόνο εξαίρεση, απ' όσο γνωρίζουμε, δεν ασκήθηκε εξαναγκασμός κατά το οργανωμένο πρόγραμμα με το οποίο οι αντάρτες απομάκρυναν τα παιδιά από το χωριό και τα οδήγησαν στην ανατολική Ευρώπη. Ωστόσο, οι κάτοικοι του Λια βίωσαν με μεγάλη οδύνη την υποχρεωτική επιστράτευση νέων ανδρών και γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό, την εξαναγκαστική εκκένωση ολόκληρου του χωριού, τις άθλιες συνθήκες στα στρατόπεδα προσφύγων στην Αλβανία και το βίαιο χωρισμό οικογενειών που πραγματοποιήθηκε εκεί και που κράτησε για χρόνια ή και για δεκαετίες.

Οι τοπικές αναμνήσεις από το παιδομάζωμα στο Λια υποστηρίζουν την ανάλυση για τις εμπειρίες των προσφυγόπουλων που έχουμε παρουσιάσει σε αυτό το βιβλίο και υπονομεύουν την εγκυρότητα των ισχυρισμών ότι το πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ ήταν ένα σχέδιο μαζικών απαγωγών. Τα σημαντικά καινούργια στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνά μας στο Λια αφορούν τα πολλαπλά νοήματα που αποδίδονται στον όρο «παιδομάζωμα» στο δημόσιο λόγο της δεξιάς. Ενώ η ελληνική κυβέρνηση επινόησε αρχικά τον όρο αυτό για να αναφερθεί στο οργανωμένο πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ, σήμερα οι έλληνες δεξιοί εθνικιστές χρησιμοποιούν τον όρο με μια πολύ γενικότερη έννοια, σύμφωνα με την οποία όλες οι μορφές βίας των ανταρτών –καταναγκαστική επιστράτευση, καταναγκαστική εκκένωση ολόκληρων χωριών, καθώς και η οργανωμένη απομάκρυνση ασυνόδευτων παιδιών– συγχωνεύονται σε μία και μόνη κατηγορία.

Η έρευνά μας στο Λια αποκάλυψε επίσης ότι ακόμα και οι πιο ρεξίες αντικομμουνιστικές αναμνήσεις, στο βαθμό που αναφέρονται στις ατομικές εμπειρίες των αφηγητών, συχνά διαψεύδουν τις μεγάλες αφηγήσεις της ελληνικής κυβέρνησης, της Παμμακεδονικής Ένωσης και του ίδιου του Γκατζογιάννη. Οι πληροφορίες αυτές δείχνουν ότι οι συγκεκριμένες αναμνήσεις εμπειριών και οι πολιτικές ερμηνείες των εμπειριών αυτών είναι συχνά αντικρουόμενες. Τέλος, οι αφηγήσεις ζωής κατοίκων του χωριού από όλο το πολιτικό φάσμα δείχνουν ότι, παρά το κύρος του ως διεθνές μπεστ-σέλλερ, το βιβλίο *Ελένη* δεν έχει γίνει η επίσημη ιστορία του παιδομαζώματος στο Λια. Στην πραγματικότητα, όπως γρήγορα διαπιστώσαμε, οι κάτοικοι του χωριού έχουν πολλές και διαφορετικές απόψεις για το αμφιλεγόμενο βιβλίο του Γκατζογιάννη.

Όταν, το 1984, ο δημοσιογράφος-ερευνητής Βασίλης Καββαθάς επισκέφθηκε το Λια για να συλλέξει υλικό για το βιβλίο του *Η άλλη Ελένη*, την οργισμένη του απάντηση στο βιβλίο του Γκατζογιάννη από τη σκοπιά της αριστεράς, βρήκε ελάχιστους κατοίκους πρόθυμους να μιλήσουν για τα γεγονότα που περιγράφονται στην *Ελένη*: μάλιστα, οι περισσότεροι είπαν ότι δεν είχαν καν διαβάσει το βιβλίο (Καββαθάς 1985, 137-37, 192). Αν ήταν πιο ευαίσθητος απέναντι στο ρόλο της σιωπής στην κοινωνική μνήμη, ο Καββαθάς μπορεί να είχε καταλάβει ότι το να ακούσει κανείς αυτή τη σιωπή, και τις συγκρούσεις και τα τραύματα που συγκαλύπτει, είναι εξίσου σημαντικό με το να ακούσει τις αναμνήσεις που εκφράζονται με λόγια (Laub 1992· Passerini 2003). Το 2006 πια, η αντιπαράθεση που είχε πυροδοτήσει στην Ελλάδα η έκδοση της *Ελένης* είχε καταλαγιάσει, όπως και οι εντάσεις που συνιστούσαν την οδυνηρή κληρονομιά του Εμφυλίου και του Ψυχρού Πολέμου που τον ακολούθησε. Αντί για σιωπή, εμείς ακούσαμε λόγια που μαρτυρούσαν ότι πολλοί από τους κατοίκους του χωριού προσπαθούσαν να αποκαταστήσουν τις ρήξεις του παρελθόντος στις κοινωνικές σχέσεις και είχαν αναθεωρήσει τις προηγούμενες απόψεις τους για το βιβλίο του Γκατζογιάννη.

Κάποιοι υποστηρικτές της αριστεράς μας είπαν ότι το βιβλίο ήταν «γεμάτο ψέματα», ενώ άλλοι που πρόσκεινταν στη δεξιά υποστήριξαν ότι κατήγγειλε με πολύ ήπιο τρόπο τα εγκλήματα των κομμουνιστών. Ωστόσο, πολλοί άλλοι κάτοικοι του χωριού αναγνώρισαν με ευκολία ότι ο Γκατζογιάννης είχε γράψει το βιβλίο «από πόνο» και ήταν γι' αυτό πρόθυμοι να ανεχτούν κάποιες από τις ανακρίβειες που πίστευαν ότι περιλάμβανε. Συνολικά, η στάση των κατοίκων του χωριού απέναντι στο βιβλίο και το συγγραφέα του παρέμενε βαθιά αμφίθυμη. Ενώ πολλοί θεωρούσαν τον Γκατζογιάννη σαν ευεργέτη, ο οποίος είχε συνεισφέρει σημαντικά στην οικονομική ανάπτυξη του χωριού, επίσης πολλοί έλεγαν ότι η Ελένη είχε διαιωνίσει τις πολιτικές εντάσεις που δίχαζαν το χωριό, ακριβώς τη στιγμή που οι άνθρωποι ήταν έτοιμοι να ξεπεράσουν την οδυνηρή κληρονομιά του παρελθόντος.

Μεγάλο μέρος αυτής της πικρίας εστιάζεται στον τρόπο με τον οποίο ο Γκατζογιάννης επανερμηνεύει τα γεγονότα που οδήγησαν στην εκτέλεση της μητέρας του και τη φύση των κοινωνικών σχέσεων που υπήρχαν εκείνη την εποχή στο χωριό. Πολλοί κάτοικοι του χωριού είπαν ότι το βιβλίο του Γκατζογιάννη εστιάζει αποκλειστικά στα δεινά που υπέστη η δεξιά: «Έχουμε κι εμείς τον πόνο μας», είπαν οι χωριανοί, διεκδικώντας το δικαίωμα να ακουστούν κι άλλες φωνές. «Ο Γκατζογιάννης δεν ήταν ο μόνος που έχασε τη μητέρα του. Κι η δική μας οικογένεια θα μπορούσε να έχει γράψει βιβλίο». Ανεξάρτητα από τις πολιτικές τους απόψεις, πολλοί κάτοικοι εξέφρασαν την αντίρρησή τους με το γεγονός ότι ο Γκατζογιάννης χρησιμοποιεί συχνά κουτσομπολιά του χωριού για να κάνει την ιστορία του πιο ελκυστική για το ξένο κοινό. Υποστήριξαν ότι, κατηγορώντας συγκεκριμένα άτομα για μοιχεία, απληστία, ζήλεια και δειλία, ο Γκατζογιάννης παραβίασε την αρχή αυτού που ο Michael Herzfeld αποκαλεί προσφυώς «πολιτισμική οικειότητα» (2005, 142), καθώς εξέθεσε στη διεθνή δημόσια σφαίρα κάτι που ήταν κατάλληλο μόνο για ιδιωτικές συζητήσεις μεταξύ οικείων.

Πολλοί κάτοικοι του χωριού εξέφρασαν επίσης αντιρρήσεις για τον τρόπο με τον οποίο ο Γκατζογιάννης «βαλκανοποίησε» (Todorova 1997) το Λια, περιγράφοντας «πρωτόγονα έθιμα», όπως την πόση κρασιού από το κρανίο νεκρής γυναίκας, τα οποία, όπως είπαν, ποτέ δεν υπήρξαν στο χωριό. Επιπλέον, καθώς αποδίδει μεγάλο μέρος της ευθύνης για την εκτέλεση της μητέρας του στη ζήλεια των συγχωριανών της, ο Γκατζογιάννης έχει κάνει πολύ δυσκολότερη τη διαδικασία της συμφιλίωσης για το χωριό. Περισσότερο απ' όλα, όμως, οι κάτοικοι του χωριού αντιδρούν στο γεγονός ότι το βιβλίο του Γκατζογιάννη έχει φτάσει να ελέγχει τη μνήμη των γεγονότων που συνέβησαν στο Λια κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, και ιδίως εκείνων που αφορούν το παιδομάζωμα.

Η Ελένη του Γκατζογιάννη αποτελεί ένα παράδειγμα των πολλών διαφορετικών τρόπων με τους οποίους συνυφαίνονται το τοπικό με το παγκόσμιο σε αυτή τη διαμάχη για τη μνήμη. Βασισμένο σε τοπικές ιστορίες τις

οποίες αφηγείται ένας «ντόπιος» που είναι συγχρόνως «πολίτης του κόσμου», και παρέχοντας ερμηνείες που υπηρετούν έναν παγκόσμιο πολιτικό λόγο, το βιβλίο του Γκατζογιάννη επέστρεψε στο Λια ως διεθνές μπεστ-σέλερ. Δεν έφερε απλώς τους τοπικούς δρώντες αντιμέτωπους με μια «παγκοσμιοποιημένη» εκδοχή της ιστορίας τους, αλλά προσέλκυσε επίσης τουρίστες από ολόκληρο τον κόσμο, που ήθελαν να ακολουθήσουν τα βήματά του. Επιπλέον, οι «τοπικοί» δρώντες που εμπλέκονται άμεσα σε αυτόν τον πόλεμο μνήμης είναι και οι ίδιοι, σε μεγάλο βαθμό, «πολίτες του κόσμου». Αν και σήμερα ζουν ξανά στο χωριό όπου γεννήθηκαν, έχουν περάσει μεγάλο μέρος της ζωής τους αλλού – στις Ηνωμένες Πολιτείες, την Ουγγαρία, τη Ρουμανία ή την Αθήνα. Οι εμπειρίες που έζησαν σε άλλες χώρες, καθώς και η επαφή τους με ξένους επισκέπτες, έχουν επηρεάσει σημαντικά τον τρόπο με τον οποίο κατανοούν την ιστορία του χωριού τους.

Ο ξενώνας του Λια είναι ένας από τους κεντρικούς τόπους αυτής της διαμάχης για τη μνήμη. Μας αναγκάζει να επανεξετάσουμε δεδομένες αντιλήψεις σχετικά με τον τόπο ως φυσικό χώρο οριοθετημένων πολιτισμών ριζωμένων σε συγκεκριμένα εδάφη.²² Ο ξενώνας έχει χτιστεί ως μνημείο για την Ελένη Γκατζογιάννη και ως εκ τούτου έχει μετατραπεί σε πολιτικό στίβο, όπου δυνάμεις τοπικής, εθνικής και παγκόσμιας ισχύος μάχονται σκληρά για το νόημα που θα αποδοθεί στο παιδομάζωμα. Εδώ, το παρελθόν έχει εμπορευματοποιηθεί και συσκευαστεί για το τουριστικό βλέμμα (Urry 1990).

Με το που μπαίνουν στην τραπέζα του ξενώνα, η οποία είναι καλόγουστα διακοσμημένη με παραδοσιακά χειροτεχνήματα, οι επισκέπτες βρίσκονται αμέσως αντιμέτωποι με ένα «θέατρο της μνήμης» (Samuel 1994). Βιβλία του Νίκου Γκατζογιάννη και της κόρης του, Ελένης (*Ελένη, A place for Us* και *North of Ithaca*), καθώς και ένα DVD με ντοκουμέντα από τις δραστηριότητες της Αδελφότητας Λια του Ουόστερ, είναι απλωμένα σε ένα ξύλινο τραπέζι στον προθάλαμο. Στους τοίχους είναι κρεμασμένες φωτογραφίες και αποκόμματα εφημερίδων που αναφέρονται σε επισκέψεις σημαντικών διασημοτήτων, όπως ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, πρωθυπουργός τότε, τον οποίο είχε φέρει στο Λια ο Γκατζογιάννης με ελικόπτερο για να μιλήσει στα εγκαίνια του ξενώνα, το 1990. Μια αεροφωτογραφία του χωριού δείχνει την τοποθεσία κάθε μέρους που αναφέρεται στην Ελένη, μέρη τα οποία σήμερα έχουν μετατραπεί σε τόπους μνήμης. Στην υποδοχή διατίθενται χάρτες για τους επισκέπτες που θέλουν να κάνουν περιήγηση του χωριού ακολουθώντας τα ίχνη της Ελένης στις τελευταίες μέρες της ζωής της.

Μια καινούργια οδική πινακίδα, η μοναδική στο χωριό, οδηγεί τους επισκέπτες από τον ξενώνα στην οδό Ελένης Γκατζογιάννη, κι από εκεί στην

22. Βλ. Feld και Basso (1996), Gupta και Ferguson (1997) και Low και Zuniga (2003).

πρώτη στάση της περιήγησης μνήμης: το πρόσφατα αναστηλωμένο σπίτι της ίδιας της Ελένης Γκατζογιάννη. Από εκεί, οι επισκέπτες ανεβαίνουν στο λόφο πίσω από το χωριό για να φτάσουν στο σημείο όπου έγινε η εκτέλεση της Ελένης. Είναι ειρωνεία ότι το μοναδικό άτομο που είναι πιθανό να βρουν εκεί οι επισκέπτες για να τους ξεναγήσει είναι ο Φώτης Μακρής, γελαδοβοσκός και πρώην προσφυγόπουλο, οι κομμουνιστές θείοι του οποίου κατηγορούνται από τους δεξιούς του χωριού για όλα τα δεινά που τους βρήκαν στη διάρκεια του Εμφυλίου. Το 1984, το ρόλο του ξεναγού τον έπαιζε ο Λάμπρος, ένας άντρας με εκ γενετής αναπηρία που, για μια μικρή αμοιβή, οδηγούσε τους τουρίστες στον τόπο της εκτέλεσης της Ελένης Γκατζογιάννη, της γυναίκας στην οποία αναφερόταν ως «η Αμερικάνα που φέρνει λεφτά» (Καββαθάς 1985, 141).

Η εμπορευματοποίηση του παρελθόντος και η επικέντρωση σε ένα μόνον από τα πολλά θύματα του Εμφυλίου έχει διχάσει βαθιά την κοινότητα του Λια. Ως σύμβολο αυτής της μονόπλευρης μνημειοποίησης του χωριού, ο ξενώνας έχει μεταβληθεί σε έναν διαμφισβητούμενο τόπο μνήμης. Σε αυτόν το στίβο, αντιπαρατίθενται δύο αντιτιθέμενοι πόλοι της πολιτικής εξουσίας: το διοικητικό συμβούλιο του χωριού και η Ελληνική Αδελφότητα του Λια από τη μία μεριά και ο Νίκος Γκατζογιάννης και η Αμερικανική Αδελφότητα του Λια από την άλλη. Ο διχασμός αυτός αντανακλάται επίσης και στην τοπογραφία του χωριού. Ο ξενώνας προορίζεται για τους τουρίστες και τους επισκέπτες και σπάνια έρχονται εκεί οι κάτοικοι, εκτός από τους υποστηρικτές της Αμερικανικής Αδελφότητας του Λια και το δίκτυο φίλων και συμμάχων του Γκατζογιάννη, που είναι γνωστοί ως «Οι Αμερικάνοι». Γενικά, οι κάτοικοι του χωριού συγχρωτίζονται στο μοναδικό καφενείο του χωριού, όπου μέλη και των δύο πολιτικών ομάδων κάθονται και πίνουν συχνά μαζί. Αυτές οι δύο διαφορετικές μορφές κοινωνικότητας θυμίζουν τη διάκριση που κάνει ο Herzfeld (1991) ανάμεσα στον «μνημειακό χρόνο», που επικρατεί στον ξενώνα, και τον «κοινωνικό χρόνο», που ρυθμίζει τη ζωή στο καφενείο.

Πουθενά δε γίνεται πιο φανερό η πολιτική σημασία του ξενώνα απ' ό,τι στα σχόλια που καταγράφονται στο βιβλίο επισκεπτών που βρίσκεται στην υποδοχή. Τα κείμενα αυτά αποκαλύπτουν μια άλλη παγκόσμια διάσταση της πολιτικής της μνήμης στο Λια: την οπτική γωνία επισκεπτών και τουριστών από όλο τον κόσμο. Σχεδόν όλα τα σχόλια στο βιβλίο επισκεπτών εστιάζουν στην Ελένη και στο πολιτικό μήνυμα του βιβλίου του Γκατζογιάννη. Πολλά απευθύνονται προσωπικά στον Νίκο Γκατζογιάννη, τον οποίο αντιλαμβάνονται φανερά ως την κινητήρια δύναμη πίσω από την κατασκευή του ξενώνα ως μνημείου για την μητέρα του.

Την εποχή που κάναμε την έρευνά μας, το βιβλίο επισκεπτών κάλυπτε την περίοδο από το 1989 έως το 2005. Πολλές διαφορετικές κατηγορίες ανθρώπων είχαν αφήσει τα σχόλιά τους μέσα σε αυτά τα χρόνια: ξένοι τουρί-

στες, δεξιοί έλληνες εθνικιστές, κυβερνητικοί αξιωματούχοι, δάσκαλοι με τους μαθητές τους και, τέλος, μέλη της ελληνικής διασποράς, ορισμένα με καταγωγή από το Λια. Τα σχόλια αυτά στο βιβλίο επισκεπτών προσφέρουν μια μοναδική ματιά στη διαδικασία μέσω της οποίας συγκροτείται η δημόσια μνήμη σχετικά με τα γεγονότα που οδήγησαν στο θάνατο της Ελένης.

Η ακριβής φύση αυτών των δημόσιων αναμνήσεων ποικίλλει ανάλογα με την κοινωνική, πολιτική και εθνική ταυτότητα των επισκεπτών· ποικίλλει επίσης ανάλογα με τη χρονολογία της επίσκεψής τους. Για πολλά χρόνια μετά από την εγκαινίαση του ξενώνα από τον πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, τον Ιούλιο του 1990, τα περισσότερα σχόλια από Έλληνες είχαν γραφτεί από δεξιούς εθνικιστές, απόστρατους αξιωματικούς, βετεράνους του πολέμου και πολιτικούς. Τα περισσότερα, γραμμένα σε δριμεία αντικομμουνιστική γλώσσα, συνδέουν άμεσα τη θυσία της Ελένης με την υπεράσπιση της ελληνικής φυλής, του ελληνικού έθνους και του ελληνικού κράτους απέναντι στην απειλή του κομμουνισμού. Ορισμένα σχόλια εκφράζουν υποστήριξη για την ελληνική εθνικιστική θέση στο μακεδονικό ζήτημα· άλλα ζητούν την εδαφική επέκταση της Ελλάδας.

Τα επόμενα χρόνια, όμως, νέα σχόλια μεταμορφώνουν την Ελένη από ηρωίδα της δεξιάς και «θύμα του κομμουνισμού» σε εθνική ηρωίδα, σε ιδεώδη ελληνίδα μάνα ως έμφυλο σύμβολο του ελληνικού έθνους. Για παράδειγμα, το 1993, δύο μαθήτριες χαιρετίζουν την Ελένη ως «μητέρα όλων μας», μια γυναίκα «που με μεγάλο θάρρος και ανδρεία πολέμησε για την τιμή του έθνους μας». Στο ρόλο αυτό, η Ελένη μπορεί να συγκριθεί με τη Βασίλισσα Φρειδερίκη, τη «μητέρα όλων των ελληνόπουλων», η οποία αποτέλεσε επίσης προσωποποίηση του ελληνικού έθνους ως στοργική μητέρα. Με τον τρόπο αυτό, από μία εξαιρετικά διχαστική στιγμή της ελληνικής ιστορίας κατασκευάζεται μια ενιαία εθνική μνήμη. Ένας επισκέπτης το 1990 αναγνώρισε σιωπηρά αυτή την ανακολουθία των δύο λόγων, όταν χαρακτήρισε αρχικά το Λια ως τόπο «εθνικού προσκυνήματος» και «εθνικής μνήμης» και στην συνέχεια πρόσθεσε, σχεδόν σαν μεταγενέστερη σκέψη: «[...] και τόπο εθνικής συμφιλίωσης».

Αντίθετα, οι ξένοι επισκέπτες έχουν ερμηνεύσει την Ελένη και την επίσκεψή τους στο Λια με πιο οικουμενικό τρόπο, δίνοντας έμφαση στην αντίθεσή τους στον πόλεμο και σε άλλες μορφές βίας. Ένα αυστριακό ζευγάρι που επισκέφθηκε το Λια το 1993 υπογράμμισε την ανάγκη να ανακαινιστεί το σπίτι της Ελένης Γκατζογιάννη ως μνημείο ενάντια «στο φανατισμό και τα εγκλήματα πολέμου, όπως αυτά που διαπράττονται σήμερα στη Γιουγκοσλαβία». Οι ξένοι επισκέπτες εμφάνιζαν επίσης περισσότερο την τάση να εκφράζουν κριτικές απόψεις για το βιβλίο του Γκατζογιάννη και τη μνημειοποίηση του Λια. Ένας γερμανός επισκέπτης ξεκινούσε το σχόλιό του με μια αναφορά στο Για ποιον χτυπάει η καμπάνα, το διάσημο μυθιστόρημα του Hemingway για τον Ισπανικό Εμφύλιο. Έγραφε ότι, «ο θάνατος

ενός ανθρώπου με αγγίζει βαθύτατα», αλλά στη συνέχεια πρόσθετε ότι «οι ιστορίες έχουν δύο πλευρές και είναι πιθανό να υπάρχουν κι άλλες εκδοχές». Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι τα κριτικά σχόλια και τα μηνύματα με πιο οικουμενικές αξίες –από Έλληνες και από ξένους– γίνονται πιο συχνά με το πέρασμα του χρόνου. Το 1995, ένας έλληνας επισκέπτης έγραψε, «Το νόμισμα έχει πάντα δύο όψεις. Όσο υπάρχουν άνθρωποι θα υπάρχουν και σκοπιμότητες. Τίποτ' άλλο».

Μέλη της ελληνικής διασποράς που επισκέπτονται την Ελλάδα αναζητώντας τις «ρίζες» τους δείχνουν συχνά μικρότερο ενδιαφέρον για το πολιτικό μήνυμα της Ελένης, αλλά τα σχόλια πρώην προσφυγόπουλων και των παιδιών τους έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Βασισμένα σε αυτό που η Marianne Hirsch ονομάζει «μετα-μνήμες» (τις σχέσεις που διατηρεί η δεύτερη γενιά με ισχυρές, συχνά τραυματικές εμπειρίες που βίωσε η γενιά των γονιών τους) τα πρώην προσφυγόπουλα στηρίζονται στις προσωπικές τους αναμνήσεις και την ιστορία της οικογένειάς τους για να αντικρούσουν την εκδοχή του Γκατζογιάννη για το παιδομάζωμα ή για να στοχαστούν το νόημα της ιστορίας της δικής τους ζωής. Μια νέα γυναίκα που πήγε στο Λια προσπαθώντας να μάθει περισσότερα για τη ζωή του παππού της βρισκόταν προφανώς σε μεγάλη συναισθηματική ένταση όταν περιέγραφε, στις 6:30 το πρωί, τον Εμφύλιο ως την πιο επώδυνη περίοδο της ελληνικής ιστορίας:

Είναι σκληρό πολύ σκληρό να σκοτώνει αδελφό. Να ζεις σ' ένα χωριό που να ξέρεις πως σ' αυτή την ξέφρενη τρέλα της εποχής εκείνης ο «απέναντι» σου σκότωσε τη μάνα. Είναι επίσης πολύ σκληρό να είσαι απόγονος αυτών των ανθρώπων που σκόρπισαν το θάνατο στο χωριό σου. Να κουβαλάς τις αμαρτίες των γονιών σου στην πλάτη σου. Είναι σκληρό να είσαι παιδί του «παιδομαζώματος» και να γυρνάς πίσω στον τόπο σου από «άλλες πατρίδες». Πατρίδες που σου έκαναν να πιστέψεις ότι είναι Παράδεισος, αλλά στην πορεία βγαίνει κάτι χειρότερο από κόλαση.

Ενώ το σχόλιο αυτό εμφορείται από αισθήματα οδύνης και ενοχής, άλλα σχόλια πρώην προσφυγόπουλων από το Λια αντιπαραθέτουν στην εκδοχή της δημόσιας μνήμης που είχαν διαβάσει στο βιβλίο του Γκατζογιάννη τη δική τους οικογενειακή μνήμη: «Ο Λιάς δεν είναι μόνο το χωριό της Ελένης, είναι και πολλών άλλων “Ελένηδων” από την αντίθετη πλευρά, [...]εμείς την ιστορία της Ελένης αλλιώς την ακούσαμε απ' τη γιαγιά μας που έζησε και μεγάλωσε μαζί της, εδώ σ' αυτόν τον τόπο».

Σε όλο το βιβλίο των επισκεπτών, τα πιο κριτικά και αναστοχαστικά σχόλια, όπως αυτό, είναι μειοψηφία. Αποτελούν έναν αντι-λόγο στην κυρίαρχη δημόσια μνήμη που αναδύεται από αυτά τα κείμενα, στα οποία η Ελένη παραμένει σύμβολο της δεξιάς ηγεμονικής αφήγησης στη σημερινή

πολιτική της μνήμης. Η ίδια η παρουσία αυτών των σχολίων, που έχουν αντιστικτική θέση ως προς τις κυρίαρχες αφηγήσεις, φανερώνει ότι το τέλος του Ψυχρού Πολέμου έχει δημιουργήσει ένα νέο χώρο στο λόγο για εναλλακτικές αναγνώσεις της *Ελένης*, στις οποίες βρίσκουν πιο επιφανή θέση αξίες περισσότερο οικουμενικές.

Το χωριό του Λια είναι μια τραυματισμένη κοινότητα. Η βίαιη εμφυλιοπολεμική ιστορία, η διαμάχη για το νόημα του παρελθόντος, και η διεθνής προσοχή εξαιτίας του βιβλίου του Νίκου Γκατζογιάννη έχουν βλάψει συνδυαστικά το θεμελιώδες υπόβαθρο της κοινωνικής ζωής του χωριού. Το παιδομάζωμα εξακολουθεί να παίζει κεντρικό ρόλο στις εντάσεις που δηλητηριάζουν τις κοινωνικές σχέσεις στο Λια. Κάτω από την επιφάνεια της φαινομενικής καλής πίστης σιγοβράζουν αισθήματα πικρίας, θυμού και ενοχής, που ανακόπτουν τις προσπάθειες των κατοίκων να συμφιλιωθούν με το παρελθόν τους. Ενίοτε τα συναισθήματα αυτά ξεσπούν, οδηγώντας σε οξείς διαπληκτισμούς.

Την 1η Ιουλίου 2006, τελευταία μέρα της επιτόπιας έρευνάς μας στο Λια, επιστρέψαμε στο χωριό μετά από μια επίσκεψη στο αμφιλεγόμενο μνημείο του Εμφυλίου Πολέμου στο γειτονικό χωριό Τσαμαντάς. Καθίσαμε στο καφενείο του χωριού όπου μια παρέα ανδρών έπαιζαν σιωπηλοί χαρτιά. Όταν αναφέραμε την επίσκεψή μας στο μνημείο του Τσαμαντά, ο Δημήτρης, δεξιών πεποιθήσεων και γεννημένος σε άλλο χωριό, θυμήθηκε πως όταν ήταν οκτώ χρονών είχε κρυφτεί για να μην τον πάρουν οι αντάρτες και τον στείλουν στην ανατολική Ευρώπη. Τον μεγαλύτερο αδελφό του, που δούλευε για την κυβέρνηση, τον είχε σώσει από τους αντάρτες ένας αριστερός φίλος. Από ευγνωμοσύνη, πρόσθεσε ο Δημήτρης, ο αδελφός του έσωσε αργότερα τον αριστερό φίλο του, που θα τον εκτελούσε η ελληνική κυβέρνηση. Ο Δημήτρης τελείωσε την ιστορία του τονίζοντας πόσο είχαν υποφέρει και οι δύο πλευρές στον Εμφύλιο.

Ο Θάνος, αριστερός, συμφώνησε λέγοντας, «Πρέπει να συμφιλιωθούμε: πρέπει να ξεχάσουμε όλο αυτό το μίσος». Στη συνέχεια περιέγραψε πώς οι αντάρτες τον είχαν αναγκάσει να φύγει από το χωριό μαζί με τη γιαγιά του το Σεπτέμβριο του 1948, αλλά δήλωσε ότι του είχαν φερθεί καλά όταν μεγάλωνε σε έναν παιδικό σταθμό στην Ουγγαρία. Ξαφνικά ο Δημήτρης κατηγόρησε το Θάνο ότι του είχαν κάνει πλύση εγκεφάλου στην Ουγγαρία, ότι είχε γίνει Γενίτσαρος και είχε προδώσει τη χώρα του. Ο Θάνος το αρνήθηκε σθεναρά. Είχε παραμείνει Έλληνας: το ελληνικό κράτος ήταν εκείνο που του είχε φερθεί άσχημα όταν επέστρεψε από την ανατολική Ευρώπη. Παρά το γεγονός ότι είχε περάσει ένα διάστημα σε παιδόπολη μετά τον επαναπατρισμό του, ποτέ δεν είχε μπορέσει να βρει μια καλή δουλειά. Τον χαρακτήριζαν «κομμουνιστή» επειδή είχε έρθει από το «παραπέτασμα».

Τότε, ο Δημήτρης κέρασε το Θάνο και τους υπόλοιπους που έπαιζαν χαρτιά από μια μπίρα. Μετά η λογομαχία συνεχίστηκε. Ο Δημήτρης δια-

μαρτυρήθηκε ότι τα τελευταία τριάντα χρόνια, όλα τα βιβλία για το «συμμοριτοπόλεμο» είχαν γραφτεί από την αριστερά· η φωνή της δεξιάς είχε πνιγεί. Αυτό οδήγησε αμέσως σε οργισμένα σχόλια για τον Νίκο Γκατζογιάννη και την Ελένη. Κάποιος είπε ότι το βιβλίο ήταν μια μονόπλευρη προσπάθεια να δικαιωθεί η θέση της δεξιάς. Κάποιος άλλος ότι το βιβλίο ήταν σκέτη μυθοπλασία. Ένας τρίτος άνδρας είπε ότι θα ήταν καλύτερα αν ο Γκατζογιάννης δεν είχε γράψει ποτέ το βιβλίο· έτσι ο Λιας θα ήταν ειρηνικός και ήσυχος τώρα. Στο τέλος, όλοι συμφώνησαν ότι τα παλιά μίσση είχαν αρχίσει να σβήνουν σιγά σιγά, καθώς τα άτομα της γενιάς του Εμφυλίου γερνούσαν και πέθαιναν. Πριν από είκοσι χρόνια, είπαν, οι αριστεροί κι οι δεξιοί δεν κάθονταν ποτέ μαζί στο καφενείο, όπως κάνουν τώρα.

Το περιστατικό αυτό καταδεικνύει το γεγονός ότι οι κάτοικοι του Λια προσπαθούν να αποκαταστήσουν τις κοινωνικές σχέσεις στο χωριό αναγνωρίζοντας την ανάγκη για συμφιλίωση. Κερνώντας μπύρα στους αριστερούς, ο Δημήτρης εξέφραζε την επιθυμία του να ξεπεραστούν τα μίσση του παρελθόντος και να υπάρξει αμοιβαιότητα και καλοπιστία στις σημερινές κοινωνικές σχέσεις του χωριού. Πολλοί κάτοικοι, κυρίως όμως εκείνοι που ανήκουν στην αριστερά, τονίζουν ότι απαραίτητη προϋπόθεση για αυτή τη συμφιλίωση είναι να αναγνωριστεί δημόσια ότι και οι δύο πλευρές υπέφεραν στον Εμφύλιο. Σαν υλικό σήμαδι αυτής της αναγνώρισης, η Αδελφότητα του Λια της Αθήνας πρότεινε την έγερση μνημείου στο χωριό για όλα τα θύματα του Εμφυλίου. Ως τώρα, δεν έχει υπάρξει συμφωνία για την πρόταση αυτή.

Οι προσπάθειες συμφιλίωσης παρεμποδίζονται σημαντικά από τον άκρως διχαστικό ετήσιο εορτασμό που πραγματοποιείται στο γειτονικό χωριό του Τσαμαντά, το οποίο βρίσκεται δέκα χιλιόμετρα από το Λια σε μια κοιλάδα κυκλωμένη από τα βουνά της Μουργκάνας, που ορθώνονται στα αλβανικά σύνορα. Το 1981, με πρωτοβουλία του ιδιωτικού συλλόγου Φίλοι του Στρατού, τοποθετήθηκε μνημείο για το θάνατο 120 στρατιωτών του Εθνικού Στρατού που είχαν πέσει σε ενέδρα, είχαν εκτελεστεί και ταφεί σε μαζικό τάφο από τους αντάρτες στα τέλη του Εμφυλίου. Το μνημείο είναι ένας οβελίσκος από κύβους λευκού μαρμάρου σε μια πλατεία στρωμένη με τσιμέντο, που βρίσκεται στην κορυφή ενός λόφου μπαίνοντας στο χωριό. Πολλά χρόνια μετά την έγερσή του, χαραχτήκαν σε δύο μεγάλες πλάκες στη βάση του μνημείου τα ονόματα άλλων ελλήνων στρατιωτών και αμάχων που πέθαναν στα χέρια των «ξενοκίνητων» κομμουνιστικών δυνάμεων. Ένα από τα ονόματα αυτά είναι της Ελένης Γκατζογιάννη.

Κάθε χρόνο, την τελευταία Κυριακή του Σεπτεμβρίου, τελείται επιμνημόσυνη δέηση στο μνημείο του Τσαμαντά. Το 1989, η ελληνική κυβέρνηση υιοθέτησε την πολιτική της συμφιλίωσης και της λήθης και αποφάσισε να μεταμορφώσει τις «τελετές μίσους» που μνημόνευαν τις νίκες του ελληνικού στρατού επί των ανταρτών σε τελετές που θα τιμούσαν όλα τα θύματα

του Εμφυλίου. Από τότε, το μνημείο του Τσαμαντά έχει γίνει ένας ακόμα «διαμφισβητούμενος χώρος μνήμης», όπου η νικήτρια δεξιά εξακολουθεί να επιβεβαιώνει την εγκυρότητα της δικής της ηγεμονικής αφήγησης και προσπαθεί να σιγάσει την αντίθετη αφήγηση της αριστεράς. Στη διαδικασία αυτή, οι πολλές ατομικές αφηγήσεις που ανατρέπουν τη μονόπλευρη μεγάλη αφήγηση τόσο της δεξιάς όσο και της αριστεράς αγνοούνται επίσης.

Οι περισσότεροι κάτοικοι του Λια προσπαθούν να συμφιλιωθούν με το παρελθόν και να οικοδομήσουν ένα καινούργιο μέλλον επιστρατεύοντας τη σιωπή. Όπως μας είπε ο δήμαρχος του Λια, «για να ξεπεράσουμε τη διχόνοια του παρελθόντος, πρέπει ο καθένας μας να κρατάει την αλήθεια του για τον εαυτό του». Αυτή η αυτοεπιβαλλόμενη σιωπή είναι ένας από τους τρόπους με τους οποίους οι κάτοικοι του Λια αντιστέκονται στη δημοσιότητα που έχει επιφέρει το βιβλίο του Γκατζογιάννη: τους επιτρέπει να αποφεύγουν τόσο το βλέμμα των τουριστών όσο και των εθνογράφων. Αυτή η σιωπή δεν σημαίνει ότι έχουν ξεχάσει το παρελθόν· σημαίνει, αντίθετα, ότι «θυμούνται το παρελθόν χωρίς μνησικαχία», όπως ομνύουν και οι αρχαίοι Αθηναίοι με τον όρκο που παρατίθεται ως επίγραμμα στο τελευταίο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου.

Με τα λόγια της Luisa Passerini, οι κάτοικοι του Λια θάβουν τις μνήμες τους από τον ελληνικό Εμφύλιο κάπου «ανάμεσα στη σιωπή και τη λήθη». Η υιοθέτηση αυτής της στάσης είναι ορθή ή και αναγκαία, στις «κοινότητες όπου εξακολουθεί να μπορεί να διασωθεί ή να αποκατασταθεί μια αντίληψη για το κοινό καλό». Σε αυτού του είδους τις κοινότητες, «η λειτουργία της σιωπής είναι ότι επιτρέπει να απομακρυνθεί κανείς από το παρελθόν – όχι απαραίτητα να ξεχάσει – σε ορισμένους τομείς της δημόσιας ζωής, ενώ σε άλλους η μνήμη συνεχίζεται» (Passerini 2003, 247). Στους κατοίκους του Λια, που μπορεί να ενοχλήσαμε με την παρουσία μας, ζητάμε συγνώμη. Λυπόμαστε που διακόψαμε τη σιωπή με την οποία προσπαθούν να πάρουν απόσταση από το δύσκολο και οδυνηρό παρελθόν τους.

Επίλογος

Μη μνησικαχείν

– Αρχαίος αθηναϊκός όρκος

Η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στη μνήμη και τη λήθη είναι από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά της πολιτικής της μνήμης. Οι πολιτικές κοινότητες μνήμης χρησιμοποιούν «την προσταγή της μνήμης» ως αντίδοτο «κατά της λήθης» και ως θεμελιώδες στοιχείο για τη συγκρότηση των «καταστατικών αφηγήσεων» του έθνους, όπως αποκαλύπτει η ανάλυσή μας για την Ένωση Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου και την Παμμακεδονική Ένωση ΗΠΑ. Παράλληλα, η χρήση της μνήμης για τη συγκρότηση μιας ηθικής κοινότητας οδύνης σημαίνει ότι ορισμένα στοιχεία από την ιστορική εμπειρία της κοινότητας πρέπει να ξεχαστούν. Η πολιτική χρήση της Ελένης και του ξενώνα στο Λια ως μνημείων της Ελένης Γκατζογιάννη υποδηλώνουν τη διαγραφή της μνήμης άλλων θυμάτων του Εμφυλίου, ιδίως εκείνων της αριστεράς.

Η λήθη, ωστόσο, είναι κι αυτή μια επιλογή που μπορεί να κάνουν συνειδητά τα μέλη τοπικών κοινοτήτων προκειμένου να υπερβούν διχασμούς που έχουν κληρονομήσει από το παρελθόν. Ορισμένοι από τους κατοίκους του Λια έχουν προτιμήσει αυτή την επιλογή, αλλά δεν έχουν μπορέσει να αποκλείσουν όλες τις τραυματικές μνήμες του παρελθόντος που εξακολουθούν να στοιχειώνουν τη ζωή τους. Οι «μετα-μνήμες», είτε με τη μορφή αναμνήσεων που μεταδίδονται μέσω οικογενειακών δικτύων είτε όταν διαμορφώνονται ως αντίδραση σε δημόσιες συζητήσεις, συνεχίζουν να στοιχειώνουν τη ζωή των επόμενων γενεών κατοίκων του χωριού, που δεν έζησαν τον Εμφύλιο.

Αυτή η ένταση ανάμεσα στη μνήμη και τη λήθη είναι επίσης εμφανής στα κοινωνικά και τα πολιτικά μηνύματα που μεταδίδουν τα διάφορα μνημεία που διαμορφώνουν τις συλλογικές αναμνήσεις από τον ελληνικό Εμφύλιο. Στην εισαγωγή τους στο *The Art of Forgetting*, οι Forty και Küchler υποστηρίζουν ότι είναι «αναπόφευκτο χαρακτηριστικό των μνημείων [...] [να] επι-

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Επίλογος

Μη μνησικακείν

– Αρχαίος αθηναϊκός όρκος

Η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στη μνήμη και τη λήθη είναι από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά της πολιτικής της μνήμης. Οι πολιτικές κοινότητες μνήμης χρησιμοποιούν «την προσταγή της μνήμης» ως αντίδοτο «κατά της λήθης» και ως θεμελιώδες στοιχείο για τη συγκρότηση των «καταστατικών αφηγήσεων» του έθνους, όπως αποκαλύπτει η ανάλυσή μας για την Ένωση Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου και την Παμμακεδονική Ένωση ΗΠΑ. Παράλληλα, η χρήση της μνήμης για τη συγκρότηση μιας ηθικής κοινότητας οδύνης σημαίνει ότι ορισμένα στοιχεία από την ιστορική εμπειρία της κοινότητας πρέπει να ξεχαστούν. Η πολιτική χρήση της Ελένης και του ξενώνα στο Δία ως μνημείων της Ελένης Γκατζογιάννη υποδηλώνουν τη διαγραφή της μνήμης άλλων θυμάτων του Εμφυλίου, ιδίως εκείνων της αριστεράς.

Η λήθη, ωστόσο, είναι κι αυτή μια επιλογή που μπορεί να κάνουν συνειδητά τα μέλη τοπικών κοινοτήτων προκειμένου να υπερβούν διχασμούς που έχουν κληρονομήσει από το παρελθόν. Ορισμένοι από τους κατοίκους του Λιά έχουν προτιμήσει αυτή την επιλογή, αλλά δεν έχουν μπορέσει να αποκλείσουν όλες τις τραυματικές μνήμες του παρελθόντος που εξακολουθούν να στοιχειώνουν τη ζωή τους. Οι «μετα-μνήμες», είτε με τη μορφή αναμνήσεων που μεταδίδονται μέσω οικογενειακών δικτύων είτε όταν διαμορφώνονται ως αντίδραση σε δημόσιες συζητήσεις, συνεχίζουν να στοιχειώνουν τη ζωή των επόμενων γενεών κατοίκων του χωριού, που δεν έζησαν τον Εμφύλιο.

Αυτή η ένταση ανάμεσα στη μνήμη και τη λήθη είναι επίσης εμφανής στα κοινωνικά και τα πολιτικά μηνύματα που μεταδίδουν τα διάφορα μνημεία που διαμορφώνουν τις συλλογικές αναμνήσεις από τον ελληνικό Εμφύλιο. Στην εισαγωγή τους στο *The Art of Forgetting*, οι Forty και Küchler υποστηρίζουν ότι είναι «αναπόφευκτο χαρακτηριστικό των μνημείων [...] [να] επι-

τρέπουν τη θύμηση ορισμένων μόνο πραγμάτων και αποκλείοντας άλλα τα οδηγούν στη λήθη» (1999, 9). Κατά τη διεξαγωγή της έρευνας για αυτό το βιβλίο συναντήσαμε τρία μνημεία που σχετίζονταν με την απομάκρυνση των προσφυγόπουλων από τα σπίτια τους στον Εμφύλιο: το μνημείο για τις «μάνες» μακεδονικής καταγωγής και τα προσφυγόπουλα που φρόντιζαν, στα Σκόπια, το άγαλμα της Βασίλισσας Φρειδερίκης στην Κόνιτσα και το μνημείο των στρατιωτών του ελληνικού στρατού που σκοτώθηκαν από τους αντάρτες στον Τσαμαντά (βλ. φωτογραφίες 6 και 10 παραπάνω).

Το μνημείο για τις «μάνες» μακεδονικής καταγωγής και τα «παιδιά» τους «θυμάται» τη μοίρα αυτών των προσφυγόπουλων και τα ενσωματώνει στη μεγάλη αφήγηση της μακεδονικής εθνικής ιστορίας. «Ξεχνά», ωστόσο, ότι υπήρχαν και πολλές ελληνίδες «μάνες» και ελληνόπουλα που έκαναν το ίδιο ταξίδι προς την εξορία και έζησαν στα ίδια οικοτροφεία στην ανατολική Ευρώπη. Παρουσιάζοντας την εκκένωση σαν «αποβολή» των μακεδονόπουλων από την πατρίδα τους που πραγματοποιήθηκε από το ελληνικό κράτος, και όχι σαν την απομάκρυνση παιδιών μακεδονικής και ελληνικής καταγωγής που πραγματοποιήθηκε από το ΚΚΕ, το μνημείο αυτό «ξεχνά» επίσης ότι ο ελληνικός Εμφύλιος δεν ήταν ένας αγώνας ανάμεσα σε Μακεδόνες και Έλληνες, αλλά ανάμεσα στην αριστερά και τη δεξιά. Μεταμορφώνει μια θεμελιωδώς πολιτική σύγκρουση σε εθνοτική ή εθνική.

Το άγαλμα της Βασίλισσας Φρειδερίκης, που ανεγέρθηκε το 1953 στην κεντρική πλατεία της Κόνιτσας στην Ήπειρο, υμνούσε το ρόλο της Βασίλισσας ως «μητέρας όλων των Ελλήνων» και πιο συγκεκριμένα ως «μητέρας των ορφανών», μητέρας όλων των παιδιών που ανατράφηκαν στις παιδοπόλεις. Το άγαλμα αυτό μετατοπίστηκε από την τιμητική του θέση μετά το δημοψήφισμα του 1973 για την κατάργηση της μοναρχίας. Το γεγονός ότι το άγαλμα της Βασίλισσας Φρειδερίκης παραμένει «ξεχασμένο» σε μια αποθήκη αποτελεί μαρτυρία της πολιτικής της λήθης που εγκαινίασε η ελληνική κυβέρνηση το 1989. Η μοίρα του αγάλματος αυτού φανερώνει επίσης ότι εκείνοι που νίκησαν στον Εμφύλιο και στον πόλεμο της μνήμης που ακολούθησε ηττήθηκαν τελικά, τουλάχιστον σε αυτή τη συγκεκριμένη μάχη. Όπως το άγαλμα της Βασίλισσας Φρειδερίκης, η παλιά ελληνική δεξιά εθνικιστική οπτική έχει εκτοπιστεί στην αποθήκη των απαξιωμένων ιδεολογιών που, όπως ελπίζουμε, θα αποδειχθούν λιγότερο ισχυρές στον κόσμο του πρώιμου 21ου αιώνα απ' ό,τι στο παρελθόν.

Τέλος, η πολεμική γύρω από το μνημείο του Τσαμαντά μπορεί να διαβαστεί σαν σύγκρουση ανάμεσα στην επίσημη πολιτική της λήθης της ελληνικής κυβέρνησης και τις προσπάθειες να δικαιωθεί η δεξιά μνήμη του Εμφυλίου, οι οποίες ξεκίνησαν από μια ιδιωτική ένωση παλαίμαχων του ελληνικού στρατού. Αν και το μνημείο αυτό δημιουργήθηκε αρχικά προς τιμήν των ελλήνων στρατιωτών που είχαν σκοτωθεί από τους αντάρτες, η εγχάραξη του ονόματος της Ελένης Γκατζογιάννη στο μνημείο έχει διευρύνει

νιδιο από!

Δημοσίω Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

τον ορίζοντα της σημασίας του ώστε να περιλαμβάνει την υποστήριξη του δεξιού λόγου για το παιδομάζωμα όπως αυτός διατυπώνεται από τον Νίκο Γκατζογιάννη στην Ελένη, από την Παμμακεδονική Ένωση και την πρόσφατη πολιτική της δραστηριότητα και από τον Γκατζογιάννη και την Παμμακεδονική Ένωση στις θέσεις που υποστήριξαν στο σεμινάριο του Πρίνστον με το οποίο αρχίζει αυτό το βιβλίο. Τα τρία μνημεία που εξετάζονται εδώ αποτελούν την αρχιτεκτονική μαρτυρία τριών προσπαθειών αναμνημόνευσης διαφορετικών μεγάλων αφηγήσεων της απομάκρυνσης των παιδιών από τη βόρεια Ελλάδα που διεξήγαγε το ΚΚΕ το 1948.

Παραμένει, εντούτοις, ένα καίριο ερώτημα. Γιατί εξακολουθεί να αφορά τον σύγχρονο πολιτικό λόγο στην Ελλάδα αυτό το πρόγραμμα εκκένωσης; Γιατί εξακολουθεί το παιδομάζωμα να αποτελεί ένα τόσο αμφιλεγόμενο ζήτημα σήμερα, εξήντα χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου και είκοσι χρόνια μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου; Θα κλείσουμε προτείνοντας με επιφύλαξη ορισμένες απαντήσεις στο δύσκολο αυτό ερώτημα. Οι απαντήσεις αυτές αφορούν ευρύτερα ζητήματα, τα οποία εκτείνονται πολύ πέρα από το πεδίο αυτού του βιβλίου: τη μεταχείριση των προσφύγων που εκδιώκονται από τα σπίτια τους κατά τη διάρκεια ένοπλων συγκρούσεων, τον αντίκτυπο της παγκοσμιοποίησης στον πολιτικό λόγο σε κρατικό και εθνικό επίπεδο, και, τέλος, το ρόλο της μνήμης στην «επεξεργασία» συλλογικών τραυμάτων κατά τη διαδικασία της συμφιλίωσης μετά τη σύγκρουση.

Το σύγχρονο ζήτημα που βρίσκειται στην καρδιά της συνεχιζόμενης πολεμικής σχετικά με το παιδομάζωμα, ένα ζήτημα που αποτελεί «εκκρεμότητα» του Εμφυλίου, είναι η μακεδονική διαμάχη, μια έριδα με εξέχουσα θέση στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας από τη δεκαετία του 1980. Ένα σημαντικό στοιχείο της διαμάχης αυτής είναι η «αδύνατη επιστροφή» των πρώην προσφυγόπουλων με μακεδονική εθνική ταυτότητα από τη βόρεια Ελλάδα. Όπως παρατηρήσαμε και στο 2ο κεφάλαιο, ενώ η ελληνική κυβέρνηση είχε αρχικά απαιτήσει την επιστροφή όλων των προσφυγόπουλων που είχαν «απαχθεί» από τη βόρεια Ελλάδα, το 1982 και ενώ εξελισσόταν κανονικά ο μαζικός επαναπατρισμός πολιτικών προσφύγων από την ανατολική Ευρώπη, η νεοεκλεγμένη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ περιόρισε το δικαίωμα επιστροφής μόνο στους πρόσφυγες που ήταν «Έλληνες το γένος». Η απόφαση αυτή άνοιξε νέες πληγές στα πρώην προσφυγόπουλα που αυτοπροσδιορίζονταν ως Μακεδόνες, καθώς στην ουσία τα εμπόδιζε να επιστρέψουν στα χωριά όπου είχαν γεννηθεί, στη βόρεια Ελλάδα.

Παράλληλα, η κατάσταση έχει δημιουργήσει μεγάλη πολιτική ένταση ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Δημοκρατία της Μακεδονίας, όπου ζει η πλειονότητα των προσφυγόπουλων μακεδονικής καταγωγής. Ενώ η μακεδονική κυβέρνηση έχει ψηλά στην πολιτική της ατζέντα το δικαίωμα των μακεδόνων προσφύγων να επιστρέψουν στην Ελλάδα, η ελληνική κυβέρνηση φοβάται τη ριζοσπαστικοποίηση της δικής της μακεδονικής μειονότητας.

τον
μακαρτ
των
της
Σοβιε

δια
και
αυτο
επιδο
η Ε.
ήδη
γμο

της οποίας την ύπαρξη εξακολουθεί να αρνείται (Danforth 1995· Kofos 2003). Επί δεκαετίες, το ζήτημα αυτό, μαζί με το συναφές ζήτημα της αποκατάστασης των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων των μακεδόνων προσφύγων, απασχολούσε τις διπλωματικές σχέσεις Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας. Σπάνια, ωστόσο, συζητιόταν δημόσια, σε μια προσπάθεια να μη διαταραχτούν οι καλές γειτονικές σχέσεις (από τα τέλη της δεκαετίας του 1950) των δύο χωρών. Η κατάσταση άλλαξε ριζικά το 1991, όταν η Δημοκρατία της Μακεδονίας έγινε ανεξάρτητη και οι μακεδόνες πολιτικοί άρχισαν να βάζουν το ζήτημα, καθώς και εκείνο της μακεδονικής μειονότητας στην Ελλάδα, στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων. Με τον τρόπο αυτό, τα μακεδονικής καταγωγής προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου έχουν γίνει σημαντική πηγή έντασης στην ευρύτερη μακεδονική διαμάχη.

Η πολιτική έριδα σχετικά με την τύχη των προσφυγόπουλων μακεδονικής καταγωγής έχει πάρει νέες διαστάσεις και για έναν επιπλέον λόγο. Η επέκταση της παγκοσμιοποίησης και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου έχουν δημιουργήσει νέες αγωνίες και νέους παγκόσμιους πολιτικούς λόγους, οι οποίοι έχουν αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τις μειονότητες και τους πρόσφυγες τα έθνη-κράτη και οι υπερεθνικές εθνικές κοινότητες. Στο βιβλίο του *Fear of Small Numbers*, ο Arjun Appadurai (2006, 23) αναφέρεται στον νέο συναισθηματικό Ψυχρό Πόλεμο ανάμεσα σε εκείνους που ταυτίζονται με τους χαμένους κι εκείνους που ταυτίζονται με τους νικητές στη νέα παγκόσμια τάξη. Ο Appadurai έχει επίσης αναθεωρήσει τις προηγούμενες, κάπως προάρες, απόψεις του σχετικά με τον επικείμενο θάνατο του έθνους-κράτους (1996), υποστηρίζοντας ότι η απώλεια κυριαρχίας που έχουν υποστεί τα έθνη-κράτη έχει αλλάξει σημαντικά τη φύση του εθνικισμού. Σε μια εποχή παγκοσμιοποίησης, γράφει, ορισμένες θεμελιώδεις αρχές και διαδικασίες του νεωτερικού έθνους-κράτους –η ιδέα μιας κυρίαρχης και σταθερής επικράτειας, η ιδέα ενός περικλειστού και μετρήσιμου πληθυσμού, η ιδέα της αξιόπιστης απογραφής και η ιδέα των σταθερών και διάφανων κατηγοριών– έχουν καταρρεύσει» (2006, 6).

Αφενός, οι νέες αυτές εξελίξεις μπορεί να δημιουργούν έναν αυξημένο κοσμοπολιτισμό, που εκφράζεται συχνά με τη γλώσσα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της πολυπολιτισμικότητας· αφετέρου, μπορεί να οδηγήσουν στην αύξηση των εθνοτικών και εθνικών συγκρούσεων. Ο Appadurai αποδίδει τις νέες αυτές εξελίξεις στο γεγονός ότι «το έθνος-κράτος περιστέλλεται σταθερά στη μυθοπλασία του έθνους του ως τελευταίου πολιτισμικού αποθέματος επί του οποίου μπορεί να ασκεί πλήρη κυριαρχία» (2006, 23). Σε αυτό το πλαίσιο, οι μειονότητες –ακόμα και οι μικρότερες και λιγότερο ισχυρές– μπορεί να αποτελούν μεγαλύτερη απειλή απ' ό,τι στο παρελθόν. Μπορεί επίσης να μετατραπούν σε εξιλαστήρια θύματα και να κατηγορηθούν για τους υποτιθέμενους κινδύνους που περιλαμβάνει ο ολοένα και πιο παγκοσμιοποιημένος κόσμος. Συνεπώς, σύμφωνα με τον Appadurai, «οι

μειονότητες στον παγκοσμιοποιούμενο κόσμο αποτελούν μια διαρκή υπενθύμιση του ανολοκλήρωτου της εθνικής καθαρότητας» (2006, 84). *αν υπήρχε ποτέ στην ου*

Και οι δύο αυτές νέες αγωνίες καθώς και ο νέος πολιτικός λόγος για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα θύματα, και τη γενοκτονία, μας βοηθούν να καταλάβουμε γιατί η μνήμη του παιδομαζώματος εξακολουθεί να αποτελεί τόσο αμφιλεγόμενο ζήτημα στις αρχές του 21ου αιώνα. Υποστηρίζουμε ότι η φαινομενικά αναχρονιστική επανάληψη ψυχροπολεμικών σεναρίων από τον Νίκο Γκατζογιάννη και την Παμμακεδονική Ένωση, ο δημόσιος φόβος στην Ελλάδα για τον πιθανό μαζικό επαναπατρισμό των μακεδόνων πολιτικών προσφύγων και ο λόγος περί «απόδημου ελληνισμού» που χρησιμοποιεί η ελληνική κυβέρνηση πρέπει να εξεταστούν ως νέες αντιδράσεις σε καινούργιες καταστάσεις και όχι απλώς ως παράγωγα της μηχανιστικής αναπαραγωγής παλιών ιδεολογιών.

Το γεγονός ότι η Παμμακεδονική Ένωση χαρακτηρίζει το παιδομαζώμα ως πράξη «γενοκτονίας» την οποία διέπραξε το ΚΚΕ, και ότι η Ένωση Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου το χαρακτηρίζει ως πράξη «γενοκτονίας» που διέπραξε η ελληνική κυβέρνηση, φανερώνει ότι και οι δύο έχουν εξίσου επηρεαστεί, τουλάχιστον εν μέρει, από την ευρεία χρήση και αποδοχή που έχει σήμερα ο λόγος για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τα θύματα στα παγκόσμια ΜΜΕ. Στην πιο κοσμοπολίτικη εκδοχή του, ο ίδιος αυτός λόγος περί δικαιωμάτων του ανθρώπου και πολυπολιτισμού έχει προσφέρει μια νέα νομιμοποίηση στις μάχες που δίνει η Ένωση Προσφυγόπουλων από τη Μακεδονία του Αιγαίου (ιδίως οι οργανώσεις της στον Καναδά και την Αυστραλία) για την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων της μακεδονικής μειονότητας στη βόρεια Ελλάδα.

Πρόσφατες εξελίξεις στην Ισπανία δείχνουν έναν εναλλακτικό τρόπο για να δαμαστούν τα φαντάσματα του παρελθόντος σε μια κοινωνία που έχει πληγεί βαθιά από έναν φονικό Εμφύλιο Πόλεμο. Μετά το θάνατο του Φράνκο, φαινόταν πως η πολιτική της λήθης ήταν η μοναδική μέθοδος που μπορούσε να εγγυηθεί την ομαλή μετάβαση στη δημοκρατία (Aguilar 2001). Εντούτοις, τα τελευταία χρόνια, υπάρχει όλο και μεγαλύτερη δημόσια πίεση για το σπάσιμο αυτού του «συμφώνου σιωπής». Απαντώντας στις πιέσεις αυτές, η ισπανική κυβέρνηση ψήφισε το 2007 το «Νόμο περί Ανάκτησης της Ιστορικής Μνήμης», που στόχο είχε την αποζημίωση και την αποκατάσταση των θυμάτων του Ισπανικού Εμφυλίου. Το 2008, η κυβέρνηση έδωσε την ισπανική υπηκοότητα σε 500.000 πρώην πολιτικούς πρόσφυγες και τους απογόνους τους που ζουν σήμερα διασκορπισμένοι σε όλο τον κόσμο.¹ Αν

1. Σχετικά με το «Νόμο περί Ανάκτησης της Ιστορικής Μνήμης», βλ. την έκθεση του BBC που δημοσιεύτηκε στις 18 Ιουλίου 2006, η οποία υπάρχει στο <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/hi/europe/5192228.stm>. Σχετικά με το μέτρο για την παραχώρηση της ισπανικής υπηκοότητας, βλ. την έκθεση της 27ης Δεκεμβρίου 2008, που υπάρχει στο <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/hi/europe/7735267.stm>. (Η πρόσβαση και στις δύο σελίδες

και δεν υποστηρίζουν όλοι οι Ισπανοί αυτή την προσπάθεια, η επίσημη αναγνώριση της οδύνης των ανθρώπων και από τις δύο πλευρές του Εμφυλίου και η οριστική τακτοποίηση του εκκρεμούς προβλήματος των προσφύγων μοιάζουν να υπόσχονται έναν τρόπο για τη θεραπεία των ανοιχτών πληγών του παρελθόντος. Με αυτή την προσέγγιση, οι Ισπανοί παροτρύνονται όχι να «ξεχάσουν» το παρελθόν, αλλά αντίθετα, σύμφωνα και με την παραίνεση του αρχαίου αθηναϊκού όρκου, να το θυμούνται χωρίς μνησικακία.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, η ύπαρξη αναφομοιώτων τραυμάτων από τον Εμφύλιο είναι ένας ακόμα σημαντικός λόγος για τον οποίο το παιδομάζωμα εξακολουθεί σήμερα να αποτελεί πηγή τόσο οδυνηρών συγκρούσεων. Για τα μεμονωμένα προσφυγόπουλα, το τραύμα αυτό συνδέεται πρωτίστως με πολεμικές πράξεις, με το χωρισμό από τους γονείς τους, την απώλεια της παιδικής ηλικίας και την αίσθηση της αποξένωσης μετά τον επαναπατρισμό ή την επανασύνδεση με την οικογένειά τους. Υπάρχουν επίσης συλλογικά τραύματα, που συχνά σχετίζονται με την ίδια τη διαδικασία της μνήμης, τα οποία επηρεάζουν τις πολιτικές κοινότητες μνήμης, όπως το χωριό του Λια και ολόκληρη η ελληνική κοινωνία.

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου έχει ξυπνήσει όλα τα φαντάσματα του παρελθόντος: οι άνθρωποι πιστεύουν ότι τους έχουν φερθεί άδικα και διεκδικούν την αναγνώριση της οδύνης τους στο δημόσιο στίβο. Τη δεκαετία του 1980, η οδύνη της αριστεράς έλαβε ευρεία αναγνώριση. Μέσα στη διαδικασία αυτή, ωστόσο, η οδύνη της δεξιάς, που είχε αναγνωριστεί πλήρως τις δεκαετίες του 1950 και 1960, προσωρινά «ξεχάστηκε». Τώρα η δεξιά διεκδικεί ξανά τη δημόσια αναγνώριση της οδύνης της. Αυτό το αίτημα για αναγνώριση είναι κεντρικό στοιχείο της διαδικασίας «ξεπεράσματος» των τραυμάτων του παρελθόντος. Όπως το να ανακαλούν τις τραγικές εμπειρίες του παρελθόντος μπορεί να αποδειχθεί θεραπευτικό για τα μεμονωμένα άτομα, επειδή τα βοηθάει να εξωτερικεύσουν ξανά το τραύμα (Laub 1992, 69), το ίδιο μπορεί επίσης να είναι ωφέλιμο για ολόκληρες κοινότητες. Η επιβαλλόμενη «λησμονιά» ή «η πολιτική της λήθης» μπορεί να προσφέρουν βραχυπρόθεσμα θετικά αποτελέσματα, αλλά μακροπρόθεσμα μπορεί να είναι αντιπαραγωγικές (όπως στην Ισπανία) ή ακόμα και να οδηγήσουν σε νέα βία (όπως στη Γιουγκοσλαβία).

Τα στοιχεία αυτά έχουν κάνει πολλές κοινότητες που έχουν βασανιστεί από συγκρούσεις σε όλο τον κόσμο να συνειδητοποιήσουν ότι η συμφιλίωση με το παρελθόν είναι εφικτή μόνο μέσω της δημόσιας αναγνώρισης των συλλογικών τραυμάτων και των συντριπτικών τους συνεπειών για όλους τους εμπλεκόμενους. Η ίδρυση της Επιτροπής Αλήθειας και Συμφιλίωσης στη μετά το απαρτχάιντ Νότια Αφρική και ανάλογες προσπάθειες στη

δες έγινε στις 27 Δεκεμβρίου 2008). Τέλος, για τις εμπειρίες των «παιδιών του πολέμου» στην Ισπανία του Φράνκο, βλ. Richards (2005).

Ρουάντα μετά τις εκτεταμένες σφαγές του 1994 βασίστηκαν σε αυτή την αρχή. Άλλες κοινωνίες που υιοθέτησαν μια πολιτική «συμφιλίωσης από τα πάνω», όπως η Βόρεια Ιρλανδία το 1994 (Dawson 1999) και η Ελλάδα τη δεκαετία του 1980, διαπίστωσαν σύντομα ότι το τραύμα του παρελθόντος δεν μπορεί να ξεχαστεί τόσο εύκολα. Σε τέτοιες περιπτώσεις, η έλλειψη κοινωνικής αναγνώρισης των αδικιών του παρελθόντος μπορεί να οδηγήσει στην ανάπτυξη μιας «πολιτικής της οδύνης» και στη δημιουργία δημόσιων αφηγήσεων του παρελθόντος που εστιάζουν αποκλειστικά στα θύματα της μίας πλευράς της σύγκρουσης, αγνοώντας εκείνα της άλλης.

Αυτόν ακριβώς τον τύπο μονόπλευρης αφήγησης της οδύνης και της θυματοποίησης συναντήσαμε στις παγκόσμιες συναντήσεις των Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου στα Σκόπια, στα κείμενα της Παμμακεδονικής Ένωσης ΗΠΑ και στην Ελένη του Νίκου Γκατζογιάννη. Το ερώτημα παραμένει: πώς μπορεί η πολιτική της μνήμης να συμβάλει θετικά στη διαδικασία της συμφιλίωσης και της επούλωσης και όχι αρνητικά στη διαδικασία του φατριασμού και του διχασμού. Συμφωνούμε με τους κατοίκους του Λια και με τα προσφυγόπουλα που πιστεύουν ότι μια ειλικρινής συμφιλίωση με το παρελθόν είναι εφικτή μόνο μέσω της δημόσιας αναγνώρισης της οδύνης των ανθρώπων και στις δύο πλευρές της σύγκρουσης.

Τα δεινά που πέρασε ο Νίκος Γκατζογιάννης και η μητέρα του στα χέρια του ΚΚΕ έχουν το ανάλογο τους στα δεινά που πέρασαν άλλα παιδιά κι «άλλες Ελένες» (όπως τις αποκαλεί ο Καββαθάς) στα χέρια της ελληνικής κυβέρνησης. Αν μπορέσουμε να ακούσουμε πιο καθαρά τις φωνές όλων των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου –Ελλήνων και Μακεδόνων, δεξιών και αριστερών, εκείνων που μεγάλωσαν στους παιδικούς σταθμούς της ανατολικής Ευρώπης κι εκείνων που μεγάλωσαν στις παιδοπόλεις της Βασίλισσας Φρειδερίκης– μόνο τότε συνειδητοποιούμε ότι πολλές από τις εμπειρίες των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου ήταν κοινές, ανεξάρτητα από την πολιτική τους τοποθέτηση, την εθνική τους ταυτότητα ή τον τύπο της εξορίας τους. Αυτή η συνειδητοποίηση, με τη σειρά της, θα καταστήσει εφικτή την αμοιβαία αναγνώριση τόσο της παλιάς οδύνης όσο και των νέων προκλήσεων που έχουν αντιμετωπίσει οι δύο αυτές ομάδες προσφυγόπουλων στη ζωή τους.

Ελπίζουμε το βιβλίο αυτό να συμβάλει στη διαδικασία της επούλωσης και της συμφιλίωσης για τα άτομα και τις κοινότητες που έχουν υποστεί τις τραυματικές εμπειρίες του ελληνικού Εμφυλίου. Ελπίζουμε επίσης ότι το βιβλίο αυτό θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε καλύτερα την πολύπλοκη ζωή των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου και όλων των άλλων παιδιών που είναι πρόσφυγες από άλλους πολέμους σε άλλα μέρη του κόσμου.

Θα ήταν απόλυτα σωστό να ολοκληρώσουμε με τη φωνή δύο προσφυγόπουλων, των οποίων οι ιστορίες συνέβαλαν τόσο σε αυτό το βιβλίο. Τόσο τα παιδιά που πήγαν στην ανατολική Ευρώπη όσο και τα παιδιά που πή-

γαν στις παιδοπόλεις της Βασίλισσας Φρειδερίκης έχουν στοχαστεί βαθιά για το νόημα της ζωής τους. Έχουν και τα ίδια προτείνει τρόπους για να συνεχιστεί αυτή η διαδικασία της επούλωσης και της συμφιλίωσης. Οι προτάσεις που ακολουθούν μεταφέρουν με ουσιαστικό και δυναμικό τρόπο το μήνυμα που πολλά από τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου θα ήθελαν να αφήσουν στα παιδιά και τα εγγόνια τους. Φανερώνουν παραδειγματικά το αδύνατο της λήθης, την καταστροφικότητα της μνησικαχίας, όπως αυτής του Νίκου Γκατζογιάννη, και την αξία, την αρετή της μνήμης χωρίς μνησικαχία.

Η Μαίρη Ρόσοβα, προσφυγόπουλο μακεδονικής καταγωγής που μεγάλωσε στην Τσεχοσλοβακία και ζει σήμερα στο Τορόντο, ολοκλήρωσε την ιστορία της ζωής της με την ευχή για ένα μέλλον γεμάτο ειρήνη και κατανόηση.

Θυμάμαι που όταν πήγαμε στη συνάντηση επανασύνδεσης στα Σκόπια, το 1988, αυτό που διακηρύσσαμε ήταν «κανένα παιδί να μη ζήσει αυτά που ζήσαμε εμείς. Κανένας γονιός να μη στερηθεί τα παιδιά του όπως οι δικοί μας» [...] Αν μπορέσουμε να βρούμε μια κοινή γλώσσα, θα διαπιστώσουμε ότι έχουμε περισσότερα πράγματα που μας ενώνουν παρά που μας χωρίζουν. Δεν μισούμε κανέναν. Πρέπει να διδαχτούμε από το παρελθόν για να μπορέσουμε να φτιάξουμε ένα καλύτερο μέλλον για τα παιδιά μας και για τις επόμενες γενιές.

Ο Κώστας Δήμου είναι προσφυγόπουλο ελληνικής καταγωγής, που μεγάλωσε σε παιδοπόλεις στην Ελλάδα και ζει σήμερα στα Γιάννενα. Ο πατέρας του είχε σκοτωθεί από ένα στρατιώτη του Εθνικού Στρατού. Αφού περιέγραψε μια εφιαλτική σκηνή που θυμόταν από την παιδική του ηλικία – μια ομάδα γυναικών που τραγουδούσαν ένα μοιρολόι πάνω από το πτώμα ενός άγνωστου στρατιώτη που το είχαν ξεθάψει οι λύκοι – ο Κώστας προσπάθησε να μας μεταδώσει τον αντίκτυπο που είχε επάνω του αυτή η ανάμνηση για πολλά χρόνια.

Από το 1948 μέχρι το 1992 έβλεπα όνειρο ότι τάχα περνούσα από κείνο το σημείο, από την βρύση και κει που πήγαινα για να πλησιάσω και να πω νερό, αμέσως ξυπνούσα. Χρόνια ολόκληρα αυτά. Το 1992, σε διάρκεια εκδρομής βρέθηκα πάλι στο σημείο αυτό. Θυμήθηκα αμέσως και την παλιά ιστορία με το νεκρό, τη φωτογραφία, και το μοιρολόγι. Από τότε έπαυσε πλέον να με ακολουθεί αυτό το όραμα. Και έχω κάνει τόμα, να κάνω μια δοξολογία, σε κείνο το σημείο, υπέρ των ψυχών, όσων χάθηκαν στον Εμφύλιο και από τις δύο τις μεριές.

Στις 30 Αυγούστου 2009, σε μια μικρή τελετή, μαζί με συγγενείς και φίλους, ο Κώστας Δήμου εκπλήρωσε τον όρκο του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡΧΕΙΑ

Ελλάδα

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αθήνα.

Αρχείο Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ), 1942-1968. Κιβώτια 130, 131, 153, 367, 373-375, 377, 3127.

Αρχείο Ραδιοσταθμού «Ελεύθερη Ελλάδα», 1947-1968. Κιβώτιο 29.

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ), Αθήνα.

Αρχείο Καλλιγιά/Βασιλική Πρόνοια.

Δημοκρατία της Μακεδονίας

Archiv na Makedonija (AM), Σκόπια, Συλλογή 997 (Μακεδονική μετανάστευση στην ανατολική Ευρώπη). Κιβώτιο 1.

Ηνωμένο Βασίλειο

Modern Greek Archive/League for Democracy in Greece (MGA), King's College, London.

CHRON 1 Evacuated Children 1948-55.

PM Printed Materials: PM66 Case of the Greek Children, PM70 Repatriation of Greek Refugees, PM75 Civil War Pamphlets, PM110, 17-119, 127 EVOP.

The National Archives, Λονδίνο (NA), Public Record Office (Kew), Series 371 General Correspondence (Political).

FO 371/72218-72235, 87652, 87703-5 UNSCOB 1948-50.

FO 371/78361 Evacuated Children 1948-49.

FO 371/78370-5 Refugees from Bandit-controlled Areas 1948-49.

FO 371/87776-8 Relief Work in Greece 1949-50.

Ελβετία

United Nations Office at Geneva (UNOG). Series A/AC-16 UNSCOB Archive, 1948-49.

Ηνωμένες Πολιτείες

Firestone Library, Rare Books Collection, Princeton.

CO881 Nancy Crawshaw collection 1944-49.

CO815 Norman Gilbertson collection 1945-53.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

Ελληνική κυβέρνηση. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας* 2 (1983), αρ. 1, Ιαν. 5.

International Committee of the Red Cross, Joint Reports on the Repatriation of Greek Children (1949-51).

UNSCOB Reports (1948-49).
United Nations Yearbook (1948-49).

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

- Acton, John E.E.D.A. (1967), *Essays in the Liberal Interpretation of History. Selected Papers, by Lord Acton*, Σικάγο: University of Chicago Press.
- Aguilar, Paloma (2001), *Memory and Amnesia. The Role of the Spanish Civil War in the Transition to Democracy*, Οξφόρδη: Berghahn Books.
- Αθανασιάδης, Γεώργιος (1951), «Η μόρφωση των παιδιών μας», *Νέος Κόσμος* 8: 29-38.
- Αλβανός, Ραϋμόνδος (2003), «Μεσοπολεμικές πολιτικές και εθνοτικές συγκρούσεις και ελληνικός εμφύλιος πόλεμος στην περιοχή Καστοριάς», *Επιστήμη και Κοινωνία* 11:71-111.
- (2012), «Οι πολιτικές επιλογές των σλαβοφώνων της Δυτικής Μακεδονίας στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο», στο Π. Βόγλης, Φ. Τσίλαγα, Ι. Χανδρινός, Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Αθήνα: Επίκεντρο, 275-304.
- Αλιβιζάτος, Νίκος (1986), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αμύντας, Κοσμάς (χ.χ.), *Εθνική αντίσταση, εμφύλιος πόλεμος. Αναμνήσεις ενός καπετάνιου*, Θεσσαλονίκη: Μπίμπης.
- Αναστασιάδης, Γιάννης (1993), *Μνήμες από τη δράση του αριστερού κινήματος του αιγυπτιώτη ελληνισμού*, Αθήνα.
- Anderson, Benedict (1991), *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, αναθ. έκδ, Λονδίνο: Verso Press.
- (1992), «The New World Disorder», *New Left Review* 193: 3-13.
- (1994), «Exodus», *Critical Inquiry* 20: 314-27.
- Αντωνίου, Γιώργος και Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.) (2008), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Andoniou, Yorgos (2007), *The Memory and History of the Greek Forties*, Ph.D. diss., European University Institute.
- Antze, Paul και Michael Lambek (επιμ.) (1996), *Tense Past. Cultural Essays in Trauma and Memory*, Λονδίνο: Routledge.
- Αποστολίδου, Βενετία (2010), *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Αθήνα: Πόλις.
- Appadurai, Arjun (1996), *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*, Μινεάπολις: University of Minnesota Press.
- (2006), *Fear of Small Numbers. An Essay on the Geography of Anger*, Ντούραμ: Duke University Press.
- Araidi, Na'im (1985), *Back to the Village* [στα εβραϊκά], Τελ Αβίβ: 'Am 'Oved.
- Arapoglou, Eleftheria (2005), «Identity Configuration and Ideological Manipulation in Nicholas Gage's *A Place for Us*», *Melus* 30(3): 71-93.
- Ariès, Philippe (1962), *Centuries of Childhood. A Social History of Family Life*, Νέα Υόρκη: Knopf.
- Ashplant, Timothy G., Graham Dawson και Michael Roper (2000), «The Politics of Memory and Commemoration: Contexts, Structures and Dynamics», στο Ashplant, Dawson και Roper (επιμ.), *Commemorating War. The Politics of Memory*, Λονδίνο: Routledge, 9-85.

- Βάρδα, Χριστίνα (1993), «Όψεις της πολιτικής αφομοίωσης στη δυτική Μακεδονία στο μεσοπόλεμο», *Τα Ιστορικά* 18(19): 151-70.
- Βασιλική Πρόνοια (1957), *Απολογισμός δεκαετίας 1947-57*, Αθήνα.
- Βόγλης, Πολυμέρης (2004α), *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, μτφ. Γιάννης Κασταναράς, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- (2004β), «Ένας διαρκής εμφύλιος πόλεμος; Μορφές της βίας στις εμφύλιες συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940», *Ο Πολίτης* 122: 20-29.
- Βόγλης, Πολυμέρης, Φλώρα Τσίλαγα, Ιάσωνας Χανδρινός και Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.) (2012), *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Αθήνα: Επίκεντρο.
- Βουρνάς, Τάσος (1981), *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Ο εμφύλιος*, Αθήνα: Τολίδης.
- Βουτυρά, Ευτυχία, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης και Μαρία Μποντίλα (επιμ.) (2005), «Το όπλο παρά πόδα». *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Baerentzen, Lars (1992), «Το “παιδομάζωμα” και οι παιδοπόλεις της βασίλισσας», στο Lars Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης και Ole Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο*, μτφρ. Αριστέα Παρίση, Αθήνα: Ολκός, 137-164.
- Baerentzen, Lars, Γιάννης Ο. Ιατρίδης και Ole Smith (επιμ.) (2002), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο*, μτφρ. Αριστέα Παρίση, Αθήνα: Ολκός.
- Bailey, Anthony (1980), *America, Lost and Found*, Νέα Υόρκη: Random House.
- Bakhtin, Mikhail (1981), *The Dialogic Imagination. Four Essays*, Όστιν: University of Texas Press.
- (1986), *Speech Genres and Other Essays*, Όστιν: University of Texas Press.
- Ballinger, Pamela (2003), *History in Exile. Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Πρίνστον: Princeton University Press.
- Bammer, Angelika (1992), «The Question of ‘Home’», ειδικό τεύχος, *New Formations* 17: vii-xi.
- Barber, Mary (1948), «Greece», *Time Magazine*, 19 Ιανουαρίου 1948.
- Barth, Fredrik (1969), «Εισαγωγή», στο Barth (επιμ.), *Ethnic Groups and Boundaries*, 9-38, Βοστόνη: Little Brown.
- Basch, Linda, Nina Schiller και Christina Szanton Blanc (1994), *Nations Unbound. Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*, Νέα Υόρκη: Gordon and Breach.
- Bastide, Roger (1970), «Mémoire collective et sociologie du bricolage», *L'Année Sociologique* 21: 65-108.
- Bauman, Zygmunt (2007), *Liquid Time. Living in an Age of Uncertainty*, Καίμπριτζ: Polity Press.
- Baumel, Judith Tydor (1990), *Unfulfilled Promise. Rescue and Settlement of Jewish Refugee Children in the United States, 1934-1945*, Τζούνο: Denali Press.
- Beaton, Roderick (2009), «Εισαγωγή», στο Roderick Beaton και David Ricks (επιμ.), *The Making of Modern Greece. Nationalism, Romanticism and the Uses of the Past (1797-1896)*, Λονδίνο: Ashgate, 1-11.
- Bellah, Robert, R. Madsen, W. Sullivan, A. Swidler και S. Tipton (1985), *Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life*, Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Bhabha, Homi (1992), «The World and the Home», *Social Text* 31/32:141-53.

- (1994), *Location of Culture*, Λονδίνο: Routledge.
- Blu, Karen I. (1996), «Where Do You Stay At? Homeplace and Community among the Lumbee», στο Steven Feld και Keith Basso (επιμ.), *Senses of Place*, Σάντα Φε: School of American Research Press, 197-228.
- Borneman, John (1992), *Belonging in the Two Berlins. Kin, State, Nation*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- Boyden, Jo (1997), «Childhood and the Policy Makers. A Comparative Perspective on the Globalization of Childhood», στο Allison James και Alan Prout (επιμ.), *Constructing and Reconstructing Childhood. Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, 2η εκδ. Λονδίνο: Routledge Falmer, 190-229.
- Boyden, Jo και Joanna de Berry (2004), «Εισαγωγή», στο Boyden και de Berry (επιμ.), *Children and Youth on the Front Line. Ethnography, Armed Conflict and Displacement*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Berghahn Books, 11-17.
- Breckenridge, Carol και Arjun Appadurai (1989), «Editors' Comment: On Moving Targets», *Public Culture* 2 (1): i.
- Breckenridge, Carol A., Sheldong Pollock, Homi K. Bhabha και Dipesh Chakrabarty (επιμ.) (2002), *Cosmopolitanism*, Ντούραμ: Duke University Press.
- Brouskou, Aigli (1989), «Vos parents ne sont plus vos parents», *Nouvelle Revue d'Ethnopsychiatrie* 14: 71-82.
- (1993), «Στρατηγικές της πρόνοιας για το παιδί του 20ού αιώνα», στο Ελένη Αγάθωνος-Γεωργοπούλου (επιμ.), *Οικογένεια και παιδική προστασία – κοινωνική πολιτική*, Αθήνα: Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού, 68-72.
- Brown, Keith (2002), *Macedonia's Child-Grandfathers. The Transnational Politics of Memory, Exile, and Return, 1948-1998*, Donald W. Treadgold Papers in Russian, East European, and Central Asian Studies, Σιάτλ: University of Washington Press.
- (2003), *The Past in Question. Modern Macedonia and the Uncertainties of Nation*, Πρίνστον: Princeton University Press.
- Brunnbauer, Ulf (2004), «Serving the Nation. Historiography in the Republic of Macedonia (FYROM) after Socialism», *Historien* 4: 161-82.
- Γκαγκούλιας Γιώργος (2004), *Παιδομάζωμα. Τα παιδιά στη θύελλα του εμφυλίου πολέμου και μετά*, Αθήνα: Ιωλκός.
- Γκατσογιάννης, Νίκος (2004), *Ελένη*, μτφρ. Α. Κοτζιάς, 2η έκδ., Αθήνα: Εκδόσεις Ψεκκυρα.
- Γεωργίτσα-Παπαδημητρακοπούλου, Έλλη (1997), *Παιδόπολις «Αγία Τριάς»*, Θεσσαλονίκη.
- Γκιώνης, Δημήτρης (2006), «Παιδομάζωμα, ένα θέμα "ταμπού"», *Ελευθεροτυπία*, 15 Ιουλίου.
- Γουσίδης, Δημήτρης (1975), *Όπου ζεις δεν πατριζεις... Η νέα προσφυγιά, μία ακόμα ελληνική τραγωδία*, Αθήνα: Εξάντας.
- Γκριτζώνας, Κώστας (1998), *Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Cappelletto, Francesca (επιμ.) (2005), *Memory and World War II. An Ethnographic Approach*, Οξφόρδη: Berg.
- Carabott, Philip (1997), «The Politics of Integration and Assimilation vis-à-vis the Slavo-Macedonian Minority of Inter-war Greece. From Parliamentary Inertia to Metaxist Repression», στο Peter Mackridge και Eleni Yannakakis (επιμ.), *Ourselves and Others. The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912*, Οξφόρδη: Berg, 59-78.
- (2003), «The Politics of Constructing the Ethnic "Other". The Greek State and Its

- Slav Speaking Citizens, ca. 1912-ca. 1949», *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas, History and Culture of South Eastern Europe* 5: 141-59.
- Carabott, Philip και Thanasis D. Sfikas (επιμ.) (2004), *The Greek Civil War. Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, 6η έκδ., Λονδίνο: Ashgate και The Center for Hellenic Studies.
- Clay, Catrine και Michael Leapman (1995), *Master Race. The Lebensborn Experiment in Nazi Germany*, Λονδίνο: Hodder and Stoughton.
- Clifford, James (1988), *The Predicament of Culture*, Κάμπριτζ, MA: Harvard University Press.
- (1997), *Routes. Travel and Translation in the Late Twentieth Century*, Κάμπριτζ, MA: Harvard University Press.
- Clogg, Richard (1979), *Short History of Modern Greece*, Κάμπριτζ: Cambridge University Press.
- Close, David H. (επιμ.) (1993), *The Greek Civil War, 1943-1950. Studies of Polarization*, Λονδίνο: Routledge.
- (1995), *The Origins of the Greek Civil War*, Νέα Υόρκη: Longman.
- Cohen, Jean και Andrew Arato (1995), *Civil Society and Political Theory*, Κάμπριτζ, MA: MIT Press.
- Collard, Anna (1990), «The Experience of Civil War in the Mountain Villages of Central Greece», στο Marion Sarafis και Martin Eve (επιμ.), *Background to Contemporary Greece*, 223-54, Λονδίνο: Merlin.
- Comité des réfugiés politiques grecs (1963), *Nous voulons rentrer dans notre Patrie!* MGA/PM 70/2.
- Connelly, John (2000), *Captive University. The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945-1956*, Τόλνελ Χιλ: University of North Carolina Press.
- Connerton, Paul (1989), *How Societies Remember*, Κάμπριτζ: Cambridge University Press.
- Conway, Martin (2004), «The Greek Civil War. Greek Exceptionalism, or Mirror of a European Civil War?», στο Philip Carabott και Thanasis Sfikas (επιμ.), *The Greek Civil War. Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, 6η έκδ., Λονδίνο: Ashgate και The Center for Hellenic Studies, 17-40.
- Coufoudakis, Van (1981), «The United States, the United Nations and the Greek Question, 1946-1952», στο John O. Iatrides (επιμ.), *Greece in the 1940s. A Nation in Crisis*, Ανόβερο και Λονδίνο: University Press of New England, 275-96.
- Cowan, Jane K. (επιμ.) (2000), *Macedonia. The Politics of Identity and Difference*, Λονδίνο: Pluto Press.
- Cowan, Jane και Keith Brown (2000), «Introduction: Macedonian Inflections», στο Jane Cowan (επιμ.), *Macedonia. The Politics of Identity and Difference*, Λονδίνο: Pluto Press, 1-27.
- Cowan, Jane, Marie-Bénédicte Dembour και Richard Wilson (επιμ.) (2001), *Culture and Rights. Anthropological Perspectives*, Κάμπριτζ: Cambridge University Press.
- Dalianis-Karambatzakis, Mando (1994), *Children in Turmoil during the Greek Civil War, 1946-49. Today's Adults*, Στοκχόλμη: Karolinska Institutet.
- Danforth, Loring M. (1982), *The Death Rituals of Rural Greece*, Πρίνστον: Princeton University Press.
- (1999), *Η μακεδονική διαμάχη. Ο εθνικισμός σε έναν υπερεθνικό κόσμο*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, επιμ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- (2001), «“We Are Macedonians! We Are Not Greeks!” The Macedonian Minority

- of Northern Greece», στο Jean S. Forward (επιμ.), *Endangered Peoples of Europe. Struggles to Survive and Thrive*, Λονδίνο: Greenwood, 85-99.
- (2003), «“We Crossed a Lot of Borders”. Refugee Children of the Greek Civil War», *Diaspora* 12 (2):169-209.
- (2008), «Η συλλογική μνήμη και η κατασκευή ταυτοτήτων στα έργα του Nicholas Gage», στο Riki Van Boeschoten κ.ά. (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 257-68.
- (2011), «Ancient Macedonia, Alexander the Great and the Star or Sun of Vergina. National Symbols and the Conflict between Greece and the Republic of Macedonia», στο Joseph Roisman και Ian Worthington (επιμ.), *A Companion to Macedonia*, Οξφόρδη: Wiley-Blackwell, 572-98.
- Δελτία Ειδήσεων του Δημοκρατικού Στρατού (1948), ανατύπωση στα *Ντοκουμέντα του ελληνικού προοδευτικού κινήματος*, 20, Αθήνα.
- Dawson, Graham (1999), «Trauma, Memory, Politics. The Irish Troubles», στο Kim Lacy Rogers, Selma Leydesdorff, και Graham Dawson (επιμ.), *Trauma and Life Stories. International Perspectives*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 180-204.
- Detrez, Raymond (υπό έκδοση), «Refugees as Tools for Irridentist Policies in Inter-war Bulgaria», στο Hans Vermeulen, Riki van Boeschoten και Martin Baldwin-Edwards (επιμ.), *Migration in the Southern Balkans. From Ottoman Territory to Globalized Nation States*, Άμστερνταμ: Amsterdam University Press.
- Dimitri, Michael A. (2000), *Nevolijani. Portrait of a Macedonian Village*, Φορτ Ουέιν: Alexandra.
- Donevski, Giorgi (1996), *Barçor*, Σκόπια.
- Douglas, Mary (1966), *Purity and Danger*, Λονδίνο: Routledge.
- Dubinsky, Karen (2007), «Babies without Borders. Rescue, Kidnap and the Symbolic Child», *Journal of Women's History* 19(1): 142-50.
- Ελεφάντης, Άγγελος (2000), «1947: Ανταρτόπληκτοι, μια μέρα», *Αρχειοτάξιο* 2: 94-96.
- ΕΥΟΠ (Επιτροπή Βοήθεια στο Παιδί) (1950), *If You Really Love Us, Bring Peace to Greece*, MGA/PM 66/8.
- (1951), *Memorandum*, MGA/PM 119.
- Featherstone, Mike (1990), «Global Culture. An Introduction», στο Featherstone (επιμ.), *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity*, Λονδίνο: Sage, 1-14.
- Fejtó, François ([1956] 1996), *La tragédie hongroise*, Παρίσι: L'Harmattan.
- Feld, Steven και Keith Basso (επιμ.) (1996), *Senses of Place*, Σάντα Φε: School of American Research Press.
- Felman, Shoshana και Dori Laub, (1992), *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, Νέα Υόρκη: Routledge.
- Fernandez, James (1986), *Persuasions and Performances. The Play of Tropes in Culture*, Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.
- Fleischer, Hagen (επιμ.) (2003), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη δικτατορία στον εμφύλιο, τομές και συνέχειες*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Forty, Adrian και Susanne Küchler (επιμ.) (1999), *The Art of Forgetting*, Οξφόρδη: Berg.
- Foucault, Michel (1979), *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*, Νέα Υόρκη: Vintage Books.
- Fox, Anne L. και Eva Abraham-Podietz (1999), *Ten Thousand Children. True Stories Told by Children Who Escaped the Holocaust on the Kindertransport*, Ουέστ Όραντζ: Behrman House.

- Gage, Eleni N. (2004), *North of Ithaca*, Νέα Υόρκη: St Martin's Griffin.
- Gage, Nicholas (1983), *Eleni*, Νέα Υόρκη: Ballantine Books.
- (1984), «My Mother's Murder. The Killer and Others Respond», *New York Times*, 8 Ιουλίου 1984.
- (2004), *A Place for Us. A Greek Immigrant Boy's Odyssey to a New Country and an Unknown Father*, Ουόρσεστερ: Chandler House Press.
- Gallant, Thomas (1997), «Greek Exceptionalism and Contemporary Historiography. New Pitfalls and Old Debates», *Journal of Modern Greek Studies* 15(2): 209-16.
- Geertz, Clifford (1973), *The Interpretation of Cultures*, Νέα Υόρκη: Basic Books.
- Gellner, Ernest (1994), *Conditions of Liberty. Civil Society and Its Rivals*, Λονδίνο: Hamisch Hamilton.
- Georgakas, Dan (1987), «The Greeks in America», *Journal of the Hellenic Diaspora* 14(1-2): 5-54.
- Gillis, John (επιμ.), 1994. *Commemorations. The Politics of National Identity*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Goffman, Erving (1962), *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, Σικάγο: Aldine.
- Gounaris, Vasilis (Basil) (1989), «Emigration from Macedonia in the Early Twentieth Century», *Journal of Modern Greek Studies* 7(1): 133-51.
- (1994), «Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας. Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό κράτος, 1870-40», *Μακεδονία* 29: 209-37.
- (2002), *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του εμφύλιου πολέμου*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Green, Anna (2004), «Individual Remembering and Collective Memory. Theoretical Presuppositions and Contemporary Debates», *Oral History* 32 (2): 35-44.
- Gupta, Akhil και James Ferguson (επιμ.) (1997), *Culture, Power, Place. Explorations in Critical Anthropology*, Ντούραμ: Duke University Press.
- Ηλιού, Φίλιππος (2004), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Halbwachs, Maurice (1992), *On Collective Memory*, Σικάγο: University of Chicago Press.
- ([1925], 1994), *Les cadres sociaux de la mémoire*, Παρίσι: Albin Michel.
- (1997), *La mémoire collective*, Παρίσι: Albin Michel.
- (2013), *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφρ. Ε. Ζέη, Αθήνα: Νεφέλη.
- Hall, John A. (επιμ.) (1995), *Civil Society. Theory, History, Comparison*, Κάιμπριτζ: Polity Press.
- Hall, Stuart (1990), «Cultural Identity and Diaspora», στο Jonathan Rutherford (επιμ.), *Identity. Community, Culture, and Difference*, Λονδίνο: Lawrence and Wishart, 222-37.
- (1993), «Culture, Community and Nation», *Cultural Studies* 7(3): 349-63.
- Hann, Chris και Elizabeth Dunn (επιμ.) (1996), *Civil Society. Challenging Western Models*, Λονδίνο: Routledge.
- Harrell-Bond, Barbara E. και Eftihia Voutira (1992), «Anthropology and the Study of Refugees», *Anthropology Today* 8(4): 6-10.
- Harris, Mark J. και Deborah Oppenheimer (2000), *Into the Arms of Strangers*, Νέα Υόρκη: Bloomsbury Publishing.
- Hasager, Ulla (1997), «Localizing the American Dream. Constructing Hawaiian Homelands», στο Karen Fog Olwig και Kirsten Hastrup (επιμ.), *Siting Culture. The Shifting Anthropological Object*, Λονδίνο: Routledge, 165-92.

- Hawkes, Joseph M. και N. Ray Hiner (επιμ.) (1991), *Children in Historical and Comparative Perspective*, Νέα Υόρκη: Greenwood Press.
- Heinemann, Isabel (2004), «“Until the Last Drop of Good Blood”. The Kidnapping of “Racially Valuable” Children and Nazi Racial Policy in Occupied Eastern Europe», στο Dirk Moses (επιμ.), *Genocide and Settler Society. Frontier Violence and Stolen Indigenous Children in Australian History*, Οξφόρδη: Berghahn Books, 244-66.
- Halbwachs, Maurice (2013), *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφ Ε. Ζέη. Αθήνα: Νεφέλη.
- Herzfeld, Michael (1987), *Anthropology through the Looking Glass*, Κάμπριτζ: Cambridge University Press.
- (1991), *A Place in History. Social and Monumental Time in a Cretan Town*, Πρίνστον: Princeton University Press.
- (2005), *Cultural Intimacy. Social Poetics in the Nation-State*, 2η έκδ., Λονδίνο: Routledge.
- Hill, Peter (1989), *The Macedonians in Australia*, Καρλάιλ: Hesperian Press.
- Hinton, Alexander Laban (επιμ.) (2002), *Annihilating Difference. The Anthropology of Genocide*, Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Hirsch, Marianne (1996), «Past Lives: Postmemories in Exile», *Poetics Today* 17.
- Hirschon, Renée (επιμ.) (2003), *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Οξφόρδη: Berghahn Books.
- (2004), *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, μτφ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Hobsbawm, Eric (1994), *Age of Extremes. The Short Twentieth Century, 1914-1991*, Χάρμοντσουερθ: Penguin Books.
- Hobsbawm, Eric και Terence Ranger (επιμ.) (1983), *The Invention of Tradition*, Κάμπριτζ: Cambridge University Press.
- Hodgkin, Katharine και Susannah Radstone (επιμ.) (2003), *Contested Pasts. The Politics of Memory*, Νέα Υόρκη: Routledge.
- Hoensch, Jorg (1996), *A History of Modern Hungary, 1867-1994*, 2η έκδ., Χάρλοου: Longman.
- Honwana, Alcinda (2006), *Child Soldiers in Africa*, Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.
- Hourmouzios, Stelios (1972), *No Ordinary Crown. A Biography of King Paul of the Hellenes*, Λονδίνο: Weidenfeld and Nicolson.
- Hrabar, Roman, Zofia Tokarz και Jacek E. Wilczur (1981), *The Fate of the Polish Children during the Last War*, Βαρσοβία: Interpress.
- Hradecny, Pavel (2005), «Ανύπαρκτοι φυγάδες. Αιχμάλωτοι Έλληνες στρατιώτες στην Τσεχοσλοβακία (από το 1949 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '50)», στο Ευτυχία Βουτυρά κ.ά. (επιμ.), «Το όπλο παρά πόδα». Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 189-204.
- Human Rights Watch/Helsinki (1994), *Denying Ethnic Identity. The Macedonians of Greece*, Νέα Υόρκη, 189-204.
- Hwang, Philip C., Michael E. Lamb και Irving E. Sigel (επιμ.) (1996), *Images of Childhood*, Μάουα: Lawrence Erlbaum Associates.
- Θεολόγης, Θωμάς (2006), *Φρειδερίκη και παιδοπόλεις χωρίς φόβο και πάθος*, Αθήνα: Πελασγός.
- Ιωάννου, Γιώργος (1970), *Το δημοτικό τραγούδι. Παραλογές*, Αθήνα: Ερμής.

- Iatrides, John O. (επιμ.) (1981α), *Greece in the 1940s. A Nation in Crisis*, Ανόβερο και Λονδίνο: University Press of New England.
- (επιμ.) (1981β), *Greece in the 1940s. A Bibliographic Companion*, Ανόβερο και Λονδίνο: University Press of New England.
- Iatrides, John O. και Linda Wrigley (επιμ.) (1995), *Greece at the Crossroads. The Civil War and Its Legacy*, Γιουνιβέρσιτι Παρκ: Pennsylvania State University Press.
- ICRC (International Committee of the Red Cross) (1949), *Repatriation of Greek Children*, First Joint Report by the International Committee of the Red Cross and the League of Red Cross Societies, A 85, Γενεύη.
- (1950), *Repatriation of Greek Children*, Second Joint Report by the International Committee of the Red Cross and the League of Red Cross Societies, A 85, Γενεύη.
- (1951), *Repatriation of Greek Children*, Third Joint Report by the International Committee of the Red Cross and the League of Red Cross Societies, A 85, Γενεύη.
- James, Allison και Alan Prout (1997), «Εισαγωγή», στο James and Prout (επιμ.), *Constructing and Reconstructing Childhood. Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, 2η έκδ., Λονδίνο: Routledge Falmer, 1-6.
- Jenks, Chris (1996), *Childhood*, Λονδίνο: Routledge.
- Jones, Howard (1985), «The Diplomacy of Restraint. The United States' Efforts to Repatriate Greek Children Evacuated during the Civil War of 1946-49», *Journal of Modern Greek Studies* 3(1): 65-86.
- (1989), *A New Kind of War. America's Global Strategy and the Truman Doctrine in Greece*, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Just, Roger (1989), «Triumph of the Ethnos», στο Elizabeth Tonkin, Malcolm Chapman και Maryon McDonald (επιμ.), *History and Ethnicity*, Association of Social Anthropologists Monographs, Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul, 71-78.
- Καββαθάς, Βασίλης (1985), *Η άλλη Ελένη*, Αθήνα: Αλκυών.
- Kalogeras, Yorgos (1993), «Eleni. Hellenizing the Subject, Westernizing the Discourse», *Melus* 18(2): 77-89.
- Kalyvas, Stathis (2006), *The Logic of Violence in Civil War*, Κάμπριτζ: Cambridge University Press.
- Καρακασίδου, Αναστασία (2000), *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη, 1870-1990*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Karakasidou, Anastasia (1993), «Politicizing Culture. Negating Macedonian Identity in Northern Greece», *Journal of Modern Greek Studies* 11(1) :1-28.
- (2000), «Protocol and Pageantry. Celebrating the Nation in Northern Greece», στο Mark Mazower (επιμ.), *After the War Was Over*, Πρίνστον: Princeton University Press, 221-46.
- Karavasilis, Niki (2006), *The Abducted Greek Children of the Communists. Paidomazoma*, Πίτσμπουργκ: Rose Dog Books.
- Kenney, Padraic (1997), *Rebuilding Poland. Workers and Communists, 1945-1950*, Ίθακα: Cornell University Press.
- Keskini, Apostolia (2003), «Caught in the Crossfire. The Experiences of Civil War Children from Western Thrace, 1947-1950», MA diss., King's College, Λονδίνο.
- Kičevski, Nikola (1998), *Trsje I Trsjani*, Σκόπια.
- Kirijazovski, Risto (1989), *Makedonskata politička emigracija od egejskiot del na Makedonija vo istočnoevropskite zemji po vtorata svetska vojna*, Σκόπια: Kultura.
- Kirijazovski, Risto και Fana Martinova-Buckova (επιμ.) (1981), *Egejska Makedonija vo NOB*. Vol. 5, 1948, Σκόπια: Archiv na Makedonija.
- (1983), *Egejska Makedonija vo NOB*, Vol. 6 (1949), Σκόπια: Archiv na Makedonija.

- Kitromilides, Paschalis (1989), «Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans», *European History Quarterly* 19: 149-94.
- Κόκκαλης, Πέτρος, Έλλη Αλεξίου και Γεώργιος Αθανασιάδης (1954), «Τα παιδιά μας στις λαϊκές δημοκρατίες», *Νέος Κόσμος* 9: 51-60.
- Kolbe, Kica (1999), *Egejci*, Σκόπια: Kultura.
- Κόντης, Βασίλης και Σπυρίδων Σφέτας (επιμ.) (1999), *Εμφύλιος πόλεμος. Έγγραφα από τα γιουγκοσλαβικά αρχεία*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Kondo, Dorinne (1996), «The Narrative Production of "Home" Community, and Political Identity in Asian American Theater», στο Smardar Lavie και Ted Swedenberg (επιμ.), *Displacement, Diaspora and Geographies of Identity*, Ντούραμ: Duke University Press, 97-117.
- Κουτσούκης, Κλεομένης και Ιωάννης Σακκάς (επιμ.) (2000), *Πτυχές του εμφυλίου πολέμου, 1946-49*, Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Kofos, Evangelos (1964), *Nationalism and Communism in Macedonia*, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies.
- (1989), «Η βαλκανική διάσταση του μακεδονικού ζητήματος στα χρόνια της κατοχής», στο Hagen Fleischer και Νικόλαος Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία, κατοχή, αντίσταση*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ, 418-72.
- (1995), «The Impact of the Macedonian Question on Civil Conflict in Greece, 1943-1949», στο John O. Iatrides και Linda Wrigley (επιμ.), *Greece at the Crossroads. The Civil War and Its Legacy*, Γιουνιβέρσιτι Παρκ, Pennsylvania State University Press, 274-318.
- (2003), «Unexpected Initiatives. Towards the Resettlement of a Slav-Macedonian Minority in Macedonia», *Το Βήμα* 25 Ιουνίου 2003, http://www.macedonian-heritage.gr/Opinion/comm_20030710Kofos.html.
- Kürti, László (2002), *Youth and the State in Hungary. Capitalism, Communism and Class*, Λονδίνο: Pluto Press.
- Κωστόπουλος, Τάσος (2000), *Η απαγορευμένη γλώσσα: Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Αθήνα: Μαύρη Λίστα.
- Κωστόπουλος, Τάσος (2009), «Το Μακεδονικό στη δεκαετία του '40», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τομός Δ1, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 363-415.
- Λαζαρίδου, Μαργαρίτα (2004), *Πόλεμος και αίμα*, Αθήνα: Διογένης.
- Λαγάνη, Ειρήνη (1996), *Το «παιδομάζωμα» και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, 1949-1953. Μια κριτική προσέγγιση*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Λαγάνη, Ειρήνη και Μαρία Μποντίλα (2012), «Παιδομάζωμα» ή «Παιδοσώσιμο»; *Παιδιά του εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη*, Αθήνα: Επίκεντρο.
- Labajos-Pérez, Emilia και Fernando Vitoria-Garcia (1997), *Los niños españoles refugiados en Bélgica, 1936-1939*, Ναμούρ: Asociación de los Niños de la Guerra.
- LaCapra, Dominick (2001), *Writing History, Writing Trauma*, Βαλτιμόρη: John Hopkins University Press.
- Ladas, Stephen (1932), *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη: MacMillan.
- Laiou, Angeliki E. (1987), «Population Movements in the Greek Countryside during the Greek Civil War», στο Lars Baerentzen, John O. Iatrides και Ole L. Smith (επιμ.), *Studies in the History of the Greek Civil War, 1945-1949*, Κοπεγχάγη: Museum Tusulanum Press, 55-104.
- Langer, Lawrence (1991), *Holocaust Testimonies. The Ruins of Memory*, Λονδίνο: Yale University Press.

- Laub, Dori (1992), «Bearing Witness, or the Vicissitudes of Listening», στο Shoshana Felman και Dori Laub (επιμ.), *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, Νέα Υόρκη: Routledge, 57-74.
- Lavie, Smardar και Ted Swedenburg (επιμ.) (1996), *Displacement, Diaspora, and Geographies of Identity*, Ντούραμ: Duke University Press.
- League for Democracy in Greece (1951), *The Case of the Greek Children*, Κάρντιφ: Cymric Federation Press.
- Lebow, Richard N., Wulf Kansteiner και Claudio Fogu (επιμ.) (2006), *The Politics of Memory in Postwar Europe*, Ντούραμ: Duke University Press.
- Legarreta, Dorothy (1984), *The Guernica Generation. Basque Refugee Children of the Spanish Civil War*, Ρίνο: University of Nevada Press.
- Loizos, Peter (1981), *The Heart Grown Bitter. A Chronicle of Cypriot War Refugees*, Κάιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Loulis, John C. (1982), *The Greek Communist Party, 1940-44*, Λονδίνο: Croom Helm.
- Low, Setha M. και Denise Lawrence-Zúñiga (επιμ.) (2003), *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*, Μόλντεν: Blackwell.
- Μανούκας, Γεώργιος (1961), *Παιδομάζωμα. Το μεγάλο έγκλημα κατά της φυλής*, Αθήνα: Σύλλογος Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος.
- Μαραντζίδης, Νίκος (2002), «Εθνοτικές διαστάσεις του εμφυλίου πολέμου. Η περίπτωση των Τουρκόφωνων Ποντίων Καπεταναίων της Μακεδονίας», στο Η. Νικολακόπουλος, Α. Ρήγος και Γ. Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, Αθήνα: Θεμέλιο, 208-221.
- Μαργαρίτης, Γιώργος (2000), *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου 1946-49*, τόμ. 1, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- (2001), *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου, 1946-49*, τόμ. 2, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- (2005), *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Ματθαίου, Άννα και Πόπη Πολέμη (2003α), «Ο ιδεότυπος του νέου κομμουνιστή», *Αρχειοτάξιο* 5: 154-62.
- (2003β), *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερορία, 1947-1968*, Αθήνα: Βιβλιόραμα-ΑΣΚΙ.
- Μελά, Αλεξάνδρα (χ.χ.), *Το χρονικό της Βασιλικής Πρόνοιας*, Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Μητσόπουλος, Θανάσης (1979), *Μείναμε Έλληνες*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μητσόπουλης, Κωνσταντίνος (2004), «Πρόλογος», στο Νίκος Γκατζογιάννης, Ελένη, Μιφρ. Αλέξανδρος Κοτζιάς, 2η έκδ., Αθήνα: Κέρκυρα, 21-25.
- Μποντίλα, Μαρία (2003), «Πολύχρονος να ζεις, μεγάλε Στάλιν». *Η εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα ανατολικά κράτη, 1950-1964*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπουγάς, Ιωάννης (2006), *Η φωνή της Ειρήνης. Η μαρτυρία της Ειρήνης Δαμοπούλου από το παιδομάζωμα*, Θεσσαλονίκη: Ερωδιός.
- Μπούτος, Βασίλης (2000), *Τα δάκρυα της βασίλισσας*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Macardle, Dorothy (1949), *Children of Europe. A Study of the Children of Liberated Countries, Their War-time Experiences, Their Reactions, and Their Needs, with a Note on Germany*, Βοστώνη: Beacon Press.
- Mackridge, Peter και Eleni Yannakakis (επιμ.) (1997), *Ourselves and Others. The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912*, Οξφόρδη: Berg.
- Malkki, Liisa (1992), «National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees», *Cultural Anthropology* 7(1): 24-44.

- (1995α), «Refugees and Exile», *Annual Review of Anthropology* 24: 495-523.
- (1995β), *Purity and Exile. Violence, Memory, and National Cosmology among Hutu Refugees in Tanzania*, Σικάγο: University of Chicago Press.
- (1996), «Speechless Emissaries: Refugees, Humanitarianism and Dehistoricization», *Cultural Anthropology* 11(3): 377-404.
- Mandatzis, Hristo M. (1996), «Emigration from the District of Kastoria, 1922-30», *Balkan Studies* 37(1): 107-31.
- Mann, Gillian (2004), «Separated Children. Care and Support in Context», στο Jo Boyden και Joanna de Berry (επιμ.), *Children and Youth on the Front Line. Ethnography, Armed Conflict and Displacement*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Berghahn Books, 3-22.
- Mannheim, Karl ([1928] 1952), «The Problem of Generations», στο *Essays in the Sociology of Culture*, Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul, 276-322.
- Marcus, George E. (1998), «Ethnography in/of the World System. The Emergence of Multi-Sited Ethnography», στο *Ethnography through Thick and Thin*, Πρίνστον: Princeton University Press, 79-104.
- Marcus, George E. και Michael M.J. Fischer (1986), *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in the Human Sciences*, Σικάγο: University of Chicago Press.
- Marrus, Michael R. (1985), *The Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century*, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Martinova-Buckova, Fana (1998), *I nie sme deca na malkata zemja*, Σκόπια: Zdruzenie na decata-begalci od egejskiot del na Makedonija.
- Massey, Doreen (1991), «Global Sense of Place», *Marxism Today* 35: 24-9.
- (1992), «A Place Called Home», *New Frontiers* 17: 3-15.
- Matthews, Kenneth (1972), *Memories of a Mountain War. Greece, 1944-1949*, Λονδίνο: Longman.
- Mavrogordatos, George (1983), *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϊ: California University Press.
- Mazower, Mark (1993), *Inside Hitler's Greece*, Νιού Χέιβεν: Yale University Press.
- (επιμ.) (2000α), *After the War Was Over. Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-60*, Πρίνστον: Princeton University Press.
- (2000β), *The Balkans*, Λονδίνο: Weidenfeld & Nicolson.
- Minehan, Philip B. (2004), «What Was the Problem? A Comparative and Contextual View of the National Problems in the Spanish, Yugoslav and Greek Civil Wars of 1936-49», στο Philip Carabott και Thanasis Sfikas (επιμ.), *The Greek Civil War*, 6η έκδ., Λονδίνο: Ashgate και The Center for Hellenic Studies, 41-56.
- Miserez, Diana (επιμ.) (1988), *Refugees. The Trauma of Exile*, Ντόρντρεχτ: Martinus Nijhoff.
- Monova, Miladina (2001), «De l'historicité à l'ethnicité. Les Égéens ou ces autres Macédoniens», στο Keith Brown (επιμ.), «Homelands in Question», ειδικό τεύχος, *Balkanologie* 5(1-2): 179-97.
- (2007), «What's in a Name? Labelling and Classifying Collective Identities in the Republic of Macedonia», στο Robert Morrissey (επιμ.), *Cahiers Parisiens / Parisian Notebooks*, University of Chicago Center in Paris 3: 650-69.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας, Άλκης Ρήγος και Γρηγόρης Ψαλλίδα (επιμ.) (2002), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Nachmani, Anikam (1990), *International Intervention in the Greek Civil War. The United Nations Special Committee on the Balkans, 1947-1952*, Νέα Υόρκη: Praeger.

- Nakovski, Petre (1987), *Makedonski deca vo Polska*, Σκόπια: Mlad Borec.
- Naumoff, Olga (2003), *My Name is Sotir. A Memoir of a Child Evacuee*, Ντίρμπορν: Splendid Associates.
- New York Times* (1949), «Greece's Lament Enfolds Children», 30 Δεκεμβρίου, 8.
- Nobel, Peter (1988), «Refugees and other Migrants Viewed with a Legal Eye – or How to Fight Confusion», στο Kirsten H. Peterson και Anna Rutherford (επιμ.), *Displaced Persons*, Σίδνεϊ: Dangaroo, 18-31.
- Nora, Pierre (1989), «Between Memory and History», *Representations* 26: 7-24.
- (1997), *Les Lieux de mémoire*, Παρίσι: Gallimard.
- Olick, Jeffrey και Joyce Robbins (1998), «Social Memory Studies. From Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices», *Annual Review of Sociology* 24: 105-40.
- Olwig, Karen Fog και Kirsten Hastrup (επιμ.) (1997), *Siting Culture. The Shifting Anthropological Object*, Λονδίνο: Routledge.
- Ortner, Sherry (2005), «Subjectivity and Cultural Critique», *Anthropological Theory* 5(1): 31-52.
- Παλιούρας, Δημήτρης (2003), *Στο δεύτερο πλατάμι*, Θεσσαλονίκη: Ερσίδης.
- Πανελλήνια Ένωση Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων (1996), *Το χρονικό της πολιτικής προσφυγιάς στη Ρουμανία*, Αθήνα.
- Παμμακεδονική Ένωση (2005α), «Προσπάθεια “ωραιοποίησης” του παιδομαζώματος στον ακαδημαϊκό χώρο του Πρίνστον», Δελτίο τύπου της Παμμακεδονικής Ένωσης ΗΠΑ και Καναδά, 13 Μαΐου 2005. <http://www.e-grammes.gr/article.php?id=1795>.
- (2005β), «Η ακαδημαϊκή ελευθερία στηρίζεται στην ιστορική αλήθεια και γεγονότα», Δελτίο τύπου της Παμμακεδονικής Ένωσης ΗΠΑ και Καναδά, www.pan-macedonian.info/index.php?option=com_content&view=article&id=143:2010-12-21-22-14-30&catid=1:latest-news&Itemid=50.
- Παπαδόπουλος, Φίλιππος (2001), *Σαν τα πουλιά. Ομολογίες Ελλήνων Ουγγαρίας, Βουδαπέστη: Ελληνική Κοινότητα Βίπεστ*.
- Παπαδόπουλος, Λυσίμαχος (1998), *Παιδιά της θύελλας – deti boure*, Πράγα.
- (1999), *Νόστιμον ήμαρ – den návratu*, Πράγα.
- Πολέμη, Πόπη (1997), «Η ελληνική νεολαία στις ανατολικές χώρες, 1948-1968: Καταγραφή τεκμηρίων από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας», *Τα Ιστορικά* 27: 445-50.
- Raetregaard, Karsten (1997), «Imagining a Place in the Andes. In the Borderland of Lived, Invented, and Analyzed Culture», στο Karen Olwig και Kirsten Hastrup (επιμ.), *Siting Culture. The Shifting Anthropological Object*, Λονδίνο: Routledge, 39-58.
- Pan-Macedonian Association USA, Inc. (2005), «Provocative Distortion of History and Effort of “Beautification” of Paidomazoma in Princeton», http://www.pan-macedonian.info/index.php?option=com_content&view=article&id=140:provocative-distortion-of-history-and-effort-of-qbeautification-&catid=1:latest-news&Itemid=50.
- Panourgιά, Neni (2009), *Dangerous Citizens. The Greek Left and the Terror of the State*, Νέα Υόρκη: Fordham University Press.
- Panter-Brick, Catherine (2000), «Nobody's Children», στο Catherine Panter-Brick και Malcolm T. Smith (επιμ.), *Abandoned Children*, Κάιμπριτζ: Cambridge University Press, 1-26.
- Papanicolaou, Lilika S. (1994), *Frederica, Queen of the Hellenes. Mission of a Modern Queen*, Μάλτα: Publishers Enterprises Group, LTD.

- Passerini, Luisa (1987), *Fascism in Popular Memory. The Cultural Experience of the Turin Working Class*, Κάιμπριτζ: Cambridge University Press.
- (1988), *Storia e soggettività. Le fonti orali, la memoria*, Φλωρεντία: La Nuova Italia.
- (2003), «Memories between Silence and Oblivion», στο Katharine Hodgkin και Susanna Radstone (επιμ.), *Contested Pasts. The Politics of Memory*, Λονδίνο: Routledge, 238-54.
- Pentzopoulos, Dimitri (1962), *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact upon Greece*, Παρίσι: Mouton.
- Petersen, Roger (2005), «Memory and Cultural Schema. Linking Memory to Political Action», στο Francesca Cappelletto (επιμ.), *Memory and World War II. An Ethnographic Approach*, Οξφόρδη: Berg, 131-54.
- Petroff, Lillian (1995), *Sojourners and Settlers. The Macedonian Community of Toronto to 1940*, Τορόντο: University of Toronto Press.
- Pop-Janevski, Lazo (1996), *Kosturskoto Selo D'mbeni*, Σκόπια: Aurora.
- Portelli, Alessandro (1991), «Uchronic Dreams. Working-Class Memory and Possible Worlds», στο Portelli A., *The Death of Luigi Trastulli, and Other Stories. Form and Meaning in Oral History*, Όλμπανι: State University of New York, 99-116.
- Queen Frederica of the Hellenes (1971), *A Measure of Understanding*, Λονδίνο: St. Martin's Press.
- Ράπτης, Μιχάλης (1996), «Ένα αξιόλογο εκπαιδευτικό έργο», στο *Χρονικό της πολιτικής προσφυγιάς στη Ρουμανία*, Αθήνα: Πανελλήνια Ένωση Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων, 181-211.
- 1999, *Τυχεροί μέσα στην ατυχία*, Αθήνα.
- Rappaport, Joanne (1998), *The Politics of Memory. Native Historical Interpretation in the Colombian Andes*, Ντούραμ: Duke University Press.
- Relph, E.C. (1976), *Place and Placelessness*, Λονδίνο: Pion.
- Renan, Ernest ([1882] 1990), «What Is a Nation?», στο Homi Bhabha (επιμ.), *Nation and Narration*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 8-23.
- Ressler, Everett M., Neil Boothby και Daniel Steinboch (1988), *Unaccompanied Children. Care and Protection in Wars, Natural Disasters and Refugee Movements*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Richards, Michael (2005), «Ideology and the Psychology of War Children in Franco's Spain, 1936-1945», στο Kjersti Ericsson και Eva Simonsen (επιμ.), *Children of World War II. The Hidden Enemy Legacy*, Οξφόρδη: Berg, 115-37.
- Richmond, Anthony (1994), *Global Apartheid. Refugees, Racism, and the New World Order*, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Ristović, Milan (2000), *A Long Journey Home. Greek Refugee Children in Yugoslavia, 1948-1960*, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies.
- Rosenthal, Gabriele (1995), *Erlebte und Erzählte Lebensgeschichte*, Φρανκφούρτη: Campus Verlag.
- Rossos, Andrew (1997), «Incompatible Allies. Greek Communism and Macedonian Nationalism in the Civil War in Greece, 1943-1949», *Journal of Modern History* 69(1): 42-76.
- Roudometoff, Victor (επιμ.) (2000), *The Macedonian Question. Culture, Historiography, Politics*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- (2002), *Collective Memory, National Identity, and Ethnic Conflict. Greece, Bulgaria and the Macedonian Question*, Λονδίνο: Praeger.
- Royal Greek Embassy, Information Service (1950), *Iron Curtain Holds Greek Children Captive. A Survey of the Case of the Kidnapped Greek Children*, Ουόσινγκτον, DC.

- Rushdie, Salman (1991), *Imaginary Homelands*, Νέα Υόρκη: Viking.
- (2002), «Step Across This Line», στο *Step Across This Line. Collected Nonfiction, 1992-2002*, Νέα Υόρκη: Random House, 347-381.
- Σέρβος, Δημήτρης (2001), *Το παιδομάζωμα και ποιοι φοβούνται την αλήθεια*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Σκρούμπελος, Θανάσης (2005), *Bella Ciao*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Said, Edward (2000), «Reflections on Exile», στο *Reflections on Exile and Other Essays*, Καίμπριτζ: Harvard University Press, 173-86.
- Samuel, Raphael (1994), *Theatres of Memory*, τόμ. 1, *Past and Present in Contemporary Culture*, Λονδίνο: Verso.
- Seremetakis, Nadia (επιμ.) (1996), *The Senses Still. Perception and Memory as Material Culture in Modernity*, Σικάγο: University of Chicago Press.
- Sereny, Gitta (2001), *The Healing Wound. Experiences and Reflections on Germany, 1938-2001*, Νέα Υόρκη: W.W. Norton.
- Simovski, Todor (1998), *Naselenite mesta vo egejska Makedonija*, Σκόπια: Institut za Nacionalna Istorija.
- Skultans, Vieda (1998), *The Testimony of Lives. Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*, Λονδίνο: Routledge.
- Slyomovics, Susan (1994), «The Memory of Place», *Diaspora* 3 (2): 157-183.
- (1998), *The Object of Memory. Arab and Jew Narrate the Palestinian Village*, Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.
- Stein, Barry N. (1981), «The Refugee Experience. Defining the Parameters of a Field of Study», *International Migration Review* 15: 320-30.
- Stephens, Sharon (επιμ.) (1995), *Children and the Politics of Culture*, Πρίνστον: Princeton University Press.
- Stojanovik-Lafazanovska, Lidija και Ermis Lafazanovski (2002), *The Exodus of the Macedonians from Greece. Women's Narratives about WWII and Their Exodus*, Σκόπια: Eurobalkan Institute.
- Sulzberger, C.L. (1948), «Abductions by Greek Rebels Spur Vast Child Aid Project», *New York Times*, 21 Ιουνίου 1948, 1.
- Sutton, David (1997), «Local Names, Foreign Claims, Family Inheritance and National Heritage on a Greek Island», *American Ethnologist* 24(2): 415-37.
- Τσίλαγα, Φλωρά (2012), «Δράσεις και αντιδράσεις μεροληψίας. Η αποστολή της UNRRA στην Ελλάδα, 1945-1947», στο Π. Βόγλης, Φ. Τσίλαγα, Ι. Χανδρινός, Μ. Καραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Αθήνα: Επίκεντρο, 139-164.
- Τζούκας, Βαγγέλης (2006), «Ας μη βρέξει ποτέ». Τα απομνημονεύματα των μελών του Ιερού Λόχου του ΕΔΕΣ, παρουσιάστηκε στο Συνέδριο Μνήμες των Εμφυλίων Πολέμων, Καστοριά, 6-9 Ιουλίου.
- Thomson, Alistair (1994), *Anzac Memories. Living with the Legend*, Μελβούρνη: Oxford University Press.
- Time Magazine* (1950), «Innocents' Day», 9 Ιανουαρίου 1950.
- Todorova, Maria (1997), *Imagining the Balkans*, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Troebst, Stefan (2004), «Evacuation to a Cold Country. Child Refugees from the Greek Civil War in the German Democratic Republic, 1949-1989», *Nationalities Papers* 32(3): 675-91.
- UNESCO (1949), *A Child Named Marika... The Fate of 340,000 Greek Refugee Children*, Παρίσι: Georges Lang.
- UNHCR (United Nations High Commissioner for Refugees) (1994), *Refugee Children. Guidelines on Protection and Care*, Γενεύη.

- (2006), *The State of the World's Refugees. Human Displacement in the New Millennium*, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- (2008), *2007 Global Trends. Refugees, Asylum-seekers, Returnees, Internally Displaced and Stateless Persons*, Γενεύη.
- United Nations (1948α), *Report of the United Nations Special Committee on the Balkans*, General Assembly, Official Records: Third Session, Supplement No. 8 (A/574), Λέικ Σαξές.
- (1948β), *Supplementary Report of the United Nations Special Committee on the Balkans*, καλύπτει την περίοδο από τις 17 Ιουνίου ως τις 10 Σεπτεμβρίου 1948, General Assembly, Official Records: Third Session, Supplement No. 8A (A/644), Παρίσι.
- (1949), *Report of the United Nations Special Committee on the Balkans*, General Assembly, Official Records: Fourth Session, Supplement No. 8 (A/935), Λέικ Σαξές.
- (1950), *Yearbook of the United Nations, 1948-49*, Λέικ Σαξές.
- Urry, John (1990), *The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*, Λονδίνο: Sage Publications.
- Φαράκος, Γρηγόρης (2005), «Η θέση και ο ρόλος των πολιτικών προσφύγων στο κομμουνιστικό κίνημα και τις πολιτικές εξελίξεις της χώρας μας», στο Ευτυχία Βουτυρά κ.ά. (επιμ.), «Το όπλο παρά πόδα». Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 17-27.
- Van Boeschoten, Riki (1997), *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών, 1900-1950*, Αθήνα: Πλέθρον.
- (2000), «The Impossible Return. Coping with Separation and the Reconstruction of Memory in the Wake of the Greek Civil War», στο Mark Mazower (επιμ.), *After the War Was Over. Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*, Πρίνστον: Princeton University Press, 122-41.
- (2003α), «The Trauma of War Rape. A Comparative View on the Bosnian Conflict and the Greek Civil War», *History and Anthropology* 14(1): 41-54.
- (2003β), «Unity and Brotherhood? Macedonian Political Refugees in Eastern Europe, *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*», στο «Minorities in Greece—historical issues and new perspectives», ειδικό τεύχος, *History and Culture of South-Eastern Europe* 5: 189-202.
- (2005), «“Little Moscow” and the Greek Civil War. Memories of Violence, Local Identities and Cultural Practices in a Greek Mountain Community», στο Francesca Cappelletto (επιμ.), *Memory and World War II. An Ethnographic Approach*, Οξφόρδη: Berg, 39-64.
- (2007), «Broken Bonds and Divided Memories. Wartime Massacres Reconsidered in a Comparative Perspective», *Oral History* 35(1) :39-48.
- Van Boeschoten, Riki, Ευτυχία Βουτυρά, Τασούλα Βερβενιώτη, Βασίλης Δαλκαβούκης και Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.) (2008), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Verdery, Katherine (1996), *What Was Socialism and What Comes Next?*, Πρίνστον: Princeton University Press.
- Vermeulen, Hans (1984), «Greek Cultural Dominance among the Orthodox Population of Macedonia during the Last Period of Ottoman Rule», στο Anton Blok και Henk Driessen (επιμ.), *Cultural Dominance in the Mediterranean Area*, Publicatie-serie Vakgroep Culturele Antropologie, Νέιμεχεν: Vakgroep Culturele Antropologie, 225-55.
- Vervenioti, Tasoula (1999), «Saved or Kidnapped? The Children of the Greek Civil

- War», ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο, «Domestic and International Aspects of the Greek Civil War», King's College, Λονδίνο, 18-20 Απριλίου.
- (2001), «Saved or Kidnapped? The Children of the Greek Civil War», αδημοσίευτο χειρόγραφο.
- (2002), «Charity and Nationalism. The Greek Civil War and the Entrance of Right-Wing Women into Politics», στο Paola Bacchetta και Margaret Power (επιμ.), *Right-Wing Women. From Conservatives to Extremists Around the World*, Λονδίνο: Routledge, 115-26.
- (2005), «Περί “παιδομαζώματος” και “παιδοφυλάγματος”. Ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», στο Ευτυχία Βουτυρά κ.ά. (επιμ.), «Το όπλο παρά πόδα». Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 101-23.
- Vigil, Alicia A., Maria E. N. Marin και Roger Gonzalez Martell (1999), *Los niños de la Guerra de España en la Unión Soviética. De la evacuación al retorno, 1937-1999*, Μαδρίτη: Fundación Francisco Largo Caballero.
- Vlavianos, Haris (1992), *Greece, 1941-49. From Resistance to Civil War. The Strategy of the Greek Communist Party*, Νέα Υόρκη: St. Martin's Press.
- Volkan, Vamik και Norman Itzkowitz (2000), «Modern Greek and Turkish Identities and the Psychodynamics of Greek-Turkish Relations», στο Antonius Robben και Marcelo Suárez-Orozco (επιμ.), *Cultures under Siege. Collective Violence and Trauma*, Κάμπριτζ: Cambridge University Press, 227-47.
- Voutira, Eftihia και Aigli Brouskou (2000), «Borrowed Children», στο Catherine Panter-Brick και Malcolm T. Smith (επιμ.), *Abandoned Children*, Κάμπριτζ: Cambridge University Press, 92-110.
- Ward, Michael (1992), *Greek Assignments. SOE 1943-1948 UNSCOB*, Αθήνα: Lyca-bettus Press.
- Watson, Rubie (επιμ.) (1994), *Memory, History, and Opposition under State Socialism*, Σάντα Φε: School of American Research Press.
- Wertsch, James (2002), *Voices of Collective Remembering*, Κάμπριτζ: Cambridge University Press.
- White, Hayden (1981), «The Value of Narrativity in the Representation of Reality», στο W.J.T. Mitchell (επιμ.), *On Narrative*, Σικάγο: University of Chicago Press, 1-23.
- Whiteman, Dorit (1993), *The Uprooted. A Hitler Legacy*, Νέα Υόρκη: Insight Books.
- Winter, Jay (1995), *Sites of Memory, Sites of Mourning*, Κάμπριτζ: Cambridge University Press.
- (1999), «Forms of Kinship and Remembrance in the Aftermath of the Great War», στο Jay Winter και Emmanuel Sivan (επιμ.), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Κάμπριτζ: Cambridge University Press, 40-60.
- (2006), *Remembering War. The Great War between Memory and History in the Twentieth Century*, Νιού Χέιβεν: Yale University Press.
- Winter, Jay και Emmanuel Sivan (επιμ.) (1999), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Κάμπριτζ: Cambridge University Press.
- Wittner, Lawrence (1982), *American Intervention in Greece, 1943-1949*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Wood, Nancy (1999), *Vectors of Memory. Legacies of Trauma in Postwar Europe*, Νέα Υόρκη: Berg.
- Χασιώτης, Λουκιανός (2009), «Εθνικοφροσύνη και αντικομμουνισμός στο νεανικό τύπο: Η περίπτωση του περιοδικού Παιδόπολις, 1950-51», *Ίστωρ* 15: 277-305.

- Χασιώτης, Λουκιανός (2012), «Η πολιτική για τα παιδιά στον ισπανικό και ελληνικό εμφύλιο πόλεμο. Ένας ιστορικός παραλληλισμός», στο Β. Δαλκαβούκης, Ε. Πασχαλούδη, Η. Σκουλίδας και Κ. Τσέκου (επιμ.), *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940*, Αθήνα: Επίκεντρο, 363-378.
- Yavis, Constantine ([1944] 1987), «Propaganda in the Greek-American Community», *Journal of the Hellenic Diaspora* 14(1-2): 105-29.
- Young, James (1993), *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, Νιου Χέιβεν: Yale University Press.
- Zelizer, Viviana A. (1985), *Pricing the Priceless Child. The Changing Social Value of Children*, Νέα Υόρκη: Basic Books.
- Zolberg, Aristide R., Astri Suhrke και Sergio Aguayo (1989), *Escape from Violence. Conflict and the Refugee Crisis in the Developing World*, Οξφόρδη: Oxford University Press.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- ΑΑΒΕ (Αμερικανική Αποστολή Βοήθειας στην Ελλάδα) 88
αγάπη 207
Αγγλία. Βλ. Μεγάλη Βρετανία
Αδελφότητα και Ενότητα 108, 300, 361
αδυναμία 338, 342-346, 347
Αθήνα: μετανάστευση προς την 147, 334, 388· παιδοπόλεις στην 132, 138
αθλήματα 134, 308-309
Αλβανία: αναγκαστική μεταφορά στην 38-39, 83· παιδιά πρόσφυγες στην 77-78, 346, 391· πρόσφυγες στην 75, 376, 390-392· υποχώρηση του ΔΣΕ στην 97-99
Αλεξίου, Έλλη 104, 324
αναγνώριση: αποτυχημένη, μετά από χωρισμό 296-297, 310· δημόσια, της οδύνης 44, 400, 408-409
αναμνηστικά βιβλία 302
αναμορφωτήρια 113, 137, 141
Ανατολική Γερμανία 76, 78, 108, 315, 332
ανθρώπινα δικαιώματα/δικαιώματα του ανθρώπου: απόψεις σχετικά 51· σεβασμός για 47, 361, 366, 369· μακεδονικό κίνημα 367, 247-248· παγκόσμιος λόγος σχετικά 48-51, 325-326, 359, 360, 364, 406-407· της μακεδονικής μειονότητας 110, 317, 360, 365-368, 407
ανθρωπολογία: αναδρομική 36· του εκτοπισμού 42, 287-288· του τόπου 289
ανταλλαγή πληθυσμών (μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας) 370
αντικομμουνισμός: στην Ελλάδα 89, 119, 139-141, 143-144, 147-148, 325, 371-372, 397· στις ΗΠΑ 371, 381-382· στη Μεγάλη Βρετανία 136-138
απομάκρυνση στην ανατολική Ευρώπη: αναχωρήσεις 78-84· αριθμός παιδιών που μετακινήθηκαν 75-78· γονείς, τα κίνητρά τους 89-94, 201, 391· διαδρομές 77-78, 80-84· «εξαναγκαστική» ή «οικειοθελής» 28, 39, 79-80, 84-94, 389-393· ιστορία 26, 39-40, 72-94· και δημόσια μνήμη 35, 42, 44, 323-324, 356-359, 362-368, 390· και ελληνική κυβέρνηση 26, 65-70, 73-74, 84-85· και ΚΚΕ 26-27, 70, 73-74, 98· και μακεδόνες αντάρτες 248· παιδιά, τα κίνητρά τους 92-93, 293-294· ρητορική 65-70, 326, 362, 365-366. Βλ. επίσης ηλικία· οικοτροφεία στην ανατολική Ευρώπη· προσφυγόπουλα στην ανατολική Ευρώπη· επαναπατρισμός από την ανατολική Ευρώπη στην Ελλάδα
απομάκρυνση στις παιδοπόλεις: αριθμός παιδιών που μετακινήθηκαν 126-127, 133· γονείς, τα κίνητρά τους 130-132· «εξαναγκαστική» ή «οικειοθελής» 129-132· ιστορία 29, 39-40, 125-139· και ελληνική κυβέρνηση 67, 129· και ΚΚΕ 69-70, 126, 128· κίνητρο για την αναχώρηση για ανατολική Ευρώπη 93· και δημόσια μνήμη 35, 42, 44, 323-324· ρητορική 65-70, 127-128, 326. Βλ. επίσης εκπαίδευση στις παιδοπόλεις· Φρειδερίκη, βασίλισσα· παιδοπόλεις· Έρανος· επαναπατρισμός από τις παιδοπόλεις
αποπροσωποποίηση 343-345
απώλεια γονιού 343, 387
Αριδαία 79, 81
αστικοποίηση: στην ανατολική Ευρώπη 100-101, 109-110, 350-351· στην Ελλάδα 147-149
Αυστραλία 110, 147, 253, 298-299, 301-304, 316, 347, 359, 364, 369
αφελληνισμός, ισχυρισμός περί 67, 127, 366-368, 371, 376, 379
αφηγηματικά σχήματα 335-350
αφηγήσεις προφορικής ιστορίας: επιμέλεια 41· και δημόσια μνήμη 26, 336,

339, 345-346, 348, 352, 368 (βλ. επίσης ιστορία)· συμβολή τους 26, 29, 32, 40-41· τρόπος δόμησης 335-336

Anderson, Benedict 331

Appadurai, Arjun 36, 110, 288-290, 315-316, 331, 359, 406

Ashplant, Timothy 329, 356, 359, 373-374

Ariès, Philippe 51

Βαλκανοποίηση 350, 394

Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη: διάλεξη του Πρίνστον 23-24· ως συγγραφέας 303, 312, 330, 334, 360, 365, 391

Βασιλικές Τεχνικές Σχολές 136· Λέρος 136-139, 140-141, 146, 148, 250-251, 309

Βαφειάδης, Μάρκος 74, 88

Βελιγράδι 73-74, 77, 95, 201, 308-309, 361-362

Βερβενιώτη, Τασούλα 75, 98, 122, 125, 126, 133, 139, 140, 147

Βερολίνο 315

βίζα 102. Βλ. επίσης διαβατήρια.

Βλάχοι (Αρωμόνοι): εγκατάσταση στη βόρεια Ελλάδα 301

Βόγλης, Πολυμέρης 137

βομβαρδισμοί 72, 80, 82, 92, 97· αναμνήσεις από 207-208

Βουδαπέστη 37, 73, 101, 104

Βουκουρέστι 102, 104, 108-109

Βουλγαρία: αναγκαστική απομάκρυνση στη 84· και επαναπατρισμός 111-112· προσφυγόπουλα στη 76-78, 93, 104· πρόσφυγες στη 84

Βούλγαροι: ως κατηγορία ετεροπροσδιορισμού 33· ως χαρακτηρισμός 141, 251, 312, 345

Βουτυρά, Ευτυχία και Αίγλη Μπούσκου 142

Baerentzen, Lars 27-28, 69, 74, 81, 85, 88, 127

Bakhtin, Mikhail 347, 350

Ballinger, Pamela 316, 331-332, 374

Bhabha, Homi 29, 321

Borneman, John 335

Breckenridge, Carol και Arjun Appadurai 288, 301

Breckenridge, Carol κ. ά. 29, 288

Brown, Keith 108, 299, 358-360, 301, 370, 380

Γαλλία 52-53, 84, 291

γάμος 207· μεικτός, ελληνομακεδονικός 110· συνοικέσιο 307-308

γενιές 335, 387, 398, 400, 403

Γενίτσαροι: σε αφηγήσεις προσφυγόπουλων 345-346, 352· στην Οθωμανική Αυτοκρατορία 66, 68· στο λόγο της ελληνικής κυβέρνησης 69, 71· ως χαρακτηρισμός 399

γενοκτονία 47, 52, 54, 317· ισχυρισμός περί 85, 362, 366-368, 370-371, 378-379

Γερμανία. Βλ. Ανατολική Γερμανία· ναζιστική Γερμανία· Δυτική Γερμανία

Γερμανοί, ως εθνότητα, στην ανατολική Ευρώπη 101

Γεώργιος Β', βασιλιάς 119

Γιουγκοσλαβία: διάλυση 360-361, 365-366· επαναπατρισμός προσφυγόπουλων 111-115, 306· μετανάστευση προς

205-206, 299-300· σχέσεις με την Ελλάδα· χώρα υποδοχής 73-78, 103

Γκατζογιάννη, Ελένη 43, 388, 391, 395-397, 400

Γκατζογιάννη, Ελένη Ν. 388, 390, 395

Γκατζογιάννης, Νίκος: και διάλεξη Πρίνστον 24-25, 38, 372, 374, 376, 386· και Λιας 387-389-401· ως προσφυγόπουλο 386-387, 410· ως συγγραφέας 24, 43, 324, 374-376, 380-387, 410

Γκλιγκόροφ, Κίρο 366

Γράμμος, όρος 71, 74, 82, 87, 135

Γρεβενά 81

Clifford, James 36, 39, 288, 299

Clogg, Richard 121

Commemorating War (Ashplant κ.ά.) 356-359

Connerton, Paul 331, 340, 345

Cowan, Jane, Marie-Bénédicte Dembour και Richard Wilson 51

Δαλιάνη-Καραμπατζάκη, Μαντώ 132, 134, 144, 146

Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας 71-72· επιστράτευση προσφυγόπουλων 94-99·

- και υποχρεωτικές επιστρατεύσεις 72, 74, 381, 392
- δημόσια σφαίρα διασποράς 31, 110, 331, 359
- διαβατήρια 209, 305, 308, 310, 319, 334, 339. Βλ. επίσης βίζα
- διασπορά: ελληνική 24, 334, 368, 381, 397-398, 407· κοινότητες 42, 111, 288, 320-321· μακεδονική 111, 298-299, 301-302, 359, 362-364, 407
- διεθνές πλαίσιο για τους πρόσφυγες 47-50, 70
- δίκες της Νυρεμβέργης 54
- δι-εθνισμός 30-31, 320-321, 331-335, 356, 359, 371
- δόγμα Τρούμαν 370
- Δυτική Γερμανία 315
- Danforth, Loring: διάλεξη στο Πρίνστον 23-25· ως συγγραφέας 64, 110, 287, 292, 318, 361, 370, 380
- Dohan-gyar 101
- Douglas, Mary 51, 288
- ΕΒΟΠ (Επιτροπή Βοήθεια στο Παιδί) 75-76, 96, 104-106, 109, 112
- Εβραίοι: εβραιόπουλα 53
- εδραιοκεντρισμός έναντι κοσμοπολιτισμού 29, 42, 287-294, 298, 304, 311, 318-319, 320, 340
- εθνικές γιορτές: στην ανατολική Ευρώπη 109· στις παιδοπόλεις 136
- εθνική τάξη πραγμάτων 68, 288, 311, 319
- εθνικισμός: ελληνικός 66-68, 371, 376-378, 397-398· και ΚΚΕ 68-70· και παιδοπόλεις 119, 136, 142, 147· και ταυτότητα 288, 325· μακεδονικός 317, 361-369
- Εθνικό Βασιλικό Ίδρυμα 136
- Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας 121, 124
- Εθνικός στρατός 71· συγκέντρωση παιδιών 93, 130-132, 248-249
- εθνογραφία: κοσμοπολίτικη 36· πολυτοπική 36· της μνήμης 42, 323-401
- εκκένωση, όρος 24
- εκκένωση χωριών από τον ΔΣΕ 78, 84, 390· από τον στρατό 123, 129
- εκπαίδευση στην αγροτική Ελλάδα: επιπτώσεις του Εμφυλίου 124
- εκπαίδευση στην ανατολική Ευρώπη 104-107· και γλώσσα 106, 108-109, 204, 297· και επαγγελματική κατάρτιση 106-107, 352· και ιδεολογία 105-106, 342, 345-346
- εκπαίδευση στις παιδοπόλεις: ιδεολογία 140, 142-145, 147-148, 251-252, 342· και γλώσσα 143-144, 250-251, 253· και επαγγελματική κατάρτιση 141-142, 148
- εκστρατεία κατά του Τίτο. Βλ. ρήξη Τίτο-Στάλιν
- εκτελέσεις: από τον ΔΣΕ 24, 324, 382, 391· από την ελληνική κυβέρνηση 116, 122, 132
- Ελένη (Γκατζογιάννη) 24, 43, 324, 372, 375, 380-387, 389, 393-401, 403
- «Έλληνες το γένος» 64, 110, 298, 313, 365, 405
- Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος: εθνότητα διάσταση 64· ιστορία 71-72· και μακεδονικό ζήτημα 44, 64, 368, 376-377
- ελληνοποίηση 144, 253
- Ελμπασάν 81, 83
- εμπειρία: αφηγήσεις 335-350· κοινότητα 331, 334, 359· πρώτη φοράς 340
- ενδυματολογικοί κώδικες 100, 105, 134, 202, 308, 341-342, 349-350
- ενδυνάμωση 346-351
- Ένωση Επαγγελματιών Γυναικών Δωδεκανήσου 127
- Ένωση Προσφυγόπουλων από τη Μακεδονία του Αιγαίου 36-37, 43, 358-369· δραστηριότητες 360-361· λόγος για τα προσφυγόπουλα 362, 364-369, 379· στόχοι 359-360
- εξέγερση 348-351
- εξόριστοι: και εθνικισμός 316· και πρόσφυγες 30, 316-319· ταυτότητα 30, 47-48, 310, 316-317
- επαναδιασπορά 299
- επαναπατρισμός, από την ανατολική Ευρώπη στην Ελλάδα 28, 50, 111-117, 304-316· και ελληνική κυβέρνηση 114-115, 151-152, 318-319· και Ερυθρός Σταυρός 111-115· και ΚΚΕ 112, 115-116· και ΟΗΕ 111, 114· και παιδοπόλεις 139-141, 309-310· υποδοχή στην Ελλάδα 311-312
- επαναπατρισμός από τις παιδοπόλεις 139-142, 253
- επανασύνδεση με τους γονείς 253· και αποξένωση 206, 296-297, 311, 343-344
- επανεδαφικοποίηση 295

- επινοημένη παράδοση 365
- Έρανος 122-123· οργάνωση 125-126· συγκέντρωση χρημάτων 125·
- Έρανος Πρόνοιας Βορείων Επαρχιών Ελλάδας 121-122, 124. Βλ. επίσης Έρανος έρευνα πεδίου 36-37, 389, 399
- Ερυθρός Σταυρός: Γιουγκοσλαβικός 75-77, 103, 113· Διεθνής 103, 111-116, 126, 205, 357, 375· Ελβετικός 126· Ελληνικός 112-113, 125· των χωρών της ανατολικής Ευρώπης 75, 100, 103, 115
- Ευρωπαϊκή Ένωση 111, 210, 314, 320, 334, 366, 370
- εφηβεία. Βλ. ηλικία· εξέγερση· νεανική κουλτούρα
- Ζαχαριάδης, Νίκος 105, 345
- Griswold, Dwight 88
- ηλικία, των προσφυγόπουλων: εφηβεία 305, 341, 343-344, 347, 349· και εκκένωσεις 72-73, 95, 127, 133-134· και επαναπατρισμός 112-113, 305· και επιστράτευση στον ΔΣΕ 98-99· ψέματα σχετικά με την 80, 93, 95, 98
- Ηνωμένες Πολιτείες: και ελληνικός Εμφύλιος 330· μετανάστευση από την Ελλάδα 291, 380, 386-387· και πρόγραμμα εκκένωσης 84-85, 88
- Ήπειρος 36, 307, 380-401
- Ηρώδης, βασιλιάς 68, 386
- Halbwachs, Maurice 31, 328-331, 335, 340
- Herzfeld, Michael 26, 64, 339, 351, 359, 394, 396
- Θεσσαλονίκη: κέντρο υποδοχής για επαναπατριζόμενα προσφυγόπουλα από την ανατολική Ευρώπη 306-307· μετανάστευση στη 147· παιδοπόλεις 126, 132, 138, 143, 249
- Θράκη (περιοχή Έβρου) 78, 81, 84, 86, 92, 332
- θρησκεία: θρησκευτική εικονοποιία 68, 362· μακεδονική Εκκλησία στον Καναδά 210· στην ανατολική Ευρώπη 306· στις παιδοπόλεις 134, 142-143. Βλ. επίσης Ορθόδοξη Εκκλησία
- θυματοποίηση 339, 343, 352, 358-359, 361, 374
- Τλιντεν (γιορτή Προφήτη Ηλία) 109, 306, 362
- Ισπανικός Εμφύλιος: και δημόσια μνήμη 407-408· και προσφυγόπουλα 52-54
- Ιστορία: επίσημη 26, 356-357· και ιστορίες 26, 40, 326-327, 356-357
- ιστορίες αναχώρησης 336-339
- ιστορίες απόδρασης 346-349, 352
- ισχυρισμός περί απαγωγής: από τον Γκατζογιάννη 24, 386· από την ελληνική κυβέρνηση 66-68, 73-74, 78, 84-85, 126, 129, 370-371· άποψη των ΗΠΑ 88, 371· άποψη των κατοίκων του Λια 389-393· διαφορετικά νοήματα 38· έρευνα του ΟΗΕ 27-28, 84-86
- IDP (εσωτερικά εκτοπισμένα άτομα) 47, 48
- Jones, Howard 84, 87-88, 103
- Καββαθάς, Βασίλης 324, 393, 396, 409
- Καναδάς 110, 207, 209, 253, 298-299, 302, 359-361, 364, 369
- καπιταλισμός 207, 314
- Καστοριά 38, 79, 81, 142, 337
- κέντρα νεότητας στα χωριά 141
- Κεντρική Επιτροπή Πολιτικών Προσφύγων από την Ελλάδα 102-103, 109, 116
- Κλόκοτσιοφ 204-205
- κοινωνία πολιτών 101, 356
- κοινωνική κινητικότητα 350, 352, 387
- Κόκκαλης, Πέτρος 98, 104, 107
- κομμουνιστικά καθεστώτα στην ανατολική Ευρώπη: εγκαθίδρυση 99· εκβιομηχάνιση 100-101· εκπαιδευτικά συστήματα 99-100, 106-107· εκσυγχρονισμός 100· υποδοχή προσφύγων 100-101
- Κομμουνιστικό Κόμμα (Βουλγαρίας) 84
- Κομμουνιστικό Κόμμα (Γιουγκοσλαβίας) 73, 360-361
- Κομμουνιστικό Κόμμα (Ελλάδας): και επαναπατρισμός 28, 112, 116, 305· και Μακεδόνες 35, 107-109, 248, 376-378· και προγράμματα εκκένωσης 26-27, 38-39, 68-69, 75-77, 98, 149-150· στην ανα-

- τολική Ευρώπη 101-102, 109, 342, 345-346, 351
- Κόνιτσα 71, 81, 92· μάχη της 119-121
- Κορυτσά 77, 81, 83
- κοσμοπολιτισμός: εναντίον εδραιοκεντρισμού 29, 42, 287-294, 298· και παγκοσμιοποίηση 54· μεταξύ μακεδόνων ακτιβιστών για τα ανθρώπινα δικαιώματα 364, 407· μεταξύ προσφύγων 290, 294, 340-341, 369
- κυρίες της βασίλισσας 125-126. Βλ. επίσης Μελά, Αλεξάνδρα· Τσαλδάρη Λίνα
- Kindertransport 53-54
- Λαγάνη, Ειρήνη 115, 375
- Λαΐου, Αγγελική 123, 149
- Λέμπενσμπορν 54, 374
- Λένιν, Βλαδίμηρος 309
- Λέρος. Βλ. Βασιλικές Τεχνικές Σχολές λήθη, πολιτική της 355, 358, 367-368, 372, 401, 403-404, 407-408. Βλ. επίσης σιωπή, της μνήμης
- Λιας 38, 43, 381, 384-385, 387-401· ξενώνας 395-399
- Λίγκα για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα 69, 113
- lieux de mémoire, Les (Nora)* 31
- Μακεδόνες (στην ανατολική Ευρώπη) 107-111, 206, 298-304, 360· ταυτότητες των 34, 300, 317, 339, 367
- Μακεδόνες (στη βόρεια Ελλάδα) 33, 140-141, 143, 247-248, 251-252· και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 247-248· ταυτότητες των 33, 247-248. Βλ. επίσης σλαβόφωνοι
- Μακεδόνες (πολίτες της Δημοκρατίας της Μακεδονίας) 299-301
- Μακεδόνες του Αιγαίου, ως χαρακτηρισμός 300, 366
- Μακεδονία: γεωγραφική περιοχή 299-300· Δημοκρατία της 110-111, 298-300, 324, 358, 365, 370· ελληνική 33-34, 81, 86-87, 300, 370· Λαϊκή Σοσιαλιστική Δημοκρατία της 75, 205, 299, 358, 360-361
- μακεδονική γλώσσα: στην ανατολική Ευρώπη 106, 108, 204, 156· στην Ελλάδα 34, 66, 142, 143-144
- μακεδονική μειονότητα 64· αναγνώριση της 325, 360-361, 367· ανθρώπινα δικαιώματα της 110, 317, 360, 407· θέση της ελληνικής κυβέρνησης 361, 405-406· θέση της Δημοκρατίας της Μακεδονίας 406· και ελληνικός εθνικισμός 378· και μακεδονικός εθνικισμός 367
- μακεδονικό ζήτημα: επιπτώσεις στις σχέσεις Ελλήνων και Μακεδόνων προσφύγων 110-111· και διαμάχη για τα προσφυγόπουλα 25, 44, 324, 376-378, 405-406· και ελληνικός Εμφύλιος 64· και Παμμακεδονική Ένωση 369, 376
- μακεδονικό, όρος 25, 34
- Μακεδονόπουλα 34, 377-378
- Μακεντόντσι, ως όρος αυτοπροσδιορισμού 34
- Μακρόνησος 137
- Μανούκας, Γεώργιος 77, 89, 348
- Μαργαρίτης, Γιώργος 72, 74-75, 83
- Μεγάλη Βρετανία 52-53
- Μελά, Αλεξάνδρα, ως συγγραφέας 124, 125, 128, 133, 139, 141-142· κυρία της βασίλισσας 125
- μεταγενέστερες επισκέψεις: στα οικοτροφεία 295· στο χωριό καταγωγής 208, 303-304, 387-388
- μετα-μνήμες 398, 403
- μετανάστες 29-30, 288, 324, 334, 339, 340
- μετανάστευση από την Ελλάδα μεταπολεμικά 369· στην Αυστραλία 110, 253, 298-299· στον Καναδά 148, 207, 253, 298-299, 360· στις ΗΠΑ 380-381, 386-387
- μετανάστευση από την Ελλάδα προπολεμικά 291, 339
- μετανάστευση στη Γιουγκοσλαβία από την ανατολική Ευρώπη 206, 299
- Μεταξάς, Ιωάννης 349
- «μητέρες» (επικεφαλής ομάδων) 80, 96, 200· εκδιωγμένες από οικοτροφεία 109, 205· μνημείο στις 363-364· σχέσεις με τα προσφυγόπουλα 296· ως δασκάλες 106· ως προσωπικό στα οικοτροφεία 205
- Μητσόπουλος, Θανάσης 69, 79, 103-104, 107, 115

Μητσοτάκης, Κωνσταντίνος 381, 395, 397
 μνημεία 120-121, 363-364, 396-405
 μνημειακός χρόνος (έναντι κοινωνικού χρόνου) 396
 μνημειοποίηση 43, 388, 395-396, 397, 405
 μνήμη: ατομική 26, 41, 326-327, 329-330· βιωματικές κοινότητες 331-334, 389· δημόσια 31, 323-324, 329, 352, 355-358, 398· θεωρία της 327-330, 325, 335-336· κοινότητες 31, 42, 330-335· κοινωνικά πλαίσια 328-330, 333· και ταυτότητα 333, 334, 340· μελέτες 31· οικογενειακή 372, 398· πολιτικές κοινότητες 331, 355, 358-359, 371-372, 380, 389, 408· πολιτική της 31, 43, 325, 355-359, 367, 369, 372, 389, 409· τόποι 362, 396, 401· συλλογική 26, 329, 353· σωματοποιημένη 340, 345. *Βλ. επίσης* τελετές μνήμης· λήθη· τουρισμός πολιτιστικής κληρονομιάς· μνημεία· αφηγήσεις προφορικής ιστορίας
 μοίρα 336-339, 351
 μοναρχοφασισμός, χαρακτηρισμός 70, 108, 351
 Μπάλατον, λίμνη (οικοτροφεία) 96, 104
 Μπέλα Τσρκβα 103-104, 202, 295
 Μπελογιάννης (χωριό στην Ουγγαρία) 101
 Μπελογιάννης, Νίκος 101
 Μποντίλα, Μαρία 106
 Μπίτολα (Μοναστήρι) 77, 81, 202, 344
 Μπούλκες 95, 203
 Μπραΐλοβο 202, 346
 Μπρούσκου, Αίγλη 134, 141, 146
Makedonski Glas (Μακεδονική Φωνή) 360
 Malkki, Liisa 29-30, 48-49, 68, 287-289, 317, 373
 Manev, Kole 365
 Marcus, George 36, 39
 Marcus, George και Michael Fischer 36
 Marshall, George 88
 Matthews, Kenneth 66, 85
 ναζί, απαγωγές παιδιών 54, 374
 ναζιστική Γερμανία 54, 78
 νεανική κουλτούρα 349
 Νόρτον, λαίδη 137-138
National Herald 24-25

Nezaborav (ενάντια στη λήθη) 360
 Nora, Pierre 31, 356

οδύνη: κοινότητα 361, 365-367, 371, 374· πολιτική της 362, 408
 Οδύσσεια: βιβλίο 296, 310-311· μεταφορά 362, 387
 Οθωμανική Αυτοκρατορία 66, 329, 362
 οικοτροφεία στην ανατολική Ευρώπη 103-107· Ανατολική Γερμανία 344· Γιουγκοσλαβία 103-104· εκπαίδευση (βλ. εκπαίδευση στην ανατολική Ευρώπη)· καθημερινή ζωή στα 104-105· πειθαρχία 104-105, 250, 344-345· οργάνωση των 104· Ουγγαρία 96, 104· Πολωνία 103-104· Ρουμανία 95, 103-104· Τσεχοσλοβακία 104, 204
 Ολοκαύτωμα 31, 325, 344
 όμηροι, ως χαρακτηρισμός 375
 όνειρα 208, 392, 410
 Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών: και εκκένωση 27-28, 73, 84-88· και επαναπατρισμός 112-114· και προστασία των παιδιών 48
 οργάνωση κομμουνιστικής νεολαίας 105
 Ορθόδοξη Εκκλησία 67, 69. *Βλ. επίσης* θρησκεία
 Ουόστερ 387, 388-389, 395
 Ουγγαρία 76-77, 101
 ΠΓΔΜ (Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας) 25, 370. *Βλ. επίσης* Μακεδονία
 παγκόσμιες πολιτισμικές ροές 36, 288, 359
 παγκοσμιοποίηση 44, 210, 288, 331, 357, 395, 405-407
 παιδική ηλικία: έννοια της 31, 49-50, 98-99, 113· μελέτες 49-50· χαμένη 318, 343-344, 360-361
 παιδιά: και ανθρωπιστικό δίκαιο 49-50, 98-99· και ικανότητα για δράση 51· και πόλεμος 31, 50, 54. *Βλ. επίσης* προσφυγόπουλα
 παιδομάζωμα: στον ελληνικό Εμφύλιο (βλ. απομάκρυνση στην ανατολική Ευρώπη)· στην Οθωμανική Αυτοκρατορία 66, 329· όρος 38-39, 66, 393
 παιδοπόλεις 132· είσοδος 91· «εκπολιτι-

- στική» αποστολή 146-147· ίδρυση 124-126· καθημερινή ρουτίνα 134· οργάνωση 134· προσωπικό 134· στην Αθήνα 102· στο Βόλο 138· στο Ζηρό 135-136· στη Θεσσαλονίκη 126, 132, 138, 143, 249· Ιωάννινα 120· στην Κόνιτσα 120
- Παιδόπολις (περιοδικό) 147
- Παμμακεδονική Ένωση ΗΠΑ 369-380· δραστηριότητες 18, 369-371· ίδρυση και στόχοι 370-371· λόγος για τα προσφυγόπουλα 370-371, 374-379· και μακεδονικό ζήτημα 370, 376-377· στη διάλεξη του Πρίνστον 24-25, 372-378
- Πανεπιστήμιο Πρίνστον 24-25, 38, 372
- Πανουργιά, Νένα 98, 349
- Παπανικολάου, Λιλίκα 122, 125, 128, 145
- ΠΑΣΟΚ 324, 372
- πατρίδα 290, 295, 298-301· δεύτερη 295, 321· νέα 299· φαντασιακή 298, 320· χαμένα 302, 311-312, 315, 316, 319-320, 368-369
- Παύλος, βασιλιάς 120, 124, 136, 138, 145
- πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων 308, 319
- πολιτικοί πρόσφυγες (του ελληνικού Εμφυλίου) 74-75, 116-117· εγκατάσταση στην ανατολική Ευρώπη 100-103· Έλληνες και Μακεδόνες, σχέσεις 108-111· επαναπατριsmός 115-116, 311-314· οργανώσεις 102-103, 109, 115-116, 313· σχετική ελληνική νομοθεσία 100-103, 115, 299-300, 313· υποδοχή μετά τον επαναπατριsmό 311-313
- πολιτισμική οικειότητα 359, 394
- πολυπολιτισμός: παγκόσμιος λόγος για 325-326, 406· ως πολιτική 299, 364
- πολυφωνία 331, 336
- Πολωνία: και μακεδονικό κίνημα 359-360· παιδιά απαχθέντα από τους ναζί 54· χώρα υποδοχής 73, 76, 78, 84, 103
- Πορφυρογένης, Μιλτιάδης 95
- Πρέσπες 80, 97
- προγράμματα εκκένωσης, σύγκριση 28, 35, 68-69, 149-152, 351-353
- πρόσφυγες: από τη Μικρά Ασία 301· έναντι μεταναστών 30· εννοιολόγηση 29-30, 47-50, 287-291· κατηγορίες 47· ορισμός 24, 29-30, 48, 374-375· του ελληνικού Εμφυλίου (βλ. πολιτικοί πρόσφυγες: παιδιά-πρόσφυγες). Βλ. επίσης διεθνές πλαίσιο για τους πρόσφυγες προσφυγικές σπουδές 29, 48-49, 287
- προσφυγική ταυτότητα 30, 289-290, 292-293, 299-301, 316, 333
- προσφυγόπουλα: εμπρόθετη δράση 29-30, 113, 305, 339, 347, 353· και λόγος περί δικαιωμάτων του ανθρώπου 51· στην Ευρώπη του 20ού αιώνα 52-55
- προσφυγόπουλα στην ανατολική Ευρώπη 103-111· εκπαίδευση (βλ. εκπαίδευση στην ανατολική Ευρώπη)· επιστράτευση στον ΔΣΕ 94-99· λόγος της ελληνικής κυβέρνησης 65-68, 115-116, 319· λόγος του ΚΚΕ 68-70, 116· οπτική του ελληνικού εθνικισμού 371, 374-380· οπτική του μακεδονικού εθνικισμού 318, 362-369· σχέσεις μεταξύ προσφυγόπουλων ελληνικής και μακεδονικής καταγωγής 107-111, 298-299· ταυτότητες 296, 313, 369, 379· υγεία 103, 202, 203· επαναπατριsmός (βλ. επαναπατριsmός από την ανατολική Ευρώπη)
- προσφυγόπουλα στη Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας 206, 299-301
- προσφυγόπουλα στην Ελλάδα 122, 130-131
- Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση της Ελλάδας 72, 74, 95, 98, 104
- Passerini, Louisa 36, 327, 393, 401
- Portelli, Alessandro 329
- Ρέιγκαν, Ρόναλντ 383
- ρήξη Τίτο-Στάλιν 76, 109, 205, 345
- Ρουμανία: επιστράτευση παιδιών 95· προπολεμική μετανάστευση προς 291· χώρα υποδοχής 73, 76, 77-78, 104
- Relph, Edward 291, 293
- Richmond, Anthony 30, 40, 90-91, 129
- Ristović, Milan 74, 76, 77, 88, 103, 113-115, 151, 306
- Rosenthal, Gabriele 329
- Rushdie, Salman 287, 298, 320
- σεξουαλικότητα 349
- Σιδηρούν Παραπέτασμα· διαίρεση της

- Ευρώπης 78, 151, 291· η ζωή πίσω από 115, 318, 386· κατάργηση 320, 334· κατασκευή του 98· πέρασμα 291, 308, 347· ως κατηγορία 318-319, 399
- Σινάια 103
- σιωπή της μνήμης 35, 393, 401, 407-408.
Βλ. επίσης λήθη
- Σκόπια 36, 205-208, 295, 297, 298-299, 303-304, 359-361, 363-364
- σλαβοκομμουνιστές, ως χαρακτηρισμός 140, 143, 144, 346, 351, 371
- Σλαβομακεδόνες, ως χαρακτηρισμός 33, 108
- σλαβόφωνα χωριά: και απομάκρυνση στην ανατολική Ευρώπη 73-74, 78-79, 86-89· και παιδοπόλεις 130-131, 140-141, 143-144, 250· μνημειοποίηση 301-302
- σλαβόφωνοι 33, 108, 142. Βλ. επίσης Μακεδόνες (στη βόρεια Ελλάδα)
- Σοβιετική Ένωση: και προσφυγόπουλα από την Ισπανία 52-54· και ΟΗΕ 84-85
- σπίτι, έννοια του 290, 291-292, 298, 316-321, 387
- σπίτια του παιδιού. Βλ. κέντρα νεότητας στα χωριά
- Στάλιν, Ιωσήφ 76, 105, 150-151, 345
- σταλινισμός 99-100, 109
- στίγμα 320, 335, 348-349
- στρατιωτικοποίηση 138, 345
- στρατόπεδα προσφύγων: στην Αλβανία 83· στην Ελλάδα 119, 123, 391-392
- συμφιλίωση 44, 357, 397, 399-401, 405, 408-410
- συναντήσεις επανασύνδεσης των προσφυγόπουλων: στην Ελλάδα 332· στον Καναδά 359-360· στα Σκόπια 210, 359-366
- Συνέδριο Βαλκανικής Νεολαίας 73
- Συνθήκη (Ηνωμένων Εθνών): για τα Δικαιώματα του Παιδιού 49-50· περί γενοκτονίας 378-379· σχετικά με το Καθεστώς των Προσφύγων 29-30, 48-49, 101, 375
- Συνθήκη της Γενεύης. Βλ. Συνθήκη (Ηνωμένων Εθνών): για το Καθεστώς των Προσφύγων
- Συνθήκη της Λοζάνης 370
- Said, Edward 30, 47, 316-317
- Skultans, Vieda 329
- ταυτότητα: εθνική έναντι εθνοτικής 406· ελληνική 296, 313, 315, 325, 339, 379· μακεδονική 35, 108, 115, 247-248, 251-252, 298-301, 317, 336, 379, 405· και μνήμη 333, 334, 340· και τόπος 288-290, 298, 304, 316, 321· προσφυγική 30, 289-290, 292-293, 299-301, 316, 333· υπερεθνική 295-296, 300, 310-311, 314-316, 320-321
- τάφοι, των γονιών 208, 292, 303-304
- τελετές μνήμης 31, 67, 323, 331, 358, 361-362, 371, 400-401, 410
- Τίτο, στρατάρχης 76, 108-109, 205-206, 300, 309, 345
- Τούλγκες 96, 104, 297
- Τορόντο 36, 143-144, 199, 207, 247, 310, 360, 410
- τουρισμός πολιτιστικής κληρονομιάς 356, 388-389, 395, 397
- τραύμα: αντιμετώπιση 50, 351, 403, 405, 407-409· επιλεκτικό 364, 366, 371· λόγος σχετικά 359, 364· προσωπικό 30-31, 97, 103, 206, 207-208, 343, 369, 387· ξαναβιωμένο 38, 408-409· συλλογικό 319, 343, 356, 360, 366, 399, 405, 407-409
- Τρούμαν, Χάρι 370
- Τσαλδάρη, Λίνα 125
- Τσαμαντάς 399-401, 402
- Τσεχοσλοβακία: και επαναπατρισμός 112-113· και παιδιά-στρατιώτες 97-98· χώρα υποδοχής 73, 76-78, 204
- Todorova, Maria 350, 394
- υιοθεσία: παιδιών που είχαν απαχθεί από τους ναζί 54, 374· φήμες για τις πολιτικές που εφαρμόζονταν στις παιδοπόλεις 93
- υλικά αντικείμενα 339-342, 387
- υπηκοότητα: αποκατάσταση της 311-316, 367, 407· καθεστώς προσφύγων χωρίς 300· νέα υπηκοότητα στις χώρες υποδοχής 117, 209, 315· στέρηση της 115
- υποκειμενικότητα 290, 327, 329
- φαντασιακή πολιτική κοινότητα 331

- φάσμα καταναγκασμού 88, 90-92, 129-132, 150
- Φαράκος, Γρηγόρης 98
- φήμες 71, 84, 93, 250, 382, 383, 384
- Φινλανδία 54
- Φλώρινα: παιδιά που απομακρύνθηκαν από τον ΔΣΕ 79-80, 87· παιδιά που απομακρύνθηκαν από τον ελληνικό στρατό 81, 131, 249· παιδοπόλεις 139-142, 143
- Φράνκο 52-53, 407-408
- Φρειδερίκη, βασίλισσα: άγαλμα 120-121, 404· βιογραφία 119-122, 124· και παιδοπόλεις 122-126, 128, 147· κέντρα νεότητας στα χωριά 141· ως «μητέρα» 67-68, 145, 397, 404· ως συγγραφέας 128-130, 137, 146. *Βλ. επίσης Έρανος*
- φύλο: στην αγροτική Ελλάδα 307, 341· στην ανατολική Ευρώπη 100, 108· στις παιδοπόλεις 134, 141-142, 150
- φύση έναντι πολιτισμού 339, 350
- Φωνή της Ελεύθερης Ελλάδας (ραδιοφωνικός σταθμός) 109
- UNESCO 122-124, 126
- UNHCR (Υπατη Αρμοστεία ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες) 47-48
- UNICEF 126
- UNRRA (Διοίκηση για Βοήθεια και Αποκατάσταση του ΟΗΕ) 48, 126
- UNSCOB (Ειδική Επιτροπή του ΟΗΕ για τα Βαλκάνια): και απομάκρυνση στην ανατολική Ευρώπη 27-28, 84-88· και παιδοπόλεις 127· και επιστράτευση προσφυγόπουλων 94
- Verdery, Katherine 99, 108
- Wittner, Lawrence 88
- χωρισμός από τους γονείς 54-55, 89, 151, 202, 292· εξαναγκαστικός 81-84, 86, 92-93, 131-132, 249, 294-295, 391· οικειοθελής 86-88, 92-93, 129-130· συναισθηματική αντίδραση 204
- Ψυχρός Πόλεμος: και παγκόσμιος πόλεμος προπαγάνδας 84, 87-88, 122, 371-372, 383· και πρόγραμμα εκκένωσης 25, 28, 53, 111-112, 324. *Βλ. επίσης αντικομμουνισμός· Σιδηρούν Παραπέτασμα*
- Ψυχρός Πόλεμος, τέλος του: ως νέα ερμηνεία του Εμφύλιου Πολέμου 44, 325, 356-359, 399, 405-408· ως πλαίσιο έρευνας πεδίου 37

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Η **Riki Van Boeschoten** σπούδασε φιλολογία και ιστορία στα πανεπιστήμια της Μπολόνια, της Ουτρέχτης και των Ιωαννίνων και έλαβε το διδακτορικό της από το Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ. Από το 2000 διδάσκει κοινωνική ανθρωπολογία στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και είναι διευθύντρια του Εργαστηρίου Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και του Αρχείου Προφορικών Μαρτυριών. Έχει διεξαγάγει επιτόπια έρευνα στην Ελλάδα, στην πρώην Γιουγκοσλαβία και στην Ουγγαρία. Έργα της είναι: *Ανάποδα χρόνια* (1997), *Περάσαμε πολλές μπόρες, κορίτσι μου* (1998), *Children of the Greek Civil War: Refugees and the Politics of Memory* (με τον Loring M. Danforth, 2011).

Ο **Loring M. Danforth** έλαβε το διδακτορικό του από το Πανεπιστήμιο του Πρίνστον. Είναι καθηγητής ανθρωπολογίας και επιστημολογίας στο Bates College στις ΗΠΑ. Έχει διεξαγάγει πολλές έρευνες, ιδίως για ζητήματα εθνικισμού, στην Ελλάδα, τη Μακεδονία και την Αυστραλία. Έργα του είναι: *The Mecedonian Conflict* (1997) [*Η μακεδονική διαμάχη*, Αλεξάνδρεια 1999], *The Death Rituals of Rural Greece* (με τον Alexander Tsiaras, 1982), *Firewalking and Religious Healing* (1989), *Children of the Greek Civil War: Refugees and the Politics of Memory* (με την Riki Van Boeschoten, 2011).

Εικόνα εξωφύλλου: Παιδιά μπροστά σε καταφύγιο, Mara Kuzman Georgievskia.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιας

Το 1948, στο αποκορύφωμα του ελληνικού Εμφυλίου, τριάντα οκτώ χιλιάδες παιδιά εντάχθηκαν σε προγράμματα εκκένωσης που τα απομάκρυναν από τα σπίτια τους στα βουνά της βόρειας Ελλάδας. Το ΚΚΕ διοχέτευσε περίπου τα μισά σε ορφανοτροφεία στην Ανατολική Ευρώπη, ενώ η εθνική κυβέρνηση έβαλε τα υπόλοιπα σε οικοτροφεία διάσπαρτα στη Ελλάδα. Αντικείμενο έριδας κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, το αμφιλεγόμενο αυτό επεισόδιο εξακολουθεί να τροφοδοτεί εντάσεις διεθνώς, αλλά και στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας.

Στην πρώτη αυτή διεξοδική μελέτη του ζητήματος, η Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν και ο Λόρινγκ Ντάνφορθ διερευνούν σε βάθος τα δύο προγράμματα εκκένωσης και τις ζωές των παιδιών που άλλαξαν για πάντα. Αντλώντας υλικό από επίσημα αρχεία, προφορικές ιστορίες και εθνογραφική επιτόπια έρευνα, αναλύουν τη διαδικασία της εκκένωσης, την πολιτική διαμάχη που την περιέβαλε, το μέγιστο των παιδιών και την τύχη τους ως ενηλίκων αποκομμένων από γονείς και πατρίδα. Δίνουν επίσης το λόγο σε ορισμένους πρόσφυγες, οι οποίοι ανακαλούν τις εμπειρίες των παιδικών τους χρόνων και τις ηρωικές τους προσπάθειες να χτίσουν μια νέα ζωή σε κοινότητες της διασποράς σ' ολόκληρο τον κόσμο.

«Μια επιστημονική μελέτη πρώτης γραμμής, θεμελιωμένη σε πρωτότυπο ερευνητικό υλικό και εκλεπτυσμένη θεωρητική ανάλυση, που συχνά γίνεται συναρπαστική, καθώς εκτείνεται από την ιστορική αφήγηση μέχρι εξαιρετικά συγκινητικές προσωπικές διηγήσεις. Με δεδομένο τον επίμαχο χαρακτήρα του θέματός του –ενός όχι αρκετά μελετημένου αλλά ιδιαίτερα σημαντικού επεισοδίου– το βιβλίο αποδεικνύεται θαρραλέο όσο και τεκμηριωμένο.»

MARIA TODOROVA, Πανεπιστήμιο του Ιλινόις

«Η εντυπωσιακή αυτή μελέτη ανοίγει νέους δρόμους σε πολλά πεδία: στη μεθοδολογία της, το ύφος της, το θέμα της. Ιστορικά και εθνογραφικά, το βιβλίο αφηγείται μια διπλή ιστορία, από δύο συγγραφείς που γράφουν για δύο αντίθετα στρατόπεδα και εξερευνούν τις ανακατατάξεις σε δύο κράτη και δύο εθνότητες. Ισορροπημένο σε εντυπωσιακό βαθμό, πετυχαίνει θαυμάσια να δείξει τις παράλληλες εμπειρίες των δύο πλευρών με τρόπο συγκινητικό όσο και αναλυτικά δεσμευτικό. Ωστόσο η μεγαλύτερη δύναμη του βιβλίου, πέρα από την άψογη γραφή και τον συγκινησιακό του αντίκτυπο, έγκειται στη θεωρητικοποίηση της εμπρόθετης δράσης των παιδιών που αγωνίζονται να οργανώσουν την τωρινή τους ζωή και να κατανοήσουν το παρελθόν τους.»

MICHAEL HERZFELD, Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ

